महस्यति

मेधातिथिरचित-'मनुभाष्य'-समेता

MANU-SMRTI

WITH THE 'MANUBHASYA' OF MEDHATITHI

EDITED
WITH THE HELP OF SEVERAL MANUSCRIPTS

BY MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GANGĀNĀTHA JHĀ, M.A., D.Litt., LL.D.

Volume II

PRINTED AT THE INDIAN PRESS, LTD., ALLAHABAD PUBLISHED BY THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

CALCUTTA

1939

अथ सप्तमोध्यायः ७।

राजधर्मान्त्रवक्ष्यामि यथाहृत्तो भवेन्तृपः॥ संभवश्र यथा तस्य सिद्धि परमा यथा॥१॥

धर्मशब्दः कर्तव्यतावचन इत्युक्तम् । यद्राज्ञा कर्तव्यं तिद्दानीमुच्यत इति प्रतिज्ञा । कर्तव्यं च दृष्टार्थं षाङ्गुण्यादि, घ्रदृष्टार्थमिमहोत्रादि । तत्रेह प्रधान्येन दृष्टार्थमुपदिश्यते । तत्रैव च राजधर्मप्रसिद्धिः ।

राजशब्दस्तु नेह चित्रयजातिवचनः किंतहा भिषेकाधिपत्यादिगुणयोगिति पुरुषे वर्तते। अत एवाह। यथावृत्तो भवेन्नुपः। 'नृप' महणेन जनपदेश्वर्यवतोऽधिकारमाह। प्रमाणान्तरमूला हात्र धर्मा उच्यन्ते, न सर्वे वेदमूलाः। अन्यमूलत्वे च यदत्र धर्मेश्यास्त्राविरुद्धं तदुच्यते। तथा च कात्यायनः ''अर्थशास्त्रोक्तमुत्युच्य धर्मशास्त्रोक्तमान् व्रजेदिति''।

यथावृत्तः यद्वृत्तं यत्प्रकारं वाऽस्येति च बहुत्रोहिः। अन्यपदार्थो राजा। यथार्थ-प्राधान्येऽव्ययोभावः स्थात्। वृत्तं परिपालनार्थो व्यापाराऽदृष्टार्थश्च।

संभवरचे त्यातः। स उक्तो 'राजानमस्जत्प्रभुः' इत्यादिना।
परमा प्रकृष्टा सिद्धिविजिगोषेरिकाधिपत्यम्।
राजग्रनस्य फलप्रतिहेयम् ॥ १॥

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि।। सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम्।। २।।

'ब्रह्म' वेदः । तत्र श्रुतः संस्कारो 'ब्राह्मः' । स वेद्दाध्ययन जन्यो प्रष्टणवतोऽर्धलचणो वेदस्य; स्वाध्यायविधिनिर्वर्त्य इत्यर्थः । उपनयनं तु ब्रह्मप्रहणार्थत्वाद्वाह्ममिति युक्तम् । तथा च वच्यति (४३ श्लो०) ''त्रैविद्येभ्यस्त्रयों विद्यामिति'' । इतरथा विदितवेदितो-पदेशः स्यात् । गर्भाधानादि स्मृतिशास्त्रादृष्टाचत्वारिंशसंस्कारम् ।

सचियेणेति। एतेन चत्रिय एव राज्याधकारीति स्वितम्। चत्रियाभावे सद्विदेशेऽपि महाः। सन्यथा प्रवालेषः स्याहिते भावः। सर्वस्य करहस्य दीनानाथादेश्च।

स्रस्येति स्वविषयवासिनां यथास्वं जनपदपुरनिर्देशः।

यथान्यायम् । न्यायः शास्त्रं धर्मशास्त्रसम्, नार्थशास्त्रमीशनसादिप्रणीतम्, तमनतिक्रम्य।

परिरक्षणं परिपालनम्। अयायपरिहारः, दुर्वलानां बलवद्भिरनिभमतः, शारू-मर्यादानितक्रमश्च। दुःखत्राणं परिरक्षा। शास्त्रातिक्रमे चादृष्टं दुःखम्। अतस्त-दनितक्रमे राजभयेन रिचता भवन्ति। राजदण्डे दुःखिमिति चेन्महता नरकादिदुःखा-द्राजदण्डनमल्पीयः।

कतंत्वसिति विधिः।

द्यधिकारश्चाष्टमे निरूपितः ॥ २ ॥

त्रराजके हि लोकेऽस्मिन्सर्वता विद्वते भयात् ॥ रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमस्जन्त्रभुः ॥ ३ ॥ इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेश्च वरुणस्य च ॥ चन्द्रवित्ते शयोश्चेव मात्रा निहृत्य शाश्वतीः ॥ ४ ॥

. विदुते पीडितेऽप्रतिष्ठिते वा । अभुः प्रजापितः । स्तुतिरियम् ॥ ३ ॥ अनिलेश वायः । वित्ते शो धनपितवें अवगः । साचा अवगवाः । शाश्वतीः सारभ्ताः । निह्नं त्य निष्कृष्य ॥ ४ ॥

यसादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्या निर्मिता नृपः॥ तसाद्भिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा॥ ५॥

रपामिन्द्रादीनां सुरश्रेष्ठानां मात्राभिस्तेनोंशीर्नि भितस्तस्माद्धेतारिभभवति दुर्निरीच्य-सुखा भवति । तेजसा हेतुना ।

निष्कृष्य निर्मित उत्पादितः यतः 'कृषि'रुत्पादने घातुर्वतते । तेनापायावधित्वा-न्मात्राभ्य इति पश्चमी तृतीया वा पिठतव्या ॥ ५ ॥

> तपत्यादित्यवच्चेष चक्षं षि च मनांसि च॥ न चैनं सुवि शक्रोति कश्चिदण्यभिवीक्षितुम्॥ ६॥

तपति तपतीव संमुखोऽग्रक्यदर्शनत्वादेवमुच्यते। तदाह। न चैनं सुवि शक्तोति। ब्राह्मणजात्युत्कृष्टा ब्रह्मवचेखिनोऽपि नैनमभिमुखं वीक्षितुं शक्तुवन्ति। तदुक्तं 'तमुपर्यासीनमधस्तादुपासीरन्'।। ६॥ से। इनिर्मवित वायुश्च से। इर्नः से। मः संधिराद्।। स कुवरः स वरुणः स चेंद्रः खमभावतः।। ७।।

भ्रग्न्यादिदेवतानां मात्राशयत्वात्तच्छक्तियोगितयैवमुच्यते। मभावाऽलोकिको या शक्तिः॥ ७॥

> बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ॥ महत्ती देवता हाँ पा नर्रूपण तिष्ठति ॥ ८॥

मनुष्योऽयमित्येवं वालोऽपि भूमिपो राजा नावमन्तव्यः। किंतर्हि ? महती काचिदेषा देवतीतेन मानुषेण रूपेण स्थितेति। ग्रतो दृष्टेनापि देषेण राजन्यवज्ञा न युष्यते ॥ ८॥

> एकमेन दहत्यिमिनं दुरुपसर्पिएम्।। इतं दहति राजाभिः सपग्रद्रव्यसंचयम्।। ९॥

श्रस्य विधेरर्थवादश्लोका एते। राजधमी ६ सन् सर्वपुरुषार्थी ६ यम् । यो ६ मिं हस्तादिना स्पृशति, समिद्धस्याप्यन्तिकवर्ती भवति, स 'दुरुपसपी' नरः प्रमादस्खलितो दह्यते। राजा तु क्रुद्धः सपुत्रधनदारबान्धवं दहति। क्रुर्लं—ये केचिद् ज्ञातयः स्वजनाश्च तानप्यपराधसम्बन्धात्पश्चभिधनसंचयेश्च सह नाशयति। स्।

> कार्य साडवेक्य शक्तिं च देशकाला च तत्त्वतः॥ कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः॥ १०॥

नैतन्मन्तव्यं बन्धुर्मे राजा सुहद्वेति। "कस्य राजा भवेन्मित्रं कानि मित्राणि राजिन।" प्रयोजनापेचया च शत्री मित्रवदाचरन्ति मित्रे शत्रुवत्। तथाऽशक्ताः कंचिदपराधं चमन्ते, शक्तिं प्राप्योनमूलयन्ति। एवं देशकालाविष। अतो 'धर्मसिद्धार्थं' कार्यसिद्धार्थं 'विश्वरूपं' कुरुते। चणानिमत्रं चणेन शत्रुः, नैकरूप एव राजा भवति।

श्रते। न विश्वसितव्यं राजनि। मैत्र्याहाह्यभ्यात्सीजन्याह्ना तत्तुत्यवयोद्दष्ट्या न वर्तितव्यम्, श्रपि तु सर्वदा नयेन द्रष्टव्यः॥ १०॥

> यस्य प्रसादे पद्मा श्रीविजयश्च पराक्रमे ॥ मृत्युरुच वसति क्रोधे सर्वतेज्ञामया हि सः ॥ ११ ॥

प्रसन्न प्राराधनया श्रियं ददाति । कुद्धो सृत्युना योजयति । ध्रतः श्रोकामेनाराध-नीयः । न केवलं श्रिया योजयति, यावदस्य शत्रवः सन्ति तानपि पराक्रम्य परितेषिते। हन्ति । प्रतः शत्रुवधकामेन यथावत्परिचरणीयः । पद्मा । श्री:पर्यायोऽपि पद्माशब्दे। महत्त्वप्रतिपादनार्थः प्रयुक्तः, महतीं श्रियं ददा-तीत्यर्थः । एते चार्था राज्ञः प्राप्यन्ते । यतः सर्वतिजामयाऽसा श्रगन्यादित्यचन्द्रमसां तेजो विभित्ते ।। ११ ॥

तं यस्तु दृष्टि संमोहात्स विनश्यत्यसंशयम्॥
तस्य ह्याशु विनाशाय राजा मकुरुते यनः॥ १२॥

प्रत्यवायाद्यथा नश्यति जने। नैवमिभिप्रेतार्थलोभेनातः पुनःपुनराह। तं राजानं यो द्वेष्टि, प्रातिकूल्येन वर्तते तिस्मन्, स त्वसंशयं नश्यति। तस्य ह्याशु विना-श्वाय। श्रन्यः कश्चिदपराधं चमते श्रशक्यराजनिवेदनेन। तत्र व्यवहारभागस्य धन-परिचयो भवति। भूतोऽप्यर्थः साचियां चित्तवैचित्र्यादन्यथात्वमायाति—इत्यपेचमायाः कश्चित्त्वमेतापि। राजा तद्विनाशार्थमपराधेन मनसि स्थितेन वाध्यत एवासौ शक्ति-मत्वाद्वाद्यः प्रयतमानस्य स्वतन्त्रविरोधो जायते॥ १२॥

तस्माद्धमं यमिष्टेषु स व्यवस्येत्रराधिपः॥ अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत्॥ १३॥

यतः सर्वतेजोमयो राजा तस्माद्धेतो रिष्टेषु वल्लभेषु मन्त्रिपुरोहितादिषु कार्यगत्या धर्म कार्यव्यवस्थां शास्त्राचाराविहद्धां व्यवस्ये निश्चत्य स्थापये निवचालयेत्। सा तादृशी राज्ञोऽनुज्ञा नातिक्रमणीया। 'श्रद्य पुरे सर्वेहत्सवः कर्तव्यः। मन्त्रिगेहे विवाहे। वर्तते। तत्र सर्वेः संनिधातव्यम्। तथा पश्यो नाद्य सैनिकहेन्तव्याः। नश्च शक्तयो बन्धियतव्याः। निर्तका धनिकराराधनीया एतावन्त्यहानिः।

एवमिष्टेष्टविष । 'एतेन संसर्गी न कर्तव्यः । एतस्य गृहे प्रवेशो न देयः' ।
एवंविधोऽत्र धर्मः पटहघोषादिना राज्ञाऽऽदिष्टो नातिक्रमणोयः । न त्विमहोत्रादिधर्मव्यवस्थायै वर्णाश्रमिणां राजा प्रभवति । स्मृत्यन्तरविरोधप्रसङ्गात् । ध्रविरोधे
चास्मिन्विषये वचनस्यार्थवत्वात् ॥ १३॥

तद्थं सर्वभ्तानां ग्राप्तारं धर्ममात्मजम् ॥ ब्रह्मतेजोमयं दण्डमस्जलपूर्वमोश्वरः ॥ १४॥

उक्ता राजीत्पत्तिः। दण्डोत्पत्तिरिद्यानीमुच्यते। तस्मा इदं तद्रथम्। राज्ञः प्रयोजनसिद्धये दस्डमसुजदोश्वरः प्रजाप्रतिः। को राज्ञोऽर्थो दण्डेन १

डच्यते। गेरपारं सर्वभूतानास्। 'गोप्ता' रचिता दण्ड एव। न दण्डेन विना राजा रचितुं शक्कोति। प्रता राजत्वसिद्धप्रथे एव दण्डः सृष्टः। धर्ममा त्मजं इहाते जामयभिति दण्डस्तुतिः। न यागदानादि धर्मः, कि तर्हि दण्ड एव।

न चायं प्राग्यधनहारित्वादधर्मी विज्ञेयः, श्रपि त्वेष एव धर्म ग्रात्मजः शरीरादेव जातः प्रजापते:।

न च पाञ्चभौतिकः, कि तर्हि ब्रह्मणो यत्केवलं तेजस्तेन निर्मितः। 'पूर्वे' राजसृष्टेः॥ १४॥

तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ भयाद्रोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान चलन्ति च ॥ १५॥

तस्य दण्डस्य भयात्। सम्बन्धिमात्रविवत्तायां भयहेतुत्वं नास्ताति षष्ठो। दण्ड-भयात्स्यावराणि भूतानि भागाय फलकुष्टुमच्छायादिभिर्भागार्थं करूपनते, तत्स-मर्था भवन्ति। यो हि स्थावरः फलं न ददाति स परिशोष्यते। न चेत्परिशुष्यति, सर्वतो व्याप्तदेशत्वाच्छित्वांऽगारीक्रियते।

एतया वृत्तोपमया दण्ड्यस्य राजापथ्यकारिणः पुरुषस्यैवं कर्तव्यम्, छेदनमूलो-त्याटनादिना दण्डः प्रणेयः।

स्थावरप्रहणं स्तुत्या दृष्टान्तार्थमीदृशोऽयं दण्डो यत्स्थावरा स्रिप दण्ड्यन्ते, कि पुन-श्चराः। न तु स्थावराणां दण्डोऽयमित्येषा बुद्धिरस्ति।

स्वधमन्नि चलन्ति अकाले न पुष्यन्ति न प्रसुवते ॥ १५॥

तं देशकाली शक्तिं च विद्यां चावेश्य तत्त्वतः ॥ यथा तः सम्भएयेक्तरेष्वन्यायवर्तिषु ॥ १६॥

ग्रन्यायवर्तिना ये राजापथ्यकारिणा महामात्याइयस्तेषामयं दण्ड उच्यते । श्रन्येषां तु परस्परव्यवहारिणाम् भ्रनुबन्धं परिज्ञाये'त्यत्रोच्यते । तत्रैव चारं स्रोको व्याख्यातः ।

विद्याऽत्राधिका, सा च वेदार्थविषया। यथाईतः यथाई यो यस योग्य इत्यर्थः।

सम्प्रणयेत् प्रवर्तयेत्कुर्यादिति यावत् ।

एतत्सर्वमवेच्य निरूप्य तत्तदपेचो दण्डः कर्तव्यः। घन्यथाप्रणीतो राज्ञो हष्ट-मनर्थमावहेत्।

दृष्टादृष्टभेदेन स्वप्रकृतिजनपद्भेदेन सप्तमाष्ट्रमयोर्दण्डमातृकाश्लोकयोर्भेदः ॥ १६ ॥

स राजा पुरुषे। दण्डः स नेता शासिता च सः॥ चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः॥ १७॥ स एव वस्तुता राजा। तस्मिन्सति राजशक्तिः। स एव पुरुषः। येन बलीयसेऽपि पुरुषान् स्नीवन्न्यकृत्य वशीकरेति। स नेता। कार्याणि तेन नीयन्ते।

शासिता। शासनं राजाज्ञा, तस्याः शासनीभावः दण्डे सति। धर्मतः कर्तृत्व-मीपचारिकम्।

चतुर्णाभाग्रमाणां ये। धर्मसात्र स मित्यूरिव। यथा प्रतिभूश्चिलितुं न ददाति, तद्वहण्डे। ५५॥

> दण्डः शास्ति मनाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ॥ दण्डः सुन्तेषु नागति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ १८॥

न राजा शास्त्रं शास्ति कर्तव्याकर्तव्ययोविधिनिषेधयोः कि तर्हि दण्ड एव। दण्ड एवाभिरक्षिति बलवङ्गो दुर्बलान्। सुप्तेषु राजपुरुषेषु दण्डभयादेव न यथाकामं लोको व्यवहरति।

द्विविधा दण्डा राजदण्डा यसदण्डस्र ॥ १८॥

समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रज्ञयति पनाः ॥ असमीक्ष्य मणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ १९॥

भृतः प्रणीतः प्रवर्तितः । समीह्य पृवेक्तिदेशकालाद्यपेच्य समीद्य । रञ्जयत्य-तुरागं प्रजासु जनयति । विपरीतं प्रणीयमानी न केवलं स्वकार्य न कराति, याबदुरुप-युक्तो विषवद्विनाशयत्यर्थं जनस्य ॥ १ ६ ॥

> यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्डयेष्वतन्द्रितः॥ शुले मत्स्यानिवापक्ष्यन्दुर्बलान्बलवत्तराः॥ २०॥

प्रण्यानाइण्डस्य ये वलवत्तरा बलीयांसो बलेनाधिका महाप्राण्यतया शस्त्रहस्त-मनुष्या भूयस्त्वेन वा, ते दुर्बलान पष्ट्यन् शूले मत्स्या निव । यथा मत्स्या शूलाकियन्ते भोजनार्थमेवमशक्तो जने। ऽधिकशक्तिभिरुपहीयेत, धनशरीरदारहरणादिना। तस्माइण्डाही-नतिद्ते। ऽनलसे। दण्डयेत्। 'क्कतो मया समीचा शक्या कर्तु, नैव दण्डं करोमीति' नैवं बुद्धिः कर्तव्या।। २०।।

> अद्यात्काकः पुरोडाशं श्वाऽविलिह्याद्धविस्तथा ॥ स्वाम्यं च न स्यात्कस्मिधित्पवर्तेताधरात्तरम् ॥ २१॥

श्वकाकाद्योऽव्यत्यन्ताधमा देवैः सह संस्पर्धेरन् । देवेभ्यो दातव्यं हिवश्वकपुरे।डा-शादि तत्ते अद्युर्धदि दण्डेन न निवार्धेरन् ।

भ्रन्यदिष यत्स्वास्यं खखामिभावः स न स्यात्। जायापत्योः, पितापुत्रयोः। जायायाः पतिर्न स्यात्स्वातन्त्रयेण स्त्रियः प्रवर्तेरन्।

स्मधरात्तरम् । यत् भधरं वृषलादि तत् 'उत्तरं प्रधानं स्यात् । यदुत्तरं ब्राह्मणादि तदवरतां निकृष्टतामियात् । शूद्रा धर्मसुपदिशेयुः । वैदिको धर्मो नानुष्ठीयेत ॥ २१ ॥

> सर्वो दण्डनिता छोको दुर्तभो हि शुचिर्नरः॥ दण्डस्य हि भयात्सर्व जगद्रोगाय कल्पते॥ २२॥

स्वभावेनैव प्रकृत्यैव शुचिः शुद्धो धर्मार्थकामेषु स ताहरो। नरे। दुर्लभः, दुःखैर्लब्धुं शक्यः। किन्तु द्रश्डिजिते। दण्डेन जीयते, पिथ स्थाप्यते। तङ्गयात्र यथाकामं प्रवर्तते।

जगद्रोगायेति प्रायुक्तमेव ॥ २२ ॥

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगारगाः॥ तेऽपि भागाय कल्पन्ते दण्डेनेव निपीडिताः॥ २३॥

ये देवा: पर्जन्या वायुरादित्य इत्यादयः। भागाय करूपन्ते शीताष्णवर्षे-नियतैरेषधीः पाचयन्ति। तद्दण्डभयाशङ्किनः। ग्रन्यथा किमिति सूर्याचन्द्रमसी। धातु-पर्जन्या वा खस्मात्कार्यकालान्नियतान्न विचलेताम्। कदाचिद्द्वे ग्रहनी त्रोणि वा नोदि-यात्सूर्यः, सित स्वातन्त्रये। दण्डाचु विभ्यन्नातिकामित मर्यादाम्। तथा च श्रुतिः— 'भयात्सूर्यः प्रतपति भयात्तपति चन्द्रमाः। भयादिमश्च वायुश्चेति'।

दानवादयश्च यदिदमखिलमहिनशं न जगढुपझिन्त, दण्डमाहात्म्यमेतत्। पतङ्ग-वयांसि गृहमण्डनाः शुक्रसारिकादया यद्वालानामित्रणो नोत्पाटयन्ति श्येनकाककङ्कगृधा-दया यजीवता नादन्ति तदप्येवमेव।

उरगाः सर्पाः केवलं कोधविषात्मकाः संभूय सर्वे न दशन्ति सर्वे प्राधिजातं तहण्ड-सामर्थम् ।

श्रतः स्तुतिरेषोच्यते । यहेवादया महिषका श्रचेतना वा स्वमर्योद्दाता न विचलन्ति भयात् कि पुनरेतुष्याः ।

ध्रत्र ऋोकः पूर्वैः पठितः।

''दृष्टु। तु दैन्यं वनपादसानां, पुष्पप्रगल्भं कुटजप्रहासम्। सम्बन्धदानेन तदा जहास, नीचे।ऽपि रन्ध्रं प्रहरत्यवश्यम्! ॥ इति ॥ २३ ॥ दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्यर-सर्वसेतवः ॥ सर्वलोकप्रकापश्च भवेदण्डस्य विश्रमात् ॥ २४॥

द्गडस्य विभ्रमे। करणमन्यायेन वा करणम्। तस्मिन्सति सर्ववर्णा दुष्येयुः। इतरेतरस्त्रीगमनेन संकरप्रवृत्तेः। सेतवा मर्यादाः। ताः सर्वा भिद्यो रन्। सर्वमर्यादापरिलोपः स्यादित्यर्थः। ब्राह्मणाश्च शूद्रवद्वर्तेरव्छूद्राश्च ब्राह्मणवत्। अतश्च सर्वलोकप्रकोपः स्यात्। त्रयोऽपि लोका इतरेतरं वृष्ट्यातपादिना नोपकुर्युः।। २४।।

यत्र श्यामा लेशिहताक्षो दण्डश्चरित पापहा ॥ प्रजास्तत्र न सुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ २५॥

एतद्द्वयं मनुष्याणां प्रशस्ततमम् । श्रतस्तेनासता रूपकभंग्या स्ताति । द्विरूपो दण्डः, दुःखदे। भयदश्च । भयद्देतुत्वं श्यामतया, दुःखहेतुत्वं लोहितास्तवेन । परिस्नमाप्ता दण्डस्तुतिः ।

दण्डोऽत्रश्यं कर्तव्यः। स च देशाद्यपेत्तयेति। अन्यः सर्वोऽर्थवादः।
नेता चेत्। 'नेता' दण्डस्य नायकः। स चैत्साधु पश्यति। सुनिरूपितं
देशकालादिकं कृत्वा पालयति। तत्र प्रजा न मुद्यन्ति न केनचिहोषेण युज्यन्ते।। २५।।

तस्याहुः संमणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ॥ समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकाविदम् ॥ २६॥

इदं संप्रणेतुः साधुदर्शनं सत्यवादिता समीच्यकारिता प्राज्ञता त्रिवर्गे कौशलं च।
सत्यवादी, यः शास्त्रानुसारितया दण्डं कृत्वा कुतश्चिन्महाधनत्वं विज्ञाय न तं
वर्धयति, न च वल्लसस्य रागादवनं करोति।

प्राची देशादीनां बाध्यवाधकभावार्थमवस्थाविशेषज्ञः। कदाचिद्देशेन कालो बाध्यते कालेन वा देशः। उभी वा तौ विद्याशक्ती तयोशच परस्परमुत्सर्गापवादभावज्ञः। कार्यवशादर्थश्च बाधक एव बाध्यतामित्यतः प्राज्ञत्वमुपयुज्यते। धर्मादोनां च गुरु- लघुताभावः। स्वल्पा यत्र धर्मस्तिस्मिन्साध्यमाने महाननर्थो भवति, तत्र धर्मस्त्यज्यते। प्रायश्चित्तेत समाधास्यत इत्येवमादि बोद्धन्यम् ॥ २६॥

तं राजा प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवधेते ॥ कामान्धे। विषमः क्षुद्रो दण्डेनेव निहन्यते ॥ २७ ॥

कामान्धः रागप्रधानः। विषयः कोधनः। समत्वेन दण्डपातनेन रात्रो मित्रे च वर्धते। सुद्रः छलान्वेषाइण्डेनेन निहन्यते। प्रकृतिकोपेनाहष्टेन वा दोषेण ॥ २७॥ दण्डो हि सुमहत्तेनो दुर्धरश्चाकृतात्मिभः॥ धर्माद्विचित्तं हन्ति रूपमेव सवान्धवम्॥ २८॥

सुमहद्यत्ते जः स दण्डः।

स्रकृतात्मभिः राख्येण गुरूपासनया सहजेन वा विनयेन येऽनिभविनीतास्टैर्दुर्धरः, न शक्यते सम्यक् प्रणेतुम् ।

नैवं मन्तव्यमाज्ञामाव्याः दण्डः प्रणीयते, का तस्य दुर्धरता १ यते। यस्तत्र न जागर्ति प्रयक्षवान्न भवति तं प्रमादिनं सवान्धवं द्राडो हन्ति। न शरीरेण केवलेन राजा नश्यति, यावत्पुत्रपीत्राद्यन्वयेन सह ॥ २८॥

ततो हुएँ च राष्ट्रं च लोकं च सचराचरम्॥ अन्तरिक्षगतांश्चेव मुनीन्देवांश्च पीडयेत्॥ २९॥

देशाद्यनपेत्तया यत्र दण्डः प्रणीयते तत्र सराजकस्य जनपदस्य तिर्यवस्थावरसहितस्य नाशः। ततो मन्त्रिमर्जनपदेश्च राजा विज्ञापनीयः। त्यक्तव्यो वा ताहशो देशः।

देवमुनयः पीड्यन्ते । इतःप्रदानजीवना देवाः । प्रस्मिश्चानुष्ठानाद्युच्छेदाम्रष्टा एव देवमुनयः । तथा च पुराणकारैः—

> "वर्णाश्रमेभ्यः स्थित्वा तु लोकेऽस्मिन्यः प्रवर्तते । स्वर्गादौ देवयोनीनां स्थितिहेतुः स वै स्मृतः ॥"—इति ।

प्रथमात् श्लोकादारभ्य यावदयं श्लोकस्तत्रायमर्थसंग्रहः। समवृत्तेन चित्रयेगा जनपदपरिपालनं कर्तव्यम्। तच दण्डेन विना न भवतीति स देशाद्यपेचयाऽवश्यं निपुणतो निरूप्य स्वराष्ट्रे परराष्ट्रे वा यथाशास्त्रं प्रणेयः। ग्रन्यथा तु प्रवृत्तावुभय- स्त्रोऽर्थवादः। २६।

साऽसहायेन म्हेन छुच्चेनाकृतबुद्धिना।। न शक्या न्यायता नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ २०॥

सहायसंग्रहार्थं प्रकरणमिदानीमारभ्यते।

यस्य च निरूपणा वन्त्यमाणा तत्सहायादिगुणयोगिनश्चार्यसभ्यसेनापितदण्डाधि-कारिणो न सन्ति, तेन स्वयमेव निःशङ्कं नयकालगुणसम्पन्नेनापि न्यायता न प्रणेतुं शक्यः। 'न्यायः' शास्त्रानुसारिणी देशाद्यपेत्तया च व्यवस्था। अतः सहायाः शोभनाः कर्तव्याः। यथा स्वयं मूढो विचित्तोऽसंस्कृतबुद्धिरस्ति सक्तो विषयेषु सुद्धे। धनविनियोगं यथावन्न करोति तेन तादृशेनैतैदें षिर्युक्तेन न सम्यक् भ्रियते, एवमसहायेना-पीति तात्पर्यम्। यस्तु विपरीतस्तेन शक्यते ॥ ३०॥ एष एवार्थी वैपरीत्येनोच्यते—

गुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा॥ भणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमृता॥ ३१॥

शुचिरलुन्धः। सत्यसन्धः सत्यप्रधानः। सत्यमेव पुरेधाय सर्विकयासु प्रवर्तते स विजितेन्द्रियः। अजितेन्द्रियस्य कुतः सत्यम्। यथाशास्त्रमनुसरित वर्तते। सुसहायः शोभनाः सहायो अस्येति। अमूर्वैभेक्त्यनुरक्तैः सहायेर्युक्तः। धीमता प्राह्मेन। योऽसौ मूढः प्रागुक्तस्तस्यायं प्रतिपत्तत्योक्तः।

त्रतः पश्वभिदेषिहीनस्तावद्भिरेव गुगौर्युक्तो दण्डप्रणयनेऽधिकृतो दृष्टादृष्टफलातिशय-भाग्भवतीति स्रोकद्वयस्यार्थः ॥ ३१ ॥

> स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्शृत्रदण्डश्च शत्रुषु ॥ सहत्स्विज्ञाः स्त्रियेषु ब्राह्मरोषु क्षमान्वितः ॥ ३२ ॥

पितृपितामहादिक्रमागतो देशो व्यपदेशहेतुः। काश्मीरकस्य काश्मीरः, पाञ्चा-लस्य पाञ्चालाः स्वराष्ट्रम्। तत्र न्यायप्रवृत्तौ न्यायेन वर्तेत, न्याययोगाद्वृत्त न्यायः। श्रतो बहुवाहिः। न्यायवृत्तिरिति वा पाठः।

एतत्पृर्वसिद्धमन् यात्रुषु भृषाद्ग हता विधीयते। परराष्ट्राणि पुनः पीडयेन तत्र विन्नाद्यपेचणीयम्, राष्ट्रोयोपरोधो वा। तथाकुर्वतः प्रताप उपजायते। प्रताप-धनस्य रात्रवे। नमन्ति।

ब्राह्मणेषु सर्वत्र समान्तितः । अपराधेष्वपि साम्रा दण्डः प्रयोज्यः, न क्रोधेन । परराष्ट्रवासिनोऽपि राष्ट्रघातकाले यदि शक्यन्ते रिचतुं तदा न हन्यन्ते । स्निग्धेषु सहत्सु अजिह्मोऽक्रिटिलबुद्धः । कार्यसिद्धिक्रत्तत्कार्यप्रधानः स्यात् । समानाभ्युदयप्रत्यवायाः सहदः 'क्षिग्धाः' ॥ ३२ ॥

एवंद्यतस्य रूपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः॥ विस्तीर्थते यशे। लोके तैलाबिन्दुरिवास्मसि॥ ३३॥

प्रकान्तवृत्तेः स्तुतिरियम् ।

शिलोञ्छेनापि जीवते। त्यन्तचीयकोशस्य विस्तोर्थते यद्यः प्रथते। ततश्च परराष्ट्राणि खर्यं नमन्ते साराष्ट्रिकश्चानुरागादविचलितो भवति ॥ ३३॥

> अतस्तु विपरीतस्य रूपतेरजितात्मनः॥ संक्षिण्यते यशो लोके पृतविन्दुरिवाम्भसि॥ ३४॥

अती वृत्ताद्विपरीतस्य चिलतस्य। अत्र हेतुरजितात्मता। यथाशास्त्रमनियतात्मा यः॥ ३४॥

> स्वे स्वे धर्मे निविधानां सर्वेषामनुष्वेशः॥ वर्णानामाश्रमाणां च राजा स्ट्योडियरिक्षता॥ ३५॥

स्वधर्माणां च राजा मृष्टाऽभिरिक्षता । स्वधर्मनिष्ठानामपालने राज्ञः प्रत्यवायः । धर्मच्युतास्तु यदि केनचिदुपह्नयेरम् न तत्र राज्ञोऽतीव होष इति स्वे स्वे धर्म इत्यनेन दर्शयति ।

श्रथवा 'न' शिलव्यते—'श्रनिविष्टानामिति'। ये तु शास्त्रान्मित्राद्युपदेशाद्वा स्व-धर्मायत्ताः न तेषां राजा द्वैधेन वर्तेत।

वर्षभहणं खीवाल दृद्धानां रचार्थम्। न हि ते आश्रमखाः। आश्रमग्रहणं तर्हि किमर्थम् ? प्राधान्यार्थम्। ब्राह्मणवसिष्ठवत्।

प्रयोजनिर्देशो वाऽयम्। ग्राश्रमसन्ध्योपासनादिधर्माचिल्तिसेषाम देयः। न चैवं दण्डाद्यपद्यातः कर्तुमेतेषां देयः। इतरणा वाधापरिहारः। एवं 'रचा' विज्ञेया। सन्ध्योपासनाद्यकरणेषु नामान्यस्य कस्यचिद्धवति (१)। द्विरूपा राज्ञः कर्तव्यतेति वर्णाश्रमप्रहणम्। एतदेवे।क्तं ''वर्णानाश्रमांश्च न्यायते।ऽभिरचेदिति''। ३५॥

> तेन यद्यत्सभृत्येन कर्तव्यं रक्षता मनाः ॥ तत्तहोऽहं भवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः॥ ३६॥

वच्यमाणाववाधार्थः स्रोकः।

तेन राज्ञा समृत्येन तदायैः सहायेथैत्कर्तव्यं प्रजारच्यार्थे तदिदानी-सच्यते॥ २६॥

> ब्राह्मणान्पर्यपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ॥ त्रैविद्यद्वद्वान्वदुषस्तिष्ठतेषां च शासने ॥ ३७॥

मात्रारत्याय राणनं त्यक्तवा यथाविधानं कृतसम्ध्योपासनः, प्रथमं त्राह्मणानां दर्शनं दद्यतः । उपासनमन्तिकोपवेशनकुशलप्रशादिकरणम् ।

परिः पाइपूरणः।

तिष्ठे रोषां च शासने। श्राहाकरणं तेषां 'शासनस्'। यदि कस्यचिद्वपकारायाः । विशेषुरुद्धिक्वं न शङ्कास्, नाष्यनथेक्रमसुदिष्ठेत्। चेविद्यवृद्धान्। तिस्यां विद्यानां समाहारः त्रैविद्यम्, तदधीतिनः चेविद्या रूट्या ऋग्वेदादिवेदत्रयाध्यायिन उच्यन्ते। विदुषस्तदर्थवेदिनश्च। एवं विधा ये ब्राह्मणास्तानुपासीत तदीयामाज्ञां कुर्यात्। वृद्धास्त्रैविद्यानां श्रेष्ठाः प्रकर्षवन्तोऽध्य-यनविज्ञानयोः ॥ ३७॥

> रुद्धांश्च नित्यं सेवेत विमान्वेद्धिदः छ्चीन्।। रुद्धसेवी हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते।। ३८॥

वृद्धान्वयस्थनाह्यणान्। एतदपूर्वं अन्यत्पूर्वसिद्धं विमानित्यादि। शुचीन् निरुपाधीन्। एतदप्यपूर्वम्। यथैवाध्ययनविज्ञाने उपास्यत्वकारणमेटं शुचित्वमपि।

द्वितीयश्लोकार्यार्थवादः।

रक्षोभिः । रचांसि निर्दयानि महाबलानि सर्वधर्मशून्यानि । तान्यपि वृद्धसेविनं पूजयन्ति ॥ ३८॥

> तेभ्ये। जिया चित्र विनीतात्मा जिया ।। विनीतात्मा हि नृपतिने विनश्यति कि चित् ॥ ३९॥

वृद्धसेवायाः प्रयोजनमाह ।

तेभ्यो विद्रद्वाह्मण्येयो वृद्धेभ्यः विनयं राजवृत्तमधिगच्छे च्छिचेत । विनीतात्मा। यद्यपि स्वयं बुद्धगाऽपि विनीतोऽर्थशास्त्रैर्वा, तथापि वृद्धोपदेशे यत्न-वान् स्यात् । दृष्टकर्माणः शास्त्रक्षेभ्यो निपुणतराः । ग्रथवा पाटवातिशयजननार्थं विनीतेनापि स्वभावते। वृद्धेभ्य ग्रार्थेभ्य ग्रात्मा विनेयः । स्वभावशुद्धस्य सुवर्णस्य तेजः-संयोगादिनाऽऽधीयमानसंस्कारे। विशुद्धतररूपवानसा दृश्यते ।

अस्य विनयाधानस्य फलं न विनश्यतीति ॥ ३-६॥

बह्बोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिग्रहाः ॥ वनस्था अपि राज्यानि विनयात्प्रतिपेदिरे ॥ ४० ॥

पूर्वोक्त एवार्थ: श्लोकत्रयेण दृढीक्रियते।

श्रविनीताः सप्रिमहा नष्टाः । प्रत्रदारहस्त्यश्चादिसंपत्परिग्रहः।

थे तु विनयिनः, न ते राष्ट्रं प्राप्य द्वारयन्ति । यानते दूरस्था वनस्था स्वित् कोशहीना भाष, राज्यं प्रतिपेदिरे लब्धवन्तः ॥ ४०॥

> वेना विनष्टोऽविनयासहुषश्चेव पार्थिवः॥ सुदाः पेनवनश्चेव सुसुखा निमिरेव च॥ ४१॥

बभयत्राप्युदाहरणानि लोकसिद्धानि वर्णयन्ति । एतानि महाभारतादावाख्यानानि ज्ञेयानि ॥ ४१ ॥

> पृथुरतु विनयाद्राज्यं माप्तवान्मनुरेव च ॥ कुवेरश्च धनैश्वर्यं व्राह्मण्यं चैव गाधिजः ॥ ४२ ॥

ब्राह्मएयं चैव गाधिजः।

''नतु च राज्याधिकारे की ब्राह्मण्यप्राप्तयुपन्यासावसरः ? राष्ट्रप्राप्तिरेव यथापूर्व' वर्णियतच्या''।

उच्यते। धनैश्वर्यदिपि जात्युत्कर्षो दुष्प्रापः, सर्वाधिकारहेतुत्वात्।

''नतु च कथं तस्य विनयो हेतुः ? षाड्गुण्यप्रयोगः अप्रमादः अतिव्ययवर्जनं अलोभः व्यसनासेवनं एवमाद्दीन 'विनयः'। तदेतद्वाह्मण्यस्यैकमिप न कार्याम्। तपो हि तत्र कार्यात्वेन श्रुतं विश्वामित्रस्तपस्तेषे नानृषेः पुत्रः स्यामित्येवमादि'।

जन्यते। नार्थशास्त्रोत्तेव नीतिनयः। किं तर्हि ? शास्त्रीयो विधिस्तिकाचारश्च। शास्त्रे च तपसा जात्युत्कर्षो जन्मान्तरे प्राप्यते इति विहितमेव। विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यं तु तस्मिन्नेव जन्मिन चित्रयस्य सत इत्याख्यातमेव।। ४२।।

> त्रैविद्यभ्यस्त्रयों विद्यात् दण्डनीतिं च शाश्वतीम्।। आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भांश्व छोकतः।। ४३॥

विद्यामि तिद्वितीयान्तपाठेऽधिगच्छेदिखनुष जनीयम्।

समाप्तत्रह्मचर्यस्य राज्योपदेशात् त्रय्यथाधिगमेन तिल्लाक्तरभ्यासाथीऽयमुपदेशः।
त्रयवयवा विद्या तिविद्या, तामधीयते विद्याहतभ्यस्त्रयीमृग्वेदादिवेदत्रयं
विद्यात्। सन्दिग्धेषु पदार्थेषु वेदेभ्यो निर्णयं क्रयीत्। तैः सह वेदार्थं चिन्तयेदिति यावत्। न राजत्वाभिमानान्मदावलेपेन सर्वज्ञोऽहमिति बुद्ध्या संदिद्यमानानर्थानुपेद्येत।

दण्डनीति च। दण्डविषया नीतिः। ''दण्डो दमनमिलाहुः'' येन शत्रवः स्व-प्रकृतयो विषयवासिनश्चान्यायकारियो दम्यन्ते स दण्डोऽमालादिसंपत्। नीतिसस्य प्रयोजनं तत्र विधिस्तं शिचेत। तद्विद्धप्रशायक्यादिग्रन्थविद्धपः।

शाखतीमिति स्तुतिः।

यद्यपि दण्डनीत्याऽप्यस्य सर्वलोकः शक्यते ज्ञातुम्, भ्रन्वयव्यतिरेकमूलत्वादस्यार्थस्य, तथाऽप्यबुधवे।धनार्थानि तानि शास्त्राणि, बुधानौ च संवादार्थानीति, युक्तो दण्डनीति-शास्त्राधिगमः। एवं ख्रान्वी सिक्यपि तर्किविद्यार्थशास्त्रादिका। ख्रात्मिविद्याऽध्यात्मविद्या। विशेषणिविशेष्ये वा पदे। ब्रात्मने या हिताऽऽन्वी चिकी सा तर्काश्रया। तां शिचेत। सा द्युपयुष्यते व्यसनाभ्युदयोपरमचित्तसंचोभोपशमाय। या तु वैद्धिचार्वाकादितर्किविद्या सा नातीवकृत्वा कचिद्धपयुष्यते। प्रत्युतास्तिक्यमुपद्दन्ति, यो नातिनिपुणमितिः। यदा तु स्वतन्त्रामान्वी चिकीं वेद, तदा तस्य दूतसंवादादिषु वाक्यवैशद्यानामुपयोगो नोपद्दास्यो भवति।

वार्तारम्भाश्च पण्यानामर्थपरिज्ञानं वाणिष्यकै।शलम्, समयेन बार्हस्पत्येन तत्र परिज्ञानं वार्ता। तिश्लिमित्ता श्रारम्भा 'वार्तारम्भाः'। वार्तास्वरूपं ज्ञात्वा तिद्वषय-कार्या प्रवृत्तिः 'श्रारंभः'।

एतल्लोकतो विद्यात्। विधाज्याजीवने। त्र 'लोको' ५ भिष्रेतः। ते हि तत्र कुशला भवन्ति। लेशकतः इति च पूर्वयोरतुषङ्गः कर्तव्यस्तेन सर्वत्र तद्विद्धा इति लभ्यते॥ ४३॥

> इन्द्रियाणां नये योगं समातिष्ठे हिवानिशम् ॥ जितेन्द्रिया हि शक्रोति वशे स्थापयितुं यजाः ॥ ४४ ॥

इन्द्रियजयस्य ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषार्थतयोपदिष्टस्य पुनरिहोपदेशो राजधर्मेषु मुख्योऽयं विनय इति ज्ञापियतुम्। तिहदमाह जितेन्द्रिय इत्यादि। सर्वस्यैतत्प्रसिद्धं अजितेन्द्रियस्य न प्रजा वशे तिष्ठन्ति।

ये। गत्तात्पर्यम् । दिवानिशमहोरात्रम् ॥ ४४ ॥

> दश कामसमुत्थानि तथाऽष्टो क्रोधनानि च ॥ व्यसनानि दुरन्तानि पयत्नेन विवर्णयेत् ॥ ४५ ॥

इदमपरमिन्द्रियजयोपदेशस्य प्रयोजनम्।

श्रीजतेन्द्रियस्य दुष्परिष्ठराणि व्यसनानि दुरन्तानि । दुःखकरे। ऽन्ते। ऽवसानं येषाम् । प्रथमं प्राप्तिकाले सुखयन्ति व्यसनानि, पश्चात्तु वैरस्यं जनयन्ति । तते। 'दुरन्तानि' बच्चन्ते ।

त्रथवा दुष्प्रापे। त्नत एषाम् । न हि व्यसनिनस्ततो निवर्तितुं शक्तुवन्ति । कामाद्धेतोः समुत्थानं जन्म येषाम् ॥ ४५ ॥ एषां वर्जने प्रयोजनमाह गुरुलघुमावं च ।

> कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महोपतिः ॥ वियुज्यतेऽर्थधमोभ्यां क्रोधजेष्वात्मनेव तु ॥ ४६ ॥

श्रर्थधर्मवियोगेन व्यवहित श्रात्मवियोगः। क्रोध जेषु सर्वेवियुज्यत इति विशेषः॥ ४६॥ तानीदानों व्यसनानि स्वनामतो दर्शयति—

> मृगयाऽक्षो दिवास्त्रमः परिवादः स्त्रियो मदः तैर्यित्रिकं दृथाट्या च कामजा दशका गएः ॥ ४७॥

श्राखेटकार्थो मृगवधा मृगया। श्राह्मस्तद्विषयक्रीहा। एतयोस्त्वनर्थत्वं प्रसिद्धम्। दिवास्वण्नः कर्मानुष्ठानकाले कर्मस्वव्यापारः। न दिवाशब्देनाहरेव विवत्ति-तम्। तदुक्तं ''जागर्तव्ये प्रसुप्तकेति''। श्राथवा मुख्य एव 'दिवास्वण्नः'। स हि प्रतिषिद्धः सर्वकार्यविघाती। स च दर्शनार्थिनामन्येषां तदसंपरोर्द्वेष्यताजनकः प्रजासु।

परिवादः रहसि परदेशवावर्जनम्। तेन सर्वाः प्रकृतयो विरच्यन्ति। प्रपरिवा-द्यानां च परिवादेऽधर्मः श्थित एव।

स्विया मद इत्येतयारनर्थरूपता सुप्रतीता।

तीर्थिनकं नृथगीतवादित्राणि । वृषाद्या अप्रयोजनमोषत्प्रयोजनं वा इतस्तत-रच परिश्रमणम् ।

दश परिमाणो दशकः। कामजः काम इच्छा, ततो जायते। विशिष्टसुखे।-पभोगार्थो वा अनुभूतविशेषाहा जायमान 'कामजः'।। ४७॥

> पैशुन्यं साहसं द्रोह ईच्याऽस्याऽर्थदृषणम् ॥ वाग्दण्डनं च पारुच्यं क्रोधनोऽपि गरो।ऽष्टकः ॥ ४८ ॥

श्रमात्यादितो ये सुकृतवान्धवास्तत्र यित्रगोपनीयं तस्य प्रकाशनं **पेशुन्यम्**। साहसं ज्यायसो नीचकर्मणि विनियोगः। स्वल्पेनैवापराधेन कराधानं काराव-रोधो वा।

द्रोह उपांशुवधः। तत्रोपघाता वा जीवत एवेष्यी।

सर्वसाधारणस्य विषयस्य साधारण्यव्याद्यस्तिः, ग्रसहनं वा गुणिनाम्, गुणेवु देावा-विष्करणं, ग्रम्थाः।

अर्थदूषर्णं अर्थानामदानं हरणं वा।

वाग्दग्डपारुष्ये प्रसिद्धे।

क्रोधो द्वेषः। तत्प्रधाना एतत्कुर्वन्ति ॥ ४८ ॥

द्वयारप्यतयामूलं यं सर्वे कत्रया विदुः।। तं यत्नेन जयेछोभं तज्जावेतावुमौ गरी।। ४९॥

''उक्तं तावत्कामस्य व्यसनवर्गस्य लोभो मूलम् । विषयोपभोगस्पृहा कामः इच्छा प्रभिलाषो लोभः इत्यनर्थान्तरं यतः । क्रोधजस्य कथं लोभो मूलं येनोच्यते तज्ञावेतावुभै। गणाविति।'।

उच्यते। नात्र लोभकारणता तयोर्वर्गयोरिभप्रेता। किं तिहै। वर्गद्वयतुल्यता लोभस्य। यमेतानि सर्वाणि व्यसनान्यनर्श्वमुपजनयन्ति तमेवैको लोभे। व्यसनहीन-स्यापि। तदुक्तं 'लोभः सर्वगुणानिव'' इति। ध्रत उपचारत एतदुक्तं तज्जावे-ताविति। यदि लोभे। न जायेत कथं समानफलानि स्युः। कारणदेशेषे कार्यदेशेषं भासयति। अतस्तत्कार्यत्वाद्वयसनेषु चेहोषः, ध्रवं कारणस्थाप्यसा देशेष उक्तो भवति।

अथवा लुब्ध एव पैशुनादिबहिष्कार्येष्वभिष्वङ्गं गच्छति । इतरस्तु स्वल्पके विषये अनुनयेन वोपशाम्यति । सेयमुपचाराह्योभमूलता व्यसनवर्गद्वयस्योच्यते ॥ ४६ ॥

> पानुमक्षाः स्त्रियवचैव मृगया च यथाक्रमम् ॥ एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ ५० ॥

दिवा खप्नाहिभ्योऽस्य चतुष्कस्य गणस्य बहुदोषतरत्वं प्रसिद्धमेव ॥ ५० ॥

दंहस्य पातनं चैन वानपारुष्यार्थदृषणे॥ क्रोधनेऽपि गरो विद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सद्।॥५१॥

अयमि निकः पेशुनाहिभ्यः पाषीयानिति सुप्रतीतम् ॥ ५१ ॥

सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः॥ पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान्॥ ५२॥

पानद्यूतयोः पानं गरीयः। तत्र हि संज्ञाप्रधाशः, अनुन्मत्तस्योन्मत्तत्वम्, अप्रेतस्य प्रेतत्वम्, कीपीनप्रकाशनम्, श्रुतप्रज्ञाप्रहाणम्, मित्रहानिः, सद्भिवियोगः, असद्भिरच संप्रयोगः, गीतादिष्वर्धप्रेषु प्रसङ्गः, रतमन्त्रप्रकाशनं च, मानिनोऽप्युपहास्यता, गम्भीर-प्रकृतेरिप यत्किञ्चनवादिता मदवेगेनेति, पानदेश्यः। द्यूते तु जितमेवाचविदुषा, अनचज्ञस्यापि पाचिकः पराज्यः।

स्त्रीद्यतन्यसनयोर्ध्तन्यसनं गरीयः। येन तदेव जितं द्रव्यं तस्यापि विषं भवति। तथा च तन्निमित्तो वैरानुबन्धो जयः, साधारगाः कोवलं पराजयः, मुक्तनाशः। मूत्रपुरीष-वेगभारगाच शरीरे शैथिल्यं व्याधिनिदानमेव। तेन चुद्रादिभिः स्वपीखातिशयात्। मातर्थि च मृतायां दीन्यत्येव । कुतकृत्येषु च न सुहृद्धिरिष कृष्यते । तप्तायसिषण्डवत् परद्रन्यािष परिहरते। न प्रत्ययते च । सुधिते दुर्गतेऽन्नाद्युपन्युपेत्ता विषयता सर्वगुणसं-पन्नस्यािष तृणवद्वज्ञायेत । इति द्यूतदेषाः । स्नीन्यसने त्वपत्योत्पत्तिः प्रतिकर्मभोजनभू-िष्णानुभवनं धर्मार्थपरिष्रदः । शक्या च स्नो राजहिते नियोक्तुमपवाहियतुं वा ।

स्रोम्गयाव्यसनयोः स्रोव्यसनं गरीयः। ग्रदर्शनं कार्याणाम्, स्रोव्यसनसंगेन राज-कार्येषु च निर्वेदः, कालातिपातनम्, धर्मलोपः, पानदे। षानुबन्धः, ग्रथ्नेषु चानृतादिषु प्रसंग इति । मृगयायां तु व्यायामः पित्तरलेष्मबन्धः, मेदादिनाशः, चले स्थिरे वा काये लच्यपरिचयः, प्रहरणे वैशारद्योपजननं ग्राम्यजनपरिजयश्चेति ।

एवं कामजस्य चतुष्कस्य वर्गस्य स्ववगे पूर्व पूर्व पाणीयः। क्रोधजस्यापि च इण्डपातदोषानुबन्धः श्रर्थक्रेष्वेवानृतादिषु संगः।

दण्डपातवाक्पारुष्ययोर्दण्डपातनं गरीयः। दण्डपातने हि शरीरिवनाशादशक्यं प्रतिसंघानम्। वाक्पारुष्ये त्वमर्षजः कोधाभिः शक्यते दानमानाम्भोभिः शमयितुम्।

वाक्पारुष्यार्थदूषणयोर्वाकपारुष्यं गरीयः। तेजस्वितो हि पारुष्यवचनचित्तसंचोभे भयं नासादयन्ति। तथा च प्रवादः—

"स्थिरं साध्वसितं काण्डं भित्वा वाऽस्थिप्रवेशितम्। विशल्यमङ्गं कुर्वन्ति न वाचे। हृदयादिप ॥" "रोहते सायकैर्विद्धं वनं परश्चना हतम्। वाचा दुरुक्तं बीभत्सेन्न संरोहति वाक्चतम्॥" भाग्यायत्तत्वादर्थस्येति न तेजस्विनोऽर्थदुषर्णं गण्यन्ति। एवमेतयोर्वर्गयो: पूर्वस्य पूर्वस्य गरीयस्त्वं निदर्शितम्॥ ५२॥

> व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ॥ व्यसन्यधे। अभि व्यस्ति स्वर्थात्वव्यसनी मृतः ॥ ५३॥

यद्यपि मृत्युव्यसने सर्वं हरेताम् तथाप्येवं विशेषः। मृत्युरिसम्लोके सर्वहरः। व्यसनं पुनरिह चामुत्र च। तदिदमाह। व्यसन्यधाऽधा व्रजति नरकं गच्छतीत्यर्थः।

'व्यसिन' शब्देन झत्यन्ते। अयास एतद्वर्गविषय उच्यते। झतश्चाभ्यासः प्रति-षिष्यते। न त्वीषदासेवनम्। व्यसनभूता होते धर्मार्थकामप्राणहरा भवन्यन्यस्यापि पुरुषस्य, किं पुना राज्ञः। किंच असेवनमप्ययुक्तं पानादीनामशक्यं वेति। यते। असेऽ-भ्यासप्रतिषेधः॥ ५३॥

> मेलाञ्च्छास्त्रविदः ग्रहाँह्डब्धलक्षा-कुछोदगतान्।। सचित्रान्सस त्राष्टी वा कुर्वात सुपरीक्षितान्।। ५४॥॥

पिरुपितामहान्वयागता बहुसुतधनबान्धवाः प्रकटगोभूमिधनास्तदेशवासिनो सेशलाः। 'मूर्लं' प्रतिष्ठा, तत्र भवा 'मौलाः'।

शास्त्रविदः। 'शास्तं शासनं सृत्यविज्ञानम्। तेनान्येऽपि गुणा गृह्यन्ते। तद्यथा। प्राज्ञः दृढकारी धारियण्णुर्द्भः वाग्मी प्रवलः प्रतिपत्तिमानुत्साहप्रभावयुक्तः क्लेशसहः श्रुविद्यानशीलः योग्यसत्वयुक्तः स्तंभचापलहीनः प्रियो वैरिणामकर्तेति।

शूरशब्देन राजकार्ये शरीरकलत्रापत्यधनादिष्वपि निरपेच उच्यते। तथा मरगोऽभीरः। युद्धोत्साही। एक एव परिभवभयाद्वहुभिविरुध्यते। दृढप्रहारी बलवान्। लह्धलक्षाः। परिदृष्टकर्मतामनेनाह। दृष्टखङ्गव्यापाराः कृतार्थाधिकाराः

धनुभूतमन्त्रिभूमयः।

कुलोद्गतान् कुलोकुशनिगृहीता हाकाये न वर्तन्ते। सचिवान् सहायान। नित्यमेते राज्ञः पाश्ववित्तिना भवेगुः।

सप्त वाउष्टी वा। नियमे। प्यं येन चाल्प एकचित्ता भवन्ति। ततश्च राजमन्त्र खद्वादितः स्यात्। बहुनामपि मन्त्रभेदः। तस्माईतावन्त एव कर्तव्याः।

सुपरीक्षितान् धर्मार्थकामभयोपधाभिः । सेयं परीक्षोच्यते । पुरोहितः—स्वकार्ये राज्ञा व्याजेनाधित्तिप्तः बहुना प्रधंसप्रदानेनाप्तपुरुषेरेकैकममात्यमुपजपेत् राजविनाशाय—'एतच सर्वमन्त्रिभ्यो राचते, श्रथ कथं भवते' इति प्रसाख्याने 'धर्मोपधाग्रुद्धः' । सेनापतिः केनचिदपदेशेन पूर्ववदिधित्तिप्तः बहुना च संप्रदानेनाप्तपुरुषेरेकैकममात्यमुपजपेत् राजविनाशाय—'एतच्च सर्वमन्त्रिभ्यो राचते, श्रथ कथं भवते' इति
प्रत्याख्याने 'धर्मोपधाग्रुद्धः' । सेनापितः केनचिदपदेशेन पूर्ववदिधित्तिप्तः बहुना च
संप्रदानेनाप्तपुरुषेरेकैकममात्यमुपजपेत् राजविनाशाय—'एतच सर्वमन्त्रिभ्यो राचते,
ग्रथ कथं भवते इति प्रत्याख्याने 'श्रथोपधाग्रुद्धः' । परित्राजिका श्रन्तःपुरे लब्धविश्वासा
एकैकममात्यमुपजपेत्—'सा राजमहिषी भवन्तं कामयते कृतसमागमोपायेति' प्रत्याख्याने
'कामोपधाग्रुद्धः' । राजप्रयुक्ता एव केचित्पुरुषाः प्रवादमाविष्कुर्यः, 'कृतसमयैरमात्यै
राजा इन्यत' इति । उपलब्धप्रवादः पुरे।हितस्याप्तः कश्चिदमात्येषु मन्त्रं शावयेत्—
'इमं प्रवादमुपश्रुत्य भवतां निष्रहो राज्ञा क्रियत' इति । तेषामेव चान्यतमः पूर्वमेव
कृतसंवित्कः प्रत्येकं राजामात्येषुत्साहयेत् । तत्र ये प्रसाच्चते ते 'भयोपधाग्रुद्धाः'।

श्रयवा में। लांस्तावत्कुर्यादयेशमादकर्त संनिधाद्वः। ये श्रयं श्रामेश्यः समाहरन्ति समाहतं च रचन्ति विनियुक्षते च । सर्वथाऽर्थव्यवहारियोः 'मेलाः' कर्तव्या इत्युक्तं भवति। श्रास्त्रविदेश बुद्धिसचिवा सन्त्रियः। श्रूरान् वलाध्यज्ञानः। लब्धलदानित्यादि सर्वेषां विशेषग्रामेकैकस्य।

समुदितपरीचा च योक्ता राजविषया राजामात्येषूत्साहनमिति, सा न युक्तेति मन्यन्ते। एष एव हि शुद्धिभेदो भवेदमात्यानाम्। तस्मादन्या काचित्को साध्वी प्रयोज्या प्रन्यश्च विनाशविषय उदाहार्यः। ५४।।

अपि यत्सुक्ररं कर्म तद्ययेकेन दुष्करम्। विशेषते। इसहायेन किं सु राज्यं महोदयम्॥ ५५॥

यत्सामान्यं गृहस्थस्य गृहकृत्यं गोऽश्वादिपालनं सुकरमिति स्थितम्। स एव गां पालयति स एव दोग्धि। न शक्यमेतदेकोन कर्तुम्। तद्य्येकोन दुष्करं विशेषतोऽसहा-येन दुष्करमशक्तेन न शक्यं कर्तुम्। कथं ह्यं को गां चारयति कथं च भार्यां रचतु। राज्यं तु प्रतिमहारंभमुदयकर्म, तद्योगः फलवांश्च। अपेचमाणस्य महत्फलमुदेति। न चैकोन षाङ्गुण्यं वेदितुं शक्यम्। तस्मादात्मस्रमाः परीचिताः सहायास्तेषु तेषु कार्येषु कर्तव्याः॥ ५५॥

तैः सार्धं चितयेन्नित्यं सामान्यं संधिविग्रहम् ॥ स्थानं समुद्यं गुप्तं लब्धमश्यनानि च ॥ ५६ ॥

तेर्बुद्धिसचिवैर्मुख्येश्चार्थाधिकारिभिः सह सामान्यं, यन्नातिरहस्यं तच्चिन्तयेत्स-निधविग्रहस्। 'किं सन्धः संप्रति युक्तोऽय विप्रहः'—डमयत्र गुणदे।वान्विचारयेत्। इदं कर्त्वयावधारणं तु स्वबुद्धरा कुर्याद्यथाऽस्य परप्रयोज्यता न भवति।

इदं चापरं चिन्तयेत्—स्यानम् । तच्चतुर्विघम् , दण्डकोशपुरराष्ट्राणि । तत्र दण्डो हस्त्यश्वरथपदातथः । तेषां प्रतिकर्म पोषणरचणादि चिन्त्यम् । न ह्यसमाधानं प्रधानम् । तथा कोशस्य हेमरूप्यवाहुल्यं प्रचुरूप्यताग्रायव्ययत्वण्यां च । कोशस्य यानि न्यायस्थानानि तानि न व्ययितव्यानि न विलम्बनीयानि भृत्यानाम् । तथा राष्ट्रस्य हेशपर्यायस्य खाजीव ग्रात्मसंधारणं परसंधारणेन नदीवृत्ताः पश्चवः शत्रद्वेषाक्रान्तप्रायः गुप्तिगोचरः पश्चमान् धदेवमातृकः श्रापदि च दण्डकरम् इत्येवमादि । पुरस्य वद्यति ''तस्यादायुधसंपन्नमिति" (७.७५)।

प्रथवा स्थानं खदेशाचाप्रच्यवनम्।

एवं समुद्धे। पि चिन्यः। तत्र कृषिर्वजगुल्मस्थानानि वाणिज्यग्रलकदण्ड इत्येनमारि।

गुप्तिं खराष्ट्रगतां वस्त्यति ।

लब्धमश्यमनं च देवताश्रमविद्यावतां धार्मिकाणां च मानदानत्यागायागः उदि-तानां चाभ्यनुज्ञानं सर्वबन्धनमोत्तः। अनुष्रहो दीनव्याधितानाम्। उत्सवानां चापूर्वाणां प्रवर्त्तनम्। प्रवृत्तानामनुवृत्तिः।

यच कोशदण्डे।पाधिकमधार्भिकचरित्रं तदपनीय धर्मव्यवहारान् स्थापयेत्। ग्रधर्म-चारित्रमकृतमन्यस्य कृतं वाऽन्यैः प्रवर्त्तयेत्। न वा धर्मकृतं चान्यैर्निवर्तयेदिति। एवं स्थानादीनि चिन्त्यानि ॥ ५६॥

> तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ॥ समस्तानां च कार्येषु विद्ध्याद्धितमात्मनः ॥ ५७ ॥

तेषां पृथक्षृथाकेकस्य रहस्यभिषायं हृदयनिहितं भावमुपलभ्य । समस्तानां संहतानाम् । यत्कारणं कश्चित्पुरुषः परिषदि अप्रतिभानवानभवति, रहसि प्रगल्भः, कश्चित्परिषद्यासादितप्रज्ञः । ततश्च तान्समस्तानपृच्छेत् ।

सतः स्वयं यद्युक्ततरं हित्सात्मने तद्व्यवस्येद्विद्धयात्। तत्प्रामाण्यं तेषामेवा-न्यतमेनोपदिष्टं वा यदप्रत्यनीकं निर्देषं च ॥ ५७॥

> सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मिशान विपश्चिता ॥ भंत्रयेत्परमं मन्त्रं राजा षाज्ञण्यसंयुतम् ॥ ५८॥

विषश्चिता विदुषा अर्थशास्त्रज्ञे। परं सन्बस्यन्तं गोपनीयं सन्बयेत्। पाङ्गण्ययुक्तस्। अधिकतरप्रज्ञो हि ब्राह्मग्रः, धार्मिकत्वाच विश्वसनीयः॥ ५८॥

नित्यं तस्मिन्समाश्वरतः सर्वकार्याणि निक्षिपेत्।। तेन सार्थं विनिश्चित्य ततः कर्म समार्भेत्।। ५९॥

तादृशि महाणे सर्वराष्ट्रमण्डलं निचित्य विश्वस्तो राज्यसुखं भुजात च । तेन सह विनिश्चित्य यानासनादि कर्म व्यवहारसंग्रहादि समाचरेत् ॥ ५६ ॥

> अन्यानिष पञ्जीत शुचीन्प्राज्ञानगस्थितान् ॥ सम्यगर्थसमाहत् नमात्यानसुपरीक्षितान् ॥ ६०॥

यदुक्तं 'सप्त चाष्टी वेति' तस्यायमपवादः।

ग्रर्थसमाहतूं न्संनिधादृनसुपरीचितानुपधाभिः कुर्यात् ॥ ६०॥

निर्वर तास्य याबद्धितिकर्तव्यता नृभिः॥ ताबते।ऽतन्द्रितान्दक्षान्यकुर्वति विचक्षणान्॥ ६१॥

सर्व एते मन्त्रज्ञा विवस्ताणाः विद्वाराष्ट्राधिकारिकाः कर्तव्याः । दक्षान् भयसं-निवानेऽत्यवसादद्वतावस्तुत्वाहवन्तः । स्रतिन्द्रतान् अनलसान्। डक्तं चाध्यचप्रचारे "बुद्धिमानतुरक्तरच युक्ता धर्मार्थकोविदः। स्रचिद्चः कुलीनरच मन्त्री यस्य स राज्यभाक्॥ तिस्मित्रिचित्य कार्याणि भेगसंगी न नश्यति। राजवश्यविधिस्तेन दानानुप्रहणैरिति"॥ ६१॥

> तेषामर्थे नियुज्जीत श्र्रान्दक्षान्कुलोद्गतान् ॥ श्रुचीनाकरकर्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने॥ ६२॥

स्रयं त्रायव्ययव्यवहारे। शुचीनर्थेष्वसपृहानियुद्धीत। तान्यर्थश्यानान्युदाहरणेन दर्शयति। स्नाकरकर्मान्त इति। 'त्राकराः' सुव-र्णरूप्याद्युत्पत्तिसंस्कारस्थानानि, 'कर्मान्ता' भच्यकार्पासावापादयः।

श्रंति विद्याने — धन्तः पुरभाजनशय्याक्षोगृहाणि । भीरवस्तच नियोज्याः । शूरा हि राजानमेकािकनमुपजप्ता हन्यः । दक्षाः सर्वेऽपि व्युत्थानशीलतया द्वापिरिपातमपरिगणय्य स्वामिनः कार्यं काले नाितपातयन्ति । ६२ ॥

दृतं चैव मङ्वीत सर्वशास्त्रविद्यारदम्।। इङ्गिताकारचेष्ट्रजं छचि दक्षं कुलोद्रतम्।। ६३॥

दूतस्यायमधिको गुणः इङ्गिताकारचेष्टज्ञता। परिवषये राज्ञो मन्त्रिणां च संधि-स्सतामिङ्गितानि। दूतस्यादरेण संपरिष्रहः, विश्वसनम्, मुहुर्मुहुः संपूर्णतद्वाक्यस्य तस्य चाभिनंदनम्। पतानि विपर्यस्तान्युपेचेत। ग्राकारः शरीरवैक्टर्यं म्लानिर्मुखस्य वर्णवै-कृत्यम्। तूष्णींभावे। दीर्घोष्णिनिःश्वासता। एवमादिविकारेदेंन्यं सूचयति—'ग्रस्ति काचिदापदस्य तेनायं विवर्णे' इति। वाक्यवैशारद्यम्, शारीरसंस्कारः, प्रसन्नमुखता प्रवमादि हर्ष सूचयति।

शुचिः क्षीगतेऽर्थे। गमनविशेषेर्यतः क्षीसम्बन्धे मन्त्रभेदः परिभवश्च ॥ ६३॥

अनुरक्तः शुचिद्धः स्मृतिमान्देशकालवित् ॥ वपुष्मान्वीतभीविष्मिषे दुता राज्ञः प्रशस्यते ॥ ६४॥

ग्रनुरक्तः ग्रहार्थो भवति । दक्षः देशकालौ नातिक्रमति । स्मृतिमान् । ग्रमुषितस्मृतिप्रसङ्गेन स्वामिसंदेशं कथयति । देशकालिवित् । देशकालौ ज्ञात्वाऽ-न्यद्प्यसंदिष्टं तत्कालयोग्यं कथयति । वपुष्मान्त्वाकृतिः । प्रियदर्शनत्वाक्षिपुण-मुचि विक्ति । वीतभीः श्रनेन निपुणमुच्यते । वाग्मी संदेशस्योत्तरे प्रतिवचन-समर्थो भवति ॥ ६४ ॥ डकानां दूतगुणानां संपादनप्रयत्ने प्रयोजनमाह ।

अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया।। चपता के। शराष्ट्रे च द्ते संधिविपर्यया।। ६५॥

स्रमात्ये सेनापती दण्डो हस्त्यादिवलमायत्तम्, तदिच्छया कार्येषु प्रवृत्तेः। दण्डे वैनियकी। यो विनेयः स्वपराष्ट्रगतः स दण्ड्यो यतः। विनयात्रिता 'वैनियकी'। 'क्रिया' कार्यम्।

नृपती केश्यराष्ट्रे त्रायते। सभ्ययसानं 'केशाः'। 'राष्ट्र' जनपदः। द्वे च ते पराधीने न कर्तव्ये। खयमेव विलम्भनीयफलग्रासाच (१)।

दूते सन्धिविपर्ययो । प्रियवचनेन खामिकार्यप्रदर्शनेन 'सन्धः' । तद्वैपरीत्येन 'विषदः' । एतदुभयं द्वायत्तम् ॥ ६५ ॥

एवं दूतार्थाचुवादः। एष एवार्थः पुनरुच्यते।

दूत एव हि संघत्ते भिनन्येव च संहतान्।। दूतस्तत्कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवाः।। ६६॥

दृतः **संधत्ते । यथोत्तम् । संहताने**कोभृतान्स **एव भिनत्ति ।** अनुत्तमपि प्रियं संदिशति--प्रतिकूलमनाचरितमिलादि । सुवर्णादिद्रव्यमप्रतिश्रुतमिलाह, एवं भिनत्ति दृतः ।

तदेतत्वर्मान्तरमुपदेष्टम्, येन राजाना भिद्यन्ते । वाक्पारुष्यापन्ना एवं सम्भवन्ति । ६६॥

श्रान्यदिप दूतकार्य दर्शयति ।

स विद्यादस्य कृत्येषु निगृहेङ्गितचेष्टितैः।।
आकारिमिङ्गितं चेष्टां सृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ ६७॥
बुध्वा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ॥
तथा मयलमातिष्ठेद्यथाऽऽत्मानं न पीडयेत् ॥ ६८॥

स द्तो यातव्यस्य राज्ञः कृत्येषु कार्येषु । ६०॥ जाङ्गलं सत्यसंपन्नमार्यपायमनाविलम् ॥ रम्यमानतसामन्तं खाजीव्यं देशमावसेत् ॥ ६९॥ धनुद्वेर्णे महोदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा॥ नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ ७०॥

उक्तप्रकारेण द्विगुणोत्सेधेनैष्टकेन शैलेन द्वादशहस्तादृर्ध्वमुद्धतेन तालमूलेन कपि-शीर्षिनताभेण हढप्रणाल्या परिकृतं धनुदुर्गम्।

महीदुर्गमगाधेनाश्रयणीयेन चोदकेन परिवेष्टितं दुर्गम्।
समंततोऽर्धयोजनमात्रं घनमहावृत्तान्वितं वार्सम्।
चतुरङ्गवलाधिष्ठितं प्रवरायुधवीरपुरुषप्रायं नृदुर्गम्।
गिरिष्ट्रिके दुरारोहमेवैकमार्गानुगतमन्तर्नदीप्रस्रवणोदकं गिरिदुर्गम्।। ७०॥

सर्वेण तु पयत्नेन गिरिदुर्ग समाश्रयेत्।।
एषां हि बाहुगुण्येन गिरिदुर्ग विशिष्यते॥ ७१॥
त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषां गृगगतिश्रयाप्सराः॥
त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः॥ १०२॥

स्राद्यानि चीशि धनुदु गिंदीनि। स्राधिताः स्राश्रयं कृतवन्तः। सृगाः।. गर्ताश्रया गर्गरनकुलादयः। स्रष्टसरा प्राहकूर्मादयः। एषां दुर्गाशां तदाश्रितानां च यादशा गुष्पदेषास्तादशा एव राज्ञामपि भवन्तीति प्रदर्शनार्थम्।

जीरयुत्तराणि। सवङ्गमाः कपयः ॥ ७२॥

यथा दुर्गाश्रितानेतानापहिंसन्ति शत्रवः ॥ तथाऽरयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥ ७३॥

दुर्गविधानप्रयोजनस्रोकोऽयम्।

अत्यल्पवला अपि हुर्गाश्रिता महाबलैरिसिर्न सहसा शक्यन्तेऽभिभवितुमते। हुर्गाश्रयो युक्तः ॥ ७३॥

> एकः शतं योधयति पाकारस्थो धनुर्धरः ॥ शतं दशसहसाणि तस्माहु में विधीयते ॥ ७४ ॥

सुप्रसिद्धमेतहुर्गप्रयोजनम् ।

प्राकारहष्टान्तेन गिरिदुर्गवलमेतदिति । तदयुक्तम्, महीदुर्गऽपि प्राकारसम्भवात् । तस्मात्सर्वेषां दुर्गाणां तत्प्रयोजनं स्वबुद्धा रूप्यते ॥ ७४ ॥

> तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधान्येन वाहनैः॥ ब्राह्मएैः शिल्पिभियन्त्रेयवसेनोदकेन च॥ ७५॥

खायुधेः वङ्गारादिभिः संपद्मयुपेतम् । आयुध्यहणं वर्षेशिरखाणोपस्कारादे-रन्यस्यापि युद्धोपकरणस्य प्रदर्शनार्थम् ।

धनं रूपसुवर्णादीनि ।

वाहनानि रथाधादयः। चिल्पिभिर्यन्त्रावाहतत्तप्रभृतिभिः। यवसेन

त्राह्मसीर्मिनत्रपुरे।हितेरन्येवी। दण्डिकापोतेन (?) ध्वजशङ्कया कदाचिन्तृप-धर्मसाहाय्येन प्रवर्तन्ते।

प्रदर्शनार्थत्याच भिषगीषधाद्यपेत्तेत । संरोहणाद्यपयोगि संनिधापियतव्यम् ॥ ७५ ॥

तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः॥
गुप्तं सर्वतुकं गुम्नं जलदृक्षसमन्वितम्॥ ७६॥

सुपर्याप्तस्। यावदात्मने। राज्ञो राजपुत्रकोशायुधाश्वागारादिषूपयुज्यते । गुप्तं बहुकचाकम्। गृहं कारयेत्। सर्वर्तुकं सर्वर्तुमाल्यफलैः शोभितम्। सर्वे ऋतवो यत्रेति। ऋतुशब्देन तत्कार्याणि पुष्पफलादीनि लच्यन्ते।

'सर्वर्रुगमिति' पाठे सर्वानृत्नाछित प्राप्नोतीति न्युत्पत्तिः। अर्थस्य स एव । ये। यत्र भवति स तेन न्याप्त इत्युच्यते ।

शुर्भं सुधाधवलितम् ।

जलवृक्षसमन्वतं घारागृहोद्यानवनसंपन्नम् ॥ ७६॥

तद्यास्योद्धहेद्धार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥ कुले महति संभूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥ ७७॥

त्तर्ग्हमाणित्य मार्थो तत्र सहायार्थे महतः कुलाइद्रोडच्या । एतत्संबन्धेन संरचणार्थम्

सवर्णा मित्यादा बुच्यते तत्त्राक् प्रदर्शितम्। हृद्यां मनारमां कान्तिलावण्ययुक्ताम्।

रूपं संशानम्। गुणा वचनाचरणादयः। तैरन्वितां युक्ताम्।। ७७॥

प्रशिहतं च इवीत रुणुगदेव चित्वंतः।। तेऽस्य गुराणि कमीण कुर्वंतानिकानि च ॥ ७८॥

सत्यपि हितीयानिर्देशेन प्राथान्याचामे विवक्तिनेकत्वम्, अन्यवारयुगासनात् । युगं छिनत्विभायो विन्देतत्विन्।

न्द्रित्वचेष वृणुयात् । तेषां च सङ्घा श्रुतित एवावगन्तव्या । गुणाध 'नाति-स्थुलो नातिक्यः नातिदीर्घो नातिहस्वः नातिवृद्धो नातिवालः—सप्तपुरुषान विद्यातः पोभ्यां पुण्येश्च कर्मभिः समनुष्ठिताभयभावान् । तान् प्रति नान्नाह्यण्यमाशङ्काते—विद्वा-न्याजयति' इत्यादि ।

गृह्याणि कर्माणि शान्तिस्वस्त्ययनादीन । वैतानिकानि वैद्वारिकाणि त्रेताशिविषयाणि ॥ ७८॥

> यजेत राजा ऋतुभिर्विविधेराप्तदक्षिणैः॥ धर्मार्थं चैव विभेभ्या दद्याद्वोगान्धनानि च॥ ७९॥

स्रामदिसियोर्रिदिचियोः पाण्डरीकादिभिः।

भीगान् धनानि च। वक्रगन्धविलेपनाद्यो भोजनविशेषाश्च 'भोगाः', 'धनानि' सुवर्णादीन ।

नित्यमेव तहानिमच्छन्ति। धर्मार्थं तस्योत्पत्त्यर्थमेव॥ ७६॥

> सांतत्सरिकमाप्तेश राष्ट्राहाहारयेह्न लिख् ॥ स्याचामायपरा लोके वर्तत पितृबन्तृषु ॥ ८०॥

वित करं धान्यादीनां षष्ठाष्टमादिभागसाप्तिरथीदुपधायुद्धैः।
यथे।क्तमासायपरश्च स्यात्। स्रागमप्रधानतर्कशास्त्राण्याश्रयेत्।
स्रथवा पारंपर्यागतमेव भागं गृह्णीयात्राधिकस्।
वर्तत पितृवन्नृषु। करदेष्वन्येषु च स्नेहबुद्ध्या वर्तेत ॥ ८०॥

अध्यक्षान्विधान्कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः॥ तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन्तृणां कार्याणि कुर्वताम्॥ ८१॥

श्रध्यसा अधिकृताः प्रत्यवेचितारस्तान्कुर्यात् । विविधान् बहुप्रकारान् सदुनुभान् धार्मिकान् अर्थाजनपराश्च ।

तन तन सुवर्षकोष्ठागारे पण्यकुष्यकर्मस्विष्ठिताः प्रत्यवेचितारस्तान् शुल्कनीहस्त्य-श्वरथपदात्यादान विपश्चितः स्थापयेत्।

सर्व पते ध्रमात्यगुणसंपद्युक्ता विज्ञेयाः। यथोक्तमध्यक्तप्रचारे ''तेऽध्यद्याः सर्वाणि कार्याण्यवेक्तरत्रन्येषां नृणां तत्स्थानापयोगिनां कार्याणि कुर्वताम्, हस्त्यध्यक्षेण हस्तिपकाः ध्रश्वाध्यक्षेण तुरङ्गाद्याः, गवाध्यक्षेण कर्षणादयः''। ८१।।

श्रा<u>हत्तानां गु</u>रुकुलाद्विभाणां पूजको भवेत् ॥ नृपाणामक्षयो होष निधित्रोद्योऽभिषीयते ॥ ८२॥ गुरकुतेऽधीतावगतवेत्। धार्दस्य प्रतिपित्सवे। धनेन प्रवितन्थाः।

इदमपि नैयमिकदानम्। अत एशह नुपाणामस्य दति। नित्यत्वादच्ये। यावजोविकः। काम्यत्वे वाफद्यशिव विवतिते। यदुक्तं (वांतानिकं यद्यमाणिनिते। (११-१), तदेवेदस्।

मन्ये ताहः। तमाधिक्यो वर्ष विविद्धः। इह इनिवेशनिवादि विविद्धः। मान्या बह्यादिदानेन व न्याद्धः द्वा कर्तन्या। तथा व ह विवादाः द्वावेश सबेदिति।

निविधित निविधः उपस्ति । इस्तिनिविधाः व्यक्तिः ॥ इस्ति।

ACARA A SAME A SAME A SAME

वार्योग्योग्योग्योग्य हता, इत्ति हतेना वार्यात्यार्थेशियार्थ यात्री हरिता न्यूमिष्टामेव विरम्ख गतिमाच्येन वा **नर्यति ॥ द**रेग

वरिष्टमित्र होत्ये साम्यास्य प्रतिहास्य । ८८ ॥

एव एवार्थोऽत्रवानुक्तेतः प्रकारान्तरेश पुनहक्यते। स्सी यह्यते तत्तदाचिन् स्कान्दत्यधः पति ह्यमानस्, तथा स्थवति पुरेगडाशादि ज्ञामतया। तत्रध कर्मवेगुण्या-दिनश्यति शिष्टानाम्। इदं त यह बाह्ययोभ्या दानं न तस्यते दोषाः सन्ति। अत एवाह् । विरुप्ति होचे स्यः प्रक्षी होमेश्य इत्यर्थः। सुल्यार्थहत्त्वा कर्मनामधेयमे वाभिहोत्रशब्दत्तदा चादिमहर्थं स्थाख्येयम्।

स्वात वर्ष श्वा समात वर्ष श्वा

अथेबादआयं न पुनतेगिनिन्दैव ॥ ५४ ॥

सममग्रहाणे हातं हिंगुणं ब्रह्मिण्ड्ने ॥ आचार्यं शतमाहस्थाननं बेदपार्गे ॥८५॥

'विप्रेम्य इति च प्रकृतम्। तथा च प्रागण्युक्तम् (३। ६६) 'वेदतस्वाधिवहुणं बाह्यणायेति। न च यथाश्रुतहानफलोपपत्तिः। कीहरां हि तत्साम्यं—जातितः परिभाणतः उपकृषितो वा। यदि तावजातितस्तविति, श्रीवधपानीहेरोन देवलेभ्यो दत्तं खाददानं हुःखाः यैन स्वात्। तिक्तकंदुकाषायानि प्रायश कौषधानि विरेचनीयानि, न प्रांतिजननानि। स्रव परिमाकतः, तत्रापि यदि द्रव्यमनपेच्य केवलपरिमाणसान्यम्, सुवर्ण दत्तं तत्परिमाणं दोषां लक्ष्येत, सन्यद्वा प्रत्काष्ठादि। स्रव सारितः परिमाणस्य, द्रव प्राणुक्ता एव दोषाः। अवीपकारतः, तत्रापि हि यदि तजातीय विश्वपत्राः व्याधिनिष्ठतिरीय-वीपकारः। सस्ति च व्याधी फलस्य विनिष्ठत्तिरते। व्याधिनिष्ठतिरीयस्यनेते व्याधिराजेवववः। सुस्मं वा सन्यदुःसं इति प्राप्तस्य। सस्मान् स्था निवीतं सह-प्राणां स्थवति देवानास्यव्ययते देवलक्ष्यनेत तत्स्यस्य इत्युपव्यापविशेषानिष्ठीताद्या न स्थायां स्थवति देवानास्यव्ययते देवलक्ष्यम् ।

अहादियते। नाहास्यातभवसम्बद्धान्ति, स्वेषां समस्यात्। तत्र यद्यश्वादः 'सहसं देदगरग' इति तद्येवादे। स्वायं विधिः, विध्यन्तरशेषभावातसर्वत्र विधिरभ्युपेतन्यो विशेषामानात्। निर्वति। दियु तूपन्ययत इत्यत्राख्यातदरीनात् तद्र्यस्य विधिविषयत्वयोग्यत्वाभावादेकत्वादगमान् युक्तार्थवदेव सर्वतुक्तो विशेषः। यत्तु नाहान्नस्योभगे दानमस्तिति तद्विस्यतं भवेत्। दिनानाचादिभयः सर्ववर्धभयो दानस्य विदित्तवात्। एतान्येव च विधायकानि वाक्यानि हान्नस्योग्याकां दानस्य।

बत्तं 'ययाश्वभवागुपर्यतः सर्वनकारेणास्यान्युपगम्यसानवादिति'।

अत्रोच्यते। लैकिकीयं वाचायुक्तिः समिति। यल्लोके नात्युत्कृष्ट' तदेवगुच्यते। समलवणाः सक्तव इति। उपकारापेचा च 'द्विगुणमिति' संख्याश्रुतिर्यावक्तस्योपकारस्तावद्द्रिगुणो भवति। न तद्व्यप्राप्तिर्वापि तज्ञातीय एवेपकारः, किंतु
प्रोत्यतिरायोत्पत्तिः। न चेह फलविशेषश्रुतिर्येनेयमाराङ्काऽपि स्थातिक तदेव द्रव्यं
पाष्येत उत स एवे।पकार इति। अश्रुतपलविशेषेषु स्वर्गः फलम्। किंच तिलादिदाने प्रजाप्तिः फलं श्रूयते। तत्र का द्रव्यसान्याशङ्का। तस्माच्यायमध्यभे उत्तरोतरोऽत्र च पात्रातिशयदानात्फलातिशयक्षिद्धः। तथा चाह ''पात्रस्य हि विशेषेग्रोति' (८६)।

ब्रह्मिणुवे तुनसन्दः कुत्सायाम् । जातिनाननाहाणेऽध्ययनाहिगुणहोन इत्यर्थः । स्राचार्ये वपनेता । वेद्घारगेऽध्ययनश्रवणास्यां वेदस्यान्तं गतः ॥ दर्गा

> पानस्य हि विशेषेण अहथानतयेव च ॥ अत्यं वा बहु वा भेख दानस्य फलगर्जने ॥ ८६॥

पात्यते (धंभेक्षेण:, पात्यमानं वा त्रायत, इति धार्म संप्रदानम्। अथवा चृत-तेलाखाबार: पात्रसुपचारा दिदमपि पात्रम्। अत्रापि हि द्रव्यं निर्धायते। आह व (७। पर) 'नुपाणामत्त्रयो होष निधिर्शाहोऽभिधीयत'' इति । तस्य विशेषो भेदः सगुणनिर्गुणत्वादिः । तेन हेतुना दानस्य फलमवाप्यते ।

अर्षं वा। गुयानते वृत्तस्वाध्यायसंपन्नाय दत्तं बहु, निर्गुणाय त्वल्पम् ॥

देशकालविधानेन-द्रव्यं अद्धासमन्वितम्। पात्रे भदीयते यत्तु तद्धमेश्य प्रसाधनम्॥

तत्र देशः स्वितवासदेशादन्ये। जानपदः । दूरदेशप्रोषितायां संनिष्ठितत्वाहत्तमस्य ष्ठेतुरुपधातः । यज्ञप्रवृत्तस्य केनचिदंगेन न्युनता प्रहोपराग इत्येवमादिः । विधानस्। षदकपूर्वकस्वस्तिवाचनसंस्कारातिशयो भावप्रसाद इत्यादि ।

द्रवर्षं गोमुहिरण्यादे । श्रद्धा प्राप्यभिलाषातिशयः, 'कथमिर्हं मे निवर्तेतेति बुद्धिसंतानः।'

मेत्येति। क्रियासमननारं फलोत्पत्तेरनियममाष्ट्र, न पुनर्जन्मान्तरफलतामेव। वैदिकानां कर्मणां फल एव कामस्य नियमावगमात्॥ ८६॥

> समोत्तमाधमे राजा त्वाहृतः पात्तयन्यजाः॥ न निवर्तत संग्रामात्क्षात्रं धर्ममनुरूपरम्॥ ८७॥

सर्वोपायपरित्तये राज्ञो विहितं युद्धम् । तत्र संमामभूमिगतस्याहृतस्य समन्यूनाः । धिकवलेनोपेनाप्रतिषेधार्थमिदं पदम् । न मन्तव्यं निकृष्टवलं न हुन्मीति ।

श्रथवा ये शत्रव श्राटविकादयः प्राक्सिथतां मर्यादामतिलंध्य देशमुत्कामन्ति शत्रुभिर्वा राज्ञः संदधते, न चेत्ते युद्धेन विना नियन्तुं शक्यन्ते,—तदा निकृष्टबलैरिप तैर्योद्धव्यमेव। यद्यपि तैरसी शब्देन नाहूता वस्तुतस्त्वाहृत एव भवति।

एष हि चित्रियाणां धर्मः यदाहृतः प्रकृतेस्तेर्युद्धे सर्वेण सह योद्धव्यमेव। जाति-वयःशिचापुरुषकारादि नापेचितव्यम्। एष धर्मः स्मर्तव्यः॥ ८७॥

> संग्रामेष्वनिवर्त्तवं प्रजानां चैव पालनम् ॥ शुश्रुषा त्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ ८८॥

त्रयाणां धर्माणां तुल्यफलत्वाय श्लोकोऽयम् ॥ ८८ ॥

श्राहनेषु भिथोऽन्यान्यं जिषासन्तो महोक्षितः॥ युध्यमानाः परं शक्या स्वर्धं यान्त्यसाङ्ग्रहाः॥ ८९॥

माह्यन्ते युद्धार्थमतरे यत्र वीराः स स्माहवः संगमः। नियः स्पर्धमानाः सन्यान्यं परस्परं जिषांसन्तोः हननेच्छवः युद्धसमनाः प्रहत्तः सर् शक्तया परया शक्या यथावलिमत्यर्थः । छांदसत्वात्परेत्यस्य स्थाने परिमिति रूपम् । शपराङ्मुखा युद्धमाना इति सम्बन्धः । स्वर्ग यान्ति ।

''नतु च राज्यले। सात्प्रवृत्तानां दृष्टस्य फलस्य संभवात्क्रतः स्वर्गे उच्यते'।

वच्यमाणयुद्धनियमापेत्तः स्वर्गः । न हि तेषां नियमानामन्यत्प्रयोजनमस्ति । 'न कूटैरायुधे'रित्यादिना त्यक्तराज्यस्यापि शक्तप्रणिपातेन तदनुजीवनसंभवात् भवेत् । तस्मा-दर्शस्तत्फलसंभवः । अथवा निश्चिते पराजये निराशस्य युद्धावतरणम्, तच्च स्वर्गायैव । अस्मादेव वचनान्नात्मत्यागनिषेधस्य विषयोऽयम् ।

महीसिता मण्डलेश्वरा न पुनस्तदनुजीविनः। तेषां हि खाम्यर्थेव प्रवृत्तिर्न खार्था। त्रतश्च कुतस्तेषां फलसम्बन्धः, ऋत्विजामिव इचिणापणेन परिक्रीतानाम्। एवमेषामपि भृतिपरिक्रीतानां कुतः खगीदिफलोत्पत्तिः।

ननु च अविशेषेणैतदुक्तम् (५। ६७) "व्यतैराहवे शक्षैः चत्रधर्महृतस्य च । सद्यः सित्तष्ठते यहा" इति । तथा "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेहिनौ । परित्राङ्योग्युक्तश्च शूरश्चाभिमुखो हतः ।" इति । तथा भारते युद्धप्रेचिणामि खर्गः संदर्शितः । मन्यिलङ्गानि च सन्ति "ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरासो ये तनुत्यजः । ये वा सहस्र-दिखासाँश्च देवापि गच्छतात् ॥" सहस्रदिखणानौ यजमानानौ शूराणां च रण्यित्रसित्यक्तप्राणानौ महाफलत्वं दर्शयन्ति । "ये युध्यन्ते" न च मरणायैव क्रीयन्ते । निह संपरिप्रहकालेऽयमुपसंवादोऽस्ति । यथा होत्रोद्वात्रादीनौ स्वप्रवचनसमाख्यानिय-तार्त्विज्यपदार्थानुष्ठानायैव वरणम् । तस्मात्प्रभुकार्योहशेन यन्मरणं तदनुक्रान्तफलायैव । न च परप्रयुक्तात्कर्मणोऽन्यस्य फर्लं नास्ति । श्रथमेधावसृथे हि ब्रह्मद्रस्य स्नानादय-जमानस्यैव शुद्धिः ।

अत्रोच्यते। प्रकार्थे युद्धे प्राण्यागो धर्मायेव। यदुक्तम् 'उद्यातेराहवा' इति, तहा भृतिपरिक्रोतस्यास्वतंत्रस्य यस्य वा 'क्विवित' प्रयाणं रण इत्येव परिकरो बद्धस्तदपेचमेतत् यक्नसंस्थावचनम् । एवंभूतश्चाभिमुखो इत इति।

भयवा नरकाभाव एव 'सूर्यमंडलभेदनं' युद्ध्यमानस्य भविष्यति । यत्र विषया-न्तरेश्वरेश राज्ञा परस्य राज्ञो विषयो इन्यते भन्यते जनो लुप्येतत्र तदर्थ युद्धे प्राश्यत्यागो धर्मार्थः । अन्धंतमो हि नरके तदभावात्स्वति प्राकाश्ये सूर्यमण्डलभेदनवचनम् । सूर्य-मण्डलं भिनत्ति, उपरिष्टाल्लोकानाप्रोति, नाधःप्रपततोत्पर्थः । भृतिपरिक्रोतस्य प्रभोः संप्रामे समुपरिथते, तमेव जहते। नरकनिपतनम्; तदर्थं युध्यमानस्य भर्गे पिण्डानृण्यं गतवतो दुष्कृतेनाप्रतिबध्यमानस्य स्वैः सुकृतैर्युक्त एव स्वगीदिलाभः । अत इक्तं ''सद्यः संतिष्ठते यज्ञ' इति । अव्यवधानेन यज्ञफलमविशेषश्रुतौ स्वर्गमवाप्रोतीत्यर्थः । एवं भारतेऽपि सृतिपरिक्रोतानां स्वर्गफलावाप्तिवचनप्रपद्यते । युद्धप्रेचियां तु स्वर्गावाप्तिः र्थवाद एव । अथवा बहुषु जीवनोपायेषु सत्सु यच्छक्षेण जीवनं तता नियमात्स्वर्गः ।

यतु न मरणाय क्रीयन्त इति, शक्षभृतां भृतिदाने नान्यद्युद्धात्प्रयोजनमस्ति, विशेषानुपदेशात्—'सर्वकार्योद्यताः, सर्वप्रकारं मदर्थः संपादनीय' इति परिक्रीयन्ते—तत्र यदा
युद्धमुपिक्षितं भवति, तदा त्रा शरीरपातात्प्रभार्यः कर्तव्यः, तथाऽऽनृप्यं भवति । अनुप्र स्थिते तु युद्धे यदि भृत्यस्य मरणं भवति, तदा सर्वेऽनृणा एव । उद्युक्ते हास्ते तत्कार्ये तादृश एवास्योपसंवादः । युद्धकाले योद्धव्यं भवतीति लिङ्गदर्शनमपि तूपपद्यत एव

स्रवमेधावभृथे तु स्पष्टं वचनं 'तस्मात्समागमे तेषामिवि'। इह तु सुद्धसाध्य-मिति विशेषः॥ ८६॥

> न क्रुटेरायुधेईन्याद्यध्यमाना रणे रिष्नू ॥ न कर्णिभिनीपि दिग्धेनीग्निज्वलिततेजनैः ॥ ९०॥

तानिदानीमदृष्टार्थानियमान्दर्भयति । कुटानि यानि वहिःकाष्टमयान्यन्तर्निशितशकाणि ।

कर्णिनः। ग्रा ये शल्यस्य मूले मध्ये वा कर्णाकारैः फलकैः कियन्ते । ते जि प्रविष्टा दुरुद्धरा भवन्ति । चद्धियमाणाः प्रहारैरियन्तमि शरीरेकदेशं विन्दत्ति

दिग्धा विषीपलिप्ताः।

त्रिमना ज्वलितमादीपितं तेजोमयफलकं येषाम् ! एतैने योद्धव्यम् ॥ ६०॥

> न च ह्यात्थलारूढं न क्षोबं न कुताझिल्।। न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मोति वादिनम्।। ९१॥

रथस्थेन रथारूढ एव इन्तव्यः, स्थलस्थिता न इन्तव्यः। क्रीबो नपुंसकः, पौरुषद्दीनो वा। अन्यत्र हढ आसीन उपविधो रथपृष्ठे सुनी वा।

तवास्मीति वदति यस्तमि न हन्यात् । शब्दिनयमे। त्र न विविद्यतः । हार्न वदन्नेवंजातीयकैरपि—शब्दै स्वदीयोऽहं त्वामाश्रितोऽस्मीति'—न इन्तव्यः ॥ ६१॥

> न सुप्तं न विसन्नाहं न नगं न निरायुध्म् ॥ नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेशा समागतम् ॥ ९२ ॥

न नग्नम्। 'न भममिति' वा पाठः।

विसन्नाहस्य प्रतिषेधान्नप्रस्य प्राप्तिरेश नास्ति। तेन शिरस्ताग्राद्यभावेनैकदेशेन नभत्या नशे दृष्टव्यः। भग्नध्यापि पराष्ट्रतप्रतिषेधारसंमुखस्थोऽपि, 'त्वया सह न युध्ये-यभिति' विक्ति, स नोतुनन्धनीकेऽवश्यं योद्धव्यमिति।

्रायुक्त विश्व विश्व विश्व विश्व । यः भेचक एव केवतः स न हन्तव्यः । यस्तु भेचते युक्त व न न न न प्रतिवेधः

परेशा समागतः। अन्येन सह युज्यमाने। उन्येन न हन्तव्यः ॥ ६२ ॥

नायुग्रव्यसनमासं नातं नातिपरिक्षतम्॥ न भीतं न पराद्यां सतां घमेमनुस्मरन्॥ ९३॥

श्राध्यावस्य सम्बाध्यम् । जण्डतिसावः खन्त्य, व्याहेद इत्येव-सादितं भाषा

अतिः इतप्रश्रातादिः।

भीतं सुबरागादिना विज्ञाय, शबसंसुखमपि।

धराव्सं अलाइल स्थितस्।

एवे निरमाः।

अतिषेधपचे प्रत्यवायः। तदा च स्वर्गप्राप्तिवचनमर्थवादः।

किं पुनरत्र युक्तम्।

पुरुषार्थः प्रतिषेधः। 'न कलञ्जं भन्येत्' इतिवत्। तथा हि नयो सुल्यार्थे-इत्ति सर्वति।

सतां धर्मानति। शिधानामेव आचार इत्याह अनुस्मरिनिता । ६३॥

यस्तु भीतः पराइत्तः संग्रामे हन्यते परेः ॥ भतु येहुच्छतं किञ्चित्तत्सर्वं मितपद्यते ॥ ९४॥

नैवं मन्तव्यं—परावृत्तो यदि हन्यते तदा, दुष्कृत्य हतस्तु नेति,—िकंतिहि परावृत्त-सात्रनिबन्धनं देषत्रवनम्। किंच न परावृत्तहतेनेयं बुद्धिः कर्तव्या—'त्रनुभूतखङ्गप्रहा-रोऽस्म्यनृष्यः कृतभर्तकृत्य' इति। तथाविधाः प्रहारा न कस्मैचिदर्थायेति देषातिशयदर्श-नेन दर्शयति भर्तुसंबन्धिदुष्कृतमिति। यच वचनमुत्तरत्र तदीयमुक्तत्रहणमिति, तदर्थ-वादः। न हान्येन कृतं शुभमशुभं बाऽन्यस्य संभवति। न च सुकृतस्य नाशः। किन्तु महता दुष्कृतेन प्रतिबन्धे चिरकालभाविता सुकृतस्य फलस्य उच्यते॥ ६४॥

> यच्चास्य सुकृतं किंचिदसुत्राथं सुपाजितम् ॥ भनो तत्सवेपादने पराइत्तहतस्य तु ॥ ९५ ॥

सिंगः

यच्चास्य सुकृतं किचिद्धतां तत्सवंमाद्त इति।

श्रमुनार्थमुपार्जितम् । अर्थोऽस्यास्तोत्यर्थः । अर्थ आदित्वादच् । अमु-त्रसुष्मिल्लोके यत्प्रयोजनं तदर्जितम् । तदस्य निष्पलं भवति ।

श्रमुद्रार्थोऽस्येति वा श्रमुद्रार्थं व्यधिकरणो बहुन्नोहिर्गमकत्वात्प्रयोजकत्वाच ॥ ६५ ॥

रथारवं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पर्यान्स्यः॥ सर्वद्रव्याणि कुप्यं च ये। यज्जयति तस्य तत्॥ ९६॥

कुर्यं शयनासने ताम्रभाजनादि।

ये। यज्जयति तस्य तत्। राज्ञः स्वामित्वाद्यहणे प्राप्ते तदपवादार्थमेतत्। सुवर्णस्प्यभूम्यावासकादि राज्ञ एव। एवमर्थे परिगणनम्। प्रायुधसंवाहनादि राज्ञ एव। धान्यादीनां पृथगुपादानाद्भनशब्देन गोमहिष्यादिकमुच्यते। तथा राजधनं चार्धमिति प्रयुक्षते। ६६॥

राज्ञस्य द्युरुद्धारिययेषा वैदिकी श्रुतिः॥ राज्ञा च सर्वयोधेस्यो दातव्यमपृथिजितम्॥ ९७॥

येन यज्ञितं तेन तद्गृहीतव्यमित्यस्यायं विशेष उच्यते।
स्वयमुद्धारं राज्ञे दद्युरुत्तमद्रव्यमुद्धृत्य दद्युरित्यर्थः। न सर्व तैर्महोतव्यमिति।
रषा वैदिकी श्रुतिः। ''इन्द्रो वै वृत्रं हत्वाः' इत्याद्युपक्रम्य ''स महान् भूत्वा देवता श्रव्रवीदुद्धारं म उद्धरतेति''।

राज्ञा वा प्रथाजये खयंजये यत्रायं विभागो नास्त्यनेनायं यामो जितः, एव च परकीयः सामन्तादिः सर्वेषा सर्व उत्खातमूलः सकुत्कृतः, तत्र राज्ञा लब्बप्रशमनन्यायेन भृत्याः संविभजनीयाः ॥ ६७ ॥

> एषोऽनुपस्कृतः मोक्तो ये।धधर्मः सनातनः ॥ अस्माद्धर्मान्न च्यवेत क्षत्रियो इन र्णे रिपून् ॥ ९८॥

खपसंहारे। (यम् । 'योधाः' योद्धारस्तेषां धर्मी **योध्यधर्मः**।

अनुपस्कृतः भगहितः। अविक्रते वा। अत एवाह् सनातनः—सेन्छण प्रवितो विकृतः सात्।

न च्यवेत न चलेत। सर्वदाऽनुतिष्ठेत। चित्रयमहर्णे मुख्यसस्यात्राधिकार इति दर्शयद्वं न त्रान्यस्य नत्स्थानापन्तस्य नार्यं धर्म इति ॥ ६५॥ अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्मयततः ॥ रक्षितं वधयेच्चेव दृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ९९ ॥

न चित्रयः संतुष्टः स्याद्वाह्यग्राविकन्त्वल्धार्जने यत्नं कुर्यात्। स्रार्जितं च धनं रचेद्रचितं च वध्येत्कोशसंचयं कुर्यात्। ततः पात्रेभ्यो दद्यात्। न यथायं व्ययं कुर्यात्। तदुक्तं ''स्रायादल्पतरो व्ययः' इति ॥ ६६॥

> एतचतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥ अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यकुर्योदतन्द्रितः ॥ १००॥ अत्तब्धिमच्छेदण्डेन लब्धं रक्षेद्वेक्षया ॥ रित्ततं वर्धयेद्वद्ध्या दृद्धं पात्रेषु निक्षिपत् ॥ १०१॥

पुरुषस्य येऽयरितेषां प्रयोजनं चतुर्विधम्। चतस्र एताः क्रियास्तत्र प्रयोज्याः, स्रर्जन-रचणवर्धनदानानि।

उपकारवचनेऽर्थशब्दः। पुरुषार्थसिद्धार्थमेतत्त्रयोजनम्। तस्य चतुर्विधस्य प्रसक्तस्य नित्यमनुष्ठानं कुर्यात् ॥ १००-१०१॥

> नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विद्यतपौरुषः॥ नित्यं संद्यतसंवायी नित्यं छिद्रानुसार्यरेः॥ १०२॥

च्द्यतो दण्डो ६नेनेत्युद्यत्तदग्रङः। उद्यत च्युक्तः सब्यापार इति यावत्। तत्र इस्त्यादिवलं नित्यं योग्याभिरभिविनयेत्। शिचा वाह्यनदमनाहिभिविधया। करण-योग्या ध्रभ्यासाश्च। तद्वाह्यनादिषु वस्नाभरणसंस्कार इत्यादिश्चतदण्डता। तथा कुर्वता ६स्योत्साहशक्तियोगो मण्डले प्रकाशोभवति।

तथा नित्यं विवृतपोरुषः। विवृतं प्रकाशतामागतं पैरुषं कर्तव्यम्। सन्धिपालाटवीस्थानादिष्वाप्तपुरुषेरधिष्ठिताः सन्निरुद्धाः कवचिनः सततं जागरणार्थ नियोज्याः।

नित्यं संवृतसंवार्यः। संवरणीयं संगोपनीयमात्मगतं कृत्वा तत्स्थानं संवृतं करोव्यसुपप्रहेण परोपजापरचणेन च।

नित्यं छिद्रानुसरगोन, सर्वं शत्रोः कृत्यपत्तं ज्ञात्वा भटिति तदुपजापः ॥ १०२ ॥

नित्यमुद्यतदण्डस्य कुत्स्नमुद्धिज्ते जगत् ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव मसाधयेत् ॥ १०३ ॥

धनन्तरस्य फलम् ।

सर्वं जगदुद्धिजते विभेति। प्रतापख्यातिर्भवति चेति। तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्वप्रकृतीः पराश्च दण्डेनेव प्रसाधयेत्। एवं यत्नवते भीताः शत्रवे। नमन्य-यत्नेव ॥ १०३॥

अमाययेव वर्तेत न कथंचन मायया।। बुध्येतारिमयुक्तां च मायां नित्यं सुसंदृतः ॥ १०४॥

माया छदा। तेन न वर्तेत। स्रविश्वसनीयस्तथा स्यात्। न च परप्रकृती-रज्ञातरूपा उपज्ञपेत्। स्ररिणा प्रयुक्तां च मायां यथावद् बुध्येत। बुद्धा ज्ञात्वे।पजापं कुर्यात्।

तत्र कृत्यपचरचतुर्विधः। कृद्धलुव्धभीतावमानितैः।

तत्र येन कृतं शिल्पं किंचिदुपकारा वा दर्शितः, तै। विप्रत्तभ्येते प्रसादेन नियोज्येते अवमन्येते वा। तद्योंऽपि तत्समानः शिल्पोपकारी कृष्यति, नास्यास्मदीयं शिल्पमुप-कारी वे।पयुज्यते। ताहशा उपजापसद्दा भवन्ति। तथा वाल्लभ्येनोपगृद्दीतः, पश्चानमा-नाधिकाराभ्यां अष्टः, प्रवासितवन्धुतद्वल्लभः प्रसममिभपूज्य खोक्ततः, सकुल्यैरन्तर्हितः, सर्वस्वमाद्दारितस्तत्समानकर्मविद्योऽन्यः पूज्यते सोऽवधीर्यते इत्येवमादिः कुद्धः।

केनचित्कृतं पेशुन्यं तत्समानदेषिभ्यो दण्डतं ग्रंतभ्रभदण्डपाताः सर्वाधिकारस्याः सद्दसोपचितार्था इत्यदि लुब्धवर्गः।

परिचोगाः कदयी व्यसनी बहुऋग इत्यादिभीतवर्गः।

म्रात्मसंभावितः शत्रुपुजामधितः नीवैरुपहतः तीच्याः साहसिका भागेनासंतुष्ट इत्येवमादिरवमानितवर्गः।

एतत्परस्योपजपेत् घात्मनश्च रचेत्।। १०४।।

नास्य छिद्रं परो विद्यादिद्याच्छिद्रं परस्य च ॥ गृहेत्कूर्भ इवाङ्गानि रक्षेद्विरमात्मनः ॥ १०५॥

एव एवार्थः पुनरुच्यते ।

तथा यत्नातिशयं कुर्याद्यथा परस्य छिद्रमन्त्रिक्छेदात्मनश्च रत्तेत् । य एवं कुद्धादिः कापदिकादिचारपुरुपेक्कोयते स एवात्मीयोऽनुनीयत इति ।

क्संबदङ्गं ग्रहेद्रसंद्वियसात्मनः। परोपजापात्स्विच्छद्रसर्णं सहाप्रयोजन-मित्येत्दनेनाहः। १०४॥

> वकविचन्तयेदयोन्सिंदवच्च पराक्रमेत् ॥ इकवच्चावळुम्पेत राशवच्च विनिष्पतेत् ॥ १०६ ॥

यथा अप्सु दुर्गाश्रयमपि मत्स्यवलं स्वभावतस्तद्महणार्थ वकः पर्युद्धासनपरतया तद्महणोपायं ध्यानादियोगादासादयति एवमर्थचिन्ताभियोगातिशयेन सुदुष्प्रापा अप्यर्था आसाद्यन्त इति मत्वा न निर्वेदं गच्छेत्।

यथा च शशोऽल्पकायत्वाच्छक्रोति निष्पतितुमुपरि संघादिप, तथा एकोऽत्यसहायः सर्वतः समुस्थितसामन्तप्रकोपोऽशक्तोऽवस्थातुं दुर्गेऽरिसंपातं कृत्वा तस्माद्विनिष्पतेद्गुग्य-वित संश्रयार्थम् ।

यथा च वृकः पशुश्रहणाभियोगाद् वालप्रमादमासाद्यावलुम्पते, एवं स्वरचापर इति मत्वा तद्शहणाभियोगो न मोक्तव्यः, भविष्यति स कालो यत्रायं वृक्वदः वर्लुपिष्यते।

यथा सिंहो महाकायानिप हस्त्यादीन्हन्ति पराक्रमेत्साहशक्तियोगात्, एवं महद-रिवलमिति न भेतव्यम्, अल्पप्राणेनापि कदाचिद्धत्साहवता महाप्राणे निहन्यत इति ॥ १०६॥

> एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपृन्थिनः ॥ तानानयेद्वशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः ॥ १०७॥

ये परिपन्थिनः प्रतिपत्ततया वर्तन्ते ते वशमानेतन्याः। न त्वानुकूल्येन ये वर्तन्ते । तेऽपि सामादिभिः पूर्वम् , न प्रथमत एव दण्डेन ॥ १०७॥

> यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः मथमैसिमः॥ दण्डेनेव पसहा तांश्छनकेवशमानयेत्॥ १०८॥

सामादिभिरशक्या दण्डेन वशमानेतव्या इति यहुक्तं तिददं दण्डेन प्रसद्याभिभूय शनकैर्याहशो दण्डोपकमस्तेन। न साहसिकतया॥ १०८॥

> सामादीनामुपायानां चतुर्णामिप पण्डिताः ॥ सामदण्डो प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिद्यद्रये ॥ १०९॥

वन्यमाणानां सामादीनासुपायानां सामदण्डो निग्धेते प्रशस्यतया । सति साम्नि चित्रं नेपा न सवति । दण्डे तु सर्वसिद्धः ॥ १०६॥

> यथोद्धरति निर्दाता कक्षं घान्यं च रक्षति ॥ तथा रक्षेन्त्रपा राष्ट्रं इन्याच परिपन्थिनः ॥ ११०॥

ये राजानमभिद्धहान्ति तेषां ये सुहद्बान्धवाः, सम्बन्धोपसिपयो वा, न ते विनाश-यितव्याः, यदि न तत्कार्याभ्यन्तराः। य एव दुष्टास्त एव निम्नाह्या, न तत्सम्बन्धिन इत्येत ज्ञिद्दितृदृष्टान्तेन प्रतिपाद्यते।

यथा धान्यकचयोः सहोत्पन्नयोरत्यन्तसहितयोरिप नैपुण्येन धान्यं रचित कच्छ-द्धरित । एवं स्वराष्ट्रे यावन्तस्तेषां सुहृदावि, तयोदीषवान्यः स एव निप्राह्यः, न यः सुसङ्गते। ९पे । श्रतः साध्वसाध्विवेकेन साधवा रच्या श्रसाधवो निप्राह्याः ॥११०॥

> मोहाद्राजा खराष्ट्रं यः कर्शयत्यनवेश्या।। साऽचिराद्भव्यते राज्याज्जीविताच सवान्धवः॥ १११॥

यस्तु राजा पूर्वोक्तविवेकमञ्ज्वा मोहेनानवेद्यया स्वराष्ट्र कर्रायति स दण्डैः सह अश्यत्याचराद्राज्याज्जनपदानतुरागेश प्रश्वतिकोपेन जीविताच्च। साहसिकैरेकाकिभिरपि जीवितनिरपेचैहन्यते॥ १११॥

> शरीरकर्षुणात्माणाः क्षीयन्ते माणिनां यथा ॥ तथा राज्ञामपि माणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ ११२ ॥

स्वराष्ट्रे ऽत्यन्तमविहतेनानुराग न्तपादनीयस्तद्धि शरीरत्थानीयम्। शरीरे किशितेऽ-पथ्यभाजनरुचभोजनादिभिर्यथा प्राणा ज्लामन्ति, एवं राष्ट्रकरीनादिष् ॥ ११२॥

> राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिद्माचरेत्।। सुसंग्रहीतराष्ट्रो हि पाथि व: सुखमेधते।। ११३॥

'संप्रहे।' रचाविधानम् । सुसंगृहीतं रचाविधानेन वशीकृतं परिपालितं वा शेन स्वराष्ट्रं स पार्थिवः सुसमिधने ॥ ११३॥

> ह्रयोस्त्रयाणां पश्चानां मध्ये गुल्पमधिष्ठितम् ॥ तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥ ११४॥

ह्रयोगीमथोमीध्ये गुरुषं क्रयति। गुल्मो रचित्रपुरुषसमूहस्तेनैवाधिष्ठितं संमहं क्रयति। तद्युक्तमधिष्ठातारं पुरुषं क्रयति। श्रधिकारी संम्रह इहोच्यते। एवं त्रयाणां पश्चानां च।

गणना राजसान्याथेमस्यास्यानं संग्रहः ॥ ११४ ॥ गामस्यादेशनं क्यास्यामयानं तथा ॥

विश्वतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ ११५॥

एकैकस्मिच मामेऽधिपतिं कुर्यात्। तदुपरि दशमामपतिम्। एवं सर्वत्र ॥ ११४॥

श्रामदोषान्समुत्पनान् श्रामिकः शनकैः स्वयम् ॥ शंसद्श्रामदशेशाय दशेशो जिंशतीशिने ॥ ११६॥ विंशतीशस्तु तत्सर्व शतेशाय निवेदयेत्॥ शंसद्श्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ ११७॥

ये मामदेषा एकमामाधिकृतेन न शक्यन्ते समाधातुम्, तान्दशेशाय निवेदयेत्। एवमशक्तो यावन्सहस्रपतिर्विज्ञाच्यः॥ ११७॥

> यानि राजमदेयानि मत्यहं ग्रामवासिभिः॥ अन्नपानेन्यनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाण्डयात्॥ ११८॥

एकमामाधिकृतस्य वृत्तिरियम्।

यासिका शमाधिकतस्तान्यवाण्नुयाद्गृह्णोयात् । वृत्त्यर्थं राज्ञे प्रदातव्यानि शमवासिभः । प्रज्ञादीनि तु धान्यादेः पष्टाष्टमभागादिः । यथा वत्त्यति 'धान्येष्टमं विशाम' इत्यादि (प्र० १० । १२०) । ११८ ॥

दशी छलं तु भुझीत विशी पश्चकुतानि च ॥ ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥ ११९॥

दशसु मामेष्वधिकृतो द्शी। एवं विशी। छान्दसः शब्दसंस्कारः। **कुलं** मामेकदेशः। कचिद् हृह इति प्रसिद्धः कचिदुष्ट इति।

एतदेव पञ्चगुणं विंशतिशामेष्वधिकृतः। सर्वं शामशताध्यत्तः। पुरं नगरं सद्दसेशः स्थानकर्मानुरूपेण वृत्ति कल्पेतेत्येतत्सत्यम्॥११६॥

> तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथकार्याणि चैव हि॥ राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः॥ १२०॥

तेषां शमकार्थेष्वतरेतरं विप्रतिपत्तिः। श्रन्यः स्वकार्थेऽन्यः सचिवी महत्तमः स्निक्षा रागद्वेषवित्तेते दर्शनाय नियोक्तव्यः ॥ १२०॥

> नगरे नगरे चैकं कुयत्सविधेचिन्तकम् ॥ उच्चेस्थानं घेररूपं नक्षत्राणिषिव ग्रहम् ॥ १२१॥

उच्चे स्थानं ग्रथानग्रामस्योः। घेरहपं प्रतापवन्तम्। तत्त्रताणाचिव ग्रहं संगापनम्। इस्यथादिवलसंपत्रम् ॥ १२१॥ स ताननुपरिकामेत्सर्वानेव सदा स्वयम् ॥
तेषां इत्तं परिणयेत्सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥ १२२॥

स नगराधिकतस्तान्सवनिष पतीननुपरिक्रामेत्स्वन्ते पूरयेत्। सित प्रयोजने। तेषां सर्वेषामधिपतीनां तद्वृत्तं सम्यक् परिणयेत् सम्यगूपतया परिजानीयात्। कै: राजनरै: कापटिकादिमि: ॥ १२२ ॥

राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शढाः ॥ भृत्या भवंति भाषेण तेभ्या रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १२३॥

परस्वमादातुं शीलं येषां ते **परस्वादायिनः शठाः** श्रसम्यकारिणः प्रायेणाधि-कृताः सन्तो भवन्ति । प्राक्शचयोऽपि रचन्ति वित्तानि । श्रतः प्राक्शचित्वानुमानेन नोपेचणीयाः । यत्नतः प्रतिज्ञागरितव्याः ।

तेयो रसेदियाः मजाः। न केवलं राजार्थनाशः अनवेचया, यावत्त्रजा यपि निर्धनोक्तवीन्त ॥ १२३॥

> ये कार्यिकेम्ये। इथ्मेव गृह्णीयुः पापचेतसः ॥ तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात्मवासनम् ॥ १२४ ॥

ये रचाधिकताः कार्यिकेभ्ये। व्यवहर्ष्यु व्यापारवद्भी हललेशोहेशिकया दण्डयन्ति जनपदांस्तेषां सर्वस्वहरणप्रवासने राजा कुर्यात् ॥ १२४॥

> राजकर्मसु सुक्तानां स्रीणां पेष्यजनस्य च ॥ भटाई कल्पयेद्द्यति स्थानकर्मानुरूपतः ॥ १२५ ॥

युक्तानां नियुक्तानां क्षोणामन्तःपुरदास्यादीनाम् । मेठयजनस्य देशलकवाहादेः । मत्यहं वृत्ति कल्पयेत्र सांवत्सरीयं सक्षहद्याद्यामं तदेकदेशं वा ।

स्थानकर्मानुरूपतः। 'स्थानं' प्रधानं नियोगः शय्यारचाहि, 'कर्म' शरीरव्या-पारस्तदनुरूपेण वृत्तिर्देया। प्रधाने स्थाने स्वल्पेऽपि कर्माण महती वृत्तिनिकुष्टे स्थाने महत्यपि कर्मण स्वल्पेत्येतदुभयानुरूपम् ॥ १२५॥

> पणा देशेष्ट्रबङ्गास्य बहुत्कृष्टस्य नेतनम् ॥ वाणगसिकस्तथान्छादे। धान्यद्रोगस्य मासिकः ॥ १२६ ॥

अवकृष्टः संमाजनयोधनविनियुक्तसस्य भक्तार्थं पयो देयः।

उत्कृष्ट्य षट्सु षट्सु मासेषु गतेष्वाच्छादवसम्। धान्यद्रोगाश्च मासिकः। चतुराहको द्रोगाः।

पणपरिमाणं वच्यति। इत्तिकल्पनार्था एते ॥ १२६॥

> क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ॥ योगक्षेमं च संमेक्ष्य विषानो दापयेत्करान् ॥ १२७॥

करम्ह्याविधिः।

कियता सूर्येन क्रीतमेतिकयच विक्रीयमाणं लभते कियता च कालेन विक्रोयते कियत्प्रतिभावेन नश्यत्यथ नेत्येवमादिरूपक्रयविक्रयपरीचा।

अध्वानं चिराचिरगमनप्राप्यताम्।

भक्तं सक्तेवादनादिम्ल्यम्।

परिव्ययस्तदुपकरणं सिर्धः सूपशाकादि धनादि च।

यागसं मगरण्ये कान्तारे वा गच्छता राजभयं चैरभयं निश्चौरता वेलाहि।

एतदपेच्य विधार्यः करा भादातच्याः।

"विणिग्भिर्दापयेत्करान्" इति पाठो युक्तः। गत्यादिनियमेन कर्मसंज्ञाया श्रभावात्। दण्डवचनो वा धातुस्तदा दण्डिवद्द्विकर्मकत्वम्।। १२७॥

> यथाल्पाल्पमदन्त्याद्यं वार्याकोवत्सषट्पदाः ॥ तथाल्पाल्पा ग्रहीतन्या राष्ट्राद्वाज्ञान्दिकः करः ॥ १२८॥

ची ग्राष्ट्रियेन्ध्नः करे। प्रहीतव्य इत्येवमर्थमेतत् ।

वार्थिकसे। जलैकसः। षट्पदा अमराः। यथा ते खल्पमाददानाः परिपृष्टा भवन्ति तथा राज्ञा मूलाच्छेदा न कर्तव्यः ॥ १२८॥

> यथा फलेन युज्येत राजा कर्ता च कर्मणाम् ॥ तथावेक्ष्य तृपा राष्ट्रे कल्पयेत्सततं करान् ॥ १२९॥

एतदेवाह । कर्मणां कर्ता वाणिजकः राजा च फलेन युज्येत । तथा करा-न्कल्पयेन्न परिमाणनियमकारणमस्ति । यत्र महान्लाभस्तत्राधिकमप्युक्तपरिमाणाति-क्रमेण प्रहीतव्यम् ॥ १२६॥

> पञ्चाराभाग आदेया राजा पछिहरण्ययाः ॥ धान्यानामध्मे भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥ १३०॥

मूल्याधिकयोः पश्चिह्रिस्ययोः पञ्चाश्चर्हागो शहः। धान्यानां भागिवशेषः सुकरदुष्करापेत्तया मन्तव्यः। पंचाशत्पूरणः पञ्चाशः। विश्वादिश्य इति पत्ते तसद्। पञ्चाशद्भाग इति पाठे द्विभागादिवत्संख्यान्तरम् ॥ १३०॥

> श्राददीताथ षड्भागं दुमांसमधुसपि पाम्।। गन्धे।षधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च॥ १३१॥

हुशब्देन वृत्ता उच्यन्ते । शेषं प्रसिद्धम् । एतेषां षष्ठो भागो लाभाद्महीतव्यः ॥ १३१ ॥

> पत्रशाकतृणानां च चर्मणां वेदलस्य च ॥ सृण्मयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्मयस्य च ॥ १३२ ॥ भियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ॥ न च श्रुधाऽस्य संसीदेच्छोत्रियो विषये वसन् ॥ १३३ ॥

तथा कुर्यांचया चुघाऽस्य विषये श्रोत्रियो नावसीद्ति ॥ १३३॥

यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोतियः सीद्ति धुधा ॥ तस्यापि तत्धुधा राष्ट्रमचिरेएव सीद्ति ॥ १३४ ॥

धनन्तरविधेरतिक्रमफलमेतत् ॥ १३४॥

श्रुतवृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्ति धम्याः पकल्पयेत्॥ संरक्षेत्सर्वतश्चेनं पिता पुत्रमिवीरसम्॥ १३५॥

धर्म्यो वृत्तिम् । यथा छुड्म्बर्धास्यावसादनं न भवति । वृत्तिं प्रकल्य सर्वते। रसंच्नारादिभ्यः । स्वयमधिकव्ययाच ॥ १३४ ॥

> संरक्ष्यमाणो राज्ञाऽयं कुरुते धर्ममन्बहम् ॥ तेनायुर्वधते राज्ञो द्रवियां राष्ट्रमेव च ॥ १३६ ॥

धार्मिकशोत्रियरचायाः फलमेतदायुद्रविष्यराष्ट्रवृद्धिः ॥ १३६ ॥

यत्ति विद्यापं स्वयंत्र स्वयंत्रात्त्वात्त्वः । स्थानुष्यं जीवन्तं राजा राष्ट्रं गुथाननम् ॥ १३७ ॥ कृषिधनप्रमोगक्रयविकयादिव्यवहारेण जीवन्तं पृथग्जानं ब्राह्मणाच्छोत्रियाद्न्यं करंदापयेत्।

करसंज्ञा सजाताऽस्य करसंचितस्॥ १३७॥

कारकान् शिल्पनश्चेष शृद्धांश्चात्मोपनीविनः॥ एकेकं कारयेत्कर्प मासि मासि महीपतिः॥ १३८॥

शिल्पमात्रोपजीविनस्तान्मासं मास्तमेकमहः कर्म कारयेत्। छात्मापजीविनश्च शृहा वेशभारवाहादयः॥ १३८॥

> नेक्छिन्दाद्दात्मना मूतं परेषां चातितृष्ण्या॥ उच्छिन्दन हात्मना मूखमात्मानं तांश्च पीडयेत्॥ १३९॥

करशुल्कादेरमहणमात्मनो 'मृत्रछेदः', अतिबहुप्रहणं परेषाम्। तच्च तृष्णया भवतीत्यनुवादः। आत्मनो मूलच्छेदेनात्मपीडा भवति, कोशचयात्। अतस्तेऽपि पोड्यन्ते। उपस्थिते विष्रहे चीणकोशशक्तिरिभिरपरुद्धोद्धरणेऽवश्यं भवेत्। सा च तेषां महती पोडा। यत्तु सार्वकालिकं करप्रहणं तत्सन्पादयता न खेदिता भवन्ति ॥१३-६॥

तीक्ष्णश्चेत्र मृदुश्च स्यात्कार्यं वीक्ष्य महीपतिः॥ तीक्ष्णश्चेत्र मृदुश्चेत्र राजा भवति संमतः॥ १४०॥

तीस्णमृद्धाः नित्यमभ्यवनीयाः। ताहरोः राजाः प्रजानां संगतेः भवत्य-भित्रेतः। ११०।

> अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्रतम् ॥ स्थापयेदासने तस्मिन्खनः कार्यसखे नृखाम् ॥ १४१ ॥

त्रजानां सम्बन्धिन कार्यदर्शने खिल्नः त्रान्तः। धर्मज्ञादिगुणयुक्तं सर्वसहसमात्यं तस्मिन कार्यसणे नियुक्षीत । न पुनस्तस्मिन्नेव सिज्ञासने ॥ १४१ ॥

> एवं सर्वे विधायेदमितकर्तव्यमात्मनः॥ युक्तश्रवेवाममत्त्रव परिर दिमाः प्रजाः॥ १४२॥

सहायसंग्रहपपृत्युक्तत्यार्थस्यैवमिति परामर्शनम्। विधाय कृत्वा इतिकर्तव्यसुप-कारकमितिकर्तव्यप्रच्यते । युक्तस्तत्परः । अत स्वाप्रमत्तः । अथवा बुद्धास्त्रललन-मप्रमत्तता सर्वकाले ।

रवं मजाः परिरक्षेत्॥ १४१॥

[सप्तमः

विक्रोशन्त्ये। यस्य राष्ट्राद् हियन्ते दस्युभिः पनाः ॥ संपश्यतः समृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ १४३॥

पूर्वोक्तयोरप्रमादयोरन्यथात्वे देषमाह ।

यदि सम्यग्गुल्मश्चानानि प्रति न जागति तदा छिद्रान्वेषिभिद्**र्युभिः** चैारैः प्रजा हियन्ते। तासु किं करिष्यति। अतस्ताहशो राजा मृत एव। जीवितं मरणमेव। अतोऽप्रमत्तेन भवितव्यम्।

विक्रीशन्त्यः आक्रन्दन्तः।

हियन्ते। संपरयतः सभृत्यस्य निर्देष्टं द्रह्यते। क्षेत्रलं च भृत्यास्तदीयाः 'परयन्ति नानुधावन्ति मोचयन्ति। सर्वे ते मृतकल्पाः॥ १४३॥

> क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ॥ निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ १४४ ॥

प्राप्तं फलं भुङ्को राजा। साधर्मेण युज्यते। ग्रान्यथाऽनुप्राह्नकाणामेन पालनं कुर्नन्त्रसमेति ॥ १४४॥

> उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशीचः समाहितः॥ हुताग्निर्वाह्मणांश्चाच्यं मिनशित्स शुभां समाम्॥ १४५॥

'पश्चिमो यामो' ब्राह्मो मुहूर्तः। अत आह कृतशीचः समाहितः। हुताशिति। न च ब्राह्मे सुहूर्ते होमिवधानमस्ति। तदा हि चतुर्मेहूर्तशेषा रात्रिभविति। होमश्च व्युष्टायां रात्री समाप्य कार्य हषःकल्पत्यागेन। श्रास्य ब्राह्मेवति। होमश्च व्युष्टायां रात्री समाप्य कार्य हषःकल्पत्यागेन। श्रास्य ब्राह्मेवति। १४५॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्ध विसर्जयेत्।। विसर्ज्य च प्रजाः सर्वा प्रन्तयेत्सह पन्त्रियः। १४६॥

तन तस्यां सभायां स्थितः मजा दर्शनार्थमागताः मतिनन्दा यथाईसंभाषणे-चणाग्युत्थानाभिनादनैईषेयत्वा विवज्येत् यथागतमनुजानीयात्।

तते। विराजितेषु तेषु सन्वयेत्सह सन्विधः। कि कर्तव्यसित स्वपरराष्ट्र-गतकत्तंव्यतानिरूपणस्। सन्त्रपञ्चाङ्गं दर्शायच्यते ॥ १४६॥

णिरेपुर्व-समारहस्य शासादं वा रहागतः।। अरण्यं निःगसाके वा मन्त्रगत्वामानितः।। १५७॥ मन्त्रदेशविषः। रहेगगतः विविक्ते निर्जने देशे स्थितः।

श्रविमावितः अनुमानेनापि यथा न जना जान-तीदं वस्तु विद्यत इति, तथा कुर्यात्।

निः ग्रलाकस्। 'शलाका' इषीकाः। यत्र त्यामि नास्ति, येन न कश्चित्तिष्ठतीति संभावनाऽस्ति, तन्निः ग्रलाकस्॥ १४७॥

> यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ॥ स कुत्स्नां पृथिवीं भुंक्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥ १४८॥

मन्त्रप्रकाशनिवारणार्थः श्लोकः।

पृयग्जना अमन्त्रिणा मन्त्रविद्वाद्याः ॥ १४८॥

जडम्कान्धबिधरांस्तैर्घग्यानान्वयातिगान् ॥ स्त्रीम्लेच्छच्याधितच्यङ्गान्मन्त्रकालेऽपसार्यत् ॥ १४९॥

थित्कंचित्प्राणिजातं तन्मन्त्रयमाणाे विशोधयेत्। ततः प्रदेशादपशोधयेत्। मन्त्रभेदाशङ्कया।

तिर्थग्योनिषु च शुकसारिकादयोऽपि सन्त्रं भिन्दन्ति। गवाश्वादयोऽपि योगा-रूढाः परिवर्तितनिकायाः सदसद्वासीहरा भवन्ति। तथान्तर्धानादयोऽपि नरेन्द्र-विद्याः श्रूयन्ते।'

व्यंगत्वादेव महणे सिद्धे गोबलीवर्हवदितरेषां महणम् । ''व्यंगस्य हस्तपादादिहोदने न मन्त्रनियमास्था कर्त्तव्या—नायं कुत्रचित् गन्तुं शक्नोति—इहैवावरुद्ध श्रास्ते—कथं मन्त्रान् भेत्स्यतीति"।

त्रथवा एवंविधा मन्त्रिणो न कर्तव्या बुद्धिविश्रमसंभवात्, घ्रते। नाप्ता त्रपि, तते। प्रसर्पः ॥ १४६॥

> भिन्दन्खवमता मन्त्रं तैर्यग्यानास्तथेव च ॥ स्वियश्चेव विशेषेण तस्मात्तत्राहता भवेत् ॥ १५० ॥

मानादपेता ख्रवसताः।

चिद्रादयोऽपमानासत्वे कदाचित्किंचिच्छ्युयुः । कदाचिद्वाऽचराण्युचारयितुं शक्तृयुक्ततो मन्त्रभेदः स्यात् । शक्तृवन्ति निपुणाः किंचिद्रागमेष्वन्तमातुम् ।। १५० ॥

> मध्यतिरुपेराते वा विश्वान्ता विगतहमः॥ विन्तयेद्धपेकामार्थान्सार्थं तेरेक एव वा ॥ १५१ ॥

धर्मादीनां परस्परविरोधं चिन्तयेत् । अन्यतमवृद्धौ सर्वोत्थितिर्ज्ञयेत् ॥ १५१॥ परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम् ॥ कन्यानां संप्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ॥ १५२॥

थर्मार्थकामानां वा मन्त्रिणां वा समुणार्जनं तंत्रहणम्। कन्यानां संगदानं स्वकार्थसिद्धवशेन विन्त्यम्। कुमाराणां राजपुत्राणां रक्षणम्।

तव वयमित्येवमाहिभिधर्भमर्थं च ते याह्यितव्याः।

नवं हि द्रव्यं येनार्थजातेनीपदिश्यते तत्तदा दूषयति। एवमसंस्कृतबुद्धयो यद्यदु-च्यते तत्तत्त्रथमं गृह्णन्ति। यद्यसद्भिः संसृष्यन्ते तदा तत्स्वभावस्तेषां प्राप्नोति। ते च दुःसंस्कारोपदिग्धाः न शक्यन्ते व्यसनेभ्यो निवर्तयितुम्। कक्तं च—'नीलीरके वास सि कुंकुमांगरागो दुराधेयः'। तस्मान्ते नित्यमनुशासनीयाः। तत्रापि ये गुगावन्तस्ता-न्वर्धयत्। इतरानीपत्संविभजेत्। क्येष्ठं महागुग्रममत्सरं यौवराज्येऽभिषिचेत्। एवं राजपुत्ररच्यो नित्यं यव्यवता भवित्यम्॥ १५२॥

> ह्तसंषेषणं चैव कार्यशेषं तथेव च ॥ अन्तः पुरमचारं च मिएशिनां च चेष्टितम् ॥ १५३॥

येन संधानं विश्वहो वाऽपि कार्यस्तेन च दूतसंभेषणं चिन्त्यम्। भारव्यकार्यसम्बन्धं चिन्तयेत्, अवधापनाय।

कत्तान्तरेष्वन्तर्वशिकसैन्याधिष्ठिते। इन्तः पुरं प्रविशेत्। तत्र स्थविरस्नोमतिशुद्धां देवीं परिपश्येत्रापरिशुद्धां देवीम्। गृहलीनो हि आता भद्रसेनो मातुः शयनान्तर्गतः राजानं ज्ञ्यान । कुपुरुषशङ्कविषदिग्धेन नूपुरेगावन्त्यं देवी ज्ञ्ञान मेखल्या । सीवीरं वेण्यां गृहेन शस्त्रेग विदुर्धम् । तस्मादेतानि विस्नंभस्थानानि यत्नतः परीचेत । मुण्ड- जिटलक्कहकप्रतिसंसर्ग बाह्यदासीभिरन्तः पुरदासीनां प्रतिषधयेत् ।

मणिधीनां च कार्पहिकादीनां वा परस्पराभिचेष्टितं चिन्तयेत् ॥ १५३॥

इत्सं वाष्ट्रविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ॥ अनुरागापरागा च मचार मण्डलस्य च ॥ १५४ ॥

श्रह्मारमः, इतानुष्ठानम्, श्रन्धविष्ठावणम्, वर्गमवरंगदः, तथा सम्मेदरानः रण्डमेतद्युविष्ठं कसः।

ष्रयवा विधाकपथः सदकसेत्वन्यनं दुर्गकरणं क्रतस्य वा तत्संस्कारनियमः हस्ति-वन्धनं सन्तिस्वननं श्रन्थनिवेशनं दाहवसच्छेदनं चेति। भपरे त्वाहु:--

''आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः।

पश्चमे चानुवचने व्यवहारस्य चेन्नणे॥

दण्डशुद्धगेः सदा सुक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः।

घष्टकर्मा दिवं याति राजा शत्रुभिरिचेतः।।''— इत्याशनसा स्रोका।

तत्र खोकरणम् 'श्रादानम्' बलीनाम् । भृत्येभ्या धनदानं 'विसर्गः'। 'प्रैषो' दुष्टत्यागः । श्रश्राधिकृतानां मितप्रवृत्तिनिरोधो 'निषेधः'। श्रस्रत्प्रवृत्तिनिषे-धरच भगुवचनम् । वर्णाश्रमाणां स्वकर्मसंशये 'व्यवहारावेचग्रम्'। परस्पराभियोगे दण्डनिपातनं पराजितानां च। प्रमादस्खलिते तु प्रायश्चित्तिमत्येतदष्टविधं कर्म।

पञ्चर्याः कापटिकोदास्थितगृहपतिवैदेहिकतापसन्यञ्जताः। (१) परमधर्मज्ञाः प्रगल्मच्छात्राः 'कापटिकाः'। तानर्थमानाभ्यामुपसंगृद्ध मन्त्री ब्रूयात्—'राजानं मां च प्रमाणं छत्वा यत्र यदक्षशलं तत्तदानीमेवाश्रान्यं त्वयेति'। (२) प्रज्ञज्यायाः प्रस्रवसित 'उदास्थितः'। स च प्रज्ञाशाच्युक्तः सर्वान्नप्रदानसमधीयां भूमी प्रभृतिहरण्यायां दासक्मे कारयेत्। कृषिकर्मफलं तच सर्वप्रज्ञित्तानां प्रासाच्छाद्यनावस्थानप्रति विद्य्यात्। तेषां ये वृत्तिकामास्तानुपजपेदेवमेतेनैव वृत्तेन राजार्थश्चरितन्यः। भक्तवेतनकाले चेपप्रधानव्यमिति। सर्वप्रज्ञिताः स्वं स्वं कमीपजपेयुः। (३) कर्षकी वृत्तिचीणः प्रज्ञाशीचयुक्तो 'गृहपतिन्यञ्चनः'। स कृषिकर्म कुर्याद्यथोक्तायां भूमाविति। (४) वाणिजिको वृत्तिचीणः प्रज्ञाशीचयुक्तो 'वैदेहिकन्यञ्चनः'। स विण्वकमे कुर्यात्प्रदिष्टायां भूमाविति समानम्। (५) सुण्डो जटिलो वा वृत्तिकामः'तापसन्यञ्चनः'। स नगराभ्याशे प्रभृतजटिलसुण्डान्ते— वासी शाकं यवसृष्टि वा मासान्तरितं प्रकाशमश्रीयाद्धर्मन्याजेन गृढं यथेष्टमाहारम्। तापसन्यञ्चतःने-वासिनश्चेनं प्रसिद्धयोगैर्थलाभमभे शिष्याश्चादिशेयुः। दाहं चौरभयं दुष्टवधं च विदेशप्रवृत्तमिदमद्य श्वो वा भविष्यतीदं वा राजा करिष्यतीति तस्य गृढम-नित्रणस्तःस्युक्ताः संपादयेयुः।

ये चास्य राक्को वंशलचणविद्यां संगविद्यां जंभकविद्यां मायागतमाश्रमधर्म निमित्तज्ञानं चाधोयाना मन्त्रिणस्तत्र राजा एतत्पञ्चसंस्थायतैर्मन्त्रिभः स्वविषयेऽवस्थापयेत् । मन्त्रि-पुराहितसेनापतियुवराजदीवारिकान्तर्वेशिकादिषु सद्व्यपदेशवेषशिल्पभाषाविदेश जनपदा-पद्भेशेन मन्त्रिणः संघारयेत्। तथा कुञ्जवामनिकरातमूकजडविधरान्धनटनर्त्तकगायनादयः विषयश्चाभ्यन्तरचारिण्योटव्यां वनेचराः कार्याः, प्रामे प्रामीणकादयः, पुरुषव्यापारार्थाः सवव्यापारपरंपराः । परस्परं चैते बोद्धव्यास्तादृशैरेव तादृशाः, वारिसंचारिणस्था गृहाश्च गृहस्थानाः।

पवं पश्चवर्गे प्रकल्य परस्यात्मनश्चात्मीयादेव पश्चवर्गान्मन्त्रिपुरोहितादी मामनुरागापरागा विद्यात् प्रवर्तेत । तथा राजमण्डलप्रचारको माण्डलिकः संधिविष्रहादे।
कस्मिनप्रचारे इति ॥ १५४॥

मध्यमस्य मचारं च विजिगीषेश्य चेष्टितस्।। उदासीनमचारं च शत्रोश्चेव प्रयत्नतः॥ १५५॥

एतिस्मन्राजमण्डल इमाश्रतस्रो राजप्रकृतयो मुख्या भवन्ति। विजिगीपुरि-र्मध्यम उद्दासीन इति।

तत्र च यो राजा प्रकृतिसंपन्नोऽहमेवंविधां पृथिवीं विजेध्येऽभ्युत्थितः स विजि-गीषुः उत्साहशक्तियोगात्।

शनु स्त्रिविधः, सहजः प्राक्टतः कृत्रिमः।

स्वभूम्यनन्तर इति सध्यसः।

त्रनयोरिविजिगीकोरसंहतयोर्निमहसमर्थः न संहतयो**रुदासीनः**, त्ररिविजिगीषु-मध्यमानामसंहतानां निम्हसमर्थः, न तु संहतानाम् ॥ १५५॥

> एताः पक्रतये। मूलं मण्डलस्य समासतः ॥ अष्टी चान्याः समाख्याता द्वादशेव तु ताः स्मृताः ॥ १५६॥

श्ताः स्मृताः। एता सूल अकृतया सर्व हलस्य व्याख्याताः। अष्टी चान्याः। आसां चतस्यां प्रकृतीनामेकेकस्याः प्रकृतिभित्रममित्रं चेति हे हे प्रकृता एता स्रष्टी आधाश्चतस्य एवस्थयता द्वादश भवन्ति ॥ १५६॥

त्रमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पत्र चापराः ॥ मत्येकं कथिता हा ताः संक्षेपेण हिससतिः ॥ १५७ ॥

श्रमात्यादयः पंचप्रकृतयः द्वाद्यानां प्रकृतीनां एकेकस्या भवन्ति । अतः षद्द्वाद-यका द्विस्मतिः ॥ १५७॥

> अनन्तरमारं विद्यादरिसेविनमेव च ॥ अरेरनन्तर मित्रप्रदासीनं तथाः परम् ॥ १५८ ॥

विजिगोषुप्रस्थनन्तरमारं विद्यान्तथाऽरिमित्रं मित्रं त्वेवमारं भूग्यनन्तरं विजिगोषेट भित्रं भवति।

उदाबीनस्त्याः षरः। श्रासेमञ्जलणं च सहजङ्गियोगि हष्टन्यस्।।१६८।

तान्सर्वानिमसंद्ध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः॥ व्यस्तेश्चेव समस्तेश्व पीरुषेण नयेन च॥ १५९॥

संद्ध्याद्रशोक्तयोत्। धे।रुषनयो सामदण्डावेव । तत्र चोक्तं 'सामदण्डे। प्रशंसंतीति' ॥ १५६॥

> संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ॥ द्वेषीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ १६०॥

तत्र हिरण्यादिदानोभयानुप्रहार्थः सन्धिस्तद्विपरीते। विग्रहः । एकान्तता-गमनं यानस्-उपे जायासासनस् । सन्धिविष्रहोपादानं द्विधीभावः । परस्या-तमार्पणं संग्रयः । एते षङ्गुणाः ।

एतेषां यस्मिन् गुणेऽवस्थिते। मन्येताहं शस्यामि दुर्ग कारियतुं, हस्तिनीर्बन्धियतुं खनीः खनियतुं, विश्वविद्यां प्रयोजियतुं, जतुवनं छेद्दियतुं, ब्रदेवमातृकदेशे सेत्राणि बन्धियतुमित्येवमादीनि, परस्य वित्तानि व्याहर्तु, बुद्धिविद्यातार्थं गुणमुपेयात् ॥१६०॥ एवं च सति—

त्रासनं चैव यानं च संधि विग्रहमेव च ॥ कार्य वीक्ष्य प्रयुक्तीत होधं संश्रयमेव च ॥ १६१॥

एकेन संधायापरिसन्याने शक्तं मृषा विगृह्णोयात्। एवमासनमपि संधाय विगृह्य च सर्वमेतत्कार्यं वीष्ट्य प्रयुद्धीतः। नात्र नियतः कालः। यदेव यद्युक्तं सन्येत तदेव तदावरेतः।

''यदि कालनियमा लच्चितुं न शक्यते, उपदेशः किमर्थम्''। एवमाइ न शक्यते। विशेषा दुर्लचः, सामान्यं तु सुलच्चामेतद्प्यबुधानामुपयु-ज्यते।। १६१।।

> संधिं तु द्विविधं विद्यादाना विग्रहमेव च ॥ उमे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६२ ॥ समानयानकर्मा च विपरीतस्तर्थेव च ॥ तदा त्वायातसंग्रकः संधित्रया द्वितक्षणः ॥ १६३ ॥

समानयानकर्मा। 'यानफलं सहिता तुल्या गच्छावः समानफलभागितया, न च त्वयाऽहमुख्रङ्घनीयः। यत्तता लप्स्यते तत्तव मम च भविष्यतिः। अथवा 'त्वमन्यते। याद्यहमन्यत्र यास्या'मीत्येवमसमानयानकर्मा विषरोतः।। १६२—१६३।

िसप्तमः

स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ॥ मित्रस्य चैवापकृते द्विविधा विग्रहः समृतः ॥ १६४॥

खयं विश्वहस्य कालः यदावश्यं स्वबलेनोत्सहते परं कर्षयितुमुत्साहयुक्तः, प्रकृतयः संहता विवृद्धाश्च स्वकर्मकृष्यादिफलसंपन्नाः परस्यैतान्यपहरिष्यन्ति कर्माणि, चोण-लब्धप्रकृतिः परः, शक्यास्तत्प्रकृतय उपजापेनात्मीयाः कर्त्तुं, स खयं विश्वहस्य कालः ।

श्रकाल एतद्विपरीतः।

तत्रापि विश्वहा मिनस्यापकृते। यदि रात्रुणा तदीयं मित्रमपकृतं तदा तिद्विन्त्याकालेऽपि विश्वहः कर्त्तव्यः। यद्यपि स्वयमपि रात्रोरनन्तरं मित्रं भवति, तथापि तेन मित्रेण सहायेन शक्यः रात्रुरपवाधितुम्। रात्रोरनन्तरं मित्रं भवति रात्रोस्तु रात्रुर्विषयानन्तरम्।

पाठान्तरं 'मित्रेण चैवापछते'। तेन यद्यसौ वाधितो भवति, तदाऽकासोऽपि विश्रष्ठः कार्यः।

एतद्विमहस्य द्वैविष्यं स्वकार्यार्थं मित्रकार्यार्थं च । श्रथवाऽऽत्मनेऽभ्युच्छ्रयादेकः प्रकारा मित्रेगापकृते व्यसनिनि तत्रैव द्वितीयः ॥ १६४॥

> एकाकिनश्रात्ययिके कार्ये माप्त यहच्छया ॥ संहतस्य च मित्रेण हिनिधं यानसुच्यते ॥ १६५॥

एकाकिने। मित्रेण वा संहतस्य यानद्वैविध्यं यानस्यासत्यां शक्तावेकाकिनः। अन्यथा संहतस्य।

'श्रात्यिकं कार्यं' परस्य व्यसनेत्पत्तिः । तदा ह्यभिगमनीयतमे। भवति । परतः कदानिल्लब्धोच्छ्यो दुरुच्छेद्यः ॥ १६५ ॥

> क्षीणस्य चैन क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ॥ मित्रस्य चानुरोधेन हिविधं स्मृतमासनम् ॥ १६६॥

श्रात्मसंवरण**मासनम्**। तदपि द्विविधम्।

सीणस्य बलकोशोपनयेन वृद्धस्यापि शत्रुं प्रस्येचा । त्रासनं च मित्रानुरोधेन । यदि मित्रस्य चीणस्य शत्रुणा सह सम्बन्धा नेहशो भवति, तदीयेन मित्रेण नायमुत्तम्भनीय इत्यतस्तदनुवृत्त्यासीत ।

स च चयो देवात्यूर्वकृतेन वेसत्वादः। वृद्धिचया सर्वस्येतेन कारणेन भवतः। तत्र 'दैवं' खक्रतप्रमादः णतिव्ययशोलता, ग्रप्रतिचागरणं स्वे बले, पूर्वकृतमशुभं कर्मापः। विपर्ययेण वैतद्वारक्ययम्। मोहादिति पाठान्तरम्। अर्थस्तु दैवशब्देन व्याख्यातः ॥ १६६॥

बलस्य स्वामिनश्चेव स्थितिः कार्यार्थसिद्धे ॥ द्विविधं कीर्त्यते द्वेधं पाङ्गण्यगुणवेदिभिः॥ १६७॥

बलस्य स्थितिः स्वामिनश्च भेरेन हुर्गस्वामिनः खल्पेन बलेन सेनापते-रन्यत्र महता बज्जेन युक्तस्य। प्रथवा बलगायथानुप्रहार्थः कश्चित्कर्त्तव्यो हिरण्यादिलाभा-पेचया परस्त्वधिकेनाश्च।

'द्वैधीभावो नामायमुपायः। तस्यैतदेव रूपं—यद्द्विधा स्थितिर्वलखामिनोरत्रैवंरू-पस्य तस्यापरं द्वैधं वक्तव्यम्। न च तदनेन किंचिद्वच्यते। केवलं बलस्य खामिनश्च स्थितिरेतद्द्विविधं तत्र वक्तव्यं मायायां द्वैधीभावस्तस्येदं द्वे विध्यम्'।

उच्यते । सामर्थलभ्यमेतत्परानुमहार्थमेतत्कर्तव्यं, स्वकार्यार्थ चेत्येष द्विधाभावस्य द्वैधीभावः ॥ १६७ ॥

> अर्थसंपादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः ॥ साधुषु व्यपदेशस्य द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८ ॥

यन् भिः पीड्यमानस्य अर्थसंपादनार्थमन्यत्र संग्रयः। 'अर्थ'पीडानिष्ट-' त्तिस्तत्संपादनार्थे शक्तमन्यमाश्रयेत्। स्वदेशं हित्वा तत्र गच्छेत्।

व्यपदेशश्चापीडितेऽपि धागामिपीडापरिहाराय व्यपदेशार्थमन्यं संश्रयेत्। एषोऽस्य सहायको वर्तते, न शक्योऽयमुपपीडियतुमिति व्यपदेशसिद्धिने केनचिदुपपाद्यते। व्यपदेशप्रयोजनसंश्रयो व्यपदेशशब्देनोक्तः, सामानाधिकरण्येन।

पाठान्तरं 'व्यपदेशार्थमिति'।

क पुनः संश्रयः कर्त्तव्यस्तदाह साधुषु । ये साधवो राजानस्तेषामन्यतममाश्रयेत् । यभ्यः सकाशास्कुसृतिर्नाशङ्काते । साधुशब्देन परिभवत्राणसामर्थ्योदयो गुणः प्रतिपाद्यन्ते । १६८॥

> यदावगच्छेदायत्थामाधिवयं घ्रुवमात्मनः ॥ तदात्वे चाल्पिकां पोडां तदा संघि समाश्रयेत् ॥ १६९ ॥

आयतिरागमीकालः। यद्येवं मन्येत समबले। ममायमप्येष न्यूनबलाः वा, कालानु लब्धकृत्योपजापेन मित्रप्रहेण वा शक्नोम्येनमभिमवितुं तदा संधि कुर्यात्।

स्राचित्रयमधिकवत्ता । स्रवं निवित्रतम् तदात्वे वर्तमानकालवचने। ऽयम् ॥ १६६॥

यदा महिष्टा मन्येत सर्वास्तु मकतीभृ शम् ॥ अत्युच्छितं तथाऽऽत्मानं तदा दुर्वीत विष्टस् ॥ १७०॥

महण्य उत्साहानुरागयुक्ता दानमानाभ्यासुपसंगृहीता आत्मीयाः मकुतीरमा-त्यादिका मन्येत । अत्युच्छितमात्मानं कोशहरत्यश्वादिसंपदा । तदा केनचिदप-देशेन संधिदूषणं कृत्वा विद्यह्माश्रयेत् ॥ १७० ॥

> यदा मन्येत भावेन हुएं पुष्टं बलं स्वक्रम् ॥ परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं मित्।। १७१॥

भावा हर्षपेषकारणम् । बहुना धनेन संविभक्तता कृष्यादिकर्माणि, फलितान्येषा-मित्यादि हर्षपेषयोः कारणम् ।

बलं हस्त्यश्वरथपादातम्।

परस्य यदा विपरीतं तदा शत्रुं प्रतियायादिभषेणयेच्छत्रुमित्यर्थः। न विग्रहकारणान्येव यानकारणानि, किं तिर्हि तान्यपि श्रपचयश्च हर्षपोषयोः परस्य प्रकृतीनाम् ॥ १७१॥

> यदा तु स्यात्परिक्षीिं वाहनेन बलेन च ॥ तदाऽऽसीत मयत्नेन शनकैः सांत्वयन्ति ॥ १७२॥

वाहनं हस्त्यश्वरथम्। बलं पादातम्। गोबलोवर्दवद्भेदः। परिचोणे वले सति सान्त्वयद्गरिमासीतः। सामोपप्रदानाभ्यामनुकूलनं 'सान्त्वनम्'॥ १७२॥

> मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ॥ तदा द्विधा वलं कृत्वा साधयेत्कार्यमात्मनः ॥ १७३॥

श्रशक्यं संधानं वलवता रुद्धस्य, दुर्गसंश्रयणं च हितम्, दुर्ग च वलावस्थापनमेव द्वैधी-भावात् । स च प्रागुक्तार्थः । बलोयानेव हि व्यसने वलं द्विधाकराति इति दश्यते ॥ १७३॥

> यदा परवलानां तु गमनीयतमा भवेत्।। तदा तु संश्रयेत्सिमं धार्मकं विलनं नृपम्॥ १७४॥

गमनीयतमाऽभिभवनीयतमा दुर्गस्थोऽहमिति मन्यते। तदा सिग्नं दुर्गसुन्भिन्ति लाऽन्यं संग्रयेद्धामिकस्। यतः क्रसृतिनीशङ्काते, यस्य यशोमयी स्थिरप्रकृतिः। वित्तनिमत्येतेनैतत्सुदर्शितम्॥ १७४॥

The transfer of the second second

निग्रहं मकुतीनां च कुर्याद्योऽरिवत्तस्य च ॥ उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नेगु रुं यथा ॥ १७५॥

बिलनिमत्युक्तम् । कियता बलेन बलवान्भवतीत्येतदर्थमिद्युच्यते । या दुष्टास्तदीयाः प्रकृतयो यश्च शत्रुक्भयस्यापि निप्रहे समर्थः स श्राश्रयितव्यः । स गुरुवत्परिसेवितव्यो मानमुज्भित्वा । नैवं मन्तव्यं 'महाराज एषोऽपि समत्वेम वत्तिबहृ' इति । प्रभुवदसौ सेवितव्यः ।

सर्वयत्नेरुपायैः प्रियवचनैरवसरे समीपे संनिधानेन ॥ १७५॥

यदि तत्रापि संपश्येद्दोषं संश्रयकारितम् ॥ सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥ १७६॥

यदि तस्मित्रपि संप्रये संपर्ये ज्जानीयात्कय चिद्वोषं संग्रयकारितस्। देशवदर्शनलिङ्गानि च।

'' दत्वाऽऽनुतापः कृतपूर्वहोमं विमानना दुश्चरितानुकार्तनम्।

" दृष्टेरदानं प्रतिकूलभाषणमेताश दुष्टस्य भवन्ति वृत्तयः ॥"

ततस्तत्रापि संश्रये देषकारिणि विज्ञातेऽपिशब्दादाश्रये निर्देषिऽसति सुयुद्धमेव तस्मिन्नपि काले निर्विकारः क्वर्यात्। न हि संश्रये विनाशो, दृश्यते ह्यस्पबलेनापि महाबलो जीयमानः। श्रपि चान्त्यावस्थायासुभयथा गुणः—विजये राज्यं पराजये ध्रुवः स्वर्ग इति।

युद्धस्य तु शोभनत्वं दर्शयिष्यामः। पनैकगुणात्रयेण मण्डलविजयाय यायाच्छक्तः॥ १७६॥

> सर्वीपायस्तथा कुर्याचीतिज्ञः पृथिवीपतिः।। यथाऽस्याभ्यधिका न स्युमित्रोदासीनज्ञत्रवः ॥ १७७॥

खपायवचनात्सामादिभिर्व्यस्तैः समस्तैर्वा।

सर्वप्रहणात्तु येन शक्यन्ते संघादिनाऽपि।

तथा कुर्यात् तेन प्रकारेण यतेत ।

नीतिद्धः प्रधेशास्त्रः, स्वाभाविकप्रज्ञः नयाद्यभिज्ञो वा राजा यथा स्थात्। शक्तित्रयेगाभ्यधिका मित्रादयो न भवेगुल्लाथा प्रकृत्यादिसमादिष्टे कमेप्रवर्तने च भ्योऽधिकमात्मानं कुर्यात्। श्लोकानुरोधान्मध्यमग्रहणं न कृतम्। सोऽपि तु द्रष्टव्यो, न मित्रमित्युपेत्त्यम्। स्वप्रयोजनव्यतिरेकेण मित्रं नामाव्यवस्थितं हि मित्रत्वाधिक्यसुपगतं स्वार्थगतिवशाश्च मित्रमप्यरिभवति। तथा च व्यास ग्राह।

''न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिष्ठः। सामर्थ्ययोगाद्विज्ञेया मित्राणि रिपवस्तथा" इति। एतेरुपायैर्मण्डलीर्वचारयेत्।। १७७॥

> आयति सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ॥ अतीतानां च सर्वेषां गुणदेषो च तत्वतः ॥ १७८॥

कार्याणि कर्माणि प्रयोजनानि । तेषां सर्वेषामारिष्समानामायातः परि-णाम्यागामिकालः । तदात्वं प्रारंभावस्थावर्त्तमानकालस्तं च विचार्येत्।

तात्वतस्तत्वेन।

श्रनेकमुखानि हि कार्याणि चणाचान्यथा भवन्तीति। तत्र येषामुभा काली न शुध्यतस्तानि कार्याणि कथमारभेतेति तद्विचारार्थापदेशः।

अतीतानामतिकान्तानां च सर्वेषां गुग्रदेषी--तता विचारयेत्।

श्रत्राप्यतीतानां गुणदोषौ विचार्य यानि कर्माणि गुणवन्त्यतीतानि तान्येव कथं नाम पुनरारभेतेत्यतीतकार्यगुणदोषतत्विचारणोपदेश एवमर्थः॥ १७८॥

> आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिमनिश्चयः॥ अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते॥ १७९॥

एवं हि यो **ह्यायत्यामा**गामिनि काले कार्यायां गुग्रदेषि विज्ञानाति नियमे-नासी विसुश्यकारीति खयं चारभते न सदेषि एवमर्थ हि ज्ञानम्।

'तदात्वे' वर्तमाने यः चित्रमवधारयति, कार्ये न विखन्वते, तदात्वे **सिमनिए**चयः चित्रकारी भवति, गुणवत्करोति, न दोषवत् ।

झतीते इते सति कार्ये शेवते। यः कार्थमेव बुध्यते न तत्परिसमाप्ते। समत इति गुणवत्सर्वकार्थफलसंबन्धादस्यधिकः। शच् भिर्माभिक्षयते।

न हि वर्भगाने वाङ्ग्यापदेशः शक्यते वर्ते हष्ट इति विङ्मात्रपुक्तम् ।

यथेनं नाभसंदध्यमित्रोदासीनशत्रवः॥ तथा सर्वं संविदध्यादेष सामासिका नयः॥ १८०॥ यथा न तैस्तैः प्रयोगैरिमसंदध्युस्तथा कुर्यादि तैरितरैरिवापायैरित्येष सङ्खेषिका न्याय इत्युपसंहारः।

षाङ्गुण्यस्यातिसंघानविरोधश्चैवं न भवति । कृत्यानागुपजापरच्याद्व्यसनेषु प्रितकारात्स्वमण्डलसंग्रहाद्गुणोपायानां सम्यक्प्रयोगात्कर्मस्वभ्युत्थानिमत्येवं द्रष्टव्यम् ॥ १८०॥

> तदा तु यानमातिष्ठेदरिराष्ट्रं मित प्रभुः ॥ तदाऽनेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८१॥

इदानीमिभयास्यतः कर्माह्।

यदोपिचकीर्षत्यरिराष्ट्रं प्रत्यभिमुखेन तदाउनेन विधानेन गच्छेदत्वरमाणः। वच्यमाणोपन्यासः सुखाववोधनार्थः॥ १८१॥

> मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः॥ फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासो प्रति यथाबलम्॥ १८२॥

यातव्यापेत्तया बलापेत्तया दीर्घ योद्धिमच्छन्बलप्रायः शारदवासन्तिकसस्यप्रायं परराष्ट्रं मागशीर्षे यायात्। श्रत्र हि गच्छन् शारदं फलं गृहादिगतं सुखं गृहाति, वासन्तं सस्यमुपहरति। कालश्च महान्दुर्गोपरोधादिकार्यत्तमो मार्गश्च प्रसिद्धवक्रपथी-पमृतकाशोदकवीरुघो न भवन्ति, कालश्च नात्युष्णशीतः। उपचितमपि न सस्यं नाना-प्रयुक्तं प्रियं सस्यत्रयोपधातकालविप्रकर्षापेत्तया च पर श्राश्रयं संधत्ते। उभयसस्योपधा-तावकर्षणं सम्यकृतं भवत्यात्मनश्च बलापचय इति। उपधातमात्रचिकीर्षया परदेशादेर-रपकालसाध्ये वा यातरि, बलप्रायः फाल्गुनचैत्रयोर्थात् वासन्तिकसस्यप्रायदेशम्।

तदाच्यात्मनो यवसाहि भवति, परोपघातचेत्रगतसस्योपघातात्। यथावलमिति येन प्रकारेण बलानुरूपं यायादिलर्थः ॥ १८२॥

भ्रस्यापवाद:--

अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्वं जयम् ॥ तदा यायाद्विष्टहोन व्यसने चोत्थितं रिपोः॥ १८३॥

एतह्व्यतिरेकेणान्येष्विपे प्रावृद्धादिकालेषु । यदा मन्येतात्मने। प्रवृद्धभावि विजयं तदा यायात् । यदा इस्त्यश्ववलप्रायं वर्षास्वश्वलं इस्तिवलं तदा हि स्ववलकालप्रभावादेकान्तिको जयः। व्यसनं परस्य स्वबलकोशादिगतम्। तस्मिन्नुत्पन्ने स्वबलकालिनरपेचो बायात्। व्यसनपीडितो हि शत्रुः साध्यो भवति। काष्ठमिव गुणोपयुक्तसन्नियो-गमात्रादेव विनश्यति।

विगृह्येति यातव्यमेवावष्टभ्याह्य यायात्। महानिस्मन्नेवावगम्यते ॥ १८३॥ कृत्वा विधानं मूळे तु यात्रिकं च यथाविधि॥

उपगृह्णास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च॥ १८४॥

'मूले' स्वदुर्गराष्ट्रे कुर्यादयपार्धियाह्य। तत्र 'विधानं' प्रतिविधानं कृत्वा दुर्गं तावत्प्रभूतधान्यादिकं सुसज्जयन्त्रप्राकारपरिखादि कार्यम्। राष्ट्रस्यापि—स्ववलं श्रेगी-वलेभ्यो रक्तां विधाय कुर्याद्दानमानेभ्य उपसंयम्य प्रत्यन्तेषु प्रक्रेप्तव्यं पार्धिप्राहं प्रति प्राहः। तत्समर्थश्च वलेकदेशः स्वराष्ट्रे स्थापियतव्यः।

यात्राप्रयोजनं याचिकं इस्त्यश्चादिवलयोग्यं च प्रहरणधारणादिसन्जम्। यथाविधि परे।पदेशं छत्वा। ग्रास्पदं प्रतिष्ठानम्। किंतर्छते। प्रपक्तियाः कुद्धादयो द्रष्टव्यास्तानुपगृद्ध स्वीकृत्याकारस्य परविषये निवृत्तेस्तःज्ञानाय सम्यग्यथावद्धिधाय
प्रयुज्य। किमयं दृष्टोपसंप्रहं कर्तुमारब्धमुत शत्रुपरिमण्डलं कोपियतुमथ मध्यममुदासीनं
वा संश्रियतुम्, तथा मूलयात्रां वा हर्तुकामो विधिवच्छेदं वा कर्तुकाम, इत्यादि यथा
चैतदेवं तथा॥ १८४॥

संशोध्य त्रिविधं मार्गं च विधं च वलं स्वकम् ॥ सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरं प्रति ॥ १८५ ॥

निविधः पन्था जाङ्गल भातप आटविक इति। केचिदाटविकस्थाने वनप्रचेपात् त्रिविध इति। भ्रपर उन्नता निमः सम इत्येवं त्रिविधम्।

संशोध्य मार्गरोधिष्टचगुल्मलताविच्छेदेन स्थलनिज्ञयोः समीकरणं नदागर्तयोः-स्तीर्थकरणं पथिरोधकव्यालसमुच्छेदः प्रवर्तकानामात्मीकरणं यवससेनादिमत्ता चेति।

षड्वधं बलमिति केचित्। इस्त्यश्चरधपदातिसेनाकोशकर्मकरात्मकं षड्विधं बलमित्यन्ये। कोशस्थाने प्रचेपणमित्यपरे। मेलिशृत्यश्रेणिमित्रामित्राटिवक-बलभेदात्।

सांपरायिकविधानेन। 'सांपरायिकं' युद्धे कृच्छम, तत्प्रयोजनं यस्य तत्मां परायिकं दुर्गकल्पेन वा रिष्ठं प्रति यायात्। स च सैन्यनिवेशस्तेषु तेषु च स्थानेषु स्थावरजङ्गम- वण्डो वहुमुखपरिघफलकशाखाभिः प्राकार इत्यादिस्ताहशस्त्रापितः। विशेषतस्तु यात्रागतः॥ १८५॥

शत्रु सेनिनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत्।। गतमत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः॥ १८६॥

शन् सेविनि। शहे प्रच्छन्ने मिन्ने गतमत्यागते च युक्ततरः स्यात्। श्रिभयुक्ततर श्राहततरो भवेश विश्वसेदित्यर्थः। यस्मात्म कष्टतरो रिपुर्न्यभ्यः हुद्धा-दिभ्यः। एवं च युक्ततरवचनात्कष्टतरवचनात्र गतमत्यागतमग्राह्यमन्यस्येति गम्यते।

स चतुर्विधः। कारणाद्गतस्ततो विपरीतकारणादागतो यथा देशिण गतः पुनरागतो गुणमुभयोः परित्यज्य। कारणेनागत इति यः स त्याज्यो लघुबुद्धित्वाद्यत्किचित्कारीति। पुनरस्य प्रत्ययस्तु न कार्यः। कारणाद्गतः कारणागतः यथा स्वामिदेशिण गतः परस्मा-त्स्वदोषेणगत इति सत्कर्त्ववो यदि सङ्गित्वादागतस्ततो प्राह्यः। स्रथ परप्रयुक्तस्तेन वा देशिणापकर्त्तुकाम इति ततो नेति ॥ १८६॥

परराष्ट्रं प्रत्यभिप्रस्थितः

दण्डच्यूहेन तन्मार्गं यायाचु शक्टेन वा॥ वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा॥ १८७॥

तत्र दण्डाकारे। न्युहो द्राड्डयूहः। एवं शकटाकृतिस्थानाच्छकट इत्याहि थोज्यम्।

पुरस्ताद्वलाध्यको मध्ये राजा पश्चात्सेनापतिः, पाश्वयोर्हस्तिनस्तेषां समीपेऽश्वास्ततः पदातय इत्येष सर्वतः समवायो दग्डव्यहाऽतिर्यग्भवति। सर्वता भयकार्यः सूचीव्यहः स्थलसमुत्यानसैनिकः प्रवीरपुरुषमुखोऽतिदीर्घ अध्वी यतः परकचोऽन्यैः समं प्रवर्तमानः। मकर्व्यहस्तु मुखे जघनयोः पृथुरुभयते। येन प्रशस्तः सर्व न फल्गुबलं लभते न चार्थम्। तद्धि शूरैर्हन्यमानमन्येषामपि भङ्गाय भवति । तस्यान्तमन्यकार्यमवरुद्धं निश्चयेनाविष्ठते। परिशिष्टं तु बलं व्यहस्यान्तः प्रक्षिपेत्।

एवं रचनाविशेषेरुक्तैरुक्तप्रयोजनापेत्तया वा विशेषेश्व तु समायां भूमी दण्डगरुड-सूचिभिर्यायात् । विषमायां संकटायां शकटमकरवराहेरिति ॥ १८७॥

> यतश्च भयमाशुङ्केतता विस्तारयेद्धलम् ॥ पद्मन चैव व्यूहेन निविशेत सदा स्वयम् ॥ १८८॥

तस्मिन्पथि यस्मात्प्रदेशात्परहितकारिभ्यो सयाशङ्का स्यात्तेन प्रदेशेन पूर्वगृहा-द्विस्तारयेद्वलम्, गन्यतिमात्रमधिकं वा। यवसंपन्नहृदप्रहारिवस्तीर्गशृहपुष्टपरस्पर-सवरुद्धरथिकाथारोहकरिवलान्यबहितानि सवन्ति। समन्ताद्विभृतपरिमण्डला मध्यनिविष्टविजिगीषुः पद्मश्यूहः। एवं नित्यं निविद्योत्पुरान्निर्गच्छेद्यामाद्वा ॥ १८८॥

> सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत्।। यतश्च भयमाशङ्केत्माचीं तां कल्पयेद्दिशम्॥ १८९॥

सेनापतिः, समप्रस्य धनस्याधिपतिर्बलाध्यक्षः, तथोर्बहुत्वाभावाद्द्विवचनिर्वः शाच सर्वदिन्त तदसंभव इति, तत्पुरुषास्तव्छव्देनोच्यन्ते । तदीयपुरुषप्रिन्नवेशाच सर्व-दिख्नु तावेव सन्निवेशितौ भवतः । तेन भिन्नेस्तुरगगजादिभिस्तत्प्रतिबद्धनिवेशानां संयोध्याय समन्ततो निवेश्य, गिरिं वनं गर्ते वा पृष्ठते। प्रथ्यत्तं कृत्वा । यता भयमाशङ्कते यथा सा प्राची दिग्भवति । एवं निवेशं क्रुर्योदिभिमुखनिर्गमार्थिमिव विद्वद्भिः ॥ १८६ ॥

गुल्मांश्र स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समन्ततः ॥ स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥ १९०॥

गुल्मान्मनुष्यसमवायान् । केचित्साचात्समन्ततः सशङ्खपटहा, प्रन्ये विपरीता-स्तत्र चेत्पन्नं दुश्चिकत्सं महते चानर्थाय ।

गुगैविशेषयति स्मामानाप्तस दशानित्यभेदार्थम्।

कृतसंज्ञान्। कृता संज्ञा सम्बोधनाय यैस्ते कृतसंज्ञास्तानवसरे युद्धेषु शङ्खभेरी-नादध्वजादिभिवाँचैस्तूर्यमेवाहरिष्यामस्तद्वगमाशङ्कायां चैवमेव कुर्यात्। शङ्खे प्राहते ध्वजे वे।च्छिते पृथकपृथगवस्थातव्यम्, एवं संहतैरेवं प्रहर्ताव्यं, एवं व्यावित्तितव्यमित्यादि स्थितम्।

स्थाने कुथलाः भन्यैः श्र्रैः शक्यमागन्तुं समेतेन शक्यमस्मिन वयमपृथक् परे पृथगित्यादि ।

युद्धे अनुसरणादै। कुशला भवन्तः संहतकैयीधनीयाप्रसारं कृत्वा प्रविष्टाः पृष्ठदे-शात् प्रहारिणः वित्रं योजयितव्याः, भग्नानामनेकायनशतानां पृष्ठं प्राद्यमित्यादि।

स्मिरवः अनेन विस्तीर्गसमेताः।

ख्रविकारिणा ऽभेदात्मकैयेँ युक्तमपरस्य।

एवमेतान्गुल्मान्समन्ततिस्त् हिन्नु गव्यतिमात्रव्यापी प्रत्यद्वमनियतदेशान् बहुन् स्थपतेभेयप्रतिवेषनार्थमविहितेभेदादिरिजनो विश्वस्तो भवति, दानमानकार्थदर्शना-दिभिरपवृत्ते युद्धेऽमात्यादिभिः सह सर्वषां स्वार्थः संग्रामेः मम नाममत्रं राजेति सर्वे वयं समानिक्षभवे।पभागाय जये राज्यं पराजये स्वर्गे इति हेतुनाऽऽगताः॥ १६०॥

संहतान्ये। धयेदल्पान्कामं विस्तार्येद्धहुन् ॥ स्च्या वज्जे ए। चैवेतान्च्यूहेन च्यूह्य योधयेत् ॥ १९१॥

श्रसंहता हि वलवद्विस्तीर्थे बलमासाद्यावयवशो विध्वंसनाय वाहनाघातै: चयं बान्ति तद्विनाशे चेात्पन्ना इमेऽतोऽल्पानात्मीयान्संहतान्ये।धयेदन्योन्यापेचया युध्यमानानिभन्नत । इतरेतरानुम्रहात्परस्परानुरागात्स्पद्धीयां च परान्संहतानसोढुं समर्था भवन्ति।

कामं यथेष्टं कार्यार्थं बहू न्विस्तार्येद्विप्रकीर्णान्ये। धरेष्ट्रियादि मन्येत।

भिन्नां स्तां प्रचेतान्भयमेष्यति, परान्स्वान्वा बहुन्हष्टा त्रासः स्यादिति । सूची पूर्वोकोऽच्च्यूहभेदोऽप्रतः पृष्ठतश्च त्रिधा व्यवस्थितः पार्श्वयोभेदनम् । तेन चात्मानं सूचिव्यूहं
विभन्य योधयेत् । सतां च सर्वव्यूहानां प्रतिष्ठाव्यूहनसमर्थावितिप्रतिगृहीतावेवं कारणात् । यदा तु परवले ह्ये तावेव भवतस्तदा स्वे बले विपर्ययः कार्यः । तुल्यत्वे तु
पृष्टिमत्वानुरक्तकुश्लमाननप्रभृतैकार्थकारित्वादित्यते। विशेषे यथासंभववाक्यैः।

योधयेदिति वचनाद्राजा स्वयं तत्प्रतिसंधानार्थं व्यूहदुर्गाद्यमश्वे प्रतिप्रहभूतस्तिष्ठेत्। समानतन्त्रेणात्तम्।

'द्धे शते धनुषां गत्वा राजा तिष्ठेत्प्रतिप्रहः। भिन्नसंघातनार्थे तु न सुध्येता-प्रतिप्रहः॥' १-६१॥

> स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूषे नै। डिपैस्तथा ॥ द्रक्षगुरमाद्यते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥ १९२ ॥

सेनानां देशस्य प्रकल्प्त्यर्थमाह ।

समप्रदेशे रथैरश्वैश्च युध्येत। तत्र हि तेषामप्रतिघातः।

स्रन्यः पानीयप्रायः। तत्राप्यस्पोदके हस्तिभरगाधादके तु नैभिः। तेषां हि तत्र सुखप्रचारता।

ट्नौर्सिय संछन्ने धरुभिः। तद्महणाच नलीनदेगतीदाकुली गृहाते, समान-कार्यत्वात्।

स्थलमिति पाषाण्यवस्ततागत्तीदिरहिते। देशस्तिमिन्सिक्किः । धार्यैः शरादिभि-रायुधेशच शक्त्यादिभिर्युध्येत ग्रासन्तयुद्धत्वादेवं सामर्थ्यप्रदर्शनार्थत्वादस्य ॥ १८२ ॥ किंच

> केरिक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पश्चाळान शूरसेनजान ।। दोघाँ छुष्श्चेत्र नरानप्रानीकेषु योजयेत् ॥ १९३॥

कुरुष च प्रसिद्धम्। मत्स्यसं ज्ञो विराददेशो नागपुरे पञ्चालाः। उभये कान्यकुब्जा आहि छत्राश्च। शूरसेनजा मा शुराः। किच्चात्र भावार्थे प्रत्ययो ल्लप्तनिर्देष्टः
एतदेशजा हि प्रायेण महावर्षाणा बलवन्तः पृश्चवच्छः शूरा अभिमानिना दुर्विषहा
इत्यत्र येऽनीकस्थिताः परेषां भयहेतवे। भवन्ति। दीर्घकायाध्यस्तान्पलपदेशा अपि
दीर्घश्वासकरा महाकायत्वात्। लघवस्तु मरणासमर्था निर्भयेन जनेन प्रच्छन्ना विद्धाः
प्रहरन्ते।ऽपकारासमर्था आदर्शभूताश्चैत इतरेषां भवन्ति।। १६३।।

महर्षयेद्धलं व्यू हा तांश्च भृशं परीक्षयेत् ॥ चेष्टाश्चैव विजानीयाद्रीन्योधयतामपि ॥ १९४॥

व्यृहं रचित्वाऽखबले भृष्टां दर्शयन्किमेषां जीयते जिता एवामी युक्मत्प्रतापेनेत्येवं महर्षयेत्। 'जये महानर्थलाभः, आश्रितापाश्रितसुखम्, वधे वाऽपि स्वगीं
भर्तिपण्डिनियातं च, पराजये त्रितयाभाव' इत्यादि नैमित्तिकोऽपि तहुपदेशः। ताहशनिमित्तित्यमान्मानय सहस्वोव्यावश्यंभावा यदि प्रधानपुरुषः स्वजनवधा राजा तदप्रतिप्रह्व्याजेन श्विता भीरुत्वात् स्वयं युद्धं न कामयत इत्यादि। यत्र ये त्र्युनैतदेव स्वार्थ
पवायमस्माकमत्र वधः शस्त्रोवजीविभृतानां संप्रामविशोवधमीऽव्ययीभावः स्वधमीयासीऽनर्थहेत्, राजा सर्वप्रकारै रच्ययोयः। परिश्रान्तानां चास्माकमपरिश्रान्तसुखमनुप्रहं
करिष्यतीत्येवमर्थं स्थितं इति तान्विशेषता गृह्यात्यात्। जेतुः प्रशंसितुः परसंव्ययं वा
कारयेयुस्तानुपप्रहैः परिष्वङ्गासञ्चारदानादिना च वशीकुर्यात्।

चेष्टां चैवारीणां योधयतां विजानीयात्। कथं युद्धे चेष्टन्ते कोशा बलं वा। केचिद्द्विधाहृदयाः केचित्तु पत्तान्त इत्यादिचिन्तानित्यत्वान्मनुष्याणामुपकुर्वताऽपि स्वार्थवशादुपकुर्वतीत्यत्र दुष्टानाप्तबलमध्ये विन्यसेद्यथाऽरिद्धर्गाश्रिता भवति॥ १-६४॥ तहुर्गक्षम्भोपायमाद्व

उपरुध्यारिमासीत राष्ट्र' चास्ये।पर्याडयेत् ॥ दृषयेचास्य सततं यवसान्नोदकेत्यनम् ॥ १९५॥

उपरोधस्तथा कर्त्वयो यथा न कश्चिनिष्कामति न किचित्प्रविद्यति। राष्ट्रं दुर्गाद्वदिरेशस्तरथोपपोडनं स्वदेशापवाद्वीपमहेनादिथिः। यवसादीनां 'दूषणं' विनाशनम्, असद्द्रव्यमिश्रणादिभिः ॥ १८४ ॥

> भिन्दाच्नेन तडागानि मक्तारपरिखास्तथा।। समनस्मदयेच्नेनं रात्री वित्रासयेत्तथा।। १९६॥

तडागप्रहणं सर्वजलाशयदर्शनार्थम् । तत्र तडागस्य सेतुबन्धेन प्रयोजनभेदनम् । प्राकारस्य यंत्रैविदारणं सुरङ्गया वा भङ्गः । परिखायाः पूरणेन पार्श्वभङ्गेन वा । छिद्रेषु प्रवीरपुरुषेरवस्कंदयेत् । दुर्गे राज्ञो च विज्ञासयेत् । अग्निकुंभशिरस्कैः शिवावद्वानि कुर्विद्धर्भनुष्येः । ये नराः स्वयमुत्पातदर्शनाद्रात्रौ जाप्रति, जागरणावजीणों लोकः सुसाध्यो भवति ॥ १-६६ ॥

तस्मिश्च काले भूयो भूय:--

उपजप्यानुपजपेद्बुद्ध ये तैव च तत्कृतम् ॥ युक्ते च देवे युध्येत जयमेप्सुरपेतभीः ॥ १९७॥

उपजण्याः कृद्धारयः कुलीनाः स्वराज्याभिनाषिणस्तानुपजपेदिति हेतुः। कर्त्तरि कर्त्तव्यव्यपदेशमुपजपेदित्यर्थः। उपजपेद्गाहयेदित्यर्थः। उपजपेद्गाहयेदित्यर्थः। उपजाप ग्राश्रया-दिश्लोषात्महितानुष्टानप्रतिपादनम्।

तेन चारिणा सुकृतमप्यभिमतदुर्गस्थेन वा कि चित्रारव्धं बलाटविकपारिणीमाहादि-कोपनार्थं मध्यमेदासीनानामन्यतरेण सह संधानमित्यादि बुध्येत।

युक्ते च देवे विजिगीषोरनुकूलदैव इत्यर्थः। नत्तत्रप्रहदैवसुमुहूर्तेषु साधकेषु हृष्टस्वप्रदर्शनिमित्तेषु चानुगुणेष्वनुलोमवातादिषु जयमिच्छन्निर्गतभयो दुर्गस्यानानि यथा प्रथमं योद्धं गच्छेत्।। १६०॥

साझा दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ॥ विजेतुं भयतेतारिं न युद्धेन कदाचन ॥ १९८॥

न सहसा युध्येत। एतावस्प्रथमं विशिष्टस्थापनोपदेशनं सुमुखं च मिथा सहासन-कथासहदारदर्शनादि।

दानं विधानं द्रव्यायां हिरण्यादीनां श्रीत्युत्पादनार्थे प्रतिपादनस्।

भेदस्तत्कुलीनादेरुपसंमहः । तता विशेषणाच्च तत्रावित्रासनमिलादा-कारणम् ॥ १८८ ॥

> अनित्यो विजया यसाद्दश्यते युध्यमानयाः ॥ पराजयश्च संग्रामे तसा द्वं विवजयेत् ॥ १९९॥

यस्मात्रायं नियमे। दृश्यते ये। जयति सोऽत्यन्तवत्ववानवश्यं, तेन यश्च पराजीयते सोऽत्यन्तं दुर्वत्वश्यावश्यमि**त्यानित्ये। विजयः** ॥ १६६॥

त्रयाणामण्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे ॥ तथा युद्धित संपन्नो विजयेत रिपून्यथा॥ २००॥

सामादीनामसाधकत्वे संदिग्धेऽपि जये समानेऽपि, किं पुना रूपेण सह तेन प्रकारेण युध्येत् येन प्रकारेणात्मनो जयः स्यात्। जये राज्यं वधेऽपि स्वर्ग इत्यु-भयथापि जयः। परप्रत्यूहकल्पना कूटयुद्धादिप्रकारः अत्यन्तोच्छेदानुसरणपीडनाभ्यां सहसा निष्कार्यः। तथा च व्यास आह।

''पुनरावर्त्तमानानां निराशानां च जीविनाम्। न शक्यंदयतः स्थातुं शक्रेणापि धनश्जय'।। यदा संदिग्धं पराजयं तदाऽपक्रमणं युक्तम्। निर्गतो हि जीवे। न कार्यमासादयति, येन भद्राणि पश्यति, स्वर्गमर्जयति सृत इति ॥ २००॥

> जित्वा संपूजयेह वान्ब्राह्मणांश्चेव धार्मिकान्।। मदद्यात्परिहारार्थं ख्यापयेदभयानि च ॥ २०१॥

येनकेनचित्प्रकारेण जित्वाऽरि' लब्धप्रशमनिमदमताऽस्मिनपुरे जनपदे देवज्ञा-हमणांश्च धार्मिकान्विहितानुष्टायिनो यथा सामध्यीत्प्रतिषिद्धवर्ज कामात्स्वातन्त्रे-णारीन जित्वा साध्यप्रवृत्तादिकं गन्धधूपपुष्पद्रव्यं सविभागास्फोटनादिसंस्कारद्वारेण यथाईमभ्यर्चयेत्।

कुडंबिनां परिहारार्थे स्थितिर्यथाप्रवृत्तिविशिष्टकरभारशुल्कप्रदेशानां प्रदानेन तथा तथा वा संवत्सरमेको ह्रौ वा दद्यादुच्चानां च पारजानपदवल्लानामातपादि डिण्डिमकग-दापातेन ख्यापयेत्तैर्थे: स्वाम्यनुरागादस्थानमपचितं तेषामप्यारचानतं यथास्वं स्वं व्यापारमनुतिष्ठंत्विति ॥ २०१॥

एवमनुष्ठ कियमायोऽपि यदा पारजानपदानामन्येषां वा स्वाम्यनुरागादहं वक्तृते-जसभावा बहुमतः स्यादिति मन्येत मदीयस्य इण्डोऽवस्थातुं न शक्तुयात्तदा—

> सर्वेषां तु विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम् ॥ स्थापयेत्तत्र तद्वश्यं कुर्याच समयक्रियाम् ॥ २०२॥

एष पौरादीनामभिप्राय इति संचेपेण ज्ञात्वा—'नैतदेवमिच्छिति तत्कुलीनं कर्तुमिच्छत्ययमेव तस्मिन्देशे तद्वंश्यं मृदुमलं प्रियसुखकलात्रं तेन' संइततत्प्रकृतिभिश्च प्रधानादिभिः समयं कुर्यात् समकोशदानादि परिमाणं च भवता मम दैवाकारेण पापेन
भवितव्यम्, कार्याकार्ये कालेन स्वयसुपस्थातव्यसुभयता दण्डेन कोशेन चेतादि ॥२०२॥

प्रमाणानि च कुर्वात तेषां धम्यन्यियादितान् ॥ रत्नेश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषेः सह॥ २०३॥

यहप्रकारावस्थास्तेषामुपचिताः पूर्वप्रवृत्ताः ब्रह्मदेयामरवृत्तिदेवस्वव्यापाराह्यस्ताननुजानीयात्म्यसाणानि कुर्यादेवं ह्यस्मिस्तेषामनुरागा भवति । ये च तत्र प्रधानाः
पुरुषास्तत्र प्रतिज्ञास्वजनबहुत्वादिगुणैस्तैः सह राजानमेनं शक्षधनधान्यालङ्कारवाहनच्छत्रपीठिकादरपट्टबन्धादिभिः पूजयेत् ॥ २०३॥

कस्मात्पुनः प्रकृतिभ्यो रत्नादिदानमुच्यते।

त्रादानमभियकरं दानं च भियकारकम् ॥ अभीप्सितानामथानां कालयुक्तं मशस्यते ॥ २०४॥

त्रादेयस्याप्रतिपादनं नवस्य राज्ञोऽन्यस्य वाऽप्रियकरमप्रीतेः कारणं हेतुः। दानं च प्रतिदानं प्रियकारकमेतदुभयं बहुश एवं प्रसिद्धमिष क्रियमाणमभिमतानाम-र्थानां सुखावहं भवेदन्यथा च दुःखयतीत्यर्थः।

कालयुक्तं कालोपपत्रं प्रशस्यते। यस्मादिप कचित्काले किंचन प्रीति जनयति तदाऽपि नाल्पमशोभनं वा प्रोतिमुत्पादयति। तस्मात्कालमपेचय दानादाने कार्ये इति ॥ २०४॥

यत्कं चिद्दतिकान्तं वच्यमाणं किञ्चन तत्

सर्वं कर्मद्मायत्तं विधाने दैवमानुषे ॥ तथादेवमचिन्त्यं तु मानुषे विद्यते क्रिया ॥ २०५॥

समर्थादर्थकर्मकार्थकलं कर्म। तत्सर्वमरोषमायत्तमधिकं कापि। विद्धातीति विधानम्। कर्मकलं यद्दिशति तद्विरोषयति।

देवमानुषे। देवधर्मादी पूर्वकृतविद्वितप्रतिषद्धविषये चात्मनः कार्यकर्मफलं यदि फलं कमेकिया दृष्टार्था नयानययोः। तथा च श्रुतिः ''विधिविधानं नियति-स्वभावः कालो ब्रह्मेश्वरः कर्म देवं भाग्यानि पुण्यानि भूतांतयोग पर्यायनामानि पुराकृतस्य।'' स्मृतिरिप

''दैवमात्मकृतं विद्यात्कर्भवत्पैविदेहिकम्।

स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यदिष्ठापरम्॥'' इति ।

देवमानुषस्यति प्राप्ते मृतवधाहैवे मानुषस्यापि कारणता विविचिता। अस्मिन्कार्थे इदं कियापलमायत्तम्। न देवं पुरुषकाररहितं पलं ददाति। अवस्यं हि तेन पुरुषप्रयहोऽपेचितव्यः। न च पुरुषकारो दैवेनेति। दैवाच्च पुरुषकारनिरपेचात्फल-स्यापि पुरुषस्रिपातो भवेदपि गर्भस्य। असति गर्भे नियमैदेवसन्निपातात्फलसंभवो-ऽनुमेयः। एवं पुरुषप्रयहादपि यदि दैवनिरपेचा स्यात्। यते। व्यायामे सति सर्वदा सर्वेषां स्यात्। नैतदस्ति। तस्मादुभयं कारणम्। तथा च व्यास ब्राह् (महा-भारते. सी. प. २।२)

'श्रारम्भा मानुषाः सर्वे निदानं कर्मग्रोहियोः। देवे पुरुषकारे च परते। ऽन्यन्न विद्यते ॥''—इति। समानतन्त्रेऽपि 'देवं नयानययोमीनुषं कर्मलोकं पालयति' इति।

अत्र दैवकारणा आहु:। "दैवमेवात्र कारणम्। दृश्यन्ते हि जडक्वोवपङ्ग्वादयः कुण-योऽपुरुषकाररहिता अपि सुखिनो निष्प्रतीकारा अन्योपाधिककर्मफलं लभमानाः। तथा-लंप्रतीकारा अप्यव्यङ्गशूराः प्रवीणाश्च शास्त्रे दृष्णाश्च दुःखिनो यतमानाश्च। तथा पुरुष-कारनिरपेत्तं दैवमात्राभिधानाद्धनाधिगमाशनिनिपातादिभिरिष्टानिष्टफलसुत्पाद्यमानसुप-लभन्ते। एवं च कृत्वा परलोकहेतवः कियारम्भोपदेशाः सुतरामर्थवन्तो भवन्ति। तथा च यत्नेन पूर्वकृतानीहोपभुक्षोमह, इह कृतान्यपि परत उपभोद्ध्यामह इति विजा-नन्ते।ऽविचिकित्सा मनुष्याः। धर्म एवं प्रयतितव्यम्। तथा चोदाहरन्ति

> 'जानामि धर्म न च तत्करोमि पापं च जानामि न मे निवृत्तिः। धात्रा निसृष्टोऽस्मि यथा तथाऽहं मातःपरं शासियताऽस्ति कश्चित्' इति।

पुरुषकारिणो ह्याहुः। ''पुरुषकार एवात्र कारणम्। कृषित्वमनस्रसः कुर्वन् स्वव्या-पारफलं कर्तृकरणकार्थे कृष्यादिषु प्राप्तुयात्। तथा चोक्तम्

''कम्मैंवेद्दानसाधूनामालभ्यानुपसेविता। कर्म कृत्वा हि पुरुषो सुङ्क्ते चैव न चात्ति न॥''

सत्यपि चान्नसंभवे न ह्यमुजन्तस्तृत्यन्ति । तदा तत्र चाभ्यवहारैर्यत्समनन्तरं च फलं तिन्निमित्तफलोत्पाद इति न्यायः । तस्मादत्रादृष्टव्यापारः । एवं च कृत्वाऽर्थवन्तः कियारम्भोपदेशा भवंति । तथा चाहुः

"प्रतिहन्ति सुनिर्धेन देवमापतितं कचित्। शीताष्यो च तथा वर्षस्त्थापयति हन्ति च॥"

एवमास्थितेभ्य उभयं कारणम्—ग्रन्यतराभावे फलाभावात्। कवितु केवित्प्राधा-न्येन वर्तन्त इति तत्परिगृद्यते। कृते।ऽपि पुरुषकारो बलवता देवेनाभिभूतो विशोधेते। स्रार्द्रीमव दार्वल्पामी प्रचिप्तं न ज्वलति। एवं यहि दुर्वलं दैवं महता यत्नेन पुरुषकारेश पुरस्कृतं फलति यथाईमपि दारु महत्यभिस्कन्धे प्रचिप्तम्। नाभिस्तदापयाति।

> 'दैवं पुरुषकारेगा दुर्वलं द्युपहन्यते। दैवेन चेतनं कर्म विशिष्टेनोपहन्यते"।।

इत्येव परिकल्प्याह।

तयादें वपुरुषकारयोदें वमेवाचिन्त्यस्। तुशब्दोऽवधारणार्थः। अपरिज्ञातस्वरूपस्, किस्मन्काले तन्तिमत्तेन फलं दास्यतीत्येवमचिन्त्यम्। शास्त्राहते चास्य परिज्ञानादेवा-विचार्यत्वादप्रयोक्तुमशक्यत्वादशक्यिमिति।

तत्र दैवं निष्फलं मनुष्येषु पुरुषकारो वच्यते क्रिया, प्रकृतत्वात् । वित्तं च क्रिया मानुषे । कि चित्रज्ञानं कृष्यादिभिः शक्यं चिन्तयितुमीदृशं मया कृष्यादि कर्तव्यमेतैः साधनेदें वादिभिरेव च तस्य चेदृशं फलमिति । तद्देवं प्रारद्धं यदारंभमध्यावसानेषु विवत्सते । तेन दैवं समाधेयम्, न विपन्नानामप्येवं कर्त्तव्यमिति । यावत्फलवेदनिमन्त्यतो देवस्याचिन्त्यत्वान्न तत्परेणासितव्यम् । मनुष्यकर्म चिन्तयित्वा यद्यत्कार्यं तदनुष्ठेयम् । यत्कि चनकारी हि विनश्यतीति ।

शक्तित्रययोगात्पुरुषकारेण च युक्तस्य परराष्ट्रविजयिकीर्षा यत्र दैवमानुषसंपन्ना भवति सैव सर्वार्थसाधिका भवति । तथापि तस्यामतिशयं दैवं प्रवर्तते । अतिरिक्तः पुरुषकार एव भवतीत्यर्थः । न हि विजिगोवेदिंवमन्तरेण, तहा यातव्यस्य व्यसनं दैवं मानुषं भवति । पेरिषं समं दैवेन नातिव्यूहं द्वयोवी समं तुल्यम् ।

किंच

दैवेन विधिनाऽयुक्तं मानुष्यं यत्प्रवर्तते ॥ परिक्लेशेन महता तद्रथस्य समाधकम् ॥

तदयुक्तम्। दैवेन विधानेन पराङ्मुखे दैवमानुषे पुरुषकारः प्रवर्तते घ्रष्टविषक-र्माण, तन्मद्दता क्लेशेनार्थं फलं साधयति, निष्फलं वा भवति। च्रतः क्लेशेनाप्यसिद्धो वा दैवापेको भूत्वा न परितुष्येत्।

पुरुषार्थस्तु हैनेन संयुक्तो यः प्रवक्तते अङ्गेशेन स सर्वेषां मन्त्रार्थानामेव साधकः पुरुषार्थः पुरुषकारः। स एव यदाऽऽपंचगुषो हैनेऽनुष्ठोयते तदा क्लेशेन विनेकान्तेन समप्रफलसाधको भवति। अस्य हाट्यार्थमुदाहरणं श्लोकद्वयेन

''के चिद्युद्धमपि चोत्रं युक्तं पुरुषक्रमेणा। दैवहीनाय तु फलं करयचित्संप्रयच्छति॥'' ''के चित्चेत्रस्य सुतमत्युकं पुरुषक्रमेणा॥'' पुनः पुनह घेषु शोधितं यथावच्चे क्तिसत्याद्युपकारकलक्त्योन देवेन द्दीनाय फलं न ददातीति॥

> संयुक्तस्यापि देवेन पुरुषकारेश वर्जितम्। विना पुरुषकारेश फलं चेत्रं प्रयच्छति॥

संयुक्तस्यापि दैवनेति । दैवयोगस्तु तस्मात्फलादानादनुमीयते । एवं च पूर्वस्य तदाभावः देवभावः ।

अन्ये त्वाहुः। देवं यथाकालं पर्याप्तं दृष्टाद्युपलम्भादेव कृतत्वान्न कृतिमित यथा तत्पुरुषकाराभावं दर्शयति बीजवर्जितमित्यबीजम्।

चन्द्राकींद्या प्रहा वायुरिवरापस्तथेव च । इह देवेन साध्यन्ते पीक्षेण प्रयत्नतः ॥ चन्द्राकीसावस्प्रहाः ॥ २०५॥

सह वाऽपि व्रजेद्युक्तः संधि कृत्वा प्रयक्षतः ॥

मित्रं हिरण्यं भूमिं वा संपश्यंखिविधं फलम् ॥ २०६ ॥

पार्विणिग्राहं च संप्रेक्ष्य तथाऽऽक्रन्दं च मण्डले ॥

मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्तुयात् ॥ २०७ ॥

हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवा न तथैधते ॥

यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृश्यमप्यायतिक्षमम् ॥ २०८ ॥

धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टमकृतिमेव च ॥

अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥ २०९ ॥

पाज्ञं कृलीनं ग्रूरं च दक्षं दातारमेव च ॥

कृतज्ञं धृतिमन्तं च कष्टमाहुरिः बुधाः ॥ २१० ॥

श्रार्थता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ॥

स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥ २११ ॥

पुरुषाणां प्रकृतधर्माधर्मसंज्ञकेन हैनेन सुखदुः लोपमागिनिमत्तं साध्यते। धनिष्ट-स्थानप्राप्ताश्चापैरुषेण शान्त्यादिकारणग्रारोण समतामापयन्ते। इह स्थानस्थिता अन्यभिवारानुगुणाः कियन्ते। पुरुषज्ञानने किज्ञानपुरुषविशेषज्ञोऽनुरूपमुपकारी भवति। अनुवर्तते गूरः कार्यचन्ने। भवति। कारुण्यगुणस्मयेन करुणावेदी द्याज्ञमना लोभेन परिस्ति। स्यूलज्ञनः प्रमूतस्यात्यथेमेषां सर्वकालं चमते॥ २०६-२११॥

क्षेम्यां सस्यमदां नित्यं पशुद्दिकरीमपि॥ परित्यनेन्द्रपे। सूमिमात्मार्थमिचचार्यन्॥ २१२॥

वाहशीमपि मूमिमविलम्बमानः परित्यजीत्।

दो म्या — भाटिवकादि भिरनि भिभवनीया। नित्यमस्य प्रधानमुभयम्। बहुसस्या-ऽदेवमातृका च पशुदृद्धिकरी च जाङ्गलरूपत्वादबहुफलपत्रतृणत्वाच्च। एवंगुणा हि भूमि-विश्विक्छषीवलबहुला भवति, दुर्भिच्चव्याधिरहिता कान्तारमनुष्यात्मभरणा चेति। चतुष्ट्या प्रकृतिपरित्यागे चोभयम्। न ततो ज्ञापयति न सहसायुधानां प्रकृति परित्यजेत्-तस्यामवस्थायाम्, किन्तु तां परित्यजेद्या मन्येत साच्ये शेषां प्रकृतिभिः प्रत्यादातुमिति। यथा तु न मित्रकोशदण्डपरित्यागे नाविशेषं प्रतिच्यां यां मन्येत तदा गुणवतीमिप भूमिं त्यजेत्। २१२।।

> आपद्थें धनं रक्षेहारान् रक्षेद्धनेरिष ॥ आत्मानं सततं रक्षेहारेरिष धनेरिष ॥ २१३॥

कुच्छप्रकारसाध्योऽयं नियमो भवति। स्मापदर्शे। यथा मशकार्थे धूमो मशकान-पनेतुमिति ज्ञायते। तिश्रिमित्तं धनं रच्चे श्रान्यत्र धनरचायाः कार्यमस्ति। दत्तभुक्त-फलं हि धनमिति। तथा हि तेन प्रतीत्त्य यानमासनं दण्डं विभक्तिं उपजय्यानुप-गृह्णातीति।

धनेनापि दारा रच्याः। दारमहणं प्रणिधिसंबंधिप्रत्युपलचणार्थम्।

श्रात्मा तु रत्त्यः। अन्येन प्रकारेणात्मानं रित्ततुमसमर्थः सर्वस्वं दत्वा दारानिप काले परित्यच्य वाग्यतः स्थितो दारधनादि वर्जीयत्वा धर्म करिष्यति । ये तु धनदारा-तुरोधेन विनश्यन्ति न तेषां धनदारादि दृष्टं नाष्यदृष्टं धर्माधर्मानाचरणात्।

न च कौमारदारत्यागित्वम्। न त्यागप्रतिषेधस्यायं च वा जयति। राजधर्मप्रकर्योऽपि नायमुक्तो दृष्टार्थत्वादन्यस्यापि द्रष्टव्यः।

''ननु च राजा राज्यं प्राप्य महाधनोऽश्वमेधादि करिष्यत्यतुलं च सुखमनुकरिष्य-त्यतस्तु लोकः संकृष्टं किं करिष्यति।''

नेष देषः। श्रल्पस्यापि पावनानि कर्माणि सन्त्यधनस्यापि जपादयः। विशेषनिमि-चानि धनान्येव । न चेदमस्यामवस्थायां लोकसंद्रुष्टमिति । न च सहसैत-त्कार्थस् ॥ २१३ ॥

यतः

सह सर्वाः समुत्यनाः प्रसमीक्ष्यापदे। भूशम् ॥ संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वीपायान्स्जेद् बुधः ॥ २१४ ॥

स्रापदे। दैवमानुषाणि व्यसनानि, तानि प्रकृतिविषयाणि युगपदुपजातानीत्यर्थ-मिष यथा स्युक्तथा संयुक्ता इच सामपुरस्सरं दानं सामपूर्वकं भेदं सामदानभेदसिहतं दण्डमेव वा दानमेवेत्यादिकानसर्वीपायानिवसृजेद् बुध इति। यत्र यत्प्राप्तं तत्स-मीच्य विचार्य प्रयुक्जीतेत्यर्थः। न तु विषण्ण स्रासीत ॥ २१४॥

कथमित्यपेचायामाह

उपेतारस्पेयं च सर्वीपायांश्र कृत्स्त्राः ॥ एतत्रयं समाश्रित्य भयतेतार्थसिद्धे ॥ २१५॥

'साधयेत्कार्यमात्मन' इति पाठान्तरम्। तत्रोपेतारमात्मानं प्राप्य कार्य मित्रवत्साधयेत्। सवीपायाः समसा व्यस्ता एव। अयमपि उपयसामान्यनिदेशमाह

समाधित्याङ्गोकृत्य समर्थिचन्तनेनैतत्समावृतं भवति । किमर्थमुपायाः समर्थे-नातुमताः समर्थस्तथा किं युक्तभिति विचार्थेयता केनोपायेनैवाभिदं प्राप्तुयादिति ।

कृत्स्नश्च इति त्रथिवशेषणं छत्समित्यर्थः। एवं च यो यदुपायसाध्यो यदा यथा युक्तस्तत्र तदा तथा प्रयुञ्जीत, स्वकार्यसिद्ध्यर्थम्।

खपाय एतानामवस्थानां चानन्त्यात्सर्वे तन्त्रेणाशक्यं वक्तुमिति समासेनोक्तमतः परीचामुपाचरेत्। खपेत्य विशेषभावते।ऽत्याह

> 'स तु युको हि संघत्ते युक्त आत्मपराक्रमः। तातुभा नयसंपन्नी स्तेनोऽप्ययसमन्वितः॥" इति॥ २१५॥

एवं सर्वभिदं राषा सह संमन्त्य मन्त्रिभः॥ न्यायस्याप्लुख मध्याहे भेक्तुमन्तःपुरं विशेत्॥ २१६॥

एवं यथे। तं राजा वृत्ति सर्वमापद्यनापि वाऽद्रत्मशक्त्यपेत्तया वा कस्यामवस्थायां किं कर्त्तव्यमिति मिन्त्रिभः सह विचार्य मध्यंदिनमुक्तकालं मध्यंदिनं
व्यायामं कृत्वे। पचार्थं स्नानं च । स्नानमक्रमोक्तमि पुना राज्यार्थमुच्यते मङ्गलाचारे युक्तानाम् । राजा स्नानपरिश्रहार्थं भोजनादियुतं तद्गृहे पूर्वं स्नानापेत्तयाऽन्तःपुरं यायादिति विशेषार्थमुपसंहारः । विविक्ते देशे ॥ २१६ ॥

तत्रात्मभूतेः कालज्ञैरहायेः परिचारकैः॥ सपरीक्षितमनाद्यमद्यान्मन्त्रेविषापहेः॥ २१७॥

तत्रान्तर्गतगृह श्रात्मरचाभुता श्रात्मसमाः कालज्ञा वयोविशेषावस्थादिप्रति-नियतकाले भच्यभोज्यदानादिविशेषज्ञाः। सहार्या श्रभेद्या विश्वसनीयाः। परि-चारकाः स्वरवैद्यादयः। एतेगृहीतं सर्व परीक्षितमदनीयमद्भाद्यमद्यात्।

परीचा कुशलैवैचैंरिप्रचकोरादिभिः कर्तव्या। विषादिसंसृष्टस्य शुक्कस्याशुद्धता भवति वैवण्यैः सुगन्धोपघातश्च ग्रतिम्लानता प्रग्नौ प्रचित्रस्य वेति। वेति शब्दः वैवण्ये-व्वालासु ईचिते च तस्मिन्वयसां विपत्तिः। दर्शनेन भ्रियते यत्र कोकिलः, ग्लायति जीवंजीवकः, चकोरस्याचिणी विनश्यते। विषं प्रदश्यीपि, भवति सुष्कस्यावयहः स्वेद इत्यादि।

मन्त्रेश विषापहैः परिजपेद्वरापादिकासु ॥ २१७॥

विषद्गे रदकेश्वास्य सर्वद्रव्याणि शोधयेत्॥ विषद्मानि च रत्नानि नियता धारयेत्सदा॥ २१८॥

विषद्भेषद्केशचास्य सर्वद्रव्याणि राजीपथिकानि वस्नादीनि विशोधयेत्। विषद्मानि रत्नानि गरुडोदीर्थनागदमणिप्रभृतीनि। नियतः प्रत्यये नित्यं भोजनकालादन्यदाऽपि धारयेत्॥ २१८॥

> परीक्षिताः स्नियश्चेनं व्यजनीदकधूपनेः ॥ वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेषुः सुसमाहिताः ॥ २१९॥

परीक्षिता विचारिता उपधाभिः शीलशीचाचारैः स्त्रिया दास्यः परिचारिका व्यजनादकधूपनैः करणभूतैः संस्पृशीयुरुपचरेयुर्वेषादिसंयुक्ताः सुवेषाः । स्नानेन कृत्वा। समाहिता अप्रविचिप्तमनसः।

वेषाभरणः। कपटवेषः केशनखाद्येवं विचार्य। कदाचित्तत्रायुधानि कृत्वा विश्रव्धं हन्युः। श्राभरणानि च विषदिग्धेराभरणैः स्पृशेयुरिति ॥ २१ ॥

> एवं प्रयत्नं कुर्वति यानशय्यासनाशने ॥ स्नाने प्रसाधने चेव सर्वालङ्कारकेषु च ॥ २२०॥

रवं विषोदका अनिविद्या प्रयत्नं कुर्यात्। स्नानं शिरःस्नानम्। गन्धे। रोचनादि। आसनसत्र प्रदर्शनार्थम्। तत्र ह्युपविष्टो यथा तत्र महान्यतः क्रियते एवं यानादाविष कर्तव्यः ॥ २२०॥ अक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिर्न्तः पुरे सह ॥ विहत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २२१ ॥ तस्मिन्नेवान्तर्गृ ह श्रात्मिवनोदाय स्वाभिनेवोद्धभार्यादिभिर्यथासुकं क्रीडेत । यथाकालमिति यावद्विहरणकालमिति चोत्तरेण मन्बन्धनीयम् । विहृत्य विश्रान्तः । कालोपपन्नानि कार्याणयेकाकी मन्त्रिभिश्च सह

विहृत्य विश्रान्तः। कालोपपन्नानि कार्याण्येकाको मन्त्रिभश्च सह पुनर्विचारयेत्॥ २२१॥

> अलंकृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ॥ बाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥ २२२॥

श्रन्तःपुरान्निष्क्रम्या**लंकृत स्रायुधीयं** पश्येत्तस्याच्छायिकां दद्यात्। पुनरिति वचनात्पूर्वाह्वे दृष्टमपि नित्यं दर्शनीयम्। श्रायुधजीविनामायुधादौ यत्नो भवति।

सर्वाणि च वाहनानि । तेषां दर्शनमप्युपचयविज्ञानार्थम्, नियुक्तानां च तत्र विशेषाधानार्थम् । दण्डप्रधानं जीविभृत्यावेज्ञणमभी चणमुभयतस्ततः ॥ २२२ ॥

> संध्यां चेषास्य शृणुयाद्नतर्वेश्मनि श्क्षभृत्।। रहस्याख्यायिनां चेव मणिधीनां च चेष्टितम्।। २२३।।

त्रैवर्णिकस्योक्तमपि सन्ध्योपासनमुच्यते। प्रजाकार्ये पुनः किन्दकालमतिकामे-दिति। उत्तरिक्रयानन्तर्यार्थे वा।

स्न त्वे रमिन । रहिस प्रासादादी भवम् । तस्याख्यायिनः पौरा वा केचि-त्प्राप्तप्रियाधयस्तेषां चेष्टितम् । चेष्टा व्यवहारः । कि दृष्टं श्रुतं कृतं चेति तेषां चास्मि-नकाले दर्शनिमिष्यते । परैरनववीधनार्थं खस्यस्य चार्थकार्थकालनियमेनापतितं वर्तेत ।

> ''यथा चेात्पादितं कार्यं संपश्येन्नोऽभितापयेत्। कृष्ट्यसाध्यमतिकान्तमसाध्यं वाऽपि जायसे॥' इति॥ २२३॥

गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत्समनुज्ञाप्य तं जनम् ॥ प्रविशेद्धोजनार्थं च स्त्रीवृतोऽन्तः पुरं पुनः ॥ २२४॥

तसाहगृहान्ते कसान्तरं गत्वा तं च रहस्याख्यायिनं विसृष्य होभिः परिचारि-काभिः परिवृत्ते।उत्तरं पुरं युनः यविष्ठेत् ॥ २२४॥

> तत्र अक्ता एनः किचित्रयेषोषेः प्रदर्षितः ॥ 'विशेत्तु यथाकालस्तिष्ठेच गत्क्रमः ॥ २२५ ॥

किंचिदित्यव्ययम् ।

तूर्याणि वेण्वीणापणवमृदङ्गभेरीशंखादीनि। तेषां चार्षेमृदुभिः श्रुतिसुखैः। महर्षिता यथाकालं संविशेत्, य बचितकालस्तं तन्नयेदिति। गतक्कमे। विगताशेष-दुः कार्यदर्शनायानिष्ठेत्॥ २२५॥

एति धानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपितः ॥ अस्वस्थः सर्वमेतत्तु भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ २२६ ॥ इति मानवे ६ मधास्त्रे भृगुमोक्तायां संहितायां राजधर्मा नाम सममाऽध्यायः ॥ ७ ॥

एतिहित यदनुक्रान्तं ''मध्यंदिनेऽर्धरात्रे वेति'' तस्याप्येवंदृत्तं व्यापारस्तेन स्वय-मुपतिष्ठेत् स्नस्या भृत्येषु विनियाजयेद्वियुक्षीतेत्यर्थः। यावच्छकनुयात्तावदेव। एवं प्रतिविहितस्वतन्त्रकृतात्मरत्ताव्यापारः प्रजामात्मनश्च कार्य करोति ॥ २२६॥ इति श्रीभद्दमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये सप्तमोऽध्यायः॥

अथ अष्टमेध्यायः।

व्यवहारान्दिहश्चस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ॥ मन्त्र भेन्त्रिभश्चेव विनीतः पविशेत्सभाम् ॥ १॥

प्रजानां पात्तनं राज्ञो वृत्तिविहिता। सा चात्र (घ० १० श्लो० ७६) "शस्त्रास्त्रभृत्वं चत्रस्य विधाक्पशुक्रषोविंशः। प्राजीवनार्थे शृद्रस्य द्विजातीनां निषेवधास्।।"

"एवं चुपो वर्तमाना खोकानाप्रोत्यनुत्तमान् ॥" इति । तथा धर्मी वर्धते लोके । अन्येषामपि वर्णानां चत्रियन्तरया जीविनासस्त्येव राज्याधिकारः।

"यः कश्चित्सर्वलोकानां पालकश्च नृपः स्मृतः। कर्मनिष्ठा च विह्निता लोकसाधारणे हिते"।। परिपालनं च पीडापहारः। द्वयो च पीडा दृष्टाऽदृष्टा च। तत्र दुर्वलस्य बलीयसा धनहरणादिना बाध्यमाना दृष्टा पीडा। इतरस्य तु विध्यतिक्रमजनितेन प्रत्यवायेनामुत्रिक-दुःखोत्पादनमदृष्टपीडा। प्रजा हि द्वेषमत्सरादिभिरितरेतरमयथावद। चरन्ति कुपथेन

अ.खात्पादनमदृष्टपाडा । प्रजा हि द्वंषमत्सरादिभिरितरेतरमयथावद।चरित कुपथेन यान्त्यदृष्टदे।षेण वाध्येरन् । अत्रश्च राज्यनाशः । प्रजिश्वर्यं हि राज्यमुच्यते । तासु विनश्यन्तीषु कस्य राज्यं स्थात् । व्यवहारादयोऽतः शास्त्रदृण्डेन व्यवस्थाप्यमाना न भयात्पृथक् प्रचलन्ति तथा चे।भयथाऽपिरचिता भवन्ति । धनदण्डश्च राज्ञः करशुल्कादि वा । एतदन्या धर्मिष्ठजीविका न भवतीति वृत्तिपरिचयादपि राज्यावसादः । अतो राज्य-

स्थित्यर्थे व्यवहारदर्शनं कर्तव्यम् ।

तिहरानीमुच्यते। व्यवहारश्चात्र वादिप्रतिवादिनोरितरेतराशनोधाराय वृत्तिरुच्यते। अथवा ऋणादानादयः पदार्था एव विप्रतिपत्तिविषयाः सन्ते विचारगोचरसमर्थतया कर्त्तव्या इति। दिदृष्टुरित्युक्त्वा 'पश्येत्कार्याणीति' (श्लो० २) सामानाधिकरण्यम्। पुनश्च प्रत्यवमर्शः 'तेषामाद्यमृणादानमिति' (श्लो० ४)। तान् पदार्थान्विचारयेदिति सम्बन्धः । वद्यमाणाधिकृतपुरुषाधिष्ठितः प्रदेशः सभा । प्रवेशस्तदभ्यन्तरभावः। किमेक एव प्रविशेचत्त्याह ब्राह्मणैः सहेति।

त्रिय सन्बद्धीरिति कस्य विशेषणम् ? न तावन्मन्त्रिणां मन्त्रित्वादेव सिद्धः। न हि मन्त्रमजानानां मन्त्रोति शक्यते वक्तुम्। नापि ब्राह्मणानां व्यवहारदर्शनेऽधिकृतानां तत्परिज्ञानमदृष्टं न स्थात्। स्रशेच्यते। त्राह्मणविशेषणमेवैतत्। ते ह्यमन्त्रज्ञा भूत्वा निरपेचमवधारयन्तः स्युरन्यथा राज्ञोऽनर्थमावहेयुः। तथा हि महामात्यात्रितः कश्चिज्ञनपदेन व्यवहरन्सहसा जिता यदि न दण्ड्यते धनं वाऽवष्टभ्य न दाप्यते तदा समत्वेन व्यवहारदर्शनं न कृतं स्थात्, पचपातमशक्तिं वाऽस्य जनपदा मन्यरेन्। स्रथ दण्ड्यते महामात्यचोमादिप प्रकृतिविकृतं स्थात्। मन्त्रज्ञास्तु सन्तः संशयितारा यदि निर्णेतव्यस्य केनिचदपदेशेन प्रसङ्गरेधं कृत्वा रहिस राजानं परिवाधयन्ति 'धनयो-विवादिनारयं जीयतेऽयं जयतीति व्यवहारस्त्वस्माभिने तदानीमेव निर्णात इति स्वामी प्रमाणं तत्र राज्ञैवं विदित्वा महामात्यमादेशयति ''त्वदीयो मनुष्यो जीयते मम हानिर्मा भूदिति संप्रति निर्णेयोऽवधीरितः। त्वमेव तथा कुरु यथैष मनुष्यः संधीयते वाधाऽस्य व्यपनीयते"। ते मन्त्रिणो वाऽऽदेयवाक्या मनुष्याणां सर्वेषामनर्थां च प्रवृत्तिं प्रतिबञ्चन्ति।

ष्पन्ये तु काकाचिवदुभयिवशेषण्यभिथेभेदेन मन्त्रज्ञपदं मन्यन्ते। यदा मन्त्रिणो विशेष्यन्ते तत्तत्तातुतत्परिज्ञानमन्त्रज्ञानम्। ब्राह्मणपचे तु कार्मार्थसमभावश्च। मन्त्रिन ब्राह्मणानां न प्रवेशमात्रमेव किन्ति 'निर्णयं पश्येत्' इत्युत्तरत्र वाक्यानि यथायोग्य इत्रथाऽदृष्टाय प्रवेशः स्यात्। ष्रतो नैकाकी निर्णयं क्रयीत्किन्ति तैः सह निरूप्येति।

विनीते। वाक्पाणिपादचापलरहितः। वेपतो ह्यनर्थः स्यात्। पार्थिवप्रहणात्र चित्रयस्यैवायमुपदेशः किन्तर्ह्यन्यस्यापि पृथिव्यामधिपतेर्देशेश्वरस्य न ह्यनथा राज्यमिव-चित्रतं भवतीति॥१॥

तत्रासीनः स्थिता वाऽपि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ॥ विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्यिणाम् ॥ २॥

ग्रासीना धर्मासनोपविष्टः। स्थितो निषिद्धगतिरनुपविष्ट एव। स्थानासनयोशच व्यवस्थितो विकल्पः कार्यविशेषापेचः। गरीयसि कार्ये बहुवक्तव्य उपविष्ट ग्रासीनः लघीयसि स्वल्पवक्तव्ये स्थितः। क्रममाणस्य सर्वथा प्रतिषेधः। स हि मार्गावलोकन-परा नार्थिप्रत्यर्थिनोनिपुणतो वचनमवधारयेत्। ग्रन्ये त्वदृष्टार्थं तथा मन्यन्ते। तपस्वि-न्नाह्यणादिषु विवादिषु स्थितेषु स्थित ग्रासीनेष्वासीनः।

पाणिसुद्धम्येति उत्तरपाणिसुद्धृत्योत्यानं क्रत्वेत्यर्थः। सूत्रकृतोऽयं व्यतिक्रमः सर्वदा विहितत्वाद्वसनोपव्यानमेतत्। तेनायमर्थो हस्त उत्वेप्तव्यो न पुनः समीपन्विति संलग्नः कर्तव्यः। प्रश्ननिषेधावसरे च तेनाभिनेतव्यं न तु प्रव्याणादिना। स्रमेन व्यवहारदर्शनेन तात्पर्य ख्यापितं भवति। प्रायेण हि पुरुषकार्येषु प्रयक्षवन्ते। इस्तसुद्यच्छन्ति। यथासुखोपविष्टं व्रजति कर्तारं ततश्च परिजने तदेतद्वाजा वित्तं

न ददाति सम्यैनिभयेवैधं जिता इति। पाणिमहणं बाहूपलच्चार्थम्। केवलस्य हि हस्तस्य याबद्वावहारदर्शनं व्यापारणं पीडाकरम्। न चायमदृष्टार्थ छपदेशः।

विनीतवेषाभरण इति । पूर्वश्लोको बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियविषयावधानाथोऽभिहितः। स्रयं तावल्लोकानां शालीनतया सुलोपसपणार्थः । उद्धतवेषे हि राजनि तथाविधानामप्रति-पत्तिः स्यात्। स्रत उद्धतवेषाभरणं न कथंचित् स्यात्। वेषः केशवसनविन्यासादिविशेषः। स्राभरणं कणिकादि । तत्रोद्धतवेष उर्ध्ववस्रो जवनरक्ताम्बरधारितेत्यादि । उद्धता-भरणा दीप्तिमद्वहुरत्नालङ्कारो बहुहारश्च । स ह्यादित्य इव दुनिरीक्यः सामान्यजनानां विशेषताऽभियुक्तानाम् । पश्येदिति । सभाप्रवेशस्य प्रयोजनमाह—पश्येद्विचक्तणः ।

श्रयं च राज्ञो दर्शनोपदेशो दण्डप्रणयने यथास्थानार्थप्रतिपादनपर्यन्ते। भविष्यति। तात्पर्य तस्यैव रत्ताधिकारः प्रयुक्तः स्यात्। ईदृशस्य च दर्शनस्यान्येषामसंभावनादन-धिकारः। सर्वेषां संशयच्छेदमात्रफलं तु व्यवद्वारदर्शनं प्रायश्चित्तोपदेशवद्विदुषे। त्रायश्चित्तोपदेशवद्विदुषे। त्रायश्चित्ते। दक्तं हि 'धर्मसंकटेषु त्र्यादिति'। तथैकवर्ग्याणां वाणिज्यकर्षकपशुपाल-प्रभृतीनां स्ववर्गसामयिकार्थविप्रतिपत्तावन्यस्यां वेत्सुक्रनिर्णयाद्भूतिरिति तथाविध्यव-द्वारदर्शने नियोगः। तथा हि पठितम् (ना० स्मृ० ७)

''कुलानि श्रेणयश्चैव गणाश्चाधिकृतो नृपः। प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेभ्यस्तूत्तरोत्तरम्''॥ इति।

तत्र 'कुलानि' बन्धुजनसमूहः । तैर्या व्यवस्था कृता तता न विचलितव्यम् । अय तत्र नाश्वस्युस्तवैतेऽधिकतरं संबन्धिन इति वद्दन्तस्ततः श्रेणिषु निवेदितव्यम् । 'श्रेणयः' समानव्यवहारजीविना विणवप्रभृतयः । तेषां बन्धुभ्योऽधिकगुरुत्वम् । बान्धवा हि ह्यातिधर्मभयाद्विचलितं न नियच्छन्ति । श्रेणयस्तु राजगमनेन श्रेणिधर्मा राजपुरुष-प्रवेशात्परिभवनीयत्वेन नश्यतीति अविचलनार्थे प्रतिभूषहणपूर्वकं विचारयन्ति य एतस्माद्विचलित । परिषदि दण्डो दातव्यश्चिलितुं वाऽपि त्वथा न देयमिति । 'गणा' गणशश्चारिणो गृहप्रास्नादादिकरा मठलाह्यणाद्यश्च । ते स्वगणिनां व्यवहारं पश्येयुः । तत्राविचलार्थं उपसदः कर्तव्याः । पूर्वे समानकर्मजीविन एकािकनोऽपि, इमे तु संभूयकारिण इति विशेषः । श्रेणिभ्यः संभूयकारितया विवादिनो भूमिज्ञत्वात् । धन्ये तु कुलानीति मध्यस्थपुरुषानाहुः । ते हि कार्योभ्यन्तरा ध्रश्रेणिकृता एव निर्णेतारः । 'अधिकृतः' त्रैविद्यो विद्वान् बाह्यणः। तस्य हि धर्मसंकटेषु प्रवक्तृत्वं विहितम् । तस्य पूर्वेभ्यो गुरुत्वं वैदुष्यात् । नुपस्यापि गुरुत्वमतिशयशक्तित्वादतः स्वयं विदुषा मृपेश्व निर्णिते नास्त्येतत्— 'यो मन्येताजिते। इसीति न्यायेनापि पराजितः। द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्य पुनगृहरेत्॥'' इति।

अन्येषु करणेष्वेतद्भवति । तत्र ह्यस्ति वचनावसरे। नाधिकृतैः सम्यक् निर्णातं राज्ञा तु विवेचिते किं वच्यतीति ।

श्रयान्तरम्—नृपैरिधकृतो राजस्थानीयब्राह्मणः। तथा ऽन्यस्य गृहिणः स्वतन्त्रस्तु गृहे गृहीति स्वातन्त्रयस्मरणादण्डपर्यन्तोऽस्त्येव व्यवहारः सुपरीचितो भवति। वासना-विनयार्थं श्रुतिश्राह्मप्रसक्तिशिष्यसुताद्याः "श्रन्यत्र दण्डाच्छारीरात्पतनीयाच कर्मण" इति। स्वस्पेऽपराधे गृहस्थ एव राजायते। महति व्यतिक्रमे राजनिवेदनमेवोचितिम-त्यस्यार्थः।

श्रतश्च यत्कैश्चित्पश्येदिति परिसंख्यार्थत्वमारेष्य ब्राह्मणादीनामधिकार श्चाशिक्कतः पुनश्च क्लेशेन समिथितसदयुक्तम्। विषयभेदादिधिकारभेदात्। स्वविषयो हि राज्ञो दण्डाविधको ब्राह्मणादीनां निर्णयाविधः। श्रिधकारोऽपि भिन्नः। राज्ञो राज्यिक्षितिप्रयोजनम्, इतरेषां संशयच्छेदादेरपरे।पकारकत्वम्। श्रतो नो वृक्तिसङ्कराशङ्केव नास्ति। कार्यो विप्रतिपत्तिनिरासः। श्रिश्चिनां विप्रतिपन्नयोर्हि साम्यं व्यवहारदर्शने राज्ञा कर्तव्यम्। नो चेत्संविदाने को राज्ञः स्वाधिणमे निरोधः॥ २॥

पत्यहं देशहष्टेश्व शास्त्रहष्टेश्व हेतुभिः॥ अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्॥ ३॥

पूर्वेगार्धेन निर्णयहेतवः कथ्यन्ते। उत्तरेग विवादपदसङ्ख्यानिर्देशः। 'पश्येदिति' पूर्वश्लोकादनुषज्यते कार्याणीति च। प्रत्यहं पश्येत्कार्याणि प्रतिदिवसगमने व्यवहारनि-र्णयः कर्तव्यः। हेतुभिरिति हेतुर्निर्णयसाधनम्। स च द्विविधः। प्रमाणकृपो व्यवस्थाः रूपश्च। तत्र प्रमाणकृपोऽर्थनिर्णयहेतुः साच्यादिः। व्यवस्थाकृपो यतोऽसत्ये वाऽर्थनिर्णयहेतुः साच्यादिः। व्यवस्थाकृपो यतोऽसत्ये वाऽर्थनिश्चये व्यवहारः संतिष्ठते। यथा सत्यशपथ उभयानुमत एकः साची यद्यर्थिपत्य-र्थिभ्यामभ्युपगतप्रमाणभावः सभ्यरपरिचितोऽपि निर्णयहेतुतां प्रतिपद्यते। न च परीचिन्तस्य पुंसो वचनादसत्यादपूर्ववदर्थनिश्चयः प्राक्षिकानामभ्युपगमेऽपि व्यवस्थाहेतुभवित।

सा च व्यवस्था द्विविधा। साधारण्यसाधारणी च। देशभेदादाश्रयभेदातसाऽपि द्विविधा। अविरुद्धा विरुद्धा च। अविरुद्धा यथा केषांचिद्दाचिणात्यानामपुत्रा स्त्री भर्तर्युपरते सभास्थाणुमुपारोहित तमुपारूढाऽधिकृतैः परीचिता कृतलच्या तत्च्यानन्तरं सिपण्डेषु ऋक्षं लभते। तथोदीचां लभ्यमानां कन्यां याचमानाय भोजनं यदि दीयते तत इयं तुभ्यं दत्तेत्यनुक्तेऽपि प्रतिश्रुता भवति। विरुद्धा च। कचिद्देशे वसन्ते धान्यं प्रयुज्यते शरदि द्विगुणं प्रत्यादीयते। तथाऽनुज्ञातभोग भाधिद्विगुणेऽपि तदुत्थधने

प्रविष्ट स्रा मूल हिरण्यदानाङ्ग्यत एव। एषा हि 'स्रशीतिभागं गृह्णीयान्' 'कुसीद-वृद्धिहुँगुण्यं नात्येतीति'' (१५१) विरुद्धा।

तत्र भेदाश्रया देशदृष्टहेतुशब्देनाभिहिताः। शाख्रदृष्टास्तु हेतवः शाख्रे पठिताः। ते च केचन शास्त्रकारै: कल्पितव्यवस्थाः केचिद्यथावस्त्ववस्थिता अनुदिताः। तत्र कल्पितव्यवस्था यथालेख्यं यथापभोगः सान्तिग्रश्चानुमानं वस्तुनियतं ''यथा नयत्यसु-क्पातैर्मृगस्य मृगयुः पदम्" (४४) इति। यद्यपि सर्वे लैकिकं न शास्त्रकारव-चनवत्प्रामाण्यं लभते तथाऽपि लैकिकमेव कचिच्छास्रमाश्रयितव्यम् । यचे हशे चापराध इदं दिव्यं इयता च कालेन भागः प्रमाणिमिति लैकिकमि तच्छाछ-दृष्टमित्युक्तम्। तस्यां च व्यवस्थायां शास्त्रकाराणां मूले संभवति सा प्रमाणम्। या त्वसंभवतन्मूला सा नादरणीया। यथा लेख्यक्रमपाठः। (याज्ञव० व्य० ८८) ''डभयाभ्यर्थितेनैवं मया ह्यमुकसूनुना। लिखितं ह्यमुकेनैव लेखकसत्त्वते। लिखेत्।।'' इति। यस्यादावेव लेखक: स्वनाम निवेशयेदिदंनामाहममुख्य पुत्रो लिखामीदमिति न किश्वहोषः स्यात्। स होवमर्थं नाम निवेशययनेनेदं लिखितमिति लेखक उपलिखता यथा स्यात्। यदि ह्यसौ लेखकः प्रमाणान्तरेण प्रत्ययिता भवति ततस्ति ह्वा खितं प्रमाणम् । यदि चासावात्मानं स्वगोत्रनाम्ना नोपलचयेत्ततः कस्य प्रत्ययितता प्रमाणान्तराहिनवध्यताम्। अथ तु लेख्यान्तरदर्शनेनान्येन वा हेतुना विशिष्टलेखक इति प्रत्यभिज्ञानं स्याद्नुप-लचिता 5िप न कश्चिदोषः। तत्र यदि लेखको न लिखेन्मयेदं लिखितमिति भवेदेव तादृशं लेख्यं परिपूर्णलचणम्। एषा च लेखकपरीचा तत्रोपयुच्यते। पत्रलेखकस्य साचि-त्वान्तभीवोऽन्येषां सान्तिणामल्पत्वात् । यत्र त्वन्ये बह्वः प्रत्ययिताः सान्तिणः स्वहस्तारूढाः सन्ति तत्र लेखकसम्बन्धनी प्रत्यथितता ने।पयुज्यते । तथेयमपरा व्यवस्था (नारद १। १४५)

"लिखितं लिखितंनैव साचिमचैव साचिभिः।साचिभ्यो लिखितं श्रेयो लिखितं न तु साचिग्रः" नास्यामिप व्यवस्थायां किंचिन्निबन्धनमस्ति। तथा हि द्विविधं लेख्यम्—स्वहस्तकृतं परहस्तकृतं च। परहस्तकृतमिप द्विविधम्—स्वहस्तलंखकिलिखितम्। तदेतत्परहस्तकृतं सर्वप्रकारं साच्यात्मकमेव। तत्र साचिभ्यो लिखितमिति भेदानुपपत्तेः। इदं हि तस्य लच्चगम् (याञ्च० व्यव० ८७)

''साचियाः खखहरतेन पितृनामादिपूर्वेकम्। तत्राहममुकः साची लिखेयुरिति ते समम्" इति। नाप्येकहरतलिखितस्य प्रामाण्यमिष्यते। यथैकस्य साचित्वे। ''ग्रथायं भेदहेतुसाचियो हस्ताकृढास्त एव लेख्यमिति" नानेन विशेषेय श्रेयस्त्वं भवति।'' प्रत्यितता हि श्रेयस्त्वं हेतुः। सा चेभियत्रापि परीच्या। तस्मादीदृशे लेख्ये

साचिद्वैधान्त्यायां बहुत्वं परिगृह्णोयादिति। अधिकृतत्वमि न विशेषः। परीचितोऽधिक्रियत्व इत्येतत्तत्राधिक्यम् । न च सर्वे राजाधिकृताः सुपरीचिता भवन्ति । यदि तु निरुप्तिधिकाद्द्रश्यवेदयन्तगुणयोगात्त्यादुपेयादेवासौ एक एव संवादकत्वम् । तथा हि राजा- प्रहारशासनान्येककायस्यहस्तिलिखितान्येव प्रमाणीभवन्ति। अदातुः स्वाहस्तक्यं स्वयम- भ्युपगमः 'इयदस्मान्मया गृहीतिमिदं चास्मै दात्व्यमितिः। तत्र यदि पश्चात् ब्रूते न गृहीतिमिति तदा पूर्वनिवद्धं ब्रुवाणैजीयते। तत्र साचिणामवसर एव नास्ति।

'नतु च यदीयाल्लेखादभ्युपगतमेतदनेनेत्यवगम्यते, उत्तरकालं च स एवाह न गृहीतिमिति, तत्रोभयोरभ्युपगमयोः केन हेतुना पूर्वेगोत्तरा बाध्येत न पुनरुत्तरेगा पूर्वा। तुल्यत्वाद्विरुद्धत्वसंशयः। ततश्च प्रमागान्तरव्यापारगामेव युक्तम्।"

भवेदेवं यदि तुल्यता स्यात्। न गृहीतिमिति ह्यभ्युपगमी लोभादिनाऽपि संभवति, न त्वगृहीत्वाऽनुन्मत्तो गृहीतिमिति व्यात्। तत्रापि यदि व्यात्प्रतिदत्तिमिति लेख्यं तु न संपादितं श्रसंनिधानात्प्रतिलेख्यं च न गृहीतं लेखकासंनिधानात्कार्यान्तरेऽतिपातिनि त्वरावत्वात्रास्त्येव प्रमाणान्तरस्य साद्यादेरवसरः।

यदि "लिखितं लिखितंनित" नैशा परिभाषा वस्तुसामर्थ्यायातामवर्गातं वाधितुं शकोति। दृश्यन्ते हि धनिकहस्तगतलेख्यं क्रमेण संशोधयन्तः, न च पृष्ठे संशोधितं धनमभिलिखिन्तः। अय ताबिदं दृत्तं प्रातरन्यदानीयैकीकृत्योपर्यारोपियिष्यामि सर्वे वा कितपर्यरहोभिः संशोष्य लेख्यं पाटियध्यामीति। धनिकेन चेपरुद्धस्यासंभवत्यंशमूलला-भधने संशुद्धिभागमात्रे दीयमाने कुत इयं तत्प्रभवित न ददाति यावत्प्रतिलेख्यं न दत्तः मिति। यदि चैषा परिभाषा "लिखितं लिखितेनैवेति" तदा बलोपिधकृतत्वं कथं विचार्यताम्। न हि तत्र लेख्यान्तरसंभवः। तेन यथाऽत्र सत्येव लेख्ये तित्रश्चयार्थं प्रामाधान्तरं व्यापार्थते तद्धदन्यत्रापि व्यापारणीयम्। यथा कश्चिदावेद्वयेत्—'श्रस्य प्रत्यं गत्वा लेख्यं मया कृतमनेनोक्तमद्य पुण्याहकारणमिमां च धनमात्रां गृहाण्, श्वस्ते सर्व दाताऽस्मीत्युक्ता सैव धनमात्रा दृत्ता परिशिष्टं न दत्तमिति'—तदाऽस्त्यंव साधकान्तर-व्यापारणावसरः। तत्र यद्यधमर्थस्यास्मिन्प्रकारे साचिणः सन्ति तदाऽमिहिते लेख्य सामासोकृते श्रो दानमुत्तमर्थेन साधनीयम्। अथ तयोरपि रहसि परिमाषेयमभूत्तदा देव्याः क्रियाया श्रवसरः। अथ तु तस्यामपि व्यभिचरित्वादनाश्वासः सत्यशपथेन व्यवस्था कार्या।

''नन्वेवं सति खहसत्तेख्यं प्रमाणान्तरसंवेदसापेज्ञत्वादप्रमाणमेव। तत्र 'विनाऽपि साचिभिः सिध्येत' 'न खहस्तपरिचिह्नितमिति ' विरोधः। अनेनैव न्यायेन प्रसर्चं दीयमानं द्रव्यं न पश्यति। क्षेवलं तरसमर्च गृहीत्वा परिभाष्यत इयदिद्रमस्मान्मया गृहीतिमिति। तेऽपि सान्निणः स्युः। तत्रापि शक्यते वक्तुमस्य प्रत्ययं गत्वा प्रपन्नोऽ-हमिति।"

डक्तमत्र न स्मृतिविरोधाद्वस्तुस्थितिराद्वन्तुं शक्यते। अपि च यत्रास्य वचनस्या-वसरा नास्ति तत्र प्रमाणं भविष्यति। कचित्रास्ति—यत्र चिरकालं तिष्ठति धनिकः इस्ते लेख्यं यदि हि तेन धनं दत्तं तदा कथमनेन वा नाम न मार्गितं लेख्यं न त्याजि-तमिति। न हि चिरकालमुपेचा वस्तुनीदृशे संभवति। मिथ्यावादिता त्वस्यानुमीयते। तथा चोक्तम् " सद्यस्त्रयहाद्वा कार्येषु बलं राज्ञो निवेदयेदिति "। यत्र वा भोग्यबन्धाः न च भोग आम्रातोऽपहारकालस्तत्र विप्रतिपत्तौ विनाऽपि साचिभिः स्वहस्तलेख्यं न ह्यध-मणी वक्तुं सभन्ते प्रीत्या त्वयैतदुक्तं संप्रति त्यजेति। न च पूर्वोक्तस्य वचनस्यावसरः। छतं लेख्यं तता दास्यामीत्युक्त्वा न दक्तमिति। यदि न दत्तं कथं बन्धमोगो मिर्पतः।

नतु चैवं सति लेख्यसहाये। भोगः प्रमाणं स्यात् । केवलस्य तु भोगस्य प्रामाण्यमा-मनन्ति । ''लिखितं साचिषो सुक्तिरिति'' ।

किमिदं प्रत्युक्तं पर्यनुयुज्यामहे। विशिष्टकालो भोगः प्रमाणं न भोगमात्रम्। एवं हि पठ्यते (१४७) ''यित्कचिद्दशवर्षाणि''—तथा ''पश्यते।ऽत्रुवते। भूमेहानिर्विशति-वार्षिकीति'' (या० व्य० २४)।

कसर्द्धसार्थो ''लिखितं लिखितेनैवेति''।

व्याख्यातमन्यै: । कर्निशेषसंशयेऽनेनैतिल्लिखितं न वेति लिखितेन निश्चित-तत्कर्तकेण निश्चोयते । यत्तु साचिसमत्तं तत्र क्रताकृतसंदेहं साचिभिर्हरति । त एव तत्र प्रमाणम् । न तत्र तत्कृतलेख्यान्तरदर्शनमुपयुज्यते । बुद्धिपूर्वेषु च ऋणादानादिषु केवलेभ्यः साचिभ्यो लिखितं श्रेयः । साचिणो हि विस्मरेयुरन्यतरेण वा सम्बन्धं गच्छे-युरन्यद्वा पातकस्यासाचित्वे हेतुमासादयेयुः । लेख्यं त्विभयोगवत श्रात्माधीनतया सुरचिमिति साचिभ्यः श्रेयस्त्वं तस्य । एतदेवाह ''लिखिते न तु साचिणः'' इति । स्वइस्तप्रतिष्ठेत् विस्यतमप्यर्थे वृत्तमिति मन्यते । सृता वा साचिणस्तद्वस्तुप्रत्यभिज्ञानेन प्रमाणीभवन्ति ।

व्याख्यानान्तराग्नि भर्त्यक्षेनैव सम्यक्ष्ठतानीति तत एवावगन्तव्यानि । सर्वथा प्रमा-ग्रमूलानि स्मृतिकारणम् । व्यवस्था तु कर्तव्येति । न च स्मृतेरेव प्रमाणकरपना युक्ता । न हि व्यवद्वारस्मृतिर्वेदमूला शक्यते वक्तुम् सिद्धार्थरूपत्वात्प्रत्यचाद्यवगम्यत्वाज्ञयपराजय-प्रकाराणाम् । सिद्धो स्यमर्थः—एवं व्यवद्वारे जीयत इतर इतरे। जयतीति । यदाऽप्यत्र लिङ्गश्रुतिः 'सोऽपि हरीतकीं भच्चयेदारोग्यकाम ' इतिवदवसेथा । ईहशेषु विधिस्वरूपेषु प्रत्ययेषु द्रव्यश्चद्धेः प्रसङ्गेनाथी विवेचित इति न पुनः प्रयतामहे । सृष्टादशसु मार्गेषु विषये। विवादस्य। एतानर्थानुहिश्य पुरुषाः प्रायेश विवदन्ते। न विरुद्धानि कार्याशि प्रयोजनान्यर्थसिद्धय इति यावत्तान्युत्तरत्र दर्शशिष्यामः।

पृथक् पृथक् प्राधान्यमेतेषामाह। एतानि प्रत्येकं प्रयोजकानि न पुनः पर-स्परमन्तर्भवन्ति। यथान्यान्यनुषङ्गादिष्वन्तर्भवन्ति। नैवमेते। श्रनुषक्तानि तु सहस्रशः सन्ति॥ ३॥

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।।
सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ ४ ॥
वेतनस्यैव चादानं संविद्श्व व्यतिक्रमः ॥
क्रयविक्रयानुश्यो विवादः स्वामिपालयोः ॥ ५ ॥
सीमाविवादधर्मश्र पारुष्ये दण्डवाचिके ॥
स्तेयं च साह्रं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६ ॥
स्त्रीपुंधमों विभागश्र द्यूतमाह्य एव च ॥
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७ ॥

पाठकमापेचम्यादानस्याद्यतं प्राथम्यम् । अथवा मुख्यमाद्यम् । अनेन हि वन-वासिनोऽपि स्पृश्यन्ते । ऋगादानानुषक्तमनृयाद्दानमेव च । यथा ऋगां ते मया दत्तं मुद्धिलेख्यं प्रयच्छेत्यादि । नैतहगादानम्, अनुक्तं तु तत्रेति तद्व्यपदेश्यम् । तथा "ऋगां देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत् । दानमहग्राधर्माश्चेति ।" (नारद १।१) तत्र देयमृगां स्वकृतं पितृकृतं च यस्य च ऋव्यं हरेत् । अदेयं स्वकृतं द्विगुगादिधिकं पितृकृतं च द्युतादिभागेनेति पुत्रेश भर्ता पित्रा चेति । तथा (नारद १।१६)

''न छी पतिकृतं दद्याहणं पुत्रकृतं तथा। अभ्युपेताहते यहा सह पत्या कृतं भवेत्।।''

यद्यपि देयमित्यत्रैतदन्तर्भूतं तथापि द्यादिकृतं विशेषानपेत्तं स्वरूपता देयम्, इदं तु कर्त् नियमादिति गोवलीवर्दवद्भवति चेद्भदे। यावदिति द्वैगुण्यपर्यन्तं तत्रापि भेदः पूर्ववत् । यत्रेति पाठे देशकाल्यद्याम् । यत्रैव गृहीतं तत्रैव देयम् । सत्यां धनिकेच्छायां देशान्तरेऽपि । सति संभवे कालोऽपि । शरद्यनिच्छेत्युक्तम् । "श्रैष्मे वा सत्सु सस्येषु यदा वाऽस्य धनागमं मन्येतेति" । 'यथा' सति संभवे सर्वम् । श्रस्ति कश्चिदंशो यावन्त्रभेण संशुद्धमिति । सर्वभावेन परिचीणेन "कर्मणाऽपि समिति" (मनु० ८।१७७) । 'दानप्रहण्यधर्मा' इति साचिलेख्यादयः । पारुष्ये द्रव्हवाचिके द्रति । दण्डश्च वाक् च दण्डवाचं 'द्वनद्वाच्वद्वस्वान्तादिति" (पा० ५।४।१०६) समासान्तस्वदस्थास्तीति "भत इनि ठनाविति" ठन् (पा० ५।२।११५) । स्वीपुंधमं द्रति । स्वीसहितः

पुमानिति शाक्ष गर्थिवादिवत्समासः। छो च पुमांश्चेति विष्रहे स्रीपुंसधर्म इति स्यात् ॥ ४--७॥

> एषु स्थानेषु भूषिष्ठं विवादं चरतां नृणाम् ॥ धर्म शाश्वतमाथित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ॥ ८॥

स्यिष्ठप्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम् । अन्येऽपि व्यवहारहेतवः सन्ति । यथा निवस-नार्थे त्वया मे वेश्म दत्तं तत्र किमित्यर्वाग्वत्सराहन्यस्मै ददासीति । न चेदं दत्तानपाकर्म न छत्र स्वस्वत्वनिष्टत्तिरस्ति भेगानुज्ञामात्रं वसतः । तथा मदीयस्थण्डिलाभिमुखं त्वया वेश्मनि गवात्तं कृतमिति । धर्मं शाश्वतमाश्चित्येति । अर्थकामावशाश्वते । ध्रथवा शाश्वते धर्म अनिदंप्रथमते या व्यवस्था तामनुपालयेत् । या त्विदानीन्तनैः प्रवर्तिता साऽशाश्वतःवादनादरणीया ॥ ८ ॥

> यदा स्वयं न कुर्यातु चृपतिः कार्यदर्शनम् ॥ तदा नियुक्त्याहिद्वांसं बाह्मणं कार्यदर्शने॥९॥

''अष्टादशपदाभिज्ञं प्राड्विवाकेतिसंज्ञितम्। स्रान्वीचिक्यां च कुशलं श्रुतिस्मृतिपरायग्रम्''।।

कुतश्चिदतिपातिकार्यान्तरव्यासङ्गादपाटवाद्वा यदि स्वयं न पश्येत्तदा विद्वान्त्राह्यायो नियोज्यः । विद्वत्ता च या व्यवहारविषया सा तद्धिकारत एवार्थगृहीता । न हि यो यन्न जानाति स तत्राधिकारमहित । धर्मशास्त्रपरिज्ञानं तु रागद्वेषदे। येण विपरीतार्थान्वधारणनिवृत्त्यर्थमुपयुज्यते । धर्मज्ञस्तु सतोरिप रागद्वेषयोः शास्त्रमयेन न विपर्थेति इत्युपयोग्यद्धर्मशास्त्रपरिज्ञानम् । व्यवहारदर्शनं तु तदर्थगृहीतम् । येन विना न शक्यते व्यवहार-निर्णयः कर्तुम् तद्विज्ञानं तद्धिकाराचित्रम् । यत्तु ज्ञात्वाऽन्यथा कियते तिन्ववृत्तिरपर्वेशान्तरविषया । वच्यति चैवमर्थे यत्नान्तरमि — 'वेदविदस्त्रयः', 'राज्ञश्च प्रकृतो विद्वानिति' । शास्त्रान्तरपरिज्ञानं तु व्यवहारेऽधिकियमाग्रस्यादृष्टाय स्थात् । नियोज्यो विद्वानस्यादिति पठितव्यम् । नियुज्यादिति नियुज्ञीत स्वराद्यत्तोपसृष्टादिति हि कातीया धात्मनेपदं स्मरन्ति । स्।

साउस्य कार्याण संपश्येत्सम्येरेव त्रिभिष्टतः ॥ सभामेव प्रविश्याण्यामासीनः स्थित एव वा ॥ १०॥

सभ्येरिति जातिविशेषानुपादानेऽत्युत्तरत्र विप्रशहणाद्वाहाणेः सहेति च पूर्वत्र श्राह्मणशहणाद्त्राह्मणा एव विज्ञायन्ते। त्रिप्रहणं त्वेकद्वयोः प्रतिषेधार्थम् । त्रिप्रभृतयस्त्व-ष्यन्त एव । साचित्रकरणं चैतद्वच्यामः । सभामेव प्रविष्याप्रयासिति । राजस्था- नापच्या सभां प्रविश्य स्थानासनेषु तद्धमेषु। पुनर्वचनं प्रदर्शनार्थे धर्मान्तरनिष्ट्रत्यर्थं वा तेन राजस्थाने नेापविशति॥ १०॥

> यसिन्देशे निषीदन्ति विषा वेदविदस्रयः॥ राज्ञश्चाधिकृते। विद्वान्त्रह्मणस्तां सभां विदुः॥ ११॥

उक्तं सभा प्रविश्य व्यवहारान्पश्येदिति। सभाशब्दश्च लोके गृहप्रासादविशेषे वर्तते ''मयेन निर्मिता दिव्या सभा हेमपरिष्छतेति"—किचत्पुरुषविशेषसंघिता सभेति तिश्चन्यर्थ सभाया लच्चामाह। यत्र त्रयो ब्राह्मणा वेदविदः सिन्नधीयन्ते, राज्ञश्च स-म्बन्धी प्रकृतोऽधिकृतो विद्वानिति। अथवा प्रकृतोऽनन्तरश्लोको सिन्नहितः। सेह समाऽ-भिप्रेता। ब्रह्मप्रहृणं स्तुत्यर्थम्। यथा ब्रह्मणः सभा निरवद्यैविमयमपीति ॥ ११॥

धर्मी विद्धस्त्वधर्मेण सभा यत्रोपतिष्ठते ॥ शर्व्यं चास्य न कुन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ १२ ॥ सभा वा न अवेष्ट्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ॥ अब्रुवन्विब्रुवन्वाऽपि नरे। भवति किल्बिष्टी ॥ १३ ॥

श्रनेनार्शेन द्वयं विप्रतिषिध्यते। प्रतिपन्नाधिकारेण मिश्यादर्शनं न कर्तव्यमन्येन च क्रियमाणं नोपंचणीयम्। तत्रोभयथा देषः। स्रज्ञुवद्गन्येन विपरीतेऽनुष्ठीयमाने तृष्णीमासीने। इस्तचेपेण वा शास्त्रन्यायविरुद्धं ब्रुविन्किल्बिषो पापभाग्भवति। तेन नैषा प्रत्याशा कर्तव्या—द्वितीयः प्राद्ध्विवाको मिश्या पश्यति, स एव योज्यते, श्रष्टं तूर्णीभृत खदासीनः किमित्येनसा योच्य इति। सभाप्रवेशनिषेधेन चात्र व्यवहारदर्शनाधिकार-प्रतिपत्तिः प्रतिषिध्यते। सभा वा न प्रवेष्टव्येति। व्यवहारदर्शनाधिकारे प्रतिषद्भिते। इस्र्येः। प्रतिपत्रश्चेत्सम् असं वक्तव्यम्। अनेन त्वनिधक्रतस्यापि यद्यव्यया सित्रिहितस्य मिश्यापश्यत्सु सभ्येषु विदुषस्तुर्णीभावं नेच्छन्ति। तथा च 'नियुक्तो वाऽ-नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति" (नारद ३।२)। स्रथ राजपुरुषपर्यनुयोग स्राश-ङ्काते किमित्यनिधकृतो त्रवीति ततश्च तत्प्रदेशादपसर्तव्यम्। तदिदमुक्तं दुर्वलिहिंसाया च विमे।चने शक्तश्चेदिति (गौतम सू. २१।१६)॥ १३॥

यत्र धर्मो हाधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ॥ इन्यते भेसमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ १४॥

धर्मः शास्त्रन्यायदेशनियता व्यवस्था। सा चेदधर्मेण तद्व्यतिक्रमरूपेण ह्रन्यते विनाश्यतेऽर्थिना प्रत्यथिना वा। तथा सत्यसनृतेन साचिभिर्हन्यते। प्राष्ट्रविवाकाद्यश्च प्रेचंते न तत्त्वमुद्धरन्ति ततस्ते हृताः सवदुल्या भवन्तीति निन्धन्ते। तस्मान्नार्थिप्रत्यर्थिनी

विपरीतमाचरन्ता सभासद्भिरपेच्या, साम्तिणश्च । धर्माधर्मप्रहणेन सत्यानृतप्रहणेन वा सिद्धं श्लोकपूरणसभयोरुपादानम् । अतो विषयभेदेन व्याख्यातम् ॥ १४ ॥

> धर्म एव इतो इन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ॥ तस्माद्धमों न हन्तव्यो मा नो धर्मो हता वधीत्॥ १५॥

न भयादन्यथादर्शनं कर्तव्यं यतो धर्मो व्यतिकान्तः सन् हिन्त इत्यर्थः—प्रत्यर्थी तत्सहायो राजा वा। तथा धर्म पव पालितः सर्वतो भयमपनुदति नापकर्तुमर्थ्यादयः क्रुद्धाः शक्नुवन्ति । तस्मादेवंजानानः सुखदुः से धर्माधीने इति धर्मी न हन्तव्यः इति । यदि वयं धर्म हन्मस्तदा सोऽस्मान्सर्प इव रोषितः प्रतिहन्तीत्यतो धर्मा हतः सन्मास्मा-न्वधीदित्यात्मपरित्राणार्थं धर्मो रचित्वयः ॥ १५॥

ष्टेषो हि भगवान्धर्मस्तस्य यः कुरुते त्वलम् ॥ ष्टेषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धमं न लोपयेत् ॥ १६॥

वृषत्रशब्द निर्वचनेन मिष्ट्यादर्शी निन्दाते । न जातिवृषत्रो वृषतः, कि तिहै यो वृषस्य कामविष्णो धर्मस्यालंकुरुते । निवृत्तिवचनोऽलंशब्दः ।

स वृषल इत्येतमर्थ देवा: प्रतिपन्ना: । मनुष्यास्तु यदि जातिशब्दमेव मन्यन्ते कामं मन्यन्तां प्रमाणतरास्तु देवा:। ते चानेन प्रवृत्तिनिमित्तेन वृषलशब्दप्रयोगं मन्यन्ते । देवप्रहणमर्थवादः । तस्माच्छाद्धकाले वृषलैने प्राप्तव्यम् । "हन्तव्यो वृषलश्चीर" इत्याचासु क्रियासु मिश्यादशीं ब्राह्मण एव वृषलशब्देन प्रहीतव्य इति । अतो वृषलत्वं मा प्रापमिति धर्म न लापयेत नाशयेदिति वृषलत्वाध्यारोपो निन्दा ॥ १६ ॥

एक एव सहद्धमों श्निधनेऽध्यत्याति यः॥ शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति॥ १७॥

भयाद्धर्मातिक्रमो न कर्तन्य इत्येतत् "धर्म एव हता हन्ति" इत्यनेनोपदिष्टम् । स्नेहता न कर्तन्य इत्यनेनोपदिश्यते । यत एकः सुहद्धर्मस्तत्र स्नेहो भावनीयः । श्रन्योऽपि मनुष्यः सुहत् कार्यमपेच्य जहाति जीवन्तम् । योऽपि स्यादत्यन्तिमत्रं तस्यापि सौहार्दमा निधनात् । धर्मस्तु मृतमपि पुरुषमन्वेत्यता न सुहद्येच्या मिथ्या-दर्शनस्पेचा वा कर्तन्या

"भार्या पुत्रो मित्रमर्थाश्च रिक्थं नश्यन्त्येते देहनाशे नरस्य। धर्मस्त्वेको नैनमुज्भत्यजस्रं तस्माज्जह्यात्पुत्रदारान् न धर्मम्॥" यदन्यद्धर्माद्वार्थादि तत्सर्व शरीरेशा समं सह नाशां गच्छति। धर्मा-दन्यो स्तं न परित्रातुं कश्चित्समर्थे इत्यतः सुहद्धान्थवानुरोधादिप धर्मो न हात्व्यः॥१७॥ पादो धर्मस्य कत्तारं पादः साक्षिणमृच्छति ॥ पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छति ॥ १८॥

न चैषा मनीषा कर्तव्या—"अर्थिना प्रत्यिश्चिना वाऽन्यतरस्य भूम्याद्यपिह्यते स एव भूम्यपद्दारदोषभाग्भविष्यति । वयं तु तदकारिणः किमिति दोषवन्तः स्याम"—यतस्त-त्पापं चतुर्धा विभव्यते । अर्थवादश्चायम् । न ह्यन्यकृतस्यैनसोऽन्यत्र गमनमित्त । तेषामपि मिथ्यादर्शननिषेधातिक्रमादुत्पद्यते पापं मिथ्यालंबनं, राज्ञः स्वयमपश्यते।ऽत्यधि-कृतराजस्थानीयादिदे।षादोषवत्त्वम् । यदि वा राजाधिकृतो मिथ्याचरितेन ज्ञापितः पराजितं दुष्टं न निगृह्णीते न च पुनः सम्यक् निर्णयं करोति ततः सोऽपि पापभाग्भवति । अधि-कृतोपलचणार्थं वा राजप्रहणम् । यदा राजा स्वयं मिथ्या पश्यति तदा दुष्यति । यदा राजस्थानीयस्तदा तस्य देष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

राजा भवत्यनेनास्तु पुच्यन्ते च सभासदः॥
एना गच्छति कत्तरिं निन्दाहीं यत्र निन्दाते॥ १९॥

एष एवार्थो विपर्ययेगोच्यते। यत्र देषवान् दोषं गोपियतुं न लभते प्रकटीकियते तदीयो देषस्तत्र सर्वे साधु संपद्यत इति। 'यत्र धर्म' इत्यत ग्रारभ्य मिष्यादर्शनोपे- चग्रप्रतिषेधार्थे निन्दाप्रशंसाभ्यां शुभाश्चभफलदर्शनार्था ग्रर्थवादाः ॥ १-६॥

जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्वाह्मए। शृबः ॥ धर्मप्रवक्ता नृपतेनी तु ग्रुद्रः कथंचन ॥ २०॥

उक्तं ब्राह्मणैः सह धर्मनिर्णयं कुर्यान्मिन्त्रभिश्च मन्त्रज्ञैः। तत्र मन्त्रिणां जातेरिविशेषितत्वाच्छूद्रा अपि सभा प्रविष्टा मन्त्रित्वाद्दनुज्ञात्व्यवद्वारिनर्णयास्तद्रता धर्मव्यवस्थां कथंचित्संस्कृतवुद्धयो त्र्युः। न च सर्वत्र व्यवद्वारे स्मृतिशाख्यपिज्ञानमुपयुज्यते येन तद्मावाद्येलुप्तत्वादनर्थकः शूद्रप्रतिषेध आशङ्क्ष्यते । तथा हि जयपराज्ञयकारणानि लौकिकप्रमाणवैद्यान्येव साद्यादीनि—अयं साच्ची धार्मिको न चैतस्य केनचित्सम्बन्धेन सम्बन्धी
अयं त्वसाद्यसकृद्दृष्टव्यभिचारत्वादित्येवमादि शक्यते व्युत्पत्रवुद्धिना स्वयमुत्प्रेचितुं न
स्मृतिशाख्नैकगोचरम् । अतः प्राप्तस्य प्रतिषंधोऽयम्। न च मन्त्रित्वे पुराद्वितवज्ञातिनियमः। तथाहि 'तैः सार्धे चिन्तयेत् ' इत्युक्ता तते ब्राह्मणेन सह चिन्तयेदिति ।
तेनायमधी यद्यपि कर्थाचच्छूदो न्यायलेशात्समधिगच्छेत्तथापि राजाधिकरणे विवदते।
मन्त्रो निप्रद्वाधिकृतो वा न किंचित्पत्रवृयात्। पूर्वभ्रोकार्थप्रतिषेधशेषतया व्याख्येयः।
न हि जातिमात्रोपजीविनो वैदुष्यादिगुण्यरितस्य धर्मप्रवक्त्विनयोगः शक्यो वक्तुम्
तस्यैव कृपपरीचार्या 'तस्माद्विषं भच्नय मा चास्य गृदे शुंक्था' इतिक्तप्रतिष्ववोक्त्यूद्विनदम-

उज्ञानं न पुनरनुज्ञानमेव। अत एव कामिसित्याह। कामशब्दप्रयोगे हि विधित्वं व्याहन्यते।

अन्ये तु जुनते। त्राह्मणस्य प्रवक्तृत्वविधानात्तदा नियोज्यो विद्वानसाद्वाह्मण इति चित्रयादयस्ययेऽपि वर्णा निषद्धास्त्रज्ञेह पुनः शूद्रप्रतिषेधा विद्वद्वाह्मणाभावे चित्रय-वैश्ययोरभ्यतुज्ञानार्थ इति शेषं समानम्।

जातिमात्रमुपजीवतीति मात्रशब्दे। ऽवधारग्रे। त्राह्मणजातिमेव केवलामुपाशित्य जीवति नाध्ययनादीन गुणविशेवात्रिगुणत्वात्। त्रुवशब्दः कुत्सायाम् ॥ २०॥

> यस्य श्रृहस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम्।। तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्को गोरिव पश्यतः॥ २१॥

पूर्वविधिशेषोऽयमर्थवादः। यस्य राज्ञः शूद्रो धर्मविधेचनं धर्मनिर्णयं करेति तस्य सीद्ति नश्यति राष्ट्रं प्रजाः कईमे नीरिव ॥ २१॥

> यद्राष्ट्रं राद्रभ्यिष्ठं नास्तिकाकान्तमहिनल्।। विनश्यत्याग्र तत्कृतस्नं दुर्भिक्षच्याधिपीडितम्॥ २२॥

श्रथमपि पूर्ववदर्शवाद पव। प्रकरणाच शूद्रभूथिष्ठता विवाद निर्णये शूद्रविषया द्रष्टव्या। यत्र शूद्रा भूयांसो विवाद निर्णयकारास्तद्राष्ट्रमाशु विनश्यति दुर्भि चव्याधिपीडाभिः। राष्ट्रनाशे च राष्ट्रपतेनीश इत्युक्तं भवति । नास्तिकाक्रान्तिमिति दृष्टान्तः। यथा नास्तिकैः परलोकापवादिभिर्लोकायिकादौराक्रान्तमधिष्ठितमतश्चाद्विजम्। न हि नास्तिकानां ब्राह्मणादिभेदो यथार्थः संकीर्णत्वात्। तदुक्तं वैद्यविणग्व्यपदेशादिवद्वाद्यान्यादयः। यत्र वा धर्मसंकटे तु न द्विजाः प्रमाणीक्रियन्ते तद्दिजम् ॥ २२ ॥

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः॥ मणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत्॥ २३॥

धर्मः प्रधानः यस्मिन्नासने भवति तद्ध्रमसिनम्। राजासने हि राज्यस्थित्यानुगुण्येनार्थमेव प्रधानीकरोति न्यक्कृत्यापि धर्मम्। व्यवहारिनार्थये तु धर्ममेव प्रधानमाश्रयेदित्यर्थः, न पुनराश्रयभेदोऽनेन ज्ञाप्यते। संवीताङ्गः वस्नादिना स्थगितशरीरः। प्रणम्य
लोकपालेभ्य इन्द्राद्यष्टौ लोकपालास्तान्नमस्कृत्य कार्यदर्शनमारभेनेत्यदृष्टार्थमेतद्द्वयं
प्रङ्गसंवरणं लोकपालप्रणामश्र । समाहितः श्रनन्यचित्तः कार्यदर्शने । एवं हि दृष्टार्थ
भवति । प्रणामविश्रेषणं वा समाहितप्रहणम् । यद्यप्त्र किचिदुक्तमेव प्रतिभाति तथापि
पद्यप्रन्थत्वात्रातीव पानस्कत्यम् । लोकपालेभ्य इति चतुर्थी संप्रदाने । कथम् ?

कियामहणं संप्रदानसूत्रे चोदितं 'श्राद्धाय निगृह्णते' 'पत्ये शेत' इत्याद्यर्थम् । न च कियामहणं गृह्णात्यादिविषयमेव, भाष्येऽनुक्तत्वात् ॥ २३॥

> त्रर्थानथातुमौ बुध्वा धर्माधर्मी च केवले।। वर्णक्रमेण सर्वाणि पश्येत्कार्याण कार्यिणाम् ॥ २४॥

धर्माधर्मावेव केवलावर्थानथीं—न गोहिरण्यादिलाभोऽर्थसिद्विपयेगे वाऽनर्थः। किं ति । धर्म एवायोऽनर्थक्षाधर्म इति बुद्ध्वा हि निश्चित्य कार्याणि प्रयेत्। अथवाऽर्थानर्थाविप बोद्धव्यो धर्माधर्माविप । धर्मस्य सारता बोद्धव्याऽर्थस्य फल्गुता । अथवा यत्र महाननर्थः स्वल्पश्चाधर्मस्तत्रानर्थं परिहरेत् । शक्यो हि महताऽर्थेनेषदधर्मी दानप्रायश्चित्ताविना निराकर्तुम् । सित्रपाते च व्यवहारिणां बहुनां वर्णक्रम आश्रयि-तव्यः । एव च दर्शने क्रमो वर्णानां यदा सर्वेषां तुल्यपीडा भवति । यदा त्ववरवर्णस्याप्यात्ययिकं कार्यं महद्वा तदा ' यस्य चात्यिका पीडाः इत्यनेन न्यायेन तदेव प्रथमं पश्येत् न क्रममाद्रियेत । राज्यस्थित्यर्थो हि व्यवहारिनर्णय इत्युक्तमते। न यथाश्रुतमा-श्रयणीयम् ॥ २४ ॥

बाह्ये विभावये िलाङ्गेर्भावमन्तर्गतं तृणाम् ॥ स्वरवर्णे ज्ञिताकारेश्रश्चषा चेष्टितेन च॥ २५॥

तथा चेदमाह । अनुमानेनाि सत्यानृतवािदता व्यवहारतः साचियां च निश्चेतव्या इति स्रोकार्थः । अत्य स्वरादिमहर्ण प्रदर्शनार्थम् । तेन यिनिश्चितिल्ञः तेनैव
परिछिन्यादित्युक्तं भवित, न पुनः स्वरादिभिरेव सव्यभिचािरत्वाचेषाम् । अनुचितसभाप्रवेशा हि महाप्रकृतिदर्शनेन सत्यकारियोऽपि स्वभावतो विक्रियन्ते । प्रगल्भारतु
संवृताकारा भविन्त । स्वरत्य वर्णश्चेङ्गितं च स्वरवर्णेङ्गितािन तेषामाकाराः स्वरवर्णः
जिताकाराः । आकारो विकारः । स्वाभाविकानां हि स्वरादीनामन्यशात्वम् । तैविभावयिद्गिश्चनुयात् । भावमिभिप्रायमन्तर्गतं मनुष्यायां विवादिसाच्यादीनाम् ।
तत्र स्वरस्य विकारो वाचि गद्रदहितादि । वर्णस्य गात्रक्षविपर्ययादि । इङ्गितं स्वेदवेपशुरोमाञ्चादि । चशुषा संभ्रमकोधदृष्टिपातेन । चिष्टितेन इस्तिचेपभूविचेपादे ।
स्वसंवेद्यं चैतत् यद्गृह्यमानमप्यभिप्रायं स्वरादयः प्रकाशयन्ति निपुणतो लच्यमाणाः ।
यतः प्रसिद्धमेतेषां गृहाभिप्रायप्रकटनसामर्थ्यम् ॥ २५ ॥ तथा हि लोके—

त्राकारेरिक्तिगेरया चेष्ट्या भाषितेन च ॥ नेत्रवक्त्रविकारेश्च यहातेऽन्तर्गतं मनः॥ २६॥

दृष्टशक्तिताऽनेन श्लोकेन स्वरादीनां पूर्वोक्ताऽर्धाधिगमेन दर्शयतीत्यपै। तत्राक्रियनते विकयनत इत्याकारा इङ्गितादयः। दृङ्गितं व्याख्यातम्। व्यक्ति-

भेदाद्वहुवचनम्। गतिः पूर्वश्लोकादत्राधिका। सा प्रस्वलन्ती स्वभावतोऽन्यथाभूता। भाषितं पौर्वापर्यविरुद्धं वचनम्। वकविकार श्रास्यशोषादिः। शेषं
पूर्वश्लोक एव व्याख्यातम्। एतैर्विकृतैरन्तर्गतं चित्तं लोकिकैरन्यत्रापि गृह्यत इति
समासार्थः।। २६॥

बालदायादिकं रिक्थं ताबद्राजानुपालयेत्।। यावत्स स्यात्समाद्यतो याबद्धाऽतीतशैशवः॥ २७॥

ननु च व्यवहारदर्शनं वक्तव्यतया प्रस्तुतम्। तत्र कः प्रसङ्गो बालधनरचायाः। उच्यते। विवादपदतामेवैतद्विषयान्निवर्तयित्विमिदमारभ्यते। बालधनं राज्ञा स्वधनव-रपरिपालनीयम्। ध्रान्यथा पितृव्यादिबान्धवा मयेदं रच्यायेयं मयेदिमिति विवदेरन्। न चान्यः प्रसङ्गोऽस्ति। आराङ्क्रामानव्यवहारवच। न केवलेषु राजधर्मेषूपदिश्यते धतोऽस्मिन्नेवावसरे चक्तव्यम्। बालो दायादे। स्य तदिदं बालदायादिकम्। दायादः स्वाम्यत्रोच्यते। बालस्वामिकं धनं तावद्वाजा रखेद्यावदसी समावृत्ती गुरुकुलात्प्रत्यागते। यावद्वाऽतीतश्रेशवः अतिक्रान्तवालभावः। अयं च विकत्यः। यो गृहशेशवो भवति तद्र्थमतीतश्रेशवमुच्यते—यस्तु अतकः स निवृत्तेपि श्रीशवे ध्रा समावर्तनादप्रतिपालयथनः स्थात्। अथवा द्विज्ञातीनां समावर्तनमविधरन्येषां श्रीशवात्ययः॥ २०॥

वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रसणं निष्कुलासु च ॥ पतित्रतासु च स्रोषु विधवास्त्रासुसु च ॥ २८ ॥

यः किष्वद्तायसस्य सर्वस्य धनं राजा यथावत्परिरचेत् । तथा चोदाष्ठ्रग्रामात्रं वशाद्यः। एवं प्रजापालनमनुष्ठितं भवति । पूर्वस्तु स्रोकः कालनियमार्थः । वशा वन्ध्या । स्रंपुचाऽसमर्थपुत्राऽविद्यमानपुत्रा दुर्गतपुत्रा वा । वशाश्चापुत्राश्चेति द्वन्द्वः । मनु च वशाऽप्यपुत्रेव । सत्यम् । डभयोपादानं तु सत्यपि भक्तरि तस्याः संरच्यार्थम् । तस्यां द्यधिवित्रायां भर्ता निरपेचो भवति । निष्कुलाग्रहणं तासां विशेषणं यासां न कश्चिद्देवरपितृव्यमानुलादिः परिरचकोऽस्ति स्रोत्वाच स्वयमसमर्थाः बान्धवास्तु मत्स-रिणः । तासामेतदुच्यते । बन्धुभिहि स्रोणां शोलशरीरधनानि रचितव्यानि । तदुक्तम्—(नारद १३ । २०—२६)

' विनियोगोऽस्ति रचासु भरणे च स ईश्वरः। परिचीणे पतिकुले निर्मतुष्ये निराश्रये ॥ तत्सिपिडेयु वाऽसत्सु पितृपचः प्रभुः स्त्रियाः। पचद्वयावसाने तुराजा सर्तो प्रभुः स्त्रियाः॥" या तु स्वयमेव कथं चिच्छका न तत्र बान्धवानां व्यापारे। दित । श्रत एवाह । श्रातुरास्वित । श्रसामर्थ्यमेतेन खच्यते । श्रन्येस्त्वातुरमर्णका श्रातुरा व्याख्याता । श्राविधवाऽपि भर्तुरसामर्थ्याद्राज्ञैव रच्या स्यादिति निर्मनुष्याग्यामेतत् । कुलं बन्धुजातं यासां नास्ति ताः निष्कुलाः । श्रान्ये तु कुलटां निष्कुलामाहः । तासामपि वेशाद्युपार्जितं धनं श्रपतितानां राज्ञा रच्यम् । श्रास्मिश्च पच्चे स्वतन्त्रनिष्कुलाश्रहणम् । पतिव्रतासु विधवासु । मृतभर्तृका विधवा। धव इति भर्तृनाम । तद्विरहिता विधवा। सा चेत्पतिन व्रता भवति तदा सा रच्यधना । व्यभिचाररतानां तु स्वोधनानहित्वं स्मृत्यंतरे प्रस्वते ।

''अपकारिक्रयायुक्ता निर्लेजा चार्थनाशिका। व्यभिचारता या च छोधनं न तु साऽईति॥'' इति।

तस्यास्तु निष्काशनं विहितम्। निष्काशनं च प्रधानवेशमने। बहिरवस्थापनम्। न तु निर्वासनमेव। यतः पतितानामिष तासां गृहांतिके वासे। भक्ताच्छादनमात्रदानं च विहितम्—

एवमेव विधिं क्र्यांचोषित्सु पतितास्त्रपि॥ वस्रान्नपानं देयं च वसेयुश्च गृहान्तिके॥

तेन यः किश्चत्स्त्रीयां निर्वासनिविधिः 'स्त्रोधनं द्रव्यसर्वस्वम्' इत्यादिषु श्रूयते स एवंविषय एव द्रष्टव्यः। तथापि यावद्भिचोत्सर्पयादिना किंचिदर्जितं तदर्हत्येव। न बान्धवा श्रपहरेयुः। इह त्वस्मिन्नेव निमित्ते श्राधिवेदनं विहितं न तु स्त्रोधनाप-हारः। तथा ह्याह—

''मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत्। व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थन्नी च सर्वदा ॥" (मनु० ६। ८०)

धतश्च मानवरमृतिबलेन ' खोधनं न तु साऽहीत ' इत्येषा समुतिरेवं व्याख्यायते। ध्राधिवेदनिकं खीधनमेषा नाहित नैतस्यै देयमिल्यः। यदुक्तम् "ध्रधिविन्निख्यै दद्यादाधिवेदनिकं समम्' इति न तु प्राग्दत्तमस्या प्रपहर्तव्यम्। वयं तु ब्रूमः। पुरुष-द्वेषिण्या व्यभिचाररतायाश्च युक्त एवापहारः। यत इहाप्युक्तम्—

'श्रतिक्रामेत्प्रमत्तं या मत्तं रोगार्तमेव वा । सा त्रोन्मासान्परित्याच्या विभूषणपरिच्छदा''।। (मनु० € । ७८) भूषणपरिच्छदैवियुक्ता कर्तव्येत्यर्थ: ।। २८ ।।

> जीवन्तीनां तु तामां ये तद्धरेषुः स्ववान्थवाः ॥ ताञ्छिष्याचौरदण्डेन वामिकः पृथिवीपतिः ॥ २९॥

वान्धवानां स्त्रीधनमपहरतामयं चारदण्डः। ते हि बहुमिरुपधामिरपहरिनत। श्रस्ततन्त्रीषा स्त्री कि ददाति कि वा भुंक्ते वयमत्र स्त्रामिन इति श्रचीराशंकया चारदण्डो विधीयते। जीवन्तीनां तासां स्वबान्धवा देवरादयस्तद्धनं ये हरेयुस्तािक्छ- ज्यात् पृथिवीपति निगृह्णीयात्। चौरद्रग्रह्णा वच्यमाणः ''येन येन यथाङ्गेन स्तेने। नृषु विचेष्टते। छेक्तव्यं तक्तदेवान्यक्तनमनोरनुशासनमिति" (८। ३२१)। स्वबन्धु-भ्यश्चैतद्विशेषेण राज्ञा रिचतव्यम्। चौररक्षा तु सर्वराष्ट्रविषया विहिता।। २-६।।

प्रनष्टस्वामिकं रिक्थं राजा ज्यब्दं निधापयेत्॥ अविक ज्यब्दाद्धरेत्सामी परेण ज्यतिहरेत्॥ २०॥

यहव्यं स्वामिनो नष्टं प्रमादात्कशंचित्पथि गच्छतो अष्टमरण्ये कान्तारे वा स्थाप-यित्वाऽरण्यपालौरन्येवी राजपुरुषैर्लब्धं राजसकाशमानीतं तद्राज्ञा रक्तां कृत्वा राजद्वारे राजमार्गे वा प्रकाशं स्थापयितव्यम्। पटइघोषणेन वा कस्य कि हारितमिति प्रकाशिय-तव्यम्। यतः प्रदेशाञ्चव्धं तस्मिन्नेव प्रदेशे रिचपुरुषाधिष्ठितं कर्तव्यम्। एवं त्रीणि वर्षाणि स्थापयितव्यम्। तत्रार्वाक् त्रिभ्यो वर्षेभ्यो यः कारणत स्थात्मीयं ज्ञापयेत्तस्योद्धृत-वद्यमाण्य भागादिभागकं समर्पयितव्यं, परतः स्वकोष्ठे प्रवेशनीयिमिति।

प्रनष्टः खामी यस रिक्थस तत्प्रनष्टस्वामिकस्। प्रनष्टोऽविज्ञातः। रिक्थं धनम्। त्रयाणामब्दानां समाहारस्ड्यब्दस्। त्रिवर्धवत् त्यब्दे ङोबभावः। प्रब्दशब्दः संवत्सरपर्यायः। निधापयेत्रथापयेत्। स्विवस्थब्दात्पूर्वे त्रिभ्ये। वर्षेभ्यः। हरेत्स्वामी खीकुर्यात्। सर्वाक्शब्दोऽवधो दिग्देशादिकात् पूर्वमाह।

अन्ये तु नृपितिहरिति भोगानुज्ञानमपहारमाहुः। न हि अर्ध्वमिषि त्रिभ्यो वर्षेभ्यः परकीयस्य द्रव्यस्यापहारे। युक्तः। तस्मात्त्रिभ्यो वर्षेभ्य अर्ध्वमनागच्छिति राज्ञा स्वामिनि भोक्तव्यम्। तैरयं रखोकः कथं व्याख्यानीयो ''यित्किचिद्शवर्षाणीति'' (८।१४७)। यदि च परकीयस्यापहारे। न युक्त इत्युच्यते भोगोऽपि नैव युक्तः। परकीयं वस्नादिवद्भुज्यमानं नश्यत्येव। तत्रापहारोपचारो युक्तः, भुक्तरेवापहारफलस्य सङ्गावात्। गजतुरगादेस्तु कीदशो भोग इति वाच्यम्। तस्मान्न यथाश्रुतार्थस्यागे कार-ग्रास्ति। हरतिश्च गृह्णात्यर्थे असङ्गहृष्टप्रयोग ऋक्यं हरेदित्यादे। तस्मात्परेग्र नृपतिहेरित्वीकुर्यादित्ययमेवार्थः॥ ३०॥

ममेदमिति यो ब्र्यान्सेऽनुयोज्या यथाविष ॥ संवाद्य रूपसंख्यादीन्स्वामी तद्बन्यमहीत ॥ ३१॥

कर्ण पुनः स्वामी प्रनव्हे धने स्वामित्वं ज्ञापशेदत ष्राहः। यः कश्चिदागत्य समेदं स्वं द्रव्यमिति ज्ञूषात्से उनुयोज्या ययाचित्वः। ग्रानुयोज्यः प्रष्टव्य इत्यर्थः। कोऽसावनुयोगविधिः ? को भवान ? किं द्रव्यं हारितं किंरूपं किंपरिमाणं किंसङ्घाकं संपित्तमपितं वा, यदि पिततं, किस्मिन्देशे ? तथा कुत आगमितं त्वयेत्येवं पर्यनुयोगः कर्तव्यः । स यदि संवादयति रूपसङ्ख्यादीन् । 'रूपम्'-प्राणिवस्तादिविषयं शुक्तं वस्त्रं गैविंत्येवमादि । तथा 'संख्या'— दश गावा वा युगानि वा । आदिमहणाद्धस्तादिप्रमाणं सुवर्धादिपरिमाणं प्रकीर्णरूपकं वा । एतत्सर्व संवादयित तदाऽसी स्वामी भवति । अतस्त-द्रव्यमहित स्वीकर्तुम् । संवाद उच्यते । यादृशमेकेन प्रमाणेन परिच्छिन्नं तादृश-मेवास्यानेन परिच्छित्वते । रूपसंख्यादिमहणं च प्रदर्शनार्थं स्वामित्वकारणानामन्येषामि साद्यादीनाम् ॥ ३१ ॥

अवेदयाना नष्टस्य देशं कालं च तत्वतः ॥ वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमहित ॥ ३२॥

मिष्या प्रवर्तमानस्य दण्डोऽयमुच्यते। यो न ज्ञापयति नष्टस्य धनस्य देशं कालं चास्मिन्देशे काले वा हारितम्। तत्त्वतः परमार्थतः। वर्षां शुक्कादिकम्। रूपं पटीशाटकयुगं वेत्यादिकमाकारम्। प्रमार्खं पञ्चहस्तायामं सप्तहस्तमात्रं वा। स्विद्यानः। तदा तत्समं यावित द्रव्ये मिष्याप्रवृत्तस्तत्तुरुयं दण्डमहित।। ३२॥

आददीताथ षड्मागं प्रनष्टाधिगतान्तृपः ॥ दशमं द्वादशं वाऽपि सतां धमेमनुस्मरन् ॥ ३३॥

स्राददीत गृह्णीयात्षष्ठं भागं द्यमं द्वादशं वा प्रनष्टलब्धाद्द्रव्यात्। स्विशिष्टं स्वामिनेऽपेयेत्। तत्र प्रथमे वर्षे द्वादशो भागो द्वितीये दशमस्तृतीये षष्ठ इति। स्रथवा रचाक्तेशचयापेचो भागविकल्पः। सतां धर्ममनुस्मरन् शिष्टानामेष समाचार इति जानानः॥ ३३॥

पनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तरिधिष्ठितम् ॥ यांस्तत्र वीरान् गृहीयात्तान् राजेभेन घातयेत् ॥ ३४॥

प्रनष्टमधिगतं प्रनष्टाधिगतं पूर्वे प्रनष्टं पश्चादधिगतम्। अधिष्ठितं युक्ते-स्तत्परेगरचपुरुषेः। तिष्ठेत्। तथाथितमपि यदि केचन चौरा गृह्णीयुस्तान् राजा इभेन हिस्तना घातयेत्। हिस्तप्रहणमदृष्टार्थम्।। ३४।।

> समायमिति ये। ब्रूयानिधिं सत्येन मानवः॥ तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमेव वा॥ ३५॥

निखातायां भूमौ गुण्तं स्थापितं धनं निधिरुच्यते। वर्षशतिका वर्षसहस्रिकास्य निधयो भवन्ति। तत्र यदि भूमेविदार्थमाणायाः कथंचित्केनचित्रिधरासाद्यते स तु राजधनम्। तथा च गै।तमः 'निध्यधिगमो राजधनम्' इति (१०।४३)। एत-चारमर्थमाण्यनिधातके निधा द्रष्टव्यम्। तस्याऽख्याता षष्ठं लभेतेत्युक्तम्। ध्ययं तु श्लोको यत्राख्यातैव निधाता तत्पुरुषा वा पितृपितामहादिस्तद्विषयो द्रष्टव्यः। समायं निधिरिति या द्र्यात्यत्येन प्रमाणेन ज्ञापयेदिस्यर्थः। तस्याददीत षड्मा-गमिति। निश्चितं तत्स्वामिकत्वे राज्ञः षष्ठादिभागश्रहण्यम्। विकल्पश्चाऽऽख्यातृगुणा-पेचया।। ३५॥

> अरुतं तु वदन्दण्डचः स्विनस्यांशमष्ट्रमम् ॥ तस्यैव वा निधानस्य संख्ययाल्पीयसीं कलाम् ॥ ३६॥

यस्तु मयाऽयं निहितो मत्पूर्वजेन वेति प्रतिज्ञां न साधयित सोऽसत्यवादी दण्ड्यः। यावत्तस्य वित्तमस्ति ततोऽष्टमं भागं तस्यैव वा निधानस्यारूपायसीं कलां मात्रां भाग-मिल्र्यः। न तु तदेव द्रव्यं सुवर्णादिकं दापयेत्किन्तु तत्परिमाण्यमन्यद्वा सममूल्यं यया धनमात्रया दण्डितोऽवसादं न गच्छेद्विनयं वा प्राह्येत। अनुबन्धादिविशेषापेत्तया पुरुष-गुणापेत्तया च विकल्प ग्राष्ट्रययोयः। ग्रातिशायिनिकात्पूर्वदण्डात्स्वल्पा दण्ड इति ज्ञापयित। तेन यस्य बहु वित्तं स्वल्पा निधिस्तत्र निध्यपेत्तां मात्रामष्टमांशम् अर्थादीनां दण्ड्यः। सा ह्यल्पीयसी भवति।। ३६॥

विद्वांस्तु ब्राह्मणो द्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ॥ अशेषते। ज्याददीत सर्वस्याधिपतिहिं सः ॥ ३७॥

विद्वान्द्राह्मणः पूर्वैः पित्रादिभिरुपहितं निधि यदा पश्येतदा सर्वमेवाद-दीत । न राज्ञे पूर्वोक्तं भागं दद्यात् । अस्यार्थवादः सर्वस्याधिपतिहि सः । तथा चोक्तं सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदमिति । एतचाशेषता प्रहणं यो ब्राह्मणस्यामिक एव निधिः । यस्त्वविज्ञातस्वामिकः तस्मिन्वद्वद्ब्राह्मणदृष्टेऽप्यस्त्येव राज्ञो भागः । यता वच्यति "निधीनां तु पुराणानाम्" इति ।। ३७ ।।

यं तु पश्येकिथिं राजा पुराणं निहितं क्षिता ॥ तस्माद्द्विभेया दत्वाऽर्थमर्थं केशो मनेशयत् ॥ ३८ ॥

थे। राह्ना स्वयं निधिरिधगतस्तरमात्रिधेरयं ब्राह्मग्रेभ्यो दाननियमे। राज्ञः । के।श्च-शब्देन वित्तसंचयश्चानमुख्यते । पुरागां निहितं सिताविति निधरूपानुवादः ॥३८॥

> निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षिता ॥ अर्थभात्रक्षणाद्राचा भूमेर्श्विपतिहि सः॥ ३९॥

यन्येनापि दृष्टस्य निथे राज्ञा भागः पूर्वोक्तो प्रहीतन्य इ्यस्य विधेरर्थवादे। उम्मानिधीनां हि पुराणानामिति धातूनामेव च क्षितौ । य्रयं त्वप्राप्तविधिः । सुवर्ण-रूप्यादि सदः सिन्दूरकाला जनाद्यारच धातवः । सुवर्णाद्याकरभूमीर्यः खनति यो वा पर्वतादिषु गैरिकादि धातूनुपजीवित तेनापि पूर्ववद्राज्ञे भागो दातन्यः । ग्रार्ध-भागिति । अर्धशन्देां प्रामात्रवचनः समासनिर्देशात् । यथा प्रामाधी नगरार्धमिति । नपुंसकलिङ्गस्तु समप्रविभागः । इह तु समासे लिङ्गविशेषप्रतिपत्त्यभावात्पूर्ववत् पद्दशद्वादशादेभीगस्य प्रकृतत्वात्तद्वचनो विज्ञायते । अर्ध भजत एकदेशं गृह्णातीलर्थः । सत्र हेत् रक्षणादिति । यद्यपि चितौ निहितस्य केनचिद्ज्ञानात्र राजकीयरचोप-युज्यते तथापि तस्य बलवताऽपहारः संभान्यते । अत्रोऽस्त्येव रच्चाया अर्थवस्त्रम् । एतदर्थमेवाह भूमेरधिपतिहि सः । प्रभुरसौ भूमेस्तदीयायाश्च भुवो यञ्जन्व तस्य भागदानम् ॥ ३६॥

दातव्यं सर्ववर्णभ्या राज्ञा चीरेह तं धनम्॥ राजा तदुपयुद्धानश्रीरस्याप्नीति किल्विषम्॥ ४०॥

चौरैर्थन्नीतं कि चिद्धनं तद्राजा प्रसाहत्य नात्मन्युपयुक्तात। किंतिहि य एव सिवित्रास्तेभ्य एव प्रतिपादियितव्यम्। सर्वेष्ट्रियोन च चण्डालेभ्योऽपि देयमिति। 'चौराहतम्' इसन्यस्मिन्पाठे चौरैः ब्राहतिमिति विगृह्य 'साधनं कृतेति' समासः। पाठान्तरे चौरहतिमिति तृतीयेति ये।गविभागात्पूर्ववद्वा समासः। ब्रयं त्वत्रार्थो यचौरै ह तमशक्यप्रसानयनं तद्राज्ञा स्वकोशाद्दातव्यम्।

उत्तरश्लोकार्ध एवं योजनीयः। राजा तदुपयुद्धान इति। श्रनेकार्थत्वाद्धातूनासुपपूर्वी युजिर्लचणयाऽप्रतिपादन एव द्रष्टव्यः। यो ह्यन्यस्मै प्राप्तकालं धनं न ददाति
स्वप्रयोजनेषु विनियुद्धे तेन तदीयमेव तदुपयुक्तं भवतीति युक्तमुच्यते। राजा तदुपयुज्जानश्चीरस्याप्नोति किल्बिषम्। किल्बिषं पापम्॥ ४०॥

जातिजानपदान्धर्मान् श्रेगीधर्माश्च धर्मवित् ॥ समीक्ष्य कुल्धमीश्च स्वधर्म प्रतिपादयेत् ॥ ४१॥

कुरुकापिशकाश्मीरादिदेशो नियतावधिः 'जनपदम्'। तत्र भवा धर्मा 'जानपदाः'। किचित् तत्र भवन्ति ये तद्देशव्यपदेश्यैरनुष्ठोयन्ते। ग्रथवा तित्रवासिनो जनाः मंचाः कोशन्तीतिवत् जनपदशब्देनाभिधीयन्ते। तेषामनुष्ठेया 'जानपदाः'। 'तस्येद्दमिति' (पा० ४। ३। १२०) तद्धितः। जातेर्जानपदा जातिजानपदा इति षष्ठीसमासः। जातिमात्रविषया देशधर्मा राज्ञा परिपालनीयाः। समीष्ट्य विचार्य। किमान्नायै-विद्या श्रय न—तथा पीडाकराः कस्यचिद्रत न—एवं विचार्य येऽविद्यास्तान्मिति-

पादयेदनुष्ठापयेदित्यर्थः। तथा च वत्यति 'सिद्धराचिरतं यत्सात्" इति, (८।४६)। अथवा जातयश्च ते जानपदारचेति विशेषणसमासः। जातिशब्देन च नित्यत्वं लत्यते। प्रशंसामात्रं चैतदेशधर्माणाम्। यथा जातिर्नित्या एवं देशधर्मा अपि शास्त्राविष्ठद्धा नित्याः। ते नित्यवदनुष्ठेया दृष्टार्था गोप्रचारोदकचरणादयः। यथा प्रामीणा अत्र प्रदेशे गावा न चारणीया इति समयमाश्रयन्ति कस्यचित्कार्यस्य सिद्धार्थं तत्र यो व्यतिकामति स राज्ञा दृण्ड्यः।

श्रथवा जनपदे भवा 'जानपदा' देशनिवासिन उच्यन्ते। जात्या जानपदा 'जाति-जानपदाः'। जातिर्जनमोत्पत्तिरिति यावत्। एतेन देशसम्बन्धस्य पुरुषाणां नित्यता लच्यते। ये तहेशजास्तहेशाभिजनास्तिश्रवासिनश्च गृह्यन्ते तेषां सर्वविशेषणविशिष्टाना-मनिदंप्रथमते। जाता ये धर्मास्ते जातिजानपदशब्देनोच्यन्ते। 'वृद्धाच्छेति' तद्धिते प्रसक्ते छान्दसत्वादणेव कृतः।

श्रथवाऽभेद्दे।पचारात् पुरुषशब्दस्तत्सम्बन्धिषु धर्मेषु प्रयुक्तः । तेनायं देशनियमा धर्माणां स एवंविधात्पुरुषात्प्रतिद्रष्टव्यः । एते हि देशधर्मा क्लेच्छानां न पुनरायीणाम् । ते हि तिर्यक्समानधर्माणोऽन्यत्रानिधकृताः स्वसमाचारप्रसिद्धं धर्ममनुतिष्ठन्ति मातृ-विवाहादि । सोऽयं सार्वभौमेन न निवारणीयः । स्वदेशाचारवतां तेषां जातिधर्मी-ऽयं जनपद्दिनास्यनुज्ञानात् । श्राम्नाथविरोधोऽत्यत्र नास्ति । श्रिधकृतानां विरोधात् विरोधो न तिरश्चाम् ।

नतु 'श्रहिंसा सत्यमकोधः शौचिमिन्द्रियसंयमः' इति प्रतिलोगाधिकारेणेवे।क्तम् (१०।६३)। म्लेच्छाश्च प्रतिलोगा एव। तत्र यदि मातृविवाहे मूत्रोत्सर्गे चे।दक-शुद्धाभावे न दुष्यति क इन्द्रियसंयमः कीटशं वा शौचिमिति।

डक्तमेतत्। धार्यावर्तमध्यवर्तिनामेते धर्माः शौचाइयः। चातुर्वण्ये तु तत्तहेश-नियमा धर्माणां नास्ति। केचिददृष्टार्था देशधर्मा इति बच्यामः।

एककार्यापन्ना विश्वकारकुसीदचातुरिकादयः। तेषां धर्माः 'श्रेणीधर्माः'। यथा केचन विश्वकृहत्तरा वचनेन परिच्छिन्नं राङ्गो भागं प्रयच्छिन्ति—इमां विश्वज्यां वयमुप-जीवाम एष ते राजभागोऽस्माकं यावज्ञाभोऽस्तु न्यूनोऽधिको वा। तत्र राङ्गाऽभ्युपगते विश्वज्ये खाभातिशयार्थे राष्ट्रविरोधिनीं चेतरंतरव्यवस्थां कुर्वन्ति—इदं द्रव्यमियन्तं काल-मिक्केयम्, श्रयं राङ्गोऽपदेशेनार्थो दण्डः पतित, देवतोत्सवार्थो वा। तत्र यदि कश्चि-द्वातिकामति स एवं श्रेणीधर्मव्यतिकामन्दण्ड्यः।

कुलधर्मा इति । 'कुलं' वंगः। तत्र प्रख्यातमहित्रा पृवेजेन धर्मः प्रवितेश सवति येऽसम्द्रंगजः कुतश्चन धनं सभेत सः नादत्वा ब्राह्मणेभ्ये।ऽन्यत्र विनियुक्तातित्यादये। धर्माः। तथा सति योग्यत्वे य एव पूर्वपुरुषाणां याजकाः कन्यादिसंप्रदानसूता वा त एव कार्याः। तदतिकामन राज्ञोऽनुष्ठापयितव्यः।

एतेषां च सामवायिकत्वादधर्मत्वशङ्क्या पुनर्वचनम्। न चायं संविद्वप्रतिक्रम इति वच्यामः ॥ ४१ ॥

> स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्ते। प्रमानवाः ॥ भिया भवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मण्यवस्थिताः ॥ ४२॥

पूर्वोक्तस्य जानपदादेर्धर्मस्य दृष्टादृष्टताऽनेन प्रदृश्यते । स्वानि कर्माणि कुल-स्थित्यनुरूपाणि ये कुर्वन्ति ते दूरस्या ग्रपि प्रिया भवन्ति । सर्वस्यान्यो निकटवर्त्ती संसर्गातिशयात्प्रयो भवति । स्वकर्मकारी तु दूरस्य एव प्रियः । स्वे स्वे कर्मस्यव-स्थिता इत्यनेन परकर्माननुष्ठानमाह । ये न परकर्माणि कुर्वन्ति ते सर्वस्य प्रिया भवन्तीति श्लोकार्थः ॥ ४२ ॥

> नेत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजा नाष्यस्य पूरुषः॥ नं च प्रापितमन्येन ग्रसेतार्थं कथंचन॥ ४३॥

कार्यं विवादवस्तु । तद्राजां स्वयं न प्रवतेयेत् । कस्यचिद्द्वेष्यस्योपघातार्थं धिननां वा धनप्रहणार्थं न तदीयसृणिकमन्यं वाऽपराद्धमुद्धेजयेत्—एष ते घारयति किमिति ममाप्रता नाकर्षसि—एतेन वा तावदपराद्धं यावदहमेनं निपातयामीत्येवं राज्ञा न कर्त-व्यम् । सत्यपि द्वेषे धनलोभे वा । न च प्रापितमावेदितमन्येनार्थिना प्रसेत निगिरेश्रोपेचेतेति यावत् । प्रवधीरणायां निगिरेदिति प्रयुज्यते । तत्समानार्थश्च प्रस्तिः । तथा च वक्तारे भवन्ति यावत्किचदस्योच्यते तत्सर्वं निगिरति न किंचिद्यं प्रतिविक्त ।

श्रन्ये तूत्तरं श्लोकार्डमेवं व्याचत्तते। न च प्रापितं व्यवहारादन्येन प्रकारेणार्थं धनं प्रसेत खीकुर्यात्। यदि हि राजा छत्तलेशोदेशिकया धनहण्डे प्रवर्तेत ततः परत्नोके होषो द्रष्टव्यः। स्वराज्ये चे।पद्यातः स्थान्।

श्रथेदमपरं केषंचिद्रगाल्यानम्। नीत्पाद्येत्स्वयं कार्यं राजा। साचादुप-लभ्याप्यकार्यकारिणं न स्वयं किंचिद्त्रूयात्, तस्य पराधीनेन यावद्व्यवहारेण नाकृष्टः। येन परव्यवहारदर्शनमेव पराजितस्य निम्नहाय भवति, न राजा। एतच ऋणादानादिष्वेव द्रष्टव्यम्। ये तु स्तेनसाहसिकादयः कण्टकस्थानीयास्तान् राजा स्वयमेवावगम्य गृह्णीयात्। शेषं समानम्।

नाप्यस्य प्रुरुष इति प्रस्य राज्ञः पुरुषोऽधिकारी मनुष्यः ॥ ४३॥

यथा नयत्यस्वपातेम् गस्य मृगयुः पदम् ॥ नयेत्तथाऽनुमानेन धर्मस्य नृपतिः पदम् ॥ ४४ ॥

यदुक्तं न स्वयं दृष्ट्वाऽपि राजा सहसा कंचिदाक्रमेत वा निगृह्णीयात् ततः नर्मेणाऽप्ये-तत्संभवति । कथं पुनरेतदवगन्तव्यम् किं परिहासकृतमेतदुत कोधाद्यनुबन्धकृत-मिति । ग्रत ग्राह ग्रमुमानेनेतज्ज्ञातव्यम् । यथा मृगयुर्मगव्याधो विष्वा मृगं नष्टं दृष्टिपथाद्यकान्तं छिद्रनिसृतेरसृक्पातः स्वविद्धः शोणितैः पदं मृगस्य नयत्या-साद्यत्येवं राजाऽनुमानेन परोचे प्रत्यचे वाऽर्थकारणं निश्चनुयात् । धर्माश्च कृतव्यवहारविषयस्तत्वावगमः । उक्तस्याप्यनुमानस्य पुनर्वचनं स्मृतिदाढ्यार्थम् ॥४४॥

> सत्यमर्थं च संपर्यदात्मानमथ साक्षिणम् ॥ देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधा स्थितः ॥ ४५॥

ह्यवहारिवधी व्यवहारकर्मणि स्थितः प्रवृत्तो न केवलं व्यवहाराचराणि संपश्येद्यावदेतदपरं सत्यादि । तत्र सत्यस्य दर्शनम् — यद्यप्यिधिप्रत्यिधिनारन्यतरेण शाली-नत्या परिपूर्णाचरं नाभिहितं तथापि यदि राजा प्रमाणान्तरतः पूर्वोक्ताद्वाऽनुमानादेव कथंचिदीहशोऽयमर्थ इति निश्चेतुं पारयेत् तदा तदाश्रयेश्लोपेचेत । अनेनैतन्न सर्वमुक्त-मिति । तदुक्तम् (या० व्य० १-६) ''छलं निरस्य भूतेषु व्यवहारान्नयेन्नृप इति''

धर्थस्य दर्शनम्— ध्रर्थशब्दो धनवचनः प्रयोजनवचनो वा। तत्र यहि महान्तम-र्थमासादयेत्तदा त्यक्वाऽप्यन्यानि राजकार्याणि ने।द्विजेत, व्यवहारेत्तणं कुर्यादेव। अथवा यदि कश्चिद्व्र्यात्सात्तिभिर्थे एतस्माद्गृहीते।ऽन्येन वा सभ्येन तत्र निरूपियतव्यं यदे-तद्व्यवहारपदं यदि स्वल्पं न संभवति धनग्रहण्यम्। अथ गुरु सभ्याः सान्तिणश्च देन्यं गतास्तदा संभावनीयं प्रमाणान्तराच्च निश्चेतव्यम्।

पत्चात्मानं साक्षिणं कृत्वा गवेषणीयम् । एतदुक्तं भवति । कण्टकशोधन-न्यायेन चारेश्चारयेत् । अथवाऽत्मानं संपश्येदात्मनेऽवस्थां संपश्येत्कोशच्यं महाको-शतां वा । अस्मिन् पचे साचिण इति स्वतंत्रं पदम् ।

देशस्य दर्शनम् — नवचिद्दरपोऽप्यर्थो महत्त्वमासादयति, महानपि योऽन्यत्र स नव-चिद्यप्रभवतीति । एतहेशस्य दर्शनस्।

एवं कालोऽपि द्रष्टव्यः।

रूपं व्यवद्वारवस्तुस्वभावः। तस्य गुरुलघुतां पश्येदिति।

ग्रन्थेस्तु व्याख्यातम्। सत्यार्थयोः सारफलतां पश्येदात्मानं साचिणं कृत्वा। एत-दुक्तं भवति। अर्थात्सत्यं गुरुत्वेन महाप्रयोजनत्वादुभयोलोकसाधनरूपतयाऽऽअयितव्यम्। पूर्वस्यक्तव्योऽसारत्वात्। देशः स्वर्गादिः स्रत्यसमाश्रयप्राप्यः। कास्नश्चिरं तत्र वासः। रूपं सुरूपं सुन्दरं मनोहरम्। एतदेव विपरीतम्। सत्यत्यागेन केवलार्थ-समाश्रयणात् ॥ ४५॥

> सद्भिराचरितं यत्स्याद्धामि केश्च दिजातिभिः॥ तह शकुळजातीनामविरुद्धं मकलपयेत्॥ ४६॥

सन्तः प्रतिषिद्धवर्जकाः, सार्मिका विद्वितानुष्ठायिनः। यद्यप्येक एव शब्द उभयमर्थ प्रतिपादियतुं शक्तोति तथापि भेदोपादानाद्विषयविभागेनैवं व्याख्यायते। तिर्यदाचित्तमनुपलभ्यमानश्रुतिस्मृतिवाक्यं तद्देशकुलजातीनां प्रकल्पयेदनुष्ठापयेत्।
ग्राविरुद्धं श्रुतिस्मृतिभिरुपलभ्यमानाभिः। यदुक्तं "जातिजानपदान्धर्मान्" (४१)
इत्यत्र श्लोके देशकुलाद्याचारस्य प्रामाण्यं तस्यानेन विशेषः कथ्यते। ग्राम्नायेनाविरोधेन
तत्प्रमाणम्, न विरोधे तत्प्रमाणम्। तेन दृष्टार्थान्यपि ग्रामदेशराजकार्याणि शास्त्राविरद्वान्यादरणीयानि, न विरुद्धानि। यथा क्वचिद्देश ऋणिक ग्रात्मानं विक्रय्य धनं
दाप्यते। तच्च "कर्मणाऽपि समम्" इत्यनेन विरुद्धम्। ग्रान्यच्च श्लोकेन
दर्शितम्। श्रन्यस्य त्वाचारस्य शिष्टसम्बन्धितयैव प्रामाण्यमुक्तम् "श्राचारश्चैव साधूनाम्" इति। न च तद्विरुद्धार्थसमाचरणेन साधुत्वमुपपद्यते। तस्माद् यन्नादृष्टाय
तद्विषयोऽयमुपदेशः।

अन्यस्ताह । देशान्तरे धार्मिकैः सद्धि जैर्यदिवरुद्धं श्रुत्या स्मृत्यन्तरेण धाऽऽचर्यते तहेशान्तरेऽपि राजा प्रकल्पयेत । यथोद्वृष्ठभयज्ञादय उदीच्येषु प्रसिद्धास्ते
प्राच्यैदीचिणात्यैः प्रतीच्यैश्रानुष्ठेयाः । कुतः । ध्राचाराद्धि स्मृतिरनुमातव्या । स्मृतेः
श्रुतिः । सा च यद्येवमनुमीयते—'उदीच्यैरेतत्कर्तव्यमिति' तत्र तद्धितस्य बहुष्वर्थेषु
स्मरणात्तत्र जातस्तत्र भवस्तत ध्रागतस्तमिप्रस्थितः शेष इति चैतस्य जचण्यविकारोभयक्ष्यत्वादन्येष्वण्यर्थेषु प्रतिपद्मनुपातेषु तद्धितस्मरणात्रास्त्युदीच्यो नाम य उदीष्यशब्देन निवर्त्येत । ततश्च पुरुषमात्रेणैतत्कर्तव्यमित्यापति । देशस्माख्याया नियतिमित्तत्वाभावेनानियामकत्वात् । अथैवं वाक्यमनुमीयेत—'उदीच्यां जातेन तद्देशवासिना वाः
तद्धि व्यभिचारि । तत्र जातोऽपि नान्यत्र करोति, तिन्नवास्यप्यन्यत्र जाते। न करोत्येव ।
ध्रयोदग्देशामिजनस्तित्रवासी चेति—नित्यत्वाद्दमिजनिवासयोस्तद्धि न युक्तमेव । न
दि जातिगुणगोत्राणोवाभिजनिवासी नित्या । तस्मान्नित्यस्य कस्यचिदनुष्ठातृणामवच्छेइक्तस्यानुपपत्तेः सर्वविषया धर्माः । न देशधर्मा नाम केचन सन्ति । ध्रानेनेव न्यायेन
कुल्लधर्मा ध्रिप ।

कथं 'तर्हि देशधर्माः कुत्रधर्मा' इति च स्मृतिकारेमें देन व्यपिदश्यन्ते।

डकं दृष्टार्था नियता व्यवस्था। तत्र धर्मस्तस्य च नियम डपपद्यत इति उक्तम्। कुलं च गोत्रैकदेश:। यस्तु इत्स्नगोत्रधर्मी—यथा 'न वासिष्ठा वैश्वामित्रै: सम्बद्धीयु-रिति'—स नित्यत्वाद्वोत्रव्यपदेशस्य नित्यप्रवेति विरम्यते॥ ४६॥

अधमणार्थसिद्धचर्थमुत्तमणेन चोदितः॥ दापयेद्धनिकस्यार्थमधमणाद्विभावितम्॥ ४७॥

यत्सर्वेषु व्यवहारपदेषु साधारणं तदुक्तम् । विशेषविववत्तायाभिदमाह । सोपचयं कालान्तरे हास्यामीति यो धनमन्यस्माद्गृहाति सोऽध्यम्णः । यस्तु सोपचयं प्रत्यादास्यामीति प्रयुद्धं स उत्तमर्णः । सम्बन्धिशब्दावेते । प्रधमर्णस्यार्थः । प्रयो धनं प्रकर्णाद्यदेवे त्तमर्णाय देयं तदेवो च्यते । तस्य सिद्धिरुक्तमर्णं प्रति निर्यणः । द्वितीयोऽध्यशब्दः प्रयोजनवचनः । स्रयं समुदायार्थः । उत्तमर्णेन यहा राजा चादिता मवत्यधमर्णेन यो गृहीतोऽर्थः स मे सिद्धगतु दापयतु भवान्—राजा त्वधमर्णात्तदा दापयेद्धनिकस्यार्थम् । धनमस्यास्तीति धनिकः । उत्तमर्णे एव च प्रसिद्धगा धनिक उच्यते । दापयेदिति सम्बन्धाचतुर्थी प्राप्ता । सा त्वपूर्णत्वात्संप्रदानभावस्य न कृता । यथा व्रतः पृष्ठं ददाति, रजकस्य वस्तं ददातीति । न ह्यत्र मुख्या ददात्यर्थः । इहाप्युभयोः स्वत्वस्य मावात् । उभयोः स्वत्वाभावादपरिपूर्णो दद्यातीत्वाद्याः ।

किमुत्तमर्थवचनादेवासौ दापियतव्यः नेत्याह विभावितामिति। यदा निश्चितेन प्रमार्थोन धारयतीति प्रतिपद्यते। अथवा विभावितः स्वयं प्रतिपद्यः। यता विप्रति-पद्मस्य वद्म्यति 'अपह्नवेऽधमर्थस्येति' (५२)। कथं पुनः स्वयं प्रतिपत्नो विभावित इत्यु-च्यते। नेष देषः। विस्मर्थे स्वहस्तलेख्यादिना स्वयं प्रतिपत्नश्च भवति। विभावित-अप्रतिपत्नश्च जानाने।ऽपि मिथ्याप्रतिपत्नः।। ४७।।

येथे रुपायेरथे स्वं माण्जुयाहुत्तमणिकः॥ तैस्तरुपायेः संगृह्य द्रापयेद्धमणि कम्॥ ४८॥

नेहाप्राप्तार्थां दुत्तमर्थां द्राह्म भागं वस्यत्यधमर्थाहण्डम् । तत्र खमागतृष्याया राजान डपायान्तरेण धनमार्गणं धनिकानां कारयेयुरतस्तित्रवृत्त्यधीमदमुच्यते । येयेवेद्यमार्थे- रुपाये: स्वधनं पूर्वप्रयुक्तमुत्तमर्थो लभेत तेस्तिरधमर्था दापयेत् । संगृह्य स्थिरीकृत्य । अनेनैवोपायेनैतस्मादेतल्लभ्यत इत्येतित्रिक्षित्येत्यर्थः । अथवाऽतुकूलमुपस्नात्वनं संग्रहः । उत्तमर्थे एव उत्तमर्थिकः । उत्तमं च तद्द्यं चोत्तमर्थम् । तदस्यास्तीत्युत्तमर्थिकः । 'अत इनि उनाविति' (पा० ५ । २ । ११५) रूपम् । एविमतरोपि । वृद्धिलाभार्थे प्रयोगविषयं धनम्यम् । द्वौ च तस्य सम्बन्धिनौ प्रयोक्ता महीता च । प्रयोजकस्य च तत्—'उत्तमं' भवति । स्वतन्त्रो धनदाने प्रसादाने च । इत्रस्य स्नोपचयदानाद्वह्वायाम-

त्वाच 'श्रधमत्वम्'। व्युत्पत्तिमात्रं त्वेतत् । रूढ्यैव त्वेती प्रयोक्तृत्रद्दीत्रीविकी । के पुनस्तत्रोपाया इत्येतत्प्रदर्शनार्थ उत्तरक्षोकः ॥ ४८॥

धर्मे ए व्यवहारेए। छलेनाचरितेन च ॥ प्रयुक्तं साधयेदर्थं पश्चमेन बलेन च ॥ ४९॥

तत्र धर्मस्कन्धकरीत्या स्तोकं स्तोकं प्रहण्णियम्य इदं श्व इदं परश्वः—यथा कुदुंबसंबाहोऽस्यैवं वयमिष तव कुदुंबस्ताः संविभागयोग्या इत्यादि पठितप्रयोगो धर्मः । यस्तु निःस्वः स ठयवहारेण दापियतव्यः ध्रन्यत्र कर्णोदकवद्धनं दत्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारियतव्यस् । तत्रोत्पन्नं धनं तस्माद्महीतव्यम् । यस्तु 'व्यवहारो' राजनिवेद्यस्त्रस्य सर्वोपायपरिचये योज्यत्वाद्ध लाभ्रहण्येन च गृहीतत्वात् । यस्तु साचान्न ददाति विद्यमान्धनोऽपि स छलेन दापियतव्यः । केनचिदपदेशेन विवाहोत्सवादिना कटकाद्याभरणं गृहीत्वा न दातव्यं—यावदनेन तद्धनं न दत्तम् । प्रमाचिरतमभोजनगृहद्वारोपवेशनादि । बलं राजाधिकरणोपस्थानम् । तत्र राजा साम्नाऽप्रयच्छंतं निगृह्य च प्रपीड्य दापयतीति । नतु स्वगृहसंबंधिधनादि 'वलं', यतः 'प्रकृतीनां वलं राजा' इति पठ्यते धरिमन्नेव प्रसङ्गे उश्चनसा । स्रन्ये तु राज्ञ एवायसुपदेश इति वर्णयन्ति राजवर्म-प्रकरणात् । राजा ज्ञापित खपायैरेनं दापयेत्पराजितं स्वयं प्रतिपन्नं च । न तु सहसाऽ-वष्टभ्य सर्वस्वं धनिने प्रतिपादनीयः । यत दमयानुमहो राज्ञा कर्तव्यः । सर्वस्वाहाने चाधमर्थास्य कुटुंबोत्सादः स्थात्सोऽपि न युक्तः । क्तं हि

''नावसाद्य शनदिध्यः काले काले यथास्यम्। ब्राह्मग्रस्तु विशेषेण धार्मिके सति राजनि" इति।

तसात्किचनवृद्ध्या संदापनीयः। कुटुम्बादिधकधनसंभवे सर्वे दापनीयः। सर्वासंभवे च 'कर्मणाऽपि समं कुर्यात्' इति। अन्यस्मिन्व्याख्याने छत्ताचारी राजानमज्ञापियत्वा न कार्यो।। ४-६।।

> यः स्वयं साधयेदर्थसुत्तमर्गोऽधमार्णकात्।। न स राज्ञाऽभियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन्धनम्॥ ५०॥

चक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टीकरणार्थः श्लोकः। न छलादिनोपायेन स्वेच्छयोत्तमणें ऽधम-णाद्धनं संसाधयन् राज्ञा किंचिद्वक्तव्यः—'मामविज्ञाप्य किमित्यस्मादाभरणादि स्वधन-संशुध्यर्थं व्याजेन छद्मना गृहीत्वा कि नास्मै प्रतिप्रयच्छसीति'।। ५०॥

> अर्थेऽपव्ययमानं तु कारऐन विभावितम् ॥ दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशं च शक्तितः॥ ५१॥

सत्यि विभावके प्रमाणे यो न स्वयं प्रतिपद्यते न तस्य छलाद्युपायप्रयोगः कर्तव्यः। किंति राजैव तेन ज्ञापयितव्यः। तत्र राज्ञाऽऽकारितेऽ के ऋणेऽपव्ययमानम-पहुवानं—नास्मै किंचन धारयामीति वदन्तं—कारणेन साचिलेख्यभुक्त्यात्मकेन विभावितं धारयामीति प्रतिपादितं दापयेदुत्तमणीय धनम्। दग्डलेशां च स्वल्पं दण्डं दण्डमात्रमित्यर्थः। अन्यत्र दशमं भागं वन्यति। यस्तु तावदातुमशक्तः स्रोऽल्पमिप दशमाद्रागाद्दण्डं दापयितव्यः। अथवा यः प्रमादात्कथंचिद्विस्मृत्यापजानीते तस्यायं यथाशिक दशमभागाल्पते। दण्डः। कारणं प्रमाणं त्रिविधम्। तदन्यैरिह संभवतीति परिगणितम्। तथा चाहुः—

'यत्र न स्यात्क्वतं पत्रं साची चैव न विद्यते। न चोपलंभः पूर्वीको देवी तत्र क्रिया भवेत्।।' इति।। ५१।। श्रपह्रवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि।। श्रभियोक्ता दिशेद्देशं कारणं वाऽन्यदुह्शित्॥ ५२॥

यदा राज्ञा प्राड्विवाकेन वा संस्रिद व्यवहाराधिकरणादिदेशे देशुक्तमणीय धनमिति उक्तस्यापहृवे। प्रजापः अधमेण भवति तदाऽभियौक्ता धनस्य प्रयोक्तोक्तमणी दिशेद्देशं साचिणं प्रमाणभूतं निर्दिशेत्। स्न्रन्यद्वा कार्णं लेख्यादि। देशशब्देन लच्चया धनप्रयोगप्रदेशवर्तिनां साचिणामुपादानात् कार्णशब्दः सामान्यशब्दे। प्रोक्लीवर्दवत्साचिव्यतिरिक्तं लेख्यादिकारणमाच्छे। ततश्च पाठान्तरं ''कारणं वा समु-दिशेदिति''। अस्याप्ययमेवार्थः।

ष्मथवाऽयमन्यः पाठः 'श्रभियुक्तो दिशेदेशमिति'। श्रयं चाऽर्थः। यत्राधमणं देहीत्युक्तः प्रतिजानीते 'सत्यमेव धनं गृहीतं प्रतिदत्तं तु तत्' इति यदसाविभयोक्ताऽऽसीत्स प्रवाभियुक्तः संवृत्तः। स चाभियुक्तः संदिशेदेशम्—'किस्मिन्देशे त्वया मे प्रतिदत्तम्'। कार्णं च निर्दिशेत्। देशप्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्। कार्णं वा समुद्दिशेत्। 'श्रस्ति भोः किं कार्णं तव प्रतिपादने तत्समुद्दिश' इत्येवं ह्र्यात्। ग्रथवा दिशेदेशम्—यत्त-रिमन्काले नार्हं साच्यादिप्रदर्शनं कार्णं वेति। वाशब्दः चशब्दस्य स्थाने॥ ५२॥

अदेशं यश्च दिशति निर्दिश्यापह्नु ते च यः ॥ यश्चाधरात्तरानर्थान्वगीतानावबुध्यते ॥ ५३॥

उक्तमेवाधमर्गेऽपहुवाने धनिना राजा ज्ञापियतव्यः। ईहशी च ज्ञापना कर्तव्या। 'अस्मिन्देशेऽस्मिन्काल इदं धनमियद्वेतेन मत्सकाशाद्गृहीतम्'। स च पृष्टो भावयति—'नैतस्मिन देशेऽहमभवं योऽनेन च प्रहणकाल उपदिष्टः' तदा देशे दिश्यते। ध्रष्टवा देश-धाचियो व्याख्यातास्तान्साचियो देशकालावसंभवते। निर्दिश्य देशादिक-

मपजानीते 'नैतन्मया निर्दिष्टमिति'। यश्चाधरे त्तरानर्थान्धे रस्त्यानीपरिष्टाश्च विगीतान्विरुद्धानभिहिता द्वावबुध्यते। यद्वा पूर्व वक्तव्यं तत्परमाद्वक्ति यत्परत-स्तत्पूर्वे क्रमभेदं च वचनगतमात्मनो नानुसंघत्ते। 'हीनः स इति निर्दिशेदिति' सर्वेत्र कियानुषङ्गो भविष्यतीति ॥ ४३॥

> अपदिश्यापदेशं च पुनर्यस्त्वपधावति ॥ सम्यक् प्रशिहितं चार्थं पृष्टः सन्नाभिनन्दति ॥ ५४॥

पूर्वेणार्धेनोक्तस्यार्थस्य निगमनम् । उत्तरेणानुक्ताऽर्थ उच्यते । यदुक्तं "ग्रहेशं यश्च दिशति निर्दिश्यापहुते च यः" इति स एवार्थः ग्रापदिश्योत्यस्य । ग्रादेश एवापदेशः । तमपदिश्य कथित्वा पुनः पश्चादपधावत्यपसरित—'नैता देशकाली मम निश्चिता' । यावत्सुदेशकालोऽवधारयति तावद्यं महामिति' पश्चा- द्रवीति । सोऽपि तस्मादर्थाद्वीयते ।

सम्यक् प्रणिहितं चार्थमनाकुलं निश्चितमुक्तं तदा पृच्छाते तदाऽनेनोक्तं तत्र किं त्रवीषि केन वा प्रमाणेन स्वपचं साधयसीति पृष्टो न संधत्ते कथान्तरं प्रस्तौति—'विचारावसानेन किल मे पराजयो भवतीति कालमुपिचपामीति'—तस्यापि पराजय एव। श्रथवाऽपदेशो व्याजस्तमपदिश्योपन्यस्य योऽपसरत्यधुना मे महती पीडा समुत्पन्ना न शकोमि प्रतिवक्तमलीकादिना वा प्रस्थितः सोऽपि हीयते ॥ ५४॥

असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशे संभाषते मिथः॥ निरुच्यमानं प्रश्नं च नेच्छेद्यश्चापि निष्पतेत्॥ ५५॥

श्रसंभाषणार्हे देशे गहरादे। साक्षिभिः सह संभाषत एकाकी तद्भेदाशङ्कया। निरुच्यमानं पृच्छामानं निरूप्यमाणं वा प्रश्नं विचारवस्तु नेच्छति—किचिद्राज-कार्यमुद्दिश्य राजपुत्रामात्याद्यनुष्रहेण च काललाभं करोति। यश्चापि निरुपतेत्। वच्यमाणमेव क्रियापदं 'स हीयत' इति। यदेवोक्तं 'पुनर्थस्त्वपधावतीति' स एवार्थः 'यश्चापि निष्पतेदिति'। पुनर्वचने प्रयोजकमुक्तम्। श्रत्यन्तपौनरुक्त्यं मा भूदिति कश्चिद्धिशेष श्राश्रयित्वयः॥ ५५॥

ब्रहीत्युक्तरच न ब्र्यादुक्तं च न विभावयेत्।। न च प्रवीपरं विद्यात्तस्मादर्थात्स होयते।। ५६॥

उक्तार्थे एव रखोकोऽयं रखोकान्तरेह रयते। पुनर्वचने च प्रयोजनमुक्तम्—'बहु-कृत्वोऽपि पथ्यं वेदितव्यमिति'। ग्रचरार्थस्त्वर्थिना निःशोषिते पूर्वपचे प्रतिवादी 'ब्रूह्यस्मि-न्वस्तुनीति' पृष्टो यदि न ब्र्यात्पुनः पुच्छामानोऽपि। यो हि सम्यगुत्तराभावान्मि- ध्योत्तरवादित्वादमुनैव मे पराजयो भवित तृष्णींभृतस्य तु मे संशय एव पराजये इसनया वुद्धा नेत्तरं दद्दाति । सोऽपि हीयते । वस्यित चात्र कालावच्छेदम् ''न चेत्त्रि-पचात्प्रवृत्यादिति'' (ए८) । सद्यो ह्याकृष्टस्य पूर्वपचार्थानवने। याद्वत्तराप्रतिपत्तेर्युक्तं कालहरणम् । स्रत्र च दिवसैः पश्चिभिर्दशिभिर्द्धार्थाभिर्वेषदोषद्वदतिक्षपचसमाप्तिः न त्वयन्तं कालं तृष्णींभाव एव । यश्चाते।ऽधिकः कालः—'संस्थिते।ऽपि कचित्संवदसरं प्रतीचेताप्रतिभायामिति' (गैतम १३।२८)—न युक्तमादर्तुं यते।ऽप्रतिभा यदि प्रतीचा-कारणं सा चेत् संवत्सरादृष्ट्वं भवतीति किमित्यकारणम् । न चैष नियमः केनचित्प्रकारणावगम्यतेऽप्रतिभावतः संवत्सरेण प्रतिभा भवतीति । तस्माचावन्त्येवाहान्युपेचा युक्ता यावद्धिः पूर्वपचार्थावधारणं भवत्युक्तरं च प्रतिभाति । एतच्चामुकस्य मन्दिधयोष्येता-वन्मान्नैरहोभिर्भवतीति नाधिकं कालमुपेचणीयम् ।

पूर्वपाचिकस्य तु तदहरेव स्वार्थविनिवेशनं युक्तम् । यत इदमेष मे धारयतीदं वाऽनेन ममापक्षतिमिति निश्चितं तस्य भवति । स्वेच्छया ह्यसौ प्रवर्तते । केवलं तस्मै स्वपक्तमान् वेदयते किमित्यनिश्चितः स्वार्थो भवति । उत्तरपाचिकस्त्वविदितसंबन्धस्तदानीमेव राज-पुरुषेरानीयमानः कथमिव स्वपरपचौ निश्चिनुयात् । पच्चद्रयनिरूपणं हि तदस्य तदानीमे-वापति । नान्यथोत्तरपाचिको भवति । तस्मात्पूर्वपाचिकस्य साध्ये वस्तुनि तदहःपूर्व-पच्चमाप्तिर्द्विवसलाभो वा । उभाविप चैतौ पचौ स्मृत्यन्तरपरिगृहीतौ । तथा ह्याह—'सुनिश्चितवलाधानः पूर्वपचो भवेत्सदा।दशाहं द्वाशाहं वा स्वपचं परिशोधयेत् ॥'' इति॥ तथेदमपरम् (याज्ञ० व्य० ७) ''ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ।''

या तु संवत्सरपरीचा सा मृलासंभवादप्रमाणम्। न हि व्यवहारस्मृतावष्टकादि-वद्वेदमूलता शक्यते व म—श्रकार्थरूपत्वादर्थस्य। प्रमाणान्तरविषयत्वे च तदसंभवः प्रतिपादितः।

एषाऽपि पूर्वपचोपेचा न सर्वत्र । यत उक्तम् (याज्ञ० व्य० १५)

'साहसस्तेयपारुष्यगोभिशापात्यये खियाम्। विवादयेत्सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः।।'' इति।

साहसादी हि चिरमुपेच्यमाणेऽपरमाराध्तुयात्। धतः सद्यो विवादो विधीयते। त चात्रास्मृत्यादयोऽनुत्तरहेतवः संभवन्ति। साहसादिकारणं हि तदानीमेव राजानं वेदयेत्। तीव्रसंवेगता हि तत्र भवति। वस्नाद्यपहारेण तदुपेचायां रागशङ्का भवति। सािच्यास्तत्र यद्यच्छया संनिहिता ध्रापि भवन्ति। ते हि देशान्तरं गता नामजात्या-दिभिने विद्यायन्ते। ततः स्वाभाविकप्रमाणाभावः।

किंच ऋगादानादिषु कदाचिदितरेतरं संद्धते। न तत्र राज्ञो हस्तप्रचेपः।'
प्रायेण च संशुद्धौ नानुसृतिरुपयुज्यते तदा कियहत्तमिति। साहस्रकारी तु राज्ञाऽवश्यं
निप्रहीतव्य इतरेण संधीयमानोऽपि। तस्माहणादिषु कालहरणं साहस्रादिषु सद्य इति
स्थितम्। तदुक्तम्—

"गहनत्वाद्विवादानामसामध्यात्स्मृतेरिप। ऋगादिषु हरेत्कालं कामं तत्त्वबुभुत्सया॥"

यदा संकुलः पूर्वपत्तो भवति तदा गहनत्वान्न शक्यते महीतुम् । श्रनाकुलो विलुप्त-कमोऽपि गृहीतः प्रतिवचनकाले महत्वान्न शक्यते सर्वेशा स्मर्तुमिति स्मृत्यन्तरस्यार्थः ।

उत्तं च न विभावयेत्। साध्यं वस्तु निर्दिश्य न साधयति साधनस्याभावात्, विपत्ते वा भावात्।

न च पूर्वापरं विद्यात्। डक्तमेतत्। तस्मादर्थाद्वावहारवस्तुनः स हीयते पराजितो भवतीत्रर्थः॥ ५६॥

> ज्ञातारः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेक यः॥ धर्मस्थः कारणेरेतेहीनं तिमिति निदिशेत्॥ ५७॥

चातारः साविषाः पुरुषा सम सन्तीत्युक्त्वा यदोच्यते कथ्यतामिति तदा तृष्णोक ग्रास्ते—न तान्देशनामजातिभिविशेषणैः कथ्यति—तदा एतेः प्रत्येकं पूर्वमुक्तैः कारणीरिह होने। इसे। व्यवहाराद्भ्रष्ट इति । धर्मस्यो धर्माधिकरणस्थः प्राड्विवाको निर्दिशे विश्वतं व्रूपाविज्ञते। उपमिति । यथैव विषक्तवाधकप्रमाणावृत्त्या पराजय एवं खपक्तसाधनाभावादिषि । ग्रभावनिश्चयश्च पुनः पुनरवसरेऽनुपन्यासात्कारणान्तरस्य चानुपन्यासेऽभावादिति ।

ज्ञातार इति तृज्ञन्तमेव। तत्रेदमिति द्वितीयान्तं युज्यते। "खखर्थतृनामिति" (पा० सू० २।३।६६) षष्टीनिषेधात्।

होनं तिमिति द्वितीयान्तः पाठः। इतिशब्दः प्रकारार्थो द्रष्टव्यः। एभिरुक्तैः प्रकारेरन्यैश्चैवंविधेर्द्वीनं तिन्नदिशेत्। यदा तु वाक्यार्थपरामर्शः तदा होने। प्रसाविति पाठः। वाक्यार्थस्य कर्मत्वाद्द्वितीयाया ग्रभावः।

एते पराजयहेतवः । न त्वाकारेङ्गितादिवद्भ्यभिचारिगः। यो हि पुनः पुनर्विचारा-बसरे न सन्निधीयते संनिहितो नोत्तरं प्रतिवक्ति तत्र निश्चितमिदं भवति नास्य जयहेतु-रस्तीति । यदि च सर्वदैवानुत्तरवादिनं न पराजयेद्राजा तते। व्यवस्थाभङ्ग स्थापद्यते । पैर्वापर्यानववोधस्तिवङ्गितादिवद्ष्ष्टव्यः । यः सर्वकालं वाग्मी प्रगल्भः प्रतिपत्तिमां- स्तरयोङ्गतादयोऽन्यथाभवंतः पराजयद्देता र भाषान्तरेषानिश्चितेऽपि लिङ्गदर्शनस्थानीया उपाद्वस्था भवन्ति ॥ ५७॥

> श्रभियोक्ता न चेद्ब्र्याद्बन्ध्यो दण्ड्यश्च धर्मतः ॥ न चेत्त्रिपक्षात्मब्र्याद्धमं प्रति पराजितः ॥ ५८॥

ग्राभियोक्ता प्रश्नी राजान्तिकं कञ्चन पुरुषमाहूय यदि व्यवहारपदं न कथयित तदा निष्प्रयोजनाद्धन्ध्या दण्ड्यश्च। दण्ड्वन्धने दण्डपरिमाणे च गुणवक्तां प्रत्यर्थिन ग्राह्वानेन च हानिमपेच्य कल्पनीयानि। ग्रतस्तदहरेवार्थिना विवदितव्यम्। प्रत्यर्थी त न चेत्विपक्षाद्व्यादित्यर्थः—तदा नासा दण्ड्यो बन्धयितव्या वा। किं तहीयता कालेनोक्तरे सत्यपराजित एव।

धर्म प्रति। धर्मत एवायं पराजयो न छत्त्रमिल्र्धः।

चिषक्षादिति पात्रादेषु द्रष्टव्यस्तेनेकाराभावः। श्रर्थतत्त्वमस्य श्लोकस्यास्माभिः प्राङ्निकपितम् ॥ ५८ ॥

> या याविनह नीतार्थं मिथ्या यावति वा वदेत्।। ता नुपेण हाधमेशो दाप्यो तद्द्रिगुणं दमस्॥ ५९॥

येन पश्चसहस्राणि दत्तानीति प्रमाणान्तरान्निश्चितं—लेख्यादै। तु करणे 'दश'समारोपितानि—प्रमाणान्तरं संवत्सराख्यमिति निश्चित्यंदमपश्यत्केवलेन लेख्यप्रमाणेन
सर्वत्र प्रवर्तमानः—ळलव्यवहारीति द्विगुणं दण्ड्यः। यस्य तु विस्मृत्याऽप्यन्यथाप्रवृत्तिराशङ्काते तस्य दशकं शतम्। प्रविमतरस्यापि। न तु सर्वापह्नवे दशभाग एकदेशापह्नवे
द्विगुणमिति। किन्तु शाठ्यादन्यथाप्रतिपद्यमानौ द्विगुणं दण्ड्यौ। विस्मृतिदारिद्रगभ्यौ
दण्डमुत्तरम्। या यावन्तमर्थमपह्नुवीतापजानीतेऽधमर्णः—सिय्या यावति
विपरीतं धनं यदेदुत्तमणेः—तावुत्तमणोधमणोवधमज्ञौ। तद्द्विगुणं दमम्।
तिद्यपह्न्यमानधनपरामर्शः। यावदपह्नुतं तते। द्विगुणं दमो दण्डः। प्रधमेच्चपहणाच लिङ्गान्निश्चतळलविषयोऽयं दण्ड इत्युक्तम्॥ ५-६॥

पृष्टाऽपन्ययमानस्तु कृतावस्थो धनेषिणाः॥ ज्यवरेः साक्षिमभान्यो तृपत्राह्मणसन्धिः॥ ६०॥

यः कृतावस्य श्राहतोऽभियुक्तो गृहोतप्रतिभूश्च राजसकाशे प्राह्विवाकेनान्यैवी प्रच्छाते किमस्मै धारयसि नेति पृष्ठः सञ्चपव्ययतेऽपहुते । धनैषिणा स्वधनं पूर्व-प्रयुक्तमात्मनः साधयितुमिच्छता । साक्षिभभिक्षी विप्रतिपन्नः प्रतिपादयित्वयः । च्यवरैः। 'त्रय प्रवरे येषां तैर्ह्यवरैः। ग्रवरमपचयातिशयमाह। यद्यत्यन्तं न्यूनास्तदा त्रयः रयुः। प्रन्यथा त्रिभ्य ऊर्ध्वम्। नृपब्राह्मणसिन्धाविति। "नतु च तेषामेव यैन्यीयः प्रारब्धस्तत्र तत्सिन्निधान एव साचित्रशः प्राप्तः। किमनेन नृपन्नाह्मणसिन्धाविति।" नैवम्। प्रमाणपुरुषप्रेषणेनापि साचित्रश्च उपपद्यत इति। साचात्प्रष्टव्य इति पुनर्वचनम्॥ ६०॥

याहशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ॥ ताहशान्संभवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतं च तेः ॥ ६१॥

साचिलचणोपन्यासः श्लोकः। याद्वृधाः साक्षिगो यज्ञातीया यद्गुणयुक्ताश्च धिनिभिरुक्तमणैंव्यंवहारेषु धनप्रयोगादिषु कर्तव्यास्ताद्वृधान्वच्यमाणेन कथि-ष्यामि। यथा च चहतं सत्यं वाच्यं वक्तव्यं पृष्टैः सद्भितः—पूर्वाह्न इत्यादि—तमिप प्रकारं वच्यामीति ॥ ६१॥

यहिएा: पुत्रिक्षा मालाः क्षत्त्रविट्युद्रयानयः ॥ अध्यक्ताः साक्ष्यमहन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२॥

कृतदारपरित्रहा गृहिणः। गृहशब्दो दारेषु वर्तते। ते हि स्वकलत्रपरिभवभयात्र कृटमाचरित। ग्रात्मिन केचित्रिरपेचा ग्रिप भवन्ति। ग्रन्यदेशान्तरगमनेनात्मानं रचयिष्याम इहैव च कचिद्गुप्ता भविष्यामे। धनं मित्रं वाऽर्जयाम इत्यनया बुद्ध्या श्रमृतमि वदन्ति। कुटुन्बिनस्तु स्वकुटुन्बभयात् क वाऽत्मानं न परिरच्चिष्याम' इति दूरं कृत्वा कुटुन्बस्य सापेचतया राजदण्डभयात्रान्यथा प्रवर्तन्ते।

पुचिषा इति पुत्रस्नेहारपुत्रिषाः। अपुत्रदारश्च सान्तिप्रश्नकाले साध्वाचारे।ऽपि कदाचित्र सन्निहिता भवति। स हि नैकस्मिन् देशे आस्थानवान् भवति।

एवं मोला स्रिप व्याख्येयाः। मोला जानपदास्तहेशाभिजनाः। ते हि स्वजन-क्वातिमध्ये पापभीक्तया न मिथ्या वदन्ति। 'मूलं' प्रतिष्ठा—सा येषामस्ति ते मोलाः। श्रर्थकथनमेतत्। तिद्धतस्तु भवार्थ एव कर्तव्यः। यो हि यत्र भवः सोऽपि तस्यास्तीत्यविरुद्धम्।

क्षत्रविद्शूद्रयोनयः। न बाह्यणः। सर्वदा ह्यस्याध्ययनाध्यापने विहिते, श्रन्वहं वाऽग्निहोत्रहोमः। तत्र दूरस्ये राजनि धर्मोपरोधोऽस्य माभूदित्यसा न कर्तव्य-त्योपादीयते। यदच्छयाऽवगतार्थस्तु साद्त्यन्तराभावे गरीयसि कार्ये मुख्यतमः स साज्ञो। तथा च ''ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेदिति'' साज्ञिप्रभो भविष्यति (८८)। विगिन्नशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। चत्रं योनिष्ठत्पत्तिः कारणमस्यासी 'जन्नयोनिः'

चत्रियजातीय इत्यर्थः। चत्राद्वा योनिर्जनमास्येति पश्चमीति योगविभागात्समासो-ऽत्युक्तः। प्रिर्थना यदेकं भवन्त्येते मम साचिषः तदा साचिक्रमीष योग्या भवन्ति। ये तु स्वयमागत्य साच्यं दहति न ते साचिषः।

ख्रनापदि। 'श्रापत्'साच्यन्तराभाव इति के चित्। तदयुक्तम्। विसंवाद-कत्वमसाचित्वे कारणम्। तत्संवादकान्तराभावे नापैति। न वयं त्रूमः—प्रतिषिद्ध-साचिभावा विद्यमानानृताभिधानहेतवोऽर्थसंवन्ध्यादयो वाऽस्यामवस्थायां प्रतिप्रसूयन्ते— किं तिहि येषां कदाचिदाहूयमानानां धर्मविरोधो भवति श्रोत्रियादीनां तेषामविद्यमाने-ब्वन्येष्वनुभूतार्थानामिदं प्रत्यनुज्ञानं न पुनरनृतानाम् ॥ ६२ ॥

> आप्ताः सर्वेषु वर्षेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः ॥ सर्वधर्मविदेाऽछुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत्॥ ६३॥

श्राप्ता श्रविसंवादका यथादृष्टार्थवादिनः येषां लोको विप्रलम्भकत्वं न संभावयित—धर्मानुष्ठानपरा ये ख्याताः। सर्वधर्मावद् श्रोतं स्मार्तमाचारिनकृढं च सर्व धर्मम्—इह नरकः फल्लामिह स्वर्ग इत्येवं निरवशेषं—जानन्ति ते ह्यनुताभिधाने नरकं पश्यन्तो बिभ्यति।

म्यलुब्धा उदारसत्वा न स्वरुपं धनं वहु मन्यन्ते।

पक्षेकस्य समस्तानि सर्वाणि विशेषणानि —साचिकियायां गुणभूतत्वाद्गुणे च साहित्यस्य विविचतत्वात्।

सर्वेषु वर्षोष्टिवति । सर्वकार्येषु न जातिनियमे। इस्तोत्युक्तं भवति । यत्युनर्जा-तिन्यवस्थावचनं तदुपरिष्टाद्वस्थामः । तदेतदुक्तं भवति । सर्वेः काथिभिः सर्वे वर्णा यथासंभवं सान्तिषः कर्तन्याः ।

कार्येषु ऋणादानादिषु।

यथोक्तलचणात् विपरीतांस्तु वर्जयेत् । यद्यपि विशिष्टेष्वभिहितेषु तद्विपरीतानां प्रसङ्ग एव नास्ति तथापि लौकिकोऽयं पर्युदासः। प्रायेण हि लौकिका ग्रन्यं
विधायान्यं तद्विपरीतं निषेधयन्ति । तथा च भवन्ति वक्तारः—'क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यमिति'। किंचाविसंवादकत्विमिष्ठ प्रधानं साच्चिलचणम् तच न विधिमुखेन
शक्यावसानम्, किन्तु विसंवादकरणाभावमुखेन । न हाविसंवादकत्वं प्रत्यच्वदृश्यम् ।
तद्वि यथार्थाभिधानम् । श्रोत्रप्राह्ये च वस्तुनि क्रुतः प्रत्यचा यथार्थनिश्चयः । प्रत्यचत्वे हि नैव साच्यवगमोऽन्विष्यते । न च सर्वत्र परोच्चे वस्तुनि शब्दावगम्ये प्रमाणान्तरसंवादसंभवः । तस्माद्यानि भूयस्त्वेन मिथ्याभिधानकरण्यत्या दृष्टानि तद्द-

> नार्थसम्बन्धिना नाप्ता न सहाया न वैरिणः॥ न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्याती न दृषिताः॥ ६४॥

तानीमानि संभाव्यमानसिष्याभिधानकर्णात्वेन पठ्यन्ते।

तत्रार्थ सम्बन्धिन उत्तमणीधमणीद्याः। उत्तमणी ह्यधमणीवचनेन पराजीयमाना-स्तदानीमेव रोषावेशवशतः स्तंभयन्ति धनं प्रत्यादातुमधमणीम्। ध्रतोऽसी सिन्निहित-धनिकचित्तमनुवर्तमानः तदनुगुणं वक्तुं शक्तोति। तस्मादसी न साची। उत्तमणीऽपि निर्धनेऽधमणें व्यवहारजयाच धनप्राप्ती मह्यमयं प्रतिदास्यतीत्यनया बुद्ध्या कदाचित्त-त्पचानुगुणं वक्तोति सोऽप्यसाची।

श्रथवाऽर्थः प्रयोजनं यस्य साचिणो विवादिभ्यां किंचित्प्रयोजनं साध्यं, तेन वा तयोः, स उपकारगन्धात्र साची। यो वा व्यवहारगतेनार्थेन समानफलः। इत्येवं-प्रकारार्थसम्बन्धिनः।

स्राप्ता मित्रबान्धवतया कार्याभ्यन्तराः पितृब्यमातुलादयः । सहायाः प्रतिभूप्रभृतयः । वेरिणः प्रसिद्धाः । द्वृष्टदेश्वा श्रन्यत्र क्रतकाटसाद्याः । श्रन्यद्वा
प्रतिषिद्धमाचरितवन्तः । व्याध्यातां रोगपीडिताः । न पुनरीषद्रोगिण इत्यार्त्तप्रहणम् । पीडितस्य हि क्रोधिवस्मृत्याद्यो मिथ्यावचने संभाव्यन्ते । द्विताः पातकिनोऽभ्यस्तोपपातकाश्च । दृष्टदेशप्रहणं तु तेषामेव क्रतनिप्रहाणां परिम्रहार्थम् । ते
हि राजनि वृत्तदण्डा माहितविनयत्वान्त संप्रति 'दूषिता' भवन्ति ॥ ६४ ॥

न साक्षी नृपतिः कार्या न कारुक कुशीलवै।। न श्रोत्रिया न छिङ्गस्था न सङ्गेश्या विनिर्गतः॥ ६५॥

त्वं में साची भविष्यसीति व्यवहारकृता धनविसर्गादिकाले साचित्वे नृपितर्ना-ध्येषितव्यः। तस्य हि साच्यं ददतः पचपातमाशङ्करन्। प्रभुत्वाद्वा ददतोऽन्यतरस्य कार्यनाशः। न च साचिधमें ॥ प्रष्टुं युज्यते। तद्देशवासी च यद्यपि लेखादिना संवादये-चथाऽपि साचिधमें सर्वे न कुर्यादिति तद्देशवासिना राज्ञः साचिकरग्रप्रतिषेधः।

कारकादीनां खकायोपरोधशङ्कया। संगत्या च ते जीवन्ति। खभावश्चैष जान-पदानां यत्ख्यं निश्चितवन्तोऽपि 'जीयामहे वयमिति' जिताः साचिकादिभ्यो रुष्यन्ति। ततश्च सार्वलीकिकी संगतिः कारुकादीनामुच्छिद्यते। किं च प्रकृतिपरिलघुत्वात्तेषां वृत्तेश्चलियतुमिप शक्यन्ते। तथा च पच्चपातं भजेरन्। श्रोचियस्य तु साचित्वे कर्तव्यता प्रतिषिध्यते राजवन्न पुनरप्रत्ययिततया। न हि श्रोत्रियत्वं प्रामाण्यं विद्वन्ति, जनयत्येव विशेषतः। न हि श्रोत्रियत्वं विसंवादहेतुतयोपलब्धम्। एवमुत्तरत्रापि।

कारकाः शिल्पेपजीविनः सूपकारायस्कारादयः । कुशीलवाः नटनर्तकगायनाद्याः । श्रोवियो वेदपाठकः । यस्त्वध्ययनतत्परः स इह गृह्यते । श्रथवा श्रोजियत्वं कर्मानुष्ठानेपलचणार्थम् । तेनानुष्ठानपरस्य तद्विरोधतया प्रतिषेधः । लिङ्गस्या
ब्रह्मचारी । परित्राजकपाखण्डलिङ्गधारिणस्तु कुशास्त्रवर्तित्वादेवाप्राप्ताः । सङ्गिभ्यो
विनिर्गता वेदसंन्यासिनो गृहस्थाः । 'सङ्गः' श्रभ्यासतो विषयोपभागः; दृष्टार्थकर्मारम्भो वा ॥ ६५ ॥

नाध्यधीना न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत्।। न दृद्धो न शियुर्नेको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः॥ ६६॥

ग्रध्यधीनशब्दे। त्यन्तपरतंत्रगर्भदासादै। रूढ्या वर्तते । अन्ये तु तुल्यसंद्वित्तवा-दिध्यधीन इति पठन्ति । 'प्रध्याधीनो' वन्धकी छतः । वक्तव्या द्विश्वास्यः शिष्यपुत्रादिः, आचार्याधीनत्वात् । अथवा कुष्ठादिना कुत्सितकायः । दस्युः भृतिदासः वैतिनकः । 'स ह्युपादासयित' कर्माग्रीति नैरुक्ते निरुक्तः । तस्य च दिवसभृतत्वात्रायन्त्रपारतन्त्रयम्सोति पृथगुपदेशः क्रियते । कर्मजीवनत्वापत्तौ तथाविधानां जीविको च्छेदः, लघुवृत्तिन्त्वाच लोभादिसंभवेनाप्रत्ययितताऽपि । चौरस्य तु शब्दान्तरोपादानान्न दस्युप्रहणेन प्रद्यम् । कठिनहृदयो वा दस्युः कूरचेष्टः । विकर्मकुच्छास्त्रविरुद्धं यः कर्म करोति । यथा ब्राह्मणः चित्रयवृत्ति वैश्यो वेत्यादि । वृद्धो वयःपरिणामादसंस्यृतिः । शिशुर्वालोऽप्राप्तव्यवहारः । एकः । त्र्यवरप्रहणेनैकस्याप्राप्तेः प्रतिषेधो द्वयोः कस्यांचिदव-स्थायामभ्यनुज्ञानार्थः । यथा त्रिष्टस्ताचारोपत्रे । 'यद्यपि तत्र तृतीयलेखको न भवति तथापि लेखनमात्रस्य व्यापारे न साचित्व इति' कस्यचिद्यमाशङ्का स्यात् । स्थन्तया वर्वरचण्डालादिः—स्वर्गादन्यत्र । शृद्धयोनित्वेन प्राप्तस्य प्रतिषेधः । विकलेन्द्रिः योऽन्धविरादिः—श्रारार्पाङ्गोपालिव्यपित्रविष्ठावादः । स्वर्गादन्यत्र । शृद्धयोनित्वेन प्राप्तस्य प्रतिषेधः । विकलेन्द्रिः योऽन्धविरादः—श्रारार्पाङ्गोपलिव्यपित्रवादः ॥ ६६ ॥

नार्तो न मत्तो नेान्मत्तो न श्चत्त्व्योषपीडितः॥ न श्रमार्तो न कामार्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः॥ ६७॥

स्राती बन्धुधनादिनाशेन । मनो मद्यमदचोबः । स्रपसारगृहीत उन्मतः पिशाचकी । सुत्तृष्णोपपी डिते बुभुचापिपासाभ्यां व्यधितः । स्रमः कायचेष्टा- धिक्येन दूराध्वगमनयुद्धादिनोत्पन्नस्तेनातः पीडितः । कामः स्रोसङ्गाभिन्नाषस्तेनाऽऽ-तः । विप्रजंभोऽत्यन्तसंयोगे द्वावि तावत्प्रत्ययै। चित्तोपष्ठवात्तत्वाधने च विष्रं भाशङ्कयाः

च। क्रुद्धोऽन्यस्मिन्नपि बहुतरकोधः। स हि क्रोधेन व्याप्तचित्तत्वात्र यावदनुभवति नाप्यनुभृतं स्मरति। तस्करश्चारः। यद्यप्यसौ विकर्मकृत्तथाऽपि भेदोपादाना-द्रोवलीवर्दन्यायो द्रष्टव्यः॥ ६७॥

स्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युद्धिनानां सहशा दिनाः॥ श्द्राथ सन्तः श्द्राणामन्यानामन्ययोगयः॥ ६८॥

यत्र पुमांसावर्धिप्रत्यिधिना तत्र स्रोणां साद्यं नास्ति। यत्र तु स्निया सह पुंसः कार्य स्नोणामेव चेतरेतरं खल्पं—तत्र भवन्त्येव स्नियः सान्तिण्यः। न चायं नियमः स्नोणां स्निय एव साद्यं कुर्युने पुमांसः। केवलं पुंविषये व्यवहारे कविदेव स्नोणां साद्यं यते। श्रियरत्वादिति हेतुरुपात्तः। भवन्ति काश्चन स्नियो ब्रह्मवादिन्य इव सत्य-वादिन्यः स्थिरबुद्धयश्च।

द्विजानां सदृशा द्विजाः। यः प्रमाणतरे द्विजः स विसदशं शङ्करमानप्रमाण-भावमपि दिशन्साच्ये न श्रद्धेयवचने भवति। यतस्तथाभूतेन प्रमाणभूत एव द्रष्टव्यः। स हि तस्य सदशः। सदशानां हि समानदेशस्थानमितरेतरकार्यज्ञत्वं च संभाव्यते। इतरस्य तु तत्प्रदेशसित्रिधिर्यत्नेन साध्यः। सदशयोस्त्वौचित्यात्सिद्ध एव। एवं हीनस्य हीनगुणोऽपि सादश्याद्महीतव्यः। न तूत्कृष्टगुणो न महीतव्यः। सादश्यं जात्याशिल्वा-दिना वा गुणेन क्रियया वा श्रुताध्ययनादिकया समानशीलत्या च। एतच्च नातिमहति कार्ये द्रष्टव्यम्। न हि हीनगुणेषु प्रत्ययितता निश्चीयते।

श्रन्त्यानां चण्डालश्वपचादीनां ताहशा एवान्त्यये। नयः। अन्ते भवा भन्त्या, सा योनिरुत्पत्तिकारणं येषामिति विश्रहः। प्रदर्शनं चैतत्। ये समाना जातिशिल्पशोलादिभिस्तेषामिहानुकानामपि विश्वकारकुशोलवादीनां—हेतोः समान-त्वात्। ६८॥

अनुभावी तु यः कथित्वयत्साक्ष्यं विवादिनाम् ॥ अन्तर्वेशमन्यरण्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६९॥

स्रन्तविश्वनि यत्कार्यमतिकितोपनतं वाग्दण्डपारुष्यसंप्रहस्तेयसाहसादिरूपम्, स्राण्ये वा ताहशमेव, शरीरे च पोड्यमाने तत्काले दस्युभिरन्येवी यतः कुतिश्चद्गृहीतं, यो वा धननिमित्तं प्रतिभृत्वेन स्थापितः न च साचिग्रो लभ्यन्ते न वा तावत्कालं प्रतिपाल-यन्ति, रहिस चे।को वाऽर्थमाददते धप्रकाशम्,—ताहशे विषये यः कशिचद्नुभावी स साचित्वेन प्रहीतव्यः । स्रनुभावी साचाह्ष्टा । यः कशिचदिति न जातिनियमः, सहशे च तदा नास्तीत्याह ।

ख्रन्तविश्मनीति विरलजनोपलच्यार्थम्। तेन शून्यदेवतायतनादीन्यपि विरल-जनानि गृह्यन्ते। तथा चार्रायग्रह्यामस्यैवार्थस्य प्रदर्शनार्थम्।

ग्रन्ये तु शरीरस्यापि चात्यय इत्यन्यथा व्याख्यानयन्ति । कार्यशरीरस्यातिपाते यः कश्चित्साची । यत्कार्यमनुष्टीयमानमतिपतत्युत्तरकालमशक्यानुष्ठानं तत्र साचिणां जातिलिङ्गवयः—सादृश्यसंबन्धाआवादिनियमा नास्ति । एतदेवोत्तरेण दर्शयति ॥ ६ ६ ॥

स्त्रियाऽप्यसंभवे कार्यं वालेन स्थविरेण वा ॥ शिष्येण बन्धुना वाऽपि दासेन भृतकेन वा ॥ ७०॥

स्त्रियेति लिङ्गन्यत्यय उक्तः। बालेन स्थिविरेश वेति वयोव्यत्ययः।
शिष्ठयेशोत्यादिना संवन्धिनः प्रतिप्रसवः। एतच प्रदर्शनमेवंविधानां नियमानां व्यभिन्
चाराय। तेन जातिसादृश्येऽपि नाद्रियेते। सुहृद्वैरिदृष्टदोषाद्यस्तु नेष्यन्ते। येषां
किचिद्सत्याभिधानकरणत्वं दृष्टं नापि व्यापकं ते न प्रतिप्रसूयन्ते। येषां तु बहुव्यापकं
कविदेव गुगातिशयं चेति व्यभिचरेत्ततः कचिदेव तत्सान्तिगः। उक्तं च

"एकः सहस्राल्लभ्येत न सीहादीत्र शात्रवात्। नार्थसंबन्धता वाऽपि पुरुषोऽनृतमाचरेदिति॥"

श्रसंभवेऽन्येषां साचियां श्वियाऽपि कार्यम्। किम् ? साच्यमिति पूर्व-श्लोकादनुषच्यते। शिष्येणेति मै। खश्रौतसंबन्धप्रदर्शनार्थमेतत्। बन्धुनेति श्रद्धार्योत्पत्तिकायादिसंबन्धप्रतिप्रसवः। सत्यपि संबन्धत्वे यो नातिप्रत्यासन्नः स गृह्यते। तेन श्रातृच्यमातुलश्वश्चर्यादयो न साचियः। तथाविधे हि बन्धुग्रब्दो रूढः। दासेनेति स्वस्वामिसंबन्ध उपलद्यते। न स्वाम्युपाध्यायो याजकश्च सर्वविधे विषये साचियः। दासे। गर्भदासः। भृतका वैतनिकः।

ननु चासामर्थ्योद्वालादयः साचित्वे निरस्ताः। न ह्येते साच्यमवधारियतुं शक्नु-विन्ति बुद्धेरस्थैर्यात्परिपाकादिभिद्धेषिसतदापदि प्रतिप्रसूयमानसमञ्जसिमिति, न ह्यापदि शक्तिरस्याविभवति। यो हि ब्रूयात् 'न वा नवीदनः पक्तव्यः—सत्यग्नौ तु पक्तव्य इति' ताद्दगेततस्यात्।

नैव देवः एवमर्थमेवे।त्तरश्लोक ग्रारभ्यते ॥ ७० ॥

वालग्रद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मृषा ॥ जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा ॥ ७१ ॥

ग्रयमस्यार्थः । नेहात्यन्ताप्राप्तनिवद्धभान्तबुद्धयो बालादयो गृह्यन्ते येनारभ्योऽर्थे इपदिष्टः स्थात् । किन्तु ये शक्तुवन्त्यवधारथितुं न चातिस्थरचेतसस्तेभ्यः अद्य- ज्ञायन्ते। तेषां वचनमनुमानेन परीच्यम्। यदि संबद्धं वदन्ति न च खलन्ति न शङ्कारमानदेषिण केनिचत्संगतास्ततः प्रमाणम्। तदाह तेषां मृषा चदतामस्थिरां वाचं
जानीयात्। एतदुक्तं भवति। वाचोऽस्थैर्येण मृषात्वं निश्चनुयात्। तत्र
वाचोऽस्थैर्ये पदानामितरेतरमसंगतिः, श्रस्फुटापरिपूर्णाच्चरत्वं च। एतच्च बालादोनामवस्थोपलच्चणार्थम्। ये च वयसा व्याधिना वाऽप्यवस्थामियतीं गता यदन्यद्विवचन्ते।ऽन्यदुचारयन्ति तचाव्यक्तं न ते साचिणः। एतस्प्रत्यच्चवेद्यमसाचित्वकारणम्। श्रन्यत्तु रागद्वेषधनलोभादिसाधारणमनुमानतः परीच्यम्। तचोक्तमेव।
उत्सिक्तचेतसः प्रश्रुत्यैवे।प्रस्तुता श्रधीरिधयः॥ ७१॥

साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रह्गोषु च॥ वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये च परीक्षेत साक्षिणः॥ ७२॥

'सही' बलं, तदाश्रित्य यत्क्रियते तत्साहसम्। राजवाक्षभ्येन महापत्ततया स्व-शरीरबलेन बलवदाश्रयेण बा यदकार्यकरणं तत्साहसम्। यथा वस्त्रपाटनामिदाह-केशछेदादि। अन्यत्प्रसिद्धम्। अत्र साचिणो न परीच्याः। 'गृहिणः पुत्रिण' इत्येव-मादिरूपपरीचाऽत्र प्रतिषिध्यते। या तु व्यभिचारहेतुतया शङ्कपते रागद्वेषधन-लोभादिरूपा सा कर्तव्येव। दृष्टमूलत्वादस्याः स्मृतेरित्युक्तम्। ७२॥

> बहुत्वं परिगृह्णीयात्साक्षिद्धेथे नराधिपः॥ समेषु तु गुणोत्कृष्टान गुणिद्धेथे द्विनोत्तमान्॥ ७३॥

यत्र भूमिभागादी विप्रतिपत्तिद्वीभ्यां च भागसाधने सान्तिशो तिर्दिष्टाः। ते च केचिदिष्टिनो भोगमाहुरपरे प्रत्यिष्टिनः। तत्र बहूनां वचनं प्राह्मम्। समसङ्ख्योषु तु ये गुणैरुत्कृष्टा बहुगुणा इत्यर्थः। एकेन वा गुणेन दृष्टपुरुषार्थोपकारिणा सातिशयेन युक्ताः। गुणवतां समगुणानां भेदे जातिरादर्तव्या। सर्वसाम्ये शपथः। अन्यद्वा तत्समानम्।

बहुत्वं परिगृह्णीयात्। बहुनां वचनं प्रमाणीक्रयोत्। द्वेषं परस्परविरुद्धा-थोभिधानम्॥ ७३॥

> समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाचेव सिध्यति॥ तत्र सत्यं ब्रवन्साक्षी धर्मार्थाभ्यां न होयते॥ ७४॥

नतु च 'अतुभावी तु यः कश्चित्' इत्यनेनोक्तमेवैतत्कथं चान्यथासिद्धिराशङ्कपते येनेदगुच्यते दर्शनश्रवणाभ्यां साद्यसिद्धिरित यत्रोच्यते। साची व्यवहरिष्यता कर्तव्यः त्वं मे साची भविष्यसि इत्युक्तम्। तत्र एवन्नोक्तः स न प्राप्नोति। एवमर्थमिदमुख्यते। यस्तत्र संनिहितः कथंचिद्व- नुभविता त्वं स्मर्चमहत्त्वावयोरमुमर्थमित्येवमनुक्तेऽपि भवत्येव साची— समझिद्धाना- तमाचादनुभावाच्छ्रवणाञ्च। समचराब्दानुषङ्गः कर्तव्यः। यत्क्रतिश्चदेक्षेन श्रूयते तते।ऽन्येन तत्परंपराश्रुवं तेन परंपराश्रावी न साची। यथैतेनेदमकार्ये कृतमिदमस्मै वा धारयतीति लोकप्रसिद्धगाऽगतम्, न तु प्रमाणतः। तत्र समचदर्शनं साचादनुभवनमर्थदिषयम्णप्रयोगदण्डपाक्ष्यादि साचाद्दष्टं चच्चव्यापारेण वाक्पाक्ष्यं तथेदमस्मन्त्रया गृहीतिमित्येवमादिविषयं शब्दश्रवणम्। यद्यपि दशिकपलिष्धमात्रवचनः तथापि द्वतानुरोधितया श्रोत्रज्ञानं श्रवणं भेदेनोपात्तम्। एतावचात्र विविचतम्। प्रमाणतो येनानुभृतं स साची। समचशब्दश्रहणं प्रमाणमात्रोपलचणार्थम्। तेनानुमाणदिनाऽप्यनुभृतमनुभूतमेव। स्रत स्राप्तामाच्छुतमप्रत्यचमपि प्रमाणम्। एत्तरस्तु श्रताकाधिऽनुवाद एव। सत्यवचनस्य विहितत्वात्, स्रसत्यवादिनो धर्मार्थदानेश्च प्रमाणान्तरावगतत्वात्।। ७४॥

साक्षी हष्टश्रुतादन्यद्विज् वनार्यसंसदि ॥ अवाङ्नरकमभ्येति मेत्य स्वर्गाच हीयते ॥ ७५॥

श्रमत्याभिधाने सान्तियां फलदर्शनार्थिमदम्। दृष्टश्रुतशब्द उपलब्धिपयीय इत्युक्तम्। तस्माद्दन्यदनुपलब्धम्। तच्चेद्ववीति। ग्रायाः सम्यक्तारियः। तेषां संसदि सभायाम् ग्रवाङ् श्रधोमुखः। नरकं याति यमयातनास्थानं गच्छति। मेत्य मृत्वां। स्वर्गाच्च होयते अश्यति। यद्प्यनेन स्वर्गारोहिणिकं कर्म कृतं तदिपि कौटसाच्यपापस्य गुरुत्वात्प्रतिबध्यते। न तु स्वर्गस्य कर्मणः पापेनान्येन नाशः। स्वफलविधित्वात् कर्मणामन्यत्र प्रायश्चित्तेभ्यः॥ ७५॥

> यत्रानिबद्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वाऽपि किंचन ॥ पुष्टस्तत्रापि तद्व्याद्यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७६ ॥

'ननु चोक्तं समहदर्शनाहित्यत्र यथाकर्थं विदनुमृतवता (नियुक्तस्यापि सादयम-स्तीति । तत्र किमनेन यत्रानिबद्धो (पोति । को वा विशेषः ।''

डच्यते । लेख्यारूढस्य व्यापारविशेषाद्युक्तं साद्धित्वं न पुनरनारूढस्य । ग्रारोह्याः स्थानर्थक्यप्रसङ्गादुभयोः साद्धित्वे । भ्रत एतामाशङ्कामपनेतुमिदमुच्यते । पूर्वस्तु श्लोको यत्रानुक्ताः साद्धियः । श्रयं तु यत्र ससाद्धिकं लेख्यम् ।

स्मिनबद्धी लेख्यमनारूढे। ऽपीत्यर्थः । ईच्लाश्रवणे न्याख्याते । शेषं सुवेधम् ॥७६॥

एको छुन्धस्त्वसाक्षी स्याइद्ह्यः शुन्योऽपि न स्त्रियः॥ स्त्रीबुद्धरस्थरत्वात्तु देषिश्चान्येऽपि ये द्वताः॥ ७७॥

एकस्य पुनःप्रतिषेधो लोभादिरहितस्य प्रतिप्रसवार्थः। तेन सत्यवादितया निश्चित एकोऽिप साची भवत्येव। स्थियस्तु न कथंचित्साच्यमईन्द्यल्पा वा बह्व्यो वा। शुच्योऽ-पोति गुणवत्योऽपीत्यर्थः। अत्र हेतुः। स्त्रीबुद्धरस्थिरत्वादिति। प्रकृतिरेषा स्थीयां यद्बुद्धेश्चापलम्। गुणास्तु यत्नोपार्जिता अपि प्रमादालस्यादिना व्यपयन्त्यतः स्वाभाविकमस्थैर्यं तिष्ठदेव। यथाऽऽभयाविनो घृतादिनोत्पन्नेऽप्यग्नेः स्थैर्ये स्वल्पेनापि प्रमादे पुनः सञ्चनामयावितानुवृत्तिः। अतोऽनया शङ्क्या गुणवतीष्विप तासु नाश्वासः। यत्तु "स्थियाऽप्यसंभवे कार्यम्" [श्लो० ७०] इति तद्यत्र तत्त्वणादेव पृच्छान्ते। यत्रे-यमाशङ्का न भवति केनचिदासां संचित्ततं मन इति। यत्र तु कालव्यवधानं तत्र जीय-मानेन कदाचिदनुकूल्यन्ते इति न कचित् सािच्चण्यः।

दीषेशचान्येऽपि ये वृताः। रोगादिभिदेषिये ब्राभ्योऽन्येऽपि पुरुषा वृताः आक्रान्ता भूयिष्ठदेषा इत्यर्थः।

के पुनरमी देाषा नाम।

उक्तं च। रागादयः शास्त्रप्रतिषिद्धाः शंक्यमानव्यभिचारहेतुभावाः। यद्यपि कोवलेन स्वशब्देनैवोक्ता देषाः तथाप्यतुक्तपरिग्रहार्थमिदमपुनरुक्तम्। सामान्यविशेषाः भिधानं हि सर्वत्र ग्रन्थकारा अनुमन्यन्ते।

श्रन्ये त्वकारप्रश्लेषेणालुब्धेऽप्येको न साची कि पुनर्लुब्ध इत्येवमाचचते। तथा च द्वयोरभ्यनुज्ञानं भवति।

शुच्य इतीकारा दुर्लभा ''वाता गुग्रवचनात् इति'' (पा० स्०४ । १ । ४४) विधानात् । कृदिकारादिति (वा०४ । १ । ४५) केचित्समर्थयन्ते ॥ ७७ ॥

> स्वभावेनेव यद्ब्रयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकम् ॥ अता यदन्यद्विद्युर्धमाथं तद्पार्थकम् ॥ ७८॥

साचियो यत् स्वभावेन व्यावहारिकं ब्रुवन्ति तद्याह्यम् । यत्तु स्वभावाद्वि-चिता धर्मबुद्धा धर्मार्थे ब्रुयुस्तदपार्थकमग्राह्यमित्यर्थः । यद्यधादृष्टस्यार्थस्य वचनं तत् स्वभावतः । यत्त्वन्यधा—माभूदस्य तपस्विनो मद्वचनेन वाध इत्यनया बुद्ध्या—तद्पार्थकम् । यथाकेनिचदावेदितं भवति ध्रनेनाहमाक्रुष्ट इति—तत्र परेणापह्नुतम्—साचिया श्राहुः सत्यमाक्रुष्टः, नर्भणा, न तु रोषेणेति । तत्राक्रुष्ट इत्येतत्स्वाचियां वचे। प्राह्मम् । नर्भणेत्येतदुत्तरवादिनानुक्तत्वादपृष्टमुक्तमपि न प्राह्मम् । व्यावहारिकं व्यवहारगतम्। अपगतप्रयोजनमपार्थकम्।

श्रन्ये व्याचचते। यदप्रागलभ्यादिभिः स्वलितपदसुदाहरन्ति न तावता तदनादेयं किन्तु स्वभाव एषासुपल्लचितव्योऽनुमानेन—किममी श्रप्रागलभ्यातस्वलन्ति उतासत्या-भिधायितयेति।

तत्तु प्रागुक्तं न चाचरार्थ इत्युपेच्यम् ॥ ७८ ॥

सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानिर्धपत्यर्थिसिनिधा ॥ पाड्विवाकाऽनुयुं जीत विधिनाऽनेन सान्त्वयन् ॥ ७९ ॥

सभायामन्तः सभान्तः। शोण्डादित्वात्समासः (पा०२।१।४०)। व्यव-हारदेशगता उभयोरिर्थप्रत्यिवीः संनिधानेऽनुयोक्तव्या वच्यमाग्रोन विधिना।

संत्वयन् अपरुषम्बुवन् । पारुष्येण हि प्राङ्विवाकाद्विभ्यते। प्रकृतिस्था न सर्व समरेयुः, संस्कारभ्रं शहेतुत्वाद्भयस्य । प्राङ्विवाको राज्ञा व्यवहारदर्शनाधिकृते। रूढ्यो-च्यते । यद्यप्यवयवार्थो राजन्यपि संभवति—पृच्छिति विविनक्तीति तथाऽपि भेदेन प्रयोगदर्शनम्—"अमात्यः प्राङ्विवाको वा यः कुर्यात्कार्यमन्यथा" इति (६। २३४) । पृच्छतीति प्राट् "किब्बचिप्रच्छिश्रदुश्रुप्रवां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेति" प्राट् । विशेषेण धर्मसंकटेषु विवेक्तीति विवाकः । "कृत्यस्युटे। बहुलम्" इति (पा० सू० ३।३। ११३) । कर्तरि घष् । "चजोः कुधिण्यते।ः" (पा० सू० ७।३। ५२) इति कुत्वम् । प्राट् चासौ विवाकश्च प्राङ्विवाकः ॥ ७६॥

यदृद्धयोरनयोर्वेत्थः कार्येऽस्मिश्चेष्टितं मिथः॥ तद्ब्रत सर्वं सत्येन युष्माकं हात्र साक्षिता॥ ८०॥

यज्ञानीय स्मिन् व्यवहारवस्तुनि स्नन्योर्भियः प्रत्यचं रहसि वा चेष्टितं वृत्तं तत्सर्वं सत्येन तथ्येन द्भृत कथयत । युष्माकं ह्म साक्षिता भवतामत्र प्रामाण्यम् । युष्मद्वचनाधीने सत्यानृते । इत्यनेन प्रोत्साह्यन्ते । साचिभृता प्रस्मिन् कार्य इति सामान्यनिर्देशेऽप्यखिलवस्तुश्रावणं सामध्यीद्द्रष्टव्यम् । न ह्यश्रुतिशोषाः प्रश्रविषयं वेदितुमर्हन्तीति ॥ ८० ॥

सरं साक्ष्ये ब्रुवन् साझी होकानामोत्यनिन्दतान् ॥ इह चारुतमां कीर्ति वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१ ॥

इतःप्रशृति सत्यवचनाथैः साचिणामनुयोगविधः। सत्यं वदन सेवतान् स्वर्गः-दिलचणानिनिद्तानगहितानभिष्रेतफलभोगहेत्व स्वभते साक्षोः जातिवचना वा लोकशब्दः। शुभे जन्मनि जायत इत्यर्थः। ग्राहेंमश्च जन्मनि कीर्तिं ख्यातिम् श्रमुत्तमां यस्या ग्रन्यदुत्तमं प्रकृष्टं नास्ति तां सभते। साधुवादो जनेनास्मै दीयते। यस्मादेषा च वाक् सत्या सरखती ब्रह्मणा प्रजापतिना पूजिता॥ ८१॥

> साक्ष्येऽनृतं वदन् पाशैर्वध्यते वारुणेभृशम् ॥ विवशः शतमाजातीस्तस्यात्साक्ष्यं वदेहतम् ॥ ८२ ॥

पूर्वेण दृष्टशुभफलप्रदर्शनेन सत्यवचने सान्तिणः प्रोत्साहिताः। अनेन विपरीताभिधाने दुःखोत्पत्तिदर्शनम्। सत्यवचनार्थमेवैतत्। सान्तिणः कर्म साप्त्यम्। तत्रासत्यं ब्रुवाणो वारुणैः पाशैर्बध्यते पीड्यते। भृशामत्यर्थम्। विवशः परतन्त्रीकृतः सर्वचेष्टासु वाक्चन्तर्गतास्विप । शतं यावज्जन्मनि वारुणाः पाशा घोराः सपरज्जवे। जलोदराणि वा। एतद्दोषपरिहारार्थं सत्यं वदेदिति विधिः। स्नाजातीरिति नायं मर्यादाभिविध्योराङ्। तथा सति पच्चमी स्यात्। तस्मादुपसर्गोऽयमनर्थकः, प्रलंब इतिवत्। द्वितीयाः चेयं स्मावृत्तिस्थात्र गम्यते। शतं जन्मान्यावतेते इदरगृहीतः।। ८२।।

सत्येन पूर्यते साक्षी धर्मः सत्येन वध ते ॥ तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णोषु साक्षिभिः ॥ ८३ ॥ पूर्यते शुद्धात्यन्यस्मादिष पापान्मुच्यत इति यावत् ॥ शेषं गतार्थम् ॥ ८३ ॥

त्रात्मेव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथाऽऽत्मनः ॥ माऽवमस्थाः खमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ ८४॥

एष एवार्थी विस्पष्टी क्रियते उत्तरेग ऋोकेन ॥ ८४॥

मन्यन्ते वे पापकृता न कश्चित्पश्यतीति नः ॥ तांस्तु देवाः पपश्यन्ति स्वस्येवान्तरपूरुषः ॥ ८५॥

नशब्दो व्यवहितः। पापकृतः कूटादिकारिण एवं जानते। न कश्चिद्समान्प-श्यतीति। इतिकारेण मन्यतेवीक्यार्थः कर्मेति प्रतिपाद्यते। न नः कश्चित्पश्यतीत्येष वाक्यार्थः। तांस्तु देवा वद्यमाणाः पश्यन्ति। स्वस्य चान्तरात्मा। तदुक्तम्—'भात्मैव द्यात्मनः सान्ती'' इति।

नतु कः पुनरयं पापचारी तस्य च को ऽन्यो द्रष्टा १ यावता ऽ इसैव कर्ता ग्रुभाग्रुभानां न चान्तरपुरुषे द्रष्टेति।

सत्यम्। तस्यैव देवतात्वमध्यारोप्य भेदेन कमेकत् व्यपदेशोऽनृतनिवृत्त्यर्थः। देवतारूपं त्वं जानीषे। तात्त्विकमात्मीयमान्तरं रूपं शारीरम्, तथा वाह्यमनात्मीयम- सारम्, एतदुपभोगार्थं मा दुष्कृतं कार्षीरिति प्रोत्साह्यते । स्रतो 'माऽवसंस्थाः स्वमात्मानम्' माऽवज्ञासी 'नृ धां सान्तिग्रमुत्तमम्' । स्रन्यो हि सान्ती स्रस्मिन्नेव लोको,
स्रयं तु मृतस्यापि सान्त्यं ददाति । तस्मादेतस्माद्भेतव्यम् । स्रसत्यवादी कदाचिन्मन्यते—
स्रात्मान्तरं प्रतिपन्नस्य किमेष मे द्रष्टाऽपि करिष्यतीति । तन्न । 'गतिरात्मा तथात्मनः' । स्रात्मानमन्तरेगान्या गतिनीस्ति । न हि द्वावात्मानावेकस्य भवतः ।

अन्ये तु मन्यन्ते परमात्मा सात्तो संसार्थात्मानो नियोज्या इति भेदः ॥ ८४ ॥ के पुनस्ते देवा रहस्यपि प्रच्छन्नं पापसाचरन्तं ये पश्यन्त्यत आह

> द्योभू मिरापे। हृद्यं चन्द्राकाण्नियमानिलाः ॥ रात्रिः सन्ध्ये च धर्मश्र हृत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६॥

हृदयशब्देन हृदयायतना लिङ्गपुरुष उच्यते । दिवादीनां द्रष्टृत्वे अचेतनेषु चैतन्यमारोप्यते । दर्शनान्तरे तु महाभूतानि देवतात्मतया चेतनान्येव । तथा च पृथिवी भारावतरणाय ब्रह्माणमुपागमदिति वर्ण्यते । सर्वगतत्वात्तेषां न किश्चिदप्रत्ययम्सतीति सर्वशरीरिणां वृत्तं शीलं चात्मनः कायगतं शुभमशुभं च जानते ॥ ८६ ॥

देवबाह्मणसानिध्ये साक्ष्यं पृच्छेहतं हिनान्।। उदङ्गुखान्माङ्मुखान्वा पूर्वाह्वं वे शुचिः शुचीन्।। ८७॥

देवा दुर्गामार्तण्डादयः प्रतिमाकल्पिताः। शुचीन् कृतस्नानाचमनादिविधीन्। शुन्तिः प्रष्टा स्वयमपि तथाविध एव स्यात् । कृतमिति स्रोकपूरणार्थमेव । प्रसि-द्यमन्यत् ॥ ८७॥

> ब्रहीति ब्राह्मणं एच्छेत्सत्यां ब्रहीति पार्थिवस् ॥ गोबीजकाश्वनेवैश्यं शुद्रं सर्वेस्तु पातकैः ॥ ८८ ॥

'क पुनरियं वतीया गाबीजकाञ्चनेरिति। यदि तावतप्रच्छेदिति कियासंब-न्यात्करणसुच्यते, तदनुपपन्नस्। शब्दे। हि तत्र करणस्, नार्थः"।

नैष दोष:। यथा गवादीनि प्रश्नकरण्यत्वं प्रतिपद्यन्ते तथा व्याख्येयम्। पातकैरित्युभयशेषो विज्ञेय: गाबीजकाञ्चनैः पातकैरिति। तेनायमर्थो भवति। गोबीजकाञ्चनविषयै: पातकप्रदर्शनैः पृच्छेदिति। गां हत्वा हत्वा वा यत्पातकं तद्भवति
तव मिथ्या वदत इति प्रश्नवाक्यं पिठतव्यम्। एवं वन्त्यमाणैः पातकैः शूद्रं पृच्छेत्।
पातकशब्दम्तु पातकप्रदर्शनार्थेव्वभिधानेषु द्रष्टव्यो मुख्यानां प्रश्नकरण्याभावादिस्युक्तम् ॥ ८८॥

ब्रह्मा ये स्मृता लोका ये च स्नीवात्तवातिनः॥ मित्रहुद्दः कृत्रमस्य ते ते स्युन्नु वता मृषा॥ ८९॥

त्राह्मणं हत्वा ये लोका नरकादिलचणाः प्राप्यन्ते तत्कारिभिस्ते तव भवन्ति मिध्यावदतस्तस्मात्सस्यं त्रूहीत्यनुयोगः। यश्च मित्रं दुद्यति ब्राह्मणादीन् दारसर्वस्वापहर-णादिना नाशयति—यश्च कृतसुपकारं विस्मृत्य तमेवे।पकर्तारमपकरोति—यत्तस्य कृत-प्रस्य परत्र दुःखं तदवाप्नोति ।। ८६।।

शुनो गच्छे निष्पलं साइवत इत्यर्थः। अन्ये तु देषप्रदर्शनार्थं श्वगमनवचनम्। यथा कुच्छेण महता सुवर्णाद्यत्तमद्रव्यमजीयत्वाऽग्रचित्रवाहे त्यजेत्ताहक् सुकृतं भवति। न पुनरन्यकृतस्य सुकृतस्यान्यत्र गमनमस्तीत्यसकृदुक्तमेतत्।। ६०॥

> एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यस्तवं कल्यारा मन्यसे ॥ नित्यं स्थितस्ते हृद्येष पुण्यपापेक्षिता सुनिः॥ ९१॥

पुरायपापयोरी**हिता** द्रष्टा सुनिस्त्व्यांभूतः ॥ ६१ ॥ कः पुनरसी सुनिः। भयातिशयप्रदर्शनार्थमाह

> यमा वैवस्वता देवा यस्तवेष हृदि स्थितः॥ तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः॥ ९२॥

य एष यम: सर्वप्राणिनां देहधनाद्युच्छेदकारी यातनाभिश्च निगृह्णीतेति श्रुतिपथमागते। भवतः सोऽयं तव हृदये वर्तते, न विप्रकृष्टः । सच छतापराधमधुनैव यमयित । मा चैवं मनिस छथाः—एष ग्रात्मा मदोयो मामुपेचिष्यत इति । न ह्येतस्य कश्चिदात्मीयः । तेन चेदिववादः स चेद्प्रसन्नः प्रत्यितः किं गङ्गागमनेन स्नानार्थिनः पापशुद्धये, किं वा कुरुचेत्रगमनेऽस्ति प्रयोजनम् । यत्कलं पापप्रमोचनलच्चणं ततः प्राप्यते तदिहैवाविसं-वादिनि परमात्मिन । न हि पापकःरिण ग्रात्मा निर्विशङ्को भवति । किं मेऽन्तः स्यादेते-नेति । नास्तिकस्यापि किंकथिका कदाचित् भवत्येव ।

गङ्गानदी पावयन्ती । कुरुचेत्रं तु देश एव पावनः ॥ ६२ ॥

 कपालं शरावादिपात्रैकदेशः सुवोधम् ॥ ६३॥

अवाक्तिरास्तमस्यन्धे किल्विषी नरकं अजेत्।। यः पश्चं वितथं ज्यात्पृष्टः सन् धर्मनिश्चये।। ९४॥

निमित्तं पृष्टो यो वितयमसत्यं विक्त स तेन किल्बियेन पापेन गृहीत ऊर्वपा-दे। प्रोमुखो महति गाढे तमसि नरकं यातनास्थानं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः। प्रन्यसमित्तमिस किंचिद्दश्यते तत्र तु न किंचिदेवेत्यन्धमहणम् ॥ ६४ ॥

> अन्धे। मत्स्यानिवाशाति स नरः कण्टकैः सह।। ये। भाषतेऽर्थवेकल्यमणत्यक्षं सभां गतः॥ ९५॥

स्पर्यवैकल्यं सत्यादपेतं भाषते । यथा कण्टका स्रशिता भित्तता जनयन्ति न तादृशीं मत्स्याः प्रीति जनयन्ति । यदा धनले।भेन काचित्प्रातिमात्रा भवति तथापि महद्दुःखं भवतीति सकण्टकमत्स्याशनोपमा ॥ ६५॥

> यस्य विद्वान हि वदतः क्षेत्रज्ञो नातिशङ्कते ॥ तस्मिन देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ९६॥

यस्य वदतः सान्तियो विद्वान्सत्यानृते जानानः सेंच जो उन्तर्यामी पुरुषा नातियञ्जते किमयं सत्यं वन्त्यत्यनृतं वेत्येवं नाशङ्कते—निश्चितमेवेष सत्यं वन्तिति यस्यात्मा निर्विशङ्कः-तस्मात्पुरुषाद्वान्यं श्रेषांसं श्रेष्ठं प्रशस्ततमं पुरुषं देवा जानते।

कः पुनरयं वेदिता। कश्च ततोऽन्य ग्राशङ्किता। एक एव ह्यातमा स्वप्रयह्मद्वारेण वाचमीरयन्वेदिता संपद्यते। स्न एव तद्धर्मेण कि कथं स्यादित्येवंरूपेणाशङ्काख्यानेन युज्यते। तत्र भेदानुपपत्तिः।

सत्यमेतत्। काल्पनिकेन भेदेनैवयुक्तम्। यथा इन्त्यात्मानमात्मनेति॥ ६६॥

यावता बान्धवान्यस्मिन्हन्ति साक्ष्येऽत्त वदन्।। तावतः संख्यया तस्मिन् शृणु सोम्यानुष्वेगः।। ९७॥

द्रव्यविशेषानृताश्रयाः पापविशेषाः क्रूटसाह्मिशा इत्येतत्प्रदर्शनार्थं प्रकरणमारभ्यते । तत्रायं स्रोकः संबोधनद्वारेग्रोपदिश्यमान ध्रादरार्थः संपद्यते । यद्गुद्यं मिथ उप-दिश्यते तद्यथाकश्रंचिद्धवतीत्यवधारितं प्रहर्णं नातिगुरु इदं स्वतिमहाप्रयोजनमविहतैः श्रोतव्यमिति ।

सैन्येति चैकनचनमनेकशिष्यस्तिधाने ध्यावेव विविचतम्। यस्मिन् सास्य इति न्यधिकरणसम्मी। यस्मिन् द्रव्यभेदिभिन्ने व्यवहारे यत्साह्यं तत्र तिन्निमत्तं यदनृतिमित्येषा विषय-सप्तमी। अपरा 'यस्य च भावेनेति' (पा० सू० २।३।३७)। प्रथवा द्रव्यभेदा-त्साह्यभेदः, तत्र समानाधिकरण एव। तावत इति परिमाणे व्युत्पाद्यते। तत्र यत्प्रभू-तिनिमित्तमिप परिमाणं संभाव्यते इत्यते। विशिनष्टि खंष्ट्ययेति। स्रनुपूर्वण इति सुखप्रतिपत्तयेऽनुपूर्वेण ह्यभिधीयमानं सुखेन प्रतीयते। स्रानुपूर्वी च सङ्ख्यागताऽत्रा-भिप्रता। तस्या एव वह्त्यमाण्यतात् 'पश्च पश्चित्यादि'॥ ६७॥

> पश्च पश्वनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ॥ शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ ९८॥

पशुनिमित्तमनृतम्। शाकपार्थिववत्समासः। पञ्चबान्धवांश्चानृतं हन्ति। ततश्च तेषां नरकपातनम्। मातापितरा जायामिशुनं चापत्यमिति पञ्च।

कथं पुनरन्यकृतेनैनसाऽन्यस्य फलम्। भ्रन्यकृतेन पुण्यपापादिनाऽन्यस्य स्वर्गन-रकादिप्राप्तिः संखर्गादिति वृमः। तैरयं परित्यज्यत इत्युक्तं भवति। ग्रथवा तैईतैर्यत्पापं तदस्य भवतीत्यव्रव्यपि हन्तीत्युच्यते। भ्रद्यष्टकार्यतुल्यत्वात्।

ग्रर्थवादश्चायं न तत्कायोपदेशः। तत्कायोपदेशे हि हिंसाप्रायश्चित्तो स्यात्। कौटसाच्यप्रायश्चित्तमेतद्भवति। उत्तरोत्तरसङ्ख्यादिवृद्धिः प्रायश्चित्तगौरवार्था न पुन-विवित्तितेव। तेनेत्तरोत्तरस्य गरीयः प्रायश्चित्तमित्युक्तं भवति।

थर्यं पुरुषः कस्य दास इत्येवं संशये यदनृतं तत्पुरुषानृतमुच्यते ॥ ६८॥

हिन्त जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ॥ सर्वे सूम्यन्ते हिन्त पाऽस्य सूम्यन्तं वदीः ॥ ९९॥

कथं पुनरजातानामसति संसर्गे परकीयेन संयोगो येनेदमुच्यते हिन्ति जाताः - जातांश्चिति।

डक्तमर्थवादाऽयमिति।

सर्वे भून्यनृतं वदन्। माऽवदोः भूमिसंवन्ध्यसत्यम्। माऽवदीरित्यादरार्थ-मप्येतत् प्रत्यत्तं संबोधनम्।

का पुनरियं भूमिनीम।

यदेतत्पृथिवीगोलकं पर्वतावष्टं भनं सागरावधि प्रसिद्धम्।

निवयत्याः कः खामी को वाऽपहती। न हि सार्वभौमः करिचदस्ति। तथा च गाथा भूमेः—'न मां मत्येः करचन दातुमहिति'। न करिचत्सार्वभौमोऽस्तीत्यभिष्रायः। 'विश्वकर्मन दासिय भौवनमादिविश्वकर्मभौमनेति पितृव्यपदेशेन खनाम्ना च राज्ञामन्त्रणं श्रुतं मयाऽसी रन्तुमिच्छतीति उपमैष्यति सल्लिलस्य मध्ये निमञ्जेऽहं सल्लिख्य मध्यमेवं संकल्पं वृथा संकल्पितवित त्विय सिलले मजािम। असिललमजनेन नैष्फल्यमत्र दान-संकल्पस्याह। यथा सिलले निचित्तं निष्फलमेवमेतदपीति। मृषेष कश्यपाय संगरः। तवैष संगरः प्रतिश्रवः प्रतिज्ञानं कश्यपाय ददामीित मोधा वंध्योऽस्तु सर्वसाधारणाऽहम्। सर्वजनोपभाग्या। केवलं राजाना रचानिर्वधमात्रभाज इत्यभिप्रायः। अत एतावत्या भूमेन दानापहारासंभव इति कुता विवादः।

सत्यम् । यथैवायं भूमिशब्दोऽत्र वर्तते एवं चेत्रश्रामस्यण्डिलादाविष । तत्र च संभवत्येव स्वाम्यम् । प्रत्यच्चस्यैव दानापहाराविति न किंचिदनुपपन्नम् । प्रपहारश्चास्या यादृशेन रूपेण अपहारः गृहादेने वीरुद्धिच्छेदः । अतश्च यः परकीये चेत्रे चक्रम्येत मृदे। वा कश्चिदादद्यात्रासी भूम्यपहारी स्यात् । मीमांसकैरुक्तं "न भूमिः स्यात्सवीनप्रत्यविशिष्टित्वादिति।" (मी० सू० ६ । ३ । ३)

एकदेशवचनं च भूमिशब्दमिष्ठक्त्य भगवान् कृष्णिद्वैपायने। दानधर्मेषु पठितवान्—
"परेरप्यनुमन्तव्यो दानधर्मो नृपैर्भुवि। अचयो हि निधिर्जाक्षो विहितोऽयं महीसृताम्"
इति। कृत्रनगोलकाभिप्रायमेव चादेयत्वं भूमेविश्विजिति मीमांसकैरुक्तं "न भूमिः स्थात्सर्वोन्प्रत्यविशिष्टत्वादिति" (मी० सू० ६। ३।३)। सर्वान्पुरुषान्प्रतिचंक्रमणादियोग्यतयाऽविशिष्टा भूमिः खात्मीकर्तुभशक्या कथं दोयत इत्यर्थः। अर्त्मिस्तु पच्चे प्रामनगरादिः
विश्वजिति दातव्यम्। अन्ये तु पठिन्तं 'अन्तरेण सदः पत्नोशालं च दिच्या नयन्तीति'
भूमै। गुणविधेरस्यासंभवात्चे त्रादेरप्यदानम्।

वद्रतित नेकवचननिर्देशाच्छ्य सैम्येति साधिवषयमेवैतत्संबोधनम् न शिष्य-विषयम्।

'शूद्रमेभिन्तु पातकैः' इत्यत आरभ्य यावन्तो मध्यमपुरुषिनर्देशास्ते सर्वेषां पातकमूयस्त्वसमानाख्यातरूपाद्येकवाक्यत्वाच्छूद्रानुयोगार्थाः । 'श्रन्धः शत्रुगृहं गच्छेत्' इत्यत
आरभ्य सर्वे सािचविषया श्रनुयोगाः । श्राख्यातवैरूप्येन प्रकर्णस्य विच्छेदात् मध्यमपुरुषे समानार्थक्रमत्वात्कर्तव्ये गच्छेदिति प्रथमपुरुषिनर्देशः पूर्वीधिकारनिवृत्यर्थः ॥६८॥

अप्सु भूमिवदित्याहुः स्त्रीएां भागे च मैधुने ॥ अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्ममयेषु च ॥ १००॥

कूपतडागादिस्थे महित जले स्वल्पे वा सूमिवहोषः। स्वीगां भोगे च मैथुना-रूये—केनेयं स्त्री भुक्ता मैथुनधर्मेग्रोति। ग्रब्जोषु रत्नेषु मण्यो रत्नानि मुक्ताद्याः। ग्राम्यमयेषु वैद्धर्यादिषु। रत्नेष्विति संबध्यते। द्विविधान्येव रत्नानि जलजान्यश्म-मयानि च। श्रतो रत्नग्रहण एव कर्तव्ये विशेषणद्वयोपादानं स्रोकपूरणार्थम्। श्रद्धरो जातान्यञ्जानि। श्रश्मनो विकारा ग्राह्मस्यानि॥ १००॥ एतान्दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वाननृतभाषणे ॥ यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाझसा वद् ॥ १०१॥

ऊहापोद्दी वर्जियत्वा यथादृष्टं यथाशुतं चादृष्टं तत्त्वेन ब्रूहि ॥ १०१ ॥

गोरक्षकान्वाणिजकांस्तथा कारुक्कशीलवान् ॥ मेष्यान्वाद विकांश्चैव विमान् शृद्रवदाचरेत् ॥ १०२॥

कारवः शिल्पिनस्तचायस्कारसूपकरादयः । कुशीलवा नर्तकगायनाद्याः । येण्या जीविकार्थे परस्याज्ञाकारा दासा इति प्रसिद्धाः । वार्धु विका वृद्ग्युपजीविनः । एते ब्राह्मणा स्रिप सन्तः प्रकरणात्साच्ये शपथे च शूद्रवद्द्रष्टव्या न क्रियांतरे । यथा शूद्रो न दानपुण्यादिना पृच्छप्रते साच्ये शपथे चाग्निहरणादिना शोध्यते । तद्वदेषोऽपि शपथे। यद्यपि पूर्वत्राप्रकृतः तथाप्युत्तरत्रानन्तर्योहोषवस्वात्प्रयतस्वात् प्रयत्तवेऽप्यानन्तर्यस्य संबन्धहेतुत्वाद्वच्यमाणस्यापि प्रद्यासत्त्या पूर्ववद्द्रयोःसिन्नपातात् शपथेऽपि तुल्यम् ॥ १०२ ॥

तद्धदन् धर्मतोऽर्थेषु जानन्नप्यन्यथा नरः॥ न स्वर्गाञ्च्यवते लोकादं वीं वाचं वदन्ति ताम्॥ १०३॥

तदन्यथाऽपि जानभन्यथा वद्त स्वर्गाद्भ्रयति। कूटमपि वदन दुष्यतीत्यर्थः। किं सर्वदैव ? नेत्याह । धमताऽयंषु । धर्मण दयादिना निमित्तेनार्थेषु व्यवहारेषु । धर्मस्य च निमित्तत्वमुक्तमुक्तरक्षोके दर्शयिष्यति । एतच न स्वमनीषिकयोच्यते किं तहाँ तां देवीं वाचं वदन्ति—ग्रस्मात्पूर्वेऽपि स्मर्तारः। का पुनर्देवी वाक् । ययाऽ-रिमिन्निमित्तेऽनृतं वदितव्यमित्येषा देवानां संबन्धिनी वाक् तां मन्वादयः श्रुत्वा वद-न्तीति विशेषेऽनृतप्रशंसा ।

धन्यैस्तु पूर्वविधिशेषतथाऽयं ऋोको व्याख्यातः। तद्देतद्वोरत्तकादिष्वनुयोगवाक्येषु व्राह्मणेषु भवितव्यम्। अन्यथा ब्राह्मणेषु सत्यं ब्रूहीति यथा ब्राह्मणा एते कथं शूद्रवदनु-योज्या इति तद्विद्वानिष न दुष्यतीति यता मन्वादय एवंविधां वाचं वदन्ति यथैते शूद्रवदाचरणीया इति। ते च धर्माधर्मयोः प्रमाणम्। तैश्च सत्यं वदितव्यम्। तच्च यथाविहितं तत्र स एव धर्मो यत्र वाऽनृतं तत्रानृताभिधानमेव धर्म इति।। १०३।।

> श्द्रविद्दशत्रविषाणां यत्रतीत्तः। भवेद्धश्वः ॥ तत्र वक्तन्यमतृतं तद्धि सत्याद्वशिष्यते ॥ १०४॥

तत्र नानृतं वदेदिति यः प्रतिषेधसास्याश्द्रादिविषयताऽनेनोच्यते, न पुनरनृत-वदनं विधीयते। तथा सति प्रतिषेधेनैकवाक्यता बाध्येत।

का पुनरः निमित्तश्रुतिः तचिति । तस्य वधविशेषणत्वात्र वधः । तस्यासते। निमित्तत्वानुपपत्तेः । अतश्च कृते वधे पश्चात्तद्विषयमतद्विषयं वाऽनृतं वक्तव्यमित्यर्थे आपत्तति । तस्वनिष्टम् ।

नतु च यचेति व्यवहारवस्तु निर्देश्यते पुनस्ताचेति तदेव प्रतिनिर्दिश्यते। तत्रश्च यस्मिन् व्यवहारे पराजिताः सन्तो वधाहा भवंति तस्य नातुपपन्नो निमित्तभावः।

श्रत्र वदन्ति । न चात्र वधार्हेष्वनृतिमध्यते । यतोऽनिष्टं पाणीयसो जीवनमिति । यस्त्ववधार्हानवकाशान्त पुरदास्यादिस्वित्तितादनुद्दतदंडताख्यापनाय वा जनैः स्वल्पापराधात् न घातियत्वोपपत्ति राजसत्वात् क्रोधस्य दण्डस्य चाशास्त्रीयत्वादिस्थितपरिमाणतया निश्चयाभावे। न तस्यापि निमित्तत्वोपपत्तिः । श्रतः प्रतिषेधशेषतैव न्याय्या । गौत-मीये त्वनृतविध्याशङ्काऽपि नास्ति । "नानृतवदने दोषो जीवनं चेत्तदधीनम्" इत्येव-मादिप्रतिषेधे सत्यानृतयोः कामचारप्रसङ्गे सत्यवचनेन निमित्तभावः प्रतिपद्यमानो 'न हिस्यात्सर्वभृतानीति' प्रतिषेधव्यतिक्रमतया चानृतं प्रतिपद्यत इति युक्तिमत्वेनदं कृतम् ।

न चेदसी पृष्ट भाच हे न पुनहींन्त, भनंशच कथं हिंसादे विवास प्रमान

ष्यथ सत्यिप स्वातन्त्रये तद्वचनेन राज्ञा हन्यमानत्वात्तद्वेतुभावापत्त्या प्रयोजककर्तुत्विमिति चेत् न । सर्वो हेतुः प्रयोजकः—धनेन कुलं, विद्यया यश इति, भवति विद्या
यशसो हेतुने प्रयोक्त्रो । न चान्य एवायं लै। किकफलोत्पित्तियोग्यता हेतुलच्यो हेतुभावः, द्यपि तु द्रव्यगुष्पाः । यत्रापि किया श्रूयते 'भिग्निना पाक इति' लाऽपि स्वक्रपेष्य
सिद्धक्पाभिधानात्कृदन्तैर्भावस्य । श्रन्यश्चायं शास्त्रीयः कर्तृव्यापारस्य प्रयोजको
हेतुने तु तत्प्रयोजकत्वमेवमित्यर्थम् । यदि ताबत्प्रेषणाध्येषणे स्राज्ञाप्रार्थनाक्त्ये प्रयोजकत्वं साध्येते त्रीहीनातप इत्यादावचेतनेषु णिजुत्पत्तिर्दुर्लभा ।

ननु च परिहृतमेतद्व्याख्यातृभिः मुख्योपचरितिक्रय इति चेतनावद्वस्तूपचारे 'भिचा वासयित' 'कारीषोऽध्यापयतीति'। न हात्र चैतन्यकृत उपकारः, स्रिप तु निश्चित-त्वात्तदन्यस्य प्रयोजकस्य। स्रध्ययनं हााचार्यकरम्यविधिप्रयुक्तं कुर्वाग्यस्य माग्यवकस्य शीतादिलचाणं प्रतिवन्धकमनुवदिति। कारीषे प्रयोजकत्वाध्यारोपः। प्रेरकत्वाद्धि प्रयोजकस्यच्यते। तचाचैतन्यस्य वायुजलादेरिप्रकाष्ट्रादी सुतरां दृश्यते। तदा विधि-प्रयोजकस्तुतिप्रयोक्तृभिः प्रेषणाद्यभावाद्वीग्यार्थाः शब्दाः स्युः। स्रश्चेतत्स्थमर्थाचरणं प्रयोजकत्वं तच प्रयोजकस्य व्यापारानुगुगं प्रेषणादिव्यतिरिक्तिक्यान्तरावरणं संविधाना-ख्यम्। संविद्यान एव हि कारयतीत्युच्यते। यथा बुसुचमाग्रस्य कश्चित्पात्रमाहरत्यन्यो

भक्तमुपनयति । कस्यचिद्वधप्रवृत्तस्य कश्चिद्वायुधमर्पयत्यन्यो वध्यद्देषाविष्करग्रोन मन्युमुप-द्दोपयति । एवंत्वचग्रः प्रेषित्रादिरूपरहितः सच्यापारः प्रयोज्यफलसिद्धावानुकूल्यं प्रतिपद्य-मानस्तत्समर्थाचरग्रपचे प्रयोजकः ।

अस्मिन पत्ते कारीषोपाध्याया तुल्या प्राप्तुतः।

श्रत्रापि यमन्तरेश क्रियाया श्रिनिवृत्तिर्यस्य च कारकविशेषसंज्ञा न प्रवर्देत स मुख्यः प्रयोजकः कर्ता। श्रध्यापियतारं चान्तरेश कारीषो न शक्तोत्यध्ययनहेतुभावं प्रति-पत्तुम्। श्राचार्यस्तु तमन्तरेशापि शक्त एवेति गै।शः कारीषः। यत्र च करशादिभावे। निश्चितो हेतुमत्प्रत्ययदर्शनात्तत्रापि गै।शार्थतेव। यथा कश्चित्स्वल्पेनापि प्रयोजनेन दूरं प्रामं पुनः पुनर्गतवन्तं हृष्टा श्रवीति 'श्रश्वो गमयति देवदत्तम्' इति । यत्र तु न कस्य-चिदासत्तिविप्रकर्षावन्तरङ्गवहिरङ्गभावो वा गम्यते तत्र यावन्तस्तदानुकूल्यं प्रतिपद्यन्ते सर्वे ते प्रयोजकाः।

नतु च कारकसंज्ञायामन्तरङ्गयोगो नास्तीति की विशेषः कारीषेापाध्याययोः।

स्वप्रक्रियेव सा तत्र भवताम्। न वस्त्वाश्रया। वस्त्वाश्रयो च विधिप्रतिषेधो। इदमपि तत्र पठ्यते—विवचातः कारकाणि भवन्तीति। एवं च सति यत्राकतुरेव कर्तृत्वं कश्चित्रवचेत्तत्र कर्तृप्रत्ययविधिप्रतिषेधाविष स्थाताम्। यथा पातकपरिगणनायामनुपठित "क्रयविकयी संस्कर्ता चेषच्तां चेति"। तस्मादन्वाख्यानसिद्धार्था तावकी सा व्यवस्था न वस्त्वधिष्ठानमर्थमवस्कन्दति। अत एव व्याख्यातृभिरुक्तं—समर्थाचरणं चेद्वेतुः हेतुमाद्रे प्रसङ्गः। ततश्च योऽपि कस्मैचिद्धोजनं इदाति स चौदरिकतयाऽतिसीहित्येन व्यापद्येत प्राप्तं तत्र दातुर्वधकर्तृत्वमिति। न च तत्प्रयुक्तं भवित। क्रियान्तरेण द्यसी निश्चितो भोजनाख्यप्रयोजको न वधो न वेर्ष्यादि कथंचिक्रिमित्तं भवित। भवतु वा तिनिमत्तम्, प्रयोजकत्वाभावात्त कर्तृत्वं नास्तीति बूमः। यस्य तु भूमिसुवर्णापहारादिनाऽ-पराध्येत स च तदपहारमन्युना कथंचिन्न्ययेत कि तत्रापहर्तुरपहारदेष एवेति वधेऽपि निमित्तभाव इति चिन्त्यम्।

किमत्र चिन्यते ? श्रव्यभिचारावगम्यत्वाद्धेतुहेतुमद्भावस्य न खङ्गप्रहारमे।जन-विच्छेदादेरिव भूम्यादिहरणस्य नियतनिभित्तत्वोपपत्तिः।

कोऽयं नियमोऽभिप्रेतः ? यदि ह वा केचिन्स्रियन्ते केचिन्नेत्यनियते। सियमो भवति । पुरुषस्वभावभेदात् तदेवीषधं श्लेष्मिकाय हितं विपरीतमन्यस्येति । सर्वेषामेव च भावनादेशकालस्वभावभेदसङ्घकारिसापेचः शक्त्यन्तरप्रादुर्भावः। तदेव लच्चग्रं पुरुषवि-चसंतितिसापेचं पिपासाहेतुप्राण्यन्तरसापेचं तद्भिच्छेदहेतुरिति । एवमत्यन्तामर्षियो मन्युमतः स्वहरणपरिभवादि मरणाय कल्पते । कि तत्र शक्यो निमित्तभावेऽपह्वोतुम् ? पेशलमानसस्य तूपेचैव तत्र। ये पुनर्भन्युपरीता अनशनश्वभ्रपतनविषभच्यादिनाऽपरा-द्धारसद्दिश्य म्रियेरंस्तत्राव्येष एव न्यायः।

नतु चान्यस्यैव प्रसिद्धहेतुभावस्य विषभचणादैनिमित्तस्य तत्र दर्शनात्र भूम्यादिहर-णस्यापराधो हन्तृत्वमाप्नुयात् । तेनोपजनितमन्युर्भरणहेतौ प्रवर्तत इति पारंपर्यतौ निमित्तत्विमिति चेत् । एवं सित पण्योपदेशेनापि केचिदुद्विजमाना स्नात्मानं व्यापा-दयन्ति, ततस्य तत्रोपदेष्टारो हन्तारः स्युः । तथा मत्स्विषः परद्रव्येष्वीष्ट्येया ग्रुष्यन्ता धनिषु देषमादद्वीरन् । तथाऽन्ये मूहमनसः प्रियानपुत्रान्स्वामिनश्चानुन्नि-यन्ते, तत्र प्रियादीनां हन्तृतापत्तिः । अपरे च क्षपवत्स्वीदर्शनेन परिफल्गुमनसोऽसूयन्ते भज्यमानहृदयाश्च विवेकशृन्यात्मानस्तत्र शीलवत्यः स्त्रियो दुष्येयुः । तदेवेदमापिततं मृतस्य ब्रह्महत्येति ।

सत्यमेवं यदि विधिप्रतिषेधविशोषा न स्थात्। विहितो हितोपदेशः प्रतिषिद्धं स्वहरणादि। तथा चाहु:—

"उपकारप्रवृत्तानां कथं चिचे द्विपर्ययः। न तत्र देशः केषांचिद्धेषजामीषधी यथा।"
अत्र न केवलं वैद्यादेरातुरोपकाराधिनः प्रयुक्तीषधस्य कथं चिद्विपरीततयोपपत्तावदेशः—
कितर्द्धन्यस्यापि गवादेर्भेहति पङ्को निमग्नस्योद्धर्तभुजाकर्षणाय यथाश्रमेण यदि व्यापत्तिनी
तत्रोद्धर्ता दुष्येदिति कथितं भवति। एवं सर्वत्र।

योऽपि कस्मिश्चित्खव्यापारानुष्ठानवति धनरूपातिशयसंपद्वति हश्यमाने दन्द्रहाते न तं प्रति कस्यिचच्छाखार्थातिक्रमः। निश्चितो हि निमित्तभावः प्रतिषेधस्य विषयो भवितुमईति। न च प्राण्यन्तराश्रयिषु चैतसिकेषु धर्मेषु प्रतिच्यामन्यबाभवत्सु खभाव-विशेषावसायः। न हि शक्यमवसादितुमयमस्या रूपसंपदा व्यापद्यत इति। न च निश्चिते प्रतिषेधविषये संभवत्यनिश्चितविषयता न्याय्या।

यत्र तर्हि कथं चिद्वर्षिविपर्ययशरीरशोषणादिना कुतार्किकपरीता स्यादिप निमित्ताव-गतिस्तत्र किं भ्रंशयितुं शीर्लं संयुज्यतां कामिना, भवतु वा पुरुषवातिनीति ।

नैतदेवम् । न ही दशी भवन्त्यपि निमित्तता प्रतिषेधस्य विषयः, विध्यन्तरिविधात्। धास्ति छत्र व्यभिचारप्रतिषेधविधः । न वाऽपि विध्यन्तरेणानवष्टब्धे विषये कृतावकाशा विधयो विरोधविध्यन्तरं विषयमास्कंदितुमर्हन्ति। येऽपि मन्यन्ते रागलच्यां प्रवृत्ति शीलसंरचयोपदेशो निषेधति न शास्त्रलच्यां तेन महानुभावतया मास्य तपस्विनो जीवितमुच्छेत्सीदिति प्रायोजिहीर्षया मुमूर्षुया संप्रयुच्यते नासी व्यभिचारऽतिषेधम-तिकामेत् । यचु विध्यन्तरविषये न विध्यन्तरं प्रवर्तत इति नैवायं विध्यन्तरस्य विषयो रागलच्यात्वात् ।

नतु च प्रवृत्ताविष नैव शास्त्रमस्ति नियोगिवधाविव व्यभिचारानुज्ञानस्मृत्यभावात्। श्रथाप्रवृत्तौ कामयेत मारणमिति प्रतिषेधभयात्प्रवर्तते सोऽिष प्रतिषेधो रागलच्यामेव हिंसां प्रतिषेधयति। न चासौ रागते। न प्रवर्ततेऽिष तु प्रतिषेधभयात्। या तु परेष-कारतः प्रवृत्तिः साऽिष प्रतिषेधविषयपरिहारेण। योऽिष किंचिद्याचेदयमहमात्मानं हन्मीति हन्यान्न तत्र।प्रयच्छते। घातकत्वं व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्।। १०४।।

वाग्दैवत्येश्च चहिभर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ॥ अनुतस्यैनसस्तस्य कुर्वाणा निष्कृतिं पराम् ॥ १०५॥

वाक् चासी देवता च सा वाग्देवता। तदर्श च चरवा वाग्देवत्याः। तण्डुला नातिपकाश्चरवः। तैर्यजेरिति बहुवचननिर्देशात् चरुभिरिति बहुवचनम्। न पुन-रेकैकशो बहुवचरवा नापि संहतानां व्रात्यस्तामवद्यागां 'देवश्चेद्वर्षेद्वहवेः ब्राह्मणा यजे-रिव्रित, तद्वहुवचनम्, नतु कपि जलैश्च व्रिभिर्यजेरिव्रित्वत्।

तदेतद्त्राह्मणाद्यनुप्रहार्थमनृतमुक्तं भवति। य्रनृतसेवैनः पापमसत्याभिधानलक्तणा क्रिया। यथा धर्मिक्रयावत एवं समानाधिकरणे षष्ठो। येषां तु क्रियाजन्या धर्माधर्मी न क्रियेव—तन्मतेऽनृतस्य यदेन इति वैय्यधिकरण्येऽनृतनिमित्तत्त्वादेने।ऽनृतम्, उपचारतः समानाधिकरणे एव। तस्य निष्कृतिः शोधनं पावनं प्रायश्चित्तमिति यावत्। परा प्रकृष्टा।

ननु च कुते। ऽत्र पापम्—यावता ऽस्मिन्निमित्तेना नृतवचने देव इत्युक्तम्।

केचिदाहुः ''निवृत्तिस्तु महाफलेति''। अस्माच्छास्नात्तु यावज्ञोवमनृतं मया न वक्तव्यमिति येन संकल्पि तस्य मिथ्यासंकल्पदेशो मा भूदिति प्रायश्चित्तमुच्यते। गेहदाह्वधप्रतिषेधेऽपि नैमित्तिकं विधानम्। एनसे निष्कृतिमित्यर्थवादः।

कथं तर्हि वाग्देवत्येः सर्स्वतीं यजेरन्। यदि वाग्देवता सरस्वती कथिमच्यते। ग्रथ वावसरस्वत्योरेकत्वेनैवं देवताभावे शब्दावगम्यरूपत्वादेवताया भिन्नी चैते। वाक्सरस्वतीशब्दो। यथाऽप्रये जुहोतीति चोदितेन व्वलनाय कृशानवे वा स्वाहेति हूयते, वायवे निरूष्य जुहुयाद्वायुर्वे प्राथ इत्युक्तेऽपि न प्राथायेति हूयते।

सत्यम् । वागेव देवता । सामानाधिकरण्याद्देवतार्थे तद्धितः । न सरस्वतीमिति द्वितीयानिर्देश्या देवता । कर्मणि हि द्वितीया । संप्रदानं च देवता न कर्म ।

क्षणं तर्हि सरस्वतीपदान्वयः।

ग्रर्थवाहे। ऽयम् । ग्रायये जुहोत्यभिवै सर्वा हेवता इति । वागेव सरस्वती—तयेष्टया साऽपोष्टा भवति । यागेन देवताऽवगम्यते । कथम् । ग्रामिर्यष्टव्यः प्रजापतिर्यष्टव्यस्त-थामि यजति यदमि यजतीत्यादि केचिदाहुः । देवताः स्वतस्त्रत्र तत्र पृष्यन्ते । दैवतपूजा- वचने। प्रजा च प्रवानकिमेका। तत्र युक्ता द्वितोया। तथा च देवता प्रजनीयेत्यादि समर्थते।

एतच न युक्तम् । श्रस्मिन् हि पत्ते देवतात्वमन्यते।मृग्यम् । तत्र यागसंप्रदानं देवतेति स्मरणविरोधः । एषा च स्मृतिर्वर्जायसी । निरपेच्चत्वात् । पूर्वा देवता उद्देश्या ध्येया च । यस्यै देवतायै इविग्रहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेदिति तत्क्रियाक्रमेत्वा- त्कर्भण्येषा द्वितीया ॥ १०५॥

क्ष्माण्डेर्वाऽपि जुहुयाद् छतमग्नै। यथाविधि ॥ जिद्दय चा वा वारूण्या तृचेनाब्देवतेन वा ॥ १०६॥

कूष्माण्डा नाम मन्त्रा यजुर्वेदे पठ्यन्ते । तेष्ट्रितसग्ना जुहुयात् । जुहोतिश्च देवतामुहिश्य द्रव्यस्य त्यागः । श्राघारविशेषणे तहेहामावित्यधिकरणनिर्देशान्मांत्रवर्णिकी देवता वेदितव्या । येषु च मन्त्रेषु देवताविशेषिका न दृश्यते—यथा 'देवक्रवस्यैनसेवयजनमसि' इत्यादिषु—तत्र प्रजापितर्देवतेति याज्ञिकाः । ग्रथवा यस्यान्यत्र देवतात्वं दृष्टं सह संबन्धि यावत् । तथा च निरुक्तकाराः 'श्रिप वा सा कामदेवता स्यादिति' । यद्यपि याऽन्यस्य हिषयो देवता साऽन्यस्य न कदाचित् तथाऽपि यजित श्रूयते द्रव्यं मन्त्राश्च तेऽत्रासत्यां देवतायां जुहोतीति क्ष्यं तदुत्तरेण जुहु-यादिति व्याख्येयम् । तच्चायुक्तम् । तथाभिधारयेदिति वक्तव्यं स्यात् । वयं तु न्रूमो 'देवकृतस्यैनसेवयजनमसि' इत्यत्र कर्मेवावयजनमेवावयाजनमित्युच्यते । श्रतस्यदेवता । सर्वत्र च मन्त्राभिधेयं वस्त्वस्तिति न देवतायां मन्त्रवर्णाभावः।

उदित्युचा वा वारुणयेति। उदुत्तमं वरुणपाशमसात् इति (ऋग्वेद १। २४। १४) एषा ऋक् वरुणदेवता उदिति प्रतीकेन लच्यते। वारुणोग्रहणं चान्यस्या 'ब त्वा मदंतु स्तोमा' (ऋग्वेद ८।६४।१) इत्युच्छब्दप्रतीकाया निवृत्त्यर्थम्।

तृचेनाष्ट्रें अतेन चेति। देवतेव देवतम्, स्रापा देवतम् ग्रस्य त्र्यूचस्य तेन— 'आपो हिष्ठा' इत्यादिना (ऋग्वेद १०। ६।१)। त्र्यतश्चैकैकया एकैकाहृतिः प्रत्येकशब्दवत्, समस्तेन च समुदायाहृतिरेकित।

घृतमभाविति सर्वत्रातुषङ्गः ।

ययाविधि । यहराः शिष्टसमाचार इत्यर्थः । तेन च हविषः सत्वाद्यामाया-मितिकतेच्यतायां परिसम्हनपर्यच्यावेचणस्वहोमाद्येतावन्मात्रमस्तानाति ।

वाशब्दाह्रैकल्पिकाः सर्वे एव ॥ १०६ ॥

त्रिपक्षात्त्रवन्साध्यम्णादिषु नरोडगदः ॥ तहणं प्रासुयात्सर्वे तसर्वेषं च सर्वतः ॥ १०७॥ पञ्चदशाहोरात्राणि पत्तः। त्रयाणां पत्ताणां समाहारः विषस् स्। 'श्रकारा-न्तोत्तरपद्दे। द्विगुः' इति (वार्तिक २।४।१७) स्नात्वे प्राप्ते पात्रादिदर्शनात्प्रतिषेधः।

यद्येवं त्रिपच्चीति न प्राप्नोति।

छान्दसस्तत्र तिङ्गव्यत्ययः।

ल्यव्होपे कर्मणि पश्चमी। श्रीन्पचान्यावदतीत्य यः साच्यं न ददाति। श्राग-देराऽपोडितशरीरस्तद्र्णां माण्नुयादित्यर्थः।

द्शवन्धं च। दशमं च भागं दण्डनीयस्तस्माहणात्।

च्यादिषु इत्यादिग्रहणेन सर्वव्यवहारोपक्रमः। द्वितीयसृणग्रहणसुपलचणार्थम्। यस्मिन्व्यवहारे साद्यमियन्तं कालं न भवति पराजीयमानस्य साद्विणो बोढारइत्युक्तं भवति।

गदो रोगः तत्समानप्रत्युत्थानहेतूपलचणार्थम् । तेनात्र कुदुम्बोपद्रवधनिकोपरा-धाद्यपि परीच्यम् ।

वन्धशब्दः सङ्घादिपरे। दण्डविषये दशमांशवचनः। नरमहणं सर्वते। महणं च श्लोकपूरणार्थम्।

त्रन्ये त्वाहस्तद्वर्षं प्राण्नुयादित्यस्यायमर्थः—ऋणापहरणलच्चणेन पापेन युज्येत । राज्ञे वा जीयमानस्य यो दण्डस्तते। दशममंशं दद्यादिति दण्डितः पुनः दंड्यते ॥ १०७॥

> यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ॥ रागोऽग्निर्शातिमरणमृणं दाप्या दमं च सः ॥ १०८॥

स्प्राहादिति पचमीदर्शनादर्शागित्यध्याहियते । सप्तानां दिवसानामन्यतम-स्मिन्नहिन यस्य साचिषा रोगादि दृश्यते स मुषावादी दैवेन विभावितः पूर्वोक्तेन विधिना दापयितव्यः । रोगाऽत्यन्तपाडाकरः, ग्राग्निगीवाहनदहनः, पुत्रदारादि-प्रसासन्नज्ञातिमरणं, तस्य कूटसाचित्वे लिङ्गम् ॥ १०८॥

> असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथा विवदमानयाः ॥ अविन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् ॥ १०९॥

श्रविद्यमानाः साविषो येष्वर्धेषु व्यवहारेषु ते**ऽसाहितकाः**। तेषु सत्यमजानाने। राजा**तत्त्वता** लैकिकेनानुमानेनापोत्यर्थः। तत्र श्र**पथेनापि** वच्यमाणेन देवेनानुमानेन **लम्भयेत्** जानीयात्। लभिः प्राप्तवचनोऽपि सामर्थ्याज्ञानात्यर्थः। न ह्यन्यः सत्य 'लाभः'। 'न विन्दन्' इति पाठे ऽप्येवमेव व्याख्येयम्। 'त्रमात्तिकेषु शपथेन लम्भयेत्' इत्येतावद्विष्युद्देशवाक्यावसानात् श्लोकपूरणार्थम् मिथः—परस्परम् ॥१०-६॥

> महिषिभरच देवेरच कार्यार्थं रापथाः कुताः ॥ वसिष्ठरचापि रापथं रोपे पैजवने नृपे ॥ ११०॥

श्रश्रेवादोऽयं पूर्वोक्तस्य शपथिविधेः। सहिष् भिः सप्तिष्ठभृतिभिः कार्यार्थं संदिग्धकार्यनिर्णयार्थं शपथाः कृताः। श्रास्मन्नर्थे च भगवतः कृष्णद्वेपायनस्या- ख्यानमुदाहर्तव्यम्। पुष्करेषु तेष्वपहारितेष्वितरेतरं सप्तर्धयः शेपिरे 'यस्ते हरति पुष्करं स इमां पापकृतो गतिं गच्छेत्' इत्यादि। देवेरिन्द्रप्रभृतिभिः। इन्द्रो ह्यहि- स्यां प्रत्यभिशतः शापभयाद्वह्नविधं शपथं चकार। वसिष्ठश्चेति पृथङ् निर्देशः प्राधान्यख्यापनार्थः। शपथं कृतवानित्यर्थः। उपपदादेव विशेषावगतेः शपितः करो- स्थमान्ने वर्तते। यथा 'यहं यज्ञत' इति 'स्वपोषं पुष्ट' इति तथा 'शपथं शेप' इति ह्रेयम्। 'शप उपलंभने' इति लिटि प्रथमपुरुषात्मनेपदैकवचने शेपे इति रूपम्।

पैजवना राजा बभूव। तिसम्काले विश्वामित्रेगाकुष्टो मण्डलमध्यगतः कामको-धाभ्यां संज्ञुच्धाचरगोऽघासुरे। यातुधानोऽस्मीति शप्यं गृहीतवान्। विश्वामि ग्रो-क्तस्य राज्ञः समज्ञमनेनेव तत्पुत्रशतमशितमेष हि रच इति। ततः स उवाच। ध्रचैव म्रिये यदि रच्तः स्यामित्यात्मन्यनिष्टाशंसनमत्र शप्यः। पुत्रदारादिशिरःस्पर्शने पत्रदिनष्टाशंसनं शपथो मन्तव्यः॥ ११०॥

> न तथा शपथं कुर्यात्सवल्पेऽप्यर्थे नरे। बुधः ॥ तथा हि शपथं कुर्वन भेत्य चेह च नश्यति ॥ १११॥

मिथ्याशपथे फलाख्यानमेतत्। वृथाऽन्यथाऽसत्यमिति यावत्। तत्रापिहय-माणसुवर्णादिद्रव्यजात्यपेचोऽनृतशपथदेषोऽन्यथाशपथे स्वरूपे। गरीयसि तु कार्ये गीर-वादिधकतरो देषोऽस्त्येव। प्रेत्य नाशो नरकम्, इह महदयशः। प्रमाणान्तरे-स्त ज्ञाते राजदण्डः॥ १११॥

> कामिनीषु विवाहेषु गर्वा मध्ये तथेन्धने ॥ ब्राह्मणाम्युपपत्तो च शपथे नास्ति पातकम् ॥ ११२ ॥

कामः प्रीतिविशोषो विशिष्टेन्द्रियस्पर्शजन्यः, स यासु भवति पुरुषस्य ताः कामिन्यो भार्यावेश्यादयः। तत्र यः शपणः। कामसिद्धार्यो यणा 'नाहमन्यां कामये प्रायोश्वरी मे त्व'मिलाषः। यस्तु 'संप्रयुज्यस्य मया' 'इदं त्वया हेयं' 'दास्य' इति—तत्र भवत्येव देशः। शप्ये—विषयसप्तमी चेयं न निमित्तसप्तमी। तेन यस्यामेवैका-किन्यां यथाप्यते तत्रोक्तरूपशपथे न देशः। निमित्तसप्तम्यां तु निमित्ते परद्रव्यापहारे देशः स्यात्। श्रतश्च 'कामाद्दशगुगं पूर्वम्' (८। १२१) इयादिकं दण्डविधानं न युज्यते। त्यापि निमित्तानन्तरकृते विवादे (स्त्येव दृथाशपथदेशः। एवं सर्वत्र।

विवाहेषु। न त्वयाऽन्या वेढिव्या न वाऽन्या वेढिव्य इति श्रन्यस्यापि सुहदा-देविवाहार्थमेवविधमनुतमदोषः। न पुनर्जात्यपह्नत्रादे।।

गवां भक्षे। गवां यवससिद्धार्थं मयाऽपहर्तव्यं—न मयाऽपहतं परस्य चात्रसं-वन्धिभरभिक्तस्य वृथासाद्त्ये शपमानस्य न देषः।

एवसिन्धने।

ज्ञाह्मणानामभ्युपपित्तिरनुप्रहः। सर्ववर्णानुप्रहेऽनुज्ञातमेव। किमिह पुनर्वचनेन। केचिदाहुः—शपथा ब्राह्मणेऽनुज्ञायते, शूद्रादिषु त्वनृतमेव। एतच 'तिद्धः
सत्याद्विशिष्यते' इति (□।१०४) वचनान्नैतदनृतम्। स्रते। न भवति प्रतिषेधे। ह्यसै।।
हृथाशपथस्य पूर्वेण प्रतिषिद्धस्य प्रतिप्रसवशास्त्रमेतत्। तस्मात्सर्ववर्णानुप्रहे शपमानस्य न देषः। किमर्थ तर्होदमुच्यते। तत्र वधात्परित्राणमुक्तं सर्ववर्णविषयम्।
स्राभ्युपपित्तस्तु ब्राह्मणस्यव। सा हि धनलाभादिना संभवति। सर्वतश्च परसंविधनीषु
कियास्वेवंविधासु शपथाभ्यनुज्ञानमुपायान्तरेण तिसद्ध्यसंभव एव द्रष्टव्यम्।। ११२॥

सत्येन शापयेद्विमं क्षत्रियं वाइनायुधेः ॥ गोबीजकाञ्चनेवेदयं शूद्रं सर्वेस्तु पातकेः ॥ ११२॥

ननु च यद्यष्टमेनं कुर्या तदिहमनिष्टमाप्नुयामिति संकीर्तनिकया रापथः, तं यः कार-येत्स शापयेदित्युच्यते। 'सत्येन शपे' सत्यादिनिवन्धने।ऽयं 'धर्मो वा मे निष्कतः स्यादिति'। एवं चायुधानामिष करणत्वं वाहनानां च। एतैरात्मानं शपेत्— 'एतानि निष्कतानि स्युरिति'।

गाबोजनाञ्चानि वेश्यो हस्तेन स्पर्शयत्वाऽभिश्वपेदेतानि वा मे निष्पलानि पूर्ववत् ।

शूद्रं सर्वेस्तु पातकैः। बच्यमाणानि पातकानि मे खुरिति शूद्रो वाच्यते ॥११३॥ अग्निं वाऽऽहारयेदेनमप्तु चैनं निमज्जयेत् ॥ पुत्रदारस्य वाऽप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ॥ ११४॥

ख्रिनमाहारथेदेनं हस्तेनाश्वत्थपश्रेव्यवहितेन तथेः प्रदेशान्तरं सप्तप्रसंहित-भित्यहि स्मृत्यन्तराभिषुणताऽन्वेष्यम् । पारंपथेप्रसिद्धेश्चैतदेवेष्ट्यते । ख्राप्सु जले निमज्जयेत् प्राड्विवाक इत्यर्थः।

पुनदारिशरांसि स्पर्शयेत्। पुत्रस्य दारस्य शिरः स्पर्शयेत्—हस्तेन, शप-थाधिकाराद्वाचाऽपि, शपथस्यैवंरूपत्वादित्युक्तम् । पृथगिकैकस्य ॥ ११४॥

> यिषद्धो न दहत्यिग्नरापा नान्मज्जयन्ति च॥ न चार्त्तमृच्छति क्षिमं स ज्ञेयः गपथे ग्रुचिः॥ ११५॥

तप्तायम पिण्डो ऽनवद्य गृहीतो न दहति । आपश्च नोध्वे प्लावयन्ति, सत्यश्चापये । केशारे न चार्तिमृच्छिति पोडां न प्राप्नोति । रोगोऽप्रिरित्यन्यत्रोक्तम् । स शुद्धः शुचिनिदेषः । सिप्रम्—चतुर्दश वाऽहान्यविधः स्मृत्यन्तरात् ॥ ११५॥

वत्सस्य इचिभिशस्तस्य पुरा भ्रात्रा यवीयसा ॥ नाग्निद्दाह रोमापि सत्येन जगतः स्पशः॥ ११६॥

कथं पुनरमिने घच्यति, त्रापे। ने।न्मज्जियविन्त । न हि महाभूतानि विपरियन्ति स्वभावतो चैतन्यादिति—पर्यनुयोगमाशङ्करार्थवादेनोक्तमर्थं हढोकरोति । यद्यत्ययम् न्वयव्यतिरेकसमधिगम्योऽर्थः प्रत्यक्तवेद्यो वा तथापि धूर्तकिल्पतेन्द्रजालवद् भ्रान्तिव-दत्र मुखिभोषिकास जनमात्रफलं शपयं मन्यमाने। वैदिकं निदर्शनमुपन्यसित । भवन्ति प्रतिपत्तारोऽर्थागमेन पूर्ववृत्तदर्शनाद्दहतां प्रतिपद्यन्ते।

वत्सो नाम काण्व ऋषिरभवत्। स च कनीयसा वैमाहेयेण भ्रात्राऽभि शस्त आकुष्टः— 'न त्वमसि ब्राह्मणः शुद्रापुत्र' इति । स तं प्रत्युवाच—'सत्येनाग्निं प्रविशामि यदि न ब्राह्मण' इति । तस्येदमुक्तवतः प्रविष्टस्य नाग्नद्वाह रोमापि । कथम् ? सत्येन हेतुना ।

कथमित्रः सत्यं जानातीति चेदत आह जगतः स्पशः। गृहात्मा परकीयक्रता-कृतज्ञः 'स्पशः' उच्यते। स च चारः प्रशिधिरिति च प्रसिद्धिः। अग्निर्हि भगवान्सर्व-भूतान्तरचारी कृताकृतानां वेदिता। तथा च छान्देग्ये ताण्डके प्रयोगा देवासुर-सेनयोरभ्यन्तरे गैतिममाश्रयन्ति गैतिममिन्द्रं द्रहयेत्तत्र चाह "इह ने। भवान्स्पशश्चर-त्विषेत्यादि"। अर्थवाचिनिदर्शनेऽपि पञ्चिवंशत्राह्मण्यमुदाहार्यम्— 'वत्सश्च ह वै मेगातिथिश्च काश्यपावास्ताम्। तं वत्सं मेघातिथिराक्रोशत् अत्राह्मणोऽसि इत्यादि तस्य हालमेववीषधम्' इति।

नतु च चैरा प्रापं न **रहान्ते । साधवे**ऽपि रहामाना हरवन्ते । तत्कश्रं शपश्रे प्राथासः । उच्यते । न दृश्येन व्यभिचारेण व्यवस्थेयमपनेतुं शक्यते । काहाचित्कत्वा-द्व्यभिचारस्य । प्रत्यचादिष्विप प्रमाणेषु दृश्यत एव तादृशो व्यभिचारः । न च तानि न प्रमाणम् । अथ व्यभिचारवन्ति नैव प्रत्यचादिशब्दवाच्यानि—यद्व्यभिचरित न तत् प्रत्यचं, यत्त्रत्यचं न तद्व्यभिचरतीति वचनात् । इहापि शक्यते तद्वचं —यद्-व्यभिचरितनासौ शपथो यः शपथः स न व्यभिचरतीति । कः पुनः शपथः । यः समस्तेतिकर्तव्यतामात्रायपप्रहेण निरूपितक्रह्नकः स्तंभनाभावः । विपरीते। प्राप्यः । न तादृशस्य व्यभिचारे। प्रितः । अथापि स्याचत्रापि प्राक्कृतस्य कर्मणः फलविपाको भवित्, निमित्तत्वात् । कृतापराधोऽपि पूर्वकृतेन गरीयसा श्रुभेन मुन्यते । श्रकृतापराधो जन्मान्तरदेषेण निगृद्यते । विचित्रा हि कर्मणां फलपाकाभिव्यक्तिहेतवः, सहस्रादेको मिथ्या गृह्यते, ब्रस्मातस्त्विमथ्यात्वम् । पुरेष्टिकारीर्यादिष्वत्येतस्तमानम् ।

तस्मात्साचित्रच्छपथेऽपि प्रत्येतव्यम् । तेऽपि हि कदाचिन्मिथ्यावदन्ति । न भयप्रदर्शनमात्रमेतत् । रूढ्या शपथा उक्ताः सत्यं प्रतिष्ठत इति ॥ ११६ ॥

> यस्मिन्यस्मिन्ववादे तु के। हसाक्ष्यं कृतं भवेत्।। तत्तत्कार्यं निवर्त्तं कृतं चाण्यकृतं भवेत्।। ११७॥

यस्मिन्व्यवहारे कूटसाचिभिव्यवहारः कृतः स्यात्स निवर्तयितव्यः।

कृतं चाष्यकृतं भवेत्। गृहीतधने। ऽप्युत्तमर्थाः प्रतिपादयितव्यः, इतरोदण्डो गृहीते। ऽपि त्याज्यः। वाङ्कात्रेण जितस्त्वमसीति निश्चिते कार्य निवर्तते इत्युच्यते। दण्डपर्यन्तं कृतमपीति विशेषः। वीष्सा श्लोकपूरणायाम्॥ ११७॥

> ले। भान्मोहाद्धयान्मेत्रात्कामात्कोधात्तथेव च ॥ अज्ञानाद्वात्तभावाच साक्ष्यं वितथसुच्यते ॥ ११८॥

कै।टसाद्यं लोभादिनिमत्तम्। विषयकथनं दण्डविशोषभावार्थम्। वितयमसत्यम्। सर्वत्र पश्चमी हेत्वर्था ॥ ११८॥

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमतृतं वदेत् ॥
तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९ ॥
लोभात्सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात्पूर्व तु साहसम् ॥
भयाद्द्वौ मध्यमा दण्डौ मेत्रात्पूर्व चतुर्गु ग्रम् ॥ १२ ॥
लोभाद्यो वितथं वक्ति स सहस्रं दण्डनीय इत्येवं योजना कर्तव्या।
तत्र यः परस्माद्धनस्रपादाय विपरीतं वक्ति तस्य लोभा हेतुः।

मेहित्। स्वभावतो यथार्थवादी यथादृष्टार्थवादी च केनिचित्तिसंचोभहेतुना प्रश्न-काले व्याक्टः सन्यक् प्रश्नार्थमनवधार्यास्मृतत्वाद्वा प्रन्यथा ब्रूयात्स मेहितित्युच्यते।

भ्यं त्रासः। यदि मदीयेन सत्यवचनेनायं जीयेत तत्रायं कदाचित् ज्ञातिधनादि-वाधया मां व्यापाइयेदित्याशङ्का।

सहस्रामित संख्येयविशेषावगतिर्वाक्यान्तरात्पणानामिति। पूर्व तु साहसं प्रथमं 'पणानां द्वे शते साई' (ऋो० १३८) इत्यादै।। द्वी सध्यमा साहसाविति विपरिणामः।

पूर्व चतुर्गु गं सहस्रमेवेत्यर्थः। वृत्तानुरोधेन विचित्रया शब्दवृत्त्या स एवार्थः कथ्यते ॥ ११६—१२०॥

कामादशगुणं पूर्व कोधात्तु त्रिगुणं परम्।। अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णं बालिश्याच्छतमेव तु ॥ १२१॥

मन्मथः कामः । यत्र स्त्रियो विवदन्ते तत्संबन्ध्यन्यतरां कामयमाने। जन्तं वदति अर्धत्तीयानि सहस्राणि दण्ड्यते । क्रीधान्त्रिगुणं परं प्रथमसाहसस्य प्रकृतत्वात्ततः परे मध्यः । सबीन्ते लोकविज्ञानादिति वा उत्तम एव 'परः'। होषः 'क्रोधः' । या ज्ञान्ना-दिति । यो विपरीतं प्रथमं त्रूयाङ्गान्त्या, नतु प्रश्नकाले । हे श्राते दमः । प्रदर्शनमेव विपरीतं नाभिधानम् । बालिश्यं वालभावः अप्राप्तव्यवहारता । ईषदपक्रान्तवाल-भावस्याप्राप्तबुद्धिस्थैर्यस्यायं वालिश्यदण्डो (ज्यस्य त्वसाचितेव ॥ १२१ ॥

एतानाहुः कैटिसाक्ष्ये पोक्तान्दण्डान्मनीषिभिः॥ धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च॥ १२२॥

डभयप्रयोजने। दण्ड इति दर्शयत्यवश्यानुष्ठेयत्वाय । शास्त्राचारनिरूढा व्यवस्था 'धर्म':, तस्य 'श्रव्यभिचारा'ऽनिष्टत्तिरुच्यते ॥ १२२॥

> कै। दसाक्ष्यं तु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धार्भिका नृपः ॥ प्रवासपेदण्डियत्वा ब्राह्मणं तु विवासयेत् ॥ १२३॥

सकुद्पराद्धानां पूर्वी दण्डः। श्रभ्यासात्त्रवर्तमानानां दण्डियत्वा प्रवासनं राष्ट्रानिष्कासनं मरणं वाऽर्थशास्त्रे प्रयोगदर्शनात्तद्भूपत्वाच्च दण्डिविधेः। ब्राह्मणां तु विवासयेत् । वाससेऽपहरणं विवासनं गृहभंगो वा। विवासं करोति तत्करोतीति णिचि णाविष्ठवदिति टिलोपे रूपम्। चोन्वर्णानिति चत्रादयस्रयः, ब्राह्मणस्य दण्डान्तरविधानात्॥ १२३॥

दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायं भुवोऽ व्रवीत् ॥ त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षते। ब्राह्मणा व्रजेत् ॥ १२४॥

स्थानशब्दे। विषयपर्यायः। एतैः प्रदेशैः पोडियतव्यः प्रत्यपराधम्। शब्देन ब्राह्मग्रस्य धनदण्डिवधानादत्त्रतत्वे।पदेशः शरीरपोडापरिहारार्थः कल्पते—सत्यिप धनस्य दशसङ्ख्यान्तर्भावे।

वयं तु त्रूम:—'समप्रधनमत्तत'मित्यत्र धनपोडाऽपि निषिद्धैव त्राह्यग्रस्य। तस्माद्यः सकुत्कथंचिदपराद्धः श्रुतशोलाभिजनयुक्तस्य धनदण्डोऽपि नास्ति। तथा च गै।तम-स्ताहशमेव त्राह्यग्रमधिकृत्य 'द्वौ लोको धृतत्रती।' इत्युपक्रम्य 'षड्भिः परिहार्यश्चेत्यादिः' (अ० ८ सू० १—१३)॥ १२४॥

उपस्थमुद्रं जिह्या हस्ती पादे। च पश्चमम् ॥ चक्षनीसा च कणी च धनं देहस्तथेव च ॥ १२५॥

उपस्थं प्रजनधर्मः खोपुंसयोः । उद्देशमात्रिमदं विनियोगस्तूत्तरत्र भविष्यति । यत्र च दण्डविशेषो नाम्नातस्तत्र यो येनैवाङ्गेनापराद्धः स तत्रैव पीडियतव्यः । तत्रागम्या-गमन उपस्थनिष्रदः । चौर्य उद्रत स्राहारिनष्ट्रत्यादिना । वाग्दण्डपारुष्ये जिह्ना-हस्तयोः । पादवलेन व्यक्तिक्रामन्पादयोः । विष्टत्य विश्रव्धं राजदारान्वीचमाण-प्रचक्षुषाः । स्रतुलेपनगन्धमाजिद्यन्नासिकायाम् । रहसि राजानं मन्त्रयमाणं कुड्य-पटान्तरित उपश्रुण्वन् कर्णायोः । धने प्रसिद्धो दण्डः । देहे मारणं महापातिकनः ॥१२५॥

> अनुबन्धं परिज्ञाय देशकाछै। च तत्त्वतः ॥ सारापराधा चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ॥ १२६॥

दक्तानुक्तदण्ड्ये ब्वपराधेषु मातृकाश्रोकोऽयम्। एतद्यानुसारेण सर्वत्र दण्ड-कल्किः कर्तव्या। तत्र पानःपुन्येन प्रवृत्तिरनुबन्धः। प्रवृत्तिकरणं वा, श्रनुबध्यते प्रयुक्यते येन तिस्मन्कर्मीणि। तं परिज्ञाय। किमयमात्मकुदुम्बज्जद्वसायेन धर्मतंत्रप्रसङ्गेन वा— ग्रथ मद्यवृत्तादिशीण्डतया—तथा प्रमादाद्बुद्धिपूर्व वा परप्रयुक्तस्वेच्छया वेत्यादिरनुबन्धः। देशो प्रामारण्यगृहज्जजनमप्रसवभूम्यादिः। काला नक्तं दिवादिः। सुभिच्नदुर्भिच-वाल्ययीवनादि वा। सारः शक्त्यशक्ती श्राढ्यत्वदारिद्वये। श्रपराधीऽष्टादशानां पदानामन्यतमः। एतत्सर्व पार्वापर्येण निक्ष्य तथा दस्डं पात्येत्कुर्याद्यशा स्थितिः स्रासारिकी न श्रश्यतीति ॥ १२६॥

> अधर्पदण्डनं लोके यशोधं कीर्तिनाशनम् ॥ अस्यण्ये च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयत्॥ १२७॥

ग्रधमित्रधानदण्डमधर्मदण्डनम् । पूर्वोक्तमनपेद्येदं शास्त्रपाठमात्रेस राजेच्छया रागद्वेषादिभिन्नी । तद्यशोनाशकं कीर्तेश्च विच्छेदकम् । स्वदेशे गुम्मच्यातिर्यशः देशा-नतरे कीर्तिः। जीवतो वा पूर्वकालिकं यशः उत्तरकालिकी कीर्तिः। निर्दोषगुम्मवती-कीर्तियशसी । श्रन्यो वा भेद उन्ने योऽर्थवादत्वात् । स्वस्वर्यं स्वर्गप्राप्तौ कर्मान्तरज-न्यायां प्रतिबन्धकम् । परचापीति श्लोकपूरमार्थम्, स्वर्गस्यामुक्तिकत्त्वात् ॥१२७॥

> अदण्ड्यान्दण्डयन्नाजा दण्ड्यांश्चेवाप्यदण्डयन् ॥ अयशा महदामोति नरकं चेव गच्छति ॥ १२८ ॥

पूर्वश्लोकोऽनुबन्धादिनिरूपणविधिशेषः। अनेन त्वनपराधानां दण्डनं प्रतिषिध्यते सापराधानां च विधीयते।

वृत्त्यर्थतां दण्डस्य मन्यमानाऽनुप्रहेणाहासीदिति (प्रयशः)॥ १२८ ॥ वाण्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिण्दण्डं तदनंतरम् ॥ तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतःपरम् ॥ १२९ ॥

यो गुग्रवानीषत्प्रथममेवापराद्धः स वाचा निर्भत्स्यते 'न साधु कृतवानिस मा पुनरेवं कार्षीरिति'। तथा विनीयमाने यदि न निवर्तते 'कोऽत्रदेष' इति वा प्रतिजानीया- तदा धिग्धिगादिशब्दैः परुषवचनैः कुत्सार्थैः चिप्यते। ततोऽप्यनिवर्तमानो यथाशास्त्रं धनेन दण्डनीयः। तदप्यगणयन्नैश्वर्यादिना हंतव्यः। वधदण्डश्च ताडनाङ्गच्छेदनादि, न मरण्मेव।। १२-६॥ यत श्राह

वधेनापि यदा त्वेतानिग्रहीतुं न शक्तुयात्।। तदेषु सर्वमप्येतत्मयुद्धीत चतुष्ट्यम्।। १३०॥

मारणं चेद्रघः किं तदन्यद्यन्त शक्यते—कथं चैनं पापं निगृह्णोतेत्यादिपरुषवाक्यपूर्व दुर्विनीतेषु धनदण्डवधी समुचेतव्यो। कृतेऽपि शरीरदण्डे यदि नावतिष्ठते तते। म कृतिमाह इत्युत्सृजेदिप तु स वधदण्डः कर्तव्यः। धनवधदण्डयोशच पुनःप्रवृत्त्यर्थो-ऽयमारम्भः। वाग्दण्डे तु सदुत्वात्कः पृच्छति। धनेन च निगृहीतस्य पुनर्वधो दृष्टो-"ऽङ्गुलिग्रन्थिभेदस्येति" (६। २७७) ॥ १३०॥

लेकसंव्यवहाराथें याः संज्ञाः प्रथिता सृवि ॥ ताम्ररूपसुवर्णानां ताः सवक्ष्यास्यग्रेषतः ॥ १३१ ॥

तामादोनां लिचादयः संज्ञा भुवि प्रसिद्धाः।

''िकं शासपरिमाण्या। तत्र वृद्धव्यवहारा गवादिशब्दवत्' इत्यत श्राह **लाकर्य-ट्यबहारार्थम्**। अथेशब्दा विषयवचनः। तेन व्यवहारप्रसिद्धराश्रता भवति। ''ततश्च गवादिशब्दतुल्यतया व्यवहारात् प्रसिद्धः—िकं शास्त्रोपदेशेन''।

उच्यते। नियमार्थ उपदेशः। ग्रान्येषामपि परिमेयानामयस्कांस्यसुवर्षादीना-मेताः संज्ञाः सन्ति, तन्निवृत्त्यर्थः। कचिदेशे परिमाणे भेदे। प्रत्यस्ति, तन्निवृत्त्यर्थश्च। कचित् संबन्धतया नियम्यते। तथा च कचिदष्टाचत्वारिंशता माषवन्धं कचिचतुःषष्ट्रा कचित् साद्देन शतेन। तदेतत्सर्वे नियम्यते।

ग्रथ चैवं संबन्धः क्रियते—याः संज्ञा भुवि प्रथितास्ता लेक्संव्यवहारार्थं वस्यामि । सर्वस्य लोकस्याभिरेव संव्यवहारो यथा स्याइण्डादिनियोगस्याप्यन्यथा प्रसिद्धः ॥ १३१ ॥

जालान्तरगते भानो यत्स्क्ष्मं दृश्यते रजः॥ मथमं तत्ममाणानां त्रसरेणुं भचक्षते॥ १३२॥

इमं श्लोकं केचिन्नाधीयते त्रसरेगी। विप्रतिपत्त्यभावात् । गवाचकुचिकाविवरप्रविष्टे सूर्ये यो रेणुद्द श्यते स त्रसरेगुः । प्रन्तरशब्दो विवरपर्यायः । प्रथमं तत्प्रमागा-नामिति ॥ १३२ ॥

सरेणबोऽष्टो विज्ञैया लिक्षेका परिमाएतः ॥ ता राजसर्वपस्तिसस्ते त्रयो गोरसर्पपः ॥ १३३॥

तत्रोपचितपरिमाणाः। न पुनर्यं लिक्षाशब्दः स्वेदजन्तुव्रचनः। तास्तिस्वो लिक्षा एको राजसर्वपाख्यपरिमाणपदार्थः। एवं योजनीयम्। ततश्च ये व्यभिचारयन्ति न यथोक्तपरिमाणा यवादयो ऽर्था इति ते निरस्ता भवन्ति। निह यवादीनामर्थानां परिमाणम्। ''कथं तिह यथोक्तपरिमाणार्थः''। यथा चेपिकान्तसंज्ञाः प्रवच्यामि परिमाण-मिति। त्रसरेणुश्चार्थो नियतपरिमाणस्तेनैतत्सर्वे निश्चेयम्। शक्नुवन्ति च निपुणास्त-सरेणून् संहन्तुमिति नानारभ्यार्थोपदेशः। एतत्स्वर्णकाराभिमानसंख्यास्मृतिरूपं निर्वाधं भवति। तत एव वस्तु निपुणतेऽशेषतोऽवधारियतव्यम्॥ १३३॥

सर्वपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम्।। पश्चकृष्णलिको माषस्ते सुवर्णस्तु षेडिश् ॥ १३४॥

''मध्यशब्दो भ्रान्तिहेतु:। परिमाणपरत्वे नात्यन्तमपचितो नातिस्थूलः सर्पपरिमाण इति मध्यप्रहणमधेवत्। संज्ञापरत्वे तु न किचिन्मध्यशब्देन, यवशब्दसंज्ञात्वात्'।

तदसत्। नायं संदर्भो येन प्रत्यवयवं प्रयोजनसुच्यते। पद्यप्रन्थोऽयम्। तत्र गतार्थमपि वृत्तानुरोधात्किचिदुच्यते। प्रस्ति चास्यान्वयः। प्रमन्वितासिधानं हि वाक्यार्थविरोधान प्रमाणम्। न चावगताभिधानमपि। परिमाणभेदांखसरेणुशतमानाद्दीनाद्यन्तानपेद्य मध्यपिठतत्वानमध्यो यवाख्यः परिमाणविशेषः।

पश्चकृष्णला त्रस्मिन्सन्ति पञ्चकृष्णिलिकः। ''त्रत इनि ठनै।'' इति ठन् कर्त्तन्यः। 'पश्चकृष्णलक' इति पाठे कबन्ता बहुत्रीहिः।

ते कृष्णलाः षोडरा एकः सुवर्णाः ॥ १३४॥ पत्तं सुवर्णाश्चत्वारः पत्तानि घरणं द्र्य॥ द्वे कृष्णले समध्ते विज्ञेषा रूप्यमाषकः ॥ १३५॥

पलिमिति संज्ञानिर्देशः। सुवर्णिमिति संज्ञी। चत्वार इति विशेषणम्। धरणिमिति संज्ञा। दश पलानीति संज्ञी। द्वे कृष्णले इति संज्ञा। रूप्य-माणक इति समुदायसंज्ञां मन्यन्ते।

''नतु रूप्यविषयमापकिनिर्देशे हे छुष्णले प्रतिपत्तव्ये इति प्रतिजानीते। तत्रश्चा-निश्चयः।''

समधृते। तुलासूत्रके उन्मानादिहीने यदि धार्यते। प्रयोजनं मध्यशब्दवत्, यते। ऽसमयाद्वार्यमाणतया परिमाणानिश्चयः ॥ १३५॥

> ते पोडश स्याद्धरणं पुराणश्चेव राजतः॥ कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताभिकः कार्षिकः पणः॥ १३६॥

षेडिशारू प्यमावका रूप्यस्य धर्णं भवति। पुरागा इति संज्ञान्तरम्। कार्षा-पणः पण इति च द्वे संज्ञे ताम्रकवस्य। कर्वाल्यश्च शब्दे। लोकत एव प्रसिद्धार्थ इह गृद्धते व्यभिचारदर्शनासत्त्वेन न कृष्णलादिवत्परिभाष्यते।। १३६॥

> धरणानि दश शेयः शतमानस्तु राजतः॥ चतुःसीवणि को निष्का विश्व यस्तु प्रमाणतः॥ १३७॥

श्रतमान इति संज्ञा दशानां धरणानाम् । रजतशब्देन सुवर्णमप्युच्यते । तेन रूप्यसुवर्णयोरियं संज्ञा । सुवर्णस्य मानं तु शास्त्रान्तरात्परिमातव्यम् । तथा च विशेषियव्यति शतमानं तु राजतिमिति ॥ १३७॥

पणानां ह शते सार्छ मथमः साहसः स्मृतः ॥ मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥ १३८॥

मध्यम उत्तम इत्यत्र साहसपदानुषङ्गः कर्तव्यः। मध्यमोत्तमशब्दावत्र केवला-विष शास्त्रान्तरहृष्टौ—'श्राभ्यां दण्ड उत्तम' इति । तत्र शास्त्रसिद्धता साहचर्यात्साह्रसं प्रतीयते । श्रवयवाः स्पष्टाः ॥ १३८ ॥ ऋणे देये यतिज्ञाते पञ्चकं शतमहित ॥ अपहवे तद्दिगुणं तन्मनारनुशासनम् ॥ १३९॥

यो राजसभायामानीता धर्मेण ऋणं देयतया प्रतिजानीते सत्यमस्मै धारयामि स पञ्चकं शतमहित दण्डमिति शेषः। अनेन संकल्पितेन विशतितमे। भागो दण्ड्यते— 'किमिति मत्सकाशमुत्तमर्थाः प्रेषिता बहिरेव कस्मान्न परिताषित' इत्यते। उनेन शास्त्र-व्यतिक्रमेण दण्डमहित । यस्तु व्यतिक्रमान्तरं करोत्यपहुते—'नाहमस्मै धारयामीति'— स तैः प्रतिपादितस्तद्द्विगुण्म् । तस्मात्पञ्चकाद्द्विगुणं दशकं शतमित्यर्थः। तन्मनोः प्रजापतेरनुशासनं सृष्टिकालप्रभृति व्यवस्था नीतिरिति यावत्।

अन्ये तु तच्छब्देन देयमेव प्रत्यवसृशन्ति । यावत्तस्मै देयं तद्द्विगुग्रम् । तेन याव-दृग्रमित्यनेनैकवाक्यं भवति । अन्यथा वाक्यभेदः । विषयविशेषानिर्देशादेकविषयत्वे विकल्पः प्राप्नोति ।

स च न युक्तो द्विगुणस्यात्यन्तबहुत्वात् । असत्यपि निर्देशे तस्य विषयो दर्शनं तस्य प्रत्यासन्नेषु पश्चकमित्यर्थस्तस्यैवानुप्रत्यवसर्शो युक्तः ॥ १३-६॥

> वसिष्ठविहितां दृद्धिं समेदित्तविविदिनीम् ॥ अशीतिभागं युह्णीयान्मासाद्वाद्विविदः शते ॥ १४०॥

अशीतीति विधेयनिर्देशः। वसिष्ठविहितासित्यादिरर्थवादः। वसिष्ठो भगवान् त्रिकालको लोभादिदेशवरित इति तां वृद्धिं गृहीतवानत एषा प्रशस्ता। धनं तया वृद्धिमुपैति। न च लोभदेशषोऽस्ति। सुजेत्प्रयुक्षीत यदा धनं तदाऽधमर्थस्य तां वृद्धिं धनप्रयोगकाले निर्दिशेत्। सर्वद्रव्येषु वस्त्रधान्यहिरण्यादिष्वेतदेव वृद्धिपरि-माणम्। संख्येयपरमेयादिषु रसस्याष्टगुणा वृद्धिः इत्यादिषु द्वैगुण्यापवाद इति वस्यामः ॥ १४०॥

हिकं शतं वा गृह्णीयात्सतां धर्ममनुस्मरन्।। हिकं शतं हि गृह्णाना न भवत्यर्थकिल्विषी॥ १४१॥

द्वौ वृद्धिरिस्मन् शते दीयते तद् द्विकं शतम् । द्विशता पूर्वयाऽजीवते। बहुकुदुम्बन्स्यायं द्विकशतिविधः। मासमनुवर्तते। सतासित्यादिरत्रायमर्थवादः सतां धर्मामिति। एषाऽपि वृद्धिः साधूनां धर्मः। नैतया साधुत्वं हीयते। नात्यन्तमर्थपर उच्यते तहशेयति न भवत्ययिकिल्बषी। धन्यायेन परस्वप्रहणात्पापमर्थकिल्बिषं तदस्यास्तोत्य-र्थिकिल्बषी। १४१।।

हिक निक चतुष्क च पञ्चक च गत समय।। मासस्य दृष्टिं गृह्णायाद्यणांनामसुप्रकाः। १४२। त्राह्मणादिवर्णक्रमेण चतुर्णा वर्णानां सकाशाद्द्विकादयश्चत्वारः कल्पा यथा-सङ्घान श्राह्मतयाऽनुज्ञायन्ते । समस् । न पादेन वाऽर्धेन वाऽधिकम् । तदाधिकोऽपि सपादद्विकं साद्धिकिमिति द्विकादिव्यपदेशस्यानिवृत्तेराशङ्कानिवारणार्थं सम्भावणम् । यथा मात्रान्यत्वेऽपि संज्ञान्तरव्यपदेशं निवर्तयति । इदमपि पूर्वेणाजीवतः कल्पान्तरम् । यस्य वाऽल्पं धनं महते धर्माय गृहीतारश्च नातिधार्मिकास्तत्रायं विधिः । 'येऽसाधु-भ्योऽर्थमादायेति' न्यायेन ।

समामिति पाठान्तरम् । संवत्सरं यावदेषा वृद्धिन परते। ५पि महत्त्वाद् द्वेगुण्यं स्यात् ॥ १४२ ॥

न त्वेवाधी सापकारे केसिदीं दृद्धिमान्तुयात्।। न चाधेः कालसराधानिसगीऽस्ति न विक्रयः।। १४३॥

बहुधा प्रयोगः—गृहीत्वाऽऽधिमन्यथा च । श्राधिरिप द्विविधी—गोष्यो भीग्यश्च । भीग्योऽपि द्विविधः—समयादुद्धमानभीगः स्वरूपते वा । श्राधिद्दींग्ध्री गीः पिहित-सुवर्णादे । तत्र भोग्यमाधिमधिकृत्येदमुच्यते न त्वेवाधी सेपकार इति । विविधः सोपकारः—चीरिणी गीः चेत्रारामादि च । तिस्मन् मुख्यमाने । कुसीदे भवा केसिदी श्रन्तरोक्ता इद्धिलां नामुयात् । श्राधि तु भुज्ञाना नान्यां वृद्धि तमेत । गोष्येऽप्याधी कालसंरोधाचिरमवस्थानाद् द्विगुणीभूतेऽप्यमोचमाणे न निसर्गेऽ-स्तिन विक्रयः । श्रन्यत्र च विधिनाऽ पंणं निसर्गः । श्रन्यत्र संक्रामि द्विगुणीभूतमपि पुनर्वर्धत पव । तथा च पठिष्यति 'सकुदाहरेति' । विक्रयः प्रसिद्धः । सोऽपि न कर्तव्यः । ''कि वर्धस्यामवस्थायां कर्तव्यस्"। तावदाधि भुज्ञोत यावद्द्विगुणं धनं प्रविष्टं वतो मोच्य श्राधिः । तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने भोग्यस्तावदेव, श्रभाग्यस्त-दनन्तरम् । भोग्यस्ताधः शांवज्ञाभस्तिष्ठत्येव यावदाधाता नागतः । यस्तु कथंचिद्ध-निको दरिद्रतामुपगतस्तावन्मात्रशेषधनः स किन्दत्कालं प्रतीच्य राजनि निवेद्य विक्रीणीत बन्धम्—ततो विक्रयादुत्पन्नं द्विगुण्यमात्मनो धनं गृहीत्वा शेष' मध्यस्थहस्ते ऋणिकसात्कुर्यात् ।

ननु च "ग्राधिः प्रणश्येद्द्विगुणे धने यदि न मोचयेत्" इति पठ्यते (याज्ञ० २।४८)।

एतदुत्तरत्र व्याख्यास्यामः। प्रणश्यत्वात्र पूर्वस्वामिनः स्वाम्यद्वानिः प्रयोक्तुश्च स्वत्वापत्तिः। यदि च निसर्गविक्रयो न स्तः कीदृशमस्य स्वाम्यमुच्यते? तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्येन
प्रणाशवचनं प्रतिषिद्धभोगस्य भोगानुज्ञानार्था व्याख्यायते। वस्त्रादिविषयं वा। तस्य
दि भुज्यमानस्य प्रणाश एव। न चेत्रादेरिव तिष्ठतः स्वरूपात्प्रपश्यवमानस्य भोग्यता
संभवति। तेनैतस्सृतिव्यवस्थायां व्याख्येयम्।

गौणी चात्र प्रणाशनिसगी। विक्रयप्रतिषेधस्तु मुख्य एव। न ह्यसी गौणतया प्रति-पत्तुं शक्यते। एतदेव प्रस्तुत्य "न स्यातां विक्रयाधीने" इति स्मृत्यन्तरे पठितम्। अत इह निसगीऽन्यत्राधानम् विक्रयसाहचर्यात्। सदृशी हि ती केनचिदंशेन ॥१४३॥

> न भोक्तव्यो बलादाधिसु ज्ञाना दृद्धिमुत्स्जेत् ॥ मूल्येन तोषयेचैनमाधिस्तेनाऽन्यथा भवेत् ॥ १४४॥

''नतु च प्रागप्येतदुक्तं 'न त्वेवाधाविति (१४३)"।

सत्यम्। यत्र यावत्येव दृद्धिस्तावानेव भोगः स पूर्वस्य विषयः। यत्र तु मद्यती वृद्धिः स्वल्पोपभागश्चेद्वलादिना भुजानस्य सर्वेण सर्वेदृद्धिहानिः। यत्र चेत्रगवादि-र्बन्धस्तद्भोगश्च न वृद्धिसम्मितः स चापिचतामिष वृद्धिं न ददाति, न च बन्धनं द्विगुणं, तत्र कयाचिदितमत्यात्यन्तमुक्तैव वृद्धिनिश्चेतव्या।

यदि तु वकादि भुज्यमानं नश्येत्तत्र सूल्येन ते षियेदेनस् श्राधातारस्। इतरे ऽपि वृद्धि लभते। स्रते ऽन्यथा ऽददन्मूल्यमाधिस्तेने । भवेत्। यज्जातीयमाधि भुक्त-वांस्तदपहारे यो दण्डः स एव दाप्यः। स्तेनश्चीरः।

ग्रन्ये व्याचन्तते। बलाङ्क्ते वृद्धिहानिः। भुजीत तन्मूल्यत एव वा। यद्याकस्य मूल्यं मूल्यहिरण्यम्। यत्र भुजान उच्यते 'मा मे बन्धं विनीनशो मा भुङ्च्व कतिपयैरहोभिमीन्यामि' तथाऽप्युच्यमाना भुङ्क एवेति सोऽस्य विषयः।। १४४॥

> आधिश्रोपनिधिश्रोभी न कालात्ययमहतः ॥ अवहायी भवेतां ता दीर्घकालमवस्थिता ॥ १४५॥

स्राधिककार्थः। प्रीत्या मुज्यमान उपनिधिस्तु शास्त्रान्तरवदन्तिहितो न्यासः। ते चिरकालं न स्थाप्यो। कि तिर्हि १ प्राप्ते काले मोच्यायेये। ध्राधेमोंच्या-काले द्विगुणोभूतं धनम्। तस्यातिक्रमस्तस्मित्रपि काले भोच्याम्। उपनिधिरपि यावता कालेन नास्यावसरो भवति मदायमेवेतद्रोक्ताऽहमिति स प्रत्याहरणकालः। ततोऽधिकः कालः कालात्ययः। तं नाहृतः स न कर्तव्य इत्यर्थः। हेतुमाह। स्रवहायो भवेतां ताविति। ते। हि दार्धकालमवस्थितावप्रत्याहीयमाणो स्रवहायाविति स्थितम्। तस्माद्द्विगुणीभूतधनेऽधिमोच्यो प्रयतितव्यम्। सुहद्वपदेशोऽयं न त्वेवाच्युपनिध्योर्भ्यसाऽपि कालेनापहारः। यते। वच्यति—" ध्राधिसीमावास्त्रधनमिति " (१४-६)। स्रतस्तस्यैवायमनुवादः।

ग्रन्ये त्वाधिविषयमुपदेशमिच्छन्ति। यो द्वेषेण द्विगुणोभूते घने कालं चपयति, तत्त्रिलाभं धनं नाधिकं वद्धते, न चास्याधुनाऽन्यत्राधानविकयो स्तः, इह वृद्धिमयं मा स्नभतामित्यनेन मारसर्येण—तत्रेदमुच्यते ग्रावहाये भवेतां ताविति। मनया बुद्धगाऽमोत्त्वयतः स्वाम्यमस्य निवर्तते। यस्तु कथंचिदसति धने न मोत्त्वयति तस्य निसर्गविक्रया न स्त इति । प्रथवाऽपराऽथां मुखेनापेत्तयति—परहस्तगतया शङ्कयोच्यते स्वहायी भवेतामिति ॥ १४५॥

संमीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कद्चिन् ॥ धेनुरुष्टो वहक्षेत्री यथ दस्यः प्रयुज्यते ॥ १४६॥

प्रीतिरेव संप्रीतिः। तया हेतुभृतयोपभुज्यन्ते धेन्वाहयस्ते न नश्यन्ति। पूर्वस्वामिसंबन्धहान्या भोक्तुः स्वत्वापत्ति नीशः' स धेन्वादोनां प्रोत्या भुज्यमानानां न भवति।

''नतु च सर्वस्यैवापनिधर्भोगेनापहारा नास्ति । वस्यति 'निचेपोपनिधिखय' इति (१४६)। को विशेषो धेन्वादीनाम्'।

बच्यते। यत्र दशवर्षे। भोगो न च स्वरूपनाशस्तत्र 'यित्किचिदिति' (१४७) सामान्यवचनेन प्राप्ते (पहारे उपनिधेः प्रतिषेधः। धेन्वादोनां तूपनिधित्वमेव नास्यतः प्रतिषेधस्य नायं विषय इति स्यादाशङ्का। धाननिमित्तो हि धेनुशब्दो यदि परसंवत्सरे धेनुः स्यात् परत उपसर्था यदि गर्भमादध्याद्धेनुत्वमापद्येत तदा जनयेदाशङ्कामस्यैवेयं न देवदत्तस्य। यतः प्रष्ठौद्दी न भोग्या प्रीतिसंभोग्यश्चोपनिधिः। येन स्वकैभीग्यं परिपाल्य पुनर्भुज्यमानं दृष्टम्। न पुनरूपनिधेरेतद्रूपम्। भोग्यो ह्युपनिधिः। श्रसद्भावाद्भोगस्य च कीदृशगुण्यमुपनिधित्वम्। उपनिधेश्चासौ प्रतिषेधः। तस्मादुपनिधिक्षपातिक्रमादस्रति तस्मन्प्रतिषेधे यत्नान्तरमुक्तम्।

उष्ट्राहोनामपि दशवर्षाणि सुज्यमानामवस्थान्तरापत्तिः। त्रतस्तत्रापि नेाप-निधित्वस्

वहितित केचिद्धविशेषणं मन्यन्ते। वृषस्य नायं विधिः। प्रपरे तु गर्दभा-यवतरार्थं मन्यन्ते। द्स्या वलोवदः। प्रयुज्यते वाहनार्थं यो दोयते।

ग्रन्थे तु पुनः प्रतिषेधं विकल्पार्थं मन्यन्ते। एतद्व्यतिरेकेगान्यस्थोपनिधेरस्ति काद्याचित्कोऽपहारः। तेन यद्वस्थादि प्रीत्या भुज्यते तच्च परिचीर्णं तत्रास्त्येवापहारः। न हि प्रीत्या गृहीते वस्ते परिचीर्णे स्वामिनोपेच्यते पुनरवसरोऽस्ति देहि मे वस्तं विनाशितं त्वया तत्समेन मूल्येन संशोधयेति॥ १४६॥

यत्किंचिहशवणीणि सिन्धो प्रेक्षते धनी॥ भुज्यमान परेम्त्षणीं न स तळ्छुमहित॥ १४७॥

यत्किचिद्भुज्यमानमिति व्यवहितेन संबन्धः। धनौति सिवधानात्सामान्य-सिर्देशेऽपि भुज्यमानधनोपेचणं प्रतीयते। यत्किचिदिति दासीदासासारभाण्डादि सर्वे प्राह्यति । न हि तल्लोकेऽत्यन्तं धनमिति प्रसिद्धं गोभूहिरण्याद्येव महार्घ धनमिति प्रसिद्धतरम् । तेनायमः वाक्यार्थः । यत्किंचिद्द्द्रव्यं परेण भुज्यमानं धनी धनस्वामी दश्वपिण यावत्पेक्षते—न किंचिद्वक्ति, न राजनि व्यवहरति, न कुलसमन्तं भोकारं वदित 'मदीयमेतिकमिति त्वया स्वयं भुज्यत' इति—स दशभ्ये। वर्षेभ्य उत्तरकालं न तल्लब्धुं स्वीकर्द्धमहिति । निवर्ततेऽस्य स्वमिति यावत् । प्रेन्न्गोन होयतामात्रमुन्यते न प्रत्यन्तेव । संनिधाविति वन्यामः ।

परै: - न ज्ञातिसंबन्धिमः। तथा च स्मृत्यन्तरं - 'ज्ञातिसंबन्धिमिर्विना' इति ॥ ''संबन्धिबन्धवेदवेव भुक्तं यज्ञातिसिस्तथा। न तद्भोगो निवर्तत भोगमन्यः कल्पयेत्॥''

तदयुक्तम्। अव्यवस्थै सित स्यात्। के ज्ञातयः के वा संबन्धिन इति संबन्धमात्रप्रहणे न किंचिद्व्यावर्त्यम्। तस्माद्येनान्यहायं भुज्यते स एवं भवति। किन्तु
तथा सित परग्रव्दोनुवादमात्रमनर्थः, कस्यापि न परव्यपदेशः। स निरस्यते। यथा
भार्यापती पितापुत्राविति। तत्र ह्यात्मन्यपि व्यपदेशोऽस्ति ''अर्द्धो ह वा एष आत्मनो
यज्ञाया''—''आत्मा वै पुत्र नामासि'' इति। तेन दन्पत्योः पितृपुत्रयोर्न भोगाभोगी।
कारणम्। तेषामपि विभक्तधनानां भोगकाले प्राप्तेऽभोगे। बाधक एव। भार्याया
अपि क्षोधने भर्तसकाशाद्गृहीते बन्धेन पत्युर्भोगे नासिद्धः। सा ह्यत्यन्तपरवती।
नोभयोर्विभागोऽस्ति। स्त्रोधनमपि तेनैव तस्याः परिपालनीयम्। 'राजा स्त्रोश्रोत्रियद्व्यादन्यत्र' इति च पठ्यते।

एवमनेन स्वामिन उपेचमाग्रस्य स्वाम्यहानिरुक्ता ॥ १४७ ॥ कस्य तर्हि तत्संभवतीरयेवमर्थमुत्तरस्रोकः

> अनडरचेद्पागण्डो विषये चास्य अज्यते ॥ भग्नं तद्व्यवहारेण भोत्ता तद्घनमहित ॥ १४८ ॥

न स तल्लब्धुमहैतीत्यस्य शेषः । अजिड्यचेद्पेगिग्राड इति । जिडः अप्रतिपत्ति-मान् । पेगिग्राडेग बालः । प्राक्षेष्डशाद्वालः पेगिण्ड इत्युच्यते । एतच स्वधनसंरत्त्रणा-सामर्थकारणानामन्येषामप्युपलत्त्रणार्थम् । मद्यद्विविषक्तता दोर्घरोगगृहीतता तपःस्वा-ध्यायैकपरत्वं व्यवहारेष्वनैपुण्यं वागिन्द्रियाभावे। बाधिर्यम् । यस्यैतेऽसामर्थ्यहेतवः सन्ति न तदीये धने भे।कुर्बहुतरेणापि कालेन स्वत्वमापद्यते ।

विषये चास्य भुज्यते। ग्रस्थेति धनिनः प्रत्यवमर्शः। विषयः काश्मीराणां कश्मीरः, पश्चाखानां च पश्चाखः। यदि भाका च स्वामी चैकस्मिन्नेव देशे वसेत्तथापि शक्तिविद्दीनस्थायं व्यवहारः। त्रत्रापि व्याख्याने प्रपद्म एवायम् । स्रजडापे। गण्डमहणस्य प्रदर्शनार्थतया व्याख्या-तत्वात् । तेन यस्य जानते। यदुपेत्ताकारणं न संभाव्यते तदीयं धनं दशवर्षाणि भुजाने। भेक्तिवाहिति—तस्य तत्स्वभिद्यवगन्तव्यम् ।

ननु च न भोगात्स्वत्वं युक्तम् । स्वत्वे सिति भोगो युक्तः । भोगाद्धि स्वत्वेऽव्यवस्था स्यात् । यश्चायमविधर्दशवर्षाणीति स स्वत्यन्तरेण न सर्विस्मन्धन इष्यते । किं तिर्हि ? "पश्यतोऽब्रुवतो भूमेहीनिर्विशतिवार्षिकी " इति (याज्ञः व्यः २४)। श्रन्ये तु विशतिवार्षिकेणापि भोगेन स्वान्यमनुमन्यन्ते । एवं ह्याहुः "श्रनागमं च यो भुङ्कें बहून्यब्दशतान्यपि।" (नारद ८७। ७०) तथा

'संभोगो यत्र द्वयत न द्वयतामाः कचित्। त्रागमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः॥'' (नारद ८४)

त्रिपुरुषभुक्तिवादिनस्तावदेवं पठिन्त (नारदीये १।६१)
"यद्विनागममत्यन्तं भुक्तं पूर्वेश्विभिभवेत् । न तच्छक्यमपाइत् क्रमात्त्रिपुरुषागतम् ॥"
प्रस्यायमर्थः । ग्रागमा दानादिः । ग्रसति तस्मिन्यद्भुक्तं पितृपितामद्दप्रितामहैस्तचतुर्थस्य सिध्यति, न तु विंशत्या वर्षेः । तत्रान्यत्रोक्तम्

'आहें तु कारणं दानं मध्ये भुक्तिस्तुसागमा। अन्ते तु भुक्तिरेवैका प्रमाणं स्थावरे भवेत।।'' वृतीयस्य भोगात्सिद्धिन प्रथमद्वितीययोः पितृपितामहयोः। अस्यापि न विश्वतिवर्षे-भीगः प्रमाणम्। अन्ये त्वागमरहितस्य वार्धशतिकस्यापि भोगस्याप्रामाण्यमनुमन्यन्ते। तथा चाहुः

"अनागमं तु यो भुङ्के बहून्यब्दशतान्यपि। चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत्पृथिवीपतिः॥" "भोगं केवलतो यस्तु कीर्तयेत्रागमं कचित्। ग्रागमः कारगं तत्र न संभोग इति स्थितिः॥" (नारद ८७, ८६, ८४)

या तु बहुन्यब्दशतानीति तदाइर्िवषयमात्मीयमेव भोगं चिरकालत्वे हेतुमाह । तस्य पितृपितामहभोगेन विना न सिद्ध्यतीत्यर्थः । "क्षयं पुनरेकस्थानेकाब्दशतो भोगः पुरुषस्य"। नैष देषः । विरकालप्रतिपादनपरा बहुत्ववचनाः शतं सहस्रमित्याह्यः शब्हाः । यथा "शतायुर्वे" पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रियः इति । एतदुक्तं भवति । विशतिवार्षिका-द्रोगादिधकाद्दपि न प्रथमभोक्तुर्भोगात्स्वत्वसिद्धिः । अर्थोत् पुत्रस्थापि न सिद्ध्यतीति यथा- श्रुतमेव । न हि बहुष्वब्दशतेष्वागमस्मरणं संभवति । ततश्च विरन्तनदेवायतनत्राद्धणमठ- प्रामा राजभिरपहियेरन् । लेख्यशासनमिप राजाधिकृत्लेखकलिखितमिति चिरन्तनेषु नैव प्रस्मित्रायेत । कृदशासनमिप संभाव्येत । तस्माच्चिरन्तने। भोगः स्वत्वस्य दानाद्या-गमसंभावनाया ज्ञापको हेतुने तु कारकः । अत्य एव भुक्तिः प्रमाणमध्ये पठिता ॥

''लिखितं साचिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम्'' इति (नारद ६ ६)। न तु स्वत्व-कारणमध्ये 'सप्तवित्तागमा इति" (मनु १०।११५) "श्रुतशीर्थतपःकन्या" इत्यादी च।

प्रथवा यह बलादि भोगकारणं संभाव्यते तद्विषयमेतत् 'अनागममित्यादि' अत्रैव प्रकरणे पठितम् (नारद ८७)

'श्रन्वाहितं हतं न्यस्तं बलावष्टव्धयाचितम्। श्रप्रत्यक्तं च यहुक्तं षडेतान्यागमं विना ॥' इति । (नारद ६२) नतु च 'श्राधिः सीमा' इत्यनेनैवायमर्थः सिद्धः।"

"उक्तस्य कालस्य त्रिपुरुषं यावडुङ्को स एवार्थः। त्र्रयं तु तत उत्तरकालमिप निवृत्त्यर्थमारभते। तथा च बहून्यव्दशतानीत्यत्र वचनम्। 'त्र्रम्वाहितं' यत्प्रकटमन्यया प्रदश्यन्तिहितमन्यदवस्थाप्यते। 'हतं' रात्रौ स्नन्धिभेदच्छलादिना। 'बलावष्टव्धं' प्रसहोति शेषः। शिष्टं प्रसिद्धम्।

'यदि त्रिपुरुषा भुक्तिः प्रमाणं कस्तर्हि 'पश्यते। ऽनुवते। भूमेहानि विश्वतिवार्षिकी' इयस्यार्थः ?''

केचिदाहु:। कियन्तं कालं भुजानस्य सित लेख्यक्षेषादे। सक्ताभियुक्तादिकृतत्वं क्रमाचरिवलेपादसत्यनयाभ्यामधमर्था उच्यते। संदिग्धरूपमपि लेख्यमियता भोगका- लेन निश्चीयते।

धन्ये त्वाहु:—यद्रैव तामेव भूमिमेकस्य बन्धायार्पयति तामेव चापरस्यैकस्याऽऽधं प्रमाणमपरस्य पाश्चात्यं—तत्र सत्यपि प्रामाण्यस्याद्यत्वे पाश्चात्यो विशतिवार्षिको भोगो बल्लवान् ।

एतचायुक्तम्। येनैव स्वीकृतो बन्धस्तथैव सः—'ग्राधेः स्वीकरणात्सिद्धः' इति वचनात्। स्वीकारश्च भूमेभीगाभिलापैव। तेनेदृशे विषये स्वल्पेनापि कालेन बन्धसिद्धिः। एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्

''विद्यमानेऽपि लिखिते जीवत्स्वपि हि साचिष्ठ ।

विशेषतः स्थावराणां यत्र मुक्तं न तिस्थरम् ॥" इति । (नारद ७७)
विशेषप्रदृशं गवाश्वादावभुज्यमानेऽपि नासिद्धियेतस्ते नावश्यंभाग्याः । तथाहि भवेद्गै।गीभे न गृह्णाति कीदृशोऽस्या प्रतो भोगः । भूमिस्तु सर्वदा फलदेति भोगलाभमन्तरेण
न वन्धत्वसिद्धिः ।

तत्रापि कथंचिदुपेच्यमाणस्य तु यच्छतः प्रथमभोगकाल एव यदि द्वितीयेना-ऽधिग्राहकेण संनिकषीदिना स्वीकृतः स्यादितरेण वाद्यप्रमाणवता देशविप्रकर्षात्का-येव्यासङ्गद्वा न स्वीकृतस्तदा विचायेते नेयता तदसिद्धः। यदा तु गृहोताथिरेव सम- नन्तरं राक्षा प्रत्राजितो महान्तं व्याधिमाससाद न वाऽस्यान्योऽर्धरत्ताद्यधिष्ठतः किश्च-दिस्त स चिरेणाप्यागतः सिद्धाविप निरुपधिप्रमाणकाले लभत एव स्वीकृतमप्यन्येन।

श्रन्ये तु भ्रातृणां न्यूनाधिकविभक्तानां पुनिविभागः समीकरणार्थ डकः। स विशतिवर्षेभ्य अर्ध्व नास्तीत्येवमर्थमिदमाहुः। एतावन्मात्रफलत्वे तत्रैवाभिधानमुचितम्। सामान्याभिधानं तु प्रकरणोत्कर्षेणान्यविषयतामपि ज्ञापयति।

त्रपरे तु—''खिलीभूता भू मिर्येन चेत्रीकृता तत्र भू मिखाने। पभेगा उक्तः। स चेदेतावन्ति वर्षाणि निगृहीतस्तथा सूत्रचेत्रयन्त्रेशच स्वामी भू मित्वेन स च विषय" इत्येवमाहुः।

इह भवन्तस्त्वाहुयों समानदेशों समानसामध्यों समानस्वभावा समानधनौ तुरुयप्र-योजनावपरस्परसम्बन्धिनौ तयोरन्यतरस्येतरेश भुज्यमानिमयन्तमविधं समचमुपेचमाण-स्यास्य नैव स्थावरेषु स्वाम्यम्। किन्तु त्रिपुरुषभुक्तिविरोधात् सर्वेश सर्वम्। विरुद्धे होते स्मृती। ते न किमिप करपनमईतः येनास्ति च स्वाम्यं नास्ति चेत् किंचिद्युज्यते तत एव व्यवस्था युक्ता।

यद्यपि स्वत्वागमकारणानि बहुनि सन्ति दानविक्रयबन्धकारणादोनि तथाऽप्यनुपन्तुं सभ्यमानकारणविशेषे विश्वतिवार्षिकभोगेऽनन्तरादर्शितविषये बन्धरूपताऽभ्युपगन्तुं युक्ता। चञ्चलं भोग्यं च स्वत्वम्। वस्त्वपचये तत्प्रस्याहर्तुं लभ्यते। ततश्च त्रिपुरुषा भुक्तिः सर्वस्य स्वत्वमापादयति। दानविक्रयसंभावना च यावत्येव सा वार्षिकी भवि- व्यति। विश्वतिवार्षिके भोगे न किंचिदनुपपन्ना।

यत्रोभावव्यागममन्तरेण भागमात्रवलात्प्रवृत्तौ तत्र पूर्वो भागश्चिरन्तने। ५ विश्वति-वर्षभाग्येन सांप्रतिकेन निरुपाधिना बाध्यते। दण्डपूर्विकयाऽत्रागत इयत्कालो भागः त्रिपुरुषागताया भुक्तेर्बाधक इत्युक्तं भवति।

भग्नं तद्व्यवहारेणोति। व्यवहारप्रहणं धर्मनिवृत्यर्थम्। तेन यदि कथंचिजानीते तदा जीयते। तदापि त्वनेने।पनिधिभागज्ञापने प्रमाणं नास्ति, तेन व्यवहरते। जीयन्ते तद्भी नास्ति। ताहशेन भोगेनापि हत इति तिष्ठत्वेतत्।। १४८॥

आधिः सीमा बाल्यनं निक्षेपोपनिधी ख्रियः॥ राजस्वं श्रोत्रियस्वं च न भोगेन अणश्यति॥ १४९॥

श्राधीयत इत्याधिर्वन्धकद्रव्यं गोभूहिरण्याद्युच्यते । यद्योत्तमर्थाद्धनमादीयते । उप-निधिः शास्त्रान्तरेषान्तिहिता न्यास इक्तः । यदप्रदर्शितरूपं सचिद्ववस्रादिना पिहितं निचिप्यते । प्रोतिभाग्यं तु युक्तसुपनिधिशब्दवाच्यम् । तस्य निचेपप्रह्योनेव गृहीतत्वात् । सीमा मर्यादा प्रामादीनाम् । बहुसाधारण्याद्धि तत्रोपेचा संभवति । गृहादीनां तु प्राकारपरिखादिरूपा द्वितिहस्तपरिमाण्यूक्पा द्वयोः साधारणो याऽन्यतरे कर्यचिद्धप- जीर्यमाणा स्वल्पत्वाद्द्रोगश्च कश्चित्कियन्तं कालमुपेच्येतापि । तत्रापि दानादिस्वत्वा- प्रामहेतुं संभावयतः । श्रतस्तत्पुत्राः पेत्रा वा गृहचिह्नादिना प्रज्ञापितसीमत्वादा- चिछन्दन्त्येव ।

बालवनं दृष्टान्तार्थे पे।गण्डशब्दस्य दिशितत्वादित्युक्तम्।

स्वियो दास्यः भार्यो वा। नेतरस्याधनस्यापद्वार उक्तो 'धनस्य दशवार्षिकी' इति। ''ननु च नेह धनमस्ति, यत्किचिदिति वस्तुमात्रनिर्देशोऽयम्''।

नैवम्। धनीति सम्बन्धेन धनविषयतैव यित्किचिदिति सामान्यशब्दस्य प्रतीयते। क एवमाह स्त्रियो न धनिमिति। इत्थं विनियोज्ये द्रव्ये धनशब्दे। वर्तते। अथा-स्मादेव स्त्रीधनात्स्वत्वमात्रोपलच्याम्। धनीपमानेन पुमांसोऽपि भोगेन दासाः स्त्रीक्रियन्त एव।

राजस्वम्। देशेश्वरा राजानस्तेषां धनम्। ते हि महाधनत्वादु इत्वान्वयं धन-मनन्विच्छन्ते। विकतभेदादिभिनिधनीक्रियन्ते।

तदूनापेत्तया श्रीनियद्रव्यं श्रीत्रियधनाभियुक्तिः ॥ १४६॥

यः स्वामिनाऽननुज्ञातमाधि शुङ्क्तेऽविचक्षणः॥ तेनाधेवृद्धिमेक्तिच्या तस्य भेगस्य निष्कृतिः॥ १५०॥

डक्तं 'न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुजाने। वृद्धिमुत्सृजेत्' इति (१४४)। सर्वस्य हि प्रहण्णमुच्यते। तत्र निषिद्धे भोगे बलादाधि भुजाने। सर्वां हारयत्येव वृद्धिम्। धन-नुज्ञाते प्रतिषेधनम्। रहस्युपभुज्यमानभोगे न चाधिर्नश्यति तत्र रूप्यसुवर्णालङ्कारादावर्द्ध-वृद्धित्यागे। इनेन स्रोकेने। च्यते।

यत्तु नवं महाईमलङ्करणविद्यादि परिधीयमानं नाशितं तत्र न केवलं वृद्धिहानिः, याबद्धनं नष्टं तत्परिपीड्य मूलतः प्रविशतीति महत्तरैव्योख्यातम्। यज्वना तु व्याख्या-तम्—यत्र स्वामी व्यवहरति अध्यधीनश्च, तत्राध्यधीनेन बन्धो दत्तः, स्वामिना च दृष्टः, तत्र धारणकेन कस्मिश्चिदवसरेऽध्यधीनः पृष्टः 'प्रयोजनं ममानेन बन्धेनास्ति' तत्रोपनिधि-व्यायेन तेनानुज्ञातः काखान्तरे भुष्तानं यदि स्वामी पश्यंस्तदमुङ्गातं बन्धं चिपतवान्— सतीदृशे विषयेऽद्धेवृद्धित्यागः।

तद्युक्तम्। यतस्तुल्यो व्यवहारः परस्परापेत्तः स्वामिभृत्ययोः। तत्र तत्रान्यतरे-ग्रानुज्ञाते नायमननुज्ञातः प्रयुज्यतेऽधर्मतः। स्वामिशब्दस्यार्थे स्वत्वमीद्दशि विषये भवति। श्रन्यथा बन्धं यो ददाति सोऽवश्यं स्वाम्येन युक्तः। 'अध्यधीनस्तु न स्वामी।"

यदोवं चौरस्ति । तस्मात्म्वाभित्वाध्यारे। उपयोगं वाऽध्यधीने स्वाम्यनुज्ञाञ्यव-हाराद्रहादत्तवत् । त्रातः पूर्व एवार्थः ।

स्वासिमहणं पादपूरणार्थम्।

भुङ्क्ते प्रविचक्षण इत्यकारः संहितया प्रिष्ठष्टिनि हिष्टो वेदितव्यः। यस्य ह्यस्ति चुद्धिः 'वृद्धिर्ममास्त्येवाधिको लाभो वस्तुभाग इति' से। विचक्षणः। न हि लोकशास्त्र-नियोजनीया स्थितिः यदुभौ लाभश्च भागश्च वृद्धिः स्यात् तेन सा वृद्धिर्भोक्तव्या।

निष्कृतिः परशुद्धिर्विनिमय इति यावत्।

भन्ये तु द्विगुणीभूतेऽप्यमोत्त्यमाणे प्रतिषेधिममिनच्छिन्ति—तस्य हि स्वल्पा-ऽपराध इति वदन्तः।

प्रथमं तावदादावेव तैर्याज्ञवल्क्यवचनस्य विषयो देय 'आधिः प्रणश्येदिति' (व्य० ५८) ॥ १५० ॥

> कुसीदरुद्धिरंगुण्यं नात्येति सकुदाहिता।। धान्ये सदे छवे वाह्ये नातिकामति पश्चताम्॥ १५१॥

लाभार्थो धनप्रयोगः कुसीदम् । तत्र वृद्धिः । प्रथवा प्रयुज्यमानं प्रयोक्तृसंबन्धि-धनमेव कुसीदम् । यदीयं स्वल्पं इत्त्वाऽधिकं प्रहीष्यामीति धनं दीयते तत्कुसीदम् । तत्र वृद्धिः । सा द्विगुणत्वं नातिक्रामित । तावदुत्तमर्थोन वृद्धप्रथे धनं दत्तवताऽधमर्थाद् प्रहीतव्यं यावनमूलधनं द्विगुणं प्रविष्टम् ।

''नतु वृद्धेद्वेँगुण्यं श्रूयते। मूलेन सह त्रिगुणं प्राप्नोति''।

नैवम् । 'गुणो'ऽवयव उच्यते । स तावदवयविनसपेत्तते । प्रकृतं च धनम् । ध्रतः प्रयोगविषयस्य धनस्यानेन प्रकारेण द्वेगुण्यमुक्तं भवति । तथा च समृत्यन्तरं 'चिरस्थाने द्वेगुण्यं प्रयोगस्य' (गैतिम १२।३१)—''मोच्य ग्राधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणो धने'' इति (याज्ञ० व्य० ६४)।

बुद्धिश्वानेकरूपा। कार्षापणेषु प्रयुक्तेषु कार्षापण एव वर्द्धते। कवित्सन्तति:— 'क्रीपश्नां वेति' संतति:। कविदाधिभोगः, गोभूस्यादेः।

तत्रेदं हुँगुण्यं सरूपवृद्धिविषयं केचिदाहुः। तत्र हि मुख्यं वृद्धेहुँगुण्यं प्रतीयते। संतती न विज्ञायते कि सङ्घायाऽस्या हुँगुण्यमुत परिमाणेनोत मानता वेयम् श्रती वेत्याद्यनिश्चयः। पश्नां मूल्याद्धि महार्घत्वं हस्त्यश्चादिषु क्रयविक्रयादे। दश्यत एव। महाप्रमाणा हि महार्घा भवन्ति।

'नतु च संतता सारूप्यमस्येव। गोः संततिगीरेव। तत्र भेदोपन्यासा न युक्तो वृद्धिः सरूपा संततिश्चेति।'

डच्यते। नैकजातीयत्वमात्रेण साह्यं भवति, किन्तु वयःपरिमाणादिसाम्येन। ध्रतो युक्तो भेदोपन्यासः। भोगलाभेऽपि कुतो द्वैगुण्यप्रतीतिः। उपकारकाणि जनयितुं गावः प्रयुज्यन्ते। गोभून्यादि पयोग्यत्रसादयो यथासंभवं भुज्यन्ते। तत्र कीदशं द्वैगुण्यम्। समाचारश्च कचिद्दश्यते। वर्षशतानि भूमिरामूलहिरण्यादानाद्भुज्यते। पठति च याज्ञवल्क्यः 'भ्राधिश्च भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते' (व्य० ६०) इति।

स्रामान्यप्रतिपत्तिर्भवन्ती विना प्रमाणेन विशेषेऽवस्थातुमहित । यतु संततावनुपपन्नं द्वेगुण्यमित्यवगमे यतः क्रियताम् । मृत्तमर्घेण परिनिश्चितवता वृद्धिस्तत्सामान्या एव तज्जातानां भवति । भूमिभोगेऽपि यवसगोधूमादै। तत्पच्यमानस्यार्घतः शक्यत एव समत्वं निश्चेतुम् । उपकारवचने।ऽपि गुणशब्दोऽस्ति । ''क एवं सित समगुणो भवति क उपकारको भवतीति कथं गम्यते ।" स्रनेन यावन्मृत्यं गोधान्यविनिमयादुत्पद्यते तावदेव चेत्तत उत्पन्ना वृद्धिस्तद्दा भवति समगुणत्वम्—परिमाणादिसान्यामावेऽपि । यस्तु कचित्समाचारः—भवतैव परिष्टतः कचिद्यहणं प्रयुक्तानेन । समाचारश्रंशसंभवे स्मृतयो नियामिका स्रर्थवत्यः ।

'भाधिरतु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते'' इत्यत्र यावद्दानात्तद्दिगुणमप्रविष्टम् इत्यपि शक्यते नेतुम् । रमृत्यन्तरेकवाक्यत्वाच्चैतदेव युक्तमध्यवसातुम् । उपपादितं चैतन्निपुणते। उन्यत्र ।

सकृदाहिता। सकृदित्यनेन न्यवस्थापिताऽङ्गीकृतः पुनःपुनःप्रयोग इति यावत्। 'ग्राधानं' स्थापनमुन्यते। वन्यनन्यवस्थया च निरूपणं स्थापनमेव। पुनः प्रयोगश्च द्विगुणोभृते धने ग्रादीयमाने भवति। यदा द्विगुणो हि वृद्धपर्थ उत्तमणोऽधमणेश्च तदीयेन धनेन महत्कार्थं करिष्यन् करणपरिवृत्तिं करोतीति या प्राक्तनी वृद्धिरियं वाऽद्यप्रभृति वर्धत इति—तदा द्विगुणभृतमि पुनर्वर्धत एव। पुरुषान्तरसंचारेण वा। यदि द्विगुणीभृतं धनिकस्योपयुज्यते तदाऽधमणं उच्यमानोऽन्यपुरुषं ददतमपेयति 'एष त इयद्विरहोभिदीस्यतीति' तत्र स्वहस्तं दोयमानं पुनर्वर्द्धते। न चायं द्वानं प्रति प्रतिभूः किन्तु निन्तेप्ता दातेव। एतत्तु ऋजुना पुरुषान्तरमसंक्रान्तिमति व्याख्यातम्।

त्रथवा प्रागिष हैगुण्याद्यहा वन्धमन्यस्मै प्रत्यपैयति—होनारेषु सलाभेषु हित्वे— तस्य बन्धस्य मोत्त एव धर्म्थः। बन्धस्य प्रागृष्ट्रहो स्थितायां तस्मादहः प्रशृति पुनर्हे- गुण्यमाप्नोति। यदा तदीयं वन्धकं तदनुज्ञयोत्तमर्गोनान्यत्राधाय स्वधनं गृह्यते तदा वर्धत एव पुरुषान्तरसंचारः।

डभयत्र द्विगुणीभूते प्रयोक्ताऽधमर्णकेन येनकेन प्रकारेणान्यसमाद्यहणमनुज्ञाप्यते। यदि वाऽस्मादन्यद्गृह्यते प्रहीता देशान्तरं गमिष्यन् कार्यान्तरेण चान्यत्र संचारयति। ऋजुस्तु तस्मादेवाधमर्णादनवीकृते प्रयोगे द्विगुणाधिकां वृद्धिं नेच्छति। अत स्राहः 'पुरुषान्तरमसंक्रान्ते पुनःक्रियाप्रयोजनं च वच्यामः'।

ये तु व्याचत्तते—'या वृद्धिरूपचिता सांवत्सरी युगपत्सवेवानीयते तत्रायं विधिः। या पुनः प्राप्तदानाऽपि सर्वा न दीयते तत्र द्विगुणादिधकप्रहण्णमपि'' तेषां न 'न'शब्दो यथार्थो नापि 'म्राहित' इति। सांवत्सरी तावदुपचिता माह्या द्वितीयसंवत्सरे पुनरान-यनमस्त्येवेति न कचिद्देगुण्यनियमः स्यात्।

त्रथ—''यो द्विगुणीभूतं सलाभं धनमानयति तत्राधिकनिषेधोऽस्तु । प्राग्द्वेगुण्याद् वृद्धिमात्रदानसमर्थो वृद्धिं ददाति । मूलं तस्यापरिमितप्रहणमिति" ।

एतद्पि न किंचित्। यः संवहति तस्यानुमहो न्याय्या नाधिकमह्याम्। यस्तु राज्ञा द्विगुणीभूतमपि कथंचिद्दाप्यते तस्याधिकमोत्त इत्येतदन्याय्यम्। न चाहितेत्यस्य शब्दस्यायमर्थः।

श्रथ 'श्राहृतेति' पाठान्तरम्—तथापि सकुच्छब्दो न निश्चितार्थी न्यायस्तु परित्यक्तः स्वकृतश्च पाठः स्यान्न मानवी स्मृतिरित्युक्तेव व्यवस्था न्याय्या।

धान्यादिषु पञ्चतां पञ्चगुग्रतां नात्येति।

स्मृत्यन्तरे धान्ये चतुर्गुणोक्ता ''हिरण्यवस्त्रधान्यानां वृद्धिद्वित्रचतुर्णा'' इति (नारद, याज्ञ० व्य० ३६)। तत्र व्यवस्था—यदि दरिद्रभूतः प्रयोक्ता महीता च महाधनसंपन्नस्तेन धान्येन महान्तमर्थे कृतवांस्तदा पञ्चगुणाऽन्यथा चतुर्गुणा।

'सदं' फलं वार्तम्, धान्यस्य पृथगुपादानात् । लच उदीच्येषूणिविषयः प्रसिद्धः । बाह्यो गईभोष्ट्रवलीवदीदिः ॥ १५१॥

कतानुसाराद्धिका व्यतिरिक्ता न सिद्ध्यति॥ कुसीद्पथमाहुस्तं पञ्चकं शतमहिति॥ १५२॥

त्रनुसरन्त्यनुधावन्त्यनुवर्तन्ते सर्व एवार्था एतमित्यनुसारः शास्त्रोदितः समा-चारः। स च विविधेऽशीतिभागाद्धः पञ्चकशतपर्यन्तः। तस्मादिधिका दृष्टिः कृता यावत्तवाऽधमर्थोनोत्तमर्थस्य न सिध्यति। कुतः? व्यतिरिक्ता—यतः शास्त्रबाह्येत्यर्थः। श्रथवादान्तरमाह। कुमीदपयमाहुस्तमिति। कुपुरुषा यत्र सीदन्ति तत् कुसी-दम्। धर्मेण तद्धमीणो लच्चन्ते। कुसीदीनामयं पन्या सागी व्यवहारे। न साधूनामिति निन्दा। यस्यावश्यमधिका कर्तव्या—महद्धि कार्यमयं मदीयेन धनेन साध्यतीति बुद्ध्या—तद्दा वर्णविभागमनपेच्य पञ्चकं श्रतं श्रहीतुमहिति लिप्सेत्—तदर्थमिद्युच्यते।

पाठान्तरं 'कृता तु सारादधिकेति'। यस्याकिंचनस्य सतः खल्पा कृता तेनैव धनेनान्यथा वा महार्थतां प्राप्तस्तस्य या पुरुषसारादधिका क्रियमाणा न सिध्यति। यः परं पञ्चकशतमहिति ॥ १५२॥

> नातिसांवत्सरों दृद्धिं न चादण्टां विनिहरेत्।। चक्रदृद्धिः कालदृद्धिः कारिता कायिका च या।। १५२॥

संवत्सरे भवा सांवत्सरी। ताम् अतिकान्ता आतिसांवत्सरी। भवप्रत्ययार्थः सामर्थादन्तर्भृतः। अथवा संवत्सरमतिकान्ता अतिसंवत्सरेति प्राप्ते वृद्धीकारी छन्द- स्तुल्यत्वात्कर्तव्यो।

येषां वृद्धिरनन्तप्रकान्तं पश्चकं शतं सर्ववर्णिवषया सा संवत्सरं यावद्प्रहीतव्या, नातीते संवत्सरे। ग्रथवा यावत्संवत्सरम्। संवत्सरो वर्षः। तावदवृद्धिनं प्रहृणीया। ग्रथमर्णेनापि संवत्सरादृष्ट्यं न विलंबितव्यम्।

विनिहरत विनिष्कृष्य खधनादारभ्योपनयेदिलर्थः।

श्रवीगिप संवत्सराद्या दीयते आ प्रयातिकान्तसंवत्सरैव। श्रथवा मासादारभ्य संवत्स-रस्य यावद्दृद्धिः परिमाणतो निरूपितव्या—मासेन यद्वर्द्धते संवत्सरेण वेत्येवं प्रयोगः कर्तव्यः। न तु संवत्सरद्वयस्य लाभार्थी कदाचिचिरकालं प्राह्यति —िकं मे कितिपय-मासिकेन लाभेन यदि द्वे वर्षे ततोऽधिकं वा गृह्णासि तद्व्यहणे एषा वेयता कालेन वृद्धिसत्रावीचीनमपि ददद्धमर्णे द्विस्नांवत्मरीं यथा कालकृतां तदा दाप्येत। "एकां वृद्धिमनादेयां न दद्यात्रापि दापयेत्" इति यथा मासिकी वृद्धिः प्रथमे मासि द्वितीय एवाद्वि शोधयन्दाप्यते तथा यदैवमभ्युपैति संवत्सरेण यद्वर्धत इति तदा तथेव दाप्यते न तु तदिधककालकृता।

न चाहृष्टां विनिर्हरेत्। शास्त्रे या न दृष्टा दशैकादशिकाचा पश्चकाद-धिका न तां गृह्णीयात्। 'व्यतिरिक्ता न सिव्यति' (१५२) इत्यस्यैवायमनुवाद इति केचित्। इदं तु युक्तम्—प्रदृष्टामनुविवामित्यर्थः। यावद्वह्निर्मासैने संहतीभूता तावन्न श्राह्या दिवसवृद्धिर्मासवृद्धिः।

''नतु च 'मासस्य गृह्धिं गृह्णोयात्' (१४२) इत्युक्तम् ।" परिमाणं मासिकम् । तद्गृद्धेने तु ग्रहणम् । चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिका कायिका च या तामि न विनिर्हरेदि-त्यनुषङ्गः—नेवादद्यादिति । यद्यप्यधमर्थास्य प्रतिषेवस्तथापि सामर्थ्योदुत्तमर्थास्यैव द्रष्टव्यः । ग्रथमर्थो ह्यातेः कि न करोति । ग्रथवा 'विनिर्हारा' प्रहणमेव । तेनोत्त-मर्थास्यैव शाब्दः प्रतिषेधः ।

"ननु च द्विकादिवृद्धिविधानाचकवृद्धग्रदीनां प्राप्तिरेव नास्ति—कि प्रतिषेधानुषङ्गेष ?" इच्यते । स्रप्राप्तः प्रतिषेधः पाचिकीं वृद्धिमनुमापयति । यथाऽधाने न ब्रह्मसामा-भिगायेद्दित्यविद्धितं सामगानं प्रतिषेधेनास्तीति ज्ञापयति । तेनैता स्रपि प्रतिषेधद्वारेणा-भ्यनुज्ञायन्ते । केषाचिद्वनव्यवद्वारिणां चक्रवृद्धग्रद्योऽपि भवन्ति । तेन स्थलपथवारि-पथिका वाणिजो यथोक्तम् (या० व्या० ३८)।

'कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विशकं शतम्। दद्यवी सकतां दृष्टि सर्वे सर्वामु जातिषु॥"इति। कान्तारगादीनामेव सकता सर्वजातिविषया साधारणी दृष्टिने त्वन्येषाम्।

तत्र चक्रवृद्धिः स्मृत्यन्तरे पिठता—'वृद्धेवृद्धिश्चक्रवृद्धिः' (नारदीये १ । १०४)। ध्रान्ये तु चक्रवद्यानं गन्त्र्यादि—तद्वृद्धिश्चकवृद्धिः । तेषां यस्मिन्नहिन चक्रं वर्तते तत्रैव वृद्धिः। यदा तु नदीसंतारे दुर्दिनादिना अप्रयाणं तदा नास्ति वृद्धिः। एवमन्येषामिप वित्तीवद्दिवाह्यप्रयोक्तृणामीदृशी वृद्धिश्चकवृद्धिक्चयते ।

कालवृद्धिः 'प्रितिमासं तु कालिका" (नारदीये १।१०३)। मासप्रहणमुप-लचणार्थम्। याऽनुपिचता वृद्धिर्दिवसे दिवसे गृह्यते मासि मासि वा यस्याः कालो न प्रतीच्यते प्रथ चैतस्मिन्काले यदि न ददासि तदा द्विगुणीभवति धनमित्येकरूपा कालवृद्धिः।

कारिता। इत्थंकतां यावतां वा परस्परोपकारापेत्तयोत्तमणीधमणी कुरुतः। एषाऽपि विस्थागविणाजामेव। अन्येषां तु ''व्यतिरिक्ता न सिध्यति'' इत्युक्तम्। 'पञ्चकं शतमईतीति''।

त्रथवा हिरण्ये प्रयुक्ते वासांसि वृद्धग गृह्यन्ते, तत्राधिलचणं द्रव्यं, सा 'कारिता' व्याभोगताभे न्यासरूपविषये च स्थात्।

कांचिका कायकर्मणा संशोध्या। कायजीविका च—येषां क्रमेण काचैवाधि-कादीनाम् (१)।। १५३॥

> ऋणं दारुमशक्तो यः कतुं मिच्छेत्पुनः क्रियाम् ॥ स दत्त्वा निर्वितां इद्धि करणं परिवतंत्रत्॥ १५४॥

ृद्धिद्विगुणीभृतमृगं धनपरिचयाहातुमणक्तो यः स पुनः क्रियां कारधितव्यः। करणं लेख्यसाच्यादि परिवर्तिथतव्यः। वृद्धि त रद्यात निजितां--यावती गणनया भवतीरार्थः। द्विगुणाद्धिकं न माह्यभित यहुतं तस्यायमपनादः। जयो ह्यां प्रयोग इति।

''कुतः पुनः हैगुण्यानवादार्थता''।

यावता नेह विनेवरोहरां वचनमस्ति दृद्धिमहितं धनं वर्द्धते मृत्वधनं वा। क्षेत्रलं पुनः क्रिया भूषते। सा च कर्णां परिवर्तयेदिति व्याख्यान्तरेण व्याख्याता।

''यहि न वर्धते किमर्थं तिहैं करग्रापरिवर्तनम् ?''

उच्यते। शान्तलाभे धनेऽदोयमाने आलस्यादिसंभावना साचिग्रम दार्घ गच्छित काले विस्मरेयुः। यथोक्तम्—

''यत्र कार्ये भनेदोन छतापेचा दशाब्दिकी। विवादस्तत्र नैव स्यात्साइसेषु विशेषतः॥' तथा ''दशवर्षोपेचितस्यामसाध्यमिति'। तथा च पूर्वे स्म व्याचचते।

श्रयं च राज्ञ उपदेशः पीडितस्यानुमहः। यदि च द्विगुणस्य नवीकरणेन पुनः प्रयोगो वृद्धिसहितस्य पुनर्विद्धिमेहानयं पीडितस्यानुमहः (?)। श्रय सर्वे तदानीमवष्टभ्य न दाप्यत एषे। ज्रयहो निर्धनस्य। ईदृशे। ऽनुमहो देवेनैव कृतः। तथा च सर्वस्यतिष्व-स्यामवस्थायां विहितम्—

''अय शक्तिविद्यानः स्याहणी कालविपरेयात्। प्रेच्य शक्तिमृणं दाप्यः काले देशे यथोदयम् ''।।

यद्यधमणी दैवदेषात्रिर्धनीभृतस्तदा न दुर्गावरोधादिना राज्ञा पीडियतव्यः। किं तिह कर्तव्यम् ? यदाऽस्य कथंचिद्धनं भवेत्तदा यथासंभवं शनैः शनैदीपियतव्यः। 'प्रेच्य शक्तिं धनवत्तां ज्ञात्वेत्यर्थः। 'दाप्यः' उचितस्य। वच्यति 'कर्मणाऽपि समं क्रुर्यात्' इति (१७७)। तस्मात् करणपरिवृत्तौ यदेवोक्तमस्माभिस्तदेव प्रयोजनम् ॥ १५४॥

> अद्र्शित्वा तत्रैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ॥ यावती संभवेदद्दिस्तावतीं दातुमहित ॥ १५५॥

स्रदर्शियत्वा हिरग्यम्, म्रदत्वा निर्धनत्वादिहरण्यम्, तत्रैव पुनः करणं परि-वर्तयत् । सान्तिसमन्तमेवं त्र्यात् 'एतावनमूलमस्मै धारयामि एतावती च वृद्धिरितिं तत्रैवारोपयेत् यावत्संवत्सरात् वृद्धिरिति तावद्वाचन्तते । पुनः करणे वृद्धिसहितमूलीभूते लघीयसी वृद्धिः कर्तव्या । यावत्या वृद्धा नातिपीड्यते । या प्रागासीत्ततो न्यूनेत्यर्थः । यज्वासहायनारहानां तु मते काकिणोमात्रमि शक्तः करणपरिवृत्तिकाले हापयि-तव्यः । येन सान्तिणो न श्रवणमात्रे सान्तित्वं—ददाति तत्समन्तमधमर्थः । श्रथंसंबन्धो- 5पि प्रत्यचीभवति। यतः श्रवणाश्रवणे च छता भविष्यन्ति, ततिश्चतं तिष्ठति, धने दशवर्षेपेचित्तभित्यादि व्यनश्वरी भविष्यति (?)॥ १५५॥

> चक्र द्या समारूढो देशकालच्यवस्थितः।। अतिक्रामन्देशकालो न तत्फलमवाप्त्यात्।। १५६॥

'वाराणकीं यास्यामि तदीयं पुण्यं मे भाण्डं च हेतुः, एषा च ते वृद्धिरित ।' तत्र यदि कान्तारनदीसंतरणं राष्ट्रोपप्रवादिना तं देशं न गतस्तते। ऽविग्देशात्कियता लाभेन प्रवृत्त्याव्यावृत्तस्तदा यथानिरूपिता वृद्धिन दाप्यते। यतस्तं देशं यावद्वहतां या वृद्धिरप्राप्ता-नां सा कथं स्यात् ? दीर्धमध्वानं वहतां युग्यानां महान्क्लेशः स्वामिनश्च तावन्तं कालं कृतेव वृद्धिर्युग्योपकारः। शीघं तु प्रतिनिवृत्तानां स्वामिनः पुनरन्यत्रोपकारणं संपद्यत एव। एष एवातिक्रमः।

एवं कालातिकमः—'मासं मे वहन्तु बलीवर्हा इयती तव वृद्धिरिति'। तत्र यदि पत्तात्प्रत्येति तत्र चक्रवृद्धिमधमर्णः समारू द्वः प्रतिपत्नोऽङ्गीकृतवानिति यावत्। तस्यां वृद्धौ देशकाली व्यवस्थिते। यत्तया पूर्वेक्तिन प्रकारेण देशविशेषं कालविशेषं वा न, निर्विशेषण्मेव, कृतवान् स एवंविधेऽधमर्थस्तै। देशकाली स्नितिक्रासन् ना- मुयात्तर्फालं वृद्धगार्वं नाप्नुयात्र भजेत न दद्यादित्यर्थः॥ १५६॥ कि तत्र नैवास्ति वृद्धिरथवा पञ्चकं शतम् ? तेनेत्याह

समुद्रयानकुशला देशकालार्थद्शिनः॥ स्थापयन्ति तु यां दृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति॥ १५७॥

समुद्रयानग्रहणं यात्रोपलचणार्थम् । स्थलपथिका वारिपथिकाश्च विणजो यां वृद्धिं स्थापयन्ति सा तज्ञाधिरमं प्रति निश्चयं प्रति । सैव निश्चेतव्येत्यर्थः । देशकालार्थदर्शिनः—ग्रस्मिनप्रदेश इयानर्थलाभोऽस्मित्रियानिति ये पश्यन्ति जानते—न तु समुद्रयान एव च ये कुशलाः कर्णधारादयः ।

श्रन्ये पूर्वश्लोकमेवं व्याचत्तते यहच्छाध्याहारेण—श्रधमर्णेन या देशं कालं चाश्रिता तां च प्राप्य तहेशोदितं फलं लाभाख्यं तस्माहेशाद्यदि नाप्नुयात्तदा कीहशी तत्र बृद्धि-रित्याकांत्तायासुत्तरश्लोकः। चक्रबृद्धिम्हणं कारिताया ग्रापि प्रदर्शनार्थम्।

लोभातिशयभाजां विणजां चयव्ययादिसंविधिज्ञाः परस्परस्य यां वृद्धिं स्थापयेयुस्तां राजा प्रमाणोक्कर्यात् ।

तन्यधिगमं प्रतीति। प्रतिः क्रमेत्रवचनीयेऽधिगमस्य जन्मवान्नसीर्थः-भुताख्याने तष्ट्वे च द्वितीया ॥ १५७॥ या यस्य मतिभूस्तिष्ठेहर्रानायेह मानवः ॥ अदर्शयन्म तं तस्य यतेत स्वधनाहराम् ॥ १५८॥

त्राणप्रयोगे द्विविधा विश्रम्भः—प्रतिभूराधिवा । तत्र प्रतिभूपच इद्युच्यते । तिर्विधश्च प्रतिभूः—दर्शने प्रत्यये दाने च । तत्र दर्शनप्रतिभुवमधिकृत्येदमाह । यस्य दर्शनाय प्रतिभूक्तिष्ठेदमुष्मिनप्रदेशे मयेष तव दर्शनीयः—स तथाऽकुर्वन्स्वधनात्तस्य ऋणां यतेता प्रयत्ने कुर्यादातुमिति शेषः । दद्यादिति यावत् । ऋणप्रहणं व्यवहारवस्तुमात्रो-पलचणार्थम् । तेन यावन्तेऽर्थविषया व्यवहारेऽनुकाम्यन्ते तत्तद्वस्तु दद्यात् दर्शने-नान्यतरेणाभियुक्तः । वाक्पारुष्यसंप्रहणादौ पणपरिभाषा कर्तव्या यदि न दर्शितं चेत्त-न्मया दातव्यम् । अकृतायां तु परिभाषायां राजदण्डमेव दाष्यः । शरीरे तु निम्रहानतं विक्रयणं सुवर्णम् ॥ १५८ ॥

मातिभाव्यं दृथादानमा क्षिकं सोरिकं च यत्।। दण्डग्रस्कावरोणं च न प्रजो दातुमहिति।। १५९॥

प्रतिभुवः कर्म प्रातिभाष्टयस्। प्रतिभुवा यस्कर्तव्यं पर्यासंशोधनादि तत्। 'प्रातिभाव्यस्'।

श्रहिता थे। ग्यता । साऽनेन प्रतिषिध्यते । तस्यां च प्रतिषिद्धायामधिकारप्रति-षेधः । अनिधक्रतश्च न ददातीत्येवं न दातव्यमित्युक्तं भवति । सर्वत्राहितौ क्रियापदे व्याख्याते द्रष्टव्ये ।

''कथं पुनः पुत्रस्य प्रातिभाव्यादिप्राप्तिस्तर्हि । तद्यपस्य पित्राऽगृहीतत्वात् ।''

नेष दोषः। यद्येन दातव्यतयाऽङ्गीकृतं तद्गृहीततुल्यफलत्वाद्गृहीतमेव। तनि-श्चितस्वरूपत्वमापन्ना अतः प्रतिषिध्यन्ते।

हृ खादानं परिहासादिनिमत्तं प्रतिश्रवणम्—'कुरु कार्यमिदं परिनिष्पन्ने इदं दास्यामीति' निष्पादिते कार्ये पित्राऽहत्ते प्रतिश्रुते कथंचित्पुत्रो न दाप्यते। एवं पारितेषिकादिवंदिपरिहासादिविषयम्। यं चाह्नममुष्माद्विष्णि एतस्येयहापये इति—तत्र तु मनुष्ये प्रेषिते कथंचिहातुमघदितेऽसंनिधानाद्विष्णेऽन्यतेऽपि कारणाहत्तान्तरे पितरि मृते पुत्रो न दाप्यते।

श्रचनिमित्तमाक्षिकम्—सभिकाय यद्धार्थतेऽन्यते। वा यत्त्रयोजनं तद्गृहीत-मिति शक्यते ज्ञातुम्। तस्य प्रतिषेधः। यः परित्यक्तवान्धवेऽचमालास्वेव शय्यासन-विहारी प्रसिद्धः क्रीडनकस्तदृग्यमाचिकमिति शक्यते निश्चेतुम्।

सुरापाननिमत्तं **सेरिकम् ।** सुरामहर्णं मद्योपलचणार्थम् । तेन यः पानगोण्डा-ऽत्यन्तमद्यपस्तहणप्रतिषेधः । द्याडशुल्किये। रवशेषः। यत्र पित्रा दण्डांशः शुल्कांशश्च कश्चिद्दत्तः परिपृशी दण्डशुल्की न दत्ती ताद्दशस्य प्रतिषेधः। यत्किचित्पित्रा दत्तं स तद्दाप्यते। स्मृत्यन्तरे- ऽप्यविशेषेशोक्तं 'प्रातिभाज्यवशिक्शुल्कमद्यचूतदण्डा न पुत्रानध्याभवेशुः" इति (गैतम १२।४१)। तत्र विकल्पः। महत्यपराधे महति च धने पैत्रिकेऽवशेषस्य प्रतिषेधः। शुल्केऽप्येवम्। खल्पे तु सर्वस्य ॥१५७॥

द्शनमितिभाव्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचादितः।। दानमितिभवि मेते दायादानिष दापयेत्।। १६०॥

पूर्वश्लोको ये। विधिर्मया चे।दित उक्तः—यथा पुत्राणां न सवति पेत्रिकं प्राति-भार्यं—तहुर्णन्यातिभार्य।

''यद्येवं प्रत्ययप्रतिसुवः पुत्रा दाप्यन्ताम्''—अत आह दान्यतिसुवि पेते दायादाः पुत्रो दाप्यन्ते, नान्यस्मिन् ।

"यद्येवं प्रथमोऽर्द्धश्लोकोऽनर्थकः। दानप्रतिभुवः पुत्राणां स्वाधन उक्ते सामर्थ्या-दन्यस्य प्रतिभुवो नास्ति पुत्राणां संबन्ध इति गम्यते। प्रथ विस्पष्टार्थमुच्यते—प्रत्यय-प्रहणमपि कर्तव्यम्। इतरथाप्रतिषेधे दर्शनप्रहणाद्विधा च दानप्रहणाद्वभयपरिभ्रष्टस्य किविधिकतप्रतिषेध इति संशयः स्यात्"।

नास्ति संशयः। स्मृत्यन्तरे स्पष्टमुक्तत्वात् (या० व्य० ५४)
''दर्शनप्रतिभूयेत्र मृतः प्रात्यिकोऽपि वा। न तत्पुत्रा ऋगं दबुर्दचुर्दानाय ये स्थिताः॥''
इति। इहापि दानप्रतिभुवीत्यस्य विधित्वादन्यत्राप्राप्तिः। दर्शनप्रहणसुपलच्चणार्थम्। प्रनुवादे चेपलच्चणत्वमदोषः। किंप्रयोजनमिति चेद्विचित्रा श्लोकानां
कृतिर्मानवी॥ १६०॥

अदातिर पुनद्ति। विज्ञातमकुताष्ट्याम् ॥ परचात्मतिभवि मेते परीप्सेत्केन हेतुना ॥ १६१॥

ग्रनेन श्लोकिन संदिहानः प्रश्नं कृत्वोत्तरेण निश्चाययति । संदेहहेतुः पदद्वये-नादातिर विज्ञातप्रकृताविति । सप्तम्यन्तानि समानाधिकरणानि पदानि व्याख्यायन्ते—ग्रदातिर-प्रतिभुवि-विज्ञातप्रकृते । ऋणामुत्तमर्थः केन हेतुना परीप्सेत लब्धुमिच्छेत्—किकेवलेनैवात्मव्यापारेण उत प्रतिभुवः पुत्रमपि व्यापारयति ।

'कुतः संदेहः ? चक्तम् 'प्रेते दानप्रतिसुवि'इति ततोऽन्यस्मिन् मृते कस्तत्पुत्राणां संबन्धः ?'' यतस्तु खलु विज्ञातप्रवृतिविज्ञातकारणः प्रतिभूत्वेन धनं गृहीत्वा स्थित इत्येतिन-श्रितमते। भवति बुद्धिस्ति तत्युत्राणां संबन्धा यतस्तेन म्णसंशुद्ध्वर्थसस्य निसृष्टमिति।

पुनः शब्दः पूर्वसमिद्धियमाह । यदि दानप्रतिभुवः पुत्राः संबध्यन्ते यसाईदाता तिसन्दते । दातीत्तमर्थः । पश्चात्तत उत्तरकालमित्यर्थः ।

शेवं व्याख्यातम्। परीप्ता प्रामोच्छा ॥ १६१॥

> निरादिष्ट्यनरचेत् मतियुः स्यादलंगनः ॥ स्वयनादेव तह्याभिरादिष्ट इति स्थितिः ॥ १६२॥

निरादिएं निरूष्टं खयनादिपतं—अग तमक इदं ते धनं मत्तरवया संशोधनीयं यद्यहं न दद्याम्।

स्रलिधनः पर्याप्तधनः। यावद्धनमुत्तमर्याय दातव्यं तावत्परिपूर्णं प्रसृष्टम्। खल्पे व निसृष्टे बहुनि संशोध्ये न दापयितव्यः।

पूर्वस्य प्रअस्योत्तरमिदम्।

यद्यपि दानप्रतिभूरद्य निरादिष्टलत्पृत्रो दाप्यते स्वधनादेव । तद्द्यात्रिरादिष्टपुत्र इति द्रष्टव्यं तस्यैव प्रकृतत्वात् । साचारप्रतिसुवस्तु प्रतिभूत्वादेव प्राप्तिरिति ।

इति स्थितिः। एषा शास्त्रमर्थादा विचारादेव।

अलंधन इति सिद्धे चित्रादिष्टोऽलंधन इति चैवमभिधानं तत्पद्यमन्थातु-रोधेन ॥ १६२॥

> यसोन्यसासिध्ययोनेविहिन स्वविधा वा ॥ असंबद्धकतश्चेव व्यवहारी न सिध्यति ॥ १६३॥ ।

कार्यपर्याया व्यवहारशब्दः। यत्निंचिहानाधानविद्ययादिकार्य लेख्याहि च प्रमाणम्। एतैः छतं तद्य सिध्याति छत्तमप्यकृतं भवति।

सत्तोनमत्ती विख्याते। ख्रात्ती धनवन्धुनाशाहिपीडितः प्रत्युपस्थितभयश्च।
योगिकत्वानमत्ताहिशब्दानां यावनमदाहियुक्तास्तावत्तत्प्रमाणाभाववेधकोऽयं प्रतिषेधः।
प्रदर्शनार्थ चैतदप्रकृतिस्थत्वमात्रस्य। यथोक्तम्—'क्रुयदिप्रतिकृतिं गतः। तदा प्रकृतमस्याहुरस्वतन्त्रे सहेतुतं इति। अप्रकृतिस्थरचे।च्यते डपप्तुतबुद्धिः स्वकार्यविवेचने
असमर्थः। उक्तं च

'कामक्रोधाभियुक्तार्तभयव्यसनपोडिताः। रागद्वेषपरीताश्च हेयास्त्वप्रकृतिगताः॥'' इति।(नारद १।४१)। कामादीनौ द्वन्द्वं कृत्वा पीडितशब्देन तैः पोडिता इति साधनंकृतेति

तृतीयासमासः। तेन पोडितस्य प्रतिषेधः। स चायं संप्रति मन्मथाधिष्टितः स्रोपरि-रम्भणादि परीप्समाना भवति। 'म्रिभियुक्ता' चूतादिकियान्तरे दत्तावधानाः। एते हि तत्र संसजन्तः स्वामिनोऽपि स्व इत्यस्य प्रातिभाव्यादिकियानिश्चयस्यानवधानाम प्रमाणम्। यतः क्रियान्तरावहिततया परेण पृच्छामाना इदमस्मै दीयतामङ्गोक्टतं वा प्रातिभाव्यभियति वस्तुनीद्दशेऽनेन च प्रकारेग्रीच्यत इत्येवमाहि निप्रगते। नावधार-यन्ति-प्रकृतिकियाविद्यो वा साभूदिसिकिहस्य इत्यिप्रायसस्युपगच्छन्ति-गच्छ त्वं यद्भवीषि तत्सर्वमनुष्ठोयत इति पारतन्त्रयं वाऽङ्गोक्जर्वन्ति। तदुक्तम्—'अस्वतन्त्रे सहेतुत' इति । येन हेतुना इस्वतन्त्रो ऽप्रमार्ण सो इस्य स्वतन्त्रस्यापि हेतुर्विद्यते । यथा-ऽस्वतन्त्रः स्वमपि न विनियुङ्क्ते एवमयमपि कामादिवशीक्ठते। ऽर्थविवेकं कार्यायां च गुग्रदोषी क्रियमाग्रावनिधगच्छन्नस्वतन्त्रेग तुल्यो भवति । 'त्राती' व्याख्यात:। अभि-युक्तार्तशब्दे। च धर्मिवचनौ लच्याया धर्मपरे। विशेयी—अभियोगोऽभियुक्त आतुर इति। व्यसनानि कामकोधसमुखितानि मृगयादीनि। ध्रभियुक्तव्यसन्यपि काञ्चित्कथां तात्प ण कुर्वमुच्यते। म्रव्यसन्यप्रवृत्तोऽपि तद्ध्यानरतः। म्रथवा कामकोधशब्दै। कामिनि क्रोधवति वर्तेते। अत्र च पचे भयव्यसनशब्दी कृतद्वनद्वी तृतीयान्ते। पीडित-शब्देन संबध्येते। घन्ये तु स्वतन्त्रा एव। 'रागद्वेषाभ्यां परीता' व्याप्ताः। रागः कचिहात्मीयेष्वभिषङ्गं त्रात्मीयतया परिगृहीतस्य कस्यचित्संबन्धिनाऽपि ध्यायते। वाऽभि-प्रेतसिद्धौ मनसः परिताषा रागः। तद्विपरीता द्वेषविषयः। परिपन्थिन्यन्यनात्मीयतया परि-गृहीते तदस्वास्थ्यतद्विपर्ययात्परितुष्टिवृत्तिरित्येवमादिरूपै। रागद्वेषै। सर्वथाऽस्य नाव-बुद्धिश्चलिता चग्रमपि विविचते काये नावतिष्ठते। अन्यद्वद्वनन्यदाचरति एवंरूपेा-ऽप्रकृतिस्थः। धन्यथा सर्व एव पुरुषाः कामादियुक्ताः जराजीर्धाचिशिरारे।रागार्तिमन्ता-ऽप्रकृतिस्थाः स्युः । न चैवस् ।

श्रध्यधीनी गर्भदासः पुत्रशिष्यो भार्या च । यदावि रूढ्या गर्भदास एवाध्य-धीनस्तथाऽप्यस्वतन्त्रोपलचणार्थत्वात्सर्व एव ते गृह्यन्ते । स्वधनदानादि स्वामिनमनुज्ञाप्य यत्कुर्वन्ति तिसध्यति । तथा च नारदः (१३३)—

''यद्वातः कुरुते कार्यमस्तत-त्रकृतं च यत्। अकृतं तदिति प्राहुः"।। इति

'श्रखतन्त्रः स्मृतः शिष्यं ग्राचारों तु खतन्त्रता । श्रखतन्त्राः विषः पुत्रा दासाद्यश्च परिष्रहः ॥ ''खतन्त्रस्तु गृहो यस्य तस्य तस्यात्क्रमागतम् ॥'

''नतु यदि न स्वातन्त्र्यं छोणागुच्यते पुंसरच स्वातन्त्र्यमेतदनुपपनम्। यतः साधारणं धनम्। कथमेकाको मनुष्यो भार्ययाऽननुज्ञाता दानविकयादिभ्यः प्रभवेत्'। श्रत्रोक्तम्—'श्वीकृतान्यप्रमाणानि कार्याण्याहुरनापदि" इति । तथा 'कुले ज्येष्ठ' इत्युपक्रम्य 'तत्कृतं तत्कार्यजातं नास्वतंत्रकृत'मिति च । धनसाधारण्ये हि पुक्षिऽपि स्त्रीवदस्वतन्त्रः । यच्छव्दं स्वाम्यं पारतन्त्रयं चेति तद्विरुद्धमिन स्वामित्वस्येत्ये-ताश्च व्यवस्थेति योज्यं भवति । पारतन्त्रयं परिवधेयता तदिच्छानुवर्तित्वम् । यदि च परतन्त्रः परेच्छामन्तरेण विनियोक्तुं न लभते कीदृशमस्य स्वाम्यम् । अथ दानाधान-विकये यत्र प्रकृतत्वादनीशाः । स्वश्ररीरे परिभागादौ यावदिच्छं स्वधनं विनियोज्यते, परतन्त्रमहाधनानां शास्त्रनिगृहीतात्मनां द्विज्ञानां नात्मोपभोगो भवेत् । बालस्य स्वाम्य-पारतन्त्रे उपयन्ते । यदा प्राप्तव्यवहारस्तदा ईशिष्यते । एवं पुत्रादाविष । स्वियास्तु न कदाचिदपारतंत्र्यम् ।

''बालया वा युवत्या वा बृद्धया बाऽपि योषिता।

न स्वातन्त्रयेश कर्तव्यं कार्यं किचिदिति स्थितिः॥" (मनु० ५। १४७)।

स्वान्यपारतंत्रये खीणामसमावेश उच्यते। न पारतंत्रयवचनेन खीणां स्वधनविनि-योगनिषेधः क्रियते। किंत्र स्थाने दानाधानविक्रयादि वार्थते। 'परतन्त्राः'—ताः स्थाने निरूपणीयेन हिताहितं स्वयं विवेक्तुमलम्—एष पात्रमर्हति भूमिहिरण्यादिप्रतिप्रहम्, अनेन कन्यासंवन्धं कुर्यात्, इदं द्रव्यमस्मात् केतुं विक्रेतुं वाऽर्हतीत्येवमादि तथा ज्ञातव्यम्। अतो लेख्यादिकाले भत्रीद्यनुमतिकपयुज्यते। केवलया कृते कार्ये नाहं किंचिज्ञानामि त्वया विप्रलब्धाऽस्मोति वचनस्थावसरत्वात्। भत्रीद्यनुमते। तु किं वच्यति। तदुक्तम्—

''एतान्यपि प्रमाणानि भर्ता यद्यनुमन्यते ।

पुत्रः पत्युरभावे वा राजाऽधिपतिपुत्रयोः ॥"

भ्रस्वातन्त्रयमपि नियमितम्

'' मनुशिष्टा विसर्गे च विक्रये विस्वरा मता।''

श्रिप बुद्धिपूर्वे बालिशिचिते स्वामिना पत्न्यादयो नियोज्या **मनुबन्धादिना—नतु** स्वाम्यविसर्गेऽपि ।

"सा सद्यः संनिरेद्धिव्या त्यजेद्वा कुलसंनिधी" (मनु० ६। ८३) इति स्त्रीग्रामेव न पुंसः पारतन्त्र्यम्। पतितस्याप्या प्रायश्चित्तसमाप्तेः प्रतीचग्रोपदेशः। त्र्रतो न विक्रयो-ऽपि दासादीनां गरीयस्थामापदि कुत्रचिदस्ति। तेषु स्वामिन इत्येतदपेच्य भायोशिष्य-दासीनां यथास्वं पारतन्त्र्यम्। धनसाधारण्याचु न भर्तुरनुज्ञां विना भार्याया यागादै। कचिदिधकार इति स्थितम्।

"यचेदम्—

"पुत्राणां भतेरि प्रेते वशे तिष्ठेतु सा तथा।"

''जीवते।रस्वतन्त्रः स्याज्ञरयाऽपि समन्वितः।'' ''तयोरपि पिता श्रेयानभावे जननी मता'' इति।

— म्रनेन पुत्राणां पारतंत्र्यम् । ननु चान्योन्यव्याहतमिति ।"

नास्ति व्याघातः। अनिधकारिश्यि पुत्रे बाले मातृपरतन्त्रता। मातुस्तु पुत्रे पारतन्त्र्यं मातृधनरत्त्रणं चारादिदे। पुत्रस्यापि यत्पितरि पारतन्त्रयं तदपृथक्- फृतस्य तद्गृहे निवसतः। यदा तु पितृविभक्तो धनं स्वयमजितवांस्तदा "ऊर्ध्व तु षोडशाद्वर्षात्पुत्रं मित्रवदाचरेत्" इति स्वातन्त्र्यमेव।

बालो। प्राप्तव्यवहारः षेडिशवर्षत्प्राक्।

स्यविरो लुप्तत्मृतिः जराभिभूतोऽतीतव्यवहारः। यद्यप्ययं कर्स्यांचिद्वेलायां प्रकृतिस्थोऽपि भवति तथापि न प्रमाणमप्रत्ययात्। यस्य तु भर्तुः स्त्रो जानाना कार्य-प्रबन्धेन वर्तते तयाऽनुज्ञातमेतद्भवति।

ग्रमंबद्धकृतः। परार्थमिनयुक्तो यो व्यवहारयति—न भ्राता न पिता—'देवद-त्ताय शतं धारयती'त्येवमादि वक्तुं न लभ्यते। ये तु भ्रातरः समानकार्याः सर्वे च तुल्यव्यवहारिणस्तेषामन्यतरेणापि गोपश्चादिविकयो गृहादिबन्धनप्रयोगादि च क्रियमाणं सिध्यति। संबन्धित्वात्।

ठयवहारशब्द: सर्वव्यवहारम्हणार्थ:। प्रकरणाहणव्यवहार एव स्यात् ॥ १६३॥

सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात्मितिष्ठिता ॥ विहरचेद्राष्यते धर्मान्मियताद्व्यावहारिकात्॥ १६४॥

कस्यचिदनुष्टेयस्यार्थस्य प्रतिपादकः शब्दो भाषा सामान्येन भवति। योऽर्थस्तया प्रतिपाद्यते सोऽनुष्टेयः। किं सर्वापि भाषा न सत्या ? नेत्याह वहिश्चेद्ध मित्-धर्मवाद्यं यदुच्यते शास्त्राचारविरुद्धम् —पञ्चकादिधका वृद्धिः, भार्यापत्यविक्रयादिः, भन्वियनः सर्वस्वदानिमत्येवमादि । यद्याप स्यात्मितिष्ठिता पत्रलिखिता प्रतिभुवो वा दत्ता तथापि न सिध्यति । व्यावहारिको धर्म ग्राचारनिरुद्धः । नियतोऽनादिनेदानीतनः । पूर्वशेषं चैतत् । भ्रस्वतन्त्राप्रकृतिस्थैः कृतं दानाद्यनिश्चितमिति न प्रमाणम् ॥ १६४ ॥

योगाधमनविक्रीतं योगदानमतिग्रहम् ॥ यत्र वाऽप्युपधि पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत् ॥ १६५॥

योगः छद्म। तेन यदा 'धमनं' बन्धकापेणं क्रुतमिति। एतच ज्ञायते असत्यकार्येण कृतम्। तद्भाजा विनिवर्तयेत्। कश्चिद्धनिकेनोपरुष्यमान आह 'न मे किचिद-स्तीति'—'नतु चेत्रं स्थण्डलं वासोऽस्ति तदपेये'त्यनया शङ्कया सुहत्स्वजनाय करमे- चिदसावाधानीकरोति । तत ग्राह—'तदन्यस्य मया बन्धकोक्नतमिति' । एतच्च ज्ञायते । सत्यि प्रकाशलेख्ये तस्य ग्राधातृतायोगात् यदि हि परमार्थतयाऽऽधित्वेन कृतं कथ-माधातैव सुङ्क इति । एवंविधं योगाधमनमप्रमाणीकृत्य धनिने चेत्रादि दापियतव्योऽ-धमर्थः । यस्य चान्येनागमेन स्वान्यं धनदानकाल ग्रागमान्तरेण करणं करोति तदिप 'योगाधमनम्' । तत्राधमर्णो यस्य वानेनागमेन स्वान्यं किल्पतः सत्यमागमं कारियतव्यः ।

एवं विक्रयादि। योऽल्पेन मूल्येन महार्धमर्थं विक्रोणीते यो वा नैव मूल्यं केतुरादत्ते यचाह 'विक्रीतं मया तवेदिमिति'—स उत्तरकालं 'न विक्रीतं ममेदिमिति' न लमते वक्तुम्। न चायं विक्रयानुशयो दशाहात्परेणापि निवर्तयेदिति, योवाऽऽमेन क्राययति। पूर्वोक्ते निमित्ते स्रति निमित्तान्तरे वा स्रति विक्रीणीते न च रूपकादिभिः क्रयोपहर्तव्य-व्यवहारे न दृश्यते न च रूपकादिसंचयशील इत्यादिना योगिविक्रयाधिगमः।

यागदानप्रतिग्रहम् । यद्यपि दानप्रतिग्रहिकययोरन्यतरोपादानेनैवेतराचेपः—
ग्रन्यशास्त्ररूपासिद्धेः—तथापि क्रियाद्वयोपादानं वृत्तपूरणार्थम् । ग्रथवैकक्रियोपादाने
तत्कारिण एव दण्डः स्यात् न द्वितीयस्य, सत्यपि तत्साधनत्वे शब्देनानुपादानात् ।
ग्रतो दातुः प्रतिमहीतुर्द्वयोर्दण्डार्थं भेदेनोपादानम् ।

'तथा सित योगाधमनिकोतिमित्यत्रापि क्रयादिद्वितीयिक्रयोपादानं कर्तव्यम्।'' न कर्तव्यम्। स्मृत्यन्तराद्वा सामान्यशास्त्राद्वाऽनुपादाने दण्डः स्यात्। यदुभय-स्वाभिकमन्यतरः प्रतिश्हीत्रा सह संविदं कृत्वा दापयते एवमादि योगदानप्रति-ग्रहम्। दानं च प्रतिप्रहश्चेति विगृह्य द्वन्द्वेकव्यवहारः।

यत्र वाऽण्युपिधं पश्येदिति । उपिधः छद्य । यनेनैव प्रन्यत्राप्येताभ्यः क्रियाभ्यः उपिधिनिवर्त्यः । यथा कित्रचा निनोक्तः—'याविवयद्भिरहो भिदीत व्यमिति प्रतिभुवं न स्थापयसि तावत्त्वां न त्यद्यामीति' तिस्मिस्तूष्णोंभूते कित्रच दुत्तमर्णेन सह संविदं करोति 'मामस्य प्रतिभुवं गृहाण यावहेन मुपपो डयामि बहुनेन ममापकृतं प्रहम्सय पोडार्थ एव प्रतिभूनं मया किंचिहात व्यमिति' तत्रोत्तमणीः प्रकाशमाह 'यद्यन्यस्ते प्रतिभूनीस्ति कर्मादिकं च न प्रार्थयसे, नूनं जिही विंतं ते धनम्'—स पीडितः प्रत्याह 'नैतेन सह ममेदशो व्यवहारः प्रवृत्तपूर्व इति' प्रतिभूः पुनराह 'भवानि तवाहं प्रतिभूः' सोऽनिच्छन्पो डोपरोधादाह 'यथेच्छसि तथा क्रुरु'—नास्य पूर्विक्रयास्वन्तर्भावः ।

एवं कृषिवाणिज्यशिल्पादिकियाः एतद्व्यतिरेकिण्यः प्रतिदर्शनीयाः । उदाहरणमात्रं दानाधमनविकयाः ।

तदेतद्योगकृतं कार्य याविकचन तत्सर्वं राजा निवर्तयेत्—राजा कृतमप्यकृत-मादिशेत्—न प्रमाणीकुर्यात्—कर्तारं कार्रायतारं च दण्डयेत्।। १६५॥ ग्रहीता यदि नष्टः स्यान्कुडुम्बे च कृतो व्ययः ॥ दातव्यं बान्धवेस्तत्स्यात्प्रविभक्तेरपि स्वतः ॥ १६६॥

उक्तम्—येन गृहीतसृगं तेन प्रतिदातव्यम्—तदभावे पुत्रपौत्रैः—तदभावे तद्दव्यहारिगा। न तद्व्यतिरेकेणान्यस्य दानं प्राप्तिमध्यते। श्रत्र किचिद्विषये तद्दर्थमिदमुच्यते।
येन गृहीतं धनं स चेन्नष्टो सतो देशान्तरं गतो वा—कुटुम्बे च कृतो व्ययः—
दातव्यं बान्ध वस्तद् श्रावतःपुत्रपितृ व्यादिभिः—प्रविभक्तिविभक्तधनैरि स्वतः
स्वधनादित्यर्थः। यावद्भातरः सह वस्तित तेषां यद्दणमुपजातं तद्गृहमध्यादेव द्वीयते।
तिच्छष्टे ऽस्य विभागः। यथोक्तम्—

''पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यहणं कृतम्। मात्रा वा यत्कु दुम्बार्थं दद्युस्तत्सर्वमृक्यत।।''इति।

त्रविभक्तानामन्यतमेन यत्कुदुम्बार्थमृणं कृतं तद्भातृपितृव्यतत्पुत्रादयः सर्वे दद्युने त्वकुदुम्बार्थमित्यर्थः। त्रविभक्तमहणान्तेषामेव तथाविधमृणं संभवेत् प्रायः। न हि प्रविभक्ताः परकीयकुदुम्बभरणार्थमृणं गृह्णन्तो हश्यन्ते—ग्रतः प्रविभक्तरपीत्याहः।

स्रिपिशब्दादिनभक्तेश्च। यदि कश्चिद्धातृणां विभक्तानां स्वकुदुम्बभरण्यमकृत्वा प्रवसेदितरश्च महासत्त्वतया तदीयं कुटुंबं बिभ्यात्—तत्र विभक्तेनापि स्रात्रा पितृव्येण वा यद्दणं कृतं तदितरो दद्यादेव देशान्तरागतः ॥ १६६॥

> कुडुम्बार्थेध्यधीने।ऽपि व्यवहारं यमाचरेत्।। स्वदेशे वा विदेशे वा तं ज्यायान विचालयेत्।। १६७।।

तिष्ठन्तु तावद्श्रात्रादयः। कुटुम्बार्थेऽध्यधीनोऽपि गृहभृत्योऽपि व्यवहारं गोपश्वादिविक्रयं चेत्रस्थिण्डलादिप्रयोगं कर्षणाय ऋणं व्यवहारं वा यमाचरेत्—स्वदेशे विदेशे वा सिन्नहितस्य प्रोषितस्य वा—तं ज्यायान् गृहस्वामी न विचा- लयेत् श्रविचार्यंव साधु कृतमित्यनुमन्येत ।

श्रन्ये तु पूर्वशेषोऽयमर्थवादो न विधिरित्याहुः। तद्युक्तम्। न ह्यर्थवादताबीजं किंचिदस्ति विभन्यमानं साकांचं यसच्हब्दाभिसम्बद्धम्।

श्रथ-'मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैः' (१६३) इत्यस्वातन्त्रयादध्यधीनस्य न तत्कृतप्रमाणिमिति। श्रञ्जद्धम्बार्थे संनिहिते च स्वामिनि न युक्तं कल्पयितुम्। श्रन्यथा कुदुम्बावसादः स्यात्। श्रतस्तद्भरणात्मके व्यापारे प्रमाणीभवति दैवादध्यधीनः ॥ १६७॥

> बलाद्दत्ं बलाद्ध् क्तं बलाद्यचापि लेखितम् ॥ सर्वान्बलकुतानथानकृतान्मनुरव्रवीत् ॥ १६८॥

यथा न बालास्वतन्त्राप्रकृतिस्थोपधिकृतं प्रमाणं तद्वद्वलकृतमि। सर्वान्वलकृता-नर्यात्रिवत्यीनित्येव विधिः। सुत्तां दत्तं लेखितसित्युदाहरणमात्रम्।

तत्र बलाद्द्नं यदनुपयुज्यमानं चेत्रारामादिवाहनाय दीयते—शृद्धकामो वा यद्धनं बलादारोपयति—भारवाहनमनिच्छताम्—गृहेषु मूल्यार्पणं पण्यमश्नुते।

लेखितं पत्रकरणम् ।

सर्वानित्यन्यानप्येवंविधानयिन्कार्याणात्यर्थः।

योगाधमनिमत्यच निपुणं हिशितमत्रापि श्लोके समस्य योगवलशक्ये प्रचेट्तुं पृथक् श्लोकद्वयकरणम्। विचित्रा श्लोकस्य कृतिर्मनोः। मत्तोनमत्तार्वाध्यधीनैर्बालवृद्धैर्वा बलात्कृतः स्रसंबद्धेन योगाच कृतो व्यवहारो न सिध्यति—इति न सिद्ध्यत्येव, न मानवद्भवति ॥ १६८॥

त्रयः परार्थे क्लिश्यन्ति साक्षिणः मतिभूः कुलम् ॥ चत्वारस्तूपचीयन्ते विम आढ्यो विणिङ्चपः ॥ १६९॥

परेणार्थ्यमाने साद्यं प्रातिभाव्यं व्यवहारेचणं च कर्तव्यं कुलाहिभिने स्वयमुपेत्य हठात्। त्रतः स्वयं कुर्वन्तो न प्रमाणीभवन्ति।

श्रथवा परस्यार्थं कुर्वन्तः क्लेशमाप्तुवन्ति, न होषां स्वार्थगन्धोऽस्त्यतो बलान्न कार्यितव्याः।

परेण वाऽर्थ्यमाना विप्रादय उपचीयन्ते। अतो न हठादनिच्छन्विपः प्रति-भाहियतव्यः।

श्रथवा परसंबिन्धने। प्राथीपचयो विप्रस्य—ग्रतः स्वार्था प्रवृत्तिर्न परार्थैव—तेन विष्रेण न बलात्तदनादाने प्रवर्तनीयम्। इतबलसाध्यं दानमिति लोकप्रवादो न दापयन्तं निषेधति। तदिच्छन्तं दापयेत्। याच्ञ्या तु बलम्।

'एनमाढ्यः कुसीदवृत्तिधेनवानिव न प्रयोजनीयः किसिति कुसीदं व्यवहारे प्रन्यस्मे ददाति न महामिति'।

त्रथवा तेन बलवताऽन्यस्मिन्ननिच्छति व्ययं कुर्वति धनमारोपयितव्यम्। यतः परेणार्थ्यमान उपचीयते न बलात्प्रयुजानः—शास्त्रनिषेधात्।

एवं विशावकुसीदीव धनवृद्धिकाम एव व्यवहारयति। विशाक पण्यजीवी।
नृपो राजाऽपि प्रयुक्तराजदण्डमाददान डपचीयते—न तु बलादिप्रोत्साहनेन व्यव-हारयन्। तदुक्तं ''नोत्साहयेत्स्वयं कार्यम्' इति।

विप्रादीनी विधिरत्वादो राज्ञो हष्टान्तार्थः। प्रथवा सर्वस्योदाहरणप्रपट्यः। तथाऽभेतनोऽपि ॥ १६७ ॥ अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः ॥ न चादेयं समुद्धोऽपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत्॥ १७०॥

करदण्हशुरुकादि शास्त्रविहितं वर्जियत्वाऽन्यत्पौरधनमादेयं राज्ञः चीषकोश-स्यापि। यत्तु शास्त्रन्यायागतं रचानिर्वेशधनं तत्सूक्ष्यं कार्षाः शामात्रमपि न त्यजेत्। तदुक्तं 'वर्मीकपथवद्राजा कोशवृद्धं तु कारयेत्" इति ॥ १७० ॥

> अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात्।। दोर्डस्यं ख्याप्यते राज्ञः स अत्येह च नश्यति॥ १७१॥

अनादानाई मनादेयम्। अई छत्यस्तच दिशतम्। दीर्बल्यं ख्याप्यते प्रकृतिमः—'अस्मान्दण्डयति स्तेनाटिवकसामन्तादीत्र शक्तो विजेतुमिति'। परे स्वशक्ति प्रथनित राष्ट्रीयाः। अतस्तैरिभषेण्यमाना विरक्तप्रकृतिरिह नश्यति। आदानात् दृह्य— पेत्य च धर्मदण्डनात्। १७१।।

स्वादानाहणेसंसगित्ववलानां च रक्षणात्।। वर्ता संजायते राज्ञः स भेत्येह च वर्षते।। १७२॥

स्वस्य न्यायप्राप्तस्यादानम्। शोभनं वाऽऽदानम्। भव्यमेव शोभनम्। वर्णयोरेव संसर्गः समानजातीयैर्वणसंसर्गः। द्विष्ठत्वादसंसर्गस्य च संविन्धनारश्रुतत्वाद्वर्णानां प्रस्तुतत्वात्त्रत्रेवापेचा युक्ता। यस्तु वर्णानामवान्तरप्रभवैः संसर्गो नासै। वर्णानामेव संविन्धत्या व्यपदेष्टुं शक्यते।

कश्चित्त नकारं पठति—'वर्णासंसर्गादिति'। सर्वथा वर्णसंकरप्रतिषेधानुवादे। ऽयम्। दुर्वसानां वस्त्रवाणाद्धेताः।

राज्ञो वर्लं संजायते। सम्यग्व्यवहारदर्शनं कर्तव्यमधर्मदण्डनं च न कर्तव्य-मित्येतद्विशेषाः पठिष्यन्ते श्लोकानामर्थवादाः॥ १७२॥

> तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा मियामिये ॥ वर्तत याम्यया दृत्या जितक्रोधा जितेन्द्रियः ॥ १७३॥

तथा चैतदेव प्रपञ्चयति । अयं सेवक आत्मीयोऽतः वियः, अयं च केवलं राष्ट्रवासी यस्यैव राष्ट्रं तमेवोपतिष्ठतेऽतोऽिवयः । तद् हित्वा तद्विदित्वा यसवत्प्रजासु तुल्यः परिपालने व्यवहारे च स्यात् । ईटशी हि यमस्य वृत्तिर्द्धा । यस्येत्यणो बाधकं तत्रौपसंख्यानिकं यकारमिच्छन्ति । कः पुनर्यमतुल्यतां भजति । जितकोधो जिते-निद्रयः । रागद्वेषौ जयेत्—प्रत्यासङ्गाख्यानेन ॥ १७३॥

यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहास्कुर्यान्नराधिपः ॥ अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४ ॥

ग्रधर्मेगा यः कार्यागि कुरुते स मोहादेवेह व्यामूदे। धर्म जहात्। तस्येदमः धर्मजं फलम्—विरक्तप्रकृतितया वशे कुर्वन्ति शचवः। विरक्ता हि प्रकृतयः कुढलुब्धभीतावमानिताः परैरुपजप्येरंस्ततश्च बहुकृत्वे। वशे कुर्वन्ति दण्डयन्ति बधन्ति प्रनित राष्ट्रमपहरन्ति चेत्येष वशीकारः॥ १७४॥

कामक्रोधी तु संयम्य योऽधीन्धर्मेण पश्यति ॥ प्रजास्तमनुवर्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५॥

सिंधवा नद्यो यथा समुद्रमाश्रयन्त्याश्रिताश्चानुरागिण्यस्तन्मय्यो वसन्ति न तते। निवर्तन्ते एवं कामक्रोधजयाद्राजानं प्रजाः समयोगचेमास्तन्मय्यः संपद्यन्ते ॥ १०५॥

> यः साधयन्तं छन्देन वेदयेद्धनिकं तृषे॥ स राज्ञा तच्छभागं दाप्यस्तस्य च तद्धनस्॥ १७६॥

क्कुन्द् इच्छा। तेन राजानमङ्गापियत्वा यदा प्रागुक्तैश्चतुर्भिरुपायैः स्वेच्छया धनमार्गेण प्रवृत्तं तथाभूतं वा राजपुरुषेराह्वानेनाईतरप्रदेशेऽनुरुध्येदं हि धनमिति स च पृष्टो धारयामीति यत्प्रतिपद्यते स राज्ञा चतुर्थं भागं दण्डापियतव्यः। यावत्तस्मै धारयति तस्य। तत्र सर्वमृणं शतं चेद्धारयति पञ्चविंशतिर्दण्डनीयः शतं तस्य दाप्यः। न तिवयं भ्रान्तिः कर्त्तव्या—शतं राज्ञः पञ्चविंशति शिष्टं धनिकस्य। धनिको हि तथा दण्डितः स्यान्नर्शिकः॥ १७६॥

कमेणाऽपि समं कुर्याद्धनिकायाधमिणिकः ॥ समोऽवकृष्ट्रजातिरतु द्याच्छे यांस्तु तच्छनैः ॥ १७७॥

निर्धनोऽधमणों निर्धनत्वात्र मुच्यते किन्ति कर्म कारियतन्यः, प्रेष्यत्वं व्रजेत्— यावता धनेन तत्कर्म कर्मकरः करोति तत्तस्य प्रविष्टं संसद्यपि कर्तन्यम् । कर्म कुर्वतश्च सलाभवने प्रविष्टे दास्यान्मोत्तः । समं कुर्यात्—उत्तमणेन । श्रथ शुद्धे धने नेत्त-माधमन्यवहारः—एकोऽधमणोऽपर उत्तमणे इति । एतच कार्यते समः—समान-जातीयः—स्मवकुष्टुजातिः—होनजातीयः । श्रेयांस्तूत्तमजातीयो गुणाधिको वा— शनैः क्रमेण यथोत्पादं दद्यात् । नारदे पठ्यते—'ब्राह्मणस्तु परिचीणो शनैदेधाद्ययादश-मिति' ॥ अतो राज्ञा धनिकधनसंशुद्धपर्थं परिचीणो ब्राह्मणो न पोडियतन्यः, उत्तमर्णश्च रचणीयः ॥ १७७ ॥ अनेन विधिना राजा मिथा विवदतां रुणाम् ॥ साक्षिमत्ययसिद्धानि कार्याणि समतां नयेत् ॥ १७८॥

स्रनेनेति पूर्वोक्तप्रकारप्रत्यवमर्शः। विधिना प्रकारेण। साक्षिप्रत्ययसिद्धानि। सिद्धशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। साचिभिः सिद्धानि निर्णीतानि। 'प्रत्ययः' अनुमानं देवी वा क्रिया। कार्याणि। न केवलमृणादानमन्यदिष। समतां नयेत्। अर्थिप्रत्यिधिवप्रतिपत्तिमपाक्चर्यादैक्यमन्यत उत्पादयेत्।

डपसंहतसृणादानम्। समाप्तो व्यवहारः। सर्वत्र जयपराजयप्रकाराणामेवंक्प-त्वात्। न हि साच्यादिभ्य ऋते किंचिदुत्तरेषु विवादेषु प्रतिपत्तिनिरासनिमित्तम्। कोवलं दंडविशोषस्तत्स्वरूपं च वक्तव्यमित्युत्तरः प्रपञ्चः। कीदृशोऽस्वामिविक्रयः कीदृशो-ऽनुशय इति स्वरूपं व्यवस्थाप्यते ॥ १७८॥

> कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ॥ महापक्षे धनिन्यार्थे निक्षेपं निक्षिपेद्बुधः ॥ १७९ ॥

प्रख्याताभिजनः कुलजः। यस्य पिरुपितामहा विद्वांसो धार्मिका महापरिश्रहाः स्वकुलांशिनगृहीता नाकार्ये प्रवर्तते। स हि स्वस्पामिप गईणां सोदुमसमर्थः। नितरां च निन्दिन्त जनाः। वृत्तं शोलमाचारा जनापवादभीहता स्वाभाविकम्। संपन्नः तद्युक्तः। धर्मज्ञस्तु स्मृतिपुराणेतिहासाभ्याससंजाततदर्थाववेधः। सत्यवादी बहुकृत्वः कार्येषु संभाव्यमाना वृत्ताभिधानः। सहापक्षः सुहत्स्वजनराजा-मात्याद्यनुगृहीतमहिमत्त्वेन दुष्टराजाधिकारिणां गम्या न भवति। धनी स्वधन-रचार्थमदृष्टभयाच्च न परद्रव्यापहरणे वर्तते—'अस्ति मे पर्याप्तं धनं कि परकीयेन, कृष्यं चिक्जाते दण्ड्यः स्यामिति'। स्वार्यो धर्मानुष्टायो क्रजुप्रकृतिर्वा।

निष्टोपस्। निचिष्यमाणं सुवर्णादिद्रव्यं कर्मसाधनेन घञोच्यते। निसिपे-द्रचार्थे स्थापयेद्बुधः। एवं निचिपन्प्राज्ञो भवति। अन्यथा मूर्खः संपद्यते।

सुहद्भूत्वोपदिशति दृष्टम् । नायमदृष्टार्थोऽष्टकादिवदुपदेशः । ईदृशि पुरुषे निन्निप्रस्य न विप्रलयो भवति—एवंविधेन निन्निप्तमनेनेति शङ्का न भवति । यस्तु नग्निकतवपानशौण्डादिः स केनचिदाकृष्टोऽपि मत्पित्राऽस्य हस्ते निन्निप्तं मया चेति न शङ्कास्पदम्—सुवर्णादेर्भहते। धनस्य निन्नेपधारक इति । काकृषो मात्रिकेभियुज्यमाने
भवत्येव ।। १७६॥

ये। यथा निक्षिद्धस्ते यमर्थं यस्य गानवः॥ स तथेव ग्रहोतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः॥ १८०॥ यथेति—याद्दशेन प्रकारेण समुद्रममुद्रं ससाचिकमसाचिकमित्येवमादि—स तथे-विति । से दिशे निचित्रस्तथेव ग्रहीतव्यः । यथा दाया दीयते निचित्यते तथा गृह्यते । यत्रैतिन्नश्चितं भवति सर्वकालमेवास्य इस्ते सो द्रमुद्रियत्वा स्थापयित—तत्र विप्रित्यच्या वर्षे वर्णाद्रच्छितं लब्धे धारणको यदि न्रवीति 'नैष मुद्रयित निचित्य मे वर्णाद्रच्छितं' तत्रैवं शङ्कास्पदं जीयते । प्रमाणान्तरात्प्रायशो मुद्रणम् । अन्यदा तु मुद्रानाशे कियदपहारितमिति परिमाणविशेषज्ञानाय प्रमाणान्तरं व्यापारणीयम् राज्ञा । अपह्नवादेव सामान्यदण्डेन दण्डनीयः । निच्चेपदण्डस्तु द्रव्यपरिमाणे निश्चते द्वितीयः ।

''ननु च सर्वापह्नव एव विभाविता जित एव युक्तः।"

सत्यम्। यत्राविनाभावसिद्धम्। यथा मुषिते प्रामे देवदत्तोऽभियुष्यते 'स्वयाऽनयैश्चोरैः सहामुद्मित्रहिन स प्रामो हत' इति—स प्राह्व 'नैव तस्मित्रहिन तं प्राममहमगमम्'—तत्र साचिमिरुक्तं 'दृष्टं तस्मित्रहिन तत्र यन्मुष्टं तत्तु न दृष्टम्'—तत्र देवदत्तेन
मोषोऽप्यपह्नुतस्तदहर्यामसित्रधानसिद्धेः । स्फुटे च कारणान्तरे सित्रधावनुपत्तभ्यमाने
सित्रधानादेशदेशाचौरत्वमि युक्तमनुमातुम् । इह तु प्रमादनष्टानां नराणां मुद्रितिनिचिमममुद्रितमेव नीयते ।

यथा दायस्तथा ग्रहः। को मेऽभियोगावसर इत्यनया बुद्धश्चा संभवत्यप-ह्नवः। न हि शकोत्यनुमातुम्। यदापि कशंचिदनुमापयेत्परिमाणं तु न विना प्रमाणान्तरं निचिप्तवचनादेव सिध्यतीति युक्तो दिव्यादिना निश्चयः। सर्वथा य एक-देशान्तरेण न संभवति तत्रैवैकदेशपराजित इति निश्चयः॥ १८०॥

> यो निक्षेपं याच्यमाना निक्षेत्रनं प्रयच्छति ॥ स याच्यः पाड्विवादेन तन्निक्षेप्तुरसन्निधा ॥ १८१ ॥ साक्ष्यभावे प्रणिधिभिवयोरूपसमन्वतेः ॥ अपदेशेश्व संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥ १८२ ॥

व्यत्यस्तक्रमे। ऽयं श्लोकः समाम्नाये पठ्यते। प्रथममस्यार्धश्लोकं पठित्वा साष्ट्यभाव इति पठितव्यं, ततः स्व याच्य इति। एवं पाठा युक्तः। तथा द्यर्थसङ्गतिभवति।

साच्यभावाहिव्येषु प्राप्तेषु वचनिमदम्। यथा चर्णादानादिषु साच्यभावसमनन्त-रमेव दिव्यानि दीयन्ते न तद्वदत्र। किं तर्हि चरैरस्य वृत्तमनुचारयेत्। तत्र यदि निपुण-तश्चार्यमाणो न क्वचिद्वृत्ते स्वलति तदा न शपथैर्दनीयः। अथाप्यत्र प्रमाद्यति तदा निचेपहरणसंभावनाऽपि युक्तैव। तदाऽयं दिव्यैः परिशोधनीयः। न पुनरेकनिचेप-हरणेनापरनिचेपहरणं सिध्यति। कदाचिद्वरीयसा प्रयोजनेनैकमपहत्य कुत्तप्रयोजन उत्पन्नानुशयो वाऽन्यस्य समर्पयति। अतोयं स्रोकसंघातो क्षिटिति निचेपवारणकस्य शपथ- तिवृत्त्यर्थो न पुनः प्रमाणोपन्यासः। न च प्राङ्विवाकित्तेषहरणे राजदण्डवदिनिश्चिता-परिनचेपहरणेऽपि प्रथमाभियोक्तुर्दापियतुं युक्तः। अनिश्चिते हि हरणे दाप्येत यदि शास्त्रेण तदा निर्णयार्थं व्यवहारशास्त्रं स्यात्। ततश्च हेतुभिर्निर्णयः कर्तव्य इति विक-लिपतः। तस्मान्न शास्त्रोयोऽयमर्थो न च लैकिकी व्यवस्थेति। साष्ट्रयभाव इत्याद्यु-क्तेन प्रकारेणान्यपरतया नेया।

पदार्थयोजनामिदानीमनुसरामः। स याच्यः प्राङ्विवाकेन तिज्ञसेपुरसं-निधा। येन निक्तेष्त्रा रहसि स्थापितम्। साक्तिष्वसत्सु तस्य याचमानस्य धारणको यद्य-पह्नते 'न त्वया किंचित्रिक्तिप्रिमिति' ततो निक्तेष्त्रा राजा ज्ञापितो न निक्तेषधारिण ग्राकारं दर्शयत्। किं तर्हि कुर्यात्। प्राणिधिभिश्चारैहिं रण्यमात्मीयं सुवर्णे रूप्यं वाऽन्यस्य संन्यस्य निक्तित्य याचितव्योऽर्थनीयः द्वितीयं निक्तेपं प्राङ्विवाकेन। प्राङ्विवाक-प्रहणं निर्णयाधिकृतपुरुषेपलक्षणार्थम्।

कि साचादेव याचितव्या नेत्याह—प्रिशाधीनां मुखेन। यैरेव न्यस्तं वयाह्रप-समन्वितः। वयसा समन्विता येन बाला न भवन्ति—तेषां हि परैः प्रेरितानां मद्वञ्चनार्थो न्यास इति संभाव्यते। परिग्रातवयोभ्यस्तु नाशङ्का भवति। एवं हृप-समन्वयो व्याख्येयः। हृपमेव कस्यचित्तादृशं भवति यस्य दर्शनादेव चापलं प्रतिभाति। तथा च हृपमेतद्वाचष्टे ''भगवन्वीतरागताम्' इति। तेनैतदुक्तं भवति—तादृशाः प्रिशाधयः कर्तव्या येषां मद्वञ्चनार्थोऽयमुपक्रम इति नाशङ्कते धारग्रकः।

स्पदेशैः सव्याजैनिचेपकारणेः राज्ञोपद्रवशसगसनादिभः—'त्रनेन हेतुना त्विय संप्रति निचिपामी'त्यनृतसंभवात्कारणकथनसपदेशः।

एतच्च सर्वे प्राङ्निचेप्तुरसंनिधी कर्तव्यम् ॥ १८१—१८२॥

स यदि मतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम्।।
न तत्र विद्यते किंचिद्यत्परेरभियुज्यते।। १८३॥

स यदि । निचेपधारी यदि यतिपद्येत—वाहमस्ति गृहाणेत्यंगीकृत्य दशात । यथान्यस्तं तथा कृतं समुद्रं अमुद्रं—यथाकृतं वश्चादि संवर्तितममुद्रित-मन्यद्वा अलंकाराश्चनुपमुक्तं परिमलशून्यं गृहमुद्रया स्वचिह्नेन स्थापितम्—ताहशमेव चेदशान्न तम विद्यते किंचिदसत्यं यत्परैः पूर्ववेदिकैरमियुज्येत—एतेनास्माकीनः साच्यमावान्निचेपोऽपह्नू यत इति । यथान्यस्तं यथाकृतिमिति गृहागृहचिह्न-कृतेन भेदः । अथवा ग्रहीतृनिचेष्तृन्यापारभेदेन भेदः । यथाकृतं यथागृहीतम्—निविकल्पमविलम्बं च गृहीतं तथैव प्रतिदातन्यं प्रतिदाने यत्र कालप्रदृशं न कियत इत्यर्थः ॥ १८३॥

तेषां न दद्याद्यदि तु ति द्धरण्यं यथाविधि ॥ स निगृह्योभयं दाप्य इति धर्मस्य धारणा ॥ १८४॥

तेषां प्राड्विवाकप्रयुक्तनिचेपॄणां यदि द्रव्यं निचिप्तं न दिद्यात्। यथा-विधीति यथाकृतपदेन व्याख्यातम्। स धारणकोऽवष्टभ्य राजपुरुषे रुभयस्थिने। राजनिचेपं च दाप्यः। इति धर्मस्य धारणा व्यवस्था। तात्पर्यमत्र व्याख्या-तम्॥ १८४॥

> निक्षेपोपनिधी नित्यं न देयौ प्रत्यनन्तरे ॥ नक्यता विनिपाते तावनिपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५॥

प्रत्यनन्तर उच्यते निचेप्तुः पुत्रो आता भार्या वा । यस्य निचेप्तुई व्ये खाम्य-मिस्त—भार्यायास्तावत्स्वाम्यमुक्तमेव—पुत्रस्यापि पैतामहे आतुरचैकधनस्य । तत्र तेषां कश्चिद्याचते चेप्तर्यसंनिहिते 'देहि नोऽस्माकीनमेतदिति'। तत्र कश्चिदनया बुद्ध्या द्यात् 'साधारणमेतदेकेन निचिप्तमपरेण नीतिमिति को दोष इति'। अत उच्यते न देया। निक्षेपापनिधी प्रत्यनन्तरे।

यत्रैवार्थवादं हेतुसरूपमाह। नश्यता विनिपाते ता। विनिपाताऽन्यथा-त्वं—प्रत्यनन्तरस्य देशान्तरे गमनादि—तस्मिन् सित ती हीयेते। यदि तेन नीत्वा निचेप्तुने दत्तं तदा तेन पर्यनुयुक्तस्य धारणकस्य किमुक्तरम् ? 'त्वदीयेन भ्रात्रैतद्धनं स्वाधारणस्वामिना नीतिमिति' नैतदुक्तरम्। ''यथा दायस्तथा यह'' इत्युक्तम्—येनैव निचिप्तं स्वामिनाऽस्वामिना वा तस्मा एव देयम्—तस्यैवायं प्रपश्चः।

यदि तु प्रत्यनन्तरो विकियां न गच्छेत्तदा तद्दानेऽपि न देाषः। तदाह स्रानिपाते त्वनाशिनी। तत्र हास्त्युत्तरं माऽनशत्तस्मादर्पयामि।

त्रद्यनन्तरेण नीते विनिपाते च तस्य निचेप्त्रे याचमानाय स्वधनं दातव्यमिति श्लोकार्थः ॥ १८५॥

> स्वयमेव तु यो दद्यानमृतस्य प्रत्यनन्तरे ॥ न स राज्ञाऽभियोक्तव्या न निक्षम् रच वन्धभिः ॥ १८६॥

जीवतस्तरमात्रिचेप्तुः प्रत्यनन्तरदानं नास्तीत्युक्तम्। सृतस्य तु यस्तद्धनमस्ती-त्यविज्ञानते स्वयं दद्यात्र स व्यवहारलेखनादिक्लेशनीयोऽन्यद्प्यस्ति न वेद वेति। यदि तस्याभविष्यदिधकमिदमिव तद्प्यदास्यदिति न क्षिश्यते। श्रत्राप्याशङ्का यदि न निवर्तेत—'महाधनोऽस्रावभूत्र चान्येन समं प्रयुष्यते'—प्रमाणान्तरं निश्चयाय विचार-

ग्रीयम्, विषाग्न्यादिभिः शपथैर्नार्द्नीयः। घटकोशसत्यतण्डुलास्तु न विरुध्यन्ते। न हि ते स्रतिक्केशकराः। साद्त्यभाव इत्यत्र द्वितीयो न्यासः। यश्च तयोन्यसः स इहापि द्रष्ट्यः॥ १८६॥

अच्छलेनेव चान्वच्छेत्तमर्थं मीतिपूर्वकम् ॥ विचार्य तस्य वा इत्तं साझेव परिसाधयेत् ॥ १८७॥ निसंपेष्वेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने॥ समुद्रे नाष्नुयात्किंचिद्यदि तस्मान संहरेत्॥ १८८॥

निसंपेषूपचयमानेष्वनन्तरे।को विधिः 'साद्यभाव' इत्यादिः परिसाधनाथों विज्ञेयः। समुद्रे निच्नेपेऽन्यदप्यस्मिन्भां द्रव्यमभूत्राशितं क्रमिभिरित्यादिकं पर्यनुयोगं नाप्नुयात्रिच्नेपधारी तत्र धारणकस्य। एवं मूषकादिनाशे द्रष्टव्यम्। यदि दारुमये भाण्डे वस्तादि स्थापितं तीच्यादशनैर्मूषकैदीरु भित्वा भच्येत न निच्नेपधारियो देषः। तत्रापि वासनपरिवेष्टितः स्थूलपोष्टलको मुद्रिते। यदि निच्चित्येत यत्तदीये दारुभाण्डे नैव माति तदा विद्यमूषकादिभिच्चितेऽपि हि न देषः। यदि चैतित्रचेप्तु क्रांनं भवति धारकेण परिभाषितं न मम भाण्डमन्यदस्ति, चरित्रज्ञो वाऽस्य निच्नेप्ता कदाचित्प्रत्यासन्ते। भवति ॥ १८८॥

चारेह तं जलेनाहमा दग्धमेव वा ॥ न दद्याद्यदि तस्मात्स न संहरति किंचन ॥ १८९॥

चौरास्तु वेदिता अवेदिता वा सुरङ्गभिदादिना यदि सुष्णीयुः कृतरचासंविधाने धारणिके स्वामिन एव नाशः। जलेने हिसुदकेन देशान्तरं नीतम्॥ १८-६॥

> निक्षेपस्यापहत्तरमनिक्षेप्तारमेव च ॥ सर्वेरुपायेरन्विच्छेच्छपथेश्चेव वेदिकैः॥ १९०॥

हरति यो निक्तिमसाक्तिकं योऽप्यपनीय नीत्वा वा याचते तमन्विच्छेत्। 'ग्रन्वेषणा' तक्त्वपरिज्ञाने यतः सर्वप्रमाणव्यापारेण । उपायाः प्रमाणानि सामादयो वा । तेन चित्तवृत्तस्याप्रतिपाद्यमानस्य ताडनबन्धनाद्यपि महति धने चौरवत्तक्वप्रतिपत्त्यर्थे प्रयोज्यस्। न तक्त्वानिश्चये निष्रहः। वैदिक्रप्रहणं स्तुत्यर्थस्।। १-६०।।

या निक्षेपं नापंयति यश्चानिक्षित्य याचते ॥ तातुमो चेरवच्छास्यो दाप्यो वा तत्समं दमम् ॥ १९१॥

निचित्रमपहुवानस्य श्रनिचिमं याचमानस्य च दण्डोऽयम्। यावति धने मिथ्या प्रवरीते तावहण्ड्यते ॥ १६१॥

Cess

निक्षेपस्यापहत्तारं तत्समं दापये इमम् ॥ तथापनिधि हत्तरिमविशेषेण पार्थिवः॥ १९२॥

चोरविच्छिष्टिः पूर्वेगोक्ता। तया च शरीरिन महस्तत्समधनं वैकिल्पिके। जाति भेदेन ब्राह्मणादन्यत्र प्रदेश उक्तः। अनेन निवर्त्यते पुनिर्धधानेन चोरविच्छिष्टिः। वाग्दण्डिधिग्द-ण्डादिक्षपैव समुचीयते धनदण्डेन नाङ्गच्छेदादिक्षपा। न च ब्राह्मणस्यापि वैकिल्पिके पूर्वेग्य शारीरदण्डे प्राप्ते तिश्रवृत्त्यर्थे पुनर्वचनं युक्तम्, सामान्येन ब्राह्मणस्य शरीरदण्डप्रति-षेधात् "न जातु ब्राह्मणं हन्यात्" इति (३८१)।

उपनिधिः प्रीत्या यद्भुज्यते। स्निशिषेगा—द्रव्यं जातिं च नापेचेत। अन्येस्तूपनिधिः परिभाषितः। स तत्रैव नेह। परिभाषाया स्रकरणाल्लोकिकार्थ एव प्रहीतुं न्याय्यः। वच्यति च ''प्रीत्योपनिहितस्य च'' इति (१८६)।। १९२।।

उपधाभिश्च यः किचतपरद्रव्यं हरेन्नरः ॥ ससहायः स हंतव्यः प्रकाशं विविधेर्वधेः ॥ १९२॥

उपधा व्याजः छद्ये त्यनर्थान्तरम् । ताश्चानेकविधाः । द्रव्यपरिवर्तः—कुंकुमं दर्शियत्वा कुसुंभादिदानं—तुलादिमानापचय इत्याद्याः । तत्र चान्यं विधिं वच्यति "नान्य-दन्येन संसृष्टम्" इत्यादि (२०३) । इह तु वित्रासनं राजत उपकारदर्शनं कन्यानुराग-कथनित्येवमाद्या गृद्धन्ते । चौरास्त्वां मुख्यन्ति यद्यहं त्वां न रच्चामि—राजा तवात्यन्तं कुपितो मया तु बहु समाद्वितं—राजतस्ते नगराधिकारं दापयामि मुख्यं वोपकारं करोमि —पुष्पिमत्रदुद्दिता त्वय्यत्यन्तमनुरागिणी मद्धस्त इदमुपायनं प्रेषितवती—इत्येवमाद्यन्तमनुरागिणी मद्धस्त इदमुपायनं प्रेषितवती—इत्येवमाद्यन्तमनुरत्यम्वत्याऽद्रित्मीयमुपायनमासन्य बहु प्रतिनयन्ति—तत्समचं च राजनि तत्समं वा कार्यान्तरम्यपाग्र निवेद्य कथयन्ति—त्वदीयं कार्यमुपकान्तम्—इत्येवमाद्याभिक्तपधाभिः परद्वयं च भुञ्जते । तेषामयं राजमार्गे प्रकारां विविधः कुठारशुलारोपणहस्तिप-दमईनाद्यनेकोपायसाधनो वध उच्यते ।

श्रन्ये तु प्रकरणान्निचेपविषयमेवेदमाहुः। तत्र हि प्रतिपद्यान्यत्र मया निहितं स च न सन्निहितः श्वःपरश्च श्रागच्छतीत्यसमर्पयन्हरतीति ॥ १६३॥

> निक्षेपो यः कृतो येन यावांश्च कुळसन्निघौ॥ तावानेव स विज्ञेयो विज्ञवन्दण्डमहित॥ १९४॥

य इति निचिष्यमाणद्रव्यजातिनिर्देशः। यावानिति परिमाणस्य। य आह—
सुवर्णमेतस्य हस्ते मया निचिप्तं कांस्यं ददाति—शतं च स्थापितमधे ददाति—स पुच्छाते—िकं रहस्युत कस्यचित्समचमिति। स चेदाह कुलसंनिधी। कुलं सा- तियाः। तत्र ते पृष्टा यदाहुस्तदेव सत्यम्। विद्वविन्वरुद्धं त्रुवाणो दण्ड्यते। तत्रापि यदि त्रूयात्साचिसमत्तं कथं तैर्विनाऽन्यत्स्थापितमिति—अस्त्यत्र प्रमाणान्तरव्या-पारणावसरः।

अयमिष स्रोको नाधिक विध्यर्थः ॥ १ ६४ ॥ मिथो दायः छतो येन गृहीतो मिथ एव वा ॥ मिथ एव पदातच्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १९५ ॥

यो यथा निचिपेदित्यनेन (१८०) निचिप्तविधिरयमुक्तः । अन्येषु कार्येष्वनेन प्रति-पाद्यते। ऋषादानोपनिधिविक्रयाद्यपियेन याद्योन प्रकारेण कृतं ताद्द्योनेव प्रत्यपेणीयम् । रहिस कृतस्य राजकुलेंऽशमार्गणादिना प्रकाशनं न कर्तव्यम् । तेन स्वहस्तलेख्येन ऋणे गृहीते न राजकुलेंऽशं दाप्यते । उत्तमर्णधनं चपणायम् ।

श्रनेनैव निचेपेऽपि सिद्धे तत्र पुनर्वचनं नित्यार्थम्। तेन निचेपादन्यत्र रहसि कृतस्यापि विप्रतिपत्त्याराङ्कायां प्रकाशं प्रतिदानं कदाचिदस्ति। अथवेहाप्रकाशकृतस्य प्रकाशोकरणं निषिध्यते। तत्र त्वन्योऽर्थः समुद्रोऽसमुद्र इत्यादि तेनापीनरुक्त्यम्।

मिथःशब्दे। रहसि विज्ञेयः। श्रथवा परस्परं मिथः। सर्वे कार्ये द्वास्यां साध्यं दानादि परस्परमेव क्रियत इति। पुनर्वचनं तृतीयप्रतिषेधार्थम्।

दायराब्दः सामान्यराब्दो निच्चेपादन्यानिप विक्रयादीनाह ॥ १६५॥

निक्षिप्तस्य धनस्येवं घीत्योपनिहितस्य च ॥ राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिण्वन्त्यासघारिणम् ॥ १९६॥

प्रकरणोपसंहारोऽनेन कियते। प्रीत्थापनिहितस्य। स्नेहेन किचित्कालं भोगार्थे दत्तस्य न्यासा निर्त्तेपः। तस्य धारणको यथा न पीड्यते तथा निर्णयः कर्तव्य इति। स्निस्यन्ति। इति। स्निस्यन्ति। इति। स्मिष्यन्ति। इति। स्निस्यन्ति। इति।

द्वित्राः श्लोका निचेपप्रकर्णे विध्यर्थाः। सर्वमन्यदन्यतः सिद्धं सीहार्देनोक्तम्॥१-६॥

विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसंगतः ॥ न तं नयेत साक्ष्यं तु स्तेनमस्तेनमानिनय्॥ १९७॥

श्रस्वामिविक्रयाख्यविवाहपदमिद्मनुकान्तम् ।

परस्य यह्न्यादे स्वं तच्चेदस्वामी तत्पुत्रादिरन्या वा विक्रीणीते स्वामिना-ऽनतुज्ञातस्तं स्तेनं चैारं विद्यात् । यद्यपि यस्तस्मात् क्रीणाति स तमस्तेनं मन्यते ।

न तं नयेत साध्यं तु। तं पुरुषं न नयेत न प्रापयेत सादयं न कारथेत्साचि-करणे न नियोक्तव्य इत्यर्थः। यथा चैरस्तादश एवासी। स्तेनत्वाच न साचित्वस्। न साचित्व एव प्रतिषेधः। किं तर्हि ? सर्वासु साधुजनसाध्यासु क्रियासु। परस्व-मननुज्ञातेन विक्रीतं क्रेतुर्न स्वं भवतीति सिद्धे साचिकर्मनिषेधद्वारेण प्रतिषेधा वैचित्रयार्थः ॥ १-६७॥

> अवहायो भवेच्चेव सान्वयः षट्शतं दमस् ॥ निर्न्वयोऽनपसरः भाष्तः स्याचौरिक स्विषम् ॥ १९८ ॥

पूर्वेश साधुजनकर कासु क्रियासु साद्यादिष्विप ग्रस्वामिविकयकारिशामनईतोका। ग्रनेन षट्शतो ६ण्ड उच्यते। षट्कार्षापणशतानि ग्रवहार्यो दापयितव्यो दण्ड्य इति यावत्। सान्वयः। ग्रन्वयोऽनुगमनसंबन्धः—स यस्यास्ति पुत्रभ्रात्रादिः स्वामिनोऽनुगतः सान्वयः। स हाननु ज्ञातोऽपि विक्रीशानो नस्फुटचोरा यतस्तस्ययं बुद्धिर्मदीयमेवैतद्य-रिपतुरिति—तं प्रतीयमिष संभावना भवति तस्यैव विक्रीय मूर्ण्यं ददाति। यस्त्वस्रन्ता-संबन्धः स निरन्वयः। चौरिकिल्बिषं निप्रहं निःसंशयं प्राप्तः। ग्रनपसरः। यदि तद्गृहं तस्य नापसृतं भवति तदाऽनयसर्भ्यौरवदण्ड्यः। यदि तु तद्गृहादेव क्रेन-चिद्दं विक्रीतं वा तस्य तेन वाऽज्ञत्वात् तत्प्रतिगृहीतं प्रकाशक्रयेश वा विक्रीतं तदा नचीरवदण्ड्यः। षट्यातसेव दाप्यः।

अथवा अन्वयो विक्रीणाति तस्य विक्रेयद्रव्यस्यान्यतः क्रयः **आपसरः** क्रयादन्यः प्रतिम्रहादिरागमः। एतदुक्तं भवति। यदि तेन तन्न क्रतश्चन क्रीतं नापि प्रतिमहा-दिना लब्धं तदा चौरः॥ १६८॥

अस्वामिना कृते। यस्तु द्यो विकय एव वा ॥ अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १९९॥

न केवलमस्वामिसकाशाद्यत्क्रीतं तम्र सिध्यति, कि तर्हि, प्रतिगृहीतमपि। प्रति-प्रहेण प्रोत्या वा दानं द्वायः सोऽपि न सिध्यति। "विक्रीणीते परस्य" इसनेन (१-६७) विक्रेतुः प्रतिप्रहीतुश्चास्वाम्यमुच्यते। "स्वासी रिक्थक्रये"त्यादिना (गैतिम १०। ३-६) स्वाम्याशङ्कायां प्राप्तोऽयं प्रतिषेधः। **ट्यवहार एषा स्थिति**नीतिक्रमणीया।। १-६-६।।

> संभोगो हर्यते यत्र न हर्यतागमः ववचित्।। स्रागमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः।। २००॥

यस्मिन्वस्तुनि गोवस्तुहिरण्यक्तेत्रादावन्यस्य भोगा हश्यते श्रन्यस्य च रिक्थप्रति-श्रहादिरागमः स्वाम्यापादकस्तवागमा बलवात्रभोगः। भोगएव संभागः। कारणं स्वाम्ये। तनिति स्थितिः। एवमनादिव्यवस्था न भोगमात्रेण स्वत्वम्। यादशेन च स्वत्वं तत्पुरस्ताद्वगाख्यातम् ''यत्किचिद्दशवर्षाणि" (१४७) इति वानेन विरोधस्तत्रैव परिहृतः ॥ २००॥

विक्रयाद्यो धनं किंचिद्युह्णीयार इत्तरसियो ॥ क्रयेण स विद्युद्धे हिन्यायती त्तभते धनम् ॥ २०१॥

यादशेन क्रयेण स्वाम्यं भवति तं दर्शयति । विक्रोणतेऽस्मिन्व्यवहारिण इति 'विक्रयः' आपणभूमिस्ततो यो गृह्णीयाद्ध्रनं गवादि क्रीयमाणं द्रव्यं मूल्यं वा स लभते न्यायतः क्रयेण । कुलसंनिधी विशुद्धम् । न्यायतः क्रयं चित्रेन मूल्येन । असंभाव्यपाप-पुरुषाकुलस्यान्यव्यवहर्त्व मेलककारपुरुषसमूहस्य समन्तं गृहीतं लभते नापहारयति । अन्यथा अस्वामिना विक्रये तु द्रव्यं प्रतिनीयते किन्तु मूल्यं लभते । तस्माद्यसस्य विक्रयी सोऽन्यायतः क्रये दण्ड्यते मूल्यं च हारयति । एतदुक्तं (या० व्य० १७०)

"विक्रेतुदेशेनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम्। क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्य विक्रयो॥" एष एवाथेऽनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते॥ २०१॥

> त्रथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः ॥ त्रदण्ड्यो सुच्यते राज्ञा नाष्ट्रिको लभते धनम् ॥ २०२ ॥

ग्रसंभाव्यपापातु पुरुषादित्यादि न्यायतः क्रय डक्तः। स चेद्विक्रेता शक्य ग्राहर्त्तुं तदा पूर्वोक्तो विधि:—"स्वामी द्रव्यम्" इत्यादि। ग्रथ स विक्रयी गतः, येन क्रोतं स्वामिना चिद्वीक्रतं तेन च सूलं विक्रेता पुरुष ग्राहर्त्तुं न शक्यते। प्रकाशां जनसमचं प्रसिद्धाया विक्रयभुवः क्रोतमत ईदृशेन क्रयेश शोधिते द्रव्ये 'शुद्धः' क्रेताऽदण्ड्यो सुच्यते। धनं वु नाष्ट्रिकः स्वामी ज्ञापितस्वं वा लभते। नष्टमन्वेषते नाष्ट्रिकः। नष्टमस्यास्तीत्येवं ठिन क्रते प्रज्ञादित्वात्स्वार्थिकोऽण् कर्तव्यः। नष्टं प्रयोजनमस्येति वा। तेनायं संचेपः—प्रकाशक्रये तु दण्डो न स्याद्धननाशस्तु स्थित एव॥ २०२॥

नान्यदन्येन संस्ष्ट्ररूपं विक्रयमहीत ॥ न सावद्यं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम् ॥ २०३॥

श्रस्वामिविक्रयप्रसङ्गेनान्योऽपि विक्रये धर्म उच्यते।

नान्यत् कुंकुमादिद्रव्यं कुद्रव्येश तदाभासेन कुसुंभादिना संसृष्टं विक्रेयम्। यच्च सावद्यं चिरकालं भांडेऽविध्यतत्वात् प्राप्तविभावं जीशेमजीशोभासं वस्नादि। न च न्यूनं तुलामानादिना। दूरे—दूरिधतं—प्रामे मम विद्यन्ते वासांसि गुडादि वा

C e V

द्रव्यम्। तिरोहितं स्थिगितं वस्तादिनां ऽतिहितं—यस्य वा स्वरूपं केनिचद्द्रव्यरागे-णान्तर्द्धीयते पुराणं नववत्प्रतिभाति तिसरोहितं न विक्रेतव्यम्। इदं द्रव्यमीदृशं च प्रदश्ये विक्रयः कत्तंव्यः। भ्रन्यथाकृतस्तु न कृता दशाहाद्र्व्वमिप प्रत्यपेणे न देशः।

ग्रन्थस्य दण्डस्येहानाम्नातत्वात् 'डपधाभिरि'त्येष एव दण्डः। प्रकर्णभेदेन पठि-तत्वादस्वामिविक्रयदण्ड इसम्ये ॥ २०३॥

> अन्यां चेहरायित्वाऽन्या वेद्धिः कन्या भदीयते ॥ उभे त एकशुरुकेन वहेदित्यज्ञनीन्यगुः॥ २०४॥

विकयप्रकारत्वाच्छुल्कादिना कन्यादानस्य ग्रस्मिन् प्रकरणे धर्म उच्यते। ग्रुल्ककाले रूपवर्ती दर्शियत्वा गृहीतशुल्को यस्य रूपहीनां ददाति वयोहीनां गुणहोनां वा तस्योभे ग्रिप शुल्कदेनैकेन शुल्केन हर्तव्ये। कन्यानामेवायं धर्मः। गवाश्वादिद्रव्याणां त्वस्मिन्व्यतिक्रमेऽन्यो विधिर्वच्यते॥ २०४॥

नेान्मत्ताया न कुष्टिन्या न च या स्पृष्टमेथुना ॥ पूर्व दोषानभिख्याप्य प्रदाता दण्डमहित ॥ २०५॥

जन्मत्तादिदे। पान्याधान्त्रधित्वा ददते। इण्डो नास्तीति प्रतिषेधद्वारेश कथयती इण्डमाइ। न केवलं शुल्के देया—या ध्रन्यस्था अपि ब्राह्मादि विवाहेन विवाहियण्यमाशायाः—दत्ताऽप्यदत्ता भवति, दण्डश्च प्राप्तुथाचौरकिल्बिषमिति जानानस्य। अजानतः षट्शतम् प्रकृतत्वात्।

उन्मत्ताया कुष्ठिन्या ये कुष्ठोन्मादादयः। या च स्पृष्टमेथुना तस्याश्च यो दोषो मेथुनस्पर्शः। तान्दोषान्यूर्वं वाक्प्रदानेनाख्याच्य प्रकाश्येतदोषा कन्येत्येव-सुकत्वा दहतो नास्ति दण्ड इति पदयोजना ॥ २०५॥

> ऋत्विग्यदि हता यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् ॥ तस्य कमीनुरूपेण देयांऽशः सहकत्भः॥ २०६॥

संभूयसमुत्थानस्य प्रक्रमे। तत्र वैदिकं तावत्संभूयकार्यमुदाहरति । यज्ञी ज्योतिष्टोमादिः । तत्र यागरूपानेकांगकर्मनिर्वर्तेनार्थमृत्विग्वृतः—'त्वया ममेदं है। त्रं कर्त-व्यमाध्वर्यवमौद्गात्रं वेति' श्रौतेन विधिनाऽनुष्टेयमित्युपगमश्च प्रवर्तितः । कथंचिदपाटवादिना सामिक्ठतं यत्परिहापयेत्त्यजेत्तदानीं तस्य देया दिच्यांशः कर्मानुरूपेय । यावती तिस्मन् क्रतौ दिच्या तां निरूप्य चतुर्थे भागे कर्मयः क्रते चतुर्थेतृतीय इत्येतदान् नुरूप्यम् । सहकर्तृभिः। कर्त्तारः पुरुषाः प्रधानित्विजो होत्रुद्धात्रादीनां प्रस्तेत्त्रमेत्रावरुष्य-प्रभृतयः ॥ २०६॥

दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन्।। कुत्स्नमेव लभेतांशमन्येनेव च कार्यत्।। २०७॥

माध्यन्दिने सवने दिच्या दीयन्त इति । तत उपरिष्टात्कर्म त्यजतामप्रत्याहरणीयां लभेत—दिच्यामितिशेष:—न प्रतीपं त्याजयेदित्यर्थः । अन्यां भृति दस्ता सम्येन पुरुषेण यजमानस्तत्कर्म समापयेत् ।

'ऋत्विग्भिः कर्म कर्त्व्यं वरणाच्च ऋत्विजो भवन्ति—तच नियतकाले प्राक्कमेण धारंभात्—ग्रंतः ऋतु क्रियमाणं विगुणं भवति—समाप्तिश्चापि कर्तव्येति—विगुणं चेत्स-मापनीयमंगान्येव तदन्यकर्त्वाणि करिष्यामीति'—बुद्धिनिवृत्त्यर्थमुक्तमन्येनेविति। तावदेव विगुणं यदशक्यं—शक्यं तु सर्व कर्तव्यम्।

केचित्कारयेदिति ऋत्विजाऽपि संबन्धमाहः। गृहीत्वा दिच्छां वाऽधिकां स्द्या-त्स्वयमशक्तुवन्। प्राग्दिचिषाभ्यः शेषकर्मसमापने यजमान एवाऽधिक्रियते॥ २०७॥

> यस्मिन्कर्भणि यास्तु स्युरुक्ताः मत्यङ्गदक्षिणाः ॥ स एव ता आददीत भजेरन्सर्व एव वा ॥ २०८॥

इदमपरं प्रकृतोपयोगि वैदिकं कथ्यते। वैदिके कर्मणि सामस्येन दिचणा स्थान्नायंते न प्रतिपुरुषं विभागेन—'तस्य द्वादशशतं दिचणोति'। तचातिदेशेन क्रत्वन्त-राणि तद्विकाराण्यनुगच्छिन्ति राजसूयादोनि । तत्र च केषुचिदङ्गकर्मसु प्रतिपदमन्या दिचणाऽ प्रताता पुरुषविशेषसंयोगेन—'हिरण्मये प्रकाशवद्ध्वयेवे' इत्यादि। ताः प्रत्यङ्गदिस्याः संपद्यन्ते। किमध्वयंश्चातुर्विद्यावादिकवद्दातिसंबन्धः—सर्वेषासृत्विजां दिचणा—प्रध्वर्यस्तु द्वारमात्रम्—उत तस्यैव सा—स्रन्येषां प्रकृतांशः इति संशयोग्पन्यासार्थः स्रोकः।

प्रतिपदं पुरुषिवशेषाश्रया अङ्गेषु दिचिणाः प्रत्यङ्गद सिणाः। अथवा वीप्सायां प्रत्यङ्गशब्दः। अङ्गमङ्गमाश्रिताः प्रत्यङ्गाः। स एव ता आदिदीत। मुख्य एव पुरुषस्य ददातिना संयोग उत कर्द्वतिशोषादन्येऽपि भजेरँ स्रभेरन्—प्रधानदिचिणा इव इति कथित्वा प्रशः। पुरुषिशोषमुक्तास्तदर्था एवेति निर्णयः। एवं ददातिमुख्यार्था स्वति । पुरुषसंयोगश्च नादृष्टार्थः । २०८ ।।

रथं हरेत चाध्वयु ब्रह्माधाने च वाजिनम् ॥ हेता वाऽपि हरेदव्यस्ट्राता चाप्यनः क्रये ॥ २०९॥

रथमध्वर्पुराधाने हरेत्। ब्रह्मा च वाजिनं वेगवन्तमश्वम्। होता वा स्रश्वं वृषमन्यं वा। कासुचिच्छाखास्त्राधान एता दक्तिणाः। ग्रतः सोमक्रये यच्छकटं तदुद्रातुः। तत्र शकटेऽन्यतरोऽनड्वान्युक्तः स्यात् श्रन्यतरे। वियुक्त इत्यपि पठ्यते। तेन च सोमः क्रोत डपाहियते।

श्रन्ये त्वपूर्व**मन** श्राहुर्न सोमोपाहरणार्थम्, न हि क्रयेण शक्यते विशेषियुम्।। २०-६॥ एवं तावत्पुरुषविशेषसंयोगिनीनामङ्गदिचणानां विधिरुक्तः। प्रधानदिचणानां सामान्यतः श्रुतानामिदानीं विभागमाह—

> सर्वेषामार्धना मुख्यास्तदर्भनाधिनाऽपरे ॥ तृतीयिनस्तृतीयांशाधतुर्थांशाध पादिनः ॥ २१०॥

सर्वेषामृत्विजां ये मुख्यास्तेऽधिनः । यावती तिस्मन्कती सामस्त्येन दिचणाऽऽन्नाता तस्यास्तेऽद्धिनाऽर्छहराः । सेामयागेषु हि षोडशिर्त्विजस्तत्र चत्वारा मुख्या होताऽष्वर्युर्वद्योद्वातेति, तेषाभधम् । 'तस्य द्वादशशतं दिचणेति' ततीर्धं षट्पञ्चाशत् । तदर्धेन महाविशत्याऽधिनस्तद्वनः—स्रपरे येषां ततोऽनन्तरं वरणमाननातं मैत्रावदणप्रतिप्रस्थात-नाह्याण्याच्छंसिप्रस्तोतारः । तृतीियनः तृतीयांशाः । ग्रंशशराब्दोऽर्धशब्देन समानार्थोऽर्धन्थावस्य नावश्यं समप्रविभाग एव—किचिन्न्यूनेऽधिकेऽपि सामीप्येन वर्तते । तेन तृतीयो मागः षट्पव्याशतः पोडश गृह्यन्ते । एकैकस्य चतस्रो भवन्ति । समस्तवृतीयं भागं प्रयच्छिन्त षट्पञ्चाशतस्तृतीयं च । होतुरच्छावाकोध्वयीर्नेष्टा ब्रह्मणोगिनदुद्वातुः प्रविद्वर्ता । ये च पादिनस्ते चतुर्थः भागं कर्मणः कुर्वन्तीति 'पादिनः' । चतुर्थे च स्थाने मैत्रावरुणस्थानान्ते । चतुर्थाशाः । द्वादशसमुदाये पूर्ववत् । एवं "तं शतेन दीचयन्ती"त्यत्रापि क्रिः कर्तव्या—'ग्रिधिना दोच्चयित' 'पादिनो दोच्चयती'त्येवमादिभिः शब्दैः । तत्र द्वादशक्रमविधिरेव । अन्यत्र श्रुतो व्यवहार इहापि तयैव रीत्या कृत इति ॥ २१० ॥

संभूय खानि कर्माणि कुर्वद्धिरह मानवैः ॥ अनेन विधियोगेन कर्तव्यांऽशमकल्पना ॥ २११ ॥

यथा यहा यो बहुनि कर्माणि कायक्वेशकरणे विद्वत्तातिशयसाध्ये च नियुक्तो भूयसीं दिल्लां लभते न्यूनकर्मकारी तु न्यूनां तद्वस्नौकिकेषु गृहचैत्यादिकारिषु संभूय संहत्य वर्धकिस्थपतिस्त्रधारादिषु स्वसमयप्रसिद्धो यावानंशः स्त्रधारस्य यावानस्थपतेस्त- वानेन विधियोगेन । 'विधि'वैंदिकोऽर्थः तत्प्रसिद्धा व्यवस्था 'विधियोगेन'वैदिक्या यज्ञगतया व्यवस्थयेत्यर्थः।

एवं नाटकादिप्रेचायां नर्तनगायनवादकेषु भागप्रक्लिपः । यद्यपि सर्वे विद्वांसः सर्वकमीनुष्ठानशक्ताश्च तथापि कर्मानुरूप्येश भागा न पुरुषानुरूप्येशेति संभूयसः सुरुषानम् ॥ २११ ॥

धर्मार्थं येन दत्तं स्यात्कस्मैचिद्याचते धनम् ॥ पश्चाच न तथा तत्स्याच देयं तस्य तद्भवेत् ॥ २१२॥

यः कश्चिदाद्व 'सान्तानिकोऽहं थियत्तुर्वा देहि में किंचिदिति'—तस्मै यदि दनां भवेत्—स च न यजेत न विवाहकर्मीण प्रवर्तेत—तद्धनं द्यूतेन वेश्याभिर्वा ज्ञपयेदन्यत्र वा विनियुजीत वृद्धिलाभकृष्याद्दै।—न देयं तस्य तद्धृतस्य । दानप्रतिषेधा नेापपद्यते— अतः प्रसाहरणीयमिति वाक्यार्थः।

अथवा दत्तान्तो गोगो। व्याख्येय:—द्सं प्रतिश्रुतं न देयस्। तथा च गीतमः (५।२१) 'प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्'।

किंपुनरत्र युक्तम्।

चभयमित्याह । दत्तस्य प्रत्याहरणं प्रतिश्रुतस्य वाऽदानम् । तथा च स्मृत्यन्तर हभयं पठितम् । प्राष्ठ हि नारदः (□ । १०—११) "कर्त्ताहमेतत्कर्मेति" उपक्रम्य "यहत्तं स्यादविज्ञानाददत्तं तदिप स्मृतम्" इति । प्रयोजनविशेषोदेशेन यहत्तं तस्मिन्न-निर्वर्त्यमाने व्यवस्थितमपि प्रतिप्रहीतुर्णे हादाहर्त्तव्यम् । दानस्थोपक्रममात्रं तदानीं समर्पणं समाप्तिस्तु निर्वृत्तप्रयोजनेति नारदस्य मतम् ॥ २१२ ॥

> यदि संसाधयेतत् द्र्पछोभेन वा पुनः॥ राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः॥ २१३॥

संसाधनं राजनिवेदनादिना ऋणवत्प्रतिश्रुतस्य मार्गणं—स्वीकृतस्य प्रतियाच्यमानस्य राजनिवेदनं—श्रयं महां दत्वा प्रतिजिहीषतीति सिद्धस्य दृढोकरणं—संस्राधनमेतदेतत्। दर्पाञ्जोभेनेति कारणानुवादः।

एवं कुर्वता दण्डः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिरिति। चैरद-ण्डमाशङ्कमानः सुवर्णं विधत्ते। अचैरशङ्कया च दत्तं किल तेन तस्मे न स्त्रयं हतं कथमयं चौरः स्यादिति शङ्कां निवर्तियतुं स्तेयशब्दः प्रयुक्तः। सत्यपि चौरत्वे वाचिनकः सुवर्णदण्डोऽन्यासु कियासु चौरवद्वयवद्दर्तव्यः ॥ २१३॥

> दत्तस्येषोदिता धम्या यथावदनपक्रिया।। अत जम्बं मवस्यामि वेतनस्यानपक्रियाम्।। २१४॥

पूर्वेणार्धेन पूर्वविवाद्दे। उत्तरेण वन्यमाणोपक्रमः। दत्तस्येषाऽनप-क्रियेदिता। 'अपक्रिया' क्रियापायः। तस्य नना प्रतिषेधः। दानमेव' न चिलतं भवति—एषेव दाने स्थितिरिति यावत्। धर्मादनपेता धरमा। कथं प्रतिश्रुत्यादीयमाने धर्मी न नश्यतीति नैषा शङ्का कर्तव्या। एष एवात्र धर्मी यत्र दीयते दत्तं च प्रत्यादीयते। उदिता उक्ता। यथाव च्छ्रव्हससुदाय एव याथातथ्ये वर्त्तते। सम्यङ्निरूपितेत्यर्थः। अथवा यथाशब्दो योग्यतायां वर्तते—तामईतीति वतिः कर्तव्यः।

वेतनं यति:—तस्यानपक्रिया। वेतनेन स्वकर्म क्वर्नां यो धर्मः स इदानीसुच्यत इति प्रतिज्ञा ॥ २१४ ॥

> सते। उनार्चो न कुर्याद्यो दर्पात्वर्य यथोदितम्। स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टो न देयं चास्य वेतनम्। २१५।

उद्दिष्टेन मूल्येनोहिष्टं कर्म करोति स इह मृते। अभिनेतः, भूलकर्मिवशेषेण स्वीकृतो भृतः—देहि मे पश्चरूपकाणीदं ते कर्म कर्तोऽस्मीयता कालेनेत्याभाष्य प्रविष्टः। स चेत्कर्म न समापयति—कृष्टणलानि सौवणीनि ताम्ररजतयोवी कर्मस्वरूपमनुबन्धादि च ज्ञात्वा दण्ड्यते। तानि च रूपकाणि वेतनार्थं किष्पतानि न लभेत। यद्यनाति दर्णान्न करोति यथोदितं कर्म। व्याध्यादिनाऽपीडितस्य दर्पादकुर्वतो भृतिहानिर्दण्डनं च। पतः स एवं वक्तुं न लभते—यावन्मया कर्माशः कृतस्तदानुरूप्येण देवीति।

ऋत्विज्ञामप्येव इण्डं केचिदिच्छिन्ति स्वेच्छया त्यजताम्। तदयुक्तम्। प्रत्र हि
महाननर्थो यजमानस्य सामिक्रत्ये यजमानेऽतो दण्डो महानत्र युक्तः—यजमानस्य च
यन्नष्टं तद्दापनीयाः—दोचोपसद्देवव्रतैः शरीरापचये समुत्थातव्यम्।

ध्रन्यो यः शिल्पी कंचनकर्मीण प्रवर्तयित तडागखनने देवस्य गृहकरणे 'ग्रहं ते समापियता प्रवर्तस्वेति'—पश्चाचापसरेत्तेन स्वामिनः च्रयव्ययायासाः सर्वे संवोद्यव्या भाण्डवाहविण्न्यायेन। एव हि न्यायः कात्यायनेन सर्वत्रातिहृष्टः। भाण्डवाहकदेषेण विण्नाययेन। एव हि न्यायः कात्यायनेन सर्वत्रातिहृष्टः। भाण्डवाहकदेषेण विण्नायेन यदि द्रव्यं नश्येत्तद्भांडवाहको वहेत्। "यो वाऽन्यः कस्यचित्कर्मणि धनमाबध्याधेते। निवर्तेतेति' कात्यायनीये सूत्रे धनमाबध्याऽऽसब्य धनव्ययं कारियत्वा यद्यद्वकृते निवर्तेत सोऽपि तद्वहेदित्यनुषङ्गः। एवं योऽपि वाण्मास्यः सांवत्सरे। वा यथोपपादककर्मकारी भक्तदासस्तस्याप्येष एव न्यायः। श्राह च नारदः (६।५)—

"कर्माकुर्वन्प्रतिश्रुत्य कार्यो द्दवा शृतिं बलात्। शृतिं गृहीत्वाऽकुर्वाणो द्विगुणं शृतिमावहेत्।। कालेऽपूर्णे त्यजन्कर्मे शृतिनाशनमहिति"॥ २१५॥ अनार्त्तस्य दण्ड बक्तो शृतिहरणं च। आर्त्तस्येदानीमुच्यते— आर्त्त कुर्यात्स्वस्थः सन् यथाभाषितमादितः॥ स दीर्घस्यापि कालस्य तल्लभेतेव वेतनम्॥ २१६॥ भार्तो भृतोऽर्द्धकृतं कर्म यदि हित्वा गच्छेत्स स्वस्यः सन्पुनरागत्य यथोक्त-मादै। तत्कुर्यात् । बहुनाऽपि कालेन पीड्या मुक्तः प्रत्यागतः कृतकर्मशेषे लभेतेव वितनस् ॥ २१६॥

> यथोक्तमार्तः सुरथा वा यस्तत्कर्म न कारयेत्।। न तस्य वेतनं देयमल्पेनिस्यापि कर्मसाः।। २१७॥

श्रयवा स्वामी न वारयति, येन च तत्कर्म कारितं स्यात्स्वां भृति दत्वा तदा तत्सम-मसौ स्वस्थः कारियतव्यः। श्रयापि स्वामी श्रूयात्र मे किचित्कर्तव्यमस्तीति—तत्रापि कृतानुरूपेण लभतेव यथोक्तमात्राम् ॥ २१७॥

> एव धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः॥ अत जर्ध्वं अवस्थामि धर्म समयमेदिनाम्॥ २१८॥

वेतनादानकर्मण इति विवादपरस्यास्य नामधेयमेवमेतत्। तेन न चेाद्यमेतत्—कथं वेतनस्यादानकर्मीक्तं यावता दानकर्माप्युक्तं 'न लभंतेव वेतनम्'' इति । नाम्नो हि येन कोनचिदिन्वतेन संबन्धिना नामता न विरुद्धा । न हि यावन्तः सूत्रार्थास्ते सर्वे प्रवर्तन्ते । तथा चाग्निहोत्रे यद्यप्यग्निप्रजापत्योहीमस्तथाप्यग्निहोत्रमिति नाम प्रवर्तत एव । तदुक्तं तत्रैवं स्थूणादर्शे या च समा नीचा स्यादिति ।

सम्यः संवित् सङ्केतः—इदं मया भवतामनुमते निश्चितं कर्तव्यमित्यभ्युपगमः। तं भिन्दिन्ति व्यतिक्रामन्ति ते समयभेदिनः। ''संविद्ध व्यतिक्रमः'' (८।५) इति यदुद्दिष्टं तदिदानीमुच्यते।

पूर्वेगार्द्धेन पूर्वप्रकरणोपसंहारोऽपरेग यथोहिष्टप्रकरणांतरसूचनम् ॥ २१८॥

यो ग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविद्म्।। विसंवदेननरे। लेभात्तं राष्ट्राहिपवासयेत्॥ २१९॥

शालासमुदाया गुमः । तिन्नवासिना मनुष्या गृह्यन्ते । तेषामेव संविदः संभवात् । एवं प्रामसमुदाया देशसंघ एकधर्मानुगतानां नानादेशवासिनां नानाजातीयानामपि प्राणिनां समूहः । यथा मिन्नूणां संघा विण्जां संघरचातुर्विद्यानां संघ इति । प्रामादीनां यत्कार्य—यथा 'पार्यामिकैर्यामां नोऽपहतप्रायः ग्रस्माकीने गोप्रचारे गारचारयन्ति उदकं च भित्वा नयन्ति । तद्यदि वो मतं तदद्य एतदेषां कर्तुं न दद्यः । एवं नः प्रतिवध्नतां यदि तैः सह दण्डादण्डिभवति राजकुले वा व्यवद्वारस्तत्र सर्वे वयमेककार्याः । ने चेदुपेन्नामहें । तत्र ये संविदते—'वाढम्—किमिति प्राक्तनी ग्रामस्थितिस्तैव्धितिक्रम्यते' इत्येवं प्रोत्साह्य

विसंवदेद्वलात्तैरेव सह सङ्गच्छेत स्वेषु वा नाभ्यन्तरः स्यात्—स राज्ञा स्वराष्ट्रान्निर्वासयित-च्या निष्कासयितच्यः। स्वविषयेऽस्य वस्तुं न देयम्।

एवं विणिङ्गठबाह्यणादिकार्थे ईदृशे कृतसंवित्तेन नातिक्रमितव्यम् । यत्कार्थे प्रामाद्य-पकारकं शास्त्राचारप्रसिद्धं पुरराष्ट्राविरोधि तत्संविद्व्यतिक्रमे दण्डोऽयम् ।

लोभादिति स्वेनोपकारगन्धेन परमामणोक्ठतेनास्वातन्त्र्यं 'लोभः'। मज्ञानातु विसंवदमानस्यान्यः कल्पः ॥ २१६॥

> निगृह्य दापयेच्चेनं समयव्यभिचारिएम् ॥ चतुःसुवर्णान् षण्णिष्कांश्छतमानं च राजतम् ॥ २२०॥

निगृह्यावष्टभ्य पीडियत्वा काललाभमकारियत्वा दण्ड्यः। चत्वारि सुवर्णानि येषां निष्काणां परिमाणं ते चतुःसुवर्णा निष्काः। यद्यपि चतुःसुवर्णिको निष्क इत्यान्तः (१३७) तथापि शास्त्रान्तरात् 'साष्टं शतं सुवर्णानां निष्कमाहुर्महाधियः'' इत्ये-वमादिपरिमाणान्तरं पश्यन् विशिनष्टि। ''संज्ञाकारणसामर्थादेव लभ्यतः' इति चेत् पद्यम्बत्वात्र देषः।

अन्ये तु सहार्थे वहुनीहि कृत्वा त्रीन दण्डानाहुः। चतुर्भः सुवर्गैः सह षण्णिकान दण्डनीयः। दश निष्काः प्रतिपादिता सवन्ति।

बहुत्रीहिसिद्धार्थं सहार्थे कथंचिन्मत्वर्थो योजितव्यः। न हि चित्राभिगोभिः सहितश्चित्रगुर्देवदत्त इति भवति। एते च त्रयो दण्डा यदि च त्रिभिरेक इति कार्यापेत्तया योजनम्।

निर्वासनदण्डेन विकल्प्यते दण्डाऽयम् ॥ २२०॥

एतहण्डविधिं कुर्योद्धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ ग्रामनातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१॥

जातिसम्हेषु च नानाजातीयानां समानजातीयानां वा संवेषु तद्विषये। व्यभि-चारो येषामित्यर्थः।

प्रकरणोपसंहार: ॥ २२१ ॥

क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्यस्पेहानुशया भवेत्।। साडन्तद्शाहात्तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा ॥ २२२॥

यद्द्रव्यं प्रचुरक्रयविकयं व्यवहारकाले न गच्छति न नश्यति मूल्यतश्च नापचीयते त्रपुतास्रभाण्डादि स्थिरार्घ ताहशस्यानुपभुक्तस्य दशाहमध्ये स्नादानप्रत्यपेगो । यत्तु विर- लक्रयविक्रयं देवयात्रोत्सवादै। विक्रीयते श्रानियतार्थं च तस्य तदहरपरेद्युर्वा। फलकुसुमादौ तु तत्त्वण एवानुशयः। पश्चादि — 'क्रीत्वा यस्यानुशयो न समैतदुपयुज्यते' स दशाहमध्ये दद्यात्। विक्रेता प्रतिगृह्णीयात्। विक्रेतुरनुशये— 'न सया साधु छतं यद्विक्रोतिमिति'— क्रेता तस्मै प्रतिपादियतव्यः।

एकस्थानवासिनां चैष कातः। देशान्तरवासिनां तात्कालिकी प्रतिनिवृत्तिः। केचिद्रोभूम्यादिविषयं विधिमिममिच्छिन्ति, न वस्रादे।। समुस्यन्तरे हि विधिक्पण्येऽन्यो विधिरान्नायते। एवं हि नारदः पठित (६।२-३) ''क्रोत्वा मूल्येन यः पण्यं दुष्क्रोतिमिति मन्यते। विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तिस्मन्नेवाह्नाविच्चतम्'। 'दितीयेऽहि ददत्क्रेता मूल्यात्त्र्यं शांशमावहेत्। दिगुणं तत्त्तृतीयेऽहि परतः क्रेतुरेव तत्।।" इति

विक्रयार्थं यद्द्रव्यं तत् 'पण्यं' यद्विकीय तदुत्पन्नेन द्रव्यान्तरक्रयादिना पुरुषो व्यव-हरित जीविकावनमर्जियतुं—तथा पण्यम्मौ प्रसारितमप्रसारितं च भवित विण्वजाम् । तन्ने ह पण्यमह्णात्करिचद्विशेषो विविच्तः । इतरथा क्रीत्वा मृत्येन इत्येतावद्दपेच्यम् । कः पुनरसौ विशेषः १ उच्यते । यत्क्रोतमपि पण्यत्वमजहद्विणिग्मिर्विक्रोयते तर्हि विक्रयार्थमेव क्रीणिन्त । तेषां विण्वजामितरेतरं क्रीणतां विक्रीणतां च नारदीयो विधिः, अन्येषां मानव इति केचित् । किं पुनरत्र युक्तम् । पण्यधर्मादेव्यवस्था वाऽनुसरणोया । तथा चाश्वानां बलसञ्चारा हरितनामङ्कुशारोहणं विक्रयविभावकमित्यादिना व्यवहारस्तेषु पण्येषु सिद्धो भवति । 'अविच्त'मविनष्टमुपनिष्यादे वस्नादेर्थावन्नात्र नाशस्तावतो मृत्यमुपनिधान्ने दीयते, द्रव्यं तु गृह्णाति । इह त्वीषन्नाशेऽपि सर्वे मृत्यं देयं क्रेतुः ॥ २२२ ॥

> परेण तु दशाहस्थ न दद्यानापि दापयेत् ॥ श्राददाना ददचेव राज्ञा दण्ड्यो शतानि षट् ॥ २२३॥

दशाहात्परता न क्रोतानुशयः। जातानुशयश्वापि क्रेता विक्रेता वा यदि राजनि विवदतां ते। ततः षट् भ्रातानि द्रण्डयो ।

न द्यादिति नायमदृष्टार्थः प्रतिषेषः। किं तर्हि ज्ञायते। स्थितरीदृशी। स्रानिच्छ-न्केता दशाहादृष्टीं न याजनीयो नापि विक्रेता प्राष्ट्रियतव्यः। स्रतश्च यद्दि साम्नोभ-येच्छाया दानाहाने स्थातां तत्र न कश्चिहोषः॥ २२३॥

> यस्तु देषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ॥ तस्य कुर्यान्नुपा दण्डं स्वयं षण्णवति पणान् ॥ २२४ ॥

K.T.

या कन्या दे। षेर्युक्ता सा च दात्रा वराय नाख्यायते न प्रकाश्यत एवमेव दीयते तत्र दातुर्दण्डे। विदिते राज्ञा कार्यः । स्वयंत्रहणमादरार्थम् । कन्यादे। षाश्व धर्मप्रजानसामर्थ्यविघातहेतवः चयो व्याधिमें श्रुनसंबन्धश्च ।

नोन्मत्ताया इत्येतत्प्रकरणोक्तो दण्डोऽयं वा ॥ २२४ ॥

अक्रन्येति तु यः कन्यां ब्र्याद्द्वेषेण मानवः॥ स शतं प्राप्तुयादण्डं तस्या दोषमदर्शयन्॥ २२५॥

ख्रकान्या वृत्तमैथुनसंबन्धेति यो वदेतं च होषं न भावयेत्तदा श्वतं कार्षापणं दण्ड्यः।

अन्ये मन्यन्तेऽल्पत्वाइण्डस्य महत्त्वाचाक्रोशस्येतिकरणस्य च पदार्थिविपर्ययाशक्तत्वेन दर्शनादकन्येति शब्दावरूपं विविच्चतम्। अकन्येयमित्येतेनैव शब्देनाक्रोशे तस्य शतं दण्डः। कः पुनरत्र विशेषः ? उच्यते। स इदंवादी पृच्छाते —कथमियमकन्येति। स चेद्व्यात्रिर्लाज्जा नृशंसाऽऋीलवादिनी—नैष कन्यानां धर्मः। एतच न साधयेत्तदाऽ-यं दण्डः कन्यागुण्यनिषेध उक्ते सित्। अथवा कन्याशब्दं प्रथमवयोवचनमाश्रित्य परोच्चे प्रार्थयमानस्य व्यात्कितावत्रासी कन्या अतिस्वल्पा वृद्धा वा—तत्र कन्यादाता यदि राजानं ज्ञापयेदिमरूपतमा कन्या मदीया प्रार्थिमानाऽनेन तस्यामिमलाषः एवमुक्ताऽथ पराजितः, तत्र प्राप्तकालायां यद्येवमुक्तं तदा पराजितस्यायं दण्डः। २२५॥

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्वेव अतिष्ठिताः ॥ नाकन्यासु कचिन्नृणां छुप्तधर्मित्रया हि ताः ॥ २२६॥

'पाणिप्रहणं' विवाहो दारकर्म, मन्त्राणां तत्र विद्यमानत्वात् । तत्र विद्यमानत्वात्स चाप्निमयचतेत्येताभ्यां संबन्धेनासां विवाहे कर्तृत्वं दर्शयति । परमार्थतस्तु विवाह-विधी कन्यामुपयच्छेदिति विहितं,—तादृशमेवार्थं मन्त्रा प्रमिवदन्ति । न पुनर्भ-न्त्रेषु कन्याशब्दश्रवणात्कन्यानां विवाहः, मन्त्राणामविधायकत्वात् । एष एवार्थस्त-द्विपरीतप्रतिषेधमुखेन दृढीकियते । न कन्यासु क्वाचित्रणाम् । न कस्याचिद्वेद-शाखायां मनुष्याणामकन्याविषयो विवाहः श्रुतः । जुप्नक्रियाः—यासां धर्मेऽप्निहो-त्रादावपत्योत्पादनविधी चाधिकारा नास्त्यतस्ता न विवाहाः ।

त्रतः कन्यामकन्येति वद्दनमहता दण्डेन योजनीय इति पूर्वश्लोकादनन्तरमुच्यते । त्रप्राप्तमेशुना को कन्ये।च्यते ॥ २२६ ॥

पाणिग्रहिएका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ॥ विषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्धिः सप्तमे पदे ॥ २२७॥

दारा भार्या, तस्या लक्षणं निमित्तं विवाहमन्त्राः, तैस्तत्र प्रयुक्तैविवाहाख्यः संस्कारो निर्वतेते । द्विजातीनां पुनर्मन्त्राः । न च शृद्ध्यादारप्रसङ्गः, न हि तस्य मन्त्राः सिन्त—मन्द्रवर्जः सर्वान्येतिकर्तव्यतास्ति । श्रतो विवाहाख्यसंस्कारोपणचणं मन्त्राः । तेषां मन्त्राणां निष्ठा समाप्तिः सप्तमे पदे विज्ञेया । लाजाहोममभिनिर्वत्ये विदः प्रदक्तिणमग्निमावर्य सप्तपदानि क्षो प्रक्रन्यते "एष एकपदी भव" इत्यादि यावत् "सखा सप्तपदी भवेति" । तस्मिन्प्रक्रान्ते कन्यायाः पदे कन्यापितुर्वोद्धर्वानुशयो नास्ति । उन्मादवत्यपि भार्येव । न त्याज्या ।

मैशुनवत्यास्तु नैवासी विवाद्यः। सत्यपि लाजाहोमाद्दावितिकर्तव्यतास्वरूपे न भार्या सा। अतस्तत्र द्रव्यान्तरवदनुशयः। यथा च शूद्रकर्त्वेणाधानेनाहवनीयो न भवति—सिपण्डायाश्च कृतेऽप्यग्निसंस्कारे न विवाहस्वरूपत्वम्। तत्र तु प्रसिद्धम्— "संस्कारकरणादेकः प्रायश्चित्तीयते पुमान्"। कन्या चान्यस्याप्यविवाद्या वसिष्ठवचनात्।

''यदि प्रजनविवातरोगगृद्दीतामुढ्वा न त्यजति का तिहैं गतिः।''

'सत्यधिकारे अन्यामुद्राहियण्यति । 'सद्यस्विप्रयवादिनीति'वत् (६। ८१)। कृते तु जात् ज्ञायामाधाने यदि चयो व्याधिः स्यात्तथापि नैनामधिविन्देदधिवेदनिनिमत्तानां परिगणनात् (६। ७७—८५)। तत्रापि यदि ''कामतस्तु प्रवृत्तानाम्'' इत्येतत्प्रयो-जकमिष्यते न निवारयामः।

तेनैव संचेपतः कन्यायां धर्मः। यथाऽन्येषां द्रव्यायां दशाहादृध्वेमपि साम्ना प्रत्यर्पां, नैवं कन्यानां कृतविवाहानाम्। शुल्कदेयानामपि प्राग्विवाहाद्द्रव्यान्तरधर्मः। या तु धर्माय दीयते तस्या नैवानुशय इति वचनात्। तत्रापि "दत्तामपि हरेत्कन्यां द्यायांश्चेद्वर प्राव्रजेत्" (याज्ञ०१।६५) इत्यस्त्येवापहार श्रा सप्तमपदात्।

सप्तमे तु पदे दानानिवृत्तेगंवादिद्रव्यदानवन्नास्त्यपद्वारः। अथैव केनिचत्कस्मैचिद्गवि दत्तायां न तयोरन्योन्येच्छयाऽनुशयो दानादाने—दानस्य तदानीमेव निर्वृत्तत्वात्। प्रतिगृहीतं चेहात्रे पुनः प्रयच्छेत्तदानान्तरमेव तत्स्यात्, न पूर्वदानिवृत्तिः।
एवं सगुणयोः कन्यावरयोनीन्योन्येच्छया त्यागोऽस्ति, प्रागपि विवाहात्। विवाहे तु
कृते देशवत्या श्रपि नास्ति त्यागः कन्यायाः। स्पृष्टमेथुना, या कन्यैव न भवति, श्रतोऽसी
त्यज्यते—कन्याया यता विवाहो विहितः। विवाहश्चोपभागस्थानीयः। यथा परिभुक्तं
वस्नमन्तर्दशाहमपि नैव विक्रेत्रेऽप्यते तथैव कन्या कृतविवाहा।

पुनश्चायमर्थो निर्णेष्यते ''सक्कत्कन्या प्रदीयत'' इत्यत्रान्तरे (👟 १४७) ॥ २२७ ॥

यस्मिन्यस्मिन्कृते कार्ये यस्येहानुशया भवेत्।। तमनेन विधानेन धम्यो पथि निवेशयेत्॥ २२८॥ न केवलं विणाजां पण्यधमों ऽयं दशाहिको ऽतुशयः, किं तर्हि, वेतनसंविद्वृद्धि प्रयोगादिषु यिस्मिन्यिसिति वीष्ययाऽ शेषकार्यपरिषदः। अनेन विधानेन दाशाहिकेन
विधिना। धर्मादनपेती धर्म्यः। पन्या मार्गः। निवेश्ययेत्स्थापयेद्राजाः अतिदेशोऽयम्।
कृते कार्य इति प्रज्ञानते पुनः सर्वेण सर्वनिष्ट् चेत्तत्रानुशयामावः। वाचा निरूपिते
स्थापिते वाऽन्तरेऽनुशय्य दशाहप्रतीचणम्। यत्र पुनर्वद्धार्थं धनं नीतमृत्विक् च वृतो
वेतनं च दत्तं—कृतसमये विरोध धारब्धस्तत्र नायं धर्म इति केचित्। न हि कृतमकृतं
भवति। एतच न कृतं 'कृतं' निर्वृच्यमुच्यते, न प्रक्रान्तम्। न ह्ययं ''धादिकर्मणि कः''।
न हि मुख्यार्थत्यागे कारणमस्ति। यत्तु कृतं नाकृतं भवतीति कृतमपि तत्साध्यकार्यप्रतिषेधादकृतमेव। यथा मुक्तं वांतमिति। लौकिकेष्वपि पदार्थेषु शास्त्रावसेयव्यवस्था—
केषु शास्त्रत पव निष्ट्रचिन्वृत्ती विद्ये। ध्रथापि वृत्ताः पदार्थास्त्रथापि प्रत्याहरणं विधीयते। निष्पन्नेऽपि धनप्रयोगे खस्थाननीतेष्वपि रूपकेषु प्रत्यानयनं कर्तव्यमन्यतरानुशयात्। चयव्ययाः शास्त्रधर्मेण नीतेषु वोढव्याः। तथा च गृहीतमात्रेषु मासिकीं
वृद्धिमिच्छन्ति। यत्रैवं बन्ध एष भोक्तव्य इयन्तं कास्त्रमित्येवमाद्यन्तर्दशाहमनुशये
निवत्येते। ऋत्विजां तु वर्णं विवाह इव कन्यानाम्। संविदे दशाहादृष्ट्वं प्रवर्तितव्यमन्यस्मिन्यां सित्तां सित् ॥ २२८।।

पशुषु स्वामिनां चैव पाळानां च व्यतिक्रमे।। विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धमतत्त्वतः॥ २२९॥

गवादिपशुविषये व्यतिक्रमे स्वामिनां पालानां च गोपालादीनां यो विवादः—'गैस्त्वया मे नाशिता तां मे देहीति'—पालोऽपि विप्रतिपद्यते—'मदीयो देखो नाभवत्'—इत्यत्र वादपदे यद्धर्मतत्त्वं यादशी व्यवस्था तां यथावित्रपुणतो वक्ष्यामीत्यवधानार्थः पिण्डोक्ठतप्रकरणोपन्यासः ॥ २२६॥

दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्यहे ॥ योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पाले। वक्तव्यतामियात् ॥ २३० ॥

दिवा पश्नां योगक्षं में देष उत्पन्ने 'नष्टं विनष्टम्' इत्यादिके वच्यमाये— पाले वक्त व्यता कुत्सनीयता। तेन स दोषो निवेद्ध व्यः। राचे स्वामिनो दोष उद्बन्धनादिस्तानाम्। तद्गृहे स्वामिगृहे यदि पालेन प्रवेशिता भवन्ति। स्वन्यया चेन्तु—यदि रात्रांविप पालेन न प्रवेशिता अरण्य एव वर्तते तदा पालो दोषभाक् स्यात्। एतदुक्तं भवति। पालहस्तगता गावो यहा चेत्रे कस्य चित्सस्यं भच्यन्ति केनिचद्वा इन्यन्ते तदा पालस्य, अथ पालेन समिपतास्तदा स्वामिनः। अयोगचेमे येगिस मशब्दः प्रयुक्तो लच्चाया—यथाऽन्धे चच्चष्मानिति ॥ २३०॥

को ऽसी योगचेमः। अतः प्रपञ्चयति—

गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्वातावराम्।। गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात्पालेऽभृते भृतिः॥ २३१॥

गाः पाति गापः गोपालकः। स कदाचिद्रक्तादिना भ्रियते कदाचित्चोरेण। तत्र स्नीरभृती दशभ्यो वराम् श्रेष्ठाम्, अवरां वा—संहितायामकारप्रश्लेषात्। रचायामनुरूपकता।
यस्य नान्यदन्नं स एकस्या गोः चोरमादद्यात् दशतः। अनया कल्पनया न्यूनाधिकरचणे
भृतिः कल्पयितव्या। एवं देशि हादेशि होनुवत्सतरी दम्यवत्सका दिवारणे कविचित्तिभागः चोरस्य
कविच्चतुर्भागः स्वामिभिः कल्पयितव्यः।

, दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थश्लोकोऽयम्। देशव्यवस्था त्वाश्रयणीया। भृति निरूपियष्याः मीति ग्रामगोपालेन यदि गावस्त्यक्ता भवन्ति न तेन स्वामिनमननुज्ञाप्य दशमी गैर्सिद्योते।

भक्तभृते। पि 'द्वीरेण विनिमयेयमिति' बुद्धना दुहीत—तित्रवृत्त्यर्थमुक्तं गास्वा-स्यनुमत इति । स्वामिने। दुमतिमन्तरेण प्रवर्त्तमाने। दण्ड्यः।

सा—अनन्तरोक्ता। ख्रभृते भक्तादिना—भृतिभवत्। चीरभृतावा एषा वृत्तिः। भृत्योः भरणार्थः न धर्माय प्रवृत्तो गोरचायाम्।

श्रथवा स्वेच्छया दशम्या गोः चीरमाददानश्चोरः स्यात्। श्रिस्संस्वनुज्ञाते सृति-स्तस्येयमिति न देाषः।

श्रत्रापि स्वामिनोऽननुमत्या देष एवेति चेत्सत्यम्—कल्प्या काचिद्दंडमात्रा न चौरा भवति। श्रस्मिस्तु चैरो निचेपद्वारी वा स्यात्।

ग्रयं श्लोक ग्राद्दी वक्तव्यः। ग्रते। इनंतरः क्वचित्पठ्यते ॥ २३१॥

नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् ॥ हीनं पुरुषकारेण पद्चात्पाल एव तु ॥ २३२॥

नष्टं दृष्टिपथादपेतं न ज्ञायते क गतम् । विनष्टं कृषिभिः । आरोहकनामानः कृषयो गवां प्रजनवर्त्मनाऽनुप्रविश्य नाशयन्ति । श्वभिह्तम् । प्रदर्शनार्थमेतत् । तेन गोमायुव्याद्यादिहतानामेषेव स्थितिः । विषमे श्वभ्रदरीशिलादिसंकटादौ मृतम् । पद्वन्यात्पाल एव । हीनं पुरुषकारेण । 'पुरुषकारः' पुरुषव्यापारः । पालस्य तत्र संनिधानात् वृक्षनिवारणं च दण्डादिना प्रवृत्तिः । तेनापेतम् । यदि व्याप्रियमाणो

व्याघादेनिवारणे नैव समर्थ:—सहसैव वोत्पत्य कश्चित् पशुर्वेगेन श्वभ्रं गच्छेदनुगच्छता-ऽपि न शक्यः प्रत्यावर्तियतुं—न पाले देापः॥ २३२॥

> विघुष्य तु हृतं चे।रेन पाला दातुमहित ॥ यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति ॥ २३३॥

विघुष्याऽऽघुष्य पटहान् चारेह्द तं पशुं पाला न दाप्यते। विघेषणं च पालस्याशक्तयुपलच्चार्थम्। यदि बहवश्चाराः प्रसद्य च मुष्णन्ति तदा पालो मुच्यते। सोऽपि यदि प्राप्तकालं तस्यामेव वेलायां स्वामिनः कथयति। देशो यत्र स्वामी संनिहितः।

"कथं विज्ञातस्तत्र अथवा निवासदेशे स्वामिनः।" तत्र यद्यसावसंनिहितोऽपि भवति तथापि तस्थानीयो भवति—यो राजानमधिकारिएं वा ज्ञापियत्वा चौरानभिद्रवति।

स्वस्थेति राजनिवृत्त्यर्थम्। स्वोहि स्वामी स्वद्रव्यमोत्तर्थो यत्नं कुरुते न तथा पालज्ञापिता राजा। दुष्करा च राजज्ञापना पालस्य। अथ सुषित्वा गतेषु ज्ञापये-दुष्येदेव।। २३३।।

> क्णों चर्म च वालांश्च वस्तिं स्नायुं च रोचनाम्।। पशुषु स्वामिनां दद्यानमृतेष्वङ्कांश्च दर्शयत्।। २३४॥

त्रायुषः चयानमृतेषु पशुषु स्वामिनः कर्णाद्यपंणीयम्। गोरोचनां गवां शृङ्गेषु चूर्णे भवति। बिस्तरङ्गविशेषः। स्रङ्काः कर्णादयः, स्वामिविशेषज्ञानार्थं चिह्नानि। तानिप दर्शयत्। एवं पालस्य शुद्धः। स्रङ्कदर्शनेन हि प्रत्यभिज्ञा भवत्ययं स्व पशुरिति।। २३४।।

अनाविके तु संरुद्धें हकेः पाले त्वनायति ॥ यां पसहा हका हन्यात्पाले तत्किल्विषं भवेत् ॥ २३५॥

श्रजा चाविका चाजाविके। श्रविरेवाविकैडका। एते वृकै: श्रगालप्रभृतिभिः संरुद्धे श्रवष्टक्ये, न प्रथमपात एव हते। श्रसिंमश्चान्तरे सत्यामी चर्णेऽहतत्वात्। न च पाल श्रायाति मोचियतुम्। श्रमायत्यनागच्छति पाले। यत् तत्र प्रसह्य बले-नाभिभूय वृके। हन्यात्पालस्य स देषः। स्वामिनो दापियतव्यः। प्रायश्चित्तं चरेत्। गोर्महत्त्वाद्दोमायुना न शक्यते संरोद्धमित्यजाविके इत्युच्यते, न पुनस्तद्रूपम्। श्रवश्च बालानां गोवत्सानामेष एव न्यायः॥ २३५॥

तासां चेदचरुद्धानां चरंतीनां मिथा वने।। यामुत्प्लुत्य द्वेश हन्यान पालस्तत्र किल्विषी । २३६॥ 'श्रजाविके' पूर्वश्लोके जात्यपेचं द्विचनम् । पशुशकुनिद्वन्द्वत्वाद्विभाषितैकवद्भावः । इह तु तासामिति व्यक्टपेचो बहुवचने परामर्शः ।

श्रवसद्धानां मिथा एकत्र प्रदेशे स्थापितानां संहतीभूतानां दिग्भ्यो विदिग्भ्यश्च निरुद्धगमनानां वने चरन्तीनां दृष्टिगोचराणां—यदि कुतश्चन कुआत्संचरणोत्पत-नातुक्रमेण निष्क्रम्य वृको हन्यात्र पालो देषभाक्। अशक्यं ह्यनेकवृच्चपुपश्रवद्धीगहनं वनं निर्विवरीकर्तुम्, छिद्रानुसारिणश्च वृकाः।

सियोगहणाचातिदूरविप्रकृष्टासु वधे देष एव। पालहस्तगताः पशवस्तदुपेचायां यदि देषमाप्तुयुः स पालेनैव समाधेय इति सिद्धे एष प्रपचः सुखाववेधार्थः ॥ २३६॥

> धनुःशतं परीहारो ग्रामस्य स्यात्समन्ततः ॥ शम्यापातास्त्रया वाऽपि त्रिगुणा नगरस्य तु ॥ २३७॥

चतुर्हस्तं धनुस्तेषां शतम् । चत्वारि हस्तशतानि । समंतत्यस्य सृषु दिन्नु । ग्रामस्य परीहारः कर्तव्यः । अनुप्रसस्या भूभिः पश्नां सुवप्रवारार्था कर्तव्या ।

श्रास्था दण्डयष्टिः। स्ना बाहुवेगेन प्रेरिता यत्र पतित ततः प्रदेशादुद्धृत्य पुनः पातियतव्या—यावित्रस्तस्य परिमाग्यो वा श्रास्थापातः परीहारः।

विगुणा नगरस्य। शमनगरे प्रसिद्धे।

शम्यायाः पाताः प्रेरिताया वेगसंस्कारत्तया भूमी स्थानादि ॥ २३७॥

तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पश्वो यदि ॥ न तत्र मणयेदण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम् ॥ २३८॥

तच परीहारस्थाने चेत्रं न कर्तव्यम्। अथ क्रतं कस्माद्वृतिने कृता। अतः चेत्रिया एवापराध्यन्ति, न पशुपालाः। न हि पाल एकेकं पशुं हस्तवन्धेन नेतुं शक्नोति। न च पशुनामन्यो निर्गमोऽस्ति॥ २३८॥

> वृति तत्र मकुर्वीत यासुष्ट्रो न विलोकयेत् ॥ छिद्रं च वारयेत्सवं श्वसूकरसुरवानुगम् ॥ २३९ ॥

कंटकशाखादीनां प्राकारविन्यासः पशुप्रवेशवारणार्थः चेत्रारामादीनां वृतिरुच्यते। या कचित्पणिकेति प्रसिद्धा—वारणाद् 'वृतिः'। तस्या उन्नतिरियती कर्तव्या ययोष्ट्रो नाव-खोकयति।

'किमियं द्वितीया वृतीयार्थे यासुष्ट्र इति''। नेति त्रूमः। ''क्यं तर्हि वृतिमुष्टो न पश्यति''।

महोत्सेधाया द्वितोयपार्श्वस्यादश्नादहष्टिव वृतिः । िछद्भं च विवरं वारयेत्सर्वस् । श्वसूकरमुखेन यदनुगम्यते—तन्मुखपरिमाणम् । तथा कुर्याद्यथा श्वमुखं न माति । तन्मुखादप्यलपिक्छद्रमित्यर्थः । ॥ २३-६॥

तथा कृतायां वृती--

पथि क्षेत्रे परिष्ठते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ॥ सपालः शतदण्डाही विपालान् वारयेत्पशून् ॥ २४०॥

परिवृते पथि से चे प्रामसमीपवर्तिनि च परीहारमध्यगते। स्नन्तशब्दः समीप-वचनः। यदि भचयेत्पशुः। सपालश्च स्यात्। सन्निहितः पालः शतदण्डाहः पशोर्दण्डासंभवात्। पालेऽसन्निहितेऽपि गृहे यदा—नाष्यसा पालः प्रसिद्धो न पुन-स्तःप्रेषितो वारिको रूपकमात्रवेतनः।

विपालाः पश्चवो वार्यित्वया दण्डादिना—न तु दण्डनीयाः। विपाला-श्चोत्सृष्टवृषादयः। अन्येषां तु विपालानां स्वामिनो दण्डः।

त्रथवा **रापरिवृत** इति प्रश्लेषः। चेत्रसंबंधाच्च गम्यमानः चेत्रस्वामी 'सपाल' इत्यन्यपदार्थतयाऽभिसंबध्यते—'सद्द पालेनेति'।

चेत्रे को दण्ड्यः। हमी दण्ड्यो। पालः चेत्रिकश्च। चेत्रिकस्तावत्किल किमिति पिथ चेत्रे वृति न कृतवान्। पालेनापि वृते। चासत्यां कि चेत्रं खादियतव्यम्। विपालं प्रमादाद्यू चयुतं वारयेत्। तथा च गैतिमः (१२।२१) 'पिथ चेत्रेऽनावृते पालचेत्रि-कथोः' इति ॥ २४०॥

क्षेत्रेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमहित ॥ सर्वत्र तु सदा देयः क्षेत्रिकस्येति धारणा ॥ २४१॥

पथि चेत्रयामान्तीयेभ्योऽन्यानि चेत्राणि—तङ्गचणे सपादपणी दण्डः।

''नतु चात्र स्वल्पेन दण्डेन भवितव्यं दूरचेत्रात्सिन्निहिते चेत्रे। यत्तु पन्थानम-तिक्रम्य चेत्रं बहिर्घामं वा, तत्र महान् दण्डो युक्तः। किसिति गवां पाले। गन्तुं तत्र ददाति''।

नैष दोषः। यद्यत्र महादण्डो नोच्येत तदा प्रत्यहं प्रवेशनिर्गमैर्गवां भन्नयन्तीनां प्रामान्तरचेत्राण्युत्सीद्देयुः। दण्डाचु महते। विभ्यते। यत्नेन रच्चन्ति। श्रन्यत्र गास्तृशाविशे-षार्थं कथंचिन्नयतः स्वल्पे। दण्डः।

स्रत्रापि विपालानां वारणमेव।

सर्वत्र चेत्रस्वामिनः सदफते देये, कुशलैः च ते परिमाणेन कल्पिते। सि निकस्य। चेत्रमस्यास्तोति। त्रीद्यादित्वाहुक्। दिति धारणेष निश्चय इत्यर्थः। सर्वज्ञयहणाच्च विपालेऽपि पशौ चेत्रिकस्य सदलाभः।

यद्यपि पशुशब्दः सामान्यशब्दो महिष्यजाव्युष्ट्गर्दभाविषु वर्तते तथापि स्मृत्यन्तर-दर्शनाद्रोष्वयं दण्ड इति मन्यते । तथा च गीतमः (१२।२४-२५) "अश्वमहिष्योर्दश-अजाविषु द्वावित्यादि" अन्यत्र कल्पना ॥ २४१॥

अत्रापवाद:—

अनिर्देशाहाँ गां स्तां दृषान् देवपश् 'स्तथा ॥ सपालान्वा विपालान्वा न दण्ड्यान्यनुष्ववीत् ॥ २४२॥

गोप्रहणान्महिष्यादिषु देषः। वृषाः उचाणः। देवपश्चवा देवयागार्थ यजमानेन किल्पताः प्रत्यासत्रयागाः। अथवेष्टकादिकूटस्थापिताः। हरिहरादीनां प्रतिकृतयो
'देवा' उच्यन्ते—तेषां 'पशवः'—तानुद्दिश्य केनचिदुत्सृष्टाः। तदा ह्यस्य देवानां पशूनां च स्वस्वामिसंबंधस्य संभवात्। देवायतनमण्डनानां चैष धर्मः। न तु तत्पालकैर्वाहदोहाद्यर्थे ये देवगृहेषु धार्यन्ते। यतः पालका एव तेषां देवानामर्थे विनियुक्तते।
धतस्तत्र पालका एव स्वामिनः। अतो युक्तः स्वामिवतामन्येषां यो धर्मः स तत्र। आयतनमण्डनास्त्वपरिगृहीता अव्यवधानेन देवपशुबुद्धिस्त्पादयन्ति।

वृषोत्सर्गादिविधानोत्सृष्टा 'वृषाः' कैश्चित्परिगृह्यन्ते । ततः सपाला अथ वापरिगृहीतास्ततो विपालाः—उभयेषामदण्डः ॥२४२॥

> क्षेत्रिकस्यात्यये दण्डा भागादशगुणा भवेत् ॥ तते।ऽर्घदण्डा भृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रिकस्य तु ॥ २४३॥

देत्रस्वामिनः स्वचेत्रेऽत्ययाऽतिक्रमोऽपराधा यदि भवेत्स्वकृते—ग्रकाले वापनं, निदानमयोग्यवीजवापः, स्वपशुभिर्भचणं गिरणं वा, विदितफलके प्राश इत्यादि—तदा राज्ञो यावानभाग ग्रागच्छति तं दशगुणं दण्डनीयः।

श्रथ तस्याज्ञातमेतत् तत्प्रयुक्तेर्भृत्यैः चेत्रज्ञागर्यानियुक्तेर्वा ग्रपराद्धं तहाऽर्धदण्डः। भृत्यानामत्यये चेत्रिकस्य हण्ड इति संबन्धः।

चेत्रप्रसङ्गादत्रेदमुक्तम् ॥ २४३ ॥

एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः॥ स्वामिनां च पश्चनां च पालानां च व्यतिक्रमे॥ २४४॥

K7

सुवोधोऽय' स्होकः ॥ २४४॥

सीमां मित समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोहियाः॥ ज्येष्ठे मासि नयेत्सीमां सुमकारोषु सेतुषु॥ २४५॥

सीमां प्रति विवादे —सीमानिमित्ते। लक्त ग्रेस्थं मृतेति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वाद् द्वितीयानिमित्तमपि लक्त ग्रामिति शक्यते वक्तुम्। 'सीमा' मर्यादा — प्रामादीनां विभागः परिमाग्रामियत्ता परिक्छेदनमिति यावत्। ज्येष्ठे मासि नयेत्रिर्णयः कर्तव्यः। मासिवशेषनिर्णयं हेतुमाह — सुप्रकाश्रेषु सेतुषु। सेतवः सीमालिङ्गानि वस्यमाग्रानि, लेष्ठिपाषाणादिविशिष्टजातीयसीमाप्राह्मतृणगुंजादीनि। प्रागस्मात्कालादनुत्थितेषु तृष्णेषु लेष्ठिपाषाणायोरन्यस्याश्च भूमेने विशेषो लस्यते। पाषाणालिचतामां यदा तत्र तृणानि न ज्ञायन्ते तदा सा सीमेति निश्चोयते। एवं वक्षीस्थानादिष्विप। प्राग्वसंताद्वासंतिके दाहे विशेषो न लस्यते। हेत्वभिधानाच्च यस्मिन्देशे यदा व्यञ्यते तते। मासात्काल-हरणं कर्तुं नादेयम्। श्रन्यदा तु लिङ्गज्ञानार्थं कालापेक्ताऽपि भवतीत्येतावत्कलं ज्येष्ठप्रहणे।। २४५।।

सीमाद्यसांध कुर्वीत न्यग्रोधारवत्थिकं ग्रुकान् ॥ शाल्मलीन्सालतालांश्च सीरिएश्चेय पादपान् ॥ २४६॥

पादपा वृत्ताः। सीरिशोऽकीं दुंबरप्रभृतयः। एते च चिरस्थायित्वात्सीमादेश एव रोपयितव्या न प्राममध्ये। सीमादेशादन्यत्र क्रियमाणा न निश्चायकाः स्युः॥२४६॥

गुल्मान्वेण्ंश्च विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ।। शरान्कुव्जकगुल्मांश्च तथा सीमा न नश्यति ॥ २४७ ॥ श्रश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तुषान्भस्मकपालिकाः ॥ करीषमिष्टकांगारांश्छर्करा वालुकास्तथा ॥ २४८ ॥ षपच्छन्नानि चान्यानि सोमालिङ्गानि कारयेत् ॥ सीमाज्ञाने नृणां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ २४९ ॥

संहतप्रकाण्डा वीरुधा गुल्मानि । वेगाव आरग्वधादयः । बहुत्वाच्च विविध-शह्यम् । वल्ल्या व्रततयः दीर्घाङ्करास्तृग्रजातयः । स्थलानि क्रिना शाद्वलादि-पिण्डिकाः । कु**ञ्जकस्य गु**ल्मत्वात्पृथगुपदेश आदरार्थः ।

करीषं शुष्कं गोमयम्। ख्रङ्गारा अग्निदग्धाः काष्टावयवाः। पाषाणकठिना मृदः शक्राः। कपालिका कलशैकदेशः। अन्यानि उपच्छन्नानि कारयेद्राजा नवमासंनिवेशे कृते निर्णयम्। एवं सीमा न कदाचित्रश्यति। अन्यथा तं प्रदेशं कश्चित्रकर्षणेन नाशयेत्॥ २४७—२४६॥

तडागान्युद्पानानि वाष्यः मस्रवणानि च ॥ सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २५०॥

महांभांसि तडागानि । वाट्यः पुष्करिण्यः । उद्पानानि कूपप्रभृतीनि । प्रस्वणान्युदक्तस्यन्दा ईषत्स्रवदुदका भूप्रदेशाः । देवतायतनानि यचगृहादीनि । एतानि प्रकाशानि । न ह्येतानि स्वल्पेनायासेन नाशियतुं शक्यन्ते । नाश्यमानेषु च महान्प्रत्यवायो भवति । सर्वस्य चेदिकार्थिना देवतादर्शनार्थिनश्च तत्र संनिधानात्सुज्ञातश्च सािच्यणां सीमासन्धिभवति ॥ २५० ॥

यानि चैवंमकाराणि कालाइभूमिर्न भक्तयेत् ॥ तानि संधिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत् ॥ २५१॥

गुल्मादीनामुपदेशः प्रदर्शनार्धो न परिसंख्यार्थः। **एवस्प्रकाराणि**— खदिरसारकालाञ्जनाद्यानि शर्करादिनुल्यानि ।

'कैवंप्रकारता''—ग्रत ग्राह कालाद्भ् सिर्न भक्त येत्। भूमेर्भचणसुपमया स्वरूपोपादानम्। यथा भन्तितं भेदेन नोपलभ्यते तद्वद्भमिसादापन्नमिव ताहरां कुर्यात्।। २५१।।

> एते हिंदी चेत्सीमां राजा विवदमानयाः ॥ पूर्वभुक्ता च सत्ततमुदकस्यागमेन च ॥ २५२॥

डमयोशीमयोः शून्यत्वे लिङ्गिर्निर्णेयः। वसतोः पूर्वभुक्त्या सततमविच्छित्रयाऽसर्य-माणाविधिकया—न हि त्रिपुरुषभोगेन। स हात्र प्रतिषिद्धप्रामाण्य ''ग्राधिः सीमा" इत्यत्र (८। ४६)। संभवति हि तत्रोपेचा बहुसाधारण्यात्सीमायाः। ये तु तत्र सीमशब्दं न पठन्ति तेषां भुक्तेः सिद्धमेव प्रामाण्यम्। लिङ्गानां प्रामाण्यस्योक्तत्वात्प्रमाणान्तर-निवृत्तिराशङ्क्येतेति पुनरुच्यते।

'कोऽयसुद्कागमः प्रामाण्येनेाच्यते"।

यथाऽन्यानि लिङ्गानि नवसंनिवेशे क्रियन्ते तद्वदेवोदकप्रवाहोऽपि कर्तव्यः । अथवा ययोगीमयोः प्रदेशान्तरे स एवोदकागमो विभागहेतुः प्रदेशान्तरे च विप्रतिपत्तिस्तत्र स एव प्रमाणम्। अथवा महात्रामविषयमेतत् । नद्या अपर एको वा वार एकग्रामस्तत्र न पारवारिणो वक्तव्यं 'अस्मदीया भूमिरत्रापि विद्यत' इति । यदि वा कुतिश्चद् प्रामात्तादशेन प्रवाहेणाविव्छन्नापि का चिद् भूस्तथापि स एव विभागहेतुः—स्वल्पेऽ-पहारे ॥ २५२ ॥

यदि संशय एव स्याछिङ्गानामपि दर्शने ॥ साक्षित्रत्यय एव स्यात्सोमाबादविनिश्चयः ॥ २५३॥ "कथं पुनर्लिङ्गेषु सत्सु संशयः"।

यानि तावत्प्रच्छन्नानि तानि यदि केनिचत्क्रयंचिदागम्य प्रच्छन्नमन्यत्र नीयेरन्नैव निश्चयः स्यात् । येऽपि प्रकाशा न्यप्रोधादयस्तेऽपि न सीमायामेव राह्नत्यन्यत्रापि जायन्ते ततः संदेह श्राभासत्वात् । यत्र पुनरियं संभावना नास्ति तत्र प्रमाणमेव लिङ्गानि ।

साक्षिप्रत्ययः साचिहेतुकः। साचिणः प्रत्ययो यत्रेति। विनिश्चयः तत्त्रा-धिगमः। संशयितलिङ्गे प्रलिङ्गे वा सीमाविवादे साचिहेतुको निर्णय इति तात्प-र्थम्॥ २५३॥

> ग्रामेयकं जुलानां च समक्षं सीच्चि साक्षिणः ॥ प्रष्टियाः सीमलिङ्गानि तयोश्चेव विवादिनाः ॥ २५४॥

यद्यसंख्यातपुरुषको प्रामस्तथापि ह्रौ विवादिनौ ह्रयोर्घामयोर्भवतस्तयोः समचमन्येषां च ग्रामेयककुलानां च प्रामीणपुरुषसमूहानां समझं सीप्नि साधिणः
प्रष्टियाः । साचिप्रश्नकाले सर्वेर्धामीणैर्दत्तव्यवहारकैरिप संनिहितैर्भवितव्यम्—नार्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरा वक्तुं लभते—'श्रावयोर्विशिष्टार्थ विवादे किमेते संनिधीयन्ते ।' श्रथवा
येऽन्ये सामन्तेश्यो प्रामेश्यः केचिद्वृद्धतमाः साच्ये समुद्दिष्टास्तद्प्रामीणैरन्यैः संनिहितैभवितव्यम् । यतस्तैर्वृद्धेश्यः श्रुतं भवति तत्समचं पृच्छामाना न विपर्यन्ति वृद्धाः।
सीमालिङानि । यत्र लिङ्गेन्यभयथा तत्र वद्धेश्यो निश्चयः। श्रमत्म लिङ्गेष

सीमालिङ्गानि। यत्र लिङ्गान्युभयथा तत्र वृद्धेभ्यो निश्वयः। ग्रसत्सु लिङ्गेषु सीम्न्येव सार्च्यं पृच्छ्यते—काऽत्र सीमेति॥ २५४॥

> ते पृष्टास्तु यथा ब्र्युः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ॥ निवशीयात्तथा सीमां सर्वा स्तांश्चेव नामतः ॥ २५५॥

ते साचियो यथा याहरां निश्चयं ब्र्युः । समस्ताः सर्व एव । न पुनर्वाक्य-भेदोक्ती न्यायः 'द्वैधे च बहुनामिति''। निब्धियात् पत्रके लिखेत्—साचिग्रच नाम—विभागेन ॥ २५५॥

> शिरोभिस्ते गृहीत्वोवीं स्निविणा रक्तवाससः॥ सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैन येयुस्ते समंजसम्॥ २५६॥

सूध्ने विर्धि पृथ्वी मृद्योष्टकान्गृहीत्वा साचियः स्विग्वियो यथासंभवं माल्यधरा रक्तवर्यकुसुमधरा रक्तवाससी लोहिताच्छादनाः। यद्यपि ग्रुक्कस्य वर्णान्तरापादनेऽपि रिखर्वतेते भूयांस्तु लोहिते प्रयोगो रक्तो गैलिहित इति। भयसञ्जननार्थे चैतत्। लोहित-वासस्य शुद्धा भवन्ति। 'यदस्माकं सुकृतं किंचिदर्जितमस्ति तन्निष्फलमस्त्रित' वाच्यते। स्वैः स्वैरिति वोप्सया विशेषनामिः सुकृतं कथयेयुः—कस्यादानं

तीर्थसानं चेत्यादि । समंजसं क्रियाविशेषणम् । सत्यादनपेतऋजुर्धार्भिको यो मार्ग-स्तेन नयेषुः । समंजसमृजु स्पष्टमित्येकोऽर्थः । सत्यव्यवहारश्च स्पष्ट इत्युक्तं समंजस-मिति ॥ २५६ ॥

> यथोक्तेन नयन्तस्ते ध्यन्ते सत्यसाक्षिणः ॥ विपरीतं नयन्तस्तु दाप्याः स्युद्धिशतं दयम् ॥ २५७॥

प्रमाणान्तरिलङ्गिभ्योऽन्यथासंभवद्भाः प्रत्यितरपुरुषेभ्यो मिथ्यात्वेऽवधारिते—
प्रत्येकं द्विश्रते। दण्डः । एकैकस्य साचित्वात्साचिणां च दण्ड्यत्वात् । न हि व्यासच्य वदन्ति साच्यम् । सत्यप्रधानाः साचिणः सत्यसाक्षिणः । पूयन्ते अनृताभिधानेन पापेन न संबध्यन्त इति । यथारकेन याथातथ्येन । न हि शब्दात्मकस्य वचनस्यात्रावसरः । प्रमाणान्तरसंवादमात्रमनेन तच्यते । अथवा यथाशास्त्रमुक्तेन सत्येनेति यावत् । शास्त्रे हि सत्यं वक्तव्यमित्येवमुक्तमते। यथोक्तेन सत्येनेत्युक्तं भवति ॥ २५७ ॥

साध्यभावे तु चत्वारो प्राथमीमान्तवासिनः।। सीमाविनिर्एयं कुषुः मयता राजसिन्धो ॥ २५८॥

प्रामसामन्ताः सीमान्तवासिनः प्रष्टव्याः। तेषां वचने निश्चयं कुर्यात्। प्रयताः—सान्तिधर्मेण शास्त्रान्तरेण। राजसंनिधाविति श्लोकपूरणम्। न तु सामन्ताः स्वेच्छया राजविविध्चन्वन्ति ॥ २५८॥

सामन्तानामभावे तु मैळानां सीझि साक्षिणाम् ॥ इमानप्यतुयुद्धीत पुरुषान्वनगाचरान् ॥ २५९॥

सामन्तानां मोलानामिति विशेषणविशेष्यभावः खुत्यर्थः । प्रामप्रतिष्ठानकाले भवा उत्पत्तिसहसुवे। मोला उच्यन्ते । ते च सामन्ता नित्यः, नित्यसंनिहितत्वात् । तेषामप्यभावः कथंचिदुच्छन्नत्वात् । तदा का गतिः । तदेमानिप वच्यमाणान् पृच्छेत् । अथवा मोला अनुभाविनः—सामन्ता व्याख्याताः—व्यवहर्तव्याः । मोलानां पूर्वोक्तानां सभावे सामन्ताः प्रमाणम् । तदभावे वनगाचरान्विनयुङ्गीत निपुणतः पृच्छेत् ॥ २५६॥

व्याधांश्छाकुनिकान्गोपान्केन्तन्मित्त्वानकान्।। व्यालग्राहानुञ्छष्टत्तीनन्यांश्च ननचारिएाः।। २६०॥

पते बनानि श्राम्यन्ति। श्राममध्येन गच्छन्तः कदाचित्तद्वृत्तं विद्यः। ते हि तेन पथा गच्छन्तो विवादास्पदं प्रदेशं पूर्व कांश्चित्पुरुषान्कृषतो हृष्ट्वा प्रच्छेयुः 'कोऽयं श्रामो यो भवद्भिः कृष्यत' इति। एवमाहिना संभवति पूर्वानुभवः। ह्याधा मृगयाजीविनः । तेषामिष वनाद्श्रष्टमृगमनुधावतां भवति श्रामसंबन्धः । एवं श्राकुनिकाः शकुनिबन्धजीविनः । तदन्वेषणे ये सर्वान्श्रामानागोत्तरयन्ति । गापा गवां तृण्विशेषज्ञानाय तत्र तत्र परिश्राम्यन्ति । केवर्ता दाशास्त्र गास्त्र गास्त्र निवस्ति कर्मोपयुज्यते । सूलखानका मूलं वृत्तादेः खनयन्ति स्थूलकाश्यादेः । व्यालग्रहाः सर्पश्राहिणः—जीविकार्थं तेऽपि सर्पास्तं तं प्रदेशमन्विच्छन्ति । श्रातः तेषामिष पारिश्रामिकैवेहुिभः संबन्धः । उञ्चवृत्तयाऽपि दरिद्रा श्रानेकश्राम-पर्यटनेन पात्रमात्रं निवर्द्धान्ति । श्रान्यांश्च फलकुसुमेन्धनार्थिनः ॥ २६० ॥

ते पृष्टास्तु यथा ब्र्युः सीमासन्धिष्ठ तक्षणम् ॥ तत्तथा स्थापयेद्राना धर्मण ग्रामयोद्धयोः॥ २६१॥

ते धरों पृष्टा इति योजना। सीमाश्च ताः सन्धयश्च सीमासन्धयः। गामद्रयसंयोगः 'सन्धः'। स च सीमेव। लक्षणं ज्ञापकस् ॥ २६१॥

> क्षेत्रक्षपतडागानामारामस्य गृहस्य च ॥ सामन्तप्रस्यो होयः सोमासेत्विनिर्णयः ॥ २६२॥

स्राराम उद्यानभूमिः शाकवाटश्च। सामन्तप्रमाग्यकस्तत्र निश्चयः। व्याधादि-निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते। सीमासेतुः सीमावन्धः। सीमाविभावनार्थे य प्रावध्यते स्थाप्यते॥ २६२॥

> सामन्तारचेन्मुषा ब्र्युः सेता विवदतां नृणाम्।। सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्॥ २६३॥

पूर्वेभ्यः सामन्तानामधिको दण्डः। पृथक्षृष्यगित्य नुवादः। उक्तत्वान्न्या-यस्य। चेत्रादिप्रातिवेश्या श्रवश्यं ज्ञातारा भवन्ति। प्रत्यासन्नतरतः एषां दण्डमहत्त्वम्। सामन्तानां तु परकीयसीमावेदनं नावश्यमिति द्विशता दमोऽनुवर्त्यः। तेन प्रामसीमायां द्रष्टृृृृषां सामन्तानां च द्विशतः।

ये तु सामन्तशब्दमाश्रित्य शामचेत्रादिसीमयोः सामन्तत्वातुल्यदण्डत्वमाहुस्ते न्यायविरोधादुपेत्तणीयाः ॥ २६३॥

> यहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्।। शतानि पश्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्दिशतो दमः॥ २६४॥

चेत्रादिप्रसङ्गादिषमुच्यते । भीत्रहणं निमित्तोपलचणार्थम् । त्रस्यैवैतन्निश्चितमित्येवं ज्ञानतो हरतः पञ्चशते। दण्डः । मध्यमसाहसे प्रकृते पञ्चशतप्रहणं निमित्तभेदे न्यूना-धिकंदण्डार्थम् । पूर्वत्र वा संख्यानमविवचितं मन्यन्ते । 'व्यवहारं लेखयामि' 'राज्ञा

दण्डयामि' 'चैारैदेषियामीति' भयप्रदर्शनेन हरति। तस्यां दण्डो निमित्तान्तरानु-कल्पः ॥ २६४॥

> सीमायामविषद्यायां स्वयं राजेव धर्मवित्।। मिद्रोद्भूमिमेकोस्रपकषारादिति स्थितिः।। २६५॥

स्रिविद्या निश्चेतुमशक्या—लिङ्गसाद्यभावात्। राजैव स्वेच्छया भूमि मिद्रिशेद्यात्-'इयं वे। भूमिरियं व' इति। धर्मिवत्—पत्त्वातो नैव कस्यचित्कर्तव्य इति। एतदाह उपकारात् हेतेः। यया सीमया द्वाविप शामी समोपकारी भवतः। तेन यदि न्यूनाऽपि कस्यचिद्भूमिः स्यात्चेत्रं चेत्सुगुणं बहुत्पत्तिकं तदपेचः प्रहेशः। त्यव्लोपे पच्चमी—डपकारमपेच्य।

भथवेकेषां मदिशेत्—परेषामनिश्चितामपहरेत । यदि विवादिशामस्तां सीमां यावद्वक्तं न शक्तुयादितरे च शक्तास्तदान्येभ्यः प्रदिशेत् । एवमात्मने। बहूनां च प्रामी-णानामुपकृतं भवति ॥ २६५ ॥

> एषोऽसिलेनाभिहिता धर्मः सीमाविनिर्णये ॥ अत ऊर्ध्व मवक्ष्यामि वाक्षारूच्यविनिर्णयम् ॥ २६६॥

पूर्वीपसंहारे। ऽपरसंत्रेपोपन्यासः श्लोकार्थः।

'दण्डवाचिक' इत्युक्त्वा (६) क्रमभेदो लाघवाद्वाक्पारुष्यं स्यात्ततो दण्डव्यापारः। द्वन्द्वे चेतरेतरयोगाद्व्यस्तक्रमसमासार्थप्रतिपत्तेरेकैकस्योभयार्थप्रतिपादनादण्डशब्देन वाग-र्थोऽप्युपात्त इति कः क्रमभेदः। तथा च यथासंख्यसूत्रारंभो (पा० १।३।१०) महा-भाष्यकारेश समर्थितः—एतदेव दर्शनमाश्रित्य संज्ञासमासनिर्देशादिति ॥ २६६॥

> शतं ब्राह्मणमान्धुश्य क्षत्रियो दण्डमहित ॥ वैश्योऽप्यर्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमहित ॥ २६७॥

परुषवचनमाक्रीशः। स च बहुधा नृशंसाश्लोलभाषणान्मर्भीण तोदः श्रिभिशापः 'श्रकरणहन्ता वृषलभूयाः'। श्रसत उपन्यसनं ''कन्या ते गर्भिणोति''। पातकोपपातकै-यांजनिमिति। तत्र द्वयोब्रोह्मणक्रोशे चित्रयवैश्ययोर्गं दण्डः। श्रन्यत्र ''पतनीये क्रते केपे दण्डो मध्यमसाहसः'' इत्यादि (याज्ञ. च्य. २१०) स्मृत्यन्तरोक्तः। श्रूद्रस्य वधः ताडनजिह्नाक्षेदनमारणादिरूप श्राक्रोशभेदाद् वेदितव्यः॥ २६७॥

पश्चाशहाहारो। दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने ॥ वैश्ये स्यादर्थपश्चाशच्छूद्रे द्वादशको दयः ॥ २६८॥ ग्रिमिशंसनं सर्वप्रकार ग्राकोशः, पतनीयादन्यः—तत्र दण्डान्तरिवधानात्। निमित्तसप्तमी चैषा। वैश्य द्वित विषयसप्तमी। ब्राह्मणस्याकोष्टुराकुश्यमानस्य च दण्ड उक्तः। चित्रयादीनां त्वितरेतरं स्मृत्यन्तरमन्वेषणीयम्। तथा च गैतिमः (१२।११) "ब्राह्मणराजन्यवत् चित्रयवैश्यौ"। परस्पराक्रोशे चित्रयश्चेद्वैश्यमाक्रो-शेत्पश्चाशतं दण्ड्यः, वैश्यः चित्रयं शतम्। एवं चित्रयः शूद्रमाक्रोशेत्पश्चिवंशति-र्दण्ड्यः। वैश्यः पश्चाशतम्। शूद्रस्य तु तदाक्रोशे गुणापेचिको दण्डा वद्यते॥२६८॥

समवर्णे दिजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ॥ वादेष्ववचनीयेषु तदेव दिगुणं भवेत् ॥ २६९॥

द्विजातिश्रहणमतन्त्रम्। समवर्णे व्यतिक्रमे परस्पराक्रोशे द्वादश दण्डः। समत्वं च जातिवित्तवन्धुवयः कर्मविद्याभिः, विशेषानुपदेशात्। तत्र समानजातीये वित्ताधिके द्विगुणं—तिस्मन्तेव वन्धुत्वाधिके त्रिगुणं—यावत्सर्वगुणे निर्गुणस्य षड्गुणम्। वादा आक्रोशा अवचनीया अव्यन्तनृशंसा मानुभगिनीभार्योदिगताः। तदेव द्विगुणां दण्डपरिमाण्णम्। नपुंसकिलङ्गात्सर्वशेषे।ऽयं न समवर्णेविषय एव। अथवा तदेव शतिमिति योजना। लिङ्गसामर्थ्याच्छतस्य च प्रथमक्षोके श्रुतत्वात्। अते।ऽवचनीयेषु समवर्णे- व्विप द्विश्वते। दमः। लिङ्गोपपच्यर्थे परिमाणपदमश्रुतमध्याद्विव्यम्। शते तु व्यवदित- कल्पना ज्यायसी॥ २६६॥

एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुएया क्षिपन् ॥ जिह्वायाः प्राप्तुयाच्छेदं जघन्यमभेवा हि सः ॥ २७०॥

एक्जातिः शूद्रः। स त्रैविधिकान्सिपनाकोशन् दारुणया पातकादियोगिन्या वाचा नृशंसादिरूपया जिहाकेदं लभते। जघन्यप्रभव इति पादाभ्यां ब्रह्मण उत्पन्न इति हेत्विभिधानं प्रतिलोमानामिप प्रहणार्थम्। तेऽपि जघन्यप्रभवा एव—''नास्ति पश्चम'' इति वर्णान्तरनिषेधात्॥ २७०॥

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ॥ निक्षेप्योऽयोगयः शंकुर्ज्वलनास्ये दशांगुत्तः ॥ २७१ ॥

स्रभिद्रोह स्राक्रोशः। कुत्साबुद्धः—'ब्राह्मणक त्वं मा मया स्पर्धष्टाः'। एव-ब्राम्न्यपि योज्यम्। प्रहणं ग्रहः। निरुपपदं नाम गृह्णाति कुत्साप्रत्यययोगेन वा 'देवदत्त-केति'। स्रभिद्रोहेण क्रोधेन। स्रभिद्रोहः क्रोधः—न प्रणयेन। निःसे प्यः प्रसेप्यः। श्रङ्काः कीलकः। ज्वलन्निमिना दीप्यमाने। योगस्यो लोहमयः॥ २७१॥ धमीपदेशं द्पें विमाणामस्य कुर्वतः ॥
तममासेचयेते छ वक्तं श्रोत्रे च पाथिवः ॥ २७२॥

'ग्रयं ते स्वधर्म' 'इयं वाऽत्रेतिकर्तव्यता' 'भैवं कार्षीः छांदसोऽसीति'—एवमादि-व्याकरणलेशज्ञानत्या दुन्दुकत्वेन दर्पवन्तः शूद्रा उपिशिन्ति । तेषामेष दण्डः । यस्तु प्रण्यात् ब्राह्मणापाश्रयादेव व्युत्पन्नो विस्मृतं कथंचिद्देशकालविभागं स्मारयेत्—'पूर्वी-ह्नकालं नातिक्रामयेति', 'क्रियतां देवं कर्म, देवांस्तर्पयोपवीती भव, मा प्राचीनावीतं कार्षीरिति' तस्य न देषः । तम्मिशसंवन्धात्पीडाकरम् । ग्रासेचयेत्चारयेत्।

"युक्तं वक्त्रे, मुखेने।पदेशकत्वात् । श्रोत्रस्य कीऽपराधः।" प्रागसत्तकदिश्रवणम् ॥ २७२॥

> श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शारीरमेव च ॥ वितथेन श्रुवन दर्णहाच्यः स्योद्दिशतं दमम् ॥ २७३॥

सत्ये च श्रुते 'नैतदनेन सम्यक् श्रुतं' इत्याह—श्रुतभेव वाचिपति—'नैतत्सम्यक् यदनेन श्रुतिमिति'। ब्रह्मावर्तीयमभिजनाभिमानिनं 'बाह्मकोऽय'मित्याह। एवं जात्या- ब्राह्मणं 'चित्रयोऽयिमि'त्याह— चित्रयं वा हेल्या 'ब्राह्मणं' इति। कर्म—ब्रह्मचारिणं 'स्नातक' इति। शरीरावयवः शारीरे—श्रव्यक्तं 'दुश्चमेंति'। वित्रयेन वितयम- नृतम्। 'प्रकृत्यादिभ्य' इति तृतीया। श्रथवाऽधमों 'वैतथ्य''—तस्य बाच्यं प्रति कार- णता युक्तेव। स्वगुणमदात्परावज्ञानं दर्धः। श्रज्ञानात्परिहासते। वा न दोषः।

''कस्य पुनरयं दण्डः।"

सर्वेषामिति वृ्मः। श्र्वाधिकाराच्छ्रद्रस्यैवेति परे। द्विजातिविषये वैतष्ट्ये।। २७३॥

काणं वाडप्यथ वा खड़ामन्यं वाडपि तथाविषम् ॥ तथ्येनापि ब्र्बन्दाप्यो दण्डं काषीपणावरम् ॥ २७४ ॥

एकेनाच्या विकल: कार्याः। खड्डाः पादविकलः। तथा विधं क्रिया चिपिटनासं— तथ्येन 'असत्येन' अपिशब्दाद्वितथेन—अकार्यं काण इत्युक्ते। कार्यापणावरे। दण्डः। अत्यन्ताल्पा यदि दण्डः कथंचिदनुप्राद्यतया, तदा कार्यापयो दण्डः। अन्यथा द्वी त्रयः पश्च वा। पुरुषविशेषापेक्तयाऽपि दण्ड्यः शूद्रः। सर्वे वा पूर्ववत् ॥ २०४॥

> मातरं पितरं जायां आतरं तनयं गुरुम्।। आक्षारयञ्चतं दाप्यः पन्थानं चादददगुरेाः।। २७५॥

स्राक्षारणां भेदनं द्वेषजननमन्त्रेन। 'एषा ते माता न स्नेहवती द्वितीये पुत्रे-ऽत्यन्तरुष्णावती कनकमयमङ्कुलीयक रहसि तस्मै दत्तवती' इत्येवमाद्युक्त्वा भेदयति। एवं पितापुत्री जायापती भ्रातृत् गुरुशिष्यो। तन्यग्रहणं द्वितीयसंबिध्वप्रदर्शनार्थम्। ध्रन्यथा मातरमित्युक्ते मातरं पुत्राद्भिन्दते। दण्डः स्यात्र पुत्रं मातुः। यद्यपि भेदनसुभयाधिष्ठानं तथापि यन्मुखेन क्रियते स एव भेद्यितव्य इति व्यवहारः। तत्रास्ति
तनयम्हणे प्रदर्शनार्थे यदेव मातरमाह—'न एष ते पुत्रे। भक्तो दुःशीलश्च' इत्येवमादिना
मातरमान्नारयति तत्रैव स्यात्र तु पुत्रं यथा दर्शितम्।

अन्ये तु चित्तकदर्थनेत्पादनम् 'आचारण'माहुः। प्रवच्यामि धनं श्रुतं वाऽर्जियतुं तीर्थाद्यपसेवितुं तत्प्रवासशङ्कया च मानसी तृष्णया पीडा भवतीति तथा न कर्तव्यम्।

यावद्गुरवस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत्र तेरननुज्ञात इति च। यत्तु विद्वेषणा-दिना चित्ते खेदोत्पादनं तत्र शता न मुच्यते, 'प्रतिरोद्धा गुरोरिति' महत्वाहोषस्य।

जायाया अनुकृतायाः पुत्रवत्याः 'करोत्यन्यं विवाहम्' इत्येतद्शासारणाम् । एवं गुणवतः पुत्रस्थाकारणेऽन्यकरणम् ।

गुरोः सर्वप्रकारं पन्थानमत्यजतः शतं दण्डः ॥ २७५ ॥

ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डः कार्यो विजानता ॥ ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः ॥ २७६॥

ज्ञाह्मणहानियाभ्यां परस्पराक्रोशे कृते तथोरयं दगड इत्येवमध्याहारेण योजना। तादथ्ये चतुर्थी वा। तद्विनयाय दण्डः कर्तव्यः। पातकस्याक्रोशे कृतेऽयं दण्डो दुः खोत्पादनरूपे॥ २७६॥

विट्शुद्रयोरेवमेव स्वजातिं मित तत्त्वतः ॥ छेदवर्नं मणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥ २७७॥

एवमेव प्रथममध्यमा साहसावित्यतिदिश्यते। तेनैव क्रमेण वैश्यस्य श्ढ्राकोशे प्रथमः श्रुद्ध्य वैश्याकोशे मध्यमः।

छेदवर्जं दराङस्य अग्रयनमिति। 'एकजातिर्द्विजातिस्' (२७०) इत्यनेन जिह्वाछेदं प्राप्तं निवर्तयति।

स्वजाति पतीति। नैवं मन्तव्यं समानजातीयं प्रतीति—किं तर्हि याऽत्र जातिरुपात्ता वैश्यश्द्राविति स्वयहणम्। ऋोकाभिप्रायः—परस्पराक्रोशे यावत् स्वजा-तिमिति पूर्वत्रापि संबन्धनीयम्।

मगायनं प्रवर्तनम्।

चर्त्रियस्य वैश्यशृद्धाचारणे प्रथमार्छसाइसः। एवं त्राह्मणस्य वैश्यशृद्धयोः करपः॥ २७७॥ एप दण्डविधिः मोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः ॥ अत जर्ध्वं मबक्ष्यामि दण्डगारुष्यनिर्णयम् ॥ २७८ ॥

द्गडपारुष्यं दण्डेन दुःखोत्पाहनम् । यथा कण्टकादेः पुरुषस्य स्पर्शः पीडाकर एवं पीडाकरत्वसामान्यात्पारुष्यशब्दप्रयोगः । तत्र निर्णाया दण्डविशेषनिर्णयः । पूर्व-प्रकर्णापसंद्वारोपन्यासार्थः श्लोकः ॥ २७८॥

येनकेन चिद्रङ्गेन हिंस्याच्चेच्छे छमन्त्वजः॥ छत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनारनुशासनम्॥ २७९॥

स्नान्यजः श्ह्रचण्डालपर्यन्तः। श्रेष्ठः त्रैवर्णिकः। तं चेह्वंस्यादङ्गेन केन-चित् साचाद् दण्डखङ्गादिप्रहरणव्यवधानेन वा—तदङ्गमस्य छेत्तव्यम्। 'हिंसा' च क्रोधेन प्रहरणं ताडनेच्छया हस्ताद्युद्यम्य वेगेन निपातनम्, न मारणमेव। तन्तिति वीप्सा। श्रङ्गमिति छेत्तव्यमिति चैकत्वविवत्ता मा विज्ञायि। तेनानेकेनाङ्गेन प्रहरणेऽ-नेकस्यैव छेदः। सनुशासनस्पदेशः। मनुकृतेषा मर्यादा। स्ननुशासनप्रहणं कारुणिकस्य राज्ञः प्रवृत्त्यर्थः॥ २७६॥

पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेद्नमहित ॥ पादेन महरन् कापात्पादच्छेद्नमहित ॥ २८०॥

उद्यम्योत्त्वप्यैव कोपात्ताडनेच्छोस्तदङ्गमनिपातयते। इस्य पाणिः छेत्तव्यः। दण्ड-भहणं समानपीडाकरस्य हिंसासाधनस्योपलचणार्थम्। तेन मृदुशफादावन्यो दण्डः। पादेन महरित्ति। स्रत्राप्युद्यम्येखपेचितव्यम्। स्रवगुरते। इत्येष एव ॥ २८०॥

> सहासनमभिषेप्तुरुत्कृष्ट्रस्यापकृष्ट्नः॥ कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः रिफचं वाऽस्यावकर्तयेत्॥ २८१॥

उत्कृष्टी ब्राह्मणो जातितो दैाःशील्यादवक्षष्टोऽपि। इतरे वर्णा श्रीत्तराधर्येण परस्परापेचयोत्क्रष्टाश्रावक्षष्टाश्च। तत्र स्नवकृष्टज इति जिनना जन्मावकर्ष उपात्तः।
तत्संनिधानादुत्कर्षोऽपि जन्मनैव। जन्मना च निरपेचोत्कर्षो ब्राह्मणस्य नापकर्षः।
तेन शुद्रस्यायं ब्राह्मणेन सहैकमासनमारूढवतो दण्डः। किटः श्रोणी। तत्र कृतिचहः।
श्रङ्कतिधौ च न सुधाकुंकुमादिना चिह्नकरणमात्रमपि तु दण्डख्यापनार्थम्—श्रतिक्रमाद्विभियुरिति। तेन देशान्तरे यद्दनपायि तिच्ह्ममायसे। लेखनादुपदिश्यते। तथा च
वच्यति "उद्देजनकरैद्ण्डैश्चिह्नयित्वेति" (३५२)। राष्ट्राच्च निष्कास्यः। स्मिक्
श्रोण्येकदेशः। सञ्यो दिच्यश्च। तं चावकर्तयेत्। चिह्ने विकल्पविधानात्तावन्मा-

त्रच्छेदो न सर्वस्य स्फिजः। द्राभिप्रेप्सुरिति च नेच्छामात्रेण किंतर्हि प्राप्तवत एव। इच्छाया शक्यापहृबत्वाहण्डस्य च महत्त्वात् ॥ २८१॥

अवनिष्ठीवते। द्रपाद्द्रावेष्ठौ छेद्येन्छपः ॥ अवसूत्रयते। मेद्रमवश्घयते। गुद्रम् ॥ २८२ ॥

मूत्रेणाविसंचते। इभिमुखं वा तदवमानार्थं चिपते। इससिप संस्परों इवमानयते मूत्रेणिति निष्कर्तव्यः । समानफलत्वाद्रेतस्यपि दण्डो इयम् । 'निष्टीवनं' नासिकास्यस्रावः । तस्य घाणेन चेपे नासापुटच्छेदः—''येनाङ्गेने''त्युक्तत्वात् । 'रार्धनं' कुत्सिता गुदशब्दः । दपित्र प्रमादात् ॥ २८२ ॥

केशेषु यहता हस्तो छेदयेदविचारयन्।। पादयोदीहिकायां च ग्रीवायां दृषरोषु च ॥ २८३॥

दर्भादित्यनुवर्तते। परिभवबुद्धा केशेषु ब्राह्मणं गृह्णतः शूद्रय हस्तो छेद्येत्। द्विवचनमेकेनापि द्वाभ्यां तुल्यपोडाकर उभयच्छेदो नैकस्यैव। दाहिका शमश्रु। ग्रन्य-दिप यदङ्गं गृह्ममाणं प्रोवादितुल्यपोडाकरं तत्र सर्वथाप्ययमेव दण्डः। ग्रिवचारयन्। पीडा कियत्यस्य गृहीतस्य संजाता महती स्वल्पा वेत्येतदनुबन्धक्रोकप्राप्तं विचारणं निवारित। प्रहणमात्रे दण्डः। २८३॥

त्वग्मेदकः शतं दण्ड्यो छे।हितस्य च दर्शकः ॥ मांसभेता तु पण्णिषकान्यवास्यस्वस्थिभेदकः ॥ २८४॥

द्विजातीनामयं परस्परापराघे। शूद्रस्य तु शूद्रापराघे उच्यते।

यः क्रेवलामेव त्वचं भिन्धाद्विदारयेत्र लोहितं दर्शयेत्तस्य शतं द्रण्डः। तावदेव लोहितदर्शने। यद्यपि त्वरमेद्दमन्तरेण न लोहितं दृश्यते तथाप्यधिकापराधादधिकदण्डे प्राप्ते शतवचनं नियमार्थम्। अन्ये तु कर्णनासिकादेरपि स्रवति शोणितं बहिस्त्वरमेदे-ऽपि तदर्थमुच्यत इत्याहुः। तदयुक्तम्। अन्तर्भेदे हि महत्त्वान्महादण्डो युक्तः। तस्मा-द्यत्रेषत्स्रवति शोणितं तत्र शतम्। शिरोभेदे तु मांसवत्।

निष्कराब्दः सुवर्धेपरिमाणवाचीत्युत्तम्।

सवास्थे। रिष्टनां भेद्काः तत्प्रयोजक इति । घवन्तेन समासं कृत्वा तं करेतिति पठितव्यः—ग्रास्थिभेदकृदिति ।

'प्रवासन'मर्थशास्त्रप्रवृत्त्या मारग्रम्, निर्वासनं वा। दण्डविधी द्यर्थशास्त्रश्रवग्रं दृश्यते। तथाहि 'दशवन्धमिति' बार्हस्पत्य ग्रीग्रानस्ये च प्रयोगः। निर्वासनं त्राह्मग्रस्य नान्येषाम्।। २८४।। वनस्पतीनां सर्वेषाग्रुपभागो यथा यथा ॥
तथा तथा दमः कार्यो हिंसायामिति धार्णा ॥ २८५॥

वनस्पतिमहर्णं सर्वस्थावरप्रदर्शनार्थम्। फलपुष्पपत्रच्छायादिना महोपभाग्यस्य वृत्तस्य हिंसायां दण्ड उत्तमसाहसः, मध्यमस्य मध्यमा निकृष्टस्य प्रथमः। तथा स्थान-विशेषो द्रष्टव्यः—पत्रच्छेदः फलच्छेदः शाखाछेद इति। फलानामपि विशेषो महार्घता दुष्प्रापता। तथा स्थानविशेषोऽपि द्रष्टव्यः—सीम्नि चतुष्पथे तपावन इति ॥ २८५ ॥

मनुष्याणां पश्ननां च दुःखाय महते सित ॥ यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥ २८६॥

यदुक्तं त्वरभेदक इति तस्य विशेषोऽयम् । असति मनुष्यप्रहणे प्राणिमात्रहिंसा-विषयत्वेऽस्य श्लोकस्य महापशूनां चुद्राणां च पशुपत्तिमृगाणां तुल्यदण्डता मा भूदिति तदथेमिदम् ।

थथा यथा महद्दुःखमिति। खल्पे भेदने शोणिते च प्राणिनां महत्त्वा-दल्पत्वे प्रहारस्य। शतादृनोऽपि दण्डः। महति शतादभ्यधिकोऽपि।

श्रन्ये तु महद्यहणानमहति दुःखे दण्डवृद्धार्थं नाल्पेऽपचयार्थम्। यथाश्रुतमेव तत्र दुःखाय प्रहृते दुःखेात्पच्यर्थं प्रहारे। प्रमादतस्तु न वृद्धिः। 'धनुबन्धं परिज्ञाय" इत्यस्येव श्लोकद्वयमुदाहरणभङ्गा व्याख्येयम् ॥ २८६॥

> अङ्गावपीडनायां च प्राणशोणितयास्तथा ॥ समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदण्डमथापि वा ॥ २८७ ॥

स्रङ्गानामवपीडना दृढर्ज्जवादिप्रहृणसिन्धिविश्लेषणादिना। तत्र यावता धनेन पृथ्यभिषगीषधादिमूल्येन प्रद्धापित्तमायाति तावत् पीडितस्य दाप्यः। एवं साण्योणित्ति त्यार्वपित्वपीडनानामिति समस्तमि योज्यम्। स्रथ्यात स्राण्योणितियाः समुत्यान-व्ययं दाप्य इति संवन्धः सामर्थ्यादपिवतयोरिति लभ्यते। समुत्यानं प्रकृत्यापितः। माणी ष्रतम्। प्रहारेणाखस्थस्य भोजनादते कार्शाद्युपपत्तौ बलमपचीयते। तत्राङ्गे ऽनष्टे प्रत्यागते च यावद्वललाभस्तावत्तदुपयोगि यत्विंचिद् घृततैलादि दापनीयः। एवं शोणि-ताद्युत्पत्तौ तद्द्वलीभृतस्य व्याध्यन्तरं वा प्राप्तस्याप्रकृतशरीरावस्थाप्राप्तेः समुत्थान-व्ययं दाप्यः।

न चेत्तद्गृह्याति तदा तच दण्डं च परिपिण्ड्य सर्व राह्ने दद्यात् ॥ २८७॥

द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानते। ज्ञानते। वा।। स तस्योत्पादयेत् ष्टिं राज्ञे दद्याच तत्समम् २८८॥

द्रव्याणि गृहोपकरणाद्यन्यानि वा ऽनुक्तदण्डिवशेषाणि शूपेल्यिखल्वदस्थालीपिठरा-दीनि । तेषां 'हिंसा' प्रायूपनाशः सत्यिप कार्यक्तमत्वे । ज्ञानतोऽज्ञानत इति प्रमाद-कृते बुद्धिपूर्वे चाविशेषेण हिंसनात् तस्य द्रव्यस्वामिनो जनयेत्परितेषं तद्रूपान्यदानेन मूल्येन प्रणयेन वा । राज्ञे तु द्रव्यमूल्यं द्रव्यं वा दद्यात् । ग्रस्य कचिदपवादः ॥ २८८ ॥

> चर्मचार्मिकभारदेषु काष्ठलेष्टमयेषु च ॥ मूल्यात्पश्चगुरो। दण्डः पुष्पमूलफलेषु च॥ २८९॥

वर्भचार्भिकयोर्द्वन्द्वं कृत्वा भाण्डपदेन विशेष्येण समासः। अथवा चार्मिकभाण्डयो-विशेषणसमासं कृत्वा चर्मशब्देन द्वन्द्वः। चर्मिवकाराञ्चार्मिकाणि भाण्डानि कटिसूत्रव-रत्राद्दीनि । चर्माण्यिवकृतानि गवादीनाम्। अथवा चर्मभाग्रङानि केवलचर्ममयानि, चर्मावनद्धानि चार्मिकाणि । काष्ठमयभाण्डान्युलूखलमुसलफलकादीनि । लेगष्ठी मृद्धिकारः पाषाणाकृतिः पिण्डीभूता मृत् । तन्मयानि स्वल्पपाकाधानादीनि । तन्नाशने सूल्यात्पञ्चगुणा दण्डः । तुष्ट्युत्पत्तिश्च स्वामिनः स्थितेव ॥ २८६ ॥

> यानस्य चैव यातुश्र यानस्वामिन एव च ॥ दशातिवर्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते ॥ २९०॥

ससामिप हिंसायां कचिहोषां नास्तोत्येतदनेन प्रकरणेन प्रदर्शते। यानं गन्त्र्यादि यहारु यानित पन्थानम्। तच्च गन्त्र्यादि बलीवर्दगर्दभमहिषादिवाह्यम्। त एव वा गर्दभादयः पृष्ठारेाह्या यानानि। याता तहारु सार्थ्यादिः। यानस्वामी यस्य तत्स्वयानम्। तत्रेषां चक्रवेगादिभी रथ्याकर्षण्युक्तेर्वाऽश्वादिभिः कस्यचिद्वयस्य नाशो वा मरणम्। तत्र पृष्ठस्वामिपालव्यतिकमन्याये प्राप्ते कदाचिद्यातुदेषः कदाचित्स्वा-मिनः कदाचिद्वभयोः कदाचित्र कस्यचिद्पति यो विशेषस्तत्र नोक्त इहैनेष्यते—स उच्यते। स्नित्तर्वानि—स्नित्रक्षम्य हिसादण्डं वर्तते, नात्र दण्डोऽस्ति, दण्ड-निमित्तानि मन्तिति यावत्। शेषे दग्छ उक्तेभ्यो निमित्तेभ्योऽन्यत्र। तान्यपि वच्यति ॥ २६०॥

यत्र नास्ति दे। पस्तानि तावदाह—

छिननास्ये भग्नयुगे तिर्यक्षमितमुखागते ॥ अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथेव च ॥ २९१॥ छेद्ने चैव यन्त्राणां येावत्ररम्योस्तथेव च ॥ आक्रन्दे चाप्यपेहीति न दण्डं मनुस्त्रवीत्॥ २९२॥

नासायां भवं नास्यम्। शरीरावयवाद्यत्। नासिकापुटसंयोगिनी वलीवर्दानां रज्जुरश्वानां खलीनं हस्तिनामङ्कुशः। तस्मिन् विद्वे त्रुटिते। युगे च भगने। रथाङ्ग-काष्ठं युगम्। छिन्नं नास्यमस्येति बहुत्रोहिणा रथ बच्यते पशुर्वा—डभयोरिप साचा-त्पारंपर्येण संबन्धात्। तिर्यक्प्रतिमुखागते याने। तिरश्चीनं वा प्रतीचीनं वा क्यांचिद्व्वेषम्यात्पश्चत्रासाद्वा यानं गच्छत् कंचिद्वपराध्येत्र दुव्येत्। प्राजको हि संमुखीनाञ्छको रिचतुं तिर्यक् प्रत्यावस्थिते। त्वदृश्यमानस्य कथं रचतु। 'प्रतिमुखागतं' प्रत्यावृत्तिः।

अन्ये तु तिथेगागते हिस्यमाने ऋजुगामिन्येव याने न दोषमाहु:—प्रतिमुखं चामि-मुखं मन्यन्ते। त्र्यमिमुखागतः किमिति चिक्रणं हृष्टा पन्यानं न ददाति।

स्रक्षचक्रे रथाङ्गे प्रसिद्धे। यन्त्राणि चर्मबन्धनानि शकटकाष्टानाम्। येवित्रं पर्धिप्रीवाकाष्टम्। रिष्कः प्रश्रहो हस्तव्रध्नं युग्यानां संचरणिनयमनार्थः। प्राक्रन्द् उच्चेः शब्दोऽपहित्यपसरेत्यर्थः। इतिकरणो भाषाप्रसिद्धतदर्थशब्दोच्चारणार्थो, न त्वयमेव शब्दः प्रयोक्तव्यः। अविधेयेषु युग्येष्वपसरापसरेति क्रोशतः प्राजकस्य पर्था नातिकामन्यदि हिंस्यात्र दोषः॥ २-६१—२-६२॥

यत्रापवर्तते युग्यं वैगुण्यात्माजकस्य तु ॥
तत्र खामी भवेदण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम्॥ २९३॥
माजकश्चेदभवेदाप्तः माजको दण्डमहित ॥
युग्यस्थाः माजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतम् ॥ २९४॥

प्राजके। यानसारिश्वस्य वेगुण्यमिशिचितत्वं न तु प्रमादः। प्रमादे हि शिचित्स्य स्वामिनो न देशः। तस्माद्धेते। यदि युग्यं यानं सहसाऽपवर्तते स्पष्टं मार्गे हित्वा तिर्यक् पश्चाद्वा गच्छेत किंचित्राशयेत्तच स्वामी दण्ड्यः। अशिचितः प्राजकः किंमिलारोपितः। "मनुष्यमारणे चिप्रम्" (२६६) इत्यादिना वच्यमाणेन प्राणिभेदेन द्रव्यभेदेन च दण्डान्तरविधानाद्दिशतमित्यविवचितम्। दण्डिनिमित्तमेतदित्येतावतैव वाक्यस्यार्थवत्वादुत्तरत्र न कश्चिदन्योऽर्थः श्रूयते येन वाक्यं तत्र संख्याविधायक-मित्युच्येत ॥ २६३—२६४ ॥

स चेत् पथि संरुद्धः पशुभिवा रथेन वा ॥ प्रमापयेत्पाणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥ २९५॥ बक्तो हिंखायां दमः । तत्र विशेषं वक्तुमिदमाह । स प्राजकः प्रथि संरुद्धोऽभे घनावसर्पिणा संरुद्धो निरुद्धगतिः पश्चात्स्थितेनासुशिचितत्वात्प्रमादाद्वा वेगेन धुर्याश्चो-दिताः पुनः स्थिरयतश्चेश्रिकटो रथस्तेन च तस्य वेगनिरोधे कृते यदि पुरेरिषस्थावेगपाता-त्पशुभिः रथयुक्तेरश्वादिभिः । रथेन रथावयवैर्वा । प्राणिने। मनुष्यादीनमारयेत् । तते। दण्डस्य विचारे। नास्ति । स्थित एव दण्डः ।

अथवा जवेत्पतिता अश्वाः पथि संरोधकसंमुखीनरथदर्शनेन बलाद्विधार्यमाणास्तिर्य-ग्गत्या गच्छेयुः पार्श्वकीयान् प्रत्यगवस्थितत्वात्तथा हन्युस्तत्र दण्डो विचारिता नास्ति— प्राजके देशाभावात्।

अथवा पथि स्थिता वर्तमानः संरुद्धो न विधियमाणः। अथवा विचारिता विशेषेण विहिता विशेषित इति यावत् ॥ २-६५ ॥

> मनुष्यमारणे क्षित्रं चौरवत्किल्विषं भवेत्।। माणभृतन महत्स्वर्धं गोगजेष्ट्रह्यादिषु ॥ २९६॥

ताहरो प्राजको रथपशुभिर्मनुष्यश्चेन्मार्थते तदा चौरवत्तस्य किल्बिषं ६ण्डः।
यद्यपि चौरस्य वधः सर्वस्वहरणादयो दण्डास्तथापीह धनदण्ड एव गृह्यते न वधः।
महत्स्वर्धिमिति तत्रैवार्धसंभवात्। स चोत्तमसाहसः कैश्चिदभ्युपगतः। यतश्च चते
चादकपशूनां तृतीयस्थानप्राप्तानां द्विशतो ६मोऽतः प्रथमस्थानां मुख्यानामुत्तमो युक्त इति।
प्राणभृतः प्राणवन्तो मनुष्यतिर्यक्षपच्यादयः। महत्सु महत्त्वं गवां प्रभावतो हस्त्यादोनां प्रमाणतः। स्रादिशहणाद्वदेभाश्वतरव्याद्यःच कर्शचित्परिगृह्यन्ते।

वयं तु नूम:—'सहस्रम्' इत्येवमवत्त्यत् यद्यन्ये चौरवद्दण्डा नाभिप्रेता स्रभविष्यन्। तस्मादर्धमहणाद्वधे मा भूद्धनदण्डास्तु सर्वस्वहरणादयः सर्वे चौरोक्ताः पुरुषापेचया-तिदिश्यन्ते।

ननु च मनुष्यमारणेऽन्यस्य चैारदण्डस्यातिदेशोऽयुक्तः। स प्रतिपदं मनु-ष्यद्वनने विह्निः। स च 'पुरुषाणां कुलीनानामिति' (३३२) वध एव । तत्र किमिति वाक्यान्तरगतार्धशब्दानुरोधेनैवं व्याख्यायते। वरमर्धस्येव गुणतः काचिद्वृत्तिरा-श्रीयताम्।"

सत्यं—यदि धर्मशब्दे। मारणेन संबध्यमाने। (ज्यथे। पाचेता । न च चौरविद्यस्या-तुषङ्गागतस्यार्थान्तरवृत्तिः पूर्वापरवाक्ययोः शक्या ॥ २-६६ ॥

> शुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां दिशतो दमः ॥ पश्चाशत्तु भवेहण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु ॥ २९७॥

अपचितपरिमाणाः सुद्रकाः। ते च केचिद्रयस्तः, वत्सिकशोरककलभादयः। केचि-ज्ञातिस्वभावतः, अजैडकादयः। तत्राजाविकानां पञ्च माषान्वच्यति। परिशेषाणां गवादीनामेवायं दण्डोऽल्पपरिमाणानाम्। शुभा मृगाः पृषतादयः — आकारते। लच्चण-तरच। पहिलो हंसशुकसारिकादयः। अशुभाः काकोल्कश्रृगालादयः। पशु-शब्दश्चतुष्पाज्ञातिवचनः।

हिंसामात्रेण दण्डमिममिच्छन्ति। न प्रक्तवानविधिहेतुं ब्रुवते। 'तत्र दण्डो विचारित' (२६५) इत्यनेनैव यान वकरणं व्यवच्छित्रम्। विचारित: समाप्तविचार इत्यर्थः। इदानीमेतत्प्रकरणनिरपेच मुच्यत इति। एवं तु ''प्राणभृत्सु महत्स्वर्धमिति'' इस्तादिच्छेदनं 'मारण'मित्यर्धशब्दो नेय: स्मृत्यन्तरात्॥ २६७॥

गर्दभाजाविकानां तु दण्डः स्थात्पाश्चमाषिकः ॥ माषिकस्तु भवेदण्डः श्वसुकरनिपातने ॥ २९८ ॥

पश्च माषाः परिमाणमस्येति **पाञ्चमाणिकः ।** माषस्य च द्रव्यजातेरनुपपादना-नमध्यमकल्पनासाश्च न्याय्यत्वाद्रीत्यस्य निर्देशोऽयमित्याहुः। हिरण्यं तु युक्तम्। एवं तत्स-ममिति न वाधितं भवति। ग्रनुबन्धाद्यपेत्तया तु द्रव्यजातिः करुप्येति सिद्धान्तः ॥ २-६८ ॥

> भार्या प्रत्रश्च दासश्च भेष्या भाता च सोदरः॥ माप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेशुद्लेन वा॥ २९९॥

प्राप्ता अपराधं प्राप्नापराधाः । 'अपराधो' व्यतिक्रमः नीतिश्रंशः । स यहा तैः कृतो भवति तदा ताल्यितव्याः । ताल्यनमपि हिंसेत्युक्तम्। सा च ''न हिंस्याद्भूतानीति'' प्रतिषिद्धाऽपराधे निमित्ते भार्यादीनां प्रतिप्रसूयते । संविन्धशब्दाश्चैते । या यस्य भार्या यश्च यस्य दासः स तेनानुशासनीयः । मार्गस्थापनोपायविधिपरश्चायम्, न ताल्यनिधिरेव । तेन वाग्दण्लाद्यपि कर्तव्यम् । अपराधानुक्षपेण कदाचित्तालनम् । सेाद्रस्थाने कनीयान्पिठतव्यः—भाता तथानुजः । स हि स्येष्टस्य पुत्रवत्तालनाईः । वैमान्नेयो-ऽपि चेदपितृको गुणव्यव्यष्टतन्त्रश्च । सोऽध्युन्मार्गगामी ताल्यादिपर्यन्तैकपायैनिवार-ग्रीयः । वेगुदलं वंशत्वक् । एतद्युपलक्णं—तथाविधानां मृदुपीलासाधनानां शिकादीनाम् ॥ २-६ ॥

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नेत्तमाङ्गे कथंचन ॥ अतेऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याचौरकिल्विषम् ॥ ३००॥ डक्तताडनदेशसाधनाभ्यामन्येन प्रकारेश घ्रत्रच्यादिषु लगुडादिभिर्वा चैारदण्डं प्राप्नोति। निन्दैषा ॥ न त्वयमेव दण्डः ॥ योऽन्यत्र हिंसायां दण्डः सोऽत्र भवतीत्युक्तं भवति ॥३००॥ एषोऽखिलेनाभिहिता दण्डपारुष्यनिर्णयः ॥ स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधि दण्डविनिर्णये ॥ २०१॥

एष निःशेषेगोक्तो द्राडपारुष्यनिर्याया दण्डव्यवस्था । दण्डशब्दो हि साधनोपलक्षकतया विवादपद्देऽन्वितार्थः । नामधेये पूर्वपदम् । स्तेनस्य चैरस्य दण्ड-भेदानतःपरं वस्यामीत्युपसंहारोपन्यासार्थः ऋोकः ॥ ३०१ ॥

> परमं यत्नमातिष्ठेतस्तेनानां निग्रहे हुपः ॥ स्तेनानां निग्रहादस्य यशा राष्ट्रं च वर्धते ॥ ३०२॥

कश्चित्करुणावान् क्रूरं हिंसा कर्मेति मन्यमाना न प्रवर्तते। अतस्तत्प्रवृत्त्यर्थं स्तेननिमहस्तुत्पर्थवादः प्रकम्यते। नात्र हिंसादोषोऽस्ति। प्रत्युत दृष्टोपकारहेतुत्वात्स्तेन-हिंसीव श्रेयस्करी। वेदतुल्यतां च ख्यापियतुमर्थवादा भूयांसः। तत्र हि प्रायेण सार्थवादका विध्युदेशा इति। तत्प्रतीत्यनुसरणेन वैदिकोऽयमर्थ इति प्रसिद्धिः। भवन्ति चात्र केचि-तप्रतिपत्तारां ये स्तुतिभिरतितरां प्रवर्तन्ते।

परमं यत्नं प्रकृष्टमितशयवत्तात्पर्यमाश्रयेत् । चरैश्चारयेत् साचात्प्रकाशं चातिप्रयत्नतः । स्तेनाश्चौराः । नियहो नियमनवधवन्धनादि । एवं कृते यशः ख्यातिभंवति । निरुपद्रवे।ऽस्य राज्ञो देशः स्तेना नामिभवन्ति निशा दिवा तुल्या तत्रेति सर्वत्र
स्थितं भवति । राष्ट्रं वर्धते । राष्ट्रं जनपदस्तस्मिन्नवासिनश्च पुरुषाश्चौरैरनुपद्र्यमाणा वर्धन्ते । श्रीभिः प्रमोदमाना बहु पर्यन्ते देशान्तरस्था श्रपि निरुपद्रवं राष्ट्रमाश्रयन्ते । ततो वर्धते । ३०२ ॥

अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः सततं चपः ॥ सत्रं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥ २०३॥

श्रमयं चौरादिभ्योऽधिकृतेभ्यश्चासहण्डनिवारग्रेन यो ददाति स सर्वदेव पूज्ये। भवति । स्वैरक्थास्विप राज्याच्च्युते वनस्थोऽपि । सर्चं क्रतुविशेषा गवामयनादि । तदस्य वर्धते निष्पद्यते । सर्वाङ्गसमुत्पन्नमेवंगुणमित्येतद्वर्धत इत्यनेनाहरहः सत्रफलं प्राप्नोतीत्यर्थः । श्रमर्यं यत्र दिच्या । धन्येषु सन्धु दिच्या नास्ति । इदं तु सर्वे-भ्योऽपि विशिष्टं यहिच्यावत् । सा च गवाश्वादि—दिच्याविलच्योत्यर्थवानसत्र-व्यतिरेकः ॥ ३०३ ॥

सर्वता धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ॥ अधर्माद्पि षडभागो भवत्यस्य हारक्षतः ॥ ३०४॥ सर्वतः प्रकाशाध्वादेः तथा प्रामवासिभिः वनवासिभिश्च कृताद्धभेषड्भागं राजा लभते। एवमधर्माद्विप चौरैः प्रच्छ कृताद्वाज्ञः षड्भागा भवति। न केवलं स्तेनैर्ये मुष्यन्ते तदरक्षातो राज्ञामधर्मी यावद्ये हरन्ति तेषामिप चौर्यभावेनाधर्मीदयस्तदंशेनापि राजानः संवध्यन्ते ताननिगृह्णन्तः। अदृष्टदेषसंबन्धनिवारणमिप रक्ष्याणां रक्षेव। तत्राधिकृतस्य राज्ञस्तदकरणाद्युक्तः प्रद्यवायः। "ननु च भृतिपरिक्रोतत्वाद्धर्मषड्भागमयुक्तम्।" उक्तं दीनानाथप्रव्रज्ञितादयः स्रन्यकरप्रदाः। परिपूर्णस्वधर्मपालने कानुपपत्तिः।। ३०४॥

यदधीते यद्यजते यददाति यदचिति ॥ तस्य षड्भागभाग्राजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥ ३०५॥

यदुक्तं 'सर्वत' इति तस्य प्रपंचे। प्रम्ययनादयो धर्मार्थतया दिय ज्ञापिताः प्रसिद्धरूपाद्य । 'अर्चनं' देवगुरूणां पूजनम् । तस्येति कर्मणे। ध्ययनादेः पदार्थस्येति योजनीयम् । कियायाः स्नोलिङ्गत्वात् । षड्भाग इति । न च कर्तुः पञ्चकमेफलां- शात् षष्ठो नृपतेः, समप्रकर्मफल्कोक्तृत्वस्याधिकारतः कर्तु रवगतत्वात् । अपि तु समय-ग्राह्मणात्त्वकर्मानुष्ठानात्तावन्मात्रं राज्ञः फल्रमुत्पद्यत इति । नान्यकृतस्य श्रुभस्याशुभस्य वा स्रन्यत्र गमनम् । नाकर्तुः फल्रमस्तोति स्थितम् ।। ३०५ ।।

रक्षन्धर्भेण भूतानि राजा वध्यांश्च घातयन्।। यजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः॥ ३०६॥

भूतानि स्थावरजङ्गमानि चौरेभ्या रक्षन् । वध्यात्रच शास्त्रतो वधार्हाः—तांशच चातयन् । सहस्वधातदिक्षिणानां पाण्डरीकादीनां कतूनां फलमन्वहं राजा प्राप्नोतीति स्तुतिः ॥ ३०६ ॥

> याऽरक्षन्वित्तमादत्तं करं ग्रुलकं च पार्थिवः ॥ मितभागं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ॥ ३०७॥

बिलप्रभृतीनि राजप्राह्यकरनामानि देशभेदे सूपमाणवकवत्प्रसिद्धानि । तत्र बिलि-र्घान्यादेः षष्ठो भागः । करो द्रव्यादानम् । शुल्कं विणव्याप्यभागः । प्रतिभागं फलभरिणकाद्युपायनम् । राजैतद्गृह्णाति चौरेभ्यश्च न रच्चति स सद्य श्रायुःचया-न्नरकं गच्छेत् । गृहीत्वा राजभागं रचा कर्तव्या नरकायुःचयभयादिति श्लोकता-त्पर्यम् ॥ ३०७ ॥

> अरक्षितारमत्तारं वित्वडभागहारिएम् ॥ तमाहुः सर्वलेकस्य समग्रमतहारकम् ॥ ३०८॥

पूर्वस्य शेषोऽयं निन्दार्थवादः। न रत्तति ख्रासा। उपजीविता प्रजानां राजभागप्रहृणेन । एतदेव स्पष्टयति । बलिषङ्भागहारिएं तं तादृशं राजानमाहुः शिष्टाः
सर्वलोकस्य सर्वस्याः प्रजायाः समग्रं मलं पापं तस्य हार्कं स्वोकर्तारम् । सर्वेण
प्रजापापेन दृष्यत इसर्थः ॥ ३०८॥

अनवेक्षितमर्थादं नास्तिकं विष्रखंपकम् ॥ अरक्षितारमत्तारं चृपं विद्याद्धीगतिम् ॥ ३०९॥

सर्यादा शास्त्रशिष्टसमाचारित्रहा धर्मव्यवस्था—साऽनवेत्तिताऽतिक्रान्ता थेन। 'नास्ति परलोको नास्ति दत्तं नास्ति हुतिमिति' नास्तिकः। प्रथमो रागादिना त्यक्तधर्मः, नास्ति वस्तिविति विपरीताभिनिवेशः। विलुम्पति हरित धनान्यसद्दण्डैः प्रजानाम्। तत्तुल्योऽरिष्ठिता। तमधोगिति विद्यान्नरकपतितमधोगतं विद्यान्तरकपतितमधोगतं विद्यान्नरकपतितमधोगतं विद्यान्वरकपतितमधोगतं विद्यान्नरकपतितमधोगतं विद्यान्वरकपतितमधोगतं विद्यान्वरकपतितमधोगतित्वरकपतितमधोगतितमधौगतित्वरकपतितमधोगतित्वरकपत

अधार्मिकं त्रिभिन्यायिनि युक्तीयातमयत्नतः ॥ निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च॥ ३१०॥

अर्थवादैर्दढोक्टस्य निमहिविधिमिदानीं प्रस्ताति । अधार्मिकः प्रकरणाचौरः । तं विभिन्नियमनप्रकारैनिगृह्णीयात्रियच्छेत् । न्याया नियामकः । निरोधनं राजदुर्गे वन्धनागारे धरणम् । बन्धस्तत्रैव रङ्जुनिगडादिभिरस्वातन्त्रयोत्पादनम् । विविधा वधस्ताडनादारभ्य शरीरनाशनात् प्राणत्यागपर्यन्तः । निर्देशादेव त्रित्वे त्रव्ये विभिन्ति वचनमन्येषामपि नियमनप्रकाराणां परिमहणार्थम् । तेन तप्ततैलसेकादयोऽपि परिगृहीता भवन्ति ॥ ३१० ॥

निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च ॥ द्विजातय इवेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥ २११॥

पापयुक्ताः पुरुषाः पापाः । तेषां निग्रहः पृत्रोक्तः । यथाशास्त्रवर्तिनः साधवः । तेषां संग्रहोऽनुत्रहे। यथाशक्तयुपकारः । तेन पूर्यते विपाप्माना भवन्ति प्रायश्चित्तेन वेत्यर्थवादः । अथवा पापानुत्पित्तरेव पृतत्वम् । ब्राह्मणा इव सतत्रिक्याभिः नित्यैर्भहा-यज्ञादिभिः ॥ ३११ ॥

क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां काथि णां वृणाम् ॥ बालवृद्धातुराणां च कुर्वता हितमात्मनः॥ ३१२॥ कार्यिगाऽधिप्रत्यधिज्ञातिसहदः। किस्मिश्चिद्धध्यमाने यदि तित्पता तन्माता वा राजानं चिपेत्कुत्सयेत् ग्रिभिशपेद्वा तदा चमा कार्या। वालादीनां कार्यिगामिप। एवसात्मने हितं कृतं भवति। चंतव्यमित्येतिहिधेः पत्तमेवात्महितम्॥ ३१२॥

यः क्षिमो मर्पयत्याचेंस्तेन स्वर्णे महीयते ॥ यस्त्वेश्वर्यान क्षमते नरकं तेन गच्छति ॥ ३१२॥

स्रातिर्दण्ड्यमानतत्संबिन्धिमरिधि सिप्त आकुष्टो यन्मर्पयित न कुष्यित तेन त्तम-योन स्वर्गे महीयते। कण्ड्वादित्वाद् यः। महत्त्वं प्राप्नोति स्वर्गे। स्रकोपेन तिर्हे त्तमा कर्तव्या। श्रकामिनो यथाकामी स्रत स्राह। यत्तु प्रभुरहमित्यभिमानेन न सहते तेन नरकं प्राप्नोति। स्रान्ति प्रहणं बालवृद्धयोरिप प्रदर्शनार्थे पूर्वशेषत्वादस्य।। ३१३।।

> राजा स्तेनेन गंतव्यो मुक्तकेशेन धीमता ॥ आचक्षारोन तत्स्तेयमेवंकर्माऽस्मि शाधि मास् ॥ ३१४ ॥

श्रविशेषोपादाने सुवर्णहारी स्तेनो द्रष्टव्यः। तस्यैव शास्त्रान्तरे गमनविधानात्।
न चेदमागमनपरं विधिशास्त्रम्,दण्डविधित्वात् । उक्तं हि '' स्तेनस्यातः प्रवच्यामि
विधि दण्डविनिर्णय'' इति (३०१)। श्रतोऽनुवादो गमनस्यात्र। राजसकाशं सुवर्णचौरेण
गन्तव्यम्। सुक्तकेशेन धोमता धैर्यवता। 'धावतेति' पाठान्तरम्। श्राचक्षाणेन
कथयता पथि तत्पातकमेवंकमाऽस्मि—'ब्राह्मणस्य मयेथत्सुवर्णे हतिमिति कुरु
निमहं में'।। ३१४।।

स्कन्धेनादाय मुज्ञलं लगुडं वाऽपि खादिरम् ॥ ज्ञक्तिं चेभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा ॥ ३१५॥

वर्णानामनुक्रमेण सुशलादीनासुपदेशं मन्यन्ते । तदसुक्तम् । वाशब्दे न समर्थितः स्यात् । न च ब्राह्मणस्येदं प्रायश्चित्तमिच्छिन्ति । तत्प्रायश्चित्तेषु निरूपिष्यामः । खिद्रजातिर्लगुड एव—न सुशलेनानुषक्तव्यः ॥ ३१५ ॥

शासनाद्वा विमेक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ॥ अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्यामोति किल्विषम् ॥ ३१६॥

शासनान्मुशलादिभिः प्रहरणात्त्वत्रियादिः पापान्मुच्यते । विमाक्षादुत्सर्गात् । गच्छ चान्तमिति । "ब्राह्मणस्तपसैवेति" वधतपसी विहिते (मनु ११ । १००) । तत्र वधस्तावद्ब्राह्मणस्य नास्ति । तपस्तु प्रायश्चित्तम् । न च तप इच्छातो राजाभिगमनमस्ति ।

तस्मात्त्वत्रियादीनामेष विमोत्तः। स च धनदण्डं गृहीत्वा। यत प्राह स्वशासित्वे-त्यादि। न च विमोत्त्रग्रद्धी सत्यां राइस्तदशासनाद्दोषापपत्तिः। न च 'शासनमप विहितं मोचोऽपि विहित:—तत्र यस्मिन्पचे शासनं तदपेचं दे।षवचनम्।" पाचिकं हि तथा कल्पनम्। न च नित्यवच्छुतस्य पाच्चिकत्वं युक्तं कल्पयितुम्। तथा च सामान्येन वसिष्ठादय आहु: - अधरें ण स्वीयन ऋच्छति राजानमुः सृजन्तं सकि विवषन्तं चेद् घातयेद् राजा घ्रन्धर्मेण न दुष्यति'। नायं विकल्पा युक्तः। कचिदियं हिंसा प्रतिषिद्धा ''न हिंस्याङ्कतानीति" रागादिना पुरुष। र्थतया प्राप्ता। कचिद्विहिता—कत्वर्थत्वेन 'यो दीचितो यदमीषोमीयमिति'। इदं तु शासनविमोचणवचनं न नाम प्रतिषिद्धं सति विधा। कथं न प्रतिषेधः। ''न हिंस्याङ्ग तानीति'' सामान्यतः प्रतिषेधो विधिविशेषमन्तरेश न शक्यो बाधितुम्। अयोच्यते—नैवायं प्रतिपेधस्य विषयः, कर्मार्थत्वात्। कथं पुन-रन्तरेण विधि कर्मार्थता शक्याऽवगन्तुम्। लोकत इति चेल्लौकिकी प्रवृत्तिः। कथं ति प्रतिषेधसात्रावतरेत्। ननु प्रधाने प्रवृत्तिर्निरूप्यताम्। यदि तावद्वेदिकी प्रवृत्तिस्ततस्तदङ्गे हिंसायामपि तत एव। एका हि प्रवृत्तिरङ्गप्रधानयोः। अथ लिप्साते। ङ्गेऽपि तत्र प्रवृत्तिः, सुतरां तर्हि हिंसेयं लैकिकी। जीविकार्थिने हि प्रजापालनाधिकार-नियमें। न वैधः। तेनेयमङ्गस्थापि हिंसा श्येनतुत्यत्वात्प्रतिषधिवषयः। न च लीकिकमस्या नियतमङ्गत्वम् । नो हिंसामन्तरेण प्रजापालनमशक्यम्, निरोधादिनाऽपि शक्यत्वात् । नैष नियमः । एकरूपाऽङ्गप्रधानयोः प्रवृत्तिरिति स्याननामीषोमीययोरनेन विशेषः स्यात् । अतो लिप्सालचारेऽपि प्रधानेऽङ्गे विधिलचायमभ्युपेतव्यम् । न चैष हिंसाविधिलत्त्रणा शक्या ९ भ्युपगन्तुं स्वरूपस्य कार्यस्य च लीकिकत्वात्पालनस्य हिंसा-यारच। अथ विधिलचणा पोडिशिमहणविद्विकित्पितुमहित शासनवचनेन प्रतिषिद्धा।

श्रन्ये तु मन्यन्ते । द्वे एते वाक्ये । शासनादिति स्तेनस्य शुद्धिरुच्यते, परेगार्धेन राज्ञस्तदशासने देाषः । तत्र यदि राजाऽशासनदेाषमात्मन्यङ्गोकृत्य मुंचेन्मुच्येतेवैनसः । एवं ब्राह्मग्रस्यापि स्वयमागतस्य वधः शुद्धिद्वेतुः—'लच्यं शस्त्रभृतामिति' वचनात् (मनु० ११।७३) । ''न शारीरा ब्राह्मग्रदण्डः'' इति (गौतम सू० १२।४६) राजा यदि प्रतिषेधातिक्रमेग्र हन्याद्वाह्मग्रः शुध्येदेव ।

छाशासित्वा मुशलादिभिरहत्वा। स्तेनस्य यत्पापं तेन युज्यते ॥ ३१६॥

' अझादे भ्रूणहा गाव्टि पत्यो भार्याऽपचारिणी ॥ गुरी शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनी राजनि किल्बिषम् ॥ ३१७॥

श्रन्नमत्तोत्यद्वादः। अणहा त्रह्यहा। तदीयमत्रं यो भुङ्के तस्मिस्तद्त्रह्यह्यापापं माष्ट्रि निरस्यति रलेषयति। यथा मलिनं वस्तसुदके मृज्यते तन्मलं तत्र संक्रा- मत्येवम्। ष्रर्थवादश्चायम्। तस्य तत्पापमुत्पद्यते। ब्रह्मणो रत्नेषः। पत्या भर्तरि भार्यापचारिणी जारिणो —स चेत्चमते। अत्रापि भर्तुरुत्पद्यते पापं, तस्या अपैति। गुरी शिष्यश्च याज्यश्च 'शिष्यः' सूर्याभ्युदितादिभिरपराध्य गुरौ चममाणे तत्पापं प्रचिपति। एवं याज्यो याजके। सोऽपि गुरुरेवेत्यते। याजकप्रहणं न कृतम्। एवं चौरो राजिनि—न चेद्राज्ञा निगृद्यते। याज्योऽपि कर्मणि प्रवृत्ते विधिमपक्रामित चेद्या-जकवचने नावतिष्ठते तदा त्याज्यः, न पुनस्तस्य ताडनादि शिष्यवत्कर्तव्यम्। अत्रादादिषु सर्वेष्वन्यत्र विधिरस्तीति न बुद्धः। अतोऽर्थवादोऽयम्॥ ३१७॥

राजिभधु तदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः ॥ निर्मताः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिना यथा ॥ ३१८॥

यदुक्तं पापकारियो निमहेण कर्मकृतो रच्यन्त इति तत्स्फुटयति। भृतो विनि-पातितो द्राद्धा येषां राजिभिस्ते कृत्वा पापानि कृतपापा राजिनमहेण निर्मला निरस्तपापा भवन्ति । भ्रपगते च पापे यदेषां स्वर्गारोहकं कर्म तेन स्वर्ग प्राप्नुवन्ति । महद्धि पापं शुद्धस्य कर्मणः फलस्य प्रतिबन्धकम् । सुकृतिना नित्यं सुकृतकर्मन् कारिणः । यथा सन्तः धार्मिकास्तद्वत् । सत्तामधर्मा नैवात्पद्यत एषामुत्पन्नो निमहयोन विनाशित इति प्राक्षप्रध्वंसाभावयोर्विशेषः ।

मानवमह्यान प्रकरणाचौराणामेन।

दण्डराज्दरतु शारीरनिश्वहिवषयो न हि प्रकरणमितकामित । धनदण्डो हि राजार्थः । वृत्तिर्हि सा राज्ञः । शारीरे तु दण्डे दण्ड्यमानार्थता न शक्यते निह्नोतुम् । त्वक् संस्कारो हि सा । अथये बुद्धिः—'पालनमेव हिंसामन्तरेण न निष्पाद्यते—तच्च राजार्थमिति कुतो मार्थमाणार्थता मारणस्य'—अथ कि पालनं न पाल्यमानार्थः दृष्टमेवापह्नूयते । न हि तद्दृष्टमुपादेयं राज्ञैव स्वरचार्थकरशुल्कादिभृत्या उपादीयन्ते । अतः सुतरा रच्चोपयोगित्वे हिंसायां न हिंस्यमानार्थतासिद्धिः । कथं वा हिंसया विना न रच्चानिर्वृत्तिर्थिष्ट तावदेवमर्थं निगृह्यन्ते पुनरकार्यमावर्तियष्यते तिश्वरोधनादिनापि शक्यते नियन्तुम् । अथ तान्तिगृहीतान्दृष्ट्वा भयादन्ये न प्रवर्तियष्यन्त इति धनदण्डेनापि शक्यते दुःखयितुम् । इत्यमानेष्वपि सहस्रशः प्रवर्तन्ते । तस्मादियं हिंसा रच्चा सती हिस्यमानसंस्कार इति मन्तव्यम् । अत्रस्य कारणादिछेदने नियमः । इस्त्यादिविधिश्च दंड्ये व्वेवादृष्टमान्धस्ति, न राजार्थो भविष्यति ।

तस्माच्छरीरदण्डे पापान्सुक्तिने धनदण्ड इति स्थितम्।

तथाच महापातकिनां हतसर्वस्वानामप्सु प्रवेशितहण्डानां संव्यवहारपरिहाराधेमङ्कनं वन्यति । यदि च धनदण्डेन शुध्येयुः पुनरङ्कनमनर्थकं स्थात् । अत्र च स्वयमागतस्य नानीतस्य विशेषो यः स्तेन एवं विशेषो भनतु । इदं तु सर्व शारीरदण्डविषयम् ॥ ३१८॥

> यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्धिं द्याच यः मपाम् ॥ स दण्डं भाष्नुयान्मार्ण तच्च तस्मिन्समाहरेत्॥ ३१९॥

प्रिपवन्त्यस्यामिति प्रपा। जलाधारस्थानं उद्धृतजलिधानं वा। माषस्य जातिने निर्दिष्टा। सा मरुजाङ्गलानूपभेदाद् द्रष्टव्या। तच्च रज्जादि समाहरेद्ध्यात्तस्मिन् स्थाने, न राजनि॥ ३१-६॥

> धान्यं द्शभ्यः कुम्भेभ्ये। हरते। इस्यधिकं वधः ॥ शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम् ॥ ३२०॥

कुं भशब्दः परिमाणविशेषे वर्तते न घटमात्रे। कचिद्धिंशतिप्रस्थान्कचिद्द्वाविंशतिरिति देशभेदाद्वप्रवस्था। दशभ्योऽधिकं हरतो वधविधिकक्ताथेऽनुबंधादिना
नियम्यते। शेषेषु दशसु प्राक्त एकादशगुणो दण्डः। तस्य च तद्धनिमिति सर्वत्र
स्तेये योज्यम्। धान्यं त्रोहियवादिसप्तदशानीति स्मर्थते।। ३२०।।

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः ॥ सुवर्णरजतादीनासुत्तमानां च वाससाम् ॥ ३२१॥

धरणं 'धरिमा' तुला। तेन मीयन्ते परिश्चिद्यन्ते तानि धरिममेयानि। घृतादीनां द्रवाणां प्रस्थादिमेयताऽस्तीति कठिनानां परिमेयता भवतीति तदर्थमाह । सुवर्ण-रजतादीनाम्। श्रादिप्रहणादेव रजते लब्धे पुनक्पादानाचुल्यप्रहणार्थात्रवालादीनि गृह्यन्ते, न तु ताम्रजीहादीनि। तेषां शतादूर्ध्व हरणे वधः।

किं पुनरेतच्छतं पलानामुत कर्षाणामेव कार्षापणानां वा।

केचिदाहुः पत्नानामिति। न त्वत्र विशेषे हेतुरस्ति। तस्माद्यस्मिन्देशे धरिममानकाले यया संख्यया व्यवहारः—'शतमिदं सुवर्धस्य' कचित्तोलके कचित्पलेषु—युशादेशं व्यवस्था।

उत्तमानां च वाससां केशियपहादीनामिति। शतादभ्यधिके वधः इत्य-तुषङ्गः। मत्रापि शादकयुगमेकमिति संख्यायते। पुष्पपदाद्युपबर्ह्यां त्वेकमेवेति।

''नतु च सुवर्णरजतादीनामित्येव सिद्धे परिमेयमहग्रामनर्थकम् । ११ नानर्थकम् कपूरागुरुकस्तूरिकादीनां महार्घाणां महग्रार्थम् । स्मिद्धादि तैजसानि गृह्यन्ते, निष्कादिपरिमाणव्यपदेश्यानि वा। न हि कर्प्रादीनां कर्षादिव्यपदेशोऽस्ति। यद्यपि सुवर्णवद्रजतेऽपि शतसंख्या तथापि प्रायश्चित्त- भेदवद्दण्डभेदोऽपि युक्तो विषमसमीकरणस्थान्याय्यत्वात्। स्रतो यावतसुवर्णगतस्य मूल्यं तावति रूप्ये गृहीते वधः। कर्प्रादीनां तु पत्नानामेव शतसंख्या। ३२१॥

पश्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेद्निनिष्यते ॥ शेषे त्येकाद्शगुणं मूल्याहण्डं अकल्पयेत् ॥ ३२२॥

सुवोधोऽयम्। सूल्यादिति। नापहतमेव द्रव्यं देयम्। कवित्तजातीयं नैव प्राप्यते। स्रतो रूपकैर्धान्यादिना वा विनिमेयम्॥ ३२२॥

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च निशेषतः ॥
सुख्यानां चैव रत्नानां हरणे वधमहिति ॥ ३२३॥

सत्कुले जाता विद्यादिगुणयोगिनः कुलीनाः। नारीणां च विद्यापता गुणरूपसी-भाग्यसंपन्नानाभित्यर्थः। चशब्दात्कुलीनानाभित्येव परस्परापेचाणि नारीणां विशेषणानि। सुख्यानि चत्तमानि रत्नानि वज्रवेह्रर्थमरकतप्रभृतीनि।

अत्रापि सुवर्षशततुल्यानीत्यपेच्यम्। अन्यधोत्तमत्वमापेचिकमिति दण्डो न व्यवतिष्ठेत।

वधमहिति। अनुबन्धाद्यपेत्तया सर्वत्र वध्यर्थो योजनीयः। अकुलीनानामविशिष्टानामसुख्यानां च 'शेषे त्वेकादशगुण्' इत्येव ॥ ३२३॥

> महापश्नां हरणे शस्त्राणामाषधस्य च ॥ कालमासाद्य कार्यं च दण्डं राजा मकलपयेत् ॥ ३२४॥

महापथवी हस्त्यधादयः। तेषां हर्गो कालकार्यापेना दण्डप्रक्लिः। "ननु च सर्वत्रैव कालाद्यपेनोक्ता। तथा च कालदेशवयःशक्तोश्चन्तयेहण्डकर्म-णीति"।

सस्यम्। विज्ञाते •दण्डस्वरूपे न्यूनाधिकभावे। ऽनुबन्धाद्यपेत्तः। यथा वधविधी ताडनमारणादिकल्पना ऽपेत्त्या। इहात्यन्तिवज्ञाते दण्डः। तथा हि विश्वतिपणो ऽपि खड्गः शत्रोहद्यतश्वस्य सिन्नधी यदि हियते तेन कार्यातिशयेन तेन च कालेन मारणं दण्डः। अन्यदा द्विगुण एकादशगुणो वा। तथीषधमलभ्यत्वेन महाप्रयोजनं तदुपयोग-वेलायां हियते—लभ्यमानमपि काथाद्यपेत्तं कालातिक्रमणेन महदातुरस्य दुःखं जनयन्ति। तत्र महान्दण्डः। अन्यदा तु स्वल्प इति। न तत्रान्तरामन्तरेणेद्दशं वैषम्यं

लभ्यते। ग्रन्थथा स एवेकः श्लोको दण्डविधा पठितव्यः स्यात्। तस्माद्वक्तव्यमिदम्। विश्रहकालेऽश्वादीनां राज्यापेचो दण्डः। शलाणां राजापयोगिनां कदाचित्त्वमा कदा-चिन्महान्दण्डः। गोमहिष्यादीनां तु प्रजासंत्रनिधनां न राज्ञा चन्तव्यम्। कार्यं च यदश्वादिभिः कर्तव्यं तदप्यपेच्यम्। विश्रहोऽपि यदि पर्वतादा भवति यत्र नातीवाश्वैः प्रयोजनं भवत्येव दण्डहासः।

कालमारा ज्ञात्वा निरूप द्राडं कलपयेत्। स एवात्र भवति न नः शासम्॥ ३२४॥

> गोषु ब्राह्मणसंस्थासु खरिकायाथ भेदने ॥ पश्नां हरणे चैव सद्यः कार्योऽर्धपादिकः ॥ ३२५॥

ज्ञाह्मणसंस्था त्राह्मणात्रिता त्राह्मणस्वामिकाः। तासां हरणे। षष्ठार्थे सप्तमी। पशूनां चाजैडकादीनाम्। बहुवचनं सर्वत्राविवचितम्। सद्यस्तत्चणादिवचार्थ। पादस्यार्धमर्धपादम्, तदस्यास्तीत्यर्धपादिकः। तच्च संभवति यदि पादार्धे छिद्यते। तेनार्धपादछेदनं कर्तव्यमिति वाक्यार्थः।

खरिका यया गोरथचेत्राहै। बाह्यते वलीवर्दः। भेदने वाह्यमानायाः प्रतोदेन पीडोत्पादने।

'भेदनं' वाहानामुपलचणार्थं व्याचचते पूर्वे। अवश्यं वाहयन्दुःखयति। प्रतादेन वाहने एवायं दण्ड इत्यन्ये पठन्ति।

श्रन्ये तु पादस्य पश्चाद्रागं चतुर्थं खिरिकामाहः। खरिकेति या प्रसिद्धा पत्ता-यनशीला यां पालोऽन्यो वा भिन्दन्नर्धपादिकः कार्यः।

ग्रन्ये त्वधिकरग्रसप्तमीं मत्वा गोसंस्थदध्यादीन्यध्याहरन्ति । तद्युक्तम् । श्रुतपद-संग्रन्थसंभवे क्वतोऽध्याहारः ॥ ३२५॥

स्त्रकार्णसिकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ॥
द्रश्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च ॥ ३२६ ॥
वेणुवैदलभाण्डानां छवणानां तथैव च ॥
मृण्मयानां च हरणे मृदो भस्मन एव च ॥ ३२७ ॥
पत्स्यानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च ॥
गांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत्पश्चसंभवम् ॥ ३२८ ॥
अन्येषां चैवमादीनामद्यानामोदनस्य च ॥
पक्षानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्दिगुणा दमः ॥ ३२९ ॥

सूत्रमूर्णासणादि। लवणानि सेंधविष्ठ्लवणादीनि। यञ्चान्यत्पशुसंभवमामिपादि। ग्रन्येषामपूर्योदकादीनाम्। ग्राद्शिष्ठः प्रकारे। प्रकारः सादृश्यं तुल्यता
सदृशकार्यकरणोपयोगादिकपा। तथा च सिर्पर्मण्डेस्रुखण्डशर्कराकिलाटकूर्चिकाद्या
प्रपूपा गृद्धन्ते। पशुसंभवं राङ्कवाजिनाद्यपीच्छन्ति केचित्। ग्रादिशहणात्प्रकृतिर्विक्ठतिरिषि। यच्चेभयोपादानं दथ्नः चीरस्य चेति तदुदाहरणार्थम्। एवं सून्चश्रहणेन सूत्रमयं वासोऽषि गृद्धते। निलकादीनां सत्यिष सूत्रमयत्वे पशुसंभवत्व उत्तमत्वादुत्तमानां
चेत्यस्यापवादिवषयः।

प्रकृत्यन्तरे तैलशब्द स्नेहवाची, न तिलविकार एव। तेनातसीप्रियङ्गुपञ्चाङ्गुलतैला-दयोऽपि गृह्यन्ते ॥ ३२६–३२६॥

> पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्तीनगेषु च ॥ अन्येष्वपरिष्रतेषु दण्डः स्यात्पञ्चकृष्णताः ॥ ३३०॥

नवमालिकादोनि पुष्पाणि । हरितं धान्यं चेत्रस्थं अपकम् । नगा वृत्ताः । अन्येष्वपरिपूतेषु । बहुवचनात्परिपवनस्य च धान्येष्वेव तुषपत्तालादिविमोत्ति- रूपस्य संभवादुत्तरश्लोके धान्यग्रहणमेवाकृष्यते । गुल्मादीनां हि सत्यि पलाशे व्यामिश्रत्वे पुष्पाणां च परिपृतव्यवहारः ।

सप्तमी हरणापेचा। तत्तु पूर्वस्मादनुवर्तते।

अत्र पञ्चकृष्णले। द्रण्डः। इष्णला नानाद्रव्यजाः। अल्पत्वमहत्त्वप्रयोजना-पेचाः। सुवर्णस्येति पूर्वे।। ३३०॥

परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ॥ निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्धशतं दमः॥ ३३१॥

सूलिम छुद्राचादि। निरम्वये द्रव्यहर्षो। 'श्रम्वयो'ऽनुनयः, स्वामिनः प्रीत्यादिप्र-योगः—'यत्त्वदीय' तन्मदीयमेवेत्यनया बुद्ध्याऽहं प्रवृत्तः—न चेदेव' तद्गृहागो'त्येवमा-दिवचनम् तद्यत्र न क्रियते तिद्गरन्वयम्। साहसप्रकारत्वादधिको दण्डः। श्रम्वयेन सह सान्वयः।

श्रथवा निर्न्वयो येन सह कश्चिदपि संबन्धा नारत्येकप्रामवासादिः। ततः शतं दण्ड्यः। श्रथवा श्रनारक्तं निर्न्वयस्। सति तु रक्तके डभयापराधादल्पो दण्डः। खलस्थेषु धान्येष्वयं दण्डः। तत्र हि परिपूयन्ते। गृहस्थेषु त्वेकादशगुणः प्रागुक्तः (३२०)॥ ३३१॥

स्यात्साहरां त्वन्वयवत्मसभं कर्म यत्कृतम् ॥ निरन्वयं भवेत्स्तेयं हत्वापव्ययते च यत् ॥ ३३२॥

परद्रव्यापहरणं स्तेयमुच्यते। धात्वर्धप्रसिद्ध्या चास्यैव कर्ता 'स्तेनः'। इह तु विशेषेणायं व्यवहार इष्यते तदर्थोऽयं श्लोकः। न परद्रव्याद्दानमात्रं स्तेयम्। ऋणादाननिचेपादिष्वपि स्तेयदण्डप्रसङ्गात्। संज्ञाभेदे। दण्डभेदार्थः।

कर्म यत्कृतं परपीडाकं वस्त्रोत्पाटनाग्निदाहद्रव्यापहरणादि। श्रीनदाहे यद्यपि द्रव्यापहरणं नास्ति तथापि चौर्यमेव रहिस करणादपह्नवाश्व मन्यन्ते। चौर्ये हि द्रव्यविशेषाश्रयो दण्डः। सोऽत्र न स्थात्। एवमर्थमेव स्तेयप्रकरणोत्कर्षणम्। प्रसमं कर्मिति कर्मश्रहणाद्द्रव्यापहारादन्यद्य्येवं कृतमयुक्तं साहसमेव। "कस्तर्द्धिमदाहादाव-प्रसमं कृते दण्डः"। कंटकश्रद्धौ वच्यामः (६। २५६)। श्रत एव सन्धिचलेदेऽसत्यि द्रव्यापहरणे कण्टकश्रद्धौ दण्डमामनन्ति। श्रन्यथा स्तेय एवावच्यत्।। ३३२।।

यस्त्वेतान्युपक्तृभानि द्रव्याणि स्तेनयेवारः॥ तं ज्ञतं दण्डयेद्राजा यक्चाण्निं चेर्यद्यहात्॥ ३३३॥

रतानि सूत्रादीन्युपक्लरतानि प्रत्यासन्नदानोपभोगादिकार्यकालानि । ग्रथवा संस्कृतानि कृतसामर्थ्याधानानि । यथा तदेव सूत्रं तन्तुवायहस्ते वायनार्थे दत्तं किंचिद्वि-गुणिकियते किंचित्परिवर्त्यते—एवं दिध मन्थनमरिचशकरादिसंस्कृतं चीरं घृतमित्यादि-संस्कारः । तत्र शतं दण्डः ।

थ्राद्यमिति पाठे प्रथमसाहसः।

स्मिनगृहात् परिगृहीतं शालाभिहोत्रेत्यादिकम्—हेमन्ते वा शीतार्दितानां दिख्यामप्रणोतमप्यग्नेरुपकल्पनं पाककालः शीतादिनिष्टत्यर्थे वा तापनकालः। स्रवि-शोषणायमग्नेद्रेण्डः खल्पस्य बहोरुपकल्पस्यानुपकलप्तस्य च।

सत्यिप सूत्रादिवण्डे आदिमहणे नाग्नेस्तन्मूल्यादि संभवति, क्रयविक्रयव्यवहारा-प्रसिद्धेः। यावता वेन्धनेनाग्निरपहतपरिमाण उत्पद्यते यावतीभिदिक्तिणाभिस्तन्मूल्या-दृद्धिगुणो दण्डः संभवति शक्यते च व्यपदेष्टुम्। तुष्टगुत्पंत्तिश्च स्वामिनः स्थितैव। अतक्षेताग्निहरणे यावत्पुनराधाने गच्छति प्रायश्चित्तेष्टौ च तावदिग्नमते दातव्यः। अतो-ऽयमग्नेदेण्डः शालाप्रणीताग्निविषय एव स्वल्पत्वात्। त्रेतायां तु तन्मूल्याद्द्विगुण इति। तथा च "सुलभेष्वधिकारनिवृत्तिमक्जर्वत्सु यागाङ्गद्रव्येष्वपहियमाणेषु कुशकरकाग्निहोत्र-द्रव्याण्यपहरते।ऽङ्गच्छेदः स्यात्। इति शङ्खः। अग्निषु तु हतेष्वधिकार एव निवर्तते। तत्र कथं महान् दण्डो न स्यात्। ३३३॥ येन येन यथाङ्गेन स्तेने। ट्यु विचेष्टते ॥ तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय॰पार्थिवः ॥ ३३४॥

भूयोभूयः प्रवृत्तस्यायं ६ण्डः । यो धनेन दण्डितोऽपि न मार्गेऽवितिष्ठते तस्य त्रिचतुदण्डितस्यानवितिष्ठमानस्य द्रव्यजातिपरिमाणानपेत्तः सन्धिचछेदाद्यनपेत्रश्चीर्यक्रियामात्राश्रितोऽङ्गच्छेदः । यस्य यस्याङ्गस्य बलमाश्रित्याविष्ठते स्तेनश्चीर्ये प्रवर्तते तन्तदस्य
हरिच्छन्द्यात् । यथा कश्चित्पादबलमाश्रित्यावष्टभ्य पलायते 'न मामनुगंतुं कश्चिद्पि
शक्तोतीति' तस्य पादच्छेदः । अन्यः 'संधिभेदज्ञोऽहं' तस्य हस्तच्छेदः । अत्यादेशाय
प्रतिकृपफलदर्शनाय । स्वावष्टभेन साभिमानं सक्रोधं सावज्ञं न्यकर्णं वा 'प्रत्यादेशः'—
य एवं करोति तस्य तस्याह्मवं कर्तेति व्याख्यापनं 'प्रत्यादेशः' ॥ ३३४ ॥

पिताऽऽचार्यः सुहन्माता भार्या पुत्रः पुरे।हितः॥ नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति॥ ३३५॥

'भार्या पुत्रः स्वका ततुः' स्रात्मीयं शरीरं—कः पुनरात्मना दण्डः। प्रायश्चित्तः तपोधनदानादिविविचितम्। विचलिता धर्मात् स्वकात् यो यः स्वधर्माञ्चातुतिष्ठति स सर्वो दण्ड्यः।। ३३४॥

> कार्याणां भवेहण्ड्यो यत्रान्यः माकृता जनः॥ तत्र राजा भवेहण्ड्यः सहस्रमिति धार्या॥ ३३६॥

प्राकृते। जनः सामान्यपुरुषो यो नातिगुग्रसंयुक्तः। तस्य यञ्च यस्मिन्नपराधे यावान दण्डस्तत्सहस्रगुग्धो राज्ञः। कार्षापग्रम्रग्रस्य दण्डपरिमाग्योपलक्षग्रार्थत्वात् दण्डस्त तस्य चात्मानमनियम्य परे। नियन्तुं न शक्यत इति युक्तं प्रत्यपराधे राज्ञो दण्डाईत्वम्। महाधनत्वादस्यं दण्डं न विगग्रयेत्। राजाधिकृतानां मन्त्रिपुरोक्तिवादीनामनयैव कल्पनया न्यूनाधिकभावः।

धनदण्डरच त्राह्मणेभ्योऽप्सु प्रवेशनेन वरुणाय वा। यता वत्त्यति 'राज्ञां दण्डधरा हि सः' (६। २४५)।। ३३६।।

त्रष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम् ॥

षोडशेव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशतक्षत्रियस्य च ॥ ३३७ ॥

त्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वाऽपि शतं भ तू ॥

दिगुणा वा चतुःषष्टिस्तहोषगुणविद्धि सः ॥ ३३८॥

तद्वोषगुणविद्धि स इति हेत्वभिधानाद्विदुषां दण्डोऽयम् ।

यत्र खलजन एकं कार्षांपणं दाप्यते तत्र विद्वान् श्होऽष्टगुणम् । अष्टिमः आपाद्यते संवध्यते । यत्कित्विषं पापं तदेवमुच्यते । अष्टिमर्वाऽऽपाद्यत आहन्यते गुण्यत इति यावत् । उभयथाऽप्यष्टगुणस्य वाचकोऽष्ट्रापाद्यशब्दः । एवं तदेव द्विगुणं वैश्यस्य । स हि साचादध्ययनज्ञानयोरिधकृतः । शृह्रस्तु कथं निद्वाह्यणापाश्रिततत्सङ्गत्या किय-दिप ज्ञास्यति । चित्रयस्तु रचाधिकारदेषणे समाने विद्वन्त्वे ततोऽपि द्विगुणं दण्ड्यते । नाह्यणे तु दण्डविधा न तृप्यति । चतुः षष्टिशतमष्टविशं वा शतमिति । तस्य हि प्रवचनमुपदेष्ट्रतं वाधिकं च—यतो रच्चा ततो भवेत् । प्राकृतजनस्य तिर्यक्रप्रख्यस्य कोऽपराधः । अविद्वासो गुणदोषानिभज्ञा अकार्यं प्रवर्तन्ते । विद्वानिप तथैव चेद्वर्तेत हन्त हतं जगत्, तृतीयस्य शिचितुरभावात् । तदुक्तं 'द्वौ लोकविश्रुतौ राजा नाह्यणश्य बहुश्रुत' इति । रोज्ञः पूर्वेण दण्डाधिक्यमनेन नाह्यणस्य ।

म्राधिक्यमात्राविधिश्चायं न यथाश्रुतसंख्याविधिः— त्राह्मणदण्डे ऽनवस्थाश्रवणादयं वायं वेति । न च विकल्पो युक्तो व्यवस्थाहेतुत्वाभावात् । तुल्यवलस्यैव विकल्पस्य परविषयाश्रयातुपपत्तेः । को हि राजा द्विजगुणमुत्सृब्य चतुःषष्टि प्रहोष्यति । यदि परमदृष्टार्थो दण्डो विकल्प उपपद्येत— न च।दृष्टार्थो ऽयिमत्युक्तम् । तथा च गौतमः— (१२ ।१७) ''विदुषो ऽतिक्रमदण्डभूयस्त्वम्'' इत्याह् । तस्मादनवस्था विधित्वं व्याहन्ति । न च गुणापेचो विकल्पो युक्तो नष्टादिश्लोकेनैव सिद्धत्वात् । श्रर्थवत्त्वा च्चात्र विध्यवगतिः । स चाधिक्यविधा लब्धालंबन इति न यथाश्रुतपरिकल्पने विकल्पने समर्थः ॥ ३३७–३३८॥

वानस्पतां मूळफळं दार्वज्यर्थं तथेव च ॥ त्यां च गोभ्या ग्रासाथेमस्तयां मनुस्ववीत् ॥ ३३९॥

वनस्पतय एव वानस्पत्यं वृत्ताः । स्वार्थे प्रत्ययः । गुसार्थं गृह्यमाग्यमस्तेयं वंशांकुरादि । सूलफलं वनस्पतीनामन्यद्विससस्यादि । सूत्रादिगणेऽप्रासार्थं मूलफलं खाइरणे दण्ड उक्तः ।

स्रात्यवचनं प्रासार्थमात्रार्थम् । स्रचोणवृत्तेरपि कथंचिजातलील्यस्य स्मृत्यन्तर-दर्शनाचापरिवृतेश्च दण्डः। तथा च गीतमः (१२ । २८) ''पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चापरिवृत्तानाम्'' इति ।

दार्वग्न्यर्थम्—ग्राहिताग्नेरसंनिहिते वनस्पताबुद्वात्यग्नै। तद्धारणार्थं काष्ठमदे। पं पालाशीर्वो समिधा व्यादध्यात्। ग्रप्रचुरपलाशे च ग्रामे कथं स्यादित्यादिति यदि गृह्येरत्र दे।व:। तृषां च गैरियः। तादथ्यं चतुर्था। गोप्रहणात्प्रस्तरार्थं देष एव। ये तु प्रासार्थपदेन गवामभिसंबन्धमिच्छन्ति तेषां गोर्थ्य इति नोपपद्यते। षष्ठी हि तत्र युक्ता।। ३३६।।

योऽद्त्तादायिने। इस्ताछिप्तेत ब्राह्मणो धनम् ॥ याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तयेव सः॥ ३४०॥

अतिदेशोऽयम् । यो ब्राह्मणश्चौरानुग्जीवित स चौरवहण्ड्यः । याजनाध्याप-नेनापि । ग्रापः क्रियान्तरसूचकः । तेन प्रतिप्रह्पीत्याद्यायादि गृह्यते । चित्रयादीना-मन्यथैव वृत्तिः वार्तादि । स्वकर्मणा चेरधनं गृह्णताम् । ब्राह्मणश्रहणं तु 'मया किल धर्मणार्जितं याजयता'इत्यभिमाननिवृत्त्यर्थम् ।

श्रदत्तमादत्ते गृह्णातीलद्त्ताद्यो चोरः। लिप्सेत लब्धुमिच्छेत्। अगृहीतास्विप दिच्यासु तत्संबन्धादेव चौरनिश्रहः॥ ३४०॥

> हिनोऽध्वगः सीणहत्तिहाविक्ष् हे च मूलके।। आददानः परक्षेत्राच दण्डं दातुमहित ॥ ३४१॥

द्विजमहणं श्द्रपतिषेधार्थम् । स्राध्वगा नैकमामवासी । तत्रापि सीरावृत्तः चीण-पथ्योदनः । द्वाविस् दण्डो । स्लाके । प्रदर्शनार्थं चैतत् । परिमितहरीतकमुद्गादिश-मीधान्यानाम् । तथा च 'शमीत्रपुसयुग्यवासेषु च नाप्रतिषेध'' इति स्मृत्यन्तरम् । परसेचात्परकीयस्थानादित्यर्थः—परिवृतादिष ॥ ३४१ ॥

> असंदितानां संदाता संदितानां च मोक्षकः ॥ दासारवरथहर्ता च प्राप्तः स्थाचोरिकल्बिषम् ॥ ३४२ ॥

पश्चादया विमुक्तशृङ्खलादिबन्धना मुस्तादियवभूयिष्ठेषु विजनेषु वार्यन्ते। तत-श्चेनिद्रायित स्वामिनि पाले वा कश्चित्सन्दानवतः कुर्यात् खलीनकबन्धादिना—नृतं निनीषत्यसाविति शङ्कया—चौरवदण्ड्यः। यस्तु स्वामिगृहच्युतं यूथभ्रंशागतं वा रिचतु-मेव वा बध्नीयात्र तस्य देषः। एवं गवादीनामिष गले दामादिसंजनने एष एव दमः। ये च संदिताः पादस्थशृङ्खलादिना तेषां मेश्चिकः। दासांश्च रहसि प्रोत्साह्य भक्त-दासादीनपहरति 'भ्रष्टं ते बहु ददामि किमेतं भजसे' इति। कुलीनानां हरणे वध दक्तः 'पुरुषाणामित्यत्र' (३२३)। भ्रनेन दासानामुच्यते। यथा तत्रैव कुलीनमुक्तमेव-मत्रािष प्रोत्साह्य नयनं श्रहणं न कर्तव्यम्—तत्र प्रबलादिना चौर्येण वेति। स्वश्वत्यस्य-हतिति। भ्रश्वानां रथानां च। महापश्चामित्यत्र (३२५) राजसंबंधिनोऽश्वाः, इसे तु जनपदानाम्। तत्र राजेच्छया दण्डः, इह तु नियतो वधः। यद्यपि वह्रवश्चारदण्डा-स्तथापि रम्सन्तरे

''बंदिमाहांस्तथा वाजिकुकाराणां च हारिणः। प्रसद्ध घातिनश्चैव शूलमारापयेत्ररान्।।'' इति । इहापि सामान्यते। 'येन येने'त्युपकम्य' (३३४) 'तत्तदेव हरेदिति'। ध्रन्ये त्वध-युक्तो रथ इति सामान्यं मन्यन्ते—प्रदर्शनाञ्चाश्वगोरथादीनाम्। तत्र केवलानामश्वानां रथस्य च दण्डश्चिन्त्यः। स्मृत्यन्तरे केवलानामश्वानां चै।रदण्डस्योक्तत्वात् रथयुक्तानामपि सिद्धः। ये तु प्रोत्साह्य नयनं 'हरणं' मन्यन्ते तेषामश्वरथशब्देन रथकारो ल्रन्यते—रथक्तेति। तच्च सर्वशिह्यर्थम्। शिह्यिनां हरणे चै।रदण्डः। ध्रश्वानामपि प्रोत्साहनं वडवादर्शनेन ॥ ३४२॥

अनेन विधिना राजा छवाएाः स्तेननिग्रहम् ॥ यशोऽस्मिन्माप्तुयाछोके मेत्य चात्रतम सुखम् ॥ ३४३॥

स्रानेनान्तरप्रकान्तेन मार्गेण चौरिनियहं कुर्वािश यशः सकलजनसाध्वादे। स्राह्मिल्लीके यावजीवम्—प्रेत्य मृतश्चानुत्तमं स्वर्गाख्यं सुख्मश्रुत इति । प्रकरणेपसंदारे। ऽयम् ॥ ३४३॥

ऐन्द्रं स्थानमभिषेण्तुर्यशरचाक्षयमव्ययम् ॥ नेपिक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥ ३४४॥

'सह।' बलं, तेन वर्तते साहसिकः । दृष्टादृष्ट्दोषानपरिगण्य बलमात्रमाश्रित्य स्तेयिहं सासंप्रहृणादिपरपी हाकरंषु वर्तमानः प्रकाशं पुरुषः 'साहसिकः' । तदुक्तं ''स्यात्सा हुसमिति'' (३३२) । न स्तेयादिभ्यः पदार्थान्तरं साहसं, किन्तु प्रसह्यकार-णात् तान्येव 'साहसानि' भवन्ति । यद्प्यिम्हाह्वस्वपाटनादि तदिप दृश्यनाशात्मक-त्वात्सिद्धमेवेति । तस्य निप्रहात् नापेस्ते न विलंबेत चण्णमिप्—यहा गृहीतस्तदैव निगृहीतव्यः । इन्द्रस्वामिकं स्थानं स्वर्गाख्यमैन्द्रं तदाभि मुख्येन प्राप्तुमिच्छन् । प्रथवा स्वमेव राज्यपदमैन्द्रमिवेच्छन्नविचालित्वसामान्यम् । निप्राह्यनिप्रहेण हि प्रतापानुप्रहाभ्यां प्रजा अनुप्रवर्तन्ते । तदुक्तं ''समुद्रमिव सिन्धव'' इति । यशोऽस्यम-व्ययं च हे विशेष्ये हे विशेष्ये —स्थानमञ्चयं यशोऽच्चयमिति । प्रथोभयेनापि यशो विशिष्यते—स्वया मात्रापचयः, व्यया निरन्वयिनाशः । द्रभयमित तन्नास्ति । म मिलनीभवित यशो न कदाचिद्विच्छवते । भूतार्थवादस्तुतिरियम् ॥ ३४४ ॥

वाग्दुष्टात्तस्कराचेव दण्डेनेव च हिंसतः।। साहसस्य नरः कर्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः॥ ३४५॥ अयमपरार्थवादे। निमहविधिस्तुत्यर्थः। वाचा दुष्टो वाग्दुष्टुस्तस्करभ्चीरद्राहे-नैव—दण्डपारुष्यकृत्। 'दण्डः' महरग्रोपलचणार्थः। त्रिभ्य एतेभ्योऽनन्तरातिकान्तेभ्यः पापकारिभ्योऽयमितशयेन पापकृत्तमः॥ ३४५॥

> साहरो वर्तमानं तु ये। मर्वयति पार्थिवः ॥ स विनाशं वजत्याद्य विद्वेषं चाचिगच्छति ॥ ३४६॥

अयमप्यर्थनादः । साहसे स्थितं पुरुषं यो मर्पयति । प्रकृत्यर्थेऽयं धिच् । यो मृष्यति चमते। स विनाशं प्राप्नोति हेष्यतां च प्रजासु प्राप्नोति हेष्येश्चाभिभूयते ॥३४६॥

न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ॥ समुत्सजेत्साहसिकान्सर्वभूतभयावहान् ॥ ३४७॥

श्रत श्राह पार्श्वस्थस्य कस्यचित्सनेहहेतारमात्यादिना प्रार्थ्यमाना न मृख्येत्। श्रथमा स एवातिबहुधनं ददातीति नोपेचेत। सर्वेषां भूतानां भयमावहन्ति साहसिकाः। श्रयमप्यर्थवादः ॥ ३४७॥

> शस्त्रं हिजातिभिग्नीहां धर्मा यत्रोपरुध्यते ॥ हिजातीनां च वर्णानां विष्तवे कालकारिते ॥ ३४८ ॥ आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सङ्गरे ॥ स्नीविमास्युपपत्तो च झन्धरोण न दुष्यति ॥ ३४९ ॥

''वैणवीं धारयेद्यष्टिम्'' इति (४। ३६) विधानादनुमितशस्त्रप्रद्याः श्रोत्रियाः। स्वबताविष्टं भवति च साहसिके बलातिशयधायि शस्त्रम्। धतः साहसिकत्वाशङ्कया शस्त्रहणमप्राप्तं विधीयते। शस्त्रं द्विजातिभिर्याह्यमिति। एतावता वाक्यं विचिखयते। स्रविशिष्टं तु ''इन्धर्मेण'' इत्यनेनाभिसंबध्यत इस्रते। द्वे एते वाक्ये।

ये त्वेतेष्वेव निमित्तेषु महणभिष्छन्ति नान्यदेति तेषामतर्कितोपनतातताथिमुखप-तितस्यासस्य का गतिः। न हि ते शस्त्रमहणं तस्य प्रतिपालयन्ति।

अधैवं व्याख्यायते—''धर्मो यत्रोपरुद्ध्यते'' ''विष्नुवे कालकारिते'' राजिन व्यति-कान्ते इसंस्थायां प्रवृत्तायां शक्षं प्राह्मम् । अन्यदा तु सीराज्ये ''राजैव रक्षतीति"—न हि प्रसार्थ इस्तौ राजा प्रतिपुरुषमासितुं शक्तोति । भवन्ति केचिद्दुरात्मानो ये राजपुरु-षानिप शुरतमाभियुक्तान्वाधन्ते शक्कवतस्तु विभ्यतीति सार्वकालिकं शक्कधारगां युक्तम् ।

कि पुनर्भ हणमात्रं विभीषिकाजननमात्रम् १

नेत्याह । घ्रन् अभेषा न दुष्यतीति । हिसापर्यन्तोऽयग्रपदेशः । यत्वापस्तंबे-नोक्तं (१।१०।६) 'न ब्राह्मणः परीक्तार्थमि शक्षमाददीतेति''—ग्रसित यथा-भिहिते निमित्त ग्राक्षणस्य प्रतिषेधो न ग्रह्मणस्य । विकाशा हि परीक्यन्ते ।

धर्मस्यापराधी यदा यज्ञादीनां विनाशः कैश्चित्कयते। वर्णानां विद्वावी-ऽव्यवस्थानं वर्णसंकरादि। कालकारिते राजमरणाद्दे। तत्र स्वयनकुटुंबरचार्थ शस्त्रं प्राह्मम्। अन्ये तु परार्थमप्यस्मिन्नवसरे। तथा च गैतिमः (२१।१६) "दुर्बलिहंसायां च विमीचने शक्तश्चेदिति"।

उक्तं यज्ञविनाशसङ्करिन वृत्त्यर्थं शक्ष्यहण्यम्। निसित्तान्त्यमाह ख्रात्मनञ्च परिचाणे। परिः सर्वतामावे शरीरभार्याधनपुत्ररत्तार्थं घ्रन्धरीण न दुष्यति।

दिस्यानां च संगरे। १वरे। । यदि यज्ञार्ध किल्पता दिच्याः केश्चिदपिहयेरं- स्तदा तिश्वानां योद्धन्यम् । अन्ये त्वेवमिसंबद्धन्ति दिस्यानां हेताः संगरे — यद्यु- परोधः प्रवृत्तो धर्मे । प्रवृत्ते 'दिच्यासंगर' इति ।

स्वीवियाणासभ्यवपितः परिभवः। यत्र क्षियः साध्वयो हठात्केनचिद्रुपगम्यन्ते हन्यन्ते वा। एवं त्राह्मणाः केनचिद्धन्यन्ते। तत्र प्रन्खङ्गादिना न दुष्यति। हिंसातिषेधातिक्रमो न क्रतो भवतीत्यर्थः। त्रसति प्रतिषेधे कामचारप्राप्तौ विध्यन्तरपर्यालोचनया गैतिमवचनमनुध्यायमानेन "दुर्वलहिंसायां विमोचने शक्तरचेत्" (२१।१६) इत्यवश्यं हनने प्रवर्तितव्यम्।

त्रथ प्रतिहारशङ्का भवति तदा सर्वत एवात्मानं गोपायेदित्युपेचा ॥ ३४८-३४६॥ आत्मपरित्राणार्थमविचारेण योद्धव्यम् । तदनुदर्शयति

> गुरुं वा वालाद्यों वा जाह्यणं वा बहुश्रुतम् ॥ द्याततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयंन् ॥ ३५०॥

'श्राततायी' उच्यते यः शरीरधनदारपुत्रनाशे सर्वप्रकारमुद्यतः। तमविचारयन् हन्यात्। गुर्वोदिश्रहणमध्वादः। एतेऽपि हन्तव्याः किमुतान्य इति। एतेषां त्वाततान्यित्वेऽपि वधो नास्ति। ''श्राचार्यं च प्रवक्तारम्'' इत्यनेनापकारिणामपि वधे। निषिद्धः (४।१६२)। ''गुरुमाततायिनमिति'' शक्यः संबन्धः। तथा सत्याततायिविशेषणमेतत्। तते। गुर्वोदिव्यतिरिक्तस्थाततायिनः प्रतिषेधः कृतः स्थाद्—वाक्यान्तराभावात्। प्रथ ''नाततायिवधे दे।ष''इत्येतद्वाक्यान्तरं सामान्येनाभ्यनुक्वापकमिति—तद्पि न, विधेर-श्रवणात्, पूर्वशेषत्या चार्थवादत्वे प्रकृतवचनत्वात्।

इह भवन्तस्त्वाहु:—यद्यपि 'म्राततायिनमि'त्येव विधिः, म्रविशिष्टोऽर्थवादः, तथापि गुर्वादोनां वधानुज्ञानम् । यते।ऽन्यदपकारित्वमन्यदाततायित्वम् । यो ह्यन्यां कांचनपीडां करोति न सर्वेण शरीरादिना सोऽपकारी, ततस्त्वन्य आततायो। तथा च पठ्यते—''उद्य-तासिविषाग्निभ्यां शापोद्यतकरस्तथा। आधर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजतः। भाषीतिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः। एवमाद्यान्विज्ञानीयात्सर्वानेवाततायिनः"।।

"श्रायान्ति मिति वचनादात्तशक्षो इन्तुमिभधावन्दारान्वा जिहीर्षन्हन्तव्यः। कृते तु दोषे किमन्यत्करिष्यतीत्युपेचा" इति ब्रुवते । तदयुक्तम् । यतः "प्रकाशमप्रकाशं वेति" वच्यति (३५१) । समानौ होतौ करिष्यन्कृतवांश्च । तस्मादायान्ति मित्यनुवादः – कर्तुमागतं कृत्वा वा गतमिति । श्राततायित्वाचासौ इन्यते । न च कृतवत श्राततायित्व- मपैति । नास्यात्मनो रचार्थ एव वध श्रात्मनश्च परित्राण इत्यनेनोक्तम् ॥ ३५० ॥

नातताथिवधे देषो हन्तुर्भवति कथन ॥ पकाशं वाऽमकाशं वा मन्युस्तं मन्युगृच्छति ॥ ३५१॥

न करचनेति। नाधमी न दण्डा न प्रायश्चित्तमिति। प्रकारां जनसमत्तम् । प्रप्रकारां विषादिदानेन येनकेनचिदुपायेन। सन्युः क्रोधाभिमानिदेवताऽसी सन्युः मृच्छ्रित। नात्र हन्तृहन्त्वयभावाऽस्ति। पुरुषयोर्थ प्राततायिकोध इतरेण हन्यत इत्यथवादाऽयम्। यथा प्रतिप्रहकामः "को मह्यं ददातु नाहं प्रतिप्रहीता न त्वं दाता तत्थ्य कुतः प्रतिष्रहदोषो समः" एवमत्रापि।

इह साहसिके दण्डो नाम्नातः। स दण्डपारुव्ये द्रष्टव्यः। इह त्वधिकतरः, यत उक्तं 'विज्ञेयः पापकुत्तम' इति (३४५) ॥ ३५१॥

> परदाराभिमर्शेषु महत्तान्नृत्महीपतिः ॥ उद्वेजनकरेदण्डेश्चिहयित्वा मवासयेत् ॥ ३५२॥

विवाहसंस्कृतायां श्चियां दारशब्दे। वर्तते । आत्मनाऽन्यः परः । आभिमर्शः सम्भोग आलिङ्गनादिः । आलिङ्गनं जनद्वयसमवायः, भोगजन्यायाः प्रोतेः प्रवृत्तिः प्रारंभस्तिन्नवृत्त्यर्थं दृतीसंप्रेषणादिना प्रोत्साहनम् । अय च संप्रहणमभिमर्शनं प्रचचते । तेनायमर्थः—परभार्योगमने प्रवृत्तं पुरुषं ज्ञात्वे द्विजनकरे स्तोच्णाप्रैः शक्तिश्लादि-भिरङ्क्षयित्वा नासान्नेदादिभिविवासयेत् । सर्वत्रात्र विशेषदण्डस्योक्तत्वादस्य विषयभावो न सामान्यदण्डोऽयम् । कि तर्हि । पुनः पुनः प्रवृत्तौ । इदं तु युक्तम् । अश्वभमानस्य विषयान्तरं प्रवासस्य धनदण्डस्य च कार्यभेदात्समुचयः । तथा दर्शयि-ष्यामः ॥ ३५२ ॥

तत्समुत्था हि लोकस्य जायते वर्णसंकरः ॥ येन म्लहराऽधमः सर्वनामाय कल्पते ॥ ३५३॥ समुत्यान मुत्पत्तिः । ततः परदारागमनात्सं करे। वान्तरवर्धारूपो जायते । येन जातेनाधर्मो मूलस्य लोकस्य दिवः पतिता वृष्टिस्तां हरत्यधर्मः । धर्मे हि सित 'भ्रादियाज्ञायते वृष्टिः''। न च संकरे सत्यपि कारीरीयागा नापि पात्रे दानमता दानयागहोमानां सस्योत्पत्तिहेतुभूतानामभावात्सर्वजगन्नाशसमयो भवति । तस्मात्या-रहारिकान् 'अधर्ममूलं वर्धसंकरः स्यादिति' सस्यादिनिष्पत्तिमूलां वा वृष्टि रचन्त्र-वासयेत् ॥ ३५३ ॥

परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयन् रहः ॥ पूर्वभाक्षारिता देषिः माण्डयात्पूर्वसाहसम् ॥ ३५४॥

संभाषः संभाषणं—तमालापं योजयन् कुर्वन्संप्रहणादिदोषेः तत्क्षीप्रार्थनादिभिः पूर्वमासारितोऽभिशस्तः—'श्रयमेनामुपजपती'त्यमुत्र दृष्टदेषः शंक्यमानदोषो वा चपलः। रहः उद्वातादो—निषद्धसंभाषण इति केचित्। कारणादप्यन्यपत्न्या संभाषणं कुर्वन्प्रथमसाहसं दण्डं प्राप्तृयादापियत्वय इत्यर्थः ॥ ३५४॥

यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमिभाषेत कारणात्॥ न देषं प्राप्त्रयात्किचिन हि तस्य व्यतिक्रमः॥ ३५५॥

पूर्वस्य प्रत्युदाहरणमेतत्। **समासारिता**ऽप्यकारणात्संभाषयन्मिश्रयन्पूर्वदण्ड-भाक् ॥ ३४४ ॥

> परिस्थं योऽभिवदेत्तीथंऽरण्ये वनेऽपि वा॥ नदीनां वाऽपि संभेदे स संग्रहणमाष्ट्रयात्॥ ३५६॥

'परस्य पत्न्येति' प्रकृते पुनः परस्चीग्रहर्णं मातृभगिनीगुरुपत्न्यादीनामप्रतिषेधा-र्थम्। न हि ताः सत्यपि परसंबन्धित्वे परकोव्यपदेश्याः।

तीर्यमुच्यते येन मार्गेश नदीतडागादिभ्यो जलमानेतुमवतरित । स हि विजनप्रायो भवति । नानुदकार्थेन तत्र संनिधीयते । सङ्केतस्थानं तादृशमत्र कल्पितायामवश्यमेव गन्तव्यमहमपि संनिधीयमाना नाशंक्यो भविष्यामीति उदकार्थी दिवा शीचाचारं वा करिष्यन्प्रतिपालयित्रिति जना मंस्यन्ते । प्रदेशान्तरे तु किमत्रायं प्रतिपालयतीति शङ्का स्यात् । अतस्तीर्थे प्रतिषेधः । अर्ग्ययं हि ग्रामाद्विजनो देशो गुल्मवृत्तलतादिगहनः । वने वृत्तसंततो । नदीनां संभेदः समागमः । सोऽपि हि सङ्केतस्थानम् ।
संग्रहणं प्राप्तुयात् । परस्रोकामत्वं 'संग्रहण्यम्' । अतश्च यस्तत्र दण्डः
सोऽस्य स्यादित्युक्तं भवति । अनान्तारितस्यापि सत्यपि कार्ग्योऽयं प्रतिषेधः । यत्वा-

पत्तंबेनीक्तं 'नासंभाष्य खियमतिन्नजेदिति'' तदन्येषु संनिष्टितेष्वेतच्छाखङ्गेषु प्रकाश्ये—-'भगिनि नमस्ते' इटाइभिनादनमविलम्बमानेन कर्तव्यम् ॥ ३५६ ॥

> उपकारिकगकेतिः स्पर्शे भूषणवाससाम्।। सह खटवासनं चेव सर्व संग्रहणं स्मृतम्।। ३५७॥

या न केनचित्संबन्धेन संबन्धिनी तस्या वश्चमाल्यादिदानेन उपकारकरणम् । तथा भेगजनपानादिना । केलिः परिहासे। वक्षभणितादिना । स्पर्शे भूषणवाससाम् । भूषणं हारकटकादि तदङ्गलगं—तदीयमेतहेति ज्ञात्वा विनाप्रयोजनेनान्यगृहीतमपि स्पृथ्यते । एकस्यां खट्वायामसंसक्ताङ्गयोरपि सहासनम् । सर्वमेतत्तुल्यदण्डम् ॥३५७॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्पयेत्राया॥ परस्परस्यानुमते सर्व संग्रहणं स्मृतम्॥ ३५८॥

स्रदेशस्पर्शस्य—यत्र विनेव तत्स्पर्शनं गमनागमनादि संसिध्यति । महाजनसंकुले न दोषः । तथा शरीरावयवोऽपि 'देशः' । तत्र हस्तस्कंधधृतभाण्डावरोपणे तत्स्पर्शे न देाषः । स्रोष्टिचबुकस्तनादिषु देाषः । तथा वा स्तनादिस्पर्शेनोत्पीडितो यदि तत्सहते 'मा कार्षी'रित्यादिना न प्रतिषेधति । परस्परस्थानुमते मतिपूर्वमेतस्मिन्कृते दे।पे।ऽयम् । न पुनः कर्मादौ । स्वलन्तो पुरुषं कण्ठेऽवलंबते—पुरुषो वा स्तनान्तरे क्रियं तद्धस्तगृही-तद्रव्यादानप्रवृत्तौ—शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पततीतिवत्ताविष न दुष्येताम् ॥ ३५८ ॥

ग्रजाहाणः हणे भाणान्तं दण्डमहित ॥ चतुणीमणि वणीनां दारा रक्ष्यतमाः सदा ॥ ३५९ ॥

उक्तं संप्रहणस्वरूपम्। दण्ड इदानीमत्रोच्यते। स्रज्ञाह्मणः चित्रयादिः संग्रहणे कृते चतुर्णामणि वर्णानां हीनोत्तमजातिभेदमनपेच्य प्राणान्तं प्राणयाजने मारणे पर्यवसितं दण्डमहीता।

कथं पुनर्जीह्मण्यां श्र्ह्रायां च संगृहीतस्य समा दण्डः।

ग्रत्र हेतुस्वरूपमधेमाह दारा रष्ट्यतमाः सदा। सर्वस्य कस्यविद्राज्ञा दारा धनशरीरेभ्ये। तिशयेन रच्याः। तुल्ये हि सङ्करे शूद्रस्यापि कुलनाशः। एतदुक्तं भवति। वाचनिकोऽयमधेऽत्र हेतुर्वक्तव्यः, उक्तोऽसा।

अत्र पूर्वे व्याचल्युः—न सर्वस्मिन्संप्रहणे प्रागुक्तदण्डोऽयम्। कि तर्हि मुख्ये स्पर्शिवशेषे जन्यप्रीतिविशेषात्मके गमने। कथं हि तीर्थादिष्वभिवदनं गमनं च सम-दण्डावुपवहोयाताम्। तस्मादबाह्यणः शूद्रो द्विजातिस्त्रीगमने प्राण्यच्छेदाही नान्यः।

न हि विषमसमीकरणं न्याय्यम् । ध्रतश्च प्रागुक्तेषु संप्रहणेष्वनुवन्धायपेक्तया दण्डः कल्प्यः । यत्रैवं निश्चितं गमनार्थ प्वायमुपकारिक्रयादिकपक्रमस्तत्र मुख्यदण्ड एव युक्तः । न द्यत्र वैषम्यमस्ति । दष्टं चैतदुभयत्रापीति । यचेदमुक्तं—"यद्यत्रायं दण्डो मुख्ये संप्रहणे कि करिष्यतीति"—नैवान्यनमुख्यसंप्रहणमस्ति । न द्यस्य लैकिकः पदार्थाऽन्वधृतो येन परदारोपकारादौ प्रयुक्त इत्येवमस्यैव । यं च भवान् मुख्यं संप्रहणं मन्यते तत्र महान्दण्डः । प्रतिषिद्धं परक्षीगमनं शाखं पर्यनुयोज्यमिति चेत् उपकारादाविष प्रविषेधं विद्धि । प्रतिषेधवद्धि प्रायश्चित्तमित् तुल्यं प्रसक्तमिति चेत्का नामेयमनिष्टापितः । किन्तु प्रसक्तेत यदा संप्रहण्यश्चदेन तदुक्येत । सिक्ते हि रेतसि गमनाद्यभिधानम् । यत्र यादशो दण्डस्तत्र वत्समानं दुःखं प्राप्तम् । धतोऽस्मिन्वपर्यये रेतःसेकनिमित्तं प्रायश्चित्तं तब्द्ववदेनाभिधानात् उपकारादी कल्प्यम् । यदि च संलापादी स्वल्पे। दण्डः स्यात्तदा प्रवर्तेत्व । ततश्च परक्षासंलापादिभूतेनान्येनाभिभवता व्यादीपितमन्मधाः स्मरशराद्धव्य-माणाः शरीरनिरपेका राजनिप्पहं न गण्ययेयुः । आद्यायामेव तु प्रवृत्तौ गृद्यमाणेष्व-प्रवन्धवृत्तौ रागे शक्यं निराकरणम् । तस्मात्परक्षोमुपजपतामेव महादण्डो युक्तः ।

इह त्वन्तग्रहणादादिभूतेनान्येन दण्डेन भवितव्यम्। न ह्यसत्यादावन्ते। भवन्ति। प्राणोऽन्ते। यस्य प्राणान्तस्तावत्पातियत्वयो यावत्प्राणेषु पत्ति। तेन सर्वस्वग्रहणाङ्गच्छे-दाद्यपुक्तं भवति। एकैकस्य च दण्डत्वमन्यत्र ज्ञातं न समुदाये दंड्यते इति बहुदण्डे-द्वाम्नातेषु स महान् यो द्विजातिस्त्रीसंग्रहणेऽत्राह्मणस्य। श्रते। युक्तेव मारणकल्पना सर्वत्र। तत्र कुलस्त्रोभिरिनच्छन्तीभिर्भर्त्रमतीभिः संगृह्ममाणस्य प्राणापहरणं हीनजा-तीयाभिरपि॥ ३५-६॥

भिक्षुका वन्दिनरचेव दीक्षिताः कारवस्तथा ॥ संभाषणं सह स्रोभिः इषु रमतिवारिताः ॥ ३६०॥

भिष्नुका भिचाजीविनो भिचायाचनारूपं संभाषणसवारिताः कुर्यु येदि स्वामिना न निषिद्धाः । स्रथवा नैते वारियतव्याः । वन्दिनः स्तावकाः । दीक्षिता यहे स्ति-वनार्थं संभाषरन् । कार्वः सूपकारादयः । एते तीर्थादिष्वपि न निवार्थाः ॥३६०॥

न संभाषां परस्रीभिः मतिषिद्धः समाचरेत् ॥ निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवणः दण्डमहित ॥ ३६१॥

केचिद्धित्तुकादीनां निवारितानां संभाषणे दण्डोऽयमिति मन्यन्ते। तदसत्। नैव ते निवार्थो इत्युक्तम्। कुतश्च भित्तुकाणां सुवर्णो दण्डः। तस्मात्कोऽपि प्रकाशमना-चारिते।ऽपि कथंचिक्रिषिद्धः स्वामिना समाचरन्सुवर्णे दण्ड्यः।। ३६१।। नेव चारणदारेषु विधिनित्मीपनीविषु ॥ सज्जयन्ति हि ते नारीनिगृहाश्चारयन्ति च ॥ ३६२॥

यः संभाषग्रप्रतिषेध उपकारक्रियाप्रतिषेधरच नेष चारग्रदारेषु स्थात । चारग्रा नटगायनाद्याः प्रेच्चग्रकारिणः । तथा ग्रात्मापजीविषु वेषेग्र जीवत्स ये दाराः । ग्रथवा ऽत्मजायैव ''ग्रधी ह वा एष ग्रात्मेति" तां य उपजीवन्ति उपपतिच्यकाः । सज्ज-यन्ति संश्लेषयन्ति ते चारग्राः परपुरुषेग्र । निश्रहाः प्रच्छन्नम् । ग्रापग्रभूमी न तिष्ठन्ति । गृहवेषत्वादेव ताः प्रसिद्धवेश्याभ्यो भिद्यन्ते । चारगन्ति च ता मेणुनं प्रवर्त-यन्ति नेत्रभूविलासपरिष्ठासादिभिः पुरुषानाकर्षयन्ति । तदनुज्ञानं 'सज्जनं', 'चारग्रं' संप्रयोग एव । ग्रथवा स्वा नारीः 'सज्जयन्ति' योजयन्ति, ग्रन्याश्च स्वक्रोभि'श्चार-यन्ति' प्रवर्तयन्ति वेश्यात्वं क्रदृनीत्वं च स्वदाराग्रां कारयन्तीत्वर्थः ॥ ३६२ ॥

किंचिदेव तु दाप्यः स्यारमंभाषां ताभिराचरन्।। भेष्यासु चैकभक्तासु रहः मज्ञजितासु च ॥ ३६३॥

रहा प्रकाशं विजने देशे चारणनारीभिः संभाषां कुर्वन् किंचित्सुवर्णाद्यत्यन्ताल्पं सित्रशद्भागिकं जातिप्रतिष्ठाने अपेच्य दण्ड्यः। यता न परिपूर्णं तासु वेश्यात्वम्। भर्तृभिरनुज्ञाता हि ताः पत्न्यायन्ते। तत्र भर्तृ विज्ञानार्थं दृतीसुखेन व्यवद्दर्तव्यम्। न तु साचाचाभिरस्वतन्त्रत्वात्। प्रकाशं तु नृत्यन्तीनां गायन्तोनां वाऽभिनयतालादिनिक्रप-णावसरे कीदृशमेतदित्यादिप्रश्रद्वारं संभाषण्यमनिषद्धम्।

भेष्या दास्यः सप्तभिद्धियोनिभिष्यनताः। एकं भजन्ते एकभक्ता एकेना-वरुद्धाः। तत्रान्येऽत्यस्ति दण्डलेशः।

'मिपुनरणं दासीशब्द: संबन्धिशब्दे। य एव यस्याः स्वामी तस्यैव दासी---उत स्पकारादिशब्दवत् कर्ममूलकः'।

इह तावदाद्या एव स्थितिः। विशेषग्रोपादानेऽसामध्यीत्। या यस्य दासी वेश्या-वचान्यैः संसृज्यते, राजदासीव दासी वा, सा निगृद्यते। सा चेन्नावरुद्धा न देषः संग्रहृग्ये। अवरुद्धायामनेन दण्ड उक्तः। रिक्थविभागे चैतन्निपुग्यं वक्त्यामः। अव्व-जिताः अरुक्ताः श्रीलिमित्रादयः। ता हि कामुक इव लिङ्गप्रच्छन्नाः ॥ ३६३॥

योऽकामां द्वयोदक्यां स सद्यो वयमहित ॥ सकामां द्वयंस्तुल्यो न वयं माण्ड्याक्तरः॥ ३६४॥

प्रासिक्किमित्स । तुल्यः समानजातीयः। सोऽनिच्छन्तीं कुमारीं द्रष्ये-कीमायदिपच्यावयेत्कोपुरुषसंभागेन-सद्यस्तिस्मन्नेवाहन्यविलंबं हन्तव्यः। सका- माया दूषणे नास्ति वधप्राप्तः। यद्यात्र भविष्यति तद्वच्यामः। यद्यपि तुल्य इत्ये-वात्र श्रुतं वधोऽपि जात्यपेत्तायामवरयंभाविन्यां प्रत्यासत्त्या संवध्यते ॥ ३६४॥

> कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किं चिद्पि द्रापयेत्।। जघन्यं सेवमानां तु संगतां वासयेद्यृहे ॥ ३६५॥

जातिधनशोलविद्यानामन्यतमेनापि पितृकुलादुत्कृष्टं भजन्तीं प्रवर्तितमेथुनां न किचिदण्डयेत्। कन्यायाः खातन्त्र्याभावात्तद्रचाधिकृतानां पित्रादीनां दण्डे प्राप्ते प्रतिषेधः। जधन्यं जात्यादिभिर्द्यां सेवमानां मेथुनायोत्कलयन्तां संयतां निवृत्त-क्रीडाविद्यारां कञ्चिकिभिरिधिष्ठतां पितृगृह एव वासयेद्यावित्रवृत्ताभिलाषा संजाता। प्रथ द्योनजातीये निर्वृत्तप्रोतिविशेषा तदा ग्राऽन्त्योच्छ्वासात्संयतेव तिष्ठेत्।। ३६५॥

> उत्तमां सेवमानस्तु जवन्यो वधमहित ॥ शुर्क द्वात्सेवमानः समामिच्छेत्पिता यदि ॥ ३६६॥

धकामायाः कन्याया दूषणे व्राह्मणवर्जमिवशेषेण हीनोत्तमानां वध एव दण्ड इत्यु-क्तम् । सकामाया दूषणे त्विदमाहः । उत्तमां रूपयावनजात्यादिभिः । जधन्याऽ-त्यन्तिनकृष्टः । नातिसाम्येऽपि गुर्णविध्यः । समां तु गच्छन्सकामां स शुल्कमासुर-विवाह इव पित्रे दद्यात् । न चेदिच्छति पिता तदा राह्ये दण्डं तावंतम् ।

''नतु च गान्धर्वेऽयं विवाह 'इच्छयाऽन्यान्यसंयोग' इति । तत्र न युक्तो दण्डः ।'' केनोक्तं गान्धर्वे नास्ति दण्डः । अत एव नायं स्वतीधर्मः, न चायं विवाहः, अग्निसंकाराभावात् । यदिष शाक्तन्तले व्यासवचनममन्त्रकमनिवकिमिति वहुष्यंतेन काम-पीडितेनैवं छतम् । न चेच्छासंयोगमात्रं विवाहः । स्वोकरणोपायभेदादष्टी विवाहाः, न पुनर्विवाहभेदात् । वृत्तवरणं तत्र पुनः कर्तव्यमेविमिति । अथवा ऋतुदर्शनोत्तरकालं गान्धर्वः । प्रागृतोः शुक्को दण्डो वा ।

''श्रथ कन्यायाः का प्रतिपत्तिः ?'' तस्मा एव देया । निवृत्ताभिलाषा चेत्काममन्यत्र प्रतिपाद्या । शुल्कप्रहणं चात्रापि सकुदुपभागनिष्कृत्यर्थमस्त्येव । वरश्चेन्निवृत्ताभिलाषा हठाद्याहियतव्यः ॥ ३६६ ॥

> अभिषहा तु यः कन्यां कुर्याहर्षण मानवः।। तस्याग्रु कत्यां अंगुल्यो दण्डं चाहति षटशतम्।। ३६७॥

्षविष सकामा कन्या पित्राहयस्तु तस्याः सन्निहितास्तानिन्छते। भिष्हाभि-भूय दर्पेण वलेन—कः कि कर्त्तुं में शक्तः—कन्यानुरागमात्राश्रितः कन्यां सुविद्धि- कुर्याद्वपयेत्। प्रनेकार्थः करोतिः। तस्याशु कत्याः छेत्तव्या प्रथाङ्गितयः। पट्-शतानि वा ६ण्ड्यः।

अन्ये तु यो ऽकामां दृषयेदित्यस्यैव वध्यर्थस्योपसंहारे। ऽयम् । ताडनात्प्रभृतिमारणं यावद्वध्यर्थः। तहेमां निकृष्टजातीयां च दृषयञ्च मार्थतेऽपि त्वङ्गुली अस्य च्छिचेत । ३६७॥

सकामां दूषयंस्तुलया नांगुळिच्छेदमाप्त्यात्।। इतितं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गिनिष्टत्तये।। ३६८॥

सकामामित्यनुवादः। पूर्वस्थापि सकामविषयात्। श्रभिषद्य करणे पूर्वः दण्डः, अप्रकाशं चौर्यवद्द्विशतोऽङ्गुलीच्छेदविजितः। अय कस्मिश्चित्पुरुषेऽनुरागवती कन्या तेन संयुष्यमाना कन्यात्विनवृत्तो सकामा येन विक्वतिक्रियते तस्यायं दण्डः। अथवा इस्तस्पर्शमात्रमिह दूषणम्। प्रार्थनीयायाः कन्याया इस्तस्पर्शः—मया स्पृष्टां ज्ञात्वा नान्य एतामर्थियव्यतेऽन्यिसमञ्जदागिणां मन्यमानः।। ३६८।

कन्येव कन्यां या कुर्यातस्याः स्याद्दिशतो दमः॥ ग्रुलकं च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्य ॥ ३६९॥

बालभावादूपादिद्वेषाद्वा कन्येव कन्यां नामयेत्सा द्विद्यातं दाऱ्या। शुल्करच त्रिगुणः।

किंपुनः शुल्कस्य परिमाणम् । एषामन्यतमरूपसीन्दर्याद्यपेत्तं सीभाग्य।पेत्तं च ।

शिफा रञ्जुलताप्रहाराः ॥ ३६८॥

या तु कन्यां प्रज्ञयांत्वी सा सद्यो मैाण्ड्यमहित ॥ अङ्ग्ल्योरेन ना छेदं खरेखोद्वहनं तथा॥ ३७०॥

खियां कन्यानां कन्यालिङ्गं नाशयन्त्यां सीएड्यं केशवपनं दण्डाऽङ्गुलिच्छेदे। वा। खरेणोद्वहनं केशच्छेदपचे। कन्याजात्यादिभेदान्नियाह्य भेदात् नैवर्णिकछीणां ब्राह्मः गादिकमेणेमं दण्डमिच्छन्ति मुद्राश्च कल्पयन्ति। ते प्रमाणाभावादुपेचणीयाः ॥३७०॥

भर्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्षिता ॥ तां श्वभिः खादयेद्राचा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥ ३७१ ॥

'लड्वनं' भत्तीरमतिक्रम्यान्यत्र गमनम् । तच्चेत् क्षी करेति । दर्पेण—बहवे। मे ज्ञातये। बलिने। द्रविणसंपन्नाः । क्षीगुणो रूपसीभाग्यातिशयसंपत् । किमनेन शीलरूपेणेत्येव

K-T

द्रणेश । तां स्वभिः खाद्येद्यावन्मता । संस्थानं देशः । बहवः संस्थिता यत्र जनाश्चत्वरादे। ॥ ३७१ ॥

> पुगांसं दाइयेत्पापं शयने तप्त आयसे।। अभ्यादध्युश्च काष्टानि तत्र दहोत पापकृत्।। ३७२॥

योऽसी पत्न्या जारः स स्नायसे लोहशयने तण्तेऽभिसमे छते दाहियतव्यः। तत्र च शयनस्थितस्य काष्ठानि वध्यवातिनेऽभ्याद्ध्युरूपरि चिपेयुः। यावत्काष्ठ-प्रहारैरिभिज्वालाभिः शयनतापेन च मृतः॥ ३७२॥

> संबत्सरेभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणा दमः॥ वात्यया सह संवासे चाण्डाल्या ताबदेव तु॥ २७३॥

स्रभिश्चरतस्तरपापकारीत्यभिशिष्ट्तः। यो यस्यां क्षियां संगृहीतः से। भिश्चरती दिण्डतः। स चेत्संवत्सरं प्रतिपाल्यातीते सँवत्सरे पुनस्तस्यामेव संगृह्यते तदा तस्यैकं वारमभिशस्तस्य सँवत्सरे गते पुनर्दृष्टस्य द्विगुणो दण्डः।

संवत्त्रसिद्यस्तस्येति समासपाठे कर्याचिद्योजना।

व्रात्यया सह संवासे ताबदेव। 'कि याबदेव पुनर्दुष्टस्य'। नेति व्रमः। तत्राप्युत्त-माधममध्यमानामनेकविधा दण्डः। तत्र को ऽसाविद्य 'द्विगुण' इति न ज्ञायते। किं तर्हि चाण्डाल्या संवासे यावदेव ताबदेव ज्ञात्ययेति। 'सहसं स्वन्त्यजिख्यमिति' (३८५)। 'त्रातः' पूगः संघरतेन चरन्ती पुंश्चलीति कथं चिद् यः कर्तव्यः। अथवा त्रातमहिति वात्येत्यस्तु—यकारो दण्डादिः। 'काच वातमहित।''या इनेकपुरुषे।पभाग्या पुंश्चली सा हि पुरुषत्रातमईति। अथवाऽनेकपुरुषस्वामिका श्रामस्य दोस्यश्च 'त्रात्याः'। ये तृद्वाहद्दीनां व्रात्यां मन्थन्ते—तेषां मतेन मुख्यः शब्दार्थः। ष्रयं हि व्रात्यशब्दः स्मृतिकारैः सावित्री-पतितेषु प्रयुक्तः। न च स्रीयां तत्संभवः। प्रथ स्रीयां विवाहस्य तदापत्तिवचनादुपनयनं तद्धीनपुरुषवद्वात्या,-गै।णस्तर्हि न सुख्यः। यदि नामोपनयनशब्दे। जुपनयने विवाहे प्रयुक्तस्तथाप्युपनयनहींना व्रात्य इत्युक्तेन विवाहहीन इति प्रतीयते । यथाऽसिंहोऽयं देश इत्युक्ते न सिंहशब्दस्य माणवके प्रयुक्तस्यापि देशस्यामाणवकत्वं प्रतीयते। धरित तत्र मुख्य इहासंभव इति चेन्नासंभवमात्रनिवन्वना गौणी प्रतीतिः, कि तहिं, संबन्धमपरमपेच्य । भवेदुपनयनशब्दे। विवाहे गै। या:, व्रात्यशब्दस्तु गै। या इति को हेतु: ? विवाहाभावनिवन्धन इति दुरुपपादम्। व्रात्यजापि—काकाजातः काकः श्येनाजातः श्येन इति—वात्येति शङ्कारते। व्रात्यसंबन्धप्रत्यासत्त्या हि तत्र रूपातिदेशप्रतिपत्तिः। व्रात्यभार्या तु सत्यिप संबन्धे न व्रात्यशब्देन शक्या ऽभिधातुम्। सो ऽयिमत्यभिसंबन्धे हि

पुंयोगादाख्यायामिति (पा० ४।१।४८) तथा भिवतव्यम् । तावतश्चायं भेदिविवत्तायां तिद्धितेनिति । तस्माद्यदि गौगो। त्रात्यशब्दो गृहीतव्यस्तज्ञाता प्रत्येया । स्रथशब्दार्थे त्रातमहितीति । विवाहभ्रष्टा तु न मुख्या न गै।गोति । न च विवाहभालः खोगां नियते। यत्कालाद्भ्रष्टा त्रात्याः स्युः । यदिप प्रागृतोविवाद्याः तद्दिप स्वयंवरस्य ऋतुमत्या विना तत्परेगाभ्यनुज्ञात एव काममामर्गां तिष्टेद्गृहे कन्या ।। ३७३ ।।

श्रूहो गुप्तमगुप्तं वा हैजातं वर्णमावसन्।। अगुप्तमङ्गसवस्वी गुप्तं सर्वेण होयते।। २७४॥

शूद्र श्राचाण्डालात । गुप्तं वर्णं द्वेजातं द्विजातीनां स्त्रिय श्रावसन्मैथुनेन गच्छन् रित्ततां भर्त्रादिभिः नियमेन दण्ड्यः । को दण्ड इति चेत् -- श्रगुटतां चेद्रच्छ- त्यङ्गसर्वस्वी हीयते । श्रङ्गं च सर्वस्वं तद्वान् । केन हीयते । प्रकृतत्वात्ताभ्यामे- वान्यस्यानिर्देशाद्विशेषस्यानुपादानात् । श्रपराच्येवाङ्गम् । गुटतं चेद्रच्छति सर्वेण हीयते । नैकेनाङ्गेन यावच्छरीरेणापि । हान्युदेशेनाङ्गच्छदेनसर्वस्वहरणमरणान्युप- दिष्टानि भवन्ति । हानिरस्य कर्तव्येत्यर्थः । तथा च गौतमः (१२ । २-३) "श्रायेस्त्रय- भिगमने लिङ्गोद्धारः सर्वस्वहरणं च । गुप्तां चेत्" ॥ ३७४ ॥

वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात्संवत्सर्निरोधतः ॥ सहस्रं क्षत्रिया दण्ड्यो माण्ड्यं मूत्रेण चाहित ॥ ३७५॥

वैश्यस्य सर्वस्वदण्ड इक्तः। इह तु साहचर्यात्सत्यपि द्विजातित्वे न वैश्यस्य समानजातीयागमे दण्डोऽयं कितिहि बाह्यणचित्रययोरेव। एवं चित्रयस्य ब्राह्यणोगमने सहस्रं मीण्ड्यं च मूत्रेण। उदक्षाने गर्दभमूत्रं ब्रहीतन्यम्।

श्रन्थे व्याचत्तते—ग्रन्यस्यानुपादानात्समानजातीय एव संवत्सरनिरोधनेन दण्डा-धिक्यम् । यदि संवत्सरमवरुद्धं करोति ततोऽयं दण्डः ।

श्राद्यमेव तु व्याख्यानं न्याय्यम्। न च समहीनोत्तमानां कथं समदण्डत्वमिति वाच्यम्। यत चर्कं 'सर्वेषामेव वर्णानां दारा रत्यतमाः सदा' इति ॥ ३७५॥

> ब्राह्मणीं यद्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपाधियो ॥ वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्सत्रियं तु सहस्रिणम् ॥ ३७६ ॥

अगुप्रा व्याख्याता। अष्टशीलाऽनाथा च। तह्गमने वेष्टगं पञ्चातं कुर्यात्। करोतिः प्रकरणाहण्डने वर्तते। दण्डयेदित्यर्थः। पञ्च शतान्यस्येति पञ्चशतः। बहुत्रोहिर्मत्वर्थीयः। तथा कर्तव्यं यथा पञ्च शतान्यस्य भवन्ति। "कि यद्धिकं तत्तस्यापहर्तव्यमित्यर्थः"। नेति व्रमः। तथा सति यस्य पश्च वै शतानि धनं वा न्यूनं तस्य दण्डो न कश्चिदुक्तः स्यात्। कस्तर्द्र्यः पश्चशतं क्रुयीदिति। दण्डाधि-काराद् दण्डं पश्चशतसंबन्धिनं क्रुयीत्।

एवं सहस्तिणं सिनियमिति। सहस्रमस्यास्ति दण्डो, न गृहे धनम्। प्रङ्गसर्वस्वीति (३७४) व्याख्येयं—तथा कर्तव्यं यथाङ्गं सर्वस्वं च तस्य दण्डो भवति।

चित्रयस्याधिको दण्डो रचाधिकृतो रचित तत्पुनः स एवापराध्यति ॥ ३७६॥

उभाविष तु तावेव झाह्मण्या गुप्तया सह ॥ विष्ठुतो शृद्भवहण्डयो दग्धन्यो वा कटाभिना ॥ ३७७॥

तावेव चित्रयवैश्या गुप्तया ब्राह्मण्या विष्णुती कृतमैधुनो मैथुनप्रवृत्तावेव शूद्रवहुण्ड्यो—'गुप्तं सर्वेण हीयत' इति (३०४)। द्रध्वट्यो वा कटाण्निना। वा शब्दे। वधप्रकारविकल्पे न वधविकल्पे। न हि शूद्रश्यागुप्ते वधादन्या दण्ड श्राम्नातः।। ३७७।।

सहसं ब्राह्मणा दण्डचो गुप्तां विषां बलाद्वनम् ॥ शतानि पश्च दण्डचः स्थादिच्छन्त्या सह सङ्गतः ॥ ३७८॥

गुप्ता अष्टशीलाऽपि यदि केनचिद्रस्यते पित्रा आत्रा बन्धुभिर्वा तां इठादू च्छन् सहस्तं ब्राह्मणो दाप्यः। गुप्ता शीलवती चेत्रवासनाङ्कनेऽधिके। अथापि शील-वत्यपि गुप्तशब्देनोच्यते—तथापि सहस्रमात्राद्वाह्मणे। सुच्यते। सङ्कनप्रवासने सर्वत्र सुखीक्रियेते परदाराभिमर्शे। ३७८।

मैण्ड्यं पाणान्तका दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ इतरेषां तु वर्णानां दण्डः पाणान्तका भवेत् ॥ ३७९॥

यत्र चित्रयादीनां वध उक्तस्तत्र ब्राह्मण्यस्य माण्ड्यम्। यथा ऽब्राह्मणः संब्रह्मणात्प्राणान्तं दण्डमहित—तथा तु पुमांसं दाह्यदेति । प्राणानामन्तं गच्छिति प्राणान्तं वा करेति प्राणान्तकः । ''अन्येष्विप दृश्यते'' (पा० सू० ३।२। १०१) इति ण्वुल् । अन्ये तु प्राणान्तिक इति पाठान्तरम् । प्राणान्ते भवः प्राणान्तिकः—अध्यातमादि-त्वाहुन् ।

इतरेषां ब्राह्मणादन्येषां चित्रयादीनां वर्णानां प्राणान्तिक एव श्रुतं मारणादि पूर्वमेव । तदनन्तरमिदमुच्यते । उच्यमानं मे।ण्ड्यं तच्छेषतया सहस्रं दण्डो विधीयत इति मन्यन्ते। अन्यथा ब्राह्मणस्य प्राणान्तदण्डाविधानात्कः प्रसङ्गो ब्राह्मणस्य येनैव-सुच्यते 'मौण्ड्य' प्राणान्तिक' इति । पुमांसं दाइयेदिति सामान्यविधानप्रसक्तमिति चेत्तत्रैव कर्तव्यं स्यात्तथा हि स्फुट' तद्विषयत्वं प्रतीयेत ॥ ३७६॥

न नातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितम् ॥ राष्ट्रादेनं वहिः छ्यत्सिमप्रधनमक्षतम् ॥ २८०॥

सर्वपापेिष्वति प्रकरणविधा न केवलं संप्रहणे ब्राह्मणो न हन्यते यावदन्येष्व-प्यपराधेषु । श्रापिशब्दो युगपत्सर्वपापकार्यपि ब्राह्मणो न जातु कदाचिद्धन्तव्यः । किं तिह तस्य पापकारिणः कर्तव्यम् । राष्ट्रादेनं विषयाद्वाह्मणं बहिःकुर्याद्विवीसयेत् । समग्रधनं सर्वस्वसहितम् । ग्राह्मतमचतशरीरम् । धनमप्यस्य नापहर्तव्यम् । कथं तिह दण्डो ब्राह्मणस्य । केचिदाहुर्निर्वासने त्वाधीयमानं स्वधनं निर्वास्य धनदण्डं प्रति-षेषति । ग्रान्ये तु समग्रधनं हतसर्वस्यं कृत्वा निर्वास्यत इति मन्यन्ते ।। ३८० ।।

> न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मो विद्यते सुवि ॥ तस्माद्स्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥ ३८१ ॥

पूर्वशेषोऽयमधेवादः। न ब्राह्मणवधादन्ये। बहुतरे। उध्मि दुःखफले। इस्ति। ब्राह्मणवधादन्ये। बहुतरे। उध्मि दुःखफले। इस्ति। ब्राह्मणवधादन्ये। बहुतरे। इस्य ब्राह्मणस्य राजा मारणमङ्ग्छदं वा सनसाइति। इस्य नेन्छत्।। इस्य ।

वैश्यश्चेत्सित्रियां गुप्तां वैश्यां वा सित्रियो ह जेत्।। या ब्राह्मण्यामगुप्तायां ताबुभै। दण्डमईतः।। ३८२॥

श्रगुप्ताया ब्राह्मण्या गमने वैश्यं पश्चशतं कुर्यात्सित्रयं सहस्रियमिति (३७६)। तत्र वेश्यस्य पश्चशतम्। य एव परिपालयति स एव चेन्नाशयति युक्तं तस्य दण्ड-मद्दन्वम् ॥ ३८२॥

> सहस्रं ब्राह्मणा दण्डं दाप्या गुप्ते तु ते व्रजन् ॥ शुद्राया क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेदमः ॥ ३८२ ॥

गुभे चित्रियावैश्ये गच्छन्द्राह्याः सहस्रं दण्ड्यः। प्रवासनाङ्कने स्थिते एव। शूद्राया गमने चित्रियवैश्ययोः साहस्रो दण्डः। सहस्रमेव साहस्रम्। स्वाधिकोऽण्। सहस्रं वा यस्मिन् दण्डेऽस्ति साहस्रो दण्डोऽत्र पदार्थः। मत्वर्थीयोऽण्॥३८३॥

क्षत्रियायामगुप्तायां वैरये पश्चरातं दमः॥ मूत्रेण मेण्ड्यम्च्छेत् क्षत्रिया दण्डमेव वा॥ ३८४॥

वैश्यस्य पञ्च शतानि दण्डः, अगुप्तां चेत् चित्रयां गच्छति । चित्रयस्य स एव । यदि वा मोण्ड्यं सुण्डनमृच्छेत्प्राण्ड्याद्वर्थमृत्रेग्य। एष एव वेश्यागमन उभयोर्दण्डः ॥३८४॥

> त्रग्रिस क्षत्रियावेश्ये शृद्धां वा ब्राह्मणा व्रजन् ॥ शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात्सहस्रं त्वन्त्यनिह्मयम् ॥ २८५ ॥

त्राह्मणस्य चित्रयाद्यगुप्तास्त्रीगमन उभयोर्दण्डः। स्नाह्मणस्य चतुर्ष्विप वर्णेषु गुप्तागमने सहस्रम्। तत्रायं सहस्रपणदण्डसंप्रहः। त्राह्मणस्य चतुर्षिप वर्णेषु गुप्तागमने सहस्रम्। श्रोत्रियदारेषु प्रवासनाङ्कते। स्नासनाङ्कते। श्रोत्रियदारेषु प्रायित्रिः चमहत्त्वादेव कल्प्यते। स्रगुप्तागमने पञ्चशतानि प्रवासनाङ्कते। यद्यप्यगुप्ता परदारा-व्यपदेश्या भवति विवाहसंस्कारे सति—, तथापि स्वैरिणी भर्तः स्वतामतिकान्ता। सन्नाह्म-णस्य प्राणान्ते। गुप्तागमने दण्डा बलात्। सकामागमने साहस्रो दण्डः प्रवासनाङ्कते च। गुप्तागमने 'वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात्चित्रयं सहस्रिणिमितिः (३७६)॥ ३८५॥

यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगा न दुष्टवाक् ॥ न साहसिकदण्डद्यो स राजा शक्लोकभाक् ॥ २८६॥

यस्य राज्ञः पुरे देशे राष्ट्रे स्तेनश्चीरा नास्ति स शकस्येन्द्रस्य लेकि स्थानं भजते स्वर्ग प्राप्नोति । नान्यक्षीगमनम्—ग्रन्यस्य या स्त्री भार्योऽवरुद्धा पुनर्भूवी । स्त्रीप्रह्या-मभार्याया ग्रप्यसंविध्याः प्रतिषेधार्थम् । दुष्ट्वाक् त्रिविधस्याक्रोशस्य कर्ता । सहिसक उक्तः । दण्डेन इन्ति दण्डपारुष्यकृत् । शक्तिवाकभागिति सर्वत्रानुषङ्गः । स्तेनादीनां स्त्री-संप्रहशेषोऽयमर्थवादः ॥ ३८६ ॥

एतेषां निग्रहा राज्ञः पश्चानां विषये स्वके ॥ साम्राज्यकुत्सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥ ३८७॥

सामाज्य परप्राणियता । स्वातन्त्रयम् । सजात्येषु । समानस्पर्द्धिना राजानः 'सजात्या' ग्राभिप्रेताः । तेषु मूर्द्धन्यधितिष्ठति, तस्याज्ञाकराः भवन्तीत्यर्थः । लोकि च यशस्करः कीर्तिमुत्पादयति । उभयत्रापि निग्रह एव कर्त्ता हेतुत्वात् । जनमारकोऽयं क्रोधन इति वदन्त्यपि तु स्तुवन्ति ॥ ३८७॥

> ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्ये। याज्यं चित्विक्त्यजेद्यदि ॥ शक्तं कमेण्यदुं च तयोर्दण्डः शं शतम्॥ ३८८॥

यज्ञे कर्मकर ऋ त्विग् होते। द्वात्रादिः। यद्यपि वरग्रोत्तरकालमाप्रयोगसमाप्तेस्तद्वप्रप्रदेशस्तथाप्यत्र प्रारब्धकर्मग्रोरितरेतरत्यागे न विधिरयं कि तिह प्राग्वरणात्। भूतपूर्वगत्या ऋत्विग्व्यवहारः। यः प्रयोगान्तरे वृतः स एव शक्तः प्रयोगान्तरे प्रिव वितव्यः। न केवलं पूर्ववृतस्यायमत्यागः कि तिह तित्पत्रादिभिरिष । तथाहि 'पूर्वो जुष्टः स्वयंवृत' इति नारदः। न चायमैकपुरुषिको नियमः। कि तिह कुलधमी प्रयम्। तथा च महाभारते संवर्त्तमरुत्तीयेषु प्रपिचतम्। तेन यत्कुलाः पित्रादिभिऋ त्विजो वृतास्त एव वरीतव्याः।

याजनकानामध्येष एव विधिः। तैरिप ते याजनीयाः। ऋतिवजं छतार्त्विज्यं तत्कुलीनं वाऽन्यं यो न वृश्णीत यियत्तुः, अपि त्वन्यं याजकमर्थयेत्। शक्तं कर्मश्णि यहे प्रयोगह्मसदुष्ट्रमभिशंसनाङ्गवैकल्यादिभिदेषिरयुक्तम्। एवमीदृश एवर्त्विगर्ध्यमाने। यदि नाङ्गोक्तर्याद्याजकत्वं अदुष्टुमेभिरेव देषिरनाक्रान्तं याज्यं शक्तं विद्वत्तया च। तादृशे त्यागे तथाः शतं दश्डः। ऋत्विक् शतं दात्यो याज्यं त्यजन्, याज्य स्तिविजम्।

न केवलमयमृत्विग्याजकधर्मः, शिष्याचार्ययोरिष । तथाच गैतिमः—(१२ । १२-१३) 'श्रथायाजकावृत्विगाचार्यो पतनीयसेवायां च द्वेयावन्यत्र हानात्पतित" इति । दातृसंप्रदानये।रिष प्रतिमद्दे केचिद्धर्मिमसिच्छन्ति ॥ ३८८ ॥

> न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमहित ॥ त्यनन्मपतितानेतान्सज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्॥ ३८९॥

माता न त्यागमहित । न त्याज्या। 'त्यागः' स्वगृहान्निष्कासनं मातृवृत्तेः स्खितितायाः, उपकारस्योपिकयायामुदितायामकार्ग्ये। एवं पित्राद्दीनामिप व्याख्येयम् । संबंधसाहचर्यातस्त्री भार्येवाभिप्रेता। प्रपिततानामेषां त्यागा नास्ति। मातुस्तु "न माता पुत्रं प्रतिपततीत्येक इति" शातातपः। भार्यायाश्चापि 'त्यागः' असंभोगो गृहकार्येनि-षेधः। भक्तवस्नादिदानं तु न निषिध्यते। "योषित्सु पतितास्विप—वस्नान्नपानं देयं च वसेयुः स्वगृहान्तिके" इति पठ्यते॥ ३८६॥

त्राश्रमेषु द्विजातीनां कार्जे विवदतां मिथः ॥ न वित्र्यान्त्रपा धर्मं विकीर्षन्हितमात्मनः ॥ ३९०॥

वानप्रस्थादीनामरण्याश्रमवासिनामाश्रमेषु कार्यं धर्मसंकटरूपम्—ग्रयं शास्त्रार्थो नायमिति—इतरेतरं विवदमानानां न धर्मव्यवस्थां सहसा विश्व यात्प्रभुतया निर्णयम-न्येषामिव न कुर्यात्। कथं तर्हि ? वच्यमाणेन प्रकारेण। एवसात्मने हितं कुतं भवति—शास्त्रार्थत्यागां न भवतीत्यर्थः। गृहस्थानां चाश्रमित्वेऽपि यथोक्त एव निर्णय-प्रकारः। कार्यं धर्मसंशयात्मकविवादपदम्। ग्राग्रमग्रहणाच विशिष्टविषयता व्या-ख्यायते।। ३.६०॥

> यथाईमेतानभ्यच्ये ब्राह्मणैः सह पार्थिवः॥ सान्त्वेन प्रशमय्यादा स्वधर्मं प्रतिपादयेत्॥ ३९१॥

यथा तत्कर्तव्यं तथेदानीमाह । यो याद्दशीं जामहित गुणानुरूपेण तं तथेवाभ्यच्ये ब्राह्मणोर्मिन्त्रपुरोहितादिभिः । स्रचीयां साहित्यं धर्मप्रवचने वा । तदा च ब्राह्मणाः सत्या विद्येयाः । तैः सह स्वधर्म न्याय्यमर्थे बे।धयेत् । सिद्धे सहत्वे सभ्यभ्य उपदेशः प्राधान्यार्थः । तान्पुरस्कुर्यात् । तथाहि । न राज्ञः कुध्यन्ति शास्त्रेण । प्रीतिस्तुतिवचनैः प्रथमं प्रशमय्य व्यपनीतक्रोधान्कृत्वा तते। त्रूयात् ॥ ३६१ ॥

मितवश्यानुवेश्यो च कल्याए। विंशतिद्विने ॥ अहीवभाजयन्विमो दण्डमहीते माषकम् ॥ ३९२॥

विशन्त्यस्मिन्निति 'वेशो' निवासः—तत्प्रतिगतः 'प्रतिवेशः' गृहाभिमुखं, तत्र भवः प्रतिवेश्यः। स्राविदीर्घपाठे स्वार्थिकोऽण्। एवमनुवेश्यः पृष्ठते वसन्तुच्यते। तै। चेन्न भोजयेत्। यदि स्वगृहमानीय कल्याणे विवाहाद्युत्सवे विश्वतिमात्रा यत्र द्विजा स्रन्ये भोज्यन्ते। तदा माषकं सुवर्ण दण्डं दाप्यः। हिरण्यमित्युत्तरत्र विशेषणादिहापि विज्ञायते। स्नहिं—यदि तै। प्रतिवेश्यानुवेश्यो योग्या भवतः, न द्विपन्ती नात्यन्तिनर्गुणौ॥ ३-६२॥

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिकृत्येष्वभाजयन् ॥ तदनं द्विगुणं दाप्या हैरण्यं चैव माषकम् ॥ ३९३॥

अप्रातिवेश्यार्थोऽयमारंभः। सब्रह्मचारिणामयं नियमः। श्रोजियस्ताहशमेव श्रोजियं गुणवन्तं भूतिकृत्येषु। भूतिविभवस्तिनिमत्तेषु कार्येषु—विभवे धनसंपत्ती सत्यां यानि क्रियन्ते गोष्ठोभोजनादोनि। अथवा भूतिप्रहणं कृत्यविशेषणम्। भूतिमन्ति यानि कृत्यानि प्राचुर्येण प्रभूततया विवाहादीनि क्रियन्ते—यत्र विंशतेरिधक-नरा भोज्यन्ते। ताहशेष्त्तवेषु अभोजयंस्तदर्थमत्रं यावत् भूतिकृत्येषु भोक्तव्यं तावद्द्रि-गुणं तस्मै दापयेत्। राज्ञे वा दातव्यं हैरण्यं माषकम्।। ३-६३।।

> अन्धा जड:-पोठसपी सप्तत्या स्थविरम्व यः॥ श्रोत्रियेषूपकुर्वश्च न दाप्याः देनचित्वरम्॥ ३९४॥

सप्तत्या स्थिवरः। प्रकृत्या विरूप इतिवत्तृतीया। सप्ततिर्वर्षािण यस्य जातस्य स प्वमुच्यते। ग्रेनियेषु वेदाध्यायिष्प्रकुर्वन्पादशुश्रूषादिना कारुकर्मणा वा। एते न केनित्त (शिल्पिनो मासिमासीत्यादि' (मनु ७११६८) दाप्याः। जीणकोशोनािप न दाप्या इति केनिचिद्यहणम्।। ३-६४।।

श्रोतियं व्याधितात्तों च वालगृद्धावितंचनम् ॥
महाज्ञलोनमार्थः च राजा संपूजयेत्सदा॥ ३९५॥

संपूजनमनुग्रहः। अनेकार्थत्वाद्धातुनाम्। न हि बालादीनामन्या पूजोपपद्यते। अत्रियोऽत्र ब्राह्मण एवेति स्मरन्ति। स्मार्तः प्रियवियोगादिना। स्मिकंचना दुर्गतः। सहाकुलीनः। ख्यातिधनविद्याशीर्यादिगुणे कुले जातो 'सहाकुलीनः'। ध्यापि ऋजुप्रकृतिरवकः। एतेषां दानमानादिभिरनुग्रहः कर्तव्यः।

केचिदिकिंचनं महाकुलीनविशेषणं च्याचत्तते ॥ ३ ६५ ॥

शाल्मलीफलके शहरों नेनिज्यान्नेलकः शनैः॥ न च वासांसि वासाभिनि हरेक च वासमेत्॥ ३९६॥

शाल्मली नाम वृत्तसिकारे फलके। स हि प्रकृत्यैव रत्तत्त्यो भवति। न च वाससोऽपि पातैरवयवा श्रस्य च्यवन्ते। ते हि च्युता वासः पाटयेयुः। न चायं जाति- नियमोऽदृष्टाय। तेनान्यदिप यत्काष्ठमेवंस्वभावं तत्फलके न देखः। श्रुलक्ष्णेऽपरुषे च। वासांस्यन्यदीयान्यन्यदीयैविशिभिन निर्हरेत्। वद्ध्वोपरिवेष्ट्य तीर्थे प्रचालियतुं न नयेत्। वन्धनाद्वासस्यां विनाशो माऽभूत्। श्रिधकं हि तानि पीडितानि भवन्ति। न च वासयेत्। श्रम्यदीयानि वासांस्यन्यस्मै न प्रयच्छेत्। मूल्येन वसनार्थे न दद्यात्। एतद्धि 'वासनं'—वस्तेऽपरः, तं रजको वासयति। श्रश्रुतत्वाद्रण्डस्य प्रकृत- माषकयोजना कर्तव्या।। ३६६।।

तन्तुवायो दशपलं ददादेकपलाधिकम् ॥ अतोऽन्यथा वर्तमानो दाप्यो द्वादशकः दमस् ॥ ३९७॥

तन्त्न्वयि तन्तुवायः क्विन्दः। शाटकादेः पटस्य कर्ता। स सूत्रपलानि दश गृहीत्वा शाटकं वयन् एकपलाधिकं वस्तं दद्यात्। स्रम्या वृद्धग्र सर्वे दद्यात्। स्र्यूल-सूत्रमादिवाससां रोमवतां च करपना कर्तव्या। स्रम्यथा द्वादशपणो दण्डः। वृद्धग्रदानेऽयं दण्डः। मूलच्छेदे तु गणोक्तः। एवं विंशतिपलं यदि न इदाति वृद्धिं द्विगुणो दण्डः। एवं करपना कार्या—त्रिगुणभ्चतुर्गुण इत्यादि। स्रम्ये तु दण्डं राजभागमित्याहुः॥ ३६७॥

शुरुकस्थानेषु कुशलाः सर्वणयविवक्षणाः ॥ कुपुर्व यथापण्यं ततो विंशं तृपो हरेत् ॥ ३९८॥

येषु प्रदेशेषु शुल्कमादीयते तानि शुल्कस्थानानि राजभिर्विणिग्भः स्वप्रतिदेशनियतानि कल्पितानि । तेषु स्थानेषु ये कुशलाः शै।लिककाः—ये धूर्तैर्न शक्यन्ते वंचियतुं—
तथा सर्वेषां पण्यानामागमकयिकयच्चयव्ययसारासारादिविधिज्ञा विचक्षणाः । ते
भाण्डस्यागतस्य देशान्तरात्रोयमानस्य वाऽर्घं कुर्युः । तता विंशतिभागं राजा
गृह्णीयात् । "किंपुनर्धकरणेन । एतावदेव वक्तव्यं पण्यानां विंशतिभागमिति" । सत्यम् ।
यदा स्वरूपेण द्रव्यं राजा गृह्णाति । स्वरूपकान्युपयुज्यन्ते साटकादीनि—तत्र विंशतिभागः न पाटनमन्तरेणोपपयत इत्येवमर्थमर्घकरणम् । श्रविक्रेयाणामात्मापयोगिनां
नास्ति शुल्क इति ज्ञापितुं यथापग्यम् । एवं कालानुकृत्येण । न सर्वपण्यं सर्वदा
विक्रियत एकरूपेणार्थेण । अता देशकालापेच्या पण्यानामर्घव्यवस्था, न नियताऽर्घ
इति ॥ ३६८॥

राज्ञः मख्यातभाण्डानि मतिषिद्धानि यानि च ॥ तानि निहरता लेभात्सर्वहारं हरेन्तृपः ॥ ३९९॥

राज्ञः संबन्धितया प्रख्यातानि यानि भाषडानि राजोपयोगितया—यथा हस्तिनः, काश्मीरेषु कुंकुमम्, प्राच्येषु पट्टोणीदीनि, प्रतीच्येष्वश्वाः, दान्तिणात्येषु मणि-मुक्तादीनि । यद्यस्य राज्ञो विषये सुलभमन्यत्र दुर्लभं तत्र तस्य 'प्रख्यापनं' भवति । तेन हि राजान इतरेतरं संदधते । प्रतिषद्धानि यानि राज्ञा मदीयादेशान्नैतदन्यत्र नेयम् अत्रैव वा विक्रेयं यथा दुर्भिन्ते धान्यमित्येवमादीनि । लीभानिह्रते। देशान्तरं नयते विक्रीणानस्य वा सर्वहारं हरेत्सर्वहरणं 'सर्वहारः'। अयं धनलोभान्नयते। दण्डः । राजान्तरे।पायनार्थे त्वधिकतरः शारीरोऽपि दुर्गावरोधादिः ॥ ३-६-६ ।

> गुल्कस्थानं परिहरनकाले क्रयविक्रयी ॥ मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥ ४०० ॥

क्रयविक्रयी वाणिजक उच्यते। शुल्कस्थानं परिहरन्तुत्पथेन गच्छन्। स्रकाले वा रात्री शुल्काध्यत्तेषु गतेषु। संख्याने सिष्ट्यावादी न्यूनं कथयति गणनायाम्। उपलच्यां चैतत्संख्यानम्। तेन प्रच्छादनेऽत्येष एव विधिः। दाण्याऽष्टगुणमत्ययं दण्डः। यावदपह्नुते तावदष्टगुणम्, यावान्वा तस्यापह्नुतस्योचितः शुल्कस्तमष्टगुणं दाप्यः। अग्रामेव युक्तम्। 'अत्यय'शब्दो हि तत्र समंजसः तद्धेतुत्वाद्व्ये।

अन्ये त्वकाले क्रयविक्रयी इति संबन्धं कुर्वन्ति। अकालश्वागृहोते गुरुके रहिस वा प्रतिषेधोऽयस् ॥ ४००॥

आगमं निर्गमं स्थानं तथा दृद्धियात्रमे। ॥ विचार्य सर्वपण्यानां कार्येत्कयविक्रमो ॥ ४०१॥

श्रापणभूमी ये विकेतारस्ते न स्वेच्छया मृत्यं कर्तु लभेरत्रापि राजा क्रोणीयात् स्वरुचिकृतेन मृत्येन । कथं तर्ति । इदिमदं निरूप्यम् । श्रागमम् — कि प्रत्यागच्छिति देशान्तरादुत न, तथेयते। दूरादागच्छिति । एवं निर्गमस्थाने । कि संप्रत्येव विकियत उत तिष्ठति । संप्रति निष्कामते। द्रव्यस्य स्वत्पे।ऽपि लाभे। महाफलस्तदुत्थितेन मृत्येन द्रव्यान्तराविषयेण क्रयविक्रयेण पुनर्लाभः । स्थानात् वृद्धिस्यो । कियत्यस्य वृद्धिस्तिष्ठति कीदशो वा चयः — इत्येतत्सर्वः परीच्य स्वदेशे क्रयविक्रयो कारयेत् । यथा न विणाजां पोडा भवति नापि केतृणां तथाऽष्टे व्यवस्थापयेत् ॥ ४०१ ॥

पश्चरात्रे पश्चरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ॥ कुर्वति चेषां मत्यक्षमर्थसंस्थापनं तृपः॥ ४०२॥

श्रागमनिर्गमनादेर्द्व्यस्यानित्यत्वादुपचयापचयावर्घस्यानेकरूपौ। ततोऽर्घसंस्थापनं पञ्चराचे पञ्चराचे प्रत्यचोकार्यं, न सकृत्कृतं मन्तव्यं, नापि विणाजो विश्वसित-व्याः। किंतर्हि स्वयं प्रतिजागरणीयम्। यद्द्रव्यं चिरेण निष्कामित तत्र पश्चेऽर्घगवे-वणमन्यत्र पाश्चरात्रिकम्। ४०२॥

तुला मानं मतीमानं सर्वं च स्यात्सुलिक्षितम् ॥ षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥ ४०३ ॥

तुला प्रसिद्धा। मानं प्रस्थो द्रोण इत्यादि। प्रतीमानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यिक्यते। सर्वताभागे तत्सुलिसितं राजचिह्न रिङ्कतं कार्यम्। स्वयं प्रत्यचेण परिच्छिद्य स्वसुद्रया। परीक्षयेत् षठ्सु षठ्सु मासेषु पुनः परीचां कारयेदाप्तैरिधकारिभिर्यथा न विचालयन्ति काँचित्।। ४०३॥

पर्णं यानं तरे दाप्यं पारुषोऽधंपर्णं तरे ॥ पादं पग्रश्च योषिच पदार्थं रिक्तकः प्रमान् ॥ ४०४॥

नदोतीरे यानं गन्त्री शकटादि तरेश पर्शा दाण्यस्। भाण्डपूर्णानामुत्तरत्रोपदेशा-द्रिक्तभाण्डानां यानानां यानद्रव्यानयनार्थमुत्तार्थमाश्यानामयं राजभागः। पौरुषवाह्यो भारा द्रव्यानयनार्थमानीयमानाऽर्थपणं दाप्यः। पशुर्गीमहिष्यादिः पादस्। स्त्री च। रिक्तके। न किंचित्। यो गृहोतवान्भारं स पुमान्पादार्धं दाप्यः। रिक्तस्य पुंसो नदो-लङ्घनसामर्थ्यसंभावनया साधवादल्पमादानम्। की अशक्तत्वात्स्वयं तर्गो बहु दाप्यते। तरे तरनिमित्तम् ॥ ४०४॥

> भाण्डयूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ॥ रिक्तभाण्डानि यत्किंचित्पुर्मासभाषरिच्छदाः ॥ ४०५॥

भाग डं द्रव्यं वस्त्रवीह्यादि—तेन पूर्णानि यानानि सारतस्तार्यं तारार्थं दाप्यानि। यदि महार्घ वस्त्रादि तत्र बह्वारावितं तदा बहु दाप्यानि, स्रथ त्रोह्यादिना नातिभारेण तदालपम्। एवं नद्याः सुतरदुस्तरत्वेन कल्पना कर्तव्या। रिक्तभागडानि यानानि यत्किंचित्—पणपादानि। भाण्डशब्दाऽत्र घनवचनः। ये चापरिच्छदाः ते न पादार्धमपि तु यत्किंचित्ते।ऽधिकं न्यूनं वा। स्रत्र न शक्यो नियमोऽतः कल्पनैव शास्त्रार्थः ॥ ४०५॥

दीयोध्यनि यथादेशं यथाकालं तरे। भवेत्।। नदीतीरेषु तदिद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षाम्।। ४०६॥

पारावारे। तार्थे पूर्व दानम्। अयं नावा यामान्तरगमने। दीर्घाध्विनि योजनादिपरिमाणेन गन्तव्ये। यथादेशं—यिस्मन्देशे यत्तरिदानं नाविकैः स्थापितं तदेव।
यथाकालं—कालो वर्षादिबहृदक्षसात्रान्यन्मूल्यम्। स्वल्पोदकायां सरिति विरेण प्रामप्राप्तो नाविकानामधिकतरायासवतामधिकमूल्यम्। तरमूल्ये कारणे कार्यशब्दस्तराः भवेदिति। यावद्यावद्दोर्घो देशस्तावत्तावत्तरपणे। वर्धते। एतच नदीतीरेषु विद्यात्। समुद्रे सागरे नास्ति तरलञ्चणम्। न शक्यते बचियतुं कित योजनानि नौर्व्यूटा येन तद्वुसारेण मूल्यं कल्प्ये। नदनदीषु शक्यते ज्ञातुमयं पन्था योजननानि नौर्व्यूटा येन तद्वुसारेण मूल्यं कल्प्ये। नदनदीषु शक्यते ज्ञातुमयं पन्था योजनमान्नो द्वियोजन इति। तत्र हि तत्र प्रामाः परिमाणचिद्वम्। तत्रैकयोजनेऽध्विन यन्मूल्यं द्विगुणं तद्द्वियोजने। समुद्रे तु बहुवाह्या नौः, न च सुष्टु शक्यते योजनादिपरिच्छेदः कर्षुम्। अत एवोक्तं समुद्रे नास्ति लक्षणिनित्।। ४०६॥

गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रवित्तता सुनिः॥ ब्राह्मणा लिङ्गिनश्चेव न दाण्यास्तारिकं तरे॥ ४०७॥

द्वाभ्यां मासाभ्यामृतुदर्शनस्य व्यक्तगर्भा क्षी भवति तस्या अनुप्राह्यत्वात्तरपणे न प्राह्यः। प्रवित्तरचतुर्थाश्रमी। सुनिस्तापसः। व्राह्मणा लिङ्गिने। व्रह्मचारिणः। व्राह्मण्यत्रणं विशेषणम्। तेन बाह्यप्रव्रज्यालिङ्गधारिणां नेष विधिः। तरप्रयोजनं तारिकं पणादि तरनिमित्तं न दाव्याः। वृत्तानुरोधात् तारिकमिति सिद्धे तरमहणम् ॥ ४०७॥

> यनावि किंचिद्दाशानां विशिषे तापराधतः ॥ तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतें।ऽशतः ॥ ४०८॥

नाव्यारोपितभाण्डं तरिश्वकायां यदि दाशानां नाविकानामपराधादावर्तमानजलेन प्रदेशेन नयतां वा तत्स्थानं ज्ञात्वा दृढवन्धेन जलप्रवेशमकुर्वतां वृद्ध्यादिनहनीभिरयो-मयोभिश्चर्भवन्धेः सूत्रवन्धेवां शिथिलोकृतवतां—यदि भाण्डं विश्वीर्धेत विनश्येत तदा तैरेव दातव्यं स्वतांऽश्वतः स्वभागाद्धाण्डस्वामिने। समागम्य यावन्ते। नाव्याकृढा दाशाः ॥ ४०८॥

एष नै।यायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः। दाशापराधतस्ताये दैविके नास्ति निग्रहः॥ ४०९॥

नौभर्यान्ति तच्छीला नैयायिनस्तेषाभेष विधिहक्तो यथा दाशापराधाद्यद्-श्रष्टमुदके तद्द्यः। देविके देष उत्पाते वातादिना नौभङ्गे नास्ति नाविकानां द्रव्यनाशे निग्रहः।

एष स्थले भाण्डवाहकानां भारिकाणां वा न्यायः। यद्यप्रमादेन प्रक्रामित भारिकाः गृहीतदण्डावलंबना दृढबन्धापरिभागाऽकस्माद् वृष्ट्या पथि कर्दमीकृते पतितस्य भाण्डं नश्येत्र भारिकस्य होषः स्यात् ॥ ४०-६॥

वाणिज्यं कारयेहैरयं कुसीदं कुषिमेव च ॥ पश्नां रक्षणं चैव दास्यं शुद्रं द्विजन्मनाम् ॥ ४१०॥

इह केचिद्वगचित्तते—अनिच्छन्ताविष वैश्यशूद्रौ बलादेव तानि कर्माणि कारियतव्या यत एतयोः स्वधर्मोऽयम् । सत्यिष दृष्टार्थत्वेऽदृष्टार्थता विद्यते नियमविधित्वात् । एवं च सति ब्राह्मणोऽषि हठात्प्रतिप्राह्मितव्य इत्यापति । पत्त एव देषत्वेनायमुक्त इति चेदब्राप्येष एव पत्तः ।

तदयुक्तम्। सत्यां धनार्थितायां शास्त्रता नियमः। न तु विधिनिबन्धनैव प्रवृत्तिः। यत्र स्वयं प्रयोजकमस्ति तत्र न विधेः प्रयोक्तृत्वम्। नियमारा तु विधेव्यापारः। स चेद्दशो नियमः। वैश्यमेव कार्यद्वाशिज्यम्—ग्रन्यं कुर्वाश्यमस्त्यामापदि दण्डयेत्। एवं ब्राह्मश्वमेव प्रतिप्रहम्। तथा च प्रतिप्रहसमर्थोऽपि संतोषपरश्च स्थादित्यापद्यते। यदिप श्रूयते—'म्रानिच्छतोपीति' (४१२) सोऽर्थवादः। श्रूद्रमेव दास्यमित्येवं सर्वत्र नियमरूपता द्रष्टच्या ॥ ४१० ॥

> क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो दृत्तिकशिता।। विश्यादानृशंस्थेन खानि कर्माणि कारयेत्।। ४११।।

वृत्त्या किशितो ब्राह्मणो विभृयाद्गक्तदानादिना चित्रयवैश्ययोर्भरणं कुर्यात्। ब्राह्मण्यास्योन स्वानि समि-त्रुशोदकुंभाहरणादीनि । अथवा चित्रयवैश्ययोर्यानि स्वानि । चित्रयो प्रामरचादी नियोक्तव्यो वैश्यः स्वकृषिपणुपाल्यादी । महाधनो यो ब्राह्मणो महापरिच्छदश्च सामर्थ्यात्तस्यैष विधिः । स्वानि कर्माणोति वचनात् दास्यं न कार्यत्रव्यो गहितोच्छिष्टमार्जनादि ॥ ४११ ॥

इस्यं तु कारयँ हो भादबाह्य हा संस्कृतान्द्रिनान्।। अनिच्छतः प्राथवलाद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्॥ ४१२॥

संस्कृता उपनीताः। यद्यपि द्विजयहणादेवैतल्लभ्यते तथापि जैविणिकजात्युपलचणार्थे न विज्ञायोति । यो ब्राह्मणः समानजातीयान्द्रास्यं पादधावनो च्छिष्टावकरणसंमार्जना-दिरूपमिनच्छतः । प्रभवता वाचः प्राभवत्यं प्रभुत्वम् । शक्त्यतिशययोगतो बलादिना यः कारयति स षट्शतानि दण्ड्यः । लोभादेतद्, द्वे पादिभिस्त्वधिको दण्ड्यः । शत्रन्तस्य भवतेभीवप्रत्यये प्राभवत्यादिति रूपम् । प्रभुत्वेनेति वचनाद्गुरोने दोषः । प्रभिनच्छत इति वचनादिच्छतामस्यो दण्डः ।। ४१२ ॥

शृदं तु कारयेदास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा॥ दास्यायेव हि सृष्टोऽसे। क्राह्मणस्य स्वयंभुवा॥ ४१३॥

क्रीतसक्रीतं भक्ताग्रुपनतम् । वद्यमाग्रस्य विधरनुवादे। ऽयम् । दास्यायेवेत्यर्थः वादः ॥ ४१३॥

> न स्वामिना निसृष्टोऽपि श्द्रो दास्याद्विसुच्यते ॥ निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ॥ ४१४॥

यमाश्रितः सप्तिमिद्दासयोनिभिस्तेन निमृष्टोऽपि तन्मुकोऽपि। न स्वामिना निमृष्टोऽपि दास्याद् विमुच्यते। किंतु निसर्गजं सहजं जातिसहभावि कः तस्मा-च्छूद्राद् तत् दास्य विषाहत्यपनयति। यथा शृद्रजातिने तस्यापनेतुं शक्यैवं दास्य-मिष्। अर्थवादे। यथो विद्यापनेतुं शक्यैवं दास्य-मिष्। अर्थवादे। यते। वच्यति निमित्तविशेषे शृद्रस्य दास्यान्मोच्चम्।। ४१४॥

ध्वजाहता भक्तदासा गृहजः क्रीतद्त्रिमा ॥ पेत्रिका दण्डदासथ सप्तेते दासयानयः ॥ ४१५॥

ध्वजग्रहणं वाहने।पलत्तणार्थम् । ध्वजिनी सेनोच्यते । तत ग्राहृतः । संग्रामे जितः सन्दासीकृतः । "किंपुनिरदं चित्रयस्य वचनम्—युद्धे जितः चित्रयो दासीभवति ।" नेति त्रूमः । श्र्द्रस्येव प्रकृतत्वात् । "दास्यायेव हि सृष्टोऽसी" इति । स्वामिनं जित्वा तदोये। दास ग्राहृतः । त्राहर्तुद्दिस्यं प्रतिपद्यते । "ननु श्रूद्रस्याविशेषेणैव दास्यमुक्तं 'निसर्गजं तत्तस्य' इति"।

नैवम्। तथा सत्यव्यवस्था स्थात्—कस्यासी दास इति न विज्ञायेत। सर्वे हि नैवर्शिकास्तस्य दास्याः। स्वधर्ममनुवृत्तस्य चानियमोऽविधित्वात्।

श्रन्ये तु'सर्वे चोत्तरे।त्तरं परिचरेयुरिति चित्रयादीनामिप दास्यमस्ति'(गौतम १०।६६)। तदसत्। श्रन्यद् 'दास्यम्'श्रन्या 'परिचर्या'। निकृष्टकर्मकारित्वमध्यक्षातस्य 'दास्यम्', सर्वस्य प्रेषितस्याप्रतिबन्धः। 'परिचर्या' तु शरीरसंवाहनमधेदारादिरचाधिकारः। नारदेन चैतत्प्रपिचतम्।

भक्तलाभार्थं दास्यं प्रतिपन्नो भक्तदासः।

गृहे जाते। गृहजः। दास्यामुत्पन्ते। गर्भदासः।

क्रीते। मृल्येन खामिनः सकाशात्।

दिनिमः भीत्याऽदृष्टार्थं वा दत्तः।

कमागतः चैचिकः।

''ग्रथ गृहजस्यास्य च को विशेषः'।

गृहजस्तदीयायामेव दास्यां जात इतरस्तु कमागतः।

दगडदासे। राज्ञे दण्डं दातुमशक्ता दासीक्रियते। "कमैगाऽपि समं कुर्यात्" इत्यन्यवर्णस्यापि दास्यमिच्छन्ति। तदयुक्तम्। ग्रन्यदास्यमन्यच तत्कर्मकारित्त्रम्। न चायं दण्डे। येनान्तर्भवेत्। न च दासयोनिपुरुषधारणमुक्तं, केवलं कर्मग्रापीति। तथा दासकर्माऽप्यस्ति।

"नतु च धर्मोपनते। पि शूद्रो दास इष्यते। तत्र कथं सप्त दासयोनयः"।
नेष दोषः। न तस्यै। पितकं दासत्वम्। इच्छावीनत्वाद्धर्मार्थिनः। न हि तस्य दानाधानिकया युष्यते—क्रीतगृहजादिदासवत्। एवं ह्युक्तं—'यथायथा हि सद्वृत्तिमिति' (१०। १२८)। तेनैवं ब्रुवतैतत्प्रदर्शितं भवति—न तस्य नित्यं दास्यं कि तिर्हे फलविशेषार्थिनः। तत्रश्चानिच्छते। न दास्यमस्ति। भ्रते। यदि शूद्रो विद्यमानधनः स्वातन्त्रयेगा जीवेद्राद्यायाद्यनपात्रिते। न जातु दुष्येत्॥ ४१५॥

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः॥ यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम्॥ ४१६॥

एते त्रयोऽर्जितधना झप्यधनाः। स्वामिनो धनम्। यत्किचित्ते धनमर्जयन्ति तद्भनं तस्य स्वं यस्य ते खत्वमापत्राः। भार्याधनं भर्तुः, पितुः पुत्रस्य, स्वामिनो दासस्य।

"नतु च यदोते निर्धनाः कथमेषां कर्मभिरिधकारः। तत्रेदं नापपद्यते—'पुत्री चेदाहिताग्नी स्यातां येभ्यः पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्र' इति । दम्पत्योरिप सहधर्मश्चरित्वयः। "धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरित्वया त्वयेति"। यदि च निर्धनाः कोऽन्योर्थेऽनितचारः। श्रूद्रस्यापि 'पाक्रयहोः स्वयं यजेतेति' निर्धनत्वे विरुध्यते । स्वच्छन्दश्रूद्रविषयत्वेन विरोधो न भवेत् । श्रस्ति तावदासानां स्वधने स्वाम्यं, यदा स्वधनमिति व्यपदिश्यते । न ह्यसित संबन्धे व्यपदेशः। श्रर्जनं च स्वत्वं नापाइयतीति विप्रतिषिद्धम् । तस्माद्विरुद्ध-मिदं यत्ते समिधिगच्छन्ति न तत्तेषां स्वमिति । यथा कश्चिद्श्र्याद्यस्या श्रद्धं पुत्रः सा न मम जननीति तादगेतत् । श्रस्ति वा स्त्रीत्यां स्वाम्ये पत्न्यै वा तदनुमतं क्रियते । "पत्नी वै पारिणाद्यस्येष्टे" इत्यादि श्रुतयो निरालम्बनाः स्युः"।

श्रत्रोच्यते। पारतन्त्र्यविधानमेतत्। श्रसत्यां भर्तुरनुज्ञायां न खोभिः स्वातन्त्र्येण यत्रक्षचिद्धनं विनियोक्तव्यम्। एवं पुत्रदासयोरिप द्रष्टव्यम्।

अन्ये तु मन्यन्ते—भार्यापुत्रमहणं दासार्थम् । तस्य चैतद्वचनमुत्तरार्थम् । आपदि तेषां धनमहणे न विचिकित्सित्रव्यं—भर्तुरेव हि तत्स्वम् ॥ ४१६ ॥ तथा हि—

> विसन्धं ब्राह्मणः श्रूद्राह्न्योपादानमाचरेत्।। न हि तस्यास्ति किंचित्स्नं भतृ हार्यधनो हि सः॥ ४१७॥

ग्रत्र कश्चिदाह—''धर्मोपगतशूद्रविषयमिदम्'। तद्युक्तं, विशेषे प्रमाणाभावात्। तस्मात्सर्वस्य दासः शूद्रस्तस्यैव प्रतिग्राद्यत्वमुच्यते।

विस्तृष्धं निःशङ्कम् । श्र्व्यनं कथं प्रतिगृह्णोयात्प्रतिषिद्धं हि तदित्येषा शङ्का न कर्तव्या। यतो न तस्य किंचिद्द्यों यस्य निचयः स्यादित्युक्तं भवति। स्वामी न हियते धनस्य एतदेवार्जने तस्य प्रयोजनं स्वामी हीयते। श्रता विश्ववर्धं द्वव्यापदानं द्रव्यप्रहणं कुर्यात्। तेनापनीयमानमपि स्वगृहस्थमिव विनियुक्जीत। सति प्रयोजन एतद्युक्तं भववि—श्रविद्यमानवनस्य दासाच्छूद्वात्प्रतिगृह्णते न देषः ॥ ४१७॥

वैश्यश्रद्रो मयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत्॥ तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षाभयेतामिदं जगत्॥ ४१८॥ कर्म व्यतिक्रामन्तः चोभयेयुराकुलीकुर्युर्जगत्। अतस्ते अयत्नेन स्वकर्मभ्यश्च्याव-ियतुं न लभेरन्। अनल्प एवातिक्रामे भूयसा दण्डेन योजनीया वैश्या अपि। बन्धनं नास्त्यपि, धनशक्यः स्वधर्मः ॥ ४१८॥

> ग्रहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान्वाहनानि च ॥ ग्रायव्ययो च नियतावाकरान्त्रोग्रायेव च ॥ ४१९॥

राजधर्माणामनुसन्धानार्थम् । कर्मान्ताः कृषिशुल्कस्थानादयः । वाहनम् हस्त्यादि । ग्रायठयया—इदमस्य प्रविष्टमिदं निर्यातमित्येव सततं गवेषणीयम् । ग्राकरा धातवः सुवर्णाद्युरगदे भवन्ति भूमयः । केशिशा द्रव्यनिचयस्थानम् ॥ ४१६॥

एवं सर्वानिमान्नाजा व्यवहारान्समापयन ॥
व्यपेश्च किल्बिणं सर्व प्रामोति परमां गतिम् ॥ ४२०॥
इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुमोक्तायां संहितायां राजधर्मे व्यवहारनिर्णये क्षामान्यव्यवहारी नाम अष्टमाऽध्यायः॥ ६॥

उत्तेन प्रकारेण व्यवहारान्यादीन्समापय त्रिण्यावसानं कुर्वन्यतिक्रिक्चत्तरसर्व-मविज्ञातदेषं तत्सर्वं व्यवशिद्धापनुः पापं—परमां गतिमभिप्रेतां स्वर्गापवर्गभूमि प्राप्नाति लभते ॥ ४२०॥

इति श्री भट्टमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये श्रष्टमोऽध्यायः ॥

थय नवसेष्यायः ह।

पुरुषस्य स्नियारचैन धम्धे वर्त्भानि तिष्ठतोः ॥ संयोगे निषयोगे च धमीन्वक्ष्यामि शारवतान् ॥ १॥

> अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषेः स्वेदि वानिशम् ॥ विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या आत्मना वशे ॥ २ ॥

N. P.

स्वेच्छया खोणां धर्मार्थकामेषु व्यवहर्तुं न देयम्। यत्किचन धनं धर्मादै। विनियुज्यते तत्र यथावयः स्वपुरुषाः पत्यादयोऽनुज्ञापनीयाः। 'स्वपुरुषाः' रक्ताधिगताः ''पिता
रक्ती''त्यादिनिर्दिष्टाः। विषयेषु हि गीतादिषु सज्जन्यः प्रसङ्गं कुर्वन्त्य ध्रात्मने।
वश्चे स्थाप्याः ततो निवारणीयाः। यद्यप्यस्वतन्त्रा इत्यनेनैव सर्विक्रयाविषया स्वातनत्र्यनिवृत्तिरुपदिष्टा भवति तथापि पुनर्विषयव्यावृत्तिवचनं यत्नतः परिहारार्थम्। मा
विज्ञायि यत्तेभ्य एव परपुरुषसंपर्कादिभ्यो निवारणीयाः गृहावस्थितास्तु मद्यपानादिसक्ता न दुष्यन्ति।

निवस:

चशब्देन ताबदयं धर्मः पुरुषाणामुक्तः—स्वातन्त्रयं स्त्रीणां ताबन्न देयम्, त्रर्थात्तु ताभिरिप स्वतन्त्राभिने भवितव्यभित्युक्तं भवति । एवं च "पुरुषस्य स्त्रियाश्चैवेति" चशब्द इतरेतरिवषययोग्ये स्त्रोपुंसयोधिर्मास्त एवाच्यन्ते । न तु यागादय इति समन्वये। भवति ॥ २ ॥

पिता रक्षति कीमारे भती रक्षति यीवने।। रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न ह्वी स्वातन्त्र्यमहिति॥ ३॥

'रचा' नामानर्थप्रतीघातः। अनर्थस्त्वनाचारवृत्तातिक्रमेणाप्रवृत्तिपरेण चान्यायता धनहरणादिना परिभवः। तस्य प्रतीघाता निवारणम्। तिपत्रादिभिः कर्तव्यम्। रस्ताति भवन्तिर्जिङ्गे छान्दसत्वात्। तता रचेदिति विधेयप्रत्ययः।वयोविभागप्रवर्णं चाधिकतरदोषार्थम्। सर्व एव तु सर्वदा रचार्थमधिक्रियन्ते। कै।मार्प्रहणं दाना-त्पूर्वकालोपलचणार्थम्। एवं यादनं जीवद्वर्ण् कायाः प्रदर्शनम्। अतश्च नित्यानुवाद एवायम्। यदा यदा यदधीना तदा तदा तेनावश्यं रचित्तव्या। तथा च जीवत्यपि भर्तरि पितुः पुत्रस्य चाधिकारः। तथा दिर्शतं मानवे। सर्व एते सर्वदा तत्संरचणं कर्युः। कथ्यमानं तु यन्वगौरवं करोति।

''नतु च 'बालया वा युवत्या वे'त्यनेनोक्तमेवैतन्"।

मैथम्। अन्यदेवास्वातन्त्रयमन्या च रक्षा। तत्र चास्वातन्त्रयमुपदिष्टम्, इह तु रक्षोच्यते। अन्यतन्त्राया अपि शक्योऽनर्थः प्रतिह्नन्तुम्।

''नतु चेहापि पठ्यते 'न की स्वातन्त्र्यमहतीति'।''

बच्यते। नानेन सर्विक्रयाविषयमस्वातन्त्रयं विधीयते, कितर्हि, नास्वतन्त्राऽन्यमनस्का स्वात्मसंरत्त्रणाय प्रभवति शक्तिविक्षलत्वात्स्वतः। पश्वमे तु वचनमस्वातन्त्र्यार्थमर्थान्त-रस्य तत्रोक्तत्वात्।। ३।।

> कालेऽदाता पिता वाच्या वाच्यश्वानुपयन्पतिः ॥ मृते भतीर पुत्रस्तु वाच्या मातुर्राक्षता ॥ ४॥

दानकाले प्राप्ते यदि पिता न ददाति + + + + + + + + + + च:। क: पुन: कन्याया दानकाल:। 'श्रष्टमाद्वर्षात्प्रश्चित प्रागृते।रिति' स्मर्थते । इहापि लिङ्गमस्ति + + + + + + + + + + त:। श्रनुपथ्वगच्छन्नरमय-न्भार्याभिनित्र:। उपगमने कालश्च ऋतुः सद्व्रतस्य पर्ववर्ष्यमित्युक्तः।। ४।।

सक्ष्मेभ्याऽपि मसङ्गभ्यः स्त्रिया रक्ष्या विशेषतः ॥ द्रयोहि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५ ॥

> इमं हि सर्ववणानां पश्यन्ता धर्मगुत्तमम् ॥ यतन्ते रक्षितुं भायां भत्तरि। दुवता अपि ॥ ६॥

> खां प्रस्तिं चरित्रं च कुलमात्मानमेत च ॥ स्वं च धर्म मयत्नेन जायां रक्षान्हि रक्षाति ॥ ७॥

न कोवलं शास्त्रोपदेशादेव स्नीरत्ता कर्तव्या, याविद्यमानि बहुनि प्रयोजनानि । प्रसूतिरपत्यं पुत्रदुहित्तत्त्त्यम् । संकरे न भवतीत्यर्थः । चिर्त्तं शिष्टसमाचारः । कुलं पूर्वोक्तम् । कस्यापि सत्कुलस्य भ्रष्टशीलायां भार्यायां देवः सर्वे कुलमुपतिष्ठतीति— न साध्व्यः स्विय पतेषामिति । भ्रथवा पितृपितामहादीनां संतितशुद्धप्रभावादे। ध्वंदिहि-कस्यानिवृत्ते रत्ता स्यात् । स्रात्मानम् । प्रसिद्धमुपपतिनाऽवश्यं हन्यते भार्ययेव वा विषादिना । स्वं च धर्मम् । व्यभिचारिण्या धर्मानिधिकारात् । स्रते जायां रिजता सर्वमेतद्रचित ॥ ७ ॥

पतिर्भायां संमिवश्य गर्भो भूत्वेह जायते ॥ जायायास्ति जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥ ८॥

त्रर्थवादोऽयम् । न च पत्या पत्न्या उदरे प्रवेशदर्शनम् । त्रतः शरीरसारभूतशुक्र-द्वारेण गुणवादतः प्रवेशोऽयसुच्यते । 'क्रात्मा वे पुत्रनामासीति'—एतदेव जायाशब्दस्य भार्यावचनत्वे प्रद्यतिनिमत्तम्। यते। उत्यां पतिकथिते। अपत्यजन्मनिमत्ते जायाशब्दे जारस्यापि जायोच्यते ॥ ८॥

याहरां भजते हि स्ती सुतं स्ते तथाविधम्। तसात्मजाविद्यद्वर्थं सियां रक्षेत्मयनतः॥ ९॥

''स्वां प्रस्तिमिति" (श्लो०७) यहुक्तं तहर्शयति। न चैवं मन्तव्यं—याद्दशं 'द्वितीयं पुरुषं सेवेत सुतं सूते पुत्रं जनयति तथाविधजातीयम्'। नापि गुणसाद्दश्यमभिप्रेतम्। यतः शूद्रादिजातस्य चण्डालादिजातित्वम्। समानजातीयजातस्यापि नैव तजातीयत्वं— ''पत्नीष्वचत्रयोनिष्विति'' वचनात्। गुणसादृश्येऽपि विशीलदिरद्रपतिकाया उत्कृष्टपु-रुषगमनमनुज्ञां स्यात्। यदा त्वयमर्थवादस्तदा यादृशं तथाविधिमत्यकुलानुरूपिमिति नीयते।। ६॥

न कथियोषितः शक्तः मसहा परिरक्षितुम् ॥ एतेरुपाययोगेस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥ १०॥

वच्यमायोपायप्रशंसार्थः श्लोकः। प्रसह्य बलेनावष्टभ्य शुद्धान्तावरोधादिना पर-पुरुषादिनिष्कासनादिना न शक्या रक्षितुस्। किंत्वेतिरुपाययोगैः शक्याः। 'योगाः' प्रयोगाः। 'उपायैः' प्रयुज्यमानेरित्यर्थः॥ १०॥

> अथस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियाजयेत्॥ शोचे धर्मेऽन्नपक्यां च पारिएाह्यस्य वेक्षरो॥ ११॥

स्रथे धनम्। तस्य संग्रहः संख्यादिना परिच्छिद्य रचार्थे वेश्मनि निधानं रक्कवायसवन्धादिना संयम्य स्थापनं मुद्राङ्कमित्येवमादि। ठ्यथा विसर्गस्तस्यैव—इद-मेतावद्भक्तार्थमिदं च सृपार्थमेतावच्छाकार्थमिति। शीचं दर्विपठरादिशुद्धिर्मूमिलेपना-दिश्च। धर्म आचमनेदिकतर्पणादिदानं खीवासगृहकादी बलिकुसुमविकारैर्देवाचेनम्। स्नामपिकः प्रसिद्धा। पारिणाह्यं विस्यासंदीखद्वादि। तत्प्रत्यवेच्चणे नियोक्तव्या। ११॥

अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषेराप्तकारिभिः ॥ त्रात्मानमात्मना यास्तु रक्षोग्रस्ताः सुरक्षिताः ॥ १२ ॥

श्राप्तं प्राप्तं काले तं क्वर्वन्त्याप्रकारिगो। ऽवधानवन्त उच्यन्ते शुद्धान्ताधिकारिगाः। करुचुकिनः। तैः स्वे गृहे रुद्धाश्चास्वतन्त्रोकृता यथेष्टविहारिनषेथेन रच्यमागा न रचिता भवन्ति। किंत्वात्मनाऽऽत्मानं रचन्ति। 'ताः कथं रचन्ति"। यद्येतेषु कार्येषु नियुज्यन्ते।

उक्तोपायप्रशंसा ने।पायान्तरनिषेधः ॥ १२॥

पानं दुर्ननसंसर्गः पत्या च विरहाऽटनम् ॥ स्वप्नेऽन्यगेहवासदच नारीसंद्षणानि षट ॥ १३॥

ग्रटनमापणभूमिषु अन्नशाकादिकवार्थम्। देवतायतनेषु च। ज्ञातिकुले वहूनि दिनान्यवस्थानम् अन्यगेहवासः। नारीसंदूषणानि। स्रोणामेते चित्तसंचोभहेतवः। एता हि श्वशुरादिभयं जनापवादभयं च त्यजनित ॥ १३॥

नेता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ॥ सुरूपं वा विरूपं वा प्रमानित्येव सुझते ॥ १४॥

नायमभिमाना वाढव्य:—सुभगः स्वाकृतिस्तरुणोऽहं मां हित्वा कथमन्यं काम-यिष्यते। यता नैता दर्शनीयोऽयं शूराकृतिरयमित्येव विचारयन्ति। युमानयमित्ये-तावतैव भुज्जते संयुज्यन्ते तेन ॥ १४ ॥

> पोंथल्याचलिताच नेस्नेहाच स्वभावतः॥ रक्षिता यवते।ऽपीह भन्ने ज्वेता विद्वर्वते॥ १५॥

यस्मिन्कस्मिश्च पुंसि दृष्टे धैर्याच्चलनं कथमनेन संप्रयुज्येयेति चेतसे। विकारः स्वीणां तत्थें श्चरता चलित्तत्वम् । अन्यत्रापि धर्मादौ कार्ये ऽस्थिरता चलित्तत्वम् । य एव द्वेष्यः स एव स्पृद्धत इति आतृ पुत्रादियों दृष्टस्तस्मा एव कामुकत्वेन स्पृह्यन्ति । स्नेहो रागस्तृष्णा च भर्तरि पुत्रादौ मानविरुद्धहृदया भवन्ति ।

एतेदें षियोगाद्धिकार्वते विकियां भर्ण प्र गच्छन्ति । १५॥ तस्मात्—

एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां मजापति निसर्गजम् ॥ परमं यत्नमातिष्ठत्युरुषो रक्षाणं मित ॥ १६॥

प्रजापतिहिरण्यगर्भः । तदीये निसर्गे सृष्टिकाले जातस् । शिष्टं स्पष्टम् ।।१६॥

शय्यासनमञ्जारं कामं क्रोधमनार्थताम्।। द्रोग्धभावं कुचयां च स्रोभ्या मनुरकलप्यत्॥ १७॥

शब्या शयनं स्वप्नशीलत्वम् । आसन्यन्यानशीलता । अलङ्कारः शरीर-मण्डनम् । कामं पुरुषोपभागस्प्रहा । क्रोधा होषः । अनार्यता स्निग्धेऽपि होषो द्विष्टेऽपि स्नेष्ठः, आकारसंवरणं, निर्द्धमेता । द्वीग्ध्रभावः । द्रोग्धृत्वं भरु पित्रादेः । द्वहेः कर्त्तरि त्वा भावशब्देन समासः । कुचर्या नीचपुरुषसेवनम् । एष स्वभावः क्षीणां मनुना सर्गादी किल्पतः। शय्यासनालङ्कारा द्रोहकुचर्ययोह धा-न्तत्वेनोपादीयन्ते। यथैते पदार्थाः स्वभावभूता अविचालिता एवं कुचर्यादयोऽपि ॥१७॥

> नास्ति स्रीणां क्रिया मन्त्रेरिति धर्मे न्यवस्थितिः ॥ निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राक्ष स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः ॥ १८॥

केचिदेवं मन्यन्ते—'सर्याप प्रमदाव्यभिचारे वैदिकेन जापेन रहस्यप्रायश्चितादिना ग्रुद्धिमाप्स्यन्ति ततो नास्ति दे। इति'। तन्न। न हि स्वीणां मन्जे: क्रिया जपाऽप्यस्ति। येन वृत्तव्यतिक्रमेऽप्रख्यातैः स्वत एव वैदुष्याच्छुद्धिमाप्नुवन्ति। तस्मा- चन्नतो रच्या इत्येतच्छेषमेवैतत्। अतो ये केचिद्विशेषण मन्त्रप्रतिषेधोऽयमिति वर्णयन्ति— तत्रस्य प्रतिषेधं मन्यमाना यत्किच्चित् स्रोसम्बंधि कर्म येन केनचित् क्रियते तत्र सर्वत्र यत्र स्त्रियः कर्णत्या संबध्यन्ते सायंबित्तहरणादौ तथा संस्कार्यत्या चूढादिषु सम्प्रदानत्या श्राद्धादै।,—तत्र सर्वत्र मन्त्रप्रतिषेधादमन्त्रकं स्रोणां श्राद्धादि कार्यमिति— तेऽयुक्तवादिनोऽन्यपरत्वादस्य। प्रश्चेवादत्या यद्दित तदालम्बनं न्यायेन विहित्रतिषेध- मन्त्रसंबन्धमन्त्रचूढासंस्कारापेचं व्याख्येयमेतत्। श्रध्ययनाभावाच प्रायश्चित्तमन्त्र- जपाभावः।

निरिन्द्रियाः । 'इन्द्रियं' वीर्य' धेर्यप्रज्ञाबलादि तासां नास्यताऽनिच्छन्योऽपि कदाचित्पापाचारैकेलेनाक्रम्यन्ते । तता रचितुं युक्ताः । स्त्रियाऽनृतमिति । शील-स्नेह्योरिस्थरत्वादनृतवचनेन निन्धन्ते ॥ १८॥

> तथा च श्रुतया बहु या निगीता निगमेष्वपि ॥ स्वालक्षण्यपरीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः ॥ १९॥

स्वभावते। शुद्धहृदयाः श्विय इत्यस्मित्रथें वैदिकानि मन्त्रार्थवादरूपाणि वाक्यानि साचित्वेनोपन्यस्यति । तथा च यथा मयोक्तं 'श्वियोऽनृतम्' इति तथैव निगमेषु वेदेषु श्वत्यः सन्ति । निगमशब्दे। वेदपर्यायो दृष्टप्रयोगश्च । निगमो वेदार्थव्याख्यानाङ्गवचनोऽप्यस्ति—'निगमनिरुक्तव्याकरणान्यङ्गानीति' निरुक्ते हि प्रयोगो—'निगमा इमे भवन्तीति' । तस्येह श्रुतिप्रहणाद्वा वद्यमाणोदाहरणाच्चासंभवः । श्रुतो वेदवचनो निगमशब्द इह गृह्यते । समुदायावयवभेदाच्चाधाराध्यभावः । तेषु निगमेषु श्रुत्य एकदेशभूतानि वाक्यानि निगीता प्रधीताः संशब्दिताः पठ्यन्त इति यावत् । नित्य-प्रवृत्ते च कालाविभागादि निरुक्तम् ।

पाठान्तरम् 'निगदा' इति । 'निगदा' मन्त्रविशेषाः । ग्रातयो ब्राह्मणवाक्यानि । मन्त्रेषु ब्राह्मणेषु चायमणे दिशितो यदनृता श्रिय इति । **ब्रह्मयस्ताः** संतीत्यस्मि- न्पचे ऽध्याहारः । तासां श्रुतीनां या या निष्कृतिरूपा व्यभिचार प्रायश्चित्तभूतास्ताः शृणुत । किमर्थमुदाहियन्त इति चेतस्वालक्षण्यपरोक्षार्थम् । 'स्वलचणं' नित्यसं- निहितस्वभावस्तत्प्रतिपादनार्थम् । प्रङ्गहकुण्डलादि यत् लचणं तत्परिभूतिमदं 'स्वलचणं' स्वभाव इत्यर्थः । एतदासां 'स्वलचणं' यदव्यभिचारात्मकम् ॥ १६॥

यन्मे माता मछ्छमे विचरन्थपतित्रता ॥ तन्मे रेतः पिता इंकामित्यस्येतिकदर्शनम् ॥ २०॥

इतिकरणान्तेन पाद्त्रयेण सन्दर्शेकदेशोऽ उक्तः।

यन्मे माता अपतिव्रता—'पत्युरन्यपुरुषे न कामश्चेतसापीति' यस्या 'व्रतं' नियमः सा 'पतिव्रता'। तद्विपरीताऽपतिव्रता। विचरन्ती परगृहान्गच्छन्ती। तत्रोज्वलवेषं दृष्ट्वा प्रज्ञुलुभे। लोभं स्पृहामन्यपुरुषं प्रति कृतवती। तत्रापं ममोत्पत्त्या मित्रतुः संवन्धि यद्भेतः शुकं तद्वृङ्क्तामपहुद्तु। तद्रेतसा स दोषोऽपमुञ्यताम्। पितेति-षष्ठो स्थाने प्रथमा व्यत्ययेन। अथवा रेत एव पितृत्वेन परिकल्यते। अपितिति-षष्ठो स्थाने प्रथमा व्यत्ययेन। अथवा रेत एव पितृत्वेन परिकल्यते। अपितिति-षष्ठो स्थाने प्रथमा नामानाधिकरण्यमनुभवति। "द्योमें पितेति" (अपवेदे २। २।२०) यथा। अथवा मातृवीजमप्युच्यते 'रेतः'। तद्भेतः पिता जनको वृङ्कां शोधयताम्। पितृज्ञवीजप्रभावेन मातृदेषि।ऽपनुग्रतामित्यर्थः।

अस्य व्यभिचारात्मकस्यैति विदर्शनं दृष्टान्तः। सर्वे जपमाना एतं मन्त्रमु-चारयन्ति। यदि च सर्वाः खियो दुष्टस्वभावास्तते। मन्त्रस्य नित्यवत्प्रयोगोपपत्तिः। इतरथा पाचिकः स्यात्। चातुर्मास्येष्वयं मन्त्रो विनियुक्तः (भ्रापस्तम्ब श्रौत०१। ६६) पाद्यानुमन्त्रणे च श्राद्धे (शांखायन गृह्य०३।१३।५)॥२०॥

> ध्यायत्यनिष्टं यत्किं चित्पाणिग्राहस्य चेतसा ॥ तस्येष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते ॥ २१॥

पाणियाहो भर्ता। तस्य चेतसा यदनिष्टमित्रयं परपुरुषसंपर्कादिकं स्नी चिन्तयित तस्य मानसस्य व्यभिचारस्य निह्नवः शुद्धिरनेन मन्त्रेण कर्मणि नियुक्ते-ने। प्रसङ्गान्मन्त्रप्रयोजनं दर्शितम्। यद्यपि कर्मगुणतैव कर्माङ्गमन्त्रप्रयोजनं तथापि जपादै। विनियोगान्मानसव्यभिचारनिवृत्त्यर्थताऽप्युच्यते ॥ २१॥

याहग्गुणेन भन्नी स्नी संयुज्येत यथाविधि ॥ ताहग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा ॥ २२ ॥ भार्यासंरचणकामेन है।:शिल्यादात्मा रचितव्यः। नाप्येतयैव केवलया। यता दुःशीलस्य भार्याऽपि तथाविधैव भवति, गुणवतः शीलवती। यथा समुद्रेण निम्नगा नदी संयुच्यमाना चारोदका भवति मधुरसापि सती॥ २२॥

> अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयानिना ॥ शारङ्गी मन्द्यालेन नगामाभ्यहणीयताम् ॥ २३॥

हीनजातीयाऽप्यसमाला वसिष्ठभायी तत्संयोगाद् भ्यहं णीयतां प्राप्ता । शारङ्गीं तिर्यग्जातिः चटका सन्द्रपालेन सुनिना संयुक्ता तथेत्र पृज्या । अतो हीनजातीयाः कनीयस्योऽपि भूयो भर्व वत्पृज्याः । तथा चोक्तं ''वयसि स्त्रिय'' इति ॥ २३ ॥

एताथान्याथ लोकेऽस्मिन्नकृष्टमस्तयः ॥ उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्धतृ गुणैः शुभैः ॥ २४ ॥

स्वकृष्टा निक्रष्टा प्रसृतिहत्यत्तियां ता स्वकृष्ट्रपसूत्यः । स्रन्याश्च गङ्गा-कालीप्रसृतयः । द्वयोः प्रकृतत्वादेता इति बहुवचनं स्वराब्देन तृतीयामानिष्य । द्विचनं वा 'एते च'।। २४॥

> एवादिता छोकयात्रा नित्यं झीपुंसयोः ग्रुमा।। मेत्येह च सुखोदकीन्मजाधमीनिवोधत ॥ २५॥

लेशकयाचा लोकपृत्तं लोकाचारः। लोकसिद्धमेतत्। नायं विधिलत्तणोऽर्थो यदेवं शक्यते रत्तितुं नान्ययेति—अपरिरत्तिताभिश्च ताभिः प्रसूखादिदेाणे। भवतीति।

इदानीं प्रजाधमिविवेधित। कस्य प्रजा बीजिनी वा चेत्रिणो वेति।

उद्कं श्रागामीकालः—स झुखे। येषाम्। सर्वे हि वस्त्ववसाने विरमन्ते—ते तु नैवमिति प्रशंसा ॥ २५॥

''नतु च का सुखोदर्कता प्रजाधर्मस्य। या च प्रजाऽस्याधीना खियरच बहुभिदी-षैरावृतत्वत्यागाही: को हि गृहे सर्वान्बिशृयात्''—इत्येतन्निवृत्त्यर्थमाह—

> मजनार्थं महाभागाः पूजाहां एहदीसयः ॥ स्त्रियः श्रियरच गेहेषु न विशेषाऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

शक्यप्रतिविधानत्वाहोषाणां पूजाहीः। यदेतहोषप्रपश्चनं तन्नावज्ञानार्थं परिवर्जन् नार्थं वाऽभिशस्तपतितादिवत्। किं तिहि—रचार्थं दोषाणाम्। न हि भिचुकाः सन्तीति स्थाली नाषिश्रयते। न च मृगाः सन्तीति यवा नोष्यन्त इति। प्रजनं गर्भप्रहणात्प्रभृत्यपरियाषणपर्यन्ते। व्यापारे। शिप्रोतः । तथा च वन्यति "उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्" इति (२७)। गृहे दीप्रय इव । न हि गृहे सेवा स्त्रीभिविना काचिदस्तीति सुप्रसिद्धमेतत् । सत्यि श्रीविभवे भार्यायामसत्यां सुहत्स्वजनादिष्वागतेषु न गृहस्थाः प्रतिपुरुषं भाजनादिभिरावर्जीयतुं समर्थाः । यथा दिरेहे न भवति शक्तिः धतः स्त्रियः श्रियश्च न विशेषा गेहेष्टिवित ॥ २६ ॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ॥ मत्यर्थं लोकयात्रायाः मत्यक्षं स्त्री निवन्धनम् ॥ २७॥

स्त्री निबन्धनस् निमित्तम्। ग्रपत्योत्पादनादै। ग्रत्यक्षमेतत्। लोक-यात्रा गृहागतानामन्नादिदानेनावर्जनमामन्त्रणिनमन्त्रणादि। ग्रस्य प्रत्यर्थं सर्वरिमन्नर्थे स्त्री निबन्धनस्।

प्रत्यहमिति पाठः।

भत्यसाराब्दे। इन्तरङ्गवचनः। अन्तरङ्गिनत्वर्थः॥ २०॥

अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रृषा रतिरुत्तमा॥ दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह॥ २८॥

प्राग्दर्शितार्थोऽयं श्लोकः ॥ २८॥

पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता।। सा भति छोकानामोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते॥ २९॥ व्यभिचारात्तु भत्तुः स्त्री छोके प्रामोति निद्यताम्॥ श्यालयोनिं चामोति पापरोगेश्च पीड्यते॥ ३०॥

पत्रमे रत्नोकाविमा व्याख्याते। (४।१६४—१६५)॥ २८-३०॥ पुत्रं प्रत्युदितं सद्भिः पूर्वजेश्च महर्षिभिः॥ विश्वजन्यमिमं पुण्यसुपन्यासं निवेधित॥ ३१॥

उपन्यासे। विचार्यवस्तुप्रचेपः। विचारा वा। तं निवाधत। पुनं प्रति पुत्रमधिक्टत्यादितमुक्तम्। सद्भिविद्वव्यिक्तिश्च। विश्वजन्यं सर्वेश्या जनेभ्यो हितस्। पुरायं कल्याणकरम्।

कोरतत्या व्यवधानात् 'प्रजाधर्मे निवेधत' इत्यस्यार्थस्यापि पुनरादरार्थग्रुपन्यासः उपन्यासं निवेधितेति ॥ ३१ ॥ भतुः पुत्रं विज्ञानित श्रुतिहेषं तु कर्ति।। आहरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः ॥ २२॥

भर्ता उद्घोढा। विवाहसंस्कारेण संस्कृता येन या नारी तस्यां यस्तरमाहेव जातस्तं पुर्वं तस्य विज्ञानहत्यम्युपगच्छन्ति सर्व एव विद्वांसः। नात्र विप्रतिपत्तिः। सिद्धांताऽयम्।

श्रुतिद्वेधं तु कर्तरि । यः कर्तेव केवलमुत्पादियताऽन्यदीयत्तेत्रे न तूद्रोढा—तत्र श्रुतिद्वेधं मतभेदः, तं दर्शयति । स्राहुरुत्पादकमण्यवन्तं केचित् । स्रपरे से चि-ग्रम्—यस्य सा भार्या तस्यामनुत्पादकमि ।

एवमाचार्यविप्रतिपत्तेः संशयमुपन्यस्य कारणकथनेन तमेव समर्थयते ॥ ३२ ॥

क्षेत्रभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ॥ क्षेत्रबीजसमायागात्संभवः सर्वदेहिनाम् ॥ ३३॥

चेत्रमिव स्विन्नभूताः नारी। श्रीह्यादेरुत्पत्तिःथानं भूमिभागः चेत्रं, तत्तुल्या नारी। यथा चेत्रे वीजमुप्तं तत्र विधियमाणं जायते एवं नार्यामपि निषक्तं रेतः। वीजभूत एव पुमान्। अत्रापि भूतशब्द उपमायाम्। तदीयं रेतो 'बीजं' न साचात्पुमान्—तदिधकरणस्वाचु तथावद्व्यपदिश्यते। समायागः संबन्ध आधाराधेयलचणः। ततः संभव उत्पत्तिः सर्वदेहिनां शरीरिणाम्। चतुर्विधस्य भूत-प्रामस्य। स्वेदजानामप्याकाशः चेत्रं, बीजं स्वेदः। ध्रतो युक्तः संशयः। उभय-मन्तरेण संभवानुपपत्तेः। अपत्योत्पत्ती उभयोव्यापारः। विनिगमनाय च हेत्वभावात्कस्य तत्—उभयोः अथान्यतरस्येति संदेहः।

सर्वस्य च प्रकरणस्यायमधी नानुमानपरिच्छेद्योऽपत्यापत्यवद्भावः । तथा च विभाग-श्लोके वच्यामः ॥ ३३ ॥

> विशिष्टं कुत्रचिद्वीजं स्त्रीयानिस्त्वेव कुत्रचित्।। उभयं तु समं यत्र सा अस्तिः पशस्यते॥ ३४॥

बीजस्य वैशिष्ट्यं व्यासऋष्यशृङ्गादीनां सहषीयां दृष्टम्। स्वीयानिस्त्वेव चेत्रजादिपुत्रेषु धृतराष्ट्रादिषु । बाह्ययाज्ञाता अपि मातृजातयः चित्रयास्ते । उभयं तु समं एकस्वामिकमेकजातीयं समम्। सा प्रसृतिः प्रशस्यते विप्रतिपत्त्यभावात् तदुक्तमेतत्—"भर्तुः पुत्रं विज्ञानन्तीति" ॥ ३४ ॥

> बीजस्य चैव योन्याश्च बीजमुत्कृष्टमुच्यते ॥ सर्वभूतमसृतिहि बीजलक्षाएलक्षिता ॥ ३५॥

एवसुपपादिते संशये बीजप्रधान्यपत्तं पूर्व परिगृह्णाति । तत्प्रधान्याद्यस्य बीजं तस्यापत्यम् । तस्य च प्राधान्यं त्रोह्यादेर्द्रव्यस्य चित्याद्यनेककारणत्वेऽपि तद्धर्मानुविधान्दर्शनात् । अत्रश्च स्फुटमदृष्ट्यीजानुविधानस्थापत्यस्य कार्यत्वाद् त्रीह्यादीनामित्र तद्धर्मानुविधायत्वं युक्तमभ्यपगंतुम् । तथाहि सर्वत्र कार्य ऐक्यक्त्यं न त्यक्तं भवति । तथा च बीजे प्राधान्यं तद्दर्शयति सर्वभूतप्रसूतिहि । सर्वेषां भूतानां प्रस्तिरुत्पत्तिवीं जन्तिष्यालादिता । बीजस्य यञ्चन्तर्णं क्ष्पवर्णसंस्थानादि तेन लिचता चिद्विता तद्भूपानुनिधायिनीति यावत् ॥ ३५ ॥

याहरां तृष्यते वीमं क्षेत्रं कालेषपादिते ॥ ताहग्रोहति तत्तस्मिन्वीमं स्वैद्येखितं गुणेः ॥ ३६॥

श्रन-तरस्यैवार्धवित्तरत्वेन श्लोकोऽयं वक्रान्वयप्रदर्शनेन। यादृशां शब्दस्यार्थं व्याख्यास्यति (३६) 'ब्रीहयः शालय' इत्यादिना। कालोषपादिते—काले वर्षादे वपनकाले उपपादिते कृष्टसमीकरणादिना संस्कृते। तादृशोहित जायते। स्वैर्युणे-वर्णसंख्यानरसवीर्यादिभिगु शोः व्यञ्चितं परिदृश्यरूपम्॥ ३६॥

इयं स्मिहि स्तानां शाश्वती योनिरुच्यते॥ न च योनिगुणान्कांश्विद्वीजं पुष्यति पृष्टिषु ॥ ३७॥

वीजगुणानुवृत्तिः पूर्वेगोक्ता। श्रनेन चेत्रगुणानामभावमाह। एषा भूमिभू-तानां स्थावराणामेषधीतृणगुल्मलतानां येशिनः चेत्रमुच्यते। न च तद्गुणास्तेषु भृतेषु केचन दृश्यन्ते। न मृदः पांसवा वा तत्रोपलभ्यन्ते।

बीजं पुष्यित पुष्टिषु । बीजशब्दोऽत्राङ्करितर्गतत्रीह्यादिवचने न मूलवचनः । तद्दिपि हि पुनरूपभुक्तशेषमुप्यमानमपरिमन्वत्सरे भवत्येव बीजम् । तद्व पुष्यिति नातुन्वर्तते । पुष्ट्यङ्गभूतायामनुवृतौ पुष्यितर्वर्तमानः । सकर्मकत्वं द्वितीयानिमित्तम् । योनिगुणान्त्राप्नोति वा भजते । पुष्टिषु तदवयवेषु । यदि पुष्ट्यङ्गाऽनुवृतिरा-ख्यातेनोच्यते पुष्टिष्वत्यनर्थकम् । तस्मादनेकार्थत्वाद्धातृनामन्यवचनमात्र एवाख्यातेनानु-व्याख्येयः ।

श्लोकपूरणार्थं वा पुष्टिध्विति । कथंचित्पौनरुक्तयं परिहार्थम् । सामान्यविशेष-भावेन वाऽन्वयो वक्तव्यः । 'स्वपेषं पुष्ट' इति यथा ॥ ३७ ॥

> भूमावप्येककेदारे कालाप्तानि कुषीवलैः॥ नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः॥ ३८॥

ग्रनन्तरोक्तोऽर्ध उदाहरणेन व्याक्रियते। एककेदारे—'ग्रपि'रत्र योजनीयः। एकिस्मित्रपि चेत्रे भूमेः। काले। यस्य बीजस्य यो वैकः कालस्तस्मिन उप्रानि कर्षकैः भिन्नक्षपिण जायन्ते बीजानि स्वभावानुविधानादित्यर्थः। यदि च चेत्रे प्राधान्यं स्यात्चेत्रस्येकत्वात्सर्वाण्येकरूपाणि स्युः॥ ३८॥

वीहयः शालयो ग्रहास्तिला मानास्तथा यवाः ॥ यथाबीनं मरोहन्ति लग्जनानीक्षावस्तथा ॥ ३९॥

तानि नानारूपत्वेन बीजानि दर्शयति। य**याबीजम्** बोजस्वभावाभिपत्या। सर्वत्र जात्याख्यायां बहुवचनम्॥ ३८॥

> अन्यदुसं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ॥ जप्यते यद्धि यद्दीजं तत्तदेव परोहति ॥ ४० ॥

एव एवार्थः शब्दान्तरेण निगम्यते । सुद्गेषूप्तेषु जीहयो जायन्त इत्येतन्नास्ति । प्रतिषेधसुखेनोक्तस्य विधिसुखेन पुनः प्रतिपादनसुच्यते यद्धि यद्वीजस् ॥ ४०॥

> तत्प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥ श्रायुष्कामेन वप्तव्यं न जातु परयोगिति ॥ ४१ ॥

एवं पूर्वपत्ते सिद्धान्तमाइ। चेत्रप्राधान्यमनेनोच्यते।

''नतु च नात्र चेत्रप्राधान्याभिधायकं किचित्पदमस्ति केवलं परचेत्रोपगमनिषेधः श्रूयते वप्नव्यं न जातु परयोषितीति—परदारेषु बीजनिषेको न कर्तव्य इत्य-स्यार्थः। न पुनर्थस्य चेत्रं तस्यापत्यमित्यनेनोक्तं भवति"।

सत्यम्। "तथा नश्यति वै चिप्तं बीजं परपरिष्रह" इत्यनेनैकवाक्यत्वात् दृष्टापत्या-पहारलचग्रदोषिनिमिचोऽयं प्रतिषेध:—नादृष्टार्थ उपगमनप्रतिषेधः। स हि चतुर्थं विद्वित एव—"न हीदृशमनायुष्यम्" इत्यादिना (४।१३४)। तस्मादन्यशेषतया प्रतिषेधश्रुतेरनन्तरेगोकवाक्यत्वादसति स्वातन्त्रये युक्ता चेत्रप्राधान्यप्रतिपादनपरता।

माज्ञेन सहजया प्रज्ञया। विनीतेन पित्रादिभिरनुशिष्टेन। ज्ञानविज्ञान-वेदिना करणसाधनी ज्ञानविज्ञानशब्दी। 'ज्ञानं' वेदाङ्गशास्त्राणि। 'विज्ञानं' तर्ककलादिविषयम्। एतदुक्तं भवति। यस्य काचिद्बुद्धिविद्यते तेनैवं न कर्तव्यं—यतः सर्वशास्त्रेष्वेषा स्थितः। यस्तु मूर्खस्तियेकप्रख्यः सोऽत्र नाधिकृत एवेत्यनुवादोऽयम्।

स्रायुष्कासेनेति चातुर्धिकस्य प्रतिषेधस्य प्रत्यभिज्ञानार्थमेतत् । ततश्च प्रथकप्रति-षेधग्रङ्का निरस्ता भवति ।। ४१ ॥ अत्र गाथा वायुगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः॥ यथा बीजं न वप्तव्यं पुंसा परपरित्रहे॥ ४२॥

गायाशब्दो वृत्तविशेषवचनः। यथोक्तं पिङ्गलेन 'अत्रासिद्धं गाथेति'। अवि-गीताः परंपरागताः श्लोका अप्युच्यन्ते। 'तदेवापि विद्याया गीयत' इत्युक्ता 'गाथाः श्लोका उत्तरत्र वेदे पठ्यन्ते—यदस्य पूर्वमपरं तदस्येति'।

वायुना गीताः पठिता वायुशेकाः।
पुराविदः पुराणकल्पान्तरवेदिनः।
परपरिग्रहे परचेत्रे॥ ४२॥

नश्यतीषुर्यथा विद्धः खे विद्धमनुविध्यतः ॥ तथा नश्यति वे क्षिप्तं वीजं परपरिग्रहे ॥ ४३ ॥

ता इदानों गाथा दर्शयति। इषुः शरः। स नश्यति। सि छिद्रे। अन्येनेष्वासेन विद्धं सगमनुविध्यतः पूर्वस्य वेधकस्यात्र स्वान्यम्।

अथवाऽऽकाशे खे शरः चिनो लच्यमन्तरेण—नश्यति निष्फलो भवति—विद्धं चानुविध्यतः—एवं परिक्षयां तेजो निःचिन्नं तस्य वीजिनः। चेत्रस्वामिनोऽपत्यं भवति ॥ ४३॥

> पृथारपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदे। विदुः ॥ स्थागुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवती मृगम् ॥ ४४ ॥

ईदृशोऽयं पुराणकृतो जाथापतिल्वणसम्बन्धो यङ्गिविप तावेकीकृताविव दरीयति। तथाहि श्रनेकवर्षसहस्रातीतपृथुसम्बन्धा मही तेनैव व्यपदिश्यते पृथिवीति। तस्मा-दन्याऽपि स्री यस्य भार्यो तस्य पुत्रोऽन्येनापि जातः।

स्थागुच्छे दस्य केदारं स्वमाहः—सम्बन्धान्तरस्याभावात् स्वस्वामिसम्बन्धं पष्ठी प्रतिपादयति । 'स्थागु'र्गुच्छगुल्मलतादिप्ररूढो यत्र भवति तच्छिनति यः सं 'स्थागुच्छेदः'। तस्य तत्त्वेत्रं येन प्ररूढगुल्मलतावीरुधः छिच्वा भूमिः चेत्रोकृता। तत्र कर्षग्रवपनजातं फलं तस्यैव।

शाल्यवते। सुगमाहिरित्यतुष्वयते। बहुनां सृगमतुधावतामाखेटकार्यं यस्यैव सम्बन्धि शरशल्यं सृगे दृश्यते तस्य तमाहुः। यत् प्रथमवेद्धश्च स भवतीत्युक्तं ''नश्य-तीषुः'' इत्यत्र ॥ ४४ ॥

> एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा मजेति ह ॥ विमाः भाहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा रमृताङ्गना ॥ ४५॥

युक्तं च यस्य भार्या तस्यापत्यं यस्माद्रार्याया भर्तुश्चैकत्वमेव—प्रजाऽप्यात्मभूतैव। क्ष्यं वाऽन्यस्यात्मा सोऽन्यस्य भवेत्। एवं तावस्दृष्टभेतल्लोके। शास्त्रज्ञा अप्येवमेव विश्राः प्राहृरिति ॥ ४५ ॥

न निष्त्रयविसर्गाभ्यां भर्तुभीयां विग्रुच्यते ॥ एवं धर्म विजानीमः माक् मजापतिनिर्धितम् ॥ ४६॥

ग्रथ मन्येत—'धनादिदानेन क्रीत्वा स्वीयाः करिष्यन्ते, परभार्यायां तते। विनिवृत्ते दुःस्वाम्ये तज्ञाते। जनयितुः पुत्रो भवतीति'—एतन्न । यते। न शक्या भार्यात्वेन निष्क-सहस्रेरप्यन्यदीयाः स्वत्वमानेतुम् । नापि भर्त्रा त्यक्ता प्रदीग्रद्रव्यतया प्रतिप्रद्वीतुः स्वत्वमा-पद्यते। यत ''उद्वहेतेति" (मनु० ३।४) कर्त्रभिप्रायिक्रयाफलविषयादात्मनेपदाल्लिङ्गान्नान्येन संस्कृताऽन्यस्य भार्या भवति । यथा नाहवनीयादय ग्राधातुरन्यस्य क्रयादिनाऽऽहव-नीयादिव्यपदेश्याः ।

निष्क्रया विकयो विनिमयश्च । विसर्गस्यागः । ताभ्यां न विसुच्यते । न भार्यात्वसस्या श्रपेति ॥ ४६ ॥

> सकुदंशे। निपतित सकुत्कन्या पदीयते।। सकुदाह ददामीति त्रीण्येतानि सतां सकृत्॥ ४७॥

ध्यमनुशयविधावष्टमे व्याख्यातः (८।२२७)। विभागकाले हि समविषमांशभागिः समविषमांशभागेषु परिकल्प विभागः कर्तव्यः। तत्र कृते यो विप्रतिपद्येत तस्य प्रति-पेधार्थमिदम्। तत्रापि यद्यादावेव यथार्थतां कस्यचिदंशस्य प्रज्ञापयेत्तदा स्यादेव पुनर्विभागः। अथ बहुना कालेनायथाकृततां ब्रूयाद्यावदितरैः स्वेषु स्वेषु भागेष्वन्यनिवेशशीर्यप्रति-संस्कारादि कृतं भवेद्—वस्विद्यप्यादि चोपयुक्तं स्यात्—तदा समतामात्रकर्णे प्रभवति, न पुनः सर्व समवायविभागम्।

अन्ये तु क्षोबादीनामनहितविभागकानां पश्चादभागहरत्वनिमत्तक्षीवत्वादिपरि-ज्ञानान्नास्ति भागापहार इति सक्किमातप्रयोजनं वद्दन्ति ।

एवं द्वित्रिचतुर्भागहराणां यद्दच्छया ये समतां प्रकल्पयेयुः पश्चादनुशयनाः प्राक्तनं व्यवस्थानमतिक्रम्यापद्वर्ते न लभेरन् । पतितस्य तु लब्धभागस्याप्यपद्वारं वद्यामि ।

सकृत्कन्या मदीयते। यद्यपि चानेन वाग्दानोत्तरकालं प्रागिप विवाहाद्धर्तुः स्वतोच्यते। तथापि "दत्तामपि हरेत्कन्यां" (याज्ञ० १।६५) "तेषां तु निष्ठा विज्ञेषा विद्वद्धिः सप्तमे पदः" (मनु ८।२२७) इत्यादिपयोलोचनया विशिष्टविषयतेव। सा च व्याख्याता।

सकृदाह ददामीति गवादयो हि येनैव रूपेणात्मनः स्वं तेनैवान्यस्मा श्रापद्यन्ते। कन्या तु दुहितृत्वेन स्वं सती भार्याद्वेनानिवृत्तस्वसम्बन्धा दीयत इति पृथगुपन्यासः।

''नतु चानिवर्तमाने पितुः स्वसम्बन्धं कथं कन्यादानं प्रवर्तते। एतद्धि दानस्य रूपं यदेकस्य सम्बन्धा निवर्तते (न्यस्योपजायत इति"।

नैष देापः । द्वावत्र सम्बन्धे।—ग्रपत्यापत्यवद्भावः स्वस्वामिसम्बन्धश्च । तत्रापत्या-पत्यवद्भावे। न निवर्तते, इतरस्तु निवर्तते । तथा च 'बाल्ये पितुर्वशे तिष्टत्" इति (मनु० ४।१८८) पितुरचात्र स्वाम्यनिष्टत्तिमाह 'पाणिश्राहस्येति" मर्तुस्तदुत्पत्तिम् ॥ ४७॥

यथा गे। श्वीष्ट्रदासीषु महिष्यताविकासु च ॥
ने। त्यादकः मजाभागी तथैवान्याङ्गनास्विष ॥ ४८ ॥
येऽक्षेत्रिणा बीजवन्तः परक्षेत्रमवाषिणः ॥
ते वै सस्यस्य जातस्य न छभन्ते फलं क्वित् ॥ ४९ ॥

प्रसिद्धमेनैतत्। ग्रासं निशा बी जवन्तो त्रोहादिनीजस्वामिनः सस्यस्य ग्रह-माषादेजितस्य न लभन्ते फर्ल-परचेत्रे चेदुत्पत्तिः ॥ ४८-४-६॥

> यदन्यगेषु द्वभे। वत्सानां जनयेच्छतम् ॥ गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्थमम् ॥ ५०॥

पूर्वेण स्थावरेषु धर्मः प्रसिद्धवदुदिता ज्ञापिता वा। अनेन तिर्यसु परिगृहीतेषु गवा-दिषु निदर्श्यते। अन्यदीयो वृषभा यद्यव्यन्यगवीषु वत्सान्वहूनिप जनयेन वृषभस्वाम्येक-मिप वत्सं सभेत—सर्व एव ते वत्सा गामिनां गोस्वामिनाम्। आर्षभसृषभसम्बन्धि-स्कन्दितं बोजनिषेको मेष्टं वृथा निष्फलम् ॥ ५०॥

> तथेवाक्षेत्रिणा बीजं परक्षेत्रमवापिणाः ॥ कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फल्मम् ॥ ५१ ॥

पूर्वस्य निर्देशोऽयम्। यथा गवादिषु स्थावरेषु चैवं मनुष्येष्वपि **कुर्वन्ति।** चेत्र-स्वामिन।**मर्थ** प्रयोजनं बोजकार्यं सम्पादयन्ति ॥ ५१ ॥

> फलं त्वनिमसंघाय क्षेत्रिणां वीजिनां तथा॥ भत्यक्षं क्षेत्रिणामथीं वीजाचीनिवेलीयसी॥ ५२॥

ग्रविशेषेणोक्तं चेत्रिणां फलं न बीजिनः। तस्याविशष्टिविषयत्वमाह ग्रानिभसंधा-येति। ग्रिभसंधानं बीजचेत्रिणोरितरेतरसंविद्वावस्थापनम्—'नष्टाश्चदग्धरथवदुभयो-रावयोः फलमस्त्विति'—यत्र वचनव्यवस्था न भवति तत्र सि विण एव प्रत्यसोऽयो निश्चतं फलम्। प्रत्यस्थान्देन निःसंदिग्धतामाह। यता बीजाद्योनिर्ह्लीयसी। चेत्रमधिकवलम् ॥ ५२॥

सतां तु संविदि-

कियाभ्युपामारवेतहोजार्थं यत्मदीयते ॥ तस्येह भागिना दृष्टी बीजी क्षेत्रिक एव च ॥ ५३॥

अनिभसंधाय चेत्रिणः फलमुक्तम्। अभिसंधाने किं बीजिन उत्ताभये। रिति संशय उभयोरित्याह । क्रियाया अभ्युपगमाऽङ्गोकरणभेवमेवैतदिति संविद्यचणः यो निश्चयः सा 'क्रिया'ऽभिप्रेता तामभ्युपगमय्य बीजार्थः बीजकार्यफलनिष्पच्यर्थे यत्यदीयते—सामर्थ्योद्वोजिमिति गम्यते । तस्येह द्वाविष भागिनौ ॥ ५३॥

श्रोघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे परोहृति ॥ क्षेत्रिकस्येव तद्बीजं न बीजी लभते फलम् ॥ ५४॥

परचेत्रे वण्तुर्वीजनाश डकः। तत्र मन्येत—''पुरुषापराधात्तस्य युक्तोपहारा नूनमसी चेत्रं जिहीर्णित—नो चेत्किमिति परचेत्रे वपतीति। येन तु खचेत्रे व्युप्तमोघवाताभ्या-मन्यत्रानीतं तस्य कोऽपराधा यदि स्वं द्रव्यं हारयति"—तद्यंमाह। ग्रोघवाताहृतं वीजम्। ग्रोघो जलनिषेकः, तेन वायुना चाहृतं नीतं यस्य हो ने प्रराहृति तस्यैव तद्भवति। एतेनैव सिद्धे विस्पष्टार्थं न बीजी लभते फलमिति। सर्वत्र चेत्रप्राधान्यमित्यर्थः॥ ५४॥

एष धर्मो गवाश्वस्य दास्युष्ट्राजाविकस्य च ॥ विहङ्गमहिषीणां च विज्ञेयः मसर्व मति ॥ ५५॥

श्रपत्याधिकारात्तिहिषयतेव माविज्ञायीति गवाश्वादिग्रहणम्। यदि वा बोजफलव्यवहारः सस्यादिविषयतया प्रसिद्धतरस्ति शृहत्यर्थमा हः। द्विपदां चतुष्पद्दां पत्तिणां स्थावराणां च सर्वत्रेष धर्मः। रूष इति द्वयं प्रत्यवमृश्यते। श्रनभिसंधाने यस्य चेत्रं तस्य
फलमभिसंधाने चे। मयोः। इदाहरणार्थत्वाच गवाश्वादिग्रहणस्य श्रमार्जारादिष्वप्ययमेव
न्यायः।

तर्हि किमर्थ ''यद्यन्यगोषु'' इति।

प्रायेग गावः पुरुषाणां भवन्ति, न तथा विहङ्गमादय इति प्रसिद्धेरनुवादे। उसी । दास्यः सप्तभिद्धस्योनिभिरुपगताः । प्रसुवः कायजन्म । तं प्रति तत्रेत्यर्थः ॥५५॥

एतद्वः सारफलगुत्वं बीजयान्याः प्रकातितम् ॥ अतः परं पवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥ ५६॥ सारं प्रधानम्। फल्गवसारम्। उपसंहारः पूर्वप्रकरणस्य। उत्तरार्धेन वच्य-माणस्चनम्।

ख्रापत् जीवनिश्चितिहेतुभूतभाजनाच्छादनाभावः, सन्तानिवच्छेदश्च ॥ ५६ ॥ भ्रातुज्येष्ठस्य भार्या या गुरुषत्न्यनुजस्य सा ॥ यवीयसस्तु या भार्या स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥ ५७ ॥

रलोकद्वयेन प्राकृतव्यवस्थामनुवद्त्यापदि नियोगं विधातुम्। ज्येष्ठोऽमे जातः। घ्रानुजः पश्चान्जातः कनीयान्। यवीयाननुज एव ॥ ५०॥

ज्येष्ठो यवीयसे। भार्या यवीयान्वाऽग्रजस्त्रियम्।। पतिता भवता गत्वा नियुक्तावण्यनापदि ॥ ५८॥ इतरेतरभार्यागमने ज्येष्ठानुजयोः पातित्यमनापदि सत्यपि नियोगे॥ ५८॥

> देवराद्वा सिपंडाद्वा सिया सम्यङ्नियुक्तया ॥ प्रजेप्सिताऽधिगन्तव्या संतानस्य परिक्षये ॥ ५९ ॥

सर्विविशेषेण विशिष्टोऽनेन नियोगी विधीयते । संतानस्य परिस्तये नियुक्तया देवरादिभ्यः सम्यक् प्रजीत्पादियतव्येति । यदुक्तं "योषितां धर्ममापदि" इति सेयमापत् "संतानस्य परिच्चयः" । संतानशब्देन पुत्र उच्यते दुहिता च पुत्रिका । सा हि पितृवंशं संतनोति नान्या । तस्य परिस्तयोऽनुत्पिक्तित्पन्ननाशो वा पुत्रिकायाश्चाकरणम् । न हि खियाः केवलायाः पुत्रिकायामन्यस्मिन्वा पुत्रप्रतिनिधावधिकार इति वद्यामः । नियुक्तोत्पादयेदनुज्ञाता गुरुभिः ।

" कुतः पुनः गुरुभिरिति"।

स्मृत्यन्तरिनदर्शनात्। अथवा नियोगशब्दादेव। नियोगो हि गुरुसम्बन्धी लोकेऽप्युच्यते। निह शिष्येण नियुक्तोऽध्यापयतीत्युच्यते। आचार्येण नियुक्तः करेत्येव वदति। 'गुरवश्च' श्वश्रृश्वश्चरदेवरादयो भत्र सगोत्रा द्रष्टव्याः, निप्तादयः। पतेनापत्येनापत्यवन्तस्ते उच्यन्ते येषां चेपकारस्तत्कृत श्रीर्ध्वदेहिको भवति।

''यद्येवं सातामहस्यापि दै।हित्रोपकारोऽस्ति । ततः पित्रा दुहिता नियोक्त-व्यत्यापत्रस् ।''

डक्तं—येनापत्यवन्त उच्यन्ते। देवरसपिण्डयहणेन तद्गोत्रा एव हृदयमागच्छिन्ति। महाभारते च तत्र तत्र नियोक्तृभावे। भर्तु पिचणामेव दर्शितः। त्रात एव श्रावृपुत्रे सति न नियोगः कर्तव्यः। 'ये हि नियुक्तारतेषामेव सन्तानीपकार:। पुत्रजनिते रनेहेऽपत्योपकारमर्थयमाना अधिकियन्ते। न मृतस्याधिकारोऽस्ति। कथं तर्हि तस्यापत्यमिति व्यपदिश्यते"।

कथं चित्पण्डदाने स उपकरे।ति। वचनादिति च व्र्मः। न ह्यप्यमुत्पादियतव्यमित्येष विधिस्तेनानुष्ठित इति—तथापि तदीये चेत्रे नियोगिविधिज्ञातेन पिण्डदानादि कर्तव्यमिति शास्त्रार्थः। ततश्च तस्योपकारकमवगतम्। यथा चैतत्तथा पुरस्तान्निपुणं वच्यामः।

देवरः पतिश्राता। सिपण्डः पत्यन्वयः। स्मृत्यन्तरे जातिमात्राचेत्युक्तं भवति। सम्यगिति घृताक्तादिनियमं वक्त्यमाणमनुवदिति। प्रजेण्सिताधिगन्तव्या विधा कृत्ये। ईप्सितशब्देन कार्यक्तमतामाह। ततो दुहितर्यन्धवधिरादे। च जाते पुनर्विगोगेऽनुष्ठेयः।। ५६।।

विधवायां नियुक्तस्तु घृताक्तो वाग्यता निशि॥ एकमुत्पाद्येत्पृत्रं न द्वितीयं कथंचन॥ ६०॥

विधवाश्रहणमतन्त्रम्। क्वांबादिक्षपे पत्या जीवत्यप्येष एव विधिः। यता वच्यति "नियुक्तो यो विधिं हित्वेति" (६३)। एतदेव तस्य प्रयोजनम्। नियमोऽत्र विषयाणाम्, न नियमानामन्यथा विज्ञाते प्रकृतत्वाद्विधवाया एव स्युः। नियम। प्रदीपाद्यालोकिनवृत्त्यर्थमेतत्। वचनान्तरेण दिवे।पगमनप्रतिषेधात्। अन्ये त्वाहुः— पुरुषार्थोऽसी प्रतिषेधः कमीर्थस्त्वयम्। तेनाह्वि गमनेन न चेत्रजमुत्पादयेत्।

स्कमुत्पाद्येत्पुचं न द्वितीयम् ॥ ६०॥ प्रस्य प्रतिप्रसनः—

> द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥ अनिर्दृत्तं नियागार्थं पश्यन्ते। धर्मतस्तयाः ॥ ६१॥

द्वितीयः पत्र इत्येकेषां मतम् । तद्विदः चेत्रजोत्पत्तिविधज्ञाः । स्निनिर्वृत्तं नियागर्थं पश्यन्तः । नियुक्तया प्रजोत्पाद्यितव्येत्यस्य विधरेकस्योत्पादनेना-संपत्ति सन्यन्ते ।

"कस्तेषामभिप्रायः।"

एकवनमनिवित्तितं मन्यन्ते। द्रव्यप्रधानत्वात् कर्मणो गुणभावादविवत्ता—गहे-कत्ववत्।

ननु चानुपात्तोपदेशे सत्यिप द्वितीयया द्रव्यप्राधान्यावगमे संख्यादिविशेषेण विवचा रिथतैव । ''उद्वहेत द्विजो भायोम्' इति लिङ्गादपत्यविधावेनत्वसंख्यातिक्रमे। ''दशास्यां पुत्रानाधेहोति'' (ऋग्वेदे २१०। ८) । यद्येवं न द्वित्व एवावस्थानम् । श्रस्थामेवाशङ्कायां द्वितीयमिति वचनं श्रन्थनिवृत्त्यर्थम् । श्रश्वेवत्ता तस्याप्ययम-भिप्रायः । श्रीरसे लिङ्गम्—विवाहप्रकर्णो मन्त्रपाठात् । इह त्वेकत्वातिकमः । 'श्रपुत्र एकपुत्र' इति शिष्टप्रवादात् । श्रथवाऽस्या एव स्मृतेद्वितीयपुत्रस्तुतिकल्पनात् । धर्मतः शिष्टाचारतः ॥ ६१॥

> विधवायां नियागार्थं निष्ठतं तु यथाविधि ॥ गुरुवच्च स्तुषावच वर्तयातां परस्परम् ॥ ६२ ॥

इत्त त्र नियोगविषयो यत्र नियुज्यते। स च सम्प्रयोगाभिमईपर्यवसान उपगमन-लचणः तस्मित्नवृत्ते पूर्वेव वृत्तिः। गुरुवत्स्नुषावत् । ज्येष्टस्य भाषीयां गुरुवद्यवीयसः स्तुषावत् । परस्पर्यद्यात् स्तुषावद्वतेत स्रो पुरुषे ज्येष्ठे, देवरे गुरुवत् ॥ ६२ ॥

> नियुक्तों यो विधि हित्या वर्तयातां तु कामतः ॥ तात्रभी पतितो स्यातां स्त्रवागगुरुतस्पगा ॥ ६३॥

विधि 'पृताक्त' इलादिः। तदतिकमे पातित्यम्। नियुक्तो प्येष्ठः, स्नुषागः। प्रमान, गुरुतलपगः कनीयान्। ६३॥

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या दिजातिभिः॥ अन्यस्मिन्ह नियुज्जाना धर्मे हन्युः सनातनम् ॥ ६४॥

पूर्वेगा विहितस्य नियोगस्य प्रतिपेधोऽयम्।

तत्र केचित्—'विधवामह्गान्मत्रमत् कायाः प्रतिषेधः, क्षोबेन तु पत्या नियोक्तव्येति विधिप्रतिषेधै। विभक्तविषयाविति' प्रतिपन्नाः।

श्रन्ये तु—विधिवाक्ये सन्तानविच्छेदस्य निमित्तश्रवणात्तस्य च क्षीबच्याधितयो। र्मृतस्याप्युपपत्तिः। तथा च विधिवत् प्रतिषेधोऽप्यविशिष्ट एव। श्रपेतधवसम्बन्धाः विधवेत्युच्यते। तत्तुस्यसुभयत्रापि।

धवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्। इतरथा घृताभ्यक्तादिनियमे। ६पि क्वीबेन नियुज्य-मानाया न स्यात्। तत्रापि ह्यामनन्ति "विधवायां नियुक्तश्च घृताक्तः" इति। तस्माद्विहितस्याविशेषेण प्रतिषेधे। ८प्यविशिष्टः। ध्रतश्च विषयसमत्वे विधिनिषेधये।-र्विकल्पः श्रयं च नित्ये। ८पत्ये। त्पादनविधिर्विकल्प एव कल्पते प्रहणाप्रहण्यवत्।

यदा तु "पुत्रेण जयति" इत्येवमादिफक्षोत्पादनविधिस्तदाऽसत्यपत्ये तत्कार्यस्यौध्वे-देहिकस्योपकारस्याभावाद्भित्रफलयोः कुता विकल्पः। समानविषयौ विधिनिषेधावेकार्ये विकल्प्येते। षोडशीमहणामहणयोरिति केचित्। उक्तमङ्गभूयस्त्वे फलभूयस्त्वम् । प्रधानकार्यसिद्धौ त्वविशेषः । तस्मादस्मिन्पत्ते पुत्रोपकाराभावमाह । उपकारविशेषार्थेनास्य प्रवृत्तौ प्रतिषेधातिक्रमेण श्येनदुल्यता ।

इदं त्वन्न निरूप्यम् । योऽसी नियुज्यते स किमिति प्रवर्तते । न हि तस्य विधि रिता । 'नियुक्तेन गन्तव्यम्' इति । स्त्रिया पुनिर्विद्यते ''सम्यक् स्त्रिया नियुक्तयेति" । न च — ''देवरादिषु प्रवर्तमानेषु स्त्रिया नियोगसिद्धिरित्यर्थः । तेषामिप प्रवृक्तिस्तिद्धिमा । चेत्रज ईिप्सतः" इति वाच्यम् । यते रागतः प्रवृक्तिरुप्यते । ''घृताक्तादिनियम-विधानमनर्थकिमिति" चेन्नानर्थकम् । तथानियमैरुत्पन्ने चेन्नजन्यपदेशो नान्य इति ।

यदिष गुरुवचनं कर्तव्यमिति केचित्प्रवृत्तिनिबन्धनमाहुः,—एवं सित सुरापाना-दिष्वपि गुर्विच्छया प्रवृत्तिः प्राप्नाति । न चासी गुरुरकार्ये यः प्रवर्तयति ।

'गुरारप्यवित्तमस्य कार्याकार्यमजानतः। उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागा विधीयत॥" इति स्मरणात्। परित्यागश्च गुरुकार्यानिवृत्तिः।

एतेनैतदिष प्रत्युक्तं—"यित्रियमातिक्रमपातित्यवन् नियमपूर्विकां वृत्तिमनुजानाति— 'तावुभे। पितती स्याताम्' इति । इतरथा सर्वप्रकारं गच्छतः पातित्यमिति विशेषपा-तित्यमनुपपन्नम्" ॥ यतस्तन्न केवलस्य पुंसः श्रूयते किं तिर्हि ख्रिया इति । तस्याश्च पुत्रार्थिन्या नियोगे। विहितः । तदपेचं हि व्यतिक्रमे पितत्वचनं ''तावुभै। पितती स्यातामिति" । असति व्यतिक्रम एकः पिततः पुमानेव, अतिक्रमे तु द्वावपीत्येवमिप लिङ्गान्निर्गच्छत्येव । तस्माद्देवरादिविधिलच्या प्रवृत्तिः कथमिति वक्तव्यम् ।

डच्यते। व्यासादिदर्शनेनापस्यिपण्डदान इव क्रेत्रजोत्पत्त्यर्थ सिपण्डानां गुरु-नियोगापेचा। तदा नोपगमने च्युतिरस्तीस्त्रनुमन्तव्यम्। न हि महात्मनां रागलच्या-प्रवृत्तिरभ्युपगन्तुं न्याय्या। यचोक्तं नियमातिक्रमे पतितत्ववचनं लिङ्गमिति—तदयुक्तम्। यतः प्रंसः पतितत्वे पतितोत्पन्नस्याधिकाराभावादुत्पादनमन्थेकम्। तस्मादस्ति देवरादि-विधेराभासे। ८यम्। ६४॥

> नाद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियागः कीत्यते कचित्।। न विवाहिवधावुक्तं विधवावेदनं पुनः॥ ६५॥

खद्वाहनं कर्म—तत्र ये मन्त्राः प्रयुज्यन्ते ''ग्रर्थमणं तु देव' कन्या श्रिमयच्वत'' इत्यादयः। तथान्येऽपि तत्संबन्धाः ''मया पत्या जरदृष्टिः'' इति, ''मया पत्या प्रजाव-तीति''—तत्र सर्वत्र वेाढुर्वरियतुः स्वापत्यं भवतीत्याहुः। न तत्र श्रूयते 'मया यत्र नियुज्यसे तता जनयेति'।

मन्त्रप्रहणेनैतहर्शयति मन्त्रार्थवादा ग्राप नैवंविधाः सन्ति । दूरत एव तहर्शयति न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः । 'ग्रावेदनं' गमनमभिप्रेतमत्र ।

श्रय—''विवाह एवेयं वा संयुज्यते। विवाहियण्यति देवरे। भातृजायाम्। तते। ऽयं नियोगो विवाहो विहित एव।'' न त्वत्र विवाहिविधिरिति पूर्वशेषाऽयमर्थवादः ॥ ६५॥

> अयं द्विनेरविद्धद्धिः पशुधर्मा विगहितः॥ मनुष्याणामपि मोक्तो वेने राज्यं प्रशासित॥ ६६॥

स्रयमध्यर्थवाद एव नियोगप्रतिषेधरोषः। येऽविद्वांसः सम्यक् शास्तं न जानते तत्र व्यवहारिणो लिङ्गाद्यन्यपरत्वं च न जानते तैरयं पशुधर्मः—स चात्यन्तगहिता मनुष्याणामपि भाक्तः प्रवर्तितः। स चेदानींतनो न, स्रादि वेने राज्ञि भशा-सति राष्ट्रं पालयति।

''नतु च लिङ्गानि नैव सन्तोत्युक्तम्।''

नैवम् । उद्वाहकेषु मन्त्रेषु न सन्तीत्युक्तम् । भ्रन्यत्र तु दृश्यते । "को वा स पुत्रो विधवेव देवरं मर्थं न योषा कृणुते सधस्थ म्रा" इत्यादि । यथा विधवा को देवरपतिं मनुष्यं कुरुते समानशयन एवं को वा मनस्विनौ कुरुते येन नागच्छतः । को विशेषो विवाहमन्त्रेषु । स किलापत्योत्पत्तिविध्यनुक्रमरूप इत्यिमप्रायः ।

अन्यैविद्वद्विति पठितम्। गहिता मनुष्याणां मोक्तः। पश्नामेष धर्मो आव्छोगमनं नाम। स च प्रवृत्तो वेनस्य राज्ये॥ ६६॥

> स महीमित्वतां शुज्जन राजिषिषवरः पुरा ॥ वणिनां संकरं चक्रे कामीपहतचेतनः॥ ६७॥

भुज्जन्यालयन्। ''कथं पुनर्वर्णसङ्करं प्रवर्तयन् राजर्षीणां प्रवर इत्युक्तम्।'' सहीमखिलां भुनक्ति यः महाराजत्वात्। कामेन रागादिलचणेनापहता नाशिता चेतना चित्तस्थैर्यं यस्य सः॥ ६७॥

ततः प्रभृति ये। मेहित्ममीतपतिकां स्थिम् ॥ नियाजयत्यपत्यार्थः तं विगहन्ति साधवः॥ ६८॥•

स्पष्टार्थोऽर्थवादः॥ ६८॥

यस्या मियेत कन्याया वाचा सत्ये कुते पतिः।। तामनेन विधानेन निजा विन्देत देवरः॥ ६९॥

नियोगरूपत्वात्कन्यागतोऽयं धर्म उच्यते। वाचा सत्ये कृते नाग्दाने निवृत्ते एकेन दत्ताऽपरेण प्रतिगृहीता। तासनेन नत्त्यमाणेन विधानेन निजः सोदरे। दे वरः विनदेत विवाहयेत्।। ६६॥

ित्तवसः

यथाविध्य धगम्येनां ग्रुक्तवस्तां ग्रुचित्रताम् ॥ भिथा भजेतामसवात्सकृत्सकृहताद्यता ॥ ७० ॥

यथाविधि यथाशास्त्रं वैवाह्यो विधिस्तथा विवाहः। वाचनिकोऽयं विवाहः। पुनर्भूश्च तथाच्यते। नवा व्यूहाऽपि सती भार्या भवति। केवलं पराथोऽस्या वाचनिको विवाहः। तथा च दर्शयति (७१) 'न दत्वा कस्य चित्कन्यां पुनरन्यस्य दीयत' इति। नासौ देवराय दीयत इत्यर्थः। प्रदत्ता चास्वभूता कथमिव भार्या भवेत्।

शुक्तवस्वास्। नियमा गमने। अन्यस्मित्रपि नियोगे धर्मेऽयमिष्यते॥ ७०॥

न दत्वा कस्य चित्कन्यां पुनर्दद्याहिचक्षणः॥ दत्वा पुनः मयच्छन् हि मामोति पुरुषानृतम्॥ ७१॥

"तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्विद्धिः सप्तमे पद" इति (८।२२७) प्राग्विवाहान्मते वरे दत्तायामि पुनर्दानाशङ्कायां प्रतिषेधोऽयम् । विशिष्टे तु पुनर्वचनम्—तथाविधा पुनर्भू- रुक्ता । नान्यसमे दत्वा तस्मिन्मतेऽन्यसमे द्वात् । तथा कुर्वन्प्रामोति पुरुषा- नृतम् । मनुष्यहरणे यत्पापं तत् तस्य भवति ॥ ७१ ॥

विधिवत्मतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगहिताम् ॥ व्याधितां विमहुष्टां वा छद्मना चेषपादिताम् ॥ ७२ ॥

विधिः शास्त्रं तदर्हतीति विधिवत्। याद्यः शास्त्रेण विधिरुकः "श्रद्भिरेव द्विजाप्याणाम्" इति (३।३५)। स च कैश्चिद्धदकाधिकारः कन्याविषये समर्थते। तेन प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां प्राग्विवाहात्। विगहितां दुर्लचणाम्। पूर्व प्रतिगृहीतामचतयोनिमपि। तथा निर्लङ्जां बहुपुरुषभाषिणीम्। व्याधितां चयव्याधिगृहीताम्। विप्रदुष्टां रोगिण्यादिशब्दितामन्यगतभावां च त्यजेत्।

अन्ये चतयोनि विमदुष्टां व्याचचते।

न ते सम्यङ्मन्यन्ते। यदि तावत्पुरुषानुपभुक्ता स्त्रीक्षन्यादिविकृता तदा नैव दुष्यति। स्त्रश्च पुरुषसंयुक्ता तदा कन्यैव न भवति। तत्र "त्यजेत्कन्यामिति" सामानाधिकर-ण्यानुपपित्तः। उक्तरच तस्यास्त्यागः। स्वद्माना चौपपादिताम्। न्यूनाधिकाङ्गीम्। यतो हेतुरुक्तोऽकथितेषु स्वल्पेष्विप देषेषु कृतवरगाऽपि त्याज्यैव॥ ७२॥

> यस्तु देाषवतीं कन्यामनारूयायापपादयेत्।। तस्य तद्वितथं कुर्यात्कन्यादातुदु रात्मनः।। ७३ ॥

कन्यादेषा उक्ताः। ताननार्थ्यायानुक्त्वा प्रयच्छिति ददाति तस्य तहानं वितर्थं निष्फलं कुर्यात्प्रयर्पयेन। उक्त एवायमर्थः पूर्वश्लोकोनातिस्पष्टीकृतः॥ ७३॥

> विधाय द्वितं भार्यायाः मबसेत्कार्यवानरः ॥ अद्यत्तिकिरीता हि स्त्री महुष्येतिस्थितिमत्यिष ॥ ७४ ॥

यदा प्रवसेत्तदा भार्याया वृत्तिं विधाय प्रवसेदिति विधि विधायेत्येवमर्थं द्रष्टव्यम्—प्रवसन्भार्याया वृत्तिं विद्धतिति । तथा कुर्याद्यथाऽस्या यावत्प्रवासं वृत्तिर्भवति ।
शारीरिश्यतिहेतुभाजनाच्छादनगृद्योपकरणादि । तां विधाय प्रवसेत्स्वदेशाहेशान्तं गच्छेत् । कार्यवान् कार्ये पुरुषार्थो दृष्टोऽदृष्टश्च । श्रदृष्टो धर्मो दृष्टावर्थकामौ । तथा वन्यति (७६) "प्रोषितो धर्मकार्यार्थम्" इत्यादिना । श्रन्तरेणैतानि निमित्तानि भार्यां हित्वा प्रवासो निषिष्यते । श्रवृत्तिकिरिता हि । दृष्टदेषप्रदर्शनमर्थवादः । श्रवृत्त्या दारिद्रेण किरिता पीडिता प्रदुष्येत् पुरुषान्तरसम्पर्कादिना । स्थितिसत्यि ।
स्थितः कुलाचारस्तत्संपन्ना सुधावसरे दीना देषमवाष्त्रयादन्यं भर्वारमाश्रित्य जीवतीति सम्भाव्यत एतत् । सम्भावनायां लिङ् ॥ ७४ ॥

विधाय मोषिते द्वितं जीवेन्यममास्थिता ॥ मोषिते त्वविधायेव जीवेन्छिटपैरगहि तैः॥ ७५॥

'नियमे।'यथा सिन्निहिते भर्तरि परगृहप्रयाणादिनिषेध एवं मोषितेऽपि स्नास्थिता धाश्रिता गृहीतवती। स्रकृत्वा तु वृत्तिं मोषिते शिल्धेर्जीवेदिति। कर्तनजालिका-करणादिना। गर्हितानि वस्तूनि विजनादीनि। एष एव विधवादीनां निजश्रमजन्यो वृत्त्युपायः॥ ७५॥

मोषितो धर्मकार्यार्थं मतीक्योऽष्टो नरः समाः॥ विद्यार्थं षड्यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु वत्सरान्॥ ७६॥

यदुक्तं कार्यवानप्रवसेदिति तानि कार्याणि दर्शयति। तद्विशेषेण प्रतीचाकालभेदः। परतस्त्वदं तया कर्तव्यमिति नोक्तम्।

तत्र केचिदाहु:-- प्रकरगादगहिंतैर्जीवेदित ।

तदयुक्तम् । प्रागस्मात्कालादगिहतैरितीयं कि म्रियताम् । न ह्यस्या स्नात्मत्याग इष्यते । पुंस इव प्रतिषिद्धत्वात् । तस्मात्प्रागप्यस्मात्प्रतीचणविधेरगिहतैः शिल्पेरजीवन्ती गिहतिजीवेत् ।

अन्ये व्यभिचारमिच्छन्ति। तथा च स्मृत्यन्तरे (नारद० १२। ६७) 'नष्टे मृते प्रत्रजिते छोवे च पतिते पतो। पश्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते॥'' श्रन्येऽप्याहु:। नास्या ज्ञानेन ब्रह्मचर्यमपनेतुं शक्यते। स्त्रीधर्मेषु हि तदस्या विहितं मनुनाऽपि—"न तु नामापि गृह्णीयात्पत्या प्रेते परस्य तु" इति (५।१५८)। मृते भर्तरि नास्ति न्यभिचारः, किमङ्गप्रोषिते। पतिशब्दे। हि पालनिक्रयानिमित्तकः—श्रामपितः सेनायाः पतिरिति। श्रतश्चास्माद्वचनान्नेषा भर्तु परतंत्रा स्यात्। श्रपि त्वात्मने। जीवनार्थ सैरंध्रीकरणादिकर्मभिरन्यमाश्रयेत। तच्च यदा षण्मासभृत्या संवत्सरभृत्या वा कस्मिश्चदाश्रिते भर्ता यद्यागच्छेत्तदानों तां चेद्वशीकर्तु शक्नुयात्—'त्यज त्वं भार्यामिति' यावद्वति कालो न पूर्णः प्राक् पत्युरेव सा। पञ्चमे चित्तमन्यत् (५।१५६)।

ष्मन्येऽप्यर्थिससमाहुः।

पूर्वे तु पुनर्भृवृत्तिमच्छिन्ति। या पत्या वा परित्यक्ता भवति, यस्याः किल पतिरियन्तं कालं विद्विवृत्तिको नागच्छिति, सा तेन त्यक्तैव भवति। ततश्च यदि सा पुनर्भूधर्मेगा-न्येनोढा भवेत्तदा भर्ता ५ भर्ता न किंचिद्व्यात्। पुनर्भवस्येयं भार्येति।

तदयुक्तम्। 'न निष्क्रयविसर्गाभ्याम्' इति (स्।४६) तस्य स्होकस्यार्थवन्तं दर्शयिष्यामः। धर्मश्च तत्कार्थं च 'धर्मकार्थम्'। सोऽर्थः प्रयोजनं प्रवासस्येति धर्मकार्यार्थम्।

"कुतः? न गृहस्यस्य धर्मार्थो दीर्घकालः प्रवासः । अवश्यं ह्यस्यस्तेन परिचरणीयाः । पाच्चयाज्ञिकमनुष्ठेयम् । कुता गन्तव्यम् । "वसन्ते वसन्ते व्योतिषा यष्टव्यमिति" । तीर्थस्नानादीन्यिप स्मार्तानि च श्रौताविरोधोन्यनुष्ठेयानि । संविधाय प्रोषितस्य वा भवतीति न च येनोच्येत संविधायापि प्रवास आपर्वणः । स्वयं पर्वणि जुहुयादृत्वजामेकतरकाल-मित्युक्तम् । अनाहिताग्नेस्तोर्थयात्रायां पाञ्चयाज्ञिकस्य तुल्यत्वेऽिष स्मार्तत्वे भार्यास-दितस्योपपत्तेः न तत्त्यागे तीर्थगमनं युक्तम् ।" उच्यते । गुरुवचनेन । यं गुरवो धर्मार्जने राजोपसेवायां वा स्वकार्याय प्रेषयन्ति संधार्थां प्रवासः । प्रायश्चित्तं वा—तपा-वनदेशअमणेन । अथवाऽर्थार्जनार्थमेव धर्मकार्यार्थकार्थास्मित्रतम् । दरिहोऽहं कुतिरच-द्वनमर्जियक्ये ।

विद्यार्थम् । ''ननु स्नातस्य च भार्याधिगमः । कृतविद्यस्य च स्नानम् । तत्र कुतः कृतविवाहस्य विद्यार्थिता ।''

दर्शितमेतत्। ईषदवगतवेदार्थो विवाहेऽधिकियते। निश्चिते स्नानादै।।

'नैतयुक्तम् । कृतार्यां धर्मजिज्ञासार्याः स्नानं—जिज्ञासा च विचारपूर्वकसंशयच्छेदेन निश्चितार्थो ।''

सत्यम् । नायं विधिविद्यार्थितायाः । तथा च सति धर्मकार्यार्थिमत्यनेनैवावगता स्थात् । डत्पन्नेऽप्यधिकारोपयोगिन्यवगमेऽभ्यासातिशयार्थे विशेषार्थं चान्यासु विद्यासु । चित्रं शीर्थयशः ख्यापनार्थं विहः सविशेषविद्वत्वख्यापनार्थं देशान्तरप्रवसने यशो-हेतुः प्रवासः।

कामार्थं रूपाजीवानुगमोऽभिन्नेततरां भागीमुद्रोहुम्।

स्मृत्यन्तरे प्रसृताभेदेन च कालभेदः स्मर्थते । तथा च विष्णुः—'अष्टौ विप्रसृताः षट् राजन्याः चतुरा वैश्या द्विगुर्णं प्रसृतेति । न श्ट्रायाः कालनियमः स्यात् । संवत्सरिमत्येक'' इति ॥ ७६ ॥

संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषाणां येषितं पतिः॥ जध्यं संवत्सरारवेनां दायं हत्वा न संवसेत्॥ ७७॥

द्वेष्यः पितर्थस्यास्तां द्विषाणाम्। एतेन तु न निष्कासनं कुर्यात्। सम्पूर्वस्य वसेरेनामिति च द्वितायानुपपत्तेः। वासयेदिति निर्भत्स्येत्। पातकेऽपि तस्या निष्कासनं नास्ति ''निरुन्ध्यादेकवेश्मनि'' इति वचनात्। प्रायश्चित्तेऽप्यस्मिन्निमित्ते विनयाधानार्थोऽपहार इष्यते। न सर्वेण सर्व ध्यात्यन्तिक ग्राच्छेदः ॥ ७७ ॥

त्रतिक्रामेत्ममत्तं या मत्तं रोगात्तं मेव वा ॥ सा त्रीन्मासान्परिखाज्या विभूषएपरिच्छद्। ॥ ७८॥

स्रितिक्रमस्तदुपचर्या ऽवज्ञानं पथ्योषधादिष्वतत्परता—न पुरुषान्तरसञ्चारः। मास-त्रयं परिस्रागरच सम्भोगस्यैव, पूर्वस्मादेव हेतोः। हारकटकादिभूषगौर्वियुक्ता कर्तव्या। परिच्छदपरिप्रहेण भाण्डकुण्डादिना दासीदासेन च ॥ ७८॥

> उन्मतं पतितं क्रीवमवीनं पापरागिएम् ॥ न त्यागाऽस्ति द्विपंत्याश्च न च द्यापवतनम् ॥ ७९ ॥

क्षीबाबीजशब्दै। नपुंसकमाहतुः। भेदस्तु एको वातरेता, अप्रवृत्तेन्द्रियोऽपरः। तादृशं या द्वेष्टि तस्या नास्ति निम्नहः पूर्वेक्तिः।

स्रपवतनमपहारः । त्रोषितप्रतिषिद्धान्नादयः स्मृत्यन्तरनिषिद्धाः ॥ ७६॥

मद्यपाऽसत्यष्टता च मतिकूला च या भवेत्।। व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिं साऽर्थद्यी च सर्वदा।। ८०।।

मद्यपाऽसौ मद्यपानरता। पक्तिसंस्कारगृहकार्यानुष्ठानासमर्था। तत्परिरच्याय सा परिवेदनमहीत। या तु गुरुभिः प्रतिषिद्धमद्यपाना। तस्या दण्डं वच्यति "प्रति-षेथे पिवेदिति" (८४)। स्वयं नियमस्य त्वन्यनियमव्यतिक्रमवत्प्रायिचक्तेन प्रत्या-पित्तिर्युक्ता, पुनरिधवेदनं च। तथा च धर्मानुष्ठानप्रजोत्पत्तिगृहकार्योपघातिनिमत्तान्यधिवेदनिनिमत्तानि पठ्यन्ते—
'मितिवृत्ता व्याधितार्यद्वीति' ।

ब्राह्मण्यास्तु शास्त्रेण प्रतिषिद्धमद्यायास्तत्पानप्रायश्चित्तमेव भूयोऽप्रवृत्तो । पातित्यं तु—भूणहिन हीनसेवायां स्त्री पततीति परिसंख्यानात्र मद्यपाने पातित्यमिति । तदे-कादशे वच्यामः । इक्तं च पश्चमे (५। ६०)।

स्रसत्यवृत्ताऽसाध्वाचारा—भृत्येष्वसत्परुषवाक्, बिलकर्मणां प्रागेव भुङ्को, दैव-पित्रययोत्रीह्मणभोजनादौ न श्रद्धावती। स्त्रर्यद्भी स्रतिव्ययशीला भाण्डोपस्करणं न परिरचित श्रनल्पमूल्येन क्रोणाति। हिस्ता नाञ्चलशङ्कयास्यादेवातिताडनशीला। श्रन्वाहिकस्य व्ययस्यापहन्त्री।

स्मिचेद्नं तस्या उपर्यन्याविवाहः ॥ ८०॥ प्रन्यासामप्यधिवेदनमाह ।

> वन्ध्याष्ट्रमेऽधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतपना ॥ एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वियवादिनी॥ ८१॥

तत्र वन्ध्याऽष्ट्रमेऽढ्देऽधिवेद्या दशमे तु मृतमजा। नाधिवेदनेऽपत्योत्पत्त्यभावाद्धि वन्ध्याया अनुष्ठानपरिपातनं स्यात् अपत्योत्पत्तिविधेराधानविवेश्च। नापुत्रे द्याधानं श्रूयते। एवं मृतमजायाः स्त्रीजनन्याः। अभियवादिन्यास्तु देष्यभावेन नाधिवेदनेन सत्यां ज्ञमायां श्रमनियमः (१)।। पर ।।

या रोगिणी स्यात्तु हिता संपन्ना चैव शीछतः॥ साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नावमान्या च किह चित्॥ ८२॥

भनें हिता परिचर्यापरा। अनुज्ञापनाश्रवमानये। रिह विधानम्, पूर्वासामेतद्भावात्। रोगिणीप्रहणं वन्ध्यास्त्रीजनन्याविष लच्चयति । प्रकृतत्वाविशोषादवमानिनिमत्ता-भावाच कर्हिचित्कदाचिदवमाननं शिष्ट्यर्थं परिभाषितम् ॥ ८२॥

त्रिधिनमा तु या नारी निर्णच्छेद्धिता गृहात्।। सा सद्यः सनिरोद्धव्या टाज्या वा कुलसनिधे।। ८२॥

क्रोधेनाधिवेदनहेतुना निर्गतायास्त्यागसंनिरोधौ विकल्पता विधीयते। न तु यथोपपन्न-हेतुना भोजनाच्छादनादिना तत्र प्रीत्या क्रोधावमार्जनं श्वश्रुभिः श्वशुरादिभिर्वा परि-भाषणम्। संनिरोधो रिचपुरुषाधिष्ठानम्। त्यागो व्याख्यातः—श्रसंभोगः सह-शय्यावर्जनम्। कुलं ज्ञातयः—तत्पितृपत्ताः स्वपत्ताश्च ॥ ⊏३॥ मतिषेधे पित्रेद्या तु मद्यमभ्युद्येष्वपि ॥ मेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दण्ड्या कृष्णतानि षट् ॥ ८४॥

प्रतिषेधे गुरुसम्बन्धिभः। ग्रयं दण्डः चित्रयादिकाणाम्। न शाक्षीया त्राह्मणोनाम्। न हि तत्र दण्डमात्रेण मोत्तः। किं तिर्ह महता। न च तत्राभ्युदयेषु पानाशङ्का। ग्रप्रतिषिद्धमद्यानां तु नियमेनोत्सवसमागतानामाद्यवती प्रवृत्तिह श्यते।

यां सम्यङ्निषेधत्यभ्युद्येष्ठवपीति । दण्डश्वायं भर्ता दीयते । सत्यपि राज-वृत्तित्वे "क्षीणां भर्ता प्रभुः" इति विज्ञायते । श्रन्येषामि परिप्रहवतां भृत्यादिविषये कियति दण्डे स्वातन्त्र्यम् ।

ग्रभ्युद्यः पुत्रजन्मविवाहाद्य जत्सवाः। प्रेक्षा नटादिदर्शनम्। समाजे। नितान्तमपि जनसमृहः। तत्र कुतूह्तिन्या ग्रयं दण्डः॥ ८४॥

यदि स्वाथापराश्चेव विन्देरन्योषितो हिनाः ॥
तासां वर्णक्रमेण स्याउच्येष्ठयं पूजा च वेत्रम च ॥ ८५॥

कामतः प्रवृत्ता यदि समानजातीया असमानजातीयाश्च विन्देरिन्ववाहयेयुस्तासां वर्णक्रमेण जात्यनुरूपं ज्येष्ट्यं—न वयस्तो न च विवाहक्रमतः। फले हि दानिनिमित्ते पूजा। प्रथमं ब्राह्मण्यास्ततः चित्रयावैश्ययोरित्येष वर्णक्रमः। वेशम प्रधानं गृहम्। तद्वाह्मण्याः सवर्णानां विवाहक्रमें। निश्चयः स्मृतः। ८५॥

भतुः शरीरग्रश्रवां धर्मकार्यः च नैत्यकम् ॥ स्वा स्वेव कुर्यात्सवेवां नास्वजातिः कथंचन ॥ ८६॥

श्रारशुश्रूषा भर्नुहपयोगिपाकादिलचणा दानभोजनप्रतिजागरणं स्वा स्वैव कुर्यात् । प्रष्ठपादसंवाद्दननिर्णेजनादौ त्वनियमः । युगपत्संनिधा तु शरीरावयवक्रमो वर्णक्रमेण । नैत्यकं धर्मकार्यं ''सायं त्वक्रस्येत्यादि" अग्निशरणोपलेपनाच-मनोदकत्पेणदानादि ॥ ८६॥

भ्रस्या निन्दार्थवादः--

यस्तु तत्कारयेन्मोहात्सज्ञात्या स्थितयाऽन्यया ॥ यथा ब्राह्मणचाण्डातः पूर्वदृष्टस्तथेव सः॥ ८७॥

यस्त्वेतत्त्रमाऽन्ययाऽसमानजातीयया कारयेत्सजातीयायां श्वितायां जाह्यणा एव स चरडालः पृत्रेमाद्दष्टः॥८७॥ उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सहशाय च ॥ अमामामिप तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥ ८८॥

उत्कृष्टायाभिक्षपायिति विशेषणविशेष्यभावः। उत्कृष्टायाभिक्षपतराय इत्यर्थः। अथवोत्कृष्टाय जात्यादिभिरभिक्षपायेति पृथिग्वशेषणम्। क्ष्पमाकृतिमाभिमुख्येन प्राप्ताऽ'भिक्षपः'। स्वभाववचना वा। सुस्वभावो विद्वानप्यभिक्षप उच्यते। सदृशाय जात्यादिभिः। वरा वेढा जामाता। अप्राप्तामप्ययोग्यामि कामावशत्वेन बालामप्राप्तां कीमारं वयः। स्मृत्यन्तरे निप्नकेत्युच्यते। कामः स्पृहा यस्या नेत्पन्ना सा चाष्टवर्षा पद्धवर्षा वा, न त्वत्यन्तवालीव। तथाहि लिङ्गम् ''अष्टवर्षामिति"।

इदमेव लिङ्गं धर्मप्रयुक्ततायामपि विवाहस्येति। ग्रन्यथा रागस्यैव प्रयोजकत्वे कुते। प्राप्ताया विवाह इत्याहु:।

तदयुक्तम् । धनार्थिने। ऽपि बालां विवाहयन्ति । न शास्त्रोयैव सर्वा प्रयुक्तिस्त्रतीये निरूपिता ॥ ८८ ॥

> काममा मरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यतु मत्यपि॥ न चैवेनां मयच्छेत् गुणहीनाय किह चित्॥ ८९॥

प्रागृतोः कन्याया दानम् । ऋतुदर्शनेपि न दद्याद्यावद्गुणवान्वरा न प्राप्तः । गुणा विद्याशीर्यातिशयः शोभनाकृतिर्वयोगहत्वोपेतता लोकशास्त्रनिषद्धपरिवर्जनं कन्याया-मनुराग इत्यादिः । ८-६ ॥

> त्रीणि वर्षाण्युद्दोक्षेत कुमायृ तुमती सती ॥ अर्घ्व तु कालादेतस्माहिन्देत सहशं पतिम् ॥ ९०॥

रेतेऋतुकालं—तद्वत्यि **चोणि वषणि** तद्गृहे श्रासीत। श्रतः परममुत्कृष्टामावे सद्द्रां समानजातीयं स्वयं वृण्यात् ॥ ६०॥

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ॥ नैनः किंचिद्वामोति न च यं साऽधिगच्छति ॥ ९१॥

वर्षत्रयादृध्वीसदीयसाना यं भर्ता र वृद्धते तस्य दोषो न। कन्यायाः पूर्वेगीव देषाभाव उक्ते त्रियमाग्रस्य देषार्थमिदम्।

ऋतुदर्शनं च द्वादशवर्षाणामिति स्मर्थते ॥ ६१॥

अलङ्कारं नाददीत पित्र्यं कन्या स्वयंवरा। मातृकं श्राहदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत्॥ ९२॥

श्रात्रादिभिर्यदादे। दत्तं स्वयंवरणाभिप्रायं तस्या श्राजानद्विस्तदलङ्करणं तेषामेव प्रव्यपेयेत्। यदि तु तथाविधाया एव ददाति तदा न त्यागः। तेनास्मै न वयमेनां दास्याम इत्येवमभिप्रायं यद्भूषणं न तिस्मन्नन्यथात्वमापन्ने युक्तम्।

'स्तेनः स्याद्धित'' पुँक्षिङ्गेन पाठान्तरम् । वरस्य चेरत्वमाहः । तस्मात्तेन ऽलङ्कारस्याजयतव्यः ॥ ६२॥

> पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन्॥ स च स्वाम्यादतिक्रामेदृत्नां प्रतिरोधनात्॥ ९३॥

शुल्कदेयाया ऋतुमत्याः शुल्कनिषेधोऽयम्। तत्र हेतुः—स च स्वाम्यादित-क्रामेत्। "बाल्ये पितुर्वशे तिष्टेत्" इत्युक्तम्। वयोन्तरप्राप्तौ चाददतः पितुः स्वाम्यं नास्ति। शुल्कादेयाया अपि हेताः समानत्वात्पितुः स्वाम्यनिवृत्तिः। 'अप-क्रमणं' निवृत्तिः। प्रतिरोधनं प्रतिरोधोऽपत्योत्पत्तिकार्ये।

केविदाहुः त्रमानवे। ऽयं श्लोकः ॥ ६३॥

त्रिंशह षों वहत्कन्यां हचां द्वादशवार्षिकीम् ॥ च्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीद्ति सत्वरः ॥ ९४ ॥

इयता कालेन यवीयसी कन्या वेढिव्या न पुनरेतावद्वयस एव विवाह इत्युपदेशार्थः। अथापि न यथाश्रुतवर्षसंख्यैव। किं तिहिं। बहुना कालेन यवीयसी वेढिव्या। न होतिद्विवाहप्रकरणे श्रुतम्। येन संस्कार्यविशेषणत्वेन तदङ्गं कालो दशादिवर्षा पञ्चिवंश-त्यादिवर्ष च निवर्तयेत्। "ननु च वाक्यान्तरस्थस्याप्यङ्गविधिभवत्येव"। सत्यिमह प्रकरणोन्तकर्षेण पाठादाचार्यस्याभिप्रायान्तरमनुमीयते। तथा शिष्टसमाचारः। सुतस्य च पुनर्वारिक्रयायां नेष कालः संभवतीति "पुनर्दारिक्रयां कुर्यात्" इति ने।पपद्यते॥ ६४॥

देवदत्तां पतिभीर्या विन्दते नेच्छयात्मनः ॥ तां साध्वीं विभृयानित्यं देवानां पियमाचरन् ॥ ९५॥

साध्वी भार्या प्रातिकूल्याप्रियवादादिदेषयुक्ताऽपि भर्जा न त्याख्येति ऋोकार्थः। प्रविशाधिः । प्रतिकृत्यादेकवेश्मनी'त्यसाध्व्या ग्रिप विहितं तत्सकृद्ध्यभिचारे। प्रभयासे तु त्याग एव। नान्यथा तां साध्वीं विभृयादित्यनेन किंचित्कृतं स्यात्।

यदिप "हताधिकारां मिलनां पिण्डमात्रोपजीविनीम्। परिभृतामधःशय्यां वासये-द्वर्गभचारिग्रीम्।।" (याज्ञ०१।७०)—तच्च सत्यां शक्तो पत्युरिच्छा सा। प्रनि-च्छायां तु त्याग एव। यच्चेदं पतितास्विप 'वस्नाग्नदानं देयं चे'स्यादि वच्यति तद्ब्रहाहत्यादिषु प्रायश्चि-तेषु भैच्यभाजनारम्भे निर्वासप्राप्तो प्रतिषेधवचनमिति वच्यामः । सर्वथा तु पुनर्व्यभि-चारिण्या भर्णं नास्ति । न चात्र त्यागः श्रुतो येन संभागविषयत्या कल्प्येत ।

'सोमे। इत्वत्" इत्यादिमन्त्रार्थवादेभ्यो (स्ग्वेद १०। ८४। ४१) देवतानां दातृत्वं प्रतीयते।

अथवा विवाहे देवताया भार्या भवत्यत उच्यते -देवदत्तामिति।

विन्देत-नात्मन इच्छया। यथान्यद्रोहिरण्याद्यापणभूमें सभ्यते तथा नेयं भाषी। श्रत उच्यते नेच्छयात्मन इति।

देवानां प्रियं देवेभ्यो हितं— तकायां भायायां वैश्वदेवादिकिया निभत्ते नास्ति देवहि-तम्। अतस्तां द्विवंतोमपि विभृयात्। पातित्ये तामनधिकारप्राप्तां पतिरधिविन्देत ॥ ६५॥

> मजनार्थं स्त्रियः स्ट्राः संतानार्थं च मानवाः ॥ तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुता पत्न्या सहादितः ॥ ९६॥

यजनं गर्भग्रहणम्। सन्ताने। गर्भाधानम्। तस्माद्धेतारपत्यात्पत्तेरभयाधीनत्वाद्वेदे कीपुंसयोः साधारणो धर्मः पत्न्या सह पुंस उक्तः। अतः केवलस्याधिकाराभावात् क्रियो द्वेष्या अपि न त्याच्याः॥ ६६॥

कन्यायां दत्तग्रुरकायां भियेत यदि ग्रुरकदः।। देवराय मद्ताच्या यदि कन्याऽनुमन्यते॥ ९७॥

यस्याः पित्रादिभिगृ हीतं ग्रुत्कं, न च दत्ता, केवलवचनेन देयःवेन व्यवस्थिता,— ग्रजान्तरे स चेन्म्येत तदा—"अन्यद्रव्यवदेवरेषु प्राप्ता सर्वेषु वा युधिष्ठिरादिवत्, तदभावे सिपण्डेषु"—अतो विशेषार्थमिदमुच्यते—देवराय प्रदातव्येति—न सर्वेभ्यो भर्ष भात्रभ्यो नापि सिपिडेभ्यः, कि तर्ह्येकस्मै देवरायैव। तत्रापि कन्याया अनुमती। सिस्याम्। "प्रधासत्यां कन्यायाः ग्रुत्कस्य च का प्रतिपत्तिः"। यदि कन्यायै रोचते ब्रह्मचर्यं तदा ग्रुत्कं कन्यापित्यचाणामेव। अथ पत्यन्तरमर्थयते तदा प्राग्गृहीतं ग्रुत्कं त्यक्तवाऽन्यस्मादादाय दीयते ॥ ६७॥

> आददीत न शूदोऽपि शुल्कं दुहितरं ददन्।। शुल्कं हि गृह्ण-कुरुते छन्नं दुहित्विक्रयम्।। ९८॥

इच्छातः शुल्कमहणे पूर्वेण विधिरुक्तः। कस्यचित्तत एवाशङ्का स्यात्—'म्रदेशं शुल्कमहणं शास्त्रे गृहीवशुल्काया विशेष उक्तो यतः'—मत इमामाशङ्कामपनेतुमाह। स्राददीत न शूद्रोऽपि शुल्किमिति। इच्छातः प्रवृत्ती शास्त्रीयो नियमो न तु शास्त्रीय पदार्थस्यैव कर्तव्यतेक्ता। यथा मद्यपीतस्य प्रायश्चित्तविधानेन न मद्यपानं शास्त्रीयानुज्ञातं भवति। शुल्कसंज्ञेन यदेवे।क्तं "गृह्णिन्ह शुल्कं लोभेन" इति। येन तु विशेषेण पुनः पाठोऽसी प्रदर्शित एव ।। स्⊏।।

एतत्तु न परे चकुर्नापरे जातु साधवः॥ यदन्यस्य मतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते॥ ९९॥

यदुक्तं 'गृहीते शुल्के कन्येच्छायां सत्यां मृते तु शुल्कदेऽस्या अन्यत्र दानिमिति' तिन्निषेधित । यदन्यस्य शुल्कदस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्भे दीयते पुनः शुल्कं गृही-त्वेति वरं स्वयंवरं तु कारयेत्कन्याम्—एष एवार्थः ॥ ५६॥

नानुशुश्रुम जात्वेतत्पूर्वेष्विप हि जन्मसु ॥ १००॥
शुल्कसंज्ञेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् ॥ १००॥
न कुतिश्चदस्माभिः श्रुतम् ॥ पूर्वेषु जन्मसु कल्पान्तरेष्वित्यर्थः ॥ १००॥
श्रन्योन्यस्याव्यभीचारा भवेदामरणान्तिकः ॥
एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयाः परः ॥ १०१॥

त्रविशेषेण वचनिकया सर्विकयास्व**ट्यिभिचारः।** तथा चापस्तम्बः "धर्मे चार्थे च कामे च नाभिचरितव्या" इति। एतावच श्रेयो धर्मो ५र्थः कामः। तथा चे।क्तम्— "त्रिवर्ग इति तु स्थितिः" इति।

यबाहु:—'श्रपरित्यागोऽत्राव्यभिचारः, इतरथा छोवत्पुरुषस्यानेकाभार्यापरिग्रयनं न स्यात्"—तदयुक्तम् । द्यस्ति पुरुषे वचनं ''कामतस्तु प्रवृत्तानाम्'', तथा ''वन्ध्या-ष्टमेऽधिवेत्तव्या'' इति । न तु छियाः । तथा च लिङ्गान्तरं स्थात् ''एकस्य बह्व्या जाया भवन्ति नैकस्या बहवः सन्न पतय" इति (ऐतरेयब्राह्मग्रो ३ । ३)।

श्रामरणान्ते भव श्रामरणान्तिकः। श्रन्यतरमरणेऽपि तस्यान्ते। इस्तीत्यर्थः। एष संचेपण स्वीपुंसयोः प्रकृषो धर्मी वेदितव्यः॥ १०१॥

तथा नित्यं यतेयातां स्तीपंसी तु कुतक्रिया।।
यथा नातिचरेतां ती वियुक्तावितरेत्रम्॥ १०२॥

यतेयातां प्रयत्नवन्तौ तथा स्थातां यथेतरेतरं परस्परं नातिचरेतास् । भितिचारो'ऽतिक्रम:, धर्मार्थकामेव्वसहभावः। कृतिक्रिया कृतविवाहादिसंस्कारी नियुक्तौ। ततः परापसंहारश्लोकोऽयं नानुक्तार्थोपदेशकः॥ १०२॥

पूर्वोक्तप्रकरणयोः संबन्धरलोकोऽयम्।

एव स्रीपुंसयोरको धर्मी वे। रितसंहितः ॥ आपद्यपत्यमाप्तिश्च दायधर्मं निवेधित ॥ १०२॥

उत्तेषु कीपुंसयोध्यापत्योत्पत्ती च दायधर्मस्य विभागस्यावसरः॥ १०३॥

जध्वं पितुर्व मातुर्व समेत्य आतरः समम्।। भनेरचेतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः।। १०४॥

भजेरिज्ञति प्राप्तकालतायां लिङ्। [तथा पश्चमे प्रपश्चितम्। ग्रथवा यस्मिन्
शयने संक्रामित]॥ १०४॥

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्यित्यं धनमशेषतः ॥ शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा ॥ १०५ ॥ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ॥ पितृणामनृणश्चेव स तस्मात्सर्वमहिति ॥ १०६ ॥ यस्मिन्नृणं सन्न्यति येन चानन्त्यमञ्जते ॥ स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः ॥ १०७ ॥

इतरानित्यर्थवादे। ऽयम् । यथाश्रुततात्पर्यमहणाद्धि कनीयसामभागाहतैव स्यात् । ततश्च वत्त्यमाणविरोधः ॥ १०७॥

> पितेव पाळयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो आतृन्यवीयसः॥ पुत्रवचापि वर्तरन् ज्येष्ठे आतरि धर्मतः॥ १०८॥

पुत्रवत्पालनीया न तु बाला इति धनादिना गईग्रोयाः । तैरप्ययं पितेति भावनीयम् । तदाह—पुत्रवच्चापि वर्तरित्ति ॥ १०८॥

श्रपरा प्रशंसा।

ज्येष्ठः कुळं वर्धयति विनाशयति वा पुनः ॥ ज्येष्ठः पूज्यतमा लोके ज्येष्ठः सद्भिरगहितः॥ १०९॥

य एवंगुणो ज्येष्ठः स वर्धयति कुलम् । त्रयमेव निर्गुणसत्कुलं विनाधयति । शीलवति ज्येष्ठे कनीयांसोऽपि तथा वर्तन्ते । तेऽपि गुणहीनेन विवदन्ते ।। १०६॥

> या ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ॥ अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात्स संयूज्यस्तु बन्धुवत् ॥ ११०॥

ज्येष्ठस्य वृत्तिः पुत्रे इव स्नेहः, पालनं, शरीरधनेषु तदीयेषु स्ववद्वुपेत्ता, स्रकार्येभ्यो निवर्तनम्। यस्त्वन्यथा वर्तते तत्र बन्धुवत्प्रत्युत्यानाभिवादनैः मातुलपितृव्यवत्संपूजा कर्तव्या। स्रन्यथाकरणे विधेयतानिवृत्तिः ॥११०॥

> एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ॥ पृथग्विवधते धर्मस्तस्माद्धम्या पृथक् क्रिया ॥ १११॥

विश्वानियोज्यत्वामावान्तिरपेत्तस्त् दूव्यसाध्येषु ज्योतिष्टोमादिष्वसंभवात्तिस्यद्भवीं प्रं न्यायप्राप्तो विभाग उच्यते पृथ्यतः धर्मकास्ययेति—न पुनरविभागादधमों
विभाग एवामिहीत्रादिवद्धर्मः । "नतु च धर्मानुष्ठानप्रतिबन्धहेतुत्वादधर्मतैवाविभागस्य" ।
नैष देषः । अधिकृतस्याननुष्ठाने प्रस्यवायः । न चाविभक्तधनस्याधिकारोऽभिमक्तवाभावात् ।
विभागकाल एवामिपरिष्रहस्य विहितत्वात् । यस्तु जीवत्येव पितरि कृतविवाहस्तदैव च परिगृहीतामिस्तस्याधिकृतत्वोन्नैवाविभागः । सोऽपि यदि विच्युतः परिष्रहादन्यते । वाविहितानुष्ठानपर्याप्रधनस्त्रते न विहितानुष्ठानपर्याप्रधनस्त्रते न सहित्वानुष्ठानपर्याप्रधनस्त्रते । सहित्वानुष्ठानपर्याप्रधनस्त्रते । वर्षावृत्यामिवभक्तानामेको धर्मः प्रवर्ततः इति वचनाहम्पत्योरिव सद्वानुष्ठाने प्राग्वभागादस्त्रयेव धर्मव्यक्तिः—साधारण्याद्दृत्यस्य सर्वैः संस्त्रपक्तियादिष्ठ स्वानित्वान्यत्यादिषु स्विन्नहेत्रते । परक्षिये वाऽमौ स्वाहवनीयाद्य स्वात्मिति।" नैतदिप्रहोत्रादि। स्वाहवनीयादिषु स्विन्नहेत्रते । परक्षिये वाऽमौ स्वाहवनीयाद्य स्वात्मित्ति—"नान्यस्यामिष्ठ यजेतितः । न स्मार्ते द्विष्ठानित्वानम् । गृहशब्दस्य विशिष्टोपादानादिग्नवचनत्वादेष एव न्यायः । स्वतिथ्यादिभोजनदाने महायद्यस्य पाठात् "वैवाहिकेऽन्नौ कुर्वात गृद्धं कर्म यथाविधि ॥ पञ्चयद्वविधानं चः दिति गृद्धत्र एवाधिकारः । वेनैतद्वचनमेका धर्म इति श्राद्धत्राह्मात्रं विद्यस्य ॥११११॥

ज्येष्ठस्य विश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यहरम्।। ततेष्ठिं मध्यमस्य स्थानुरीयं तु यवीयसः॥११२॥

"इयमुद्धारिनयोगस्मृतिरितकान्तकालिविषया, न त्वद्यत्वेऽनुष्ठेया, नियतकालित्वा-त्स्मृतीनामिति' केचित्। अनुष्ठेयत्वव्यपदेशो दीर्घसत्रवज्ज्ञानादभ्युद्यो यथा स्यादिति। न हि दीर्घसत्रमद्यत्वे केचिदाहरमाणा दृश्यन्ते। अधीयते तु तदुपदेशं त्राह्मणाः। तथाच 'अन्ये किलयुगे धर्मा' इत्युक्तम्। (१। ८५) तेन देशनियमवत्कालिनयमोऽपि धर्माणां दृष्टव्यः। न ह्यपदिष्टो धर्मः सर्वत्र देशोऽनुष्ठोयते। तथाहि देशधर्मा नियतदेशव्यवस्थिता उच्यन्ते। अन्यथा सर्वानुष्ठाने न देशव्यपदेश्यता धर्माणाम्। तथा च पठित (६। ६६) 'अयं द्विजैिह्ने विद्विद्वः' इत्यादि। तस्मादुद्धारिनयोगगोवधस्मृतय उपदिष्टा नानुष्ठेयाः। तदेतदपेशलम्। न होवंविधः कालनियमः किचदिष श्रूयते सायंप्रातः पर्वादिनियमादन्यत्र। यच 'श्रन्ये कृतयुगे धर्मा' इति तत्प्रथम एव व्याख्यातम्। न हीदं युगमेदेन
धर्मव्यवस्थाहेतुः। देशनियमोऽिष प्राचीनप्रविधादिव्यतिरेक्षेण मध्यदेशपूर्वदेशकृतो नैवास्तीत्युक्तम्—(८।४१) 'जातिज्ञानपदान् धर्मान्सद्भिराचिरतान्' इत्यत्र। दीर्धसत्रेष्वधत्वेऽप्यनुष्ठानसंभवः। संवत्सरशब्दस्त्वहःसु प्रथम एव दिशितः। यत्तु नाद्यत्वे केचिदनुतिष्ठन्तो दृश्यन्त इति—उपदिष्ठार्थस्य नित्यवदान्नातस्यापि बहुभिः प्रकारैरनुष्ठानसाधनाशक्त्या फलानिच्छया वा नास्तिकतया वा। यत्तु 'वेने राज्यं प्रशासित' (६।६६)
तदाप्रभृतिकं महापार्वकालिकमनुष्ठानं दर्शयतीत्यर्थवादाऽसी न कालोपदेशः।

ज्येष्ठस्य विंद्यः । ज्येष्ठस्य सर्वद्रव्याद् विंशतितमे भाग ज्रष्टुत्य दातव्य एव । मध्य-मस्य तद्धं चत्वारिशक्तमे भागः । एवं किनिष्ठस्य तुरीयो ज्येष्ठापेक्तया ऽशितितमे भागः । एवमुद्धृते परिशिष्टं त्रिधा कर्तव्यम् । तत्र सर्वेभ्यो द्रव्यभ्यो यद्ध्रः श्रेष्ठं तज्ज्येष्ठस्यैव । प्रथवा "द्रव्येष्विप परं वरम्" इति पाठः । ज्यमाधममध्यमानि यानि द्रव्यादीनि सन्ति तत्तस्तसाद्यदेकं श्रेष्ठं तत्तस्यैव तदुक्तं भवति । यत्र गावे ऽश्वा वा सन्ति एकः श्रेष्ठा ज्येष्ठस्य दात्वयो न द्रव्यान्तरेण मूल्येन वा स्वीकर्तव्यः । त्रयाणां सर्वेषां गुणिनामयमुद्धारिविधः । गुणवतामुद्धारदर्शनात् ॥ ११२ ॥

> च्येष्ठरचेव किनष्ठश्च संहरेतां यथादितम् ॥ येऽन्ये ड्येष्टकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ॥ ११३॥

त्रिभ्योऽधिकपुत्रस्य ज्येष्ठकनिष्ठयोर्गु ग्रावतोर्यथोक्तमुद्धृत्य बहूनामिष मध्यमानां गुग्रावतो मध्यमस्य यश्चत्वारिंशक्तमो भाग कको ऽनन्तरक्रोको बहुभिरिष मध्यमैः स विभक्तनीयः। समगुग्रानां तु मध्यमानां सर्देषामेकोकस्य पूर्ववचनाच्यारिंशक्तमो भाग कक्त छद्धार्यः। तेषां स्यान्मध्यमं धनिमिति जभयथा वचनं व्यव्यते। मध्यमधनं यदनन्तरक्रोको निर्दिष्टं तत्सर्देषां समवायेन दातव्यम्। यदि वा प्रत्येकमेव व्येष्ठ-कृतिष्ठतामपेच्य। तत्र प्रथमपत्तो निर्गुलेषु युक्तः। ते न बहुधनाद्दीः। द्वितीयो गुग्रावत्सेव ॥११३॥

सर्वेषां धनजातानामाददीताग्रयमग्रजः ॥ यच्च सातिशयं किंचिद्शतथाण्तयाद्वसम् ॥ ११४॥

धाहोनार्धशत्वोक्षेन "सर्वद्रव्याच यहरम्" इत्युक्तमनुवदति । जातशब्दो जातिपर्यायः प्रकारवचनो वा। ग्रायजो व्येष्ठः। ग्राय्यं श्रेष्टम्। यच्च सातिशयमेकमपि वस्तमसङ्कारं वा। दशती दशावयवाहा वरमेकमाददीत । यदि दशगावे। ११वा वा सन्ति तदा एकं श्रेष्ठ-

माददीत। अर्वाग्दशावयवाद्वा न लभते। वर्गे दशशब्दः। अन्ये तु खार्थे तिसं चाचत्ते। ''दशैव दशते। वरान्" इति बहुवचनं पठन्ति। दशवरानाददीत। अन्यस्तद्विशिष्टान्स्म-रित ''दशतः पश्चनामेकशफद्विपदानाम्" इति ॥ ११४॥

उद्धारे। न दशस्वस्ति संपन्नानां स्वकर्मसु ॥ यत्किंचिदेव देयं तु ज्यायसे मानवधनम् ॥ ११५॥

दशसु पशुषु यः पूर्वचीद्धार उक्तः स नास्ति । ये भ्रातरः स्वकर्मसु श्रुता-ध्ययनादिषु संपद्धा विशेषवंता दशस्ति चेपलच्यां व्याख्यानयन्ति । दशसु यत्र श्लोक डढार उक्तः स सर्व एव नास्ति । कर्मसंबन्धात् । किंतु तैरिप यत्किंचि-देवाधिकसुपायनविधं सानवर्धनं पूजाकरं ज्येष्टाय देयस् ॥ ११५॥

> एवं समुद्धतोद्धारे समानंशान्यकरपयेत् ॥ उद्धारेऽनुद्धते त्वेषामियं स्याद्शकरपना ॥ ११६॥

समुद्धृते प्रथमकत उद्धारेऽधिके भागेऽविशिष्टे धने समानियान्यकरपयेत्। अनुद्धृते वद्यमाणा भागकल्पना ॥ ११६॥

> एकाधिकं हरेडडयेष्ठः पुत्रोऽध्यधं तते।ऽनुनः ॥ ग्रंशमंशं यवीयांस इति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ११७॥

एकेनांशेनाधिकं स्वांशं हरित्स्वीकुर्यात् द्वावंशी प्रतिपद्येतेत्यर्थः।

तते 13 जुजलदनन्तरमध्यर्धमर्धहितीयम्। यवीयां सस्तरमादकी जाताः सर्वे सममंशं नाधिकं कि चित्रालपित्यर्थः ॥ ११७॥

> स्वाभ्यः स्वाभ्यस्त कन्याभ्यः पदद्यक्रीतरः पृथक् ॥ स्वात्स्वादंशाचतुर्भागं पतिताः स्युदित्सनः ॥ ११८॥

कन्याशब्दः प्रायोऽनूढासु प्रयुज्यते। 'कानीनपुत्रः'। स्मृत्यन्तरे ची'पात्तानामि'ति पठ्यते। श्रतोऽनूढायामयं भाग उच्यते।

स्वाभ्यः स्वजात्यपेत्तया स्वाभ्यो आतरः कन्याभ्य एचतुर्भागमंशं द्द्युः स्वादंशात्। यत्र बह्व्यः कन्याः सन्ति तत्र समानजातीयभात्रपेत्तया चतुर्थाशकल्पना कर्तव्या। तथा चायमर्थः। त्रोनंशान्पुत्र स्राहदीत चतुर्थे कन्येति।

यदिष केश्चिदुक्तं—''महानुपकारः पितृकरणं कन्यानामदत्तानां, येन जीवति पितरि तदिच्छयाऽमूल्येनापि धनेन संस्क्रियन्ते मृते त्वंशहरा इति' तत्पुत्रेऽपि तुल्यम् । वाच- निके चार्थे केयं नेदिना। अथाभिप्रायः 'समाचार उद्घाहमात्रप्रयोजनं दानिम"त्याचारा दुर्वलः स्मृतेरिति। न चैकान्तिकः। अनैकान्तिकत्वे च स्मृतितोऽयं नियमा युक्तः।

यदपीदं केनचिदुक्त 'मुद्राहमात्रप्रयोजनं देयं, न चतुर्थो भागो यथाश्रुतिमित।'' स इदं वाच्यो नोद्वाहेऽपरिमितधनदानमस्ति। तस्य द्वादशशतं दिचाणेतिवत् 'कंवलमा-च्छाद्यालंकृतां विवाहयेत्। सीदायिकं वाऽस्या दद्यादिति' श्रूयते। श्रलङ्कारस्तु सुवर्णमणिमुक्ताप्रवालादिरनेकथा भिन्न इति। तत्र न ज्ञायते कियदातव्यं धनं कीदृशो वाऽलङ्कार इत्यतश्च परिमाणार्थमेवेदं युक्तं स्वादंशाच्चतुर्भागमिति। न चास्मि-न्नर्थे शास्त्रविरोधो युक्तिविरोधो वा।

स्मृत्यन्तराण्येवमेव पत्तमुपाद्बलयन्ति। 'असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्व-संस्कृतैः। भगिन्यश्च निजादंशाहत्वांशं तु तुरीयकम्'।। इति (या० व० स्मृ० २-१२४)। तथा 'भ्रा संस्काराद्धरेद्वागं परता विभ्रयात्पतिः' इति।

ष्यस्थायमर्थः—यत्र स्वरुपं धनमस्ति आतुर्भगिन्याश्च न चतुर्भागे कन्याया भरणं भवति तत्र समभागं कन्या हरेत् द्यासंस्कारात्। परतस्तु स्मृत्यन्तराच तुर्भागं गृह्णीया-त्स्वरुपमि। कथंतर्हि भरणमात्रं कुर्यादत चक्तं—''परता विभृयात्पतिः'' इति।

भातृग्रहणं सोदर्थार्थं व्याचचते। कोऽभिप्रायः। श्रातृशब्दे। निरुपपदसोदर्थ एव मुख्यया वृत्त्या वर्तते। 'पृथक्'वचनं च लिङ्गम्।

यस्यास्तु हि सोदयों नास्ति तस्या अदायः सौदायिकस्य प्राप्नोति। "वैमाहेयो दास्यतीति" चेन्नासित वचनान्तरे ददात्ययम्। आतृशब्दा एकात्ममातृकाश्च गृह्यन्ते। पैतृष्वस्रेयादिषु तूपचाराद्वर्तत इति युक्तम्। एवमेकशब्दस्थानेकार्थत्वं नाभ्युपगतं भवति। स्मृत्यन्तरसमाचारश्चेति श्रेयान्। तत्र हि पठ्यते "यच्छिष्टं पितृदायेभ्यः प्रदानिकम्" इति। नात्र भिगनीशब्दो आतृशब्दो वा श्रुयते यत इयमाशङ्का स्थात्।

यत्त पृथािति तदेकैकस्येव समृहः भागः सर्वाभ्य इत्येवमि युज्यते।

इदमच्युच्यते। ग्रददतां प्रत्यवायो न तु इठाहाप्यन्ते। यत उच्यते पतिताः स्युरिदित्सव इति। यो हि यत्र यावत्यंशे स्वामी स 'हरेदि'त्युच्यते। न पुन'र-नेनास्मै दातव्यमिति'। यथा नेष्च्यते श्राता श्रात्रे दद्यादिति। यच्चेष्च्यते तत् पुन-रस्वामिभ्यः॥ ११८॥

अनाविकं चैकशफं न जातु विषयं भनेत् ॥ अनाविकं तु विषयं ज्येष्ठस्येव विधीयते ॥ ११९॥

एकशप्तमश्वाश्वतरगर्दभारयः विभागकाले समसंख्यया यद्विभक्तुमजाविकं न शक्यते जयेष्ठस्येव स्थान्न तदन्यद्रव्याशपातेन समतां नयेद्विकोतं वा ततस्तनमूल्यं दापयेत् । स्रजाविकभिति पशुद्व-द्विधावेकवद्भावः ॥ ११६॥ यवीयाञ्ज्येष्ठभार्थायां पुत्रसुत्पादयेद्यदि ॥

समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ १२०॥

ज्येष्टस्य नियोगधर्मेण पितृवत्सोदरेऽतिदेशे प्राप्ते तित्रवृत्त्यर्थमुच्यते । समस्तच विभागः स्यात् । न चोद्धारं न चैं 'वाधिकं हरेज्येष्ठ' इति । नापि यत्किंचिदेव देयमिति ।

समः स्यात् । केन । इत्यादकेन पितृव्यकेण कनीयसा । ग्रानियुक्तासुतस्य त्वभा-गाहतेव वच्यते । इदं च लिङ्गं भातिर सहिते । सत्यपि भातृशब्दे भातृपुत्रेणाप्यसित भातिर सह विभागः कर्तव्यः ॥ १२०॥

> उपसर्जनं मधानस्य धर्मता नोपपद्यते ॥ पिता मधानं मजने तस्माद्रमेश तं भजेत् ॥ १२१॥

उपसर्जनमप्रधानं चेत्रजः। प्रधानस्यौरसस्य तुस्य इत्येतदध्याहृत्य। तद्धर्मतः शास्त्रते। प्रयोत्याहृत्य। तद्धर्मतः शास्त्रते। प्रयोत्यः किल पितृवज्येष्ठांशं कृत्सनं लभते। प्रयं तु चेत्रजो- प्रधानम्।

तस्माद्धभेषा तं भजेत्। 'धर्मः' पूर्वोत्ता भागकलपना। ''नतु चायमपि ज्येष्ठः पुत्रो भवति किमित्यौरसवत्र तमते''।

श्रत त्राह पिता प्रधानं प्रजाने। 'पिता' जनकोऽत्राभिन्नेतः। स प्रधानमप-त्योतपादने। श्रयं चाप्रधानः, कनीयसा जिनतः। 'उपसर्जनं प्रधानस्य सम'मित्येवा-ध्याहृत्य श्लोको गम्यते। अर्थवादोऽयं पूर्वस्य ज्येष्ठांशिनवेधस्य। अर्थवादत्वाच्च प्रधानोपसर्जनशब्दयोर्थत्कंचिदालम्बनमाश्रित्य व्याख्या कर्तव्या।

अन्ये पठन्ति 'तस्माद्धमें या तं त्यजेत्' इति । तद्युक्तं, सर्वत्र समभागस्योक्तत्वात् । भर्थवादत्वाच्चास्य न विकल्पाशङ्का कार्या ॥ १२१॥

> पुत्रः किनष्ठो ज्येष्ठायां किनिष्ठायां च पूर्वजः ॥ कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥ १२२॥

ज्येष्ठा प्रथमोढा। पश्चादृढा किनिष्ठा। तथोर्जातानां कि मातुरुद्वाहकमेण ज्ये-ष्ट्यं स्थात्स्वजन्मक्रमेण वेति संशयग्रुपन्यस्थोत्तरत्र निर्णेष्यते संप्रतिपत्तुम् ॥ १२२॥

> एकं रूप महुद्धारं संहरेत स पूर्वनः ॥ तताऽपरेऽच्येष्ठरूपास्तद्नानां स्वमातृतः ॥ १२३॥

पूर्वस्यां जातः पूर्वजः। कनीयान् वृषभस्योक्तो भागवान्।
तिती वृषादन्ये ये वृषभा ख्रजयेष्ठास्ते बहूनामेकशः कृत्वा देयाः।

श्रतश्च ज्येष्ठिने यस्येतावदुक्तमधिकं यच्छेष्ठो वृषी गुणमात्रेणाधिक्यं न संख्यया तद्नानां तस्मात्पूर्वजादूनानाम्। कियतामित्याह। स्वमातृतः पुनर्मुख्यताढत्वा- तेनात्र मातृज्येष्ठ्यमाश्रितं भवति न जन्मतः॥ १२३॥

ज्येष्ठस्तु जातोऽज्येष्ठायां हरेड्घभषेडिशाः। ततः स्वमातृतः शेषा भजेरिकति धारणा॥ १२४॥

उद्धारान्तरं वैकल्पिकमेषामुच्यते। स्न**च्येष्ठायां ज्येष्ठी जातः** पंचदश गा हरेत्। षोडशो वृषभे वृषभसंबन्धाद्वावा लभ्यन्ते। यथास्य गोद्वितीयेनार्थ इति।

अन्ये शेषा गा हरेरन्स्वमातृतः यथैवैषां माता गरीयसी स गरीयसीं यस्य कनीयसी स कनीयसीमाहरेत्।

त्रयवा ज्येष्टिने यस्यायमुद्धारोऽधिक उच्यते पूर्वस्तुं स्थित एव । नात्रानहुत्प्रश्लेषः। शोषाः कनीयांसः स्वमातृतो हरेरन् । स्वमातृत इति विविच्यते।

श्लोकद्वयस्यार्थवादत्वात्र विवेके यत्नः। डपक्रममात्रमेतत्। सिद्धान्तस्त्वय-सुच्यते ॥ १२४ ॥

> सहराखीषु जातानां प्रत्राणामधिरोपतः ॥ न मातृता ज्येष्ट्यमस्ति जन्मते। ज्येष्ट्यमुख्यते ॥ १२५॥ .

सद्रशः समानजातीयः ॥ १२५॥

जन्मज्येष्ठेन चाहानं सुब्रह्मण्यास्विप स्मृतम् ॥ यमयोश्चेव गर्भेषु जन्मते। ज्येष्ठता समृता ॥ १२६॥

ग्रर्थवादे। प्रयुच्यत ''इन्द्राह्यनाय सुब्रह्मण्यो ३३ इन्द्र ग्रागच्छे" त्यादिप्रयोगे—बहुत्वाद्-बहुवचनम् । तत्रेदमुच्यते । प्रथमपुत्रेण पितरं व्यपदिश्य हूयते । 'देवदत्तस्य पिता यजते' । जन्मने। ज्येष्ट्यं मुख्यम् । श्रन्यत् तु मातृविवाहसंबंधाद्रौणम् । यसयोगिर्भ एककालि-षिक्तयोरिप जन्मते। ज्येष्ट्यम् ॥ १२६ ॥

> त्रपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ॥ यद्पत्यं भवेद्स्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ १२७॥

यद्पत्यमस्यां जायेत तन्मे महां स्वधाकरम्। ग्रीर्ध्वदेत्तिकस्य श्राद्धादिपुत्र-कार्यस्योपलचणार्थः स्वधाशब्दो न त्वयमेवोचार्यः। तथा च गौतमः— 'पितोत्सृजेत्पु-त्रिकामनपत्योग्निं प्रजापतिं चेष्ट्रास्मदर्थमपत्यमिति संवाद्यः' 'श्रभिसंबन्धमात्रात्पुत्रिकत्ये-षाम्' (गौ० २८-१६) इति मन्त्रादियोगेन विनाऽपि भवति पुत्रिका।

''नतु संवादाभावेन यदात्यभिसंबन्धा हृदयात्कृत इत्युच्यते पुनर्वचनेन यावन्न ज्ञापित-स्तावजामाता वित्रतिपद्येत''। कुर्वाता पुष्टिकामेष तस्या व्यपदेशः।। १२७॥

> अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽथ पुत्रिकाः ॥ विद्युचर्य स्ववंशस्य स्वयं दक्षः प्रनापतिः ॥ १२८॥

प्रजोत्पादनविधिशः अजापतिर्द्सः स एवेदाहियते। अर्थवादे। परिकृति-नीम। १२८॥

ददी स दश धर्माय करयपाय त्रयोदरा ॥ समिय राज्ञे सत्कृत्य भीतात्मा सप्तिव्यतिम् ॥ १२९॥

सत्कृत्येति । एतदत्र विधीयते । द्शेलादिलिङ्गादनेकपुत्रिकाकरणमपी-व्छन्ति ॥ १२६॥

> यथेवात्मा तथा एजः एजेश दुहिता समा॥ तस्यामात्मिनि तिष्ठन्त्यां कथमन्या धनं हरेत्॥१२०॥

"यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्" इत्युक्तम् । अपत्यं च ऋक्यभाक् । अतः पितिर मृते पुत्रिकाया अनुत्पन्नपुत्राया धनहरत्वमप्राप्तं विधायतेऽर्थवादेन । तस्या-मात्मिन पुत्रनिमित्ते तिष्ठन्यामेव धनं न पुत्रोत्पत्तिस्तदीयाय युज्यते । अथवा तस्या-मात्मभूतायां पितृक्तपायामिति ।

पुनेष दुहिता समिति सामान्यवनो दुहित्यव्दः प्रकरणात्पुत्रिकाविषयो विशेषः॥ १३०॥

> मातुस्तु यौतकं यत्स्यात्कुमारीभागः एव सः॥ देशित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिलं धनम्॥ १३१॥

यातकशब्दः पृथग्भावेन च छोधने। तत्र हि तस्या एव केवलायाः स्वान्यम्। श्रन्ये तु सीदायिकमेव न सबन्धछोधनम्। तत्र हि तस्याः स्वातन्त्र्यम्।

''सीदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीयां स्वातन्त्रयसिष्यते''।

इवरे तु मक्तभूषागुपयोगिनः झान्वाहिकाइर्ट्टनाद्धनादुपयुक्तशेषमेव। युवत्या स्वीकृतं **योतकमा**हः। कुमारीभाग एवं कुमारीयहणादृहा नास्ति। एवकारस्य च प्रसिद्धानुवादक-त्वात्प्रकरणबाधकत्वमतश्च पुत्रिकाकुमारीविषयमि ये।तक्म्। एवं च गौतमः— (२८।२४) ''स्रोधनं तदपत्यानाम्' इत्युक्त्वाऽऽह ''दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति''। तत्रा'प्रतिष्ठिता' या ऊढा अनपत्या निर्धना भट्ट गृहे याभिः प्रतिष्ठा न लब्धा।

देशिह्य एव च हरेदपुत्रस्यानीरसपुत्रस्याखिलं धनं हरेत्। सित त्वीरसे यावानंशस्तं वच्यति । अत्रापि पुत्रिकापुत्र एव 'दै।हित्रो' न सर्वत्र, पूर्ववत्प्रकरणत्यागस्य यौतकविषयत्व एव प्रमाणसंभवात् ॥ १३१॥

> देशितो हासिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुईरेत्।। स एव दद्याद्द्वी पिण्डी पित्रे मातामहाय च ॥ १३२॥

अपुत्रमातामहप्रमातामहाय ।

पूर्वेग्रेव पैत्रिक्वयदै। हित्रस्याखिलं रिक्यहरत्वमुक्तम् । अते। इयं श्लोकस्तदनुवादेन विण्डदानविधानार्थे इति कैश्चिद्व्याख्यातम् । 'हर्रै चदी'ति च ते पठिनत । यस्मिन्यचे सर्वे हरेत्तस्मिन्नेव पच्चे दद्यात् । यदा तु "समस्तत्र विभागः स्यात्" इति पचस्तदा न दद्यात् । अन्यथा "यो यत आददीत स तस्मै दद्यात्" इत्यनेनैव पिण्डदाने सिद्धे पुनर्वचनमनर्थेकम् । अखिलरिक्यप्रहणानुवादश्चानर्थेक एव ।

तदयुक्तम्। "अपुत्रस्य पितुर्हरेत्" इत्ययमेवाधों ऽवगीतिश्वरन्तनपाठः। पितृशब्दश्च जनके प्रसिद्धतरे न मातामहे। अतश्च पुत्रिकाया भर्ता यदि तदन्यभावीयामपुत्रः पुत्रिका च पुत्रवती। तदा ऽनेनैव पुत्रेण जातेन पिता मातामहरचे भाविष
पुत्रवन्ते वेदितव्यो। यदा तु बोजीतरासु जातपुत्रस्तदा पुत्रिकापुत्रः समानजातीयायामूढायां जातोऽिष नैव बोजिनो रिक्यं हरेन्नापि पिण्डं दद्यात्। अन्यो हि जन्यजनकभावे। ऽन्यश्चापत्यापत्यवत्संवन्धः। अजनका अपि चेत्रजादिभिरपत्यवन्ते। जनकाश्च
विक्रीतापविद्धादिपितरे नैवाजीगर्वादयः पुत्रवन्तः। तथा चैरसक्चर्णे 'स्वचेत्र'
(मत् ६। १६६) इति स्वप्रहण्म्। चेत्रं च पुत्रिकापितुरेव। भर्ता हि तस्य चातुविधेयवर इति मातृकुले स्वामी। तर्गादेवं तद्वक्तव्यम्। यस्मिन्पचे ऽविद्यमानान्यपुत्रं
पुत्रिकामर्ता पुत्रिकापुत्रश्चाखित्रद्वव्यहारी। तस्मिन्पचे थेन कार्यमतः पिण्डदानम्।
यद्दा तु बीजी स पुत्रः संपद्यते तदा स पुत्रिकापुत्रो नैव बीजिने पिण्डं
दद्यात्। स तु देविहत्र इत्युच्यते। पौत्रिकेय इत्यर्थः। यथा मातामहपचे पितुरिप यो
हरेक्तत्रापि स च दद्यादिति श्रूयते। न पुनः पचान्तरेऽपि पचान्तरेषु दद्यात्। न च सर्वप्रद्यापचे दद्यादिति नोदना पचान्तरेऽपि निषेधमत्रुमाप्यति। पित्रे पितामहाय
चेत्युभयोरप्राप्तत्वात्। द्यातिनं। परिसङ्ख्येति अनुद्यमाने वोतनमन्त्रसम्। एव दद्यात्वयुगपदु-

भाभ्यामनेनायमनुवादः। यथैव पित्रे मातामहाय च एवं पितामहाय प्रमातामहाय च। तथैव च ततः पराभ्यां द्वाभ्याम् ॥ १३२॥

> पौत्रदौहित्रयोलोंके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ॥ तयोहिं मातापितरी संभूती तस्य देहतः ॥ १३३॥

पूर्वशेषाऽयमर्थवादः। कथमविशेषस्तयोर्हि सातापितराविति॥ १३३॥

> पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते ॥ समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥ १३४॥

समस्ताच तुल्यो विभागो जातेन पुत्रेग व्येष्ठांशनिषेधः। ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः रिक्थभाग एव व्येष्ठता निषिध्यते न त्वस्यां गुरुवृत्तौ ॥ १३४॥

> अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन ।। धनं तत्पुत्रिकाभती हरेतेवाविचारयन्।। १३५॥

श्रस्वामिन्यास्तु पुत्रिकाया भर्तुरप्राप्तधनसंबन्ध उच्यते।

भय किं पुत्रिकाविवाहेन संस्क्रियते। उताही न किचन। यदि संस्क्रियते, भार्थे-वासी भवति। भार्याकरणो हि विवाहः। ततश्च तद्धनं....न संस्तूयते। कन्या-गमनं प्राप्नोति 'स्वदारनिरतः सदा' इति नियमातिक्रमश्च। यथेच्छसि तथास्तु।....

नतु चास्मिन्पचे स्होकोऽयमनर्थकः।

नैष देषः। अपरिपूर्णत्वायार्थवत्वस्य। यथैतदयमपत्यं न भर्तुस्तेन वेत्याशङ्कानिष्ट्र त्यर्थो युक्त एव श्लोकारम्भः। बहवश्चार्थवादिनो मानवाः श्लोकाः।

श्रथवा पुनरस्तु न संस्क्रियत इति । न तु चास्मिन्पचे कन्यागमनं प्राप्नोति । कि कृतम् । तथाविधायां जाते। मातामहस्य पुत्र इतःसाध्यं गंतुविध्यर्थातिकमनिरूपग्रेन प्राकरियकम् । न च तानि नामानि न पतनीयानि ।

कि पुनर्भवां कन्याशब्दार्थ मत्वा चोदयित कन्यागमनं प्राप्नोतीति। त्रिधा हि कन्या—एका तावदप्रवृत्तपुंप्रयोगा। तथा.....देवहिता प्रथमे वयसि वर्तमाना च। तत्र यदि तावत्पुंसाऽसंप्रयुक्ता रूढाया ग्राप प्राथमिकात्संप्रयोगादनपगतमेवानुषज्येत। प्राथमि ह्यत्र शास्त्रे कन्याशब्दः पुंसाऽसंप्रयोगमाच्हे।

ष्रथसंस्कारहीनेति तदपि न । यतः प्रथममेव वचनमेवं स्मरणाभिप्रायेण तत्र संभवि । प्रमाणान्तरवशाद्यचणया 'हिता' इत्यत्र प्रतीयते । यथोक्तं—'पाणिप्रहणिका- मन्त्राः कन्यास्वेव प्रतिष्ठिताः। नाकन्यासु कचिन्नृगां लप्तधमीक्रिया हि ताः।।" (मनु ८।२२६) इति । अत्र धमेलोपवचनलिङ्गात्पुरुषोपसुक्ताऽकन्येत्युच्यते । तद्विपर्ये-येणानुपसुक्ता कन्येति सर्वत्रैव सुख्यार्थमनुरुष्य क्रियमाणा धर्मा लच्यन्ते । ते च न सर्वे, किं तर्हि । यावतां प्रमाणमस्ति । तथा हि कानीन इति पितुः स्वता, संस्काराभावश्च प्रतीयते । केवले हि संस्काराभावे चोढास्वैरिणीपुत्राः कानीनाः । केवलायां च पितृस्वता-लक्षणायां पुत्रिकापुत्रोऽपि कानीन इति व्यपदिश्यते ।

यचीकं "स्वदारतस्तु नियमातिक्रमः प्राप्नोती"ति । न ह्यस्यायमर्थः 'स्वदारेभ्योऽन्या गन्तव्येति । परिश्वयं च न कामयते न चापरां दाराम्'। तथा सत्यनेनैव गतत्वात्परदार-प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । किंतिर्हे स्वदारेषु रितधोरियतव्या रितभावनयाऽऽभ्यासात्त्री-त्यितिशयोत्पक्तेः । 'स्त्रियं च न कामयते न चापरान्दारांस्त्रथा सित धर्मेभ्यो न हीयत' इत्यनुवादोऽयम् । प्रथवा स्वदारिनरतोऽिप पर्ववर्जनमेनां व्रजेयुः । प्रसी सुषुप्त्यैवम-पत्न्यशेष एव । परदाराप्रतिषेधोऽिप नास्ति । प्रनृहत्वात्केनिचदारव्यपदेशाभावात् ।

किं पुनरपुत्रयुक्तम् । स्रविवाद्येति । स्रष्टे विवाहाः । ते च स्वोकारभेदेन ब्राह्या-दिन्यपदेशभेदं प्रतिपद्यन्ते । न चास्याः स्वकरणं भर्तुरस्ति । पितुरेव स्वत्वानतिवृत्तेः । स्रश्नातृकायां च विवाहप्रतिषेधः पृत्रिकामविवाद्यां दर्शयति । यथा 'नाश्रातृकामुपयच्छेत तेकं द्यस्य तद्भवतीति' । प्राकरणिकश्चायं प्रतिषेधसादतिक्रमे विवाहस्य संस्कारतेव नास्ति शुद्राद्याधानस्येवाहवनीयाद्यईता रिनिगन्यादिप्रतिषेधेषूपलभ्यमानमूलत्वात्प्रकरणाधोनोऽपि न संस्कारत्वमपनुदति । तथा च शिष्टां दर्शनीयकन्याभावे कपिलादिकपामुपयच्छन्ति, तया च सहधमीनुष्ठानमाचरन्ति । [चतयोन्यन्यपूर्वाभागोऽत्र] । समानप्रवरादिकयोद-यापि कर्थचित्र पत्नीकार्ये कुर्वन्ति । एतदर्थमेव केश्चि नोद्वहेत्कपिलामि'(३—८)त्यत्र दृष्टदोषे।पवर्णनं, प्राकरणिकत्वेऽपि सपिण्डादिप्रतिषेधस्य चैककृत्यं मा विज्ञायीति ।

''कथं पुनः स्पृष्टिप्रतिषेधे। भ्रातृकासुपयच्छते तस्मित्रोद्वाहशङ्का"।

उच्यते। अस्य प्रतिषेधस्य वाक्यशेषः श्रूयतेऽ'पत्यं ह्यस्य तद्भवती'ति अनेन। ततश्चापत्योत्पत्तावेव पुत्रिका न भार्या। धर्मार्थमधेकामयोस्त्वस्त्वेव सहाधिकार इति। भवत्वयं, परिहारस्तु स्वकरणाभावादविवाहः।

ननु तस्मिन्पत्ते कानीन एव पुत्रिकापुत्रः स्यात्। न ह्यसाै पितुः 'स्व' स्यादसंस्कृत-योश्चापत्यमिति। संस्कारपत्ते तु पितृस्वतासंस्कारभावाभयलत्त्वणवान् प्रत्यत्तादन्यतर-धर्माभावे तु कानीनाद्भिद्यत इति युक्तम् ।

थनोच्यते। न वयं प्रत्निकापुत्रस्य कानीनस्य लच्चणं तदस्य नास्तोति ह्र्सः। **इदं** हितस्य लच्चणम्— "पितृवेश्मिन कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्रहः। तं कानीनं वदेशाश्रा वेादुः कन्यासमुद्भवम्।।"
(मतु ६। १७२) इति । अस्य चार्थः। य एवंलच्चाः स इह शास्त्रे कानीनप्रह्योषु
प्रहीतव्यः। स च कस्यापत्यमित्यपेचायां 'वेादुः कन्यासमुद्भवम्' इति द्वितीयं वाक्यम्।
अथवा नेह पदार्थो लच्यते। किं तर्हि ? संबन्धिता नियम्यते। य एवंविधः कानीनस्तं
वेादुः संबन्धिनं वदेदित्येकवाक्यतेव। संबन्धिता च पदार्थभेदे चाप्युपाधिभेदाद्भिद्यत
एव। रहः प्रकाशभेदेन। (चैव मातामहस्य। अन्ये चाहुरिति पदार्थस्तु) तदा
कानीनशब्दस्य शब्दार्थसंवंधोऽवाधित एवावगन्तव्यः। तेन चापत्यमात्रो कानीनो
भवति। भवतु पैतृके कानीने व्यवहारः।

श्रन्ये तु स्मृतिमेव विशेषनिष्ठामाहुः। न हि कन्यापत्यमात्रे सर्वत्र कानीनशब्दः प्रयुज्यते। कि तर्हि, मानवस्मृतिलचिते।

एतदप्यनुमन्यामहे (निश्चिते प्रयोगाभावेऽवशेषस्मरगोऽपि पुण्यसिद्धचादितद्विशे-षावगतिः प्रयोगतो न्याय्यैव ॥ १३५॥

> अकृता वा कृता वाऽपि यं विंदेत्सहशात्सुतम् ॥ पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पण्डं हरेद्धनम् ॥ १३६॥

ष्मधस्तने।परितनवाक्यपर्यालोचनया पुत्रिकापुत्रविषय एवायमतिशयोक्या प्रतीयते। श्रकृताया श्रपि दुहितुः पुत्रो मानामहधनभागित्युक्तम्। कि पुनः कृताया इत्येवम्। धन्यशेषत्वात्पुत्रिकाया विधिष्वानर्थक्यप्रसङ्गात्र दोहित्रस्य रिक्थप्राप्सर्थः।

नतु च स्मृत्यन्तरे दौहित्रमात्रस्य पिंडदानाधिकारः श्रूयते 'भातामहानामप्येव-मिति'' (या० १।२२८)। इहापि प्रकरणं हित्वा श्रुतिवाक्यसामध्येन दौहित्रमात्रवि-षयतैव प्रतिपत्तुं न्याय्या। द्यात्पिण्डं हरेद्धनिमिति। तथापरमुक्तं 'दौहित्रो ह्यस्त्रिलं रिक्थम्'' (मतु० ६।१३२) इत्यादि।

अत्रोच्यते। यदुक्तं मातामहानामिति तद्वहुवचनं कि व्यक्त्यपेच्यमुत लच्चाया प्रमातामहाद्यभिप्रायेण। व्यक्तिपच एकत्यैव मातामहत्य पिण्डदानं प्राप्नोति श्राद्धादिवत्। तच्च सपिण्डीकरणे कृते विरुद्धम्। एवं ह्याहुः 'अत अर्ध्व त्रिभ्यो दद्यात्' इति। अध्यापि "पितुरन्यस्य सपिण्डीकरणमेव न करिष्यतः" इत्युच्यते, तदपि न, निषेधा-भावात्। लच्चणायाः सन्निकर्षो विशेषाभावालच्चणविशेषपरिज्ञानेऽनवगमत्वमेव श्रुत्या-दिवलेन च प्रकरणत्यागस्यति विरोधप्रसङ्गरतं निवेशो हि पदार्थः प्रकरणादुत्कृष्यते। द्वादशोपसदो हीनस्यतिवत्। अकृता वेत्यस्य चान्यपरत्वमुक्तम् । तस्मात्पीत्रिकेय-विषयमेतत्॥ १३६॥

पुत्रेण लेकाञ्चयति पैत्रिणानन्त्यमश्तुते ॥ अथ पुत्रस्य पैत्रिण ब्रधस्यामोति विष्टपम् ॥ १३७ ॥

पुनेशा जातेन तत्कृतेनोपकारेशा लेशकान्त्वर्गादीन्दश विशोकान जयति। प्राप्नोति। तत्रोत्पद्यत इति यावत्।

एवं धी जे गानन्त्यं तेष्वेव चिरन्तनकालमवस्थानं लभते ।

पैत्रस्य पुत्रेण ज्ञध्नस्य विष्ट्रपमादित्यलोकं यायोति। प्राकाश्यमश्तुते न केन-चित्तमसा त्रियते ॥ १३७॥

> पुनान्तो नरकाद्यसात्त्रायते पितरं सुतः ॥ तसात्पुत्र इति घोक्तः स्वयमेव स्वयं सुवा ॥ १२८॥

ष्प्रपत्योत्पादनविधिशेषोऽयमर्थवादः।

पुनामनरकं चतुर्वधम्तोत्पत्तिः पृथिव्यां व्यपदिश्यते। ततस्त्रायते पुत्रेर जातः देवयोनो जायत इत्यर्थः।

तस्माद्धेताः पुत्र इति न्यपदिश्यते ॥ १३८॥

पैत्रदेशित्रयोलोंके विशेषा नेपपद्यते ॥ देशित्रोऽपि हामुत्रेनं संतारयति पैत्रवत् ॥ १३९॥

भ्रात्रापि दै।हित्रः पुत्रिकापुत्र एव विज्ञेयः।

देशिहनोऽपि हासुनैनं संतारयति धीनवत्। प्रयमप्यर्थवाद एव। विहितत्वादर्थस्य।

एतथोर्विशेषो नास्ति। एकस्य माताऽन्यकुलीनाऽपरस्य पिता। तस्माह्योहिचीऽ-ट्यमुच लोक एनं प्रेतं सन्तं सततं संतारयति नरकात्पृवस्मात्॥ १३६॥

> मातुः मथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ॥ द्वितीय' तु पितुस्तस्यास्तृतीय' तत्पितुः पितुः ॥ १४० ॥

'स एव दद्याद्द्वी पिण्डो पित्रे मातामहाय च' (मनु ६। १३२) इत्यत्र पुत्रिकापुत्र-पिण्डदानं मातामहप्रक्रममुक्तम् । तस्मादयमपरः क्रमः पुत्रिकापुत्रपिण्डदानस्य । सातुः प्रथमतः पिग्रङं निर्वपेदित्येवमादि । द्वितीयं तु तस्या एव पितृरित्यनुमन्तन्यम् ।

ये तु पठिन्त 'पितुस्तस्येति' तत्प्रथमं पुत्रिकाये निरुष्य जनकाय निर्वपन्ति। सित्पितुः पितुरिति च जनकस्यैव पित्रे तृतीयम्। स्रस्मिस्तु पत्ते मातामहाय पिण्डदानं नो स्यात्॥ १४०॥

जपपनो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु इत्तिमः ॥ स हरेतेव तद्भिषं संप्राप्तोऽप्यन्यगात्रतः ॥ १४१॥

'न आतरे। न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः'' (सन्तु ६। १८५) इति सर्वपुत्राणां रिक्थहरत्वमुक्तम् । सति त्वीरसे प्रजीवनमात्रभाक्तुं चेत्रजादीनाम् ।

"एक एवौरसः पुत्रः पित्रयस्य वसुनः प्रभुः। शेषाणामानृशंस्यार्थे प्रद्यात्तु प्रजीवनमिति"।। (मनु ६।१६३)। अते।ऽस्ति सिद्धमेव दित्रमस्य रिक्थहरत्वम्। इदं तु वचनं सत्येवौरसे प्राप्त्यर्थमन्यथा न किंचिदनेन क्रियते।

कियांस्तु तस्य भाग इति । विशेषादेशाभावात्सम श्रीरसेनेति केचित् ।

तदयुक्तम् । साम्ये ह्यभिधीयमाने यथैव पुत्रिकाप्रकर्णो पिठतमेवमत्राप्यपिठिष्यत् 'समस्तत्र विभागः स्यात्" (मनु ६। १३४) इति । तस्मात्चेत्रजवत्षष्ठपंचमादिभा-गकल्पना कार्येत्युच्यते ।

ध्रत्राप्यस्ति वक्तव्यम्। यथैव भागविशेष उक्तः चेत्रजस्य ''षष्ठं तु चेत्रजस्यांशम्'' (मतु ६।१६४) इति तथैव दित्रमे वच्यति। तस्मात्पुनर्वचने प्रयोजनं चिन्त्यम्।

उपाध्यायस्त्वाह—पुनर्वचनाद्विशेषनिर्देशाभावाच चेत्रजान्न्यूना कल्पना युक्ता, न त्वभागता, नापि समभागता, न चेत्रजतुल्यतेति ॥ १४१ ॥

> गोत्ररिक्थे जनियतुर्ग हरेहित्रमः क्वचित् ॥ गोत्ररिक्थानुगः पिण्डा व्यपेति दृद्तः स्वधा ॥ १४२ ॥

इतश्च भागहरत्वं दित्रमस्य तृक्तम्। यतो जनियतुः सकाशाद्गोत्रं धनं च न हरित, वंशादपेतत्वात्। गोत्ररिक्थप्रहणाभावे च विण्डमिष जनियत्रे न ददाति। गोत्ररिक्यानुगा हि पिण्डो गोत्ररिक्थेऽनुगच्छति। यदीये गोत्ररिक्थे गृह्येते तस्मै पिण्डोदकदानाद्यौध्वदेहिकं क्रियते।

व्यपेति तस्मान्निवर्तते। स्वधाकरसाधनं पिण्डन्नाद्धादि सन्यते। तदेतत् ये। स्मे स्वपुत्रं ददाति तस्मान्निवर्तते। न तस्य कर्तव्यमित्यर्थः। एव एव न्यायः कृत्रि-मादीनां सहोडापविद्धद्व्यामुष्यायणानामुभयोपकारकत्वम्।

श्रन्ये तु **न हरेन्न** हारयेदित्यन्तर्भावितण्यर्थे व्याचत्तते । तेनेभयस्यापि **द्**व्या-सुष्यायणवदुपकर्तव्यमित्याहुः।

उत्तरस्तुपकारोपकमः। तमेवं गमयन्ति। यदि गोत्ररिक्ये न हरेन्पुत्रस्तदा तु व्याख्येयम्। न चैतद्युक्तम्। न हार्थोन्तरभावे प्रमाणं वक्तव्यम्॥ १४२॥

अनियुक्तासुतरचेव पुत्रिण्यासश्च देवरात्।। उभी ती नाईती भागं जारजातककामजी।। १४२॥

अपुत्रे भर्तरि मृते पुत्रोत्पादने खिया गुरुनियोगोऽपेचितव्य इत्युक्तम् । तस्यैवायमनु-वादः ।

या गुरुभिर नियुक्ता पुत्रार्थिनी पुत्रमुत्पादयेत्—'चेत्रं किलाहं भर्तुः, चेत्रजश्च पुत्रस्तदर्थहर' इत्यनया भ्रान्त्या—स तस्यां समुत्पन्नो न रिक्थहरः। यतः चेत्रजाहि- विशिष्टेन विधिनोत्पन्नस्य शास्त्रे चेत्रजन्यपदेशात्। तेनैव चास्य चेत्रजस्य रिक्थहरत्वमत्र वार्यते। पिण्डदानं तु न निष्ध्यते। यद्यपि पतितोत्पन्नो भवति।

नारदस्तु विशेषं स्मरति---

''जाता ये त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा। श्रारिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेत्र ते सुताः ॥ ''दद्युस्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्कता हता। श्रशुल्कोधनतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते'' (श्र० १३ श्लो० १६-२०)॥ इति

सुतवचनात्कृतिमादिवदुत्पत्तिविध्यभावात्पुत्रमध्ये चापरिगणितत्वात् त्रैवर्णिकानां च बीजजाः प्रजीवनमात्रभागा, न रिक्थहराः। यते। दिवशेषेण सर्वपुत्राणां भतेरि प्रेते स्मर्थते—'ऊर्ध्वमपि पितुः' पुत्रोपकर्तव्यशिष्टस्य धनस्य विभाज्यत्वाद्धभेरस्रेव प्रजीवनम्। एवमेवै।रसादिपुत्रस्य सपिण्डबीजकाः प्रजीवनमात्रभागाः कर्तव्याः। रिक्थहरत्वं तु नास्ति। परिगणितपुत्रविशेषोद्देशेन रिक्थहरत्वस्य श्रवणात्। उक्तं चैतत् चक्तानां ''यद्येकरिक्थनो स्थातामिति'' (मनु न्श१६२)।

श्रत्रानेन च दर्शनेनानियुक्तासुतादय इतरत्रानंशत्वाद्वीजिनो रिक्थं लभेरिकति । रिक्थं प्रजीवनपर्याप्तमेतिद्विक्षेयम् । उक्तत्वादस्या भागार्थे एव दासीव भण्यते । या "सप्तैता दासयोनय" (मनु ⊏।४१५) इति निरूपिता यासां प्रयोगार्थमवगन्तव्यं क्रियते । तस्थां जाता न दासः सुतव्यपदेशाभावः शृदस्यापि तज्जा ब्राह्मणादिवत्प्रजीवनभाजः ।

ग्रन्यस्त्वाह—नियतकर्भकरा ग्रापि दासा भवन्ति। यथा स्नापकः प्रसाधकः पाचकः इति। एवं कामते। प्रयवहृद्धा भक्ताच्छादनेन पोष्यमाणा दास्यो भवन्ति। एवं पुनिश्चाविद्यमाने पुत्रे ग्राप्ती देवराज्ञियुक्तयाऽपि। कथं पुनः पुत्रवसा नियोगः। देवर एव कामार्थे नियुक्तः। पुत्रोत्पादनव्यपदेशेनेस्यभिप्रायः।

'नरजातकत्व'मुभयोः, 'कामज्दवं' तु पुत्रवट्यां जातस्य । श्राद्यार्थायां पुत्रार्थेव प्रवृ-चिर्न कामता लोभेन ॥ १४३ ॥

> नियुक्तायामपि प्रमानायोद्धातोऽविधानतः। नैवार्हः पेतृकं रिक्थं पतितोत्पादिता हि सः॥ १४४॥

ख्रिविधानतः शुक्रवह्मादिनियमत्यागा 'विधानाभावः'। स नार्हति रिक्यं, नासौ चेत्रज इत्यर्थः। नियमत्यागेन देवरभातृजाययोः पुत्रोत्पादने प्रवर्तमानयोर्युक्तं पतितत्वम्। शास्त्रेण नियमितयोर्गमनानुज्ञानात्।। १४४।।

हरेत्तत्र नियुक्तायाद्वातः पुत्रो यथारसः। क्षेत्रिकस्य तु तद्बीनं धर्मतः प्रसन्ध सः॥ १४५॥

यथे। स्व इत्येतदत्र विधीयते ज्येष्ठांशप्राप्त्यर्थमन्यदा नोच्यते। स्रनेन विधानेन ज्येष्ठांश उद्धारः चेत्रजस्य प्राप्यते ज्येष्ठभार्याजातस्य। स्रतश्च यत्पुत्रसमांशभाक्त्व मुपसर्जनं प्रधानस्ये त्यनेन तस्यायमपवादः। उभयस्य च प्रामाण्यात् विकल्पितस्य च गुणापेच्चया व्यवस्था। न ह्यन्यदस्य श्लोकस्य प्रयोजनमस्ति, प्रागुक्तत्वात् सर्वस्य।

से निकस्य चेत्रखामिनस्तद्बीर्जं तत्कार्यकरत्वात् प्रशंसयेवमुच्यते। स्रत एवाह धर्मतः धर्मेण शाखीयया व्यवस्थया। तत्र प्रमाणांतरं दृश्येन रूपेण प्रसवः स्रपत्यम्। स्रथेवादः स्रोकः ॥ १४५॥

> धनं ये। विभ्याद्श्रातुम् तस्य स्त्रियमेव च ॥ साऽपत्यं भातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्येव तद्धनम् ॥ १४६॥

विभक्तधनस्य भ्रातुरभावे विधिरयमुच्यते। पूर्वस्तु सह वसतः। एतावान्पूर्वोत्तरयो-विध्यार्विशेषः।

से। पत्यं अतिहरपाद्य नियोगधर्मेशोति व्याख्येयम्। दद्यात्तस्येव न पुनस्तदी-याये च मात्रे। ग्रनेनेव च दर्शनेन स्त्रियो भरणार्हाः। न तु पतिधनैश्वर्य इति। श्रन्यथैव रच्यमाणत्वात्। तस्य तद्धनम्। 'तस्य' विभक्तधनस्य 'धनं' दद्यादिति॥ १४६॥

> याऽनियुक्ताऽन्यतः पुत्रं देवराद्वाऽप्यवासुयात् ॥ तं कामजमरिक्थीयं मिथ्योत्पन्नं प्रचक्षते ॥ १४७॥

श्रानियुक्तेति प्रश्लेषो द्रष्टव्यः। पूर्वोक्तेन च विरोधो यतः तथा सत्यनर्थक इति चेदुक्तः पैतनस्वत्यपरिहारः तत्र तत्र। पूर्वे तु न तमिच्छिन्ति। ततश्चेयं व्याख्या। नियुक्तायामपि जातः पैतृकं रिक्थं नार्हति। कामजमिति।

यत्तु उत्तर उच्यते । यद्यपि नियोगात्प्रवर्तते न कामात्त्रथापि तत्र कामोऽवश्य-भावी अत उच्यते । तं कामजिमिति । मिथ्योत्पद्धं यदर्थमुत्पादितस्तत्कार्यान-ईत्वादेवमुच्यते । एवं च पूर्वोक्तस्य भागाईत्वस्य प्रतिषेधोऽयमतश्च विकल्पितम् । अनि-युक्तेति पाठे हुनः पाठात्र संगच्छेतेतरामित्युपाध्यायः ॥ १४७॥ एतिहधानं विज्ञेयं विभागस्येकयोनिषु ॥ बह्वोषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निवाधत ॥ १४८॥

एकयो निषु एकजातीयज्ञानां सर्वहरत्वमेव। नानास्त्रीषु नानाजातीयास्विदानीं व्याचचते। वह्नीिव्यत्यसुवादः।

श्रन्ये तु विवित्तितं मन्यन्ते । नानाजातीयासु बह्वीषु जातानां वस्यमाणा 'चतुरीं-शान्हरेदि'(मनु ६ । १५३)त्यादि भागव्यवस्था । एकस्यां तु विजातीयायां कदापि न प्रयुज्यते तस्येहासम्भवादप्रहणम् ॥ १४८ ॥

> ब्राह्मणस्यानुपूर्व्यंण चतस्त्रस्तु यदि स्त्रियः॥ तासां पुत्रेषु जातेषु विभागेऽयं विधिः स्मृतः॥ १४९॥

अनुपूर्वश्रहणं तृतीये दशितस्य क्रमसानुवादः। अयमपि वस्यमाणसंचेप-प्रतिज्ञानार्थः॥ १४६॥

> कीनाशो गोष्ट्रषो यानमलङ्कारश्च वेश्म च ॥ विषरयौद्धारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ १५०॥

कीनाशो वाहः। तथा च मन्त्रः 'इन्द्र श्रासीत्सीरपतिः, कीनाशा श्रासन्मरुतः, यथा सुतं कीनाशा श्राभयंतु वाहैरिति''। यानं गन्त्र्यादिः। श्रलङ्कारः पितृधृता- कुलीयकादिः। वेश्वस प्रधानम्। स्कांश्वर् यावन्तेंऽशास्तत एकः प्रधानभृतस्तस्य दात्व्यः। ज्येष्टस्य एतन्मध्यकादुद्धृत्य शिष्टं वत्त्यमाणकल्पनया विभजनीयम्॥ १५०॥

ज्यंशं दायाद्धरेद्दिमो द्वावंशे। क्षत्रियासुतः ॥ वैश्याजः सार्धमेवांशमंशं श्द्रासुता हरेत् ॥ १५१॥

स्रवायोकत्वश्रवणो द्विबहुष्वपि समाशेष्वेषेव करनना दर्शिता। विषमसंख्येषु तु करणना ॥ १५१॥

> सर्व वा रिक्थजार्त तहश्या परिकल्प च ॥ धर्म्य विभागं कुर्वात विधिनाऽनेन धमेवित् ॥ १५२ ॥

रिकथजातं धनरूपम् । धर्मप्रवचना**द्धर्मम् ।** पूर्वोक्तं नातुमन्यते, वत्त्यमाणप्रति-ज्ञायलोकात् ।। १५२ ॥

चतुरोऽशान्हरेद्दिमस्रीनंशान्क्षत्रियासुतः॥ वैश्यापुत्रो हरेत् इच शमंशं श्रद्रासुता हरेत् ॥ १५३॥

इह विशेषेणापि चत्रियादिपुत्राणां भागश्रवणे स्मृत्यन्तरे विशिष्टयोरागमयोरन्या भागविरोषः श्र्यते—

''न प्रतिप्रहर्भूदें या चित्रयायाः सुताय वै। यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रासुते। हरेत्' (शृहस्पतिस्पृति) ॥ इति । प्रतिप्रहोपात्ता 'प्रतिप्रह्भूः' । क्रयाद्यपात्ताया न निषेधः । तथा ऽन्यत्र पठ्यते—''शूद्रायां तु द्विजाजाता न भूमेर्भागमहिता" इति भूमिमात्रस्य शूद्रापुत्रे निषेधः।

एतच यत्रान्यद्धनमस्ति तद्विषयं द्रष्टव्यम्। अन्यथा दशमांशवचनमुपतिष्ठेत। धनान्तराभावे च जीविकैव न स्यात्।

श्रहं तु त्र्वे भागदानं तु निषिध्यते, प्रजीवनार्थत्वं चापकल्पनमनिवारितमेव। को विशेष इति चेत्—भागपत्ते सर्वेश सर्वत्र स्वत्वोत्पत्ती दानविक्रयादिष्विप युज्यते। इतरत्र तूपजीवनं तदुत्पत्रस्य। त्रीह्योदनं च प्रजीवनं त्राह्यणीपुत्रादेव शूद्रो लभते, कि भूमि-भागकल्पनया। तथा चोक्तं—''लभते तद्वृत्तिमूलमंतेवासिविधिनेति" (गै१० २८।३६)।

पिरुधननिमित्तं तु तस्य प्रजीवनं कल्पियतव्यम्। भागकाले च यदि न कल्प्येत, तदा द्विजातया आतरः कदाचिदसद्वृत्तया निमित्तान्तरता वा दानविकया-दिनाऽपहरेयुः। उच्छिद्येत तदाऽस्य जीवनम्। विकल्पिते तु तदीयामनुज्ञामन्तरेण न लभन्तेऽन्यत्र नियोक्तुम् ॥ १५३॥

> यद्यपि स्यान्, सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत् ॥ नाधिकं दशमाह्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥ १५४॥

सत्पुची विद्यमानपुत्रः। ब्राह्मणीपुत्र एव वा विद्यमाना विविचता, न द्विजाति-पुत्रमात्रम् । श्रतश्चासति ब्राह्मणपुत्रे चित्रयवैश्ययोः सतोरप्यष्टमाशं लभते, केवले च वैश्यपुत्रे तृतीयम्।

श्रन्ये त्वविशेषेण द्विजातिपुत्राभावे। पुचपदेनोक्त इत्याहु:। श्रस्मिनपत्ते सपिण्डगामि दशमांशशेषधनं शूद्रो लभते।

इयं त्वदुष्टा व्यवस्था। यदा बहुधनं होमे तदा दशमांशं हरेच्छोद्रः। अथ कतिपय-जनजीवनपर्याप्तं तदा शृद्रपुत्रस्यैव।

चित्रयादीनां समानासमानजातीयास्रोजातानां स्पृत्यन्तरे (याज्ञ०२।१२५) विधिर्देशितः—''चत्रजासिद्धेनकसागा विङ्जाः स्युद्धेनकसागिनः''। चत्रियाजाताः

खजातीयविजातीयासु श्रूपर्यन्तासु वर्णक्रमेण त्यादिभागहराः। तदा तेन खधनं चत्रियस्य श्रूदाः षष्टमंशं लभन्ते, विशश्च तृतीयम्।

श्रन्थे त्वस्य श्लोकस्य सामर्श्यमाहः । श्र्ष्ट्रपुत्राय यदा ददाति तदाऽनेन धनं सङ्कलय्य दशोंऽशो दातन्यो न तदधिकः सत्यिप स्वातन्त्र्ये । यथा वन्यति—''यदेवास्य पिता दद्यात्" (६ । १५५) इति ।

श्रास्मिन्पचे 'स पुत्रो दद्यादि'ति समानाधिकरणे पदे चपपन्नतरे। इतरथा 'यस्य सदस्रतपुत्रः पिता स दद्यादि'ति संबन्धा दुत्रिलष्टः स्यात्। सत्युत्रपदेनास्य पुत्रादेर-भिधानं, 'दद्याद्दि'ति जीवतः पुत्रसपिंडादेः।

ततश्च यदि चित्रयवैश्यापुत्रौ न स्तः केवलौ ब्राह्मणशूद्रौ, तदा न शृद्रस्य दशम एवांशः, किं तिहै। श्रत्यलं, नाधिकतरं, धनं लभते। यत्र दश गावः सन्ति तत्र चतस्रो ब्राह्मणस्यैका शृद्रस्य पञ्च चित्रयवैश्ययोः। यदा तै। न स्तः तदा पञ्चगावस्तयेव कल्पन्या ब्राह्मणशूद्राभ्यां विभजनीयाः। यदि सर्वा ब्राह्मण श्रादद्यात्र चांशहरः स्यात्र चतुरंशहरः। तस्मा'च्चतुरें। शान्द्रशेदि'ति (६। १५३) चतुर्षे श्रातृषु सत्सु कल्पना। शूद्रस्यापि दशमोंशहरत्वं चतुर्वेव। द्वयोस्त्रिषु चतुर्ष्भयोभीगाधिक्यम्।। १५४॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शुद्रापुत्रो न रिक्थभाक् ॥ यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥ १५५॥

न रिक्यभाग् द्विजातीनां शूद्रापुनः।

कि सदा। नेवाह। **यदेवास्य पिता दद्यात्।** दायस्य। पित्रा दर्यमां-शकल्पना छता **तदेव** तत्तस्य, तदधिकं पैत्रिकं नान्यह्मभते।

तत्रापि—शङ्खेनोक्तं—''न शूद्रपुत्रोऽर्थभागी। यदेवास्य पिता दद्यात्स एव तस्य भागो, गोमिथुनं त्वपरं दद्युर्विभागकाले भ्रातर'' इति वाक्यशेषः।

श्रन्थे त्वनृढायाः श्र्षायाः पुत्रस्येमं विधिमिच्छिन्ति। न ह्यत्र विवाहिलिङ्गं किंचिदस्तीति वदन्तः। जातिविशेषवचनः श्रूष्ठाशब्दः। अतो यदेवास्य पिता दद्यात्, श्रतो यदस्य प्रजीवनं पित्रा दत्तं, तदे दातव्यम्। श्रथ तेन काचित् विभागकल्पना कृता, यावज्ञीवं जीवनाय, तदा तदेवास्य धनं न भ्रावृभिः किंचिद्दातव्यम्। यथा गौतमः श्रूष्ठापुत्रप्रकरण एवाह—"श्रपरिग्रहीतास्विप श्रुश्र्षुश्चेन्नभेत वृत्तिमूल्यमन्तेवासि-विधिना" (२८।३६) इति।

तेषां मते चत्रियवेश्ययोरनृढयोजीता रिक्थहराः प्राप्तुवन्ति । तत्र च कियानेश इति न ज्ञायते । ''यावानेश ऊढयोरि'ति चेसत्रापि नोढाप्रहर्ण न लिङ्गं वचनं वास्ति । 'कथन्नास्ति'। ''एक एवोरसः पुत्र, इति धर्मपत्नोध्वोरसा न चान्द्रयोजीतानामारस-लच्यामस्ति। उक्तं च त्रानियुक्तासुतश्चैवेत्यादि''।

अथ ''श्रातृजायाविषयमेतत्। तत्र किल नियोगे विहितेऽनियुक्तासुत इति प्रतिषेधेऽपि तद्विषया बुद्धिरुपजायते"।

अत्राप्यस्ति तर्हि जातमात्रेष्विति। तस्मात्परक्षोषु नियोगेन विना'ऽनियुक्तासुताः' सर्वेषां च तेषां प्रजीवनसुक्तम्॥ १५५॥

समवर्णासु वा जाताः सर्वे पुत्रा द्विजन्मनाम् ॥ उद्धारं ज्यायसे दत्वा भजेरिकतरे समम् ॥ १५६॥

वाशब्दे। द्वितीयं विकल्पमन्तरेणानुपपद्यमानः प्रक्रतमपेद्य निराकाङ्क्षो भवति । समवर्णास्वसमवर्णासु वा शूद्रस्यैव सर्वधनहरत्वनिषेधाद्द्विज्ञातिविषयमेव विज्ञायते । तेन ब्राह्मणस्यासित ब्राह्मणोपुत्रे ज्ञियादिजाताः सर्वधनहरा भवन्तीत्युक्तं भवति । एवं ज्ञियस्य वैश्यापुत्रः ।

न त्वयमर्थः 'उद्धारं ज्यायसे द्त्वा सर्वेऽसवर्णा जाताः समं सवर्णा-प्रत्रेभेजेरन्। प्रागुक्तेकांशापचयविरोधात्।

यद्यपुक्तं 'निर्गुणेषु सवर्णापुत्रेषु गुणवित्वतरेषु युक्तमेव साम्यम् । तथा चेक्तं 'सवर्णापुत्रो अन्यायवृत्तो न लभेत कोषामिति (गै० २८।४०), तदेवदसत् । जाते-रत्यन्तमान्यत्वात् । ''उत्पन्नो वाऽर्थस्वाम्यमित्याचार्या इति । तेनेयमत्र व्याख्या । धसत्यु सवर्णेष्वसवर्णाखपि ये जातास्तेऽपि ज्यायोशमुद्धारेण सवर्णोद्धभजेरन् ॥ १५६ ॥

शद्रस्य तु सवर्णेव नान्या भार्या विधीयते ॥ तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ १५७॥

प्रतिलोमनिवाहः श्रृह्य नेव्यते । उक्तानुवाहे। त्यम् । तस्यां जाताः समांशाः स्युरित ।

पश्चमस्य जात्यन्तरस्याभावादेवमुक्तम् । सवर्णेव तस्य भार्या, नान्याऽस्ताति ॥१५७॥

पुत्रान्द्राद्य यानाह नृणां स्वायं धुवे। मनुः ॥ तेषां षड्वन्धुदायादाः षडदायादवान्यवाः ॥ १५८॥

वस्यमाणस्त्रकानमेतत्। बन्धुशब्दे। बान्धवपयोगः। गात्रहरा दायहराश्च षट्, इतरे विपरीताः। यदत्र तत्त्वं तदुपरिष्टानिदर्शियव्यते ॥ १५८॥

श्रीरसः क्षेत्रजरुचेव दत्तः कृतिम एव च ॥
गूढोत्पनोऽपविद्धरूच दायादा बान्धवारुच षट्॥ १५९॥
कानीनरुच सहाढश्च क्रीतः पानभवस्तथा॥
स्वयंदत्तश्च शोद्धश्च षडदायाद्बान्धवाः॥ १६०॥

श्लोकद्वयेन संख्यानिर्देशो वर्गद्वयप्रदर्शनार्थः ॥ १५६-१६०॥

यादशं फलमामोति कुछवैः संतरं जलम्॥ तादशं फलमामोति कुछत्रैः संतरंस्तमः॥ १६१॥

चेत्रजादीनामारसेन सहोपदेशात्त्वयत्वाशङ्का। तन्निषेधार्थीमदम्। न तुल्य-मारसेनापकारं कर्त् शक्ताः क्षुचाः चेत्रजादयः।

असत्यिपि विशेषश्रवणे प्रकृतत्त्रादेवं व्याख्यानयन्ति । अन्ये तु कुपुत्राननियुक्तासुतान्मन्यन्ते ।

एतदुक्तं भवति । नैतेषु सत्सु पुत्रवानहमिति कृतिनमात्मानं मन्यन्ते । कि तह्यी-रसोत्पादने पुनरिष यत्नवता भवितव्यम् ।

तमः पारलैकिकं हुष्कृतकर्मजं हुःखं ऋणानपाकरणिनिमत्तं ''सप्रजया पितृभ्य'' इति ॥ १६१ ॥

> यद्येकरिनिथनो स्यातामारसक्षेत्रजी सुता॥ यस्य यत्पेतृकं रिनथं स तद्गृह्णीत नेतरः॥ १६२॥

ङोनस्य प्रागुपात्ते चेत्रजे 'यसल्पजः प्रमीतस्य व्याधितस्य वे'ति, पश्चादीषधे कर्याचित् ङीनत्विनवृत्तौ संभवति, तदीयमेवासी रिक्यं लभेतेति ।

जनियतुर्यदि नाम पितृव्यपदेश: स्यादिष जननहेतुक:, तस्मादिष पुत्र: सुते।यमु-पचारात्चेत्रज इत्युक्त:। तत्रौरसेन पितृधने गृहीते। कथंचित् जनियतु: अन्यदप-स्रात्पादितं भवतीति। न च 'परा'यत्तमेव प्रोत्यादिना धनं कृतं न चास्य सिपण्डाः सिन्त। अस्यामवस्थायां यद्यस्य पित्र्यमुपपद्यते एतदेव लिङ्गम्। अनियुक्तासुतादयो-ऽसत्सु सिपण्डेषु जनियतु रिक्थहरा भवंतीति।

त्रम्ये तु व्याचचते । सति दायादे समुत्पन्नः चेत्रज्ञः स जनयितुर्जभते रिक्यं, न चेत्रिकातः, सत्यौरसे । उक्तश्च तस्य सत्यौरसे भागः 'श्रीरसचेत्रज्ञी पुत्री पित् रिक्थस्य भागिनी" इति । तथा ''षष्ठं तु चेत्रजस्यांशम्' इति । स्करिक्यिना एक इस्तस्यधनी यथा च ती भवतस्तथा दर्शयति॥ १६२।

एक एवारसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः यसः॥ शेषाणामानृशंस्यार्थं पद्द्यास् प्रजीवनम्॥ १६३॥

सत्योरसे चोत्रजादयः सर्वेऽदायादाः प्रजीवनगारसाह्मभेरन्। स्रानुशंस्यमपापम्। अददत्पापमाप्नोति ॥ १६३॥

षष्ठं त क्षेत्रजस्यांशं मद्चात्पेतृकाद्धनात्।। श्रीरसा विभजन्दायं पित्रयं पश्चममेव वा।। १६४॥

कोता दिपुत्रवत्मजीवनमात्रे मामे चेत्रजस भागविकल्पे। यसुच्यते। स च गुणापेचः॥१६४॥

औरसक्षेत्रजा पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिना ॥ दशापरे तु क्रमशा गोत्ररिक्थांशभागिनः ॥ १६५॥

त्राद्योऽयं रलोकः पूर्वोक्तविध्यनुवाद एव न पुनर्विध्यन्तरम्। त्रीरसेन साम्यं त्रेत्र-जस्य नेष्यते।

गानभागिना रिवयांशभागिनश्च। रिक्थांशः प्रजीवनसंमित इत्युक्तः। दत्तके च चेत्रजवत्। स्मृत्यन्तरमुदाहरन्ति।

क्रमधः। धौरसचेत्रजी युगपद्धागहरावन्येषां तु पूर्वाभाव उत्तरस्य भागहरत्वम्। "यद्येषां षट् दायादाः षडदायादा इति, वर्गद्वयप्रतिभागेन दायादादायादयोरनयो। रिक्थवचनमनुपपन्नम्।"

सत्यौरसेऽदायादा इति । श्राद्याः षण्महोपकारा इतरे षट् न्यूना इति । श्राद्य श्रीरसादन्ये समानफलाः । एवमुत्तरे षट् ततो न्यूनाः । श्रवान्तरापेत्तया तुल्या एव । न पूर्वोत्तरपठितानां भेदोऽस्ति ॥ १६५॥

> खक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेष्टि यम्॥ तमारसं विजानीयात्पुत्रं प्राथमकल्पिकम्॥ १६६॥

श्रात्मीयवचनः स्वशब्दो न समानजातीयतामाह। एतेन खयं संस्कृतायां जात श्रीरस इतरथाऽसंस्कृतायां निवृत्तिपरः संस्कृतशब्दः संभाव्यते। ततश्चान्येन संस्कृताया-मन्य श्रीरसः स्यात्। उक्तार्थे च स्वशब्दे चित्रयादिपुत्रा श्रप्यौरसा भवन्ति। न हि तेषामन्यत्पुत्रलच्यामस्ति।

अन्ये उ पायमकिल्पकमारसविशेषणं मन्त्रानाः चत्रियापुत्रानीरसानसंपूर्ण-लचणान्मन्यन्ते। एवं तु व्याख्याने यथा स्वहा में स्कृतायामसंपूर्णलचण श्रीरसस्त स्वेऽसंस्कृ-तायां प्राप्नोति । किं पुनः चित्रयादीनामारसत्वेन । पुत्रास्तावद्भवन्ति परिमितांशभाजश्च । श्रयोच्यते "श्रसत्यौरसचेत्रजादिलचणे द्वादशसंख्यानियमात्कर्य पुत्रत्वमिति"।

श्रत्रोच्यते। किं लच्चणेन। लोकतो व्यवहारप्रसिद्धेः। तथाहि यो यतो जातः स तस्य पुत्र इति लोकिका व्यवहरन्ति। तथा चाजनके कश्चित्पितृव्यवहारं कुर्धन्नन्येनेति बोध्यते नैष ते पिता न हि त्वमनेन जात इति। श्रन्वयव्यतिरेकाभ्यां जनकः पिता जन्यश्च पुत्र इत्येतदवगम्यते।

विशेषव्यपदेशार्थस्तु लक्तणारम्भः। यत्तु चेत्रजादेरजनके वा पुत्रत्वमिति, तत्कार्य-निबन्धनमपुत्रस्यापि कार्यविधानात्पुत्रत्वम्।

पुत्रत्वस्य तिन्नषेधान्न जातत्विमिति । तथा चैते प्रतिनिधय उच्यन्ते । तैरत्रायम् । जन्मनिष्वचे हि पुत्रत्वे ग्रीरसपुनर्भविनयुक्तासुतानां विशेषो न स्यात् । जन्मनस्तुल्यत्वात् । किंच पुत्रकार्यकारणान्नेव कश्चिदपुत्रः स्यात् । यस्तु लैकिको व्यवहारः, ग्रसी जनके-ऽपि पितृव्यवहारदर्शनाद्व्यभिचारी।

तेन सत्यपि प्रयोगे इन्द्रादिशब्दवल्लोकते। ऽर्थातिशयाच्छाखे चात्पत्तिविधानाद्भार्था-दिव्यवद्वारवत् पुत्रव्यवहारे। ऽवगन्तव्यः।

"तत्र च यदौरसस्य प्राथमकल्पिकत्ववचनं तत्र व्यवहारे। वगन्तव्यः । न व्यवहारे कि तह्युपकारेऽपि । पितुरुपकारेण दृष्टं यथौरसे भूयांसं शक्तोत्युपकर्तुमिति प्राथम-कल्पिकमिति पदं ज्ञापयति । उपकारापचयाभिप्रायाच प्रतिनिधिव्यवहारः । न ह्येषां प्रतिनिधिता संभवति प्रारब्धस्य कर्मणोऽङ्गोपचारप्रतिनिधेः । न च पुत्रः कर्मांगं, ग्रपत्योत्पादनकर्मणो गुणकर्मत्वात् । तेन सत्येव चेत्रज्ञादीनां पुत्रत्वे प्रतिनिधित्ववचन-मौरसत्वप्रशंसार्थम् । यथा प्रश्वो वाऽन्ये गोऽश्वेभ्यः पश्वो गोऽश्वा इति पश्नामपश्चत्व-वचनं गवाश्वानां प्रशंसित्वम् ।

यथा च यो यदीयाद्वीजाजातः स तस्य न पुत्र इति, तथा च दर्शितं महाभारते। द्वैपायनाजाताः पाण्डुधृतराष्ट्रविदुरादयो नैते व्यासपुत्रा इति व्यपद्विश्यन्ते।

यथा च सप्रयोजनं चत्रियादिपुत्राणामीरसत्वं तथोपपादितम्। पुत्रिकापुत्रस्य पुत्रत्वे द्वादशसंख्यातिरेक स्राप्नोति।

भवतु को देषः । त्रयोदशोऽयं पुत्रोऽस्तु । श्रीरसेन तुल्यफलत्वात् तदप्रहणम् । तत्सा-म्या**व । त**था च स्मृत्यन्तरं "तत्समः पुत्रिकासुतः" इति (याज्ञवल्क्य २ । १२⊏) ॥१६६॥

> यस्तल्पनः प्रमीतस्य क्लोबस्य व्याधितस्य वा ॥ स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रनः स्मृतः ॥ १६७ ॥

व्याधितस्याप्रतीकारराजयदमादिव्याधितस्य। धवशिष्टं स्पष्टम्॥ १६७॥

> माता पिता वा द्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ॥ सदशं मीतिसंयुक्तं स ज्ञेया दिशाः सुतः ॥ १६८ ॥

'च' शब्दः पिठतुं युक्तो "माता पिता चेति"। न ह्युभयोरपत्यमन्यतरानिच्छायां दातुं युक्तम्।

श्रथापि वाशब्द: पठ्यते। तथा चोक्तम् ''माता पिता वा दद्यात्, तयोरपि पिता श्रेयान्'' इति कार्यान्तरविनियोगविषयमेतत्।

ननु सत्वापत्ते। सानुमापीदृशं दशान्तु पितरि पुत्रं प्रति दातृत्वं नास्ति। सत्यपि तूत्तरवचने प्रभावे। बीजिने। नास्ति वियोगे विशेषविषयत्वात्सदृशेत्युक्तम्। प्राह च विसष्ट:—''न की पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णोयाच्च" (ग्र० १५ सू० १) इति।

सद्भां न जातितः। किं तर्हि, कुलानुरूपैर्शिः। चित्रयादिरपि ब्राह्मणस्य दत्तको युज्यते। भीतिमहणं लोभादिना प्रतिषेधार्थम् ॥ १६८॥

> सहरां तु पञ्चर्याद्यं गुणदेषिविचक्षणम् ॥ पुत्रं पुत्रगुणेषु कं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ १६९॥

अत्रापि सद्वा गुगत एव विह्रेयः।

ये तु 'सहरां' सवर्णे व्याचत्तते, तेषां 'सजातीय' इति एष पाठे। युक्ता यद्ययमर्थी-ऽभिन्नेतः। न तु जात्या साहश्यमपि तूक्तमेव।

गुणदेषिवचसणम्। केचिदाहः—'तावन्न क्रियते यावन्न प्राप्तव्यवहारः, न ह्यसा गुणदेषान् जानाति। तदा त्वेवं जानाति येनाहं जाता येन च संप्रति पुत्रतया भरणं मे क्रियते तस्याप्यहं पुत्र'इत्यभ्युपगतपुत्राभावात्तयैव प्रहीतव्योऽपि त्वन्यतर्वे विशेषा नास्ति॥ १६६॥

> जल्पद्यते गृहे यस्तु न च ज्ञायेत कस्य सः॥ स गृहे गृढ जल्पनस्तरय स्याद्यस्य तल्पनः॥ १७०॥

न च ज्ञायेत माता यद्यद्श्रान्ता बहुशो गता वा तदा न ज्ञायते का पुनस्तस्य जातिथेतः पूर्वेवकं 'श्रविज्ञातवोजिनो मातृतः'।

एतच यत्र श्रीनजातीयपुरुषशङ्का नास्ति। तदाशङ्कार्या हि प्रतिलोमसंभवः। प्रतिलोमस्वात्र कचित्पुत्रकार्याधिकारियाः॥ १७०॥ मातापितुभ्यामुत्सृष्टं तयारन्यतरेण वा ॥ यं पुत्रं परिगृह्णीयादपितदः स उच्यते ॥ १७१ ॥

बहुप्रजातया भरणासमर्थेनात्यन्तदुर्गत्या केनचिद्वा देषयोगेन मातापितृभक्ति-हीनत्वादिना। न पुनः प्रत्यचत्वेन, तस्य न कचिदेव पुत्रकार्येऽधिकार इति दर्शितं अन्यत्र। तथैवमप्यन्यतरेणोत्सर्गः।

'परिम्रहः' पुत्रबुद्ध्या, न तु तन्जोवितेच्छया च ॥ १७१ ॥

पितृवेश्मिन कन्यां तु यं पुत्रं जनयेद्रहः ॥ तं कानीनं वदेत्राम्ना वोद्धः कन्यासमुद्भवम् ॥ १७२॥

स्रयं स्होकः प्राक् व्याख्यातः। स्वयंदत्तकृत्रिमापविद्धेषु स्रस्य च भागकल्पना प्राक् निरूपिता। प्रतिप्रहभूमिनिषेधस्र सत्यन्यस्मिन्धने न तावत्॥ १७२॥

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती ॥
वोद्धः स गर्भो भवति सहोह इति चेाच्यते ॥ १७३ ॥
क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्धमन्तिकात् ॥
स क्रीतकः सुतस्तस्य सहग्रोऽसहग्रोऽपि वा ॥ १७४ ॥
या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ॥
उत्पादयेत्पुनभूत्वा स पै।नर्भव उच्यते ॥ १७५ ॥
सा चेदक्षतयोनिः स्याद्रतप्रत्यागताऽपि वा ॥
पै।नर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमहिति ॥ १७६ ॥
मातापितृविद्दीना यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ॥
व्रात्मानमर्पयेद्यस्मै स्वयंदत्तस्तु स स्वृतः ॥ १७७ ॥
यं ब्राह्मणस्तु ग्रुद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम् ॥
स पारयन्नेव ग्रवस्तस्मात्पारग्रवः स्वृतः ॥ १७८ ॥

कामादित्यतुवादः 'कामतस्तु प्रवृत्तानाम्" इत्यस्य । पारयन् पिण्डदानादिना रपकुर्वन्नपि श्रवतुल्यः । ग्रनुपकारकः । ग्रसंपूर्णीपकार-कत्वात् ॥ १७३-१७८ ॥

> दास्यां वा दासदास्यां वा यः शह्रस्य सुते। भवेत् ॥ साऽनुज्ञाते। हरेदंशमिति धर्मी व्यवस्थितः ॥ १७९॥

शूद्रस्यानृहायामनियुक्तायामपि जातः सुत एव। एवं यद्यपि दासस्य दासी-त्यर्थेऽपि वचनात्तस्यां जाता न दासस्य दासस्वामिनः।

से उनुचातः पित्रा। समसंशमीरसेन हरेत्। जीवितभागे कियमाणे, अन्यथा वा यदि व्यादेष वः समांश इति।

यदा तु पिता नानुजानाति, तत्स्मृत्यन्तरे पितं—"जातोऽपि दास्यां श्द्रेण कामतोऽशहरो भवेत्" (याज्ञवल्क्य २।१३३)। 'कामतो' यावन्तमंशं पिताऽनुजानाति।
''मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिकम्'' (याज्ञवल्क्य २।१३४)। तं कुर्युः
स्वांशापेच्या, श्रात्मनो द्वौ द्वौ परिगृह्णीयुर्भागौ तस्यैकं द्युः। ''श्रभ्रातृको हरेत्सर्व
दुहितॄणां सुतादते'' (याज्ञवल्क्य २।१३४)। श्रस्तत्स्वौरसेषु सर्व रिक्थं स एव
हरेद्यदि दौहित्रो न स्यात्। सति तिस्मित्रौरसवत्कल्पना दौहित्रस्य, श्रन्यस्याश्रुतत्वात्,
तस्य च प्रकृतत्वेन बुद्धौ सन्निवेशात्।

त्राह्मणादीनां तु दासीसुताः प्रजीवनमात्रभाजो न रिक्थभाज इति स्थितिः ॥ १७६॥

क्षेत्र नादीन्सुतानेतानेकाद्श यथादितान् ॥ पुत्रमतिनिधीनाहुः क्रियालेपान्मनीषिणः ॥ १८०॥

मुख्याभावे 'प्रतिनिधिः'। अतोऽसत्यारस एते कर्तव्या इत्युक्तं भवति।
एतेषां समृत्यन्तरेऽन्यादृशः क्रम उक्तः। यथा गृहोत्पन्नः कैश्चित्पंचमोऽपरैः षष्ठ
इति। तत्र पाठकमो नात्राङ्गमत एवानियमपाठात्। प्रयोजनं चेक्तरत्रानङ्गत्वे दर्शयिष्यामः।

क्रियाले।पाछेतेः क्रियते (ऽपत्यमुत्पाद्यितव्यमि त्यस्य विधिलोपे। माभूदिति। नित्यो ह्ययं विधिः। स यथाकर्थं चिद्गृहस्थेन संपाद्यः। तत्र मुख्यः कल्प ग्रीरसः। तदसंपत्तावेतेऽनुकल्पा ग्राश्रयितव्याः।। १८०।।

> य एतेऽभिहिताः पुत्राः मसङ्गादन्यवीननाः ॥ यस्य ते वीनता नातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ १८१॥

पूर्वोक्तस्याभावे विधिप्रतिषेधोऽयमिति व्याचत्तते । य एते ग्रीरसाभावे प्रतिनिधयः कर्तव्यतया उक्तास्ते न कर्तव्याः । यतस्तेऽन्यबीजजातास्तस्यैव ते पुत्रा नेतरस्य । येन क्रियन्ते तस्य ते न भवन्तीत्यर्थः ।

श्रतश्च पूर्वेण विधिरनेन प्रतिषेध इति विकल्पः। स च व्यवस्थितो रिक्थप्रहणे। कानीनसहोद्वपुनर्भवगूद्धोत्पन्ना न रिक्थभाजः। इत्तकादयस्तु रिक्थभाजः प्रसत्यारसे। कानीनादयश्चासत्यप्यौरसे न पितृधनहराः, प्रासाच्छादनभाजः केवलं सत्यसति चैरसे। यत उक्तं—

"सर्वेषामिष च न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा। श्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यददद्भवेत्" (६।२०२)॥१८१॥

ञातणामेकजातानामेकरचेत्पुत्रवान्भवेत् ॥ सर्वास्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणा मनुरत्रवीत् ॥ १८२ ॥ सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत्।। सर्वास्तास्तेन पुत्रेण माह पुत्रवतीर्मनुः ॥ १८३ ॥ श्रेयसः श्रेयसाऽलाभे पापीयान्रिक्थमईति ॥ वहवरचेत्त सहगाः सवे रिकथस्य भागिनः ॥ १८४॥ न आतरों न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः ॥ पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भातर एव च ॥ १८५॥ गयाणामुद्दकं कायं त्रिषु पिण्डः पवर्तते ॥ चतुर्थः संपदातेषां पश्चमा ने।पपद्यते ॥ १८६ ॥ अनन्तर: सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् ॥ त्रत कर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा ॥ १८७ ॥ ॥ सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ॥ त्रीनिद्याः ग्रुचया दान्तास्तथा धर्मा न हीयते ॥ १८८ ॥ त्रहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थिति:॥ इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्तृपः ॥ १८९॥ संस्थितस्यानपत्यस्य संगोत्रात्पुत्रमाहरेत् ॥ तत्र यद्रिवथजातं स्यात्तत्तिसम्मितपाद्येत् ॥ १९०॥ ही तु यी विवदेयातां हाभ्यां जाती स्त्रिया धने ॥ तयोर्थद्यस्य पित्र्यं स्यात्तत्स गृह्णीत नेतरः॥ १५१॥ जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सहोदराः ॥ भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥ १९२ ॥ यास्तासां स्युर्इहितरस्तासामि यथाईतः॥ मातामहा। धनास्किचित्मदेयं मीतिपूर्वकम्।। १९३॥

क रवे।कस्यास्य क्याच्याचे कुनैवा कुल्लूकेन 'श्रते। यन्मेघातिथिना परनीनामंश्रमागिरटं निषिद्धमुक्तं तरसंबद्ध'मित्यादिना श्लोकस्यास्यापि माध्यं मेघातिथिविश्चितमासीदिति सुचितम् ।

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च मीतिकमेिए।। आत्मात्पित्मामं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥ १९४॥ अन्वाधेयं च यहत्तं पत्या मीतेन चैव यत्।। पत्या जीवति द्वायाः प्रजायास्तद्धनं भवेत् ॥ १९५॥ ब्राह्मदेवार्पगान्धर्वपाजापत्येषु यद्वसु ॥ अमजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥ १९६॥ यत्त्वस्याः स्याद्धनां दत्तं विवाहेष्वाधुरादिषु ॥ अपनायामतातायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥ १९७॥ स्त्रियान्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं कथंचन।। ब्राह्मणी तद्धरेत्कन्या तद्यत्यस्य वा भवेत् ॥ १९८॥ न निर्हारं स्त्रियः कुर्युः कुटुंबाह्रह्मध्यगात् ॥ स्वकादिप च वित्ताद्धि स्वस्य भर्तुरनाज्ञया ॥ १९९ ॥ पत्या जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृता भवेत् ॥ न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २००॥ अनंशा छोवपतिता जात्यन्थवधिरा तथा।। उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिकिरिन्द्रियाः ॥ २०१॥ सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्तया मनीषिणा ॥ ग्रासाच्छाद्नमत्यन्तं पतिते। हादद्वनेत् ॥ २०२ ॥

सर्वेषामिष क्वीबादीनां च प्रकृतत्वेन दर्शितमिति। ख्रात्यन्तं यावजीवमित्यर्थः। शरीरधारणार्थत्वाद्यासाच्छादनस्य, भृत्यादेखदुपयोगिनः परिचारकस्यापि वेतनदानं विहे-यम्। न ह्यन्धादेः परिचारकमन्तरेण जीवनसंभवः। येषां दारकरणं मतं तेषां सभार्याणां भरणं दातन्यम्। शक्तयेति धनानुरूपेण भोजनवस्नादि देयम्। पतित इत्यर्थवादः ॥२०२॥

> यद्यर्थिता तु दारैः स्यात्वलीवादीनां कथंचन ॥ तेषामुत्पन्नतन्तुनामपत्यं दायमहित ॥ २०३॥

श्रार्थिता संप्रयोगेच्छा रविनिमत्तम्। तस्यां सत्यां विवहेत्। तत्रोत्पन्न-संताना नामापत्यं पुत्रो दुहिता वा दायं रिक्थविभागमहिता।

दुहितुर्यावान्भागः प्रागुक्तः।

''वान्तरेतास्तु यः क्षीवस्तस्य भवत्येव मैशुनेच्छा। क्कतः पुनस्तस्य तंतुत्पत्तिः"। उत्तं च तस्य ''यस्तल्पजः प्रमीतस्य क्षीवस्य व्याधितस्य" (६। १६७) इति । रागप्रयुक्तता वा दोन श्लोकोन विवाहस्य दिशीता। धर्मप्रयुक्तत्वे ह्यनिधकुतानां कर्मसु कुतस्तेषां विवाहः। उपनेयता च जात्यन्धपङ्गूनां वातरेतसः क्लीबस्य दिशीता। उन्मत्तादयस्त्वनुपनेयाः कुतस्तेषां विवाहः।

स्नादिमहणं चोक्तविषये चरितार्थम्। यदि हि स्नादिमहणसामर्थ्यातसर्व एव गृह्येरन्पतितोऽपि गृह्येत । तच्च स्मृतिविरोधान्नेष्टम्।

श्रथवा कृताध्ययनानां कृतविवाहानामुन्मत्तादिरूपे समुपजाते विधिरेष विज्ञेयः। ''नतु च कृतविवाहानां 'यद्यर्थिता तु दारैरिति' नापपद्यते"।

नैतदेवम्। कृतविवाद्यानां जायार्थितायाः संभवात्।

पूर्वेस्तु धर्म्येऽपि विवाहेऽस्य प्रयोजनं दृष्टम् । ततश्च क्षीवस्य स्मार्तेष्वधिकारात्तदर्थो विवाहोऽसत्यामप्यर्थितायां युक्त एव । श्रौतेषु तु जातपुत्रस्याधानात्क्षीवस्य नाधिकारः । यस्य च प्रयोजकत्वं युक्तं तहिशीतम् ॥ २०३॥

यित्वंचित्पितरि मेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छिति ॥ भागा यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपाछिनः ॥ २०४॥

पितृक्रमागतान्मित्राद्राजामात्यपुरोहितादेवी चेत्राद्वा कया चिद्युक्त्याऽधिकोत्पत्ति जनयेत्तत्सर्वेषां साधारग्रम् । नैव मन्तव्यं 'मयैतद्बुद्ध्या पित्रा प्रागनुपार्जितं मयैतद्बुद्ध्या मिन्नी प्रागनुपार्जितं मयैतद्बुद्ध्या मिन्नी प्रागनुपार्जितं मयैतद्वुद्ध्या मिन्नी प्रागनुपार्जितं मयैतद्वद्ध्यं ममैवेतदिति'।

विद्यानुपालिन इति वचनाद्विद्याजीविनां शिल्पिकारुकप्रभृतीनामेष विधिन-द्यनटगायनाद्यीनाम् ॥ २०४॥

> अविद्यानां तु सर्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत्॥ समस्तत्र विभागः स्यादिपत्रय इति धारणा॥ २०५॥

स्मित्या 'कृषिवाणिज्यराजापसेवादि'। तत्र ईषन्न्यूनाधिकभावो न गणियतव्यः। तत्रापि यदि केनचिदपि बहुर्जितं तदाऽस्त्येवऽविभागता।

ज्येष्टस्य तु ज्येष्ठांशनिषेधार्थं वचनम् । **ईषदा**धिक्ये तु सर्नेषां समांशकल्पना ।

ख्र**पिच्य इति** हें दुवचनादनपत्यधनस्याप्येष एव विधिः ॥ २०५॥

विद्याधनं तु यद्यस्य तत्तस्येव धनं भवेत्।। मैत्यमाद्वाहिकं चैव माधुपकिकमेव च ॥ २०६॥

'विद्यया' प्रभ्यापनादिना शिल्पकेशिलोन वा । तथा मित्रात् । ब्राजितम् । ब्रीड्राः हिकं चैव साधुपिकिकमार्त्विच्येन । यद्यव्येतदिप विद्याधनं भवति तथापि याजनेन निमित्तेनोपाद्यायानत्वाद्वेदेन व्यापदिश्यते । श्वशुरगृहलव्यमाद्वाहिकम् । अपरे उद्वाहिनिमित्तेन यद्धनं लभ्यते ॥ २०६॥

भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा।। स निर्भाज्यः स्वकादंशात्किचिह्त्वोपजीवनम्।। २०७॥

ये श्रातरः सह वसन्ति विद्यमानिष्ठियनाश्च कृष्यादिना व्यवहरन्ति तेषां यद्येको न व्यवहरेत्तस्येयं निर्भाज्यता पठ्यते स निर्भाज्यः स्वकादंशादिति। भागान्नेतव्योऽपसारियतव्यः। स्वकादंशाद्यावद्धिकं तदीयाद्धनाद्व्यवहारेणोत्पन्नं तत्तस्य न दातव्यं, न तु मूलधनस्य पैतृकस्य निषेधः। तत्रापि न सर्वेण सर्व निर्भाज्यं, किचिदन्योपजीवनं क्षेशफलमात्मना गृहीत्वा शिष्टमस्मै दातव्यम्।

श्रथवा निर्भाज्यः पृथकार्यः सह वस्तुं न देयम्। कदाविदुत्तरकालशिक्तसाधा-रण्येन धनेनार्जितत्वात्समांशता। तत्र भागकल्पना नारहेन दर्शिता। तत्र वचनेना-द्रतस्य निर्गतस्य भूयान्भागा गृह्यतेऽनुक्तस्य स्वल्प इति ॥ २०७॥

> अनुपद्मिन्पतृद्रव्यं श्रमेण यहुपानितम् ॥ स्वयमीहितत्तव्यं तन्नाकामा दातुमहित ॥ २०८॥

विद्यानिमित्तस्य स्वयमर्जितस्यादानमुक्तम् । अनेन व्यतिरिक्तस्य कृष्यादिलब्धस्या-दातव्यतेाच्यते ।

''नतु चायमेव श्लोको वत्तव्यः—'स्वयमीहितेन स्वयं चेष्ट्या यल्ला तता-कामा दातुमहितीति' कि विद्याधनादिश्लोकेन"।

उच्यते। मैत्रे विवाहादै। न सर्वस्य स्वयमीहोपपत्तिरिति भेदेन व्यपदेश:॥ २०८॥

पैत्कं तु पिता द्रव्यमनवासं यदाष्त्र्यात् ॥ न तत्पुत्रीभजित्सार्थमकामः स्वयमजितम् ॥ २०९॥

महणादन्यदर्थयन्पित्रा स्वयमर्जितं तदाकामा न विभजनीयोऽधिकारप्राप्तैरिष पुत्रैः।

''कः पुनर्जीवति पितरि पुत्राणां विभागकालः''।

डच्यते। यदा तावत्स्वयं पिता पुत्रान्विभजते। तदुक्तम्—''तिवृत्ते रजिस मातु-जीवति वेच्छतीति" (गैं। २८।२) तथा 'भातुर्निवृत्ते रजिस प्रत्तासु भगिनीषु च। निवृत्ते चापि रमग्रे पितर्थुपरतस्पृहे" (नारद १३।३) इति।

श्रन्यथा तु यदैव प्राप्ताः पुत्रा भवन्ति तदैव ते पितामहधनस्येशते। तथा चेत्तं— "भूर्या पितामहोपासा निवन्धा द्रव्यमेव वा । तत्र स्थात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चेाभयोः" (या० व० स्मृ० २ । १२१) इति ॥ सत्यिप च पुत्रस्य स्वाम्ये यावदप्राप्तास्तावत् सर्वथा विशेषाभावात्सर्वे पितामहधनभाजः स्वत्वपूर्वकत्वाद्विभागस्य । बन्धक्रयादिक्रियासु पितृधनं जातपुत्रेण न नियोक्तव्यम् । योगकुदुंबभरणादौ तु विनियोगो दिशितः । ग्राचारेण सत्यिप चास्याम-वस्थायां पुत्राणां स्वाम्ये 'पित्रा चाकामेन विभक्तानिति' निन्दादर्शनाद्वलाद्विभाजयन्तः पापा इत्यनुमीयते । यथाऽसकुत्प्रतिप्रहेण भवति स्वाम्यं देषस्तु पुरुषस्य । तेनान्वयागतिमतीदृशः मशुद्धमेव । ग्रतः संभवत्युपायान्तरे न पिताऽर्थनीयः । ग्रधमी हि तथा स्यात् ।

स्वयमिक्तिमिष धनमधिकारप्राप्तान्गुणवतः पुत्रान् ज्ञात्वा विभक्तन्यमेव । उक्तं च—
"वयसि स्थितः पिता पुत्रान्विभजेत् ज्येष्ठं श्रेष्ठांशेनेतरान्समैरंशैः" इति । न चैतित्पतामद्दधनविषयम् । न द्वि तत्र पिता ज्येष्ठस्याधिकांशदानाय प्रभवति । तुल्यत्वादुभयोः
स्वान्यस्य ।

यत्त्वदं "न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृक्ठतः स्मृतः" (या० व० स्मृ० २ । ११६) इति तित्पतामहेऽपि स्वल्पया मात्रयेच्छिन्ति । यत्र न परिपूर्णे भागद्वयं गृहीतं स्वयमर्जितविषये ह्यपवाद एव स्थात् ॥ २०-६॥

> विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्पुनर्यदि ॥ समस्तत्र विभागः स्याज्ज्येष्ठ्यं तत्र न विद्यते॥ २१०॥

स्पष्टार्थः स्रोकः।

विभागधर्मे विभागस्योद्धारप्रसाशङ्कानिवृत्यर्थं, 'श्रिपत्र्य इति धारग्रोति" (८।२०५) वचनात् । पित्र्यस्य सर्वधनस्योद्धारः । इह तु भूतपूर्वगत्या पित्र्यं नास्तोत्याशङ्क्ष्या वचनम् ॥ २१०॥

> येषां ज्येष्ठः किनष्ठो वा द्वीयेतांशपदानतः॥ भ्रियेतान्यतरे। वापि तस्य भागा न छुप्यते॥ २११॥

येषां त्रातृणां जयेष्ठः किनिष्ठो वा श्रातांश्वासदानाद्धीयते। 'श्रंशप्रदानं'विभाग-कालः । 'हीयते' पातित्याद्यविभागार्थं च हेतुमासादयेत् । सियेत वा । तस्य भागाः न जुप्यते । तस्येयं प्रतिपत्तिः ॥ २११ ॥

> सेादर्था विभनेरंस्तं समेत्य सहिताः समम् ॥ श्रातरे। ये च संस्पृष्टा भगिन्यश्च सनाभयः॥ २१२॥

सादर्था आतरा येषां संसृष्टेष्टें, ते गृह्णीयुः। भितन्यश्च सनाभयः। सोदर्था प्रप्रचारता हि सनाभिन्यपदेश्याः। प्रताः पुनः पतिगोत्रभावमनुभवन्तीति न श्रातृशां 'सनाभयः'। ये च संमृष्टा इति चशब्दो भगिनों समुचिनोति। न त्वियमाशङ्का कर्तव्या— ''सोदर्या गृह्णोयुर्वे च स्रातरः संसृष्टा" इति।

तथा सत्यसेदियोणामिप संसृष्टानां भागः प्रसन्येत । सन्त्येव सोदर्या असंसृष्टाः संसृष्टाश्च । संसृष्टा असंसृष्टाश्च सोदर्या यत्र सन्ति, तत्रोभयोरिप विभागेन विभागं गृह्णीयुः ।

न चेदं विरुध्येत।

"भन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदयी धनं हरेत्। भसंसृष्टोऽपि वा दद्यात्सोदयी नान्यमात्रिकः" (याज्ञ० २।१३-६)।।

श्रस्यायमर्थः। सापत्ना भ्राता सत्यिप संसृष्टित्वे न गृह्णाति। यदा सोदर्योऽसंसृष्टोऽपि विद्यते सोदर्याणां मध्याद्येन संसृष्टः स एव नान्यः, सत्यिप सोदर्यत्वे। तदुक्तं—
''संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदर्यस्य तु सोदरः'' (याज्ञ०२।१३४) इति। यदा तु सोदरा
नैव सन्ति तदा येरेव सापत्नैः संसृष्टस्त एव गृह्णोयुने त्वितरे। सोदर्यविभक्तानां सन्न वसतां
महानिकटमावसत्यिप सान्निध्यं विशेषकार्य सामान्योत्थं विभक्तानामिष विज्ञायत इत्याहुः।

तेन विभक्तानामप्यन्यतरप्रमेथे सोदर्थ एव गृह्वीयात्रास्य भागः परिलुप्यते।
न चैतच्चे।दनीयं ''नैवास्य तदानीं भाग इत्थितः परिलोको वा चिन्त्यते।"
यत उक्तम्—-'समुत्पन्नो वाच्यः स्वामीति'। ''ग्रानोशास्ते हि जीवतोः'' (६।१०४)
इति तत्र पितुरूर्ध्वं समनन्तरमेव पुत्राणां स्वान्यं दर्शयति॥ २१२॥

ये। ज्येष्ठो विनिक्कवीत लेभाद्भात्न्यवीयसः॥ साऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियंत्व्यश्च राजिभः॥ २१३॥

विनिकारी राजपूजादिष्ववज्ञा परे धनेन वचनम्।

ग्रज्येष्ठी वन्ध्वतपुज्य इत्युक्तम्। न सर्वण सर्वे ज्येष्ठवृत्तिनिषेधः।

ग्रभागक्तत्वं च ज्येष्ठांशानहत्वम्।

नियन्तव्यस् । अविशेषोपदेशात् । वाग्दण्डधिगदण्डाभ्यां धनं चार्थानुरूपे-ऽपराधे ॥ २१३ ॥

सर्व एव विकर्मस्था नाहीन्त स्नातरे। धनम् ॥ न चादत्वा कनिष्ठेश्या ज्येष्ठः कुर्वात योतकम् ॥ २१४॥ विकर्मस्थाः प्रतिषद्धाचरणाः।

कुडुंबार्थे चातुतिष्ठमानानां तेषामन्येषां भ्राहृणां संबन्ध्युपविष्टं स्थापयेद्यंदा ते वच्यन्ते कुतस्तद्धनमिति तदा मूलं दर्शियध्यामीतिः तादृशं वृद्धिसहितमिष सर्वेषामिष दापयेत्। यदि तु तस्मिन्नेव काले भ्रातृणां दर्शये दिदमधिकं दृश्यते तद्यथांशं गृह्णी- ताइमपि स्वतस्तत्पृथकृत्य वृद्धि नेष्यामीति' तदा नास्ति तेषां भागः। तस्यैव तद्यीतकम् ॥ २१४॥

स्रात्यायविभक्तानां यद्यत्थानां मवेत्सह॥ न पुत्रभागं विषयं पिता द्द्यात्कथंबन॥ २१५॥

यदुक्तं—''न्यूनाधिकविभक्तानां धर्म्यः पितृक्ठतः स्मृतः'' (याज्ञवल्कय २।११६) इति तस्यास्मिन्विषये प्रतिषेधः।

सहात्यानं सर्व एव धनमज्यन्तीत्यर्थः। कश्चित्कृष्यादिना कश्चित्प्रतिप्रहेण कश्चित्सेवया कश्चिद्यथाहतं परिरत्तति यथोपयोगमसन्निहतेषु विनियुक्ते। तत्सर्वमे क्रीकृत्य समं विभजनीयम्। न रनेहादिना करमैचित्पित्राऽधिकं देयम्।। २१५॥

> ऊर्ध्व विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेद्धनम् ॥ संख्ष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥ २१६॥

विभागोत्तरकालं पित्रा यद्विभागे भागद्वयं गृहोतं 'द्वावंशी प्रतिपद्येते'' इति तहेव सत्यां पितृरिच्छायां प्रहीतव्यम्। पितुरूष्वं वा। न तत्र भ्रातृभिर्वाच्यं 'किमित्ययं द्वावंशी गृह्णातीति'। श्रथं च नास्ति पितृरिच्छा, तदा समं च स्वसमी ऽस्य भाग उद्धर्तव्यः।

ये पितुरूर्ध्व संसृष्टास्तेषामेव स पैतुकों ऽशः। तदुत्यं दद्यात्। अपरेषां स्वांशां 'जातस्य च मृतस्य च'' इति। जातस्य संसृष्टिन एव दद्यः। पितुरूर्ध्व तद्दीयमंशं च तत एव। 'विभक्ताः सह' (६। २१०) इत्यनया बुद्ध्या। ''भिगिन्या आ प्रसवान्नैव विभागो ऽस्ति" इति वसिष्ठेन दिशितम्।। २१६॥

अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाग्नयात्।। मातर्थापं च हत्तायां पितुर्माता हरेद्धनम्।। २१७॥ व्याख्याते।ऽयं स्रोकः।। २१७॥

> ऋणे धने च सर्वस्मिन्मविभक्ते यथाविधि॥ पश्चाद् दृश्येत यत्किंचित्तत्सर्वं समतां नयेत्॥ २१८॥

म्रविज्ञानान्न्युनमधिकं वा विभक्तं परते। ज्ञातं समांशकीकर्तव्यम् । किंच विभागोा-त्तरकालं लब्धे नास्ति ज्येष्ठस्योद्धार इति ॥ २१८॥

वस्तं पद्ममलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः।। योगक्षेम अचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥ २१९॥ वस्रपत्रालङ्कारकताझोदकानामेकत्वं विवक्तिम्। पनं वाहनं गन्त्रीशकटादि। झलङ्कारे।ऽङ्गुलीयकादि। वस्नं सममूल्यं, न तु महार्षम्। उदकं कूपवाप्यादि। स्विया दास्यः। योगसीमं यता योग चोमो भवति, मन्त्रिपुरोहितासात्यवृद्धाः वास्तु च। चौरादिभ्यस्तते। रचा भवति। स्मृत्यन्तरं च पठ्यते—'वास्तुनि विभागा न विद्यते'।

मचारं यत्र गावरवरन्ति। प्रवेते (?)त्याह।

तेन यत्पैतुक्तेनोक्तं 'न हात्र धर्मातिकमः किख्यस्तीति' तदनुपपन्नं दर्शयति । अद-ष्टासु हि ते प्रतिषेशः । तदतिक्रमादधर्मो न स्यात् ॥ २१६॥

> अयमुक्तो विभागा वः प्त्राणां च क्रियाविधिः॥ क्रमशः क्षेत्रनादीनां चूत्रधं निवेधित ॥ २२०॥ च्तं समाहयं चैव राजा राष्ट्रानिवारयेत् ॥ राजान्तकरणावेता हो देवो पृथिवीक्षिताम् ॥ २२१ ॥ पकाशमेतत्तास्करं यहेवनसमाहये।।। तयोनिंत्यं मतीघाते चपतियं तवान्भवेत् ॥ २२२ ॥ अमाणिभियंत्रियते तहाके च्तमुच्यते ॥ माणिभिः क्रिगते यस्तु स विज्ञेगः समाह्नयः ॥ २२३ ॥ द्यतं समाह्यं चैव यः कुयत्कार्येत वा॥ तान्सन्। न्यातयेदाना स्दांभ हिनतिङ्गिनः ॥ २२४॥ कितवा इशीलवानक्रान्यावण्डस्थांश्च मानवान ॥ विकर्मस्थान शेण्डिकां अक्षिमं निर्वासयेत्युरात् ॥ २२५॥ प्ते राष्ट्रं वर्तमाना राज्ञः मच्छन्नतस्कराः ॥ विकर्मक्रियमा निस्यं वाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥ २२६॥ द्यतमेतत्पुराकलपे दृष्टं वैरकरं महत्।। तस्माद्द्यतं न सेनेत हास्यार्थमिष बुद्धिमान् ॥ २२७ ॥ भच्छनं वा मकाशं वा तिविषेवेत ये। नरः॥ तस्य दण्डविकलपः स्याद्ययेष्टं न्यतेस्तथा ॥ २२८ ॥

विविधः कल्पे। विकल्पः। सम एव राज्ञोच्यते।

'द्युतधर्मे निवे।धत' (६ । २२०) इति तत आरभ्य द्वित्राः स्रोका विधायकाः । सर्वोऽपर्थवदः ॥ २२०—२२८ ॥ सन्विद्श्रयोनिस्तु दण्डं दातुमग्रमनुबन् ॥ श्रात्यां कर्मणा गच्छेडियो द्याच्छनेः गनेः ॥ २२९॥

त्तियादया निर्धना न बन्धनेनावसादियतव्याः। कितर्हि ? क्रमणा यद्यस्योचितं कर्म राजीपयोगि तेन दण्डधनं संशोधियतव्याः।

ब्राह्मसन्तु कुढुंबानामविरोधेन श्रान्दिप्यः। वन्धताडनकर्मणी तस्य निष्ध्येते। धनिकविषयः प्रागुक्तः श्लोकः। दण्डविषयोऽयम्। अपीनरुक्त्यम्।। २२-६॥

> स्रीवालोन्मत्तरहद्धानां दरिद्राणां च रोगिणाम् ॥ शिफाविदलरज्जवाद्येवि दध्यान्तृपतिर्दमम् ॥ २३०॥

दमस्। कर्मकरगोऽप्यसमर्था दरिद्रा एव गृह्यन्ते। महापातिकनां साम्यात्तिन्छ्फादि-भिस्ताहनम्।

शिफा लता। विद्लं गुचलक् ॥ २३०॥

ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिणाम् ॥ धनोष्मणा पच्यमानास्तानिःस्वान्कारयेन्तृपः ॥ २३१॥

ये कार्यिणामधिप्रत्यर्थिनां कार्येषु व्यवहारदर्शितादिषु नियुक्ता प्रधिकृता राजस्थानीयप्रभृतयस्ते धनेष्ठमणा पच्यमाना अन्यतरस्माद्धनं गृहीत्वा कार्याणा नाशयेयुस्ताद्धिःस्वान्कार्येत्सर्वस्वहरणं तेषां कार्यम्।

सत्यानामभ्यासेन वर्तमानानां सत्यपि वच्यमाणदण्डान्तरविधावेष एव दण्डो न्याय्यः। येऽप्यन्ये सेनापतिप्रभृतयः कस्यचित्साहाय्यके नियुज्यन्ते ततश्चार्थे गृहीत्वा शयन्ति तेऽप्येवमेव दण्ड्याः।

ष्पन्ये तु 'येऽनियुक्ता' इत्यकारप्रश्लेष' पठन्ति । ये राजवल्लेख्याद्वलातिशयाद्वाऽ-न्यस्य साहाय्यं कुर्वन्ति, कार्यनाशनार्थे द्वितीयस्य, तेषामयं दण्डः ।

धने गण्मणोलविव चितम्। अनियुक्ता इत्येतदेव प्रधानम् ॥ २३१॥

क्टशासनकर्वेश्च पकृतीनां च दूषकान्।। स्रोबालब्राह्मणद्यांश्च इन्याद्दिद्सेविनस्तथा।। २३२॥

कूटशासनस्य कर्तारा यन्नेव राज्ञादिष्टं तद्राजकृतमिति वदन्ति। शासनं राजादेशः। 'एतस्य गृहे न भोक्तव्यम्', 'ग्रस्य चायं प्रसाद प्राज्ञात', 'इयं वा स्थिती राज्ञा कृतेति' पत्रकं राजाधिकृतलेखकलिखितमिति 'शासनं' राजादेशसंबन्धेन शासनम्। तत्कूटं कुर्वन्ति पालयन्ति।

प्रकृतीनां कुढलुच्यानां हूषका भेदकाः।
स्वीबालयात्रिक्कात्यापि हन्तारः।
हिट्सेविना राजशबुसेविनः प्रच्छन्नं गतागतिकान्।। २३२।।

तीरितं चानुशिष्टं च यत्र क्चन यद्भेत्।। इतं तद्भेते। विद्यान तद्भेश निवर्तयेत्।। २३३।।

यत्र कचन राजाधिकरणे व्यवहारपदं तीरितस् । पारतीरकर्मसमाप्ती । निश्चिनतम् । ग्रसी यत्र प्रयुक्षीतेति न केवलं वाचा सत्यैकक्तं यावदनुशिष्टं दण्डप्रणयनं छतम् । तद्राजा कृतमेव विद्यात् । न पुनिवर्वयेदन्तरेण द्विगुणं दण्डम् । यथाह—''द्विगुणं दण्डम् । यथाह—''द्विगुणं दण्डमास्थाय तत्कार्य पुनरुद्धरेत्" इति ॥ २३३॥

धनमह्यासंबन्धेन पूर्व नि:स्वीकरयाम् । अयं तु निमित्तान्तरेयाज्ञानादिना ।

अमात्याः पाड्विवाका वा यत्कुयुः कार्यमन्यथा।। तत्स्वयं चपतिः कुयत्तिं सहस्रं च दण्डयेत्।। २२४।।

धनमह्यासंबन्धेन पूर्वे नि:स्वीकरणम् । अयं तु निमित्तान्तरेण अज्ञादिना । अमान्या राजस्थानीयादिः ।

तं सहसं च दण्डयेत्। गर्गशतदण्डनवत्समुदायेन वाक्यपरिसमाप्तिः ॥२३४॥

वहाहा च सुरापश्च तस्करे। गुरुतलपगः॥ एते सर्वे पृथक् ज्ञेया महापातिकने। नराः॥ २३५॥

सुरापा त्राह्मण एव महापातको। तस्करा त्राह्मणसुवर्णापहारो। नराः कथिताः।

उक्तार्थकयनमुत्तरार्थम् ॥ २३५ ॥

चतुर्णामपि चैतेषां मायश्चित्तमकुर्वताम् ॥ शारीरं धनसंकुक्तं दण्डं धम्य मकल्पयेत् ॥ २३६॥

'नतु च सुरापे। त्राह्मण एव पातकी । तस्य च शरीरसंयुक्तो दण्डो नास्ति 'न शारीरे। त्राह्मणे। दण्ड' इति तत्र चतुर्गाभिपीति कथं' केचिदाहुः। पतितः संप्रयुक्तो गृद्यते पूर्वमनुपात्तोऽपि। चतुःसंख्यासामध्यीत्।

अन्ये त्वंकनं शरीरसंयुक्तित्याहुः। तच्च ब्राह्मणस्याप्यस्ति। अन्ये त्वंपि'शब्दात्पञ्चानामयं दण्ड इत्याहुः। चतुर्णामपि। श्रपिशब्दात्पञ्चमस्यापि तत्संसर्गिणः। त्राह्यणस्य वधे पूर्व' शरीरदण्ड डक्त एव, ''खीवालत्राह्यणत्रांश्च हृन्यादि"ति । अनेनान्त:शरीरयुक्तमङ्गनमेवोच्यते।

धर्धिसत्यपरा वा तुरूपेण गुरुतरलायवं कार्यसित्यर्थः ॥ २३६ ॥

गुरतत्ये भगः कार्यः सुरापाने सुराध्यनः ॥
तस्करं श्वपदं कार्यः ब्रह्महण्यक्षिराः पुमान् ॥ २३७॥

ललाटाङ्कनम् । प्रतिषेधविधी ''नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युः'' (६। २४०) इतितच्छ्रवणात् ॥ २३७ ॥

त्रसंभोज्या हासंयाज्या त्रसंपाठ्याविगहिताः ॥ चरेयुः पृथिवीं दोनाः सर्वधर्मबहिष्कुताः॥ २३८॥

सर्वधर्ममहणादेवासंभोजनादीनां सिद्धे प्रतिषेधे देषगुरुत्वख्यापनार्धमेषामुपादानम्।
संभाग एकत्र प्रसनं गीतादिश्रवणं च।

संयाजनं तेषामेव याजनं तैः सह याजनं वा। एवं संयाठाऽपि द्रष्टव्यः। स्रसंपाठ्याविगहिता इति। ऋसंपाठ्याश्च विगहिताश्चेति द्वन्द्वः।

दीना इति । सत्यपि स्वरत्वे तत्संबिन्धिनिषधिमत्तादिभोजनेन परयाऽवज्ञया च वस्रखण्डादिवर्जनम् ॥ २३८॥

> ज्ञातिसवन्धिभिस्त्रेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ॥ निद्या निर्नेभस्कारास्तन्मनारनुशासनम् ॥ २३९॥

कृतनस्या इति निश्चिते कार्यकारणत्वे इत्यर्थः। व्याध्यादियोगेष्येषु दया न कर्तव्या। व्यष्टगादिगुणयोगेऽपि च नैते नमस्कार्याः प्रत्युत्यानादिभिः।

एष एव वचनसामध्यद्भिमी विज्ञेयः ॥ २३ ६॥

पायित्र तु इविषाः पूर्वे वर्णा यथादितम् ॥ नाङ्क्या राज्ञा ललाटे स्युद्धियास्तूत्तमसाहसम् ॥ २४० ॥

शृद्धादन्ये **पूर्व वर्षाः**। तेषां प्रायधित्तं कुर्वतामङ्कनं नास्ति । दण्डस्तून्ससाहसं पणसहस्रं दाप्यते ।। २४० ॥

> त्रागस्सु त्राह्मणस्येव कार्यो मध्यमसाहसः॥ विवास्या वा भवेद्राष्ट्रात्सद्रव्यः सपरिच्छदः॥ २४१॥

प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणा इत्येतदत्र नापेचते ।

एतेषु ब्रह्महत्यादिष्त्रपराधेषु ब्राह्मणो मध्यमसाहसं दण्ड्यः ।

ग्राकामत इत्युत्तरश्लोकादपकृष्यते ।

दण्डियत्वा प्रायश्चित्तं कारियत्वयः ।
सणिक्छदः । गुण्यवते ब्राह्मणस्यानुग्राह्मस्यैतत् । ग्राकामं वाऽनिर्वास्यः ॥२४१॥

इतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ॥ सर्वस्वहारमहेन्ति कामतस्तु अवासनम् ॥ २४२ ॥

इतरे चित्रयादया वर्षा हतानि पापानि महापातकान्यकामते। निच्छया कृतवन्तः सर्वस्वहरणाः कार्याः।

केचित्प्रायध्यत्तमपि कुर्वतामेतइण्डं पूर्वेण वैकल्पिकमिच्छन्ति। कामतस्तेषां वध उक्तः। शृद्रस्याकामते। ऽङ्कनसर्वस्वहरणे। कामतो वधः॥ २४२॥

> नाददीत रुपः साधुर्महापातिकने। धनम् ॥ ब्राददानस्तु तछोभात्तेन देषिण तिष्यते ॥ २४३॥

''ननु धनेन दण्डनं राज्ञा वृत्तिरिति स्थापितम् । कथिमह तद्धनस्याप्रहणम् ।'' उक्तम्—'राजनिर्धूतदण्डा' इत्यत्रान्तरे ॥ २४३॥

> अप्त प्रवेश्य तं दण्डं वरुणायोषपाद्येत् ॥ श्रतहत्तोषपन्ने वा ब्राह्मणे भतिपाद्येत् ॥ २४४ ॥

'वरुणायेदिमि'ति मनसा ध्यायन्न दशु दशादप्सु निचिपेत्। ज्ञाह्मणाय वा विद्याशीलसंपन्नाय दशात्॥ २४४॥

> ईशा दण्डस्य वरुणा राज्ञां दण्डधरो हि सः ॥ ईशः सर्वस्य जगता ब्राह्मणा वेदपारगः ॥ २४५॥

पूर्वस्य प्रतिपत्तिविधेरर्थवाहे। ऽयम्।

महापातिकना दण्डस्य वरुण ईष्टे। यता राज्ञां स द्राडधरा नेता ईशितेति यावत्। एवं त्राह्मणेऽपि तद्धनस्येशोऽनेन त्राह्यः॥ २४५॥

> यत्र वर्नयते राजा पापकुद्धचो धनागमम् ॥ तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीवनः ॥ २४६॥

निष्यन्ते च सस्यानि यथाप्तानि विशां पृथक् ॥ बाछाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥ २४७॥

प्रसिद्धाविसावध्यर्थवादश्लोको । कालेन जायन्त इति वर्तमानजन्म विवक्तिम् । जातं जनिष्यमाणं च । विद्धातं करचरणाचिविहीनम् ॥ २४७ ॥

> ब्राह्मणान्वाधमानं तु कामाद्वरवर्णजम् ॥ हन्याचित्रेवधोषायेरुद्वेजनकरेन् पः॥ २४८॥

अवरवर्णनः श्रः।

वाधनं धनाद्याहरणं शरीरोपपोडनं च । चित्रा विविधोपायाः शूलारेपणं शिरश्-छेदः ग्रंककल्पनं खङ्गप्रहारकर्तिका इत्याद्याः । उद्वेजनकरैदीर्घकालपोडाकरैः ॥ २४८॥

> यावानवध्यस्य वधे तावानवध्यस्य मोक्षणे ॥ अधर्मो नृपतेदृष्टी धर्मस्तु विनियच्छतः॥ २४९॥

ख्रवध्यवधे यो देवस्तत्तुल्यो वध्यसे सिशो राज्ञ उपर्युक्तेषु i

त्रर्थभागहरस्य धर्मानकुर्वतः प्रत्यवायेन अवश्यमेव भवितव्यम्। कुर्वतस्तु न कदाचिददृष्टसिद्धिः। यस्त्वयं धर्मस्तु विनियच्छत इति एवमादिधर्मप्रवादः, सर्वोऽसेर स्वकर्मानुष्ठानानुशंसार्थोऽर्थवादः।

निमहोपसंहारार्थस्त्वयं वधोपदेशः। अतो यथाश्रुति चित्रवधोपायैः कर्तव्यः। दृष्टार्थेषु राज्यतन्त्रसिद्धप्रथेमुपदेशोषु प्रवचनं, यथाद्यमं योधांश्च हन्यादित्युक्तम्। तत्र दृष्टप्रयोजनत्वादुपदेशस्य, न नियते। वधः। एवं च सत्युपायांतरेगापि वन्धनादिना 'विनियच्छते।' न देषः।। २४६।।

उदितोऽयं विस्तर्शो मिथा विवद्मानयोः ॥ त्रष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥ २५०॥

सर्वव्यवहारोपसंहारार्थः श्लोकः ॥ २५०॥

एतं धम्योणि कार्याणि सम्यक्कवन्महीपतिः ॥ देशानलब्धान्छिप्सेत लब्धांश्च परिपालयेत् ॥ २५१॥ स्र**लब्धां ल्लिप्सेतित** संतोषपरेण न भवितव्यमित्यर्थः ॥ २५१॥ सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शास्तः॥ कण्टकोद्ररो निल्पमातिष्ठेद्यतमुत्तमम्॥ २५२॥

देशनिवेशो दुर्गकरणं यत्सप्तमाध्याये उक्तं तत्कृत्वा कण्टकाद्धरणस्। तेनापि राष्ट्रचा क्रियते।

कण्टकशब्दः पीडाहेतुसामान्यात्तस्करादिषु प्रयुक्तः ॥ २५२ ॥ एतदेव दर्शयति—

रक्षणादार्यद्यानां कण्टकानां च शोधनात्।।
नरेन्द्राबिदिवं यान्ति मनापाळनतत्पराः।। २५३।।

ख्रार्यं शास्त्रनेदितं कर्तव्यमितरानुष्ठानिनेषेधः, तद्वृत्तं येषामित्युत्तरपदलोपी समासः। तेन दीनानाधश्रोत्रिया अकरशुल्कदा गृह्यन्ते। तद्रचणाद्धि त्रिदिवगमनं युक्तम्। अन्येषां तु वृत्तिपरिक्रीतत्वादकरणे प्रत्यवायः यथोत्तरत्र वद्यते "स्वर्गीच्च परिहीयत" इति। रचानुवृत्तिनिष्क्रयणेन प्रत्यवायाभावमात्रं न तु स्वर्गः।

अथवा वृत्तिनियमापेत्तं त्रिदिवप्राप्तिवचनं यथाक्तं प्राक्।

अन्येषां तु वृत्तिपरिक्रीतत्वादर्शनम्। अर्थवादमात्रं राज्ञः स्वर्गवचनम्। अवृतिदपरिपालनमि वृत्तिप्रयुक्तं स्वराज्यभागस्थानीयस्य तद्राज्ञः। यथैव च 'शिल्पिजीविनः शिल्पिनो मासि मास्येकैकं काम्यं कुर्युरिति' वृत्त्यर्थे शिल्पं कुर्वाणा राज्ञा कर्म
कार्यन्ते करमहणाय, एवं राजापि वृत्तियुक्तः प्रजापालनप्रवृत्तो नित्यकर्मवदार्थपरिपालनं
कार्यते शास्त्रेण। यथैव हि कामश्रुतिते। रान्यादितो नित्याननुतिष्ठति, न स्वर्गादिलाभ।य, न हि तानि फलार्थतया नोदितानि, अथ च कियन्ते; तद्वदेतद्द्षष्टव्यम्। अते।
यावती काषिरफलश्रुतिः सा सर्वा ऽर्थवाद इति कोवरविष्णुस्वामी।

यदन तत्वं तहशितमधस्तात् ॥ २५३॥

अशासंस्तरकरान्यस्तु बिछं गृह्णाति पार्थिवः॥ तस्य मक्षुभ्यते राष्ट्रं खर्गाच परिहीयते॥ २५४॥

'शासनं' यथाशास्त्रं वधादिदण्डमन्तरेगा तस्कराणां निग्नहं रचा न शक्यते । स्रते। वृत्तिं गृष्टीत्वा यस्तस्करवधाञ्जुगुप्सते तस्योभयो क्षेषः । इह राष्ट्रक्ठते। ऽमुत्र स्वर्गपरि-हानिः । युक्ता च बलिपरिगृहीतस्य तन्निष्कृतिमक्कविता देषवन्ता ॥ २५४॥

> निर्भ तु भवेद्यस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ॥ तस्य तद्वधते नित्यं सिच्यमान इव द्वमः॥ २५५॥

प्रसिद्धमेवैतच्छ्लोके तस्करधर्मविशेषतयाऽनृ चते ॥ २५५ ॥

द्विवधांस्तस्करान्विद्यात्परद्रव्यापहारकान् ॥ पकाशांश्वापकाशांश्च चारचधुर्महोपतिः॥ २५६॥

चाराः प्रच्छन्ना राष्ट्रे राजकृत्यज्ञानिनः । ते चचुषी इव यस्य स चारचक्षुः । प्रकाशस्तरकराणां नातितस्करव्यवहारा यथा लोके ८ न्येषामटबीरात्रिचराणाम् । स्राप्तस्तैः सामान्योपादानं तद्वन्निमहार्थे क्रियते ॥ २५६॥

पकाशवंचकारतेषां नानापण्यापनीविनः॥ पच्छनवञ्चकारत्वेते ये स्तेनाटविकादयः॥ २५७॥

तत्र ये क्रेयार्थं मानतुलाविशेषेण सुष्णन्ति द्रव्याणामागमस्थाननिर्गमनापेचार्थं कुर्वन्ति ते प्रकाशवंचका वाणिजकाः।

मच्छन्नास्तु ये राहरेनुहरन्ति ते। स्तेना खाट विका विजने प्रदेशे वसन्ति। अपरे तु प्रसद्य हारियो। न केवलमेत एवं, कितर्हीमे चान्ये यानूर्ध्व वद्यामः ॥ ३५७ ।

उत्कोचक। श्चै।पधिका वश्चकाः कितवास्तथा ॥ मङ्गलादेशतृत्ताश्च भद्रपेक्षणिकैः सह ॥ २५८॥

उत्कोचका ये कस्य विन्कार्येश कस्य चिद्राजामात्यादेः प्रवृत्ता मह्णातिकार्यसिद्धौ प्रवर्तन्ते।

स्रोपिधकाः छद्मव्यवहारिषः। स्रन्यद्त्रुवन्त्यन्यदासरित । प्रत्यत्तं प्रीतिं दर्शियत्वा हठोपकारे वर्तन्ते। विद्याप्यर्थमहणेन निमित्तान्तरतः स्रन्यते। प्रत्यस्य कार्यसिद्धिमवश्यं विज्ञाय 'सया तवैतित्वयत' इति परं गृह्णान्त । भीषिकाप्रदर्शनं वा 'उपिधः'।

कितवा धनमहणवचका विप्रलम्भकाः। 'इदं कार्यं वयमेव करिष्यामस्तव नान्य-त्रोद्यथा' इत्युक्तवा न कुर्वते। उपेत्य नानाकारिणो नानाविधेरुपायैर्धामीणान्मुष्णन्ति।

शिवमाधवादयः शिवमादित्यं जीवन्ति। सङ्गलादेशवृत्ता ये ह्युपदेशिका व्यातिषिकादयः। अथवा 'एतां देवतां त्वदर्थेनाहं प्रोग्रयामि दुगी मार्तण्डं चेति' तथाऽऽ्ट्यानां धनमुपजीवन्ति। अथवा मङ्गलं 'तथाऽस्त्वित' वादिनः, 'सङ्गलादे-शवृत्ताः'।

सर्वस्य करवर्धने **भद्रमेसिशकाः** प्रशंसिपुरुषलत्त्वाः ॥ २५८॥

असम्यकारिणरचेव महामात्रारिचकित्सकाः ॥ शिल्पेपचारयुक्तावच निपुणाः पण्ययोषितः ॥ २५९ ॥

सहामाना मन्त्रपुरे। हितादये। राजनिकटिकः। ते नेद्सम्यक्षारिगाः। चिकित्सका नेद्याः।

शिल्पेषचारयुक्ताः चित्रपत्रछेदरूपकारादयः। 'उपचार' उपायनमनुपयुज्य-मानं स्वशिल्पकीशलं दर्शयित्वाऽनुष्ठाय धनं नयन्ति।

एवं पर्यथोषिते। निपुणारचोपचारेगास्तरीतिदर्शनेन। स्रसम्बद्धारिया इति सर्वत्रानुयुज्यते ॥ २५६॥

एवमाद्यानिवनानीयात्मकाशांछोककण्टकान् ॥ निगृहचारिणाश्चान्याननार्यानार्यात्मिङ्गिः॥ २६०॥

स्वसाद्यान् न शक्यन्ते धूर्तानां परद्रव्यापहाराणां प्रकारान्संख्यातु सित्याद्यापहाराणां प्रकारान्संख्यातु सित्याद्यापहाराणां प्रकारान्संख्यातु सित्याद्यापहाराणां प्रकारान्संख्यातु सित्याद्यापहारामानं दर्शियत्वा नयित । हिरण्यमृजुप्रकृतेः न चार्थभृत'स्त्वं ब्रह्मा त्वं बृहस्पतिरि'त्युक्त्वा सूर्वा-ढ्यात्रयन्ति । 'देहि प्रसादेन कतिपयैर्वा १ देशिः प्रत्यपयामीति' सिद्धे प्रयोजने तनुतरा भवति प्रियवाद्यप्रियवादी संपद्यते ॥ २६० ॥

तान्विद्त्वा सुचिरतेगू हैस्तत्कर्मकारिभिः॥ चारेश्चानेकसंस्थानेः ग्रोत्साद्य वशमानयेत्॥ २६१॥

निग्रहचारियाः। तुल्यकर्मकारिभिर्विद्या। पूर्वं ये तत्कर्म कृतवन्तः। प्रथवा संप्रत्येव तत्कर्म कार्यन्ते धन्तर्भावसिद्धार्थं लब्धान्तरा ग्रागस कथिष्यन्ति तथाद्यैरिप चारेस्तत्कर्मकारिभिरनेकसंस्थानेः॥ २६१॥

तेषां दे। षानिभिक्याप्य स्वे स्वे कर्मणि तत्त्वतः ॥ क्वींत शासनं राजा सम्यक् सारापराधतः ॥ २६२ ॥ न हि दण्डाहते शक्यः कतु पापविनिग्रहः ॥ स्तेनानां पापबुद्धीनां निभृतं चरतां क्षितौ ॥ २६३ ॥ सभा प्रपापूपशास्त्रविश्रमद्यान्नविक्रयाः ॥ चतुष्पथाश्चेत्यद्वक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च ॥ २६४ ॥ जीर्णोद्यानान्यरण्यानि काष्कावेशनानि च ॥ २६५ ॥ शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥ २६५ ॥

एवं विधान्तृपा देशान्गुलमेः स्थावरजङ्गमेः ॥ तस्करमतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥ २६६ ॥ तत्महायेर नुगते नी नाक भेषवेदिभिः।। विद्यादुत्सादयेच्चैव निपृषीः पूर्वतस्करैः ॥ २६७॥ भक्ष्यभाज्यापदेशैश्र ब्राह्मणानां च दर्शनैः॥ शीर्यकर्मापदेशेश्च कुयु स्तेषां समागमम् ॥ २६८ ॥ ये तत्र नेापसपेंयुमूलपणिहिताश्च ये ॥ तान्यसह्य चृपे। इन्यात्सिमत्रज्ञातिबान्धवान् ॥ २६९ ॥ न होढेन विना चैरिं घातयेद्धार्भिका नृपः ॥ सहोढं सापकरणं घातयेदविचारयन् ॥ २७० ॥ ग्रामेष्वपि च ये केचिचौराणां भक्तदायकाः॥ भाण्डावकाशदाश्चैव सर्वास्तानपि घातयेत् ॥ २७१ ॥ राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान्सामन्तांश्चैव चोदितान्॥ अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याचौरानिव द्वतम् ॥ २७२ ॥ यश्चापि धर्मसमयात्मच्युता धर्मजीवनः ॥ दण्डेनेव तमप्यापेत्स्वकाद्धमद्धि विच्युतम् ॥ २७३॥ ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मेाषाभिदर्शने ॥ शक्तिता नाभिधावन्ता निर्वास्याः सपरिच्छदाः ॥ २७४ ॥

शको सत्यामालस्यादिना। ते निर्वास्याः।
ये तु चौरैः कृतसंकेतास्तेषां पूर्वत्र वध उक्तो 'घातयेदि'ति।
परिच्छदे। गवाधादिः। तदिष निर्वास्य नापहर्तव्यम्। नासत्परिच्छदः कर्तव्यो धनं तु हर्तव्यम्॥ २७४॥

राज्ञः केशापहत्वच प्रातिक्रल्येष्ववस्थितान् ॥ घातयेद्विविधेर्दण्डेररीएां चे।पजापकान् ॥ २७५॥

के शो राज्ञां धनसंचयस्थानं तत्रापहर्तारो द्रव्यजातिपरिमाणानपेचमेव वध्याः।
ये च मातिकूल्येन वर्तन्ते। यद्राज्ञां देशान्तरादानेतुमभिप्रेतं तहेशदुर्लभ-मांजनेयाश्वादि प्राच्यानाम्। उद्दीच्यानां कलिङ्गदेशोद्भवहस्यादि। तदानयनप्रति- बन्धे ये वर्तन्ते । तथा यानि मित्राणि तानि शत्रून्कुर्वते । छत्वा शत्रुभिः संयोजयन्ति ।

खरीणामुपजापकाः प्रोत्साहकाः। तान् घातयेत्। स्वतन्त्रप्रयोजनत्वात्रावश्यं घातनिमत्युक्तम्॥ २७५॥

सिन्धं भिचा तु ये चै।यं रात्रों कुर्वन्ति तस्कराः ॥
तेषां छित्वा नृपे। इस्ता तीक्ष्णे शुले निवेशयेत् ॥ २७६ ॥
अङ्गुलीर्गन्थियेदस्य छेद्येत्मथमे ग्रहे ॥
दितीये इस्तचरणा तृतीये वधमहिति ॥ २७७ ॥

यहा यह्द्रव्यं गृहीतं तत्केनचिच्छलेन यिन्यमवमोच्य ये निनीषन्ति ते यिन्यभेदाः।

वेषां प्रथमायां प्रवृत्तावङ्गुलीनां छेदः। द्वितीयस्यां प्रवृत्तौ हस्तचरणयोः। रुती
यस्यां मारणम् । २७७॥

अग्निदान्भक्तद्देवेन तथा शस्त्रानकाश्त्रान्।। संनिधातृंभ भेषस्य हन्याचौरामनेश्नरः॥ २७८॥

स्रिश्चाः शीतापनोदनाद्यर्थं येऽग्निं ददति। शस्त्रं कर्तरिकादि। मेष्यस्य सित्रधातारः कर्तारः। सर्वे चौरवत् होयाः। शस्त्रावङाशद्यहणं प्रागुक्तमप्युपसंहार्रार्थमुच्यते ॥ २७८॥

> तडागमेदकं हत्यादण गुद्धवधेन ना।। यहाऽपि मतिसंस्कुयांहाप्यस्त्तमसाहसम्॥ २७९॥

तङ्गां महणस्पलक्षणार्थम् । नद्युदकहरणेऽप्ययं देष इति केचित् । तदयुक्तम् । महान्हि तडागभंदनेऽपराधः । स्वल्पा नदीभेदने । तडागस्य हि वप्रभेदनेनेदिकेऽप्ययमेव विधिः ॥ २७-६॥

> कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान् ॥ हस्त्यश्वरथहर्त् श्च हन्यादेवाविचारयन् ॥ २८०॥ यस्तु पूर्वनिविष्ठस्य तहागस्योदकं हरेत् ॥ त्रागमं वाष्यपां भिद्यात्स दाष्यः पूर्वसाहसम् ॥ २८१॥

समुत्सनेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि ॥ स हो कार्षापणा दद्यादमेध्यं चाछ शेधयेत् ॥ २८२॥

राजमार्गे ग्रामनगरे रघ्यायामसिध्यं मूत्रपुरीषं समुत्युजेदन्यता वाऽऽनीय चण्डालादिभिनिचिपेत्।

खनापदि प्रापद्वेगेनात्यर्थमुक्तं भवति । चण्डालादेर्मूल्यं दत्वाऽपासयेत्स्वयं वाऽन्यासंभवे ॥ २८२ ॥

> आपद्रतोऽथवा दृद्धा गर्भिणी वाता एव वा ॥ परिभाषणमहीन्त तच शोध्यमिति स्थितिः ॥ २८३॥

आपदृतः पूर्वोक्तः । वृद्धादयो ये बिह्मामं निर्गन्तुमशक्ताः ते गृह्यन्ते । शोधि-तमपि कर्तुमित्याशङ्का तेऽमेध्यमपि व्यपदेष्टुम् ।

'न पुनरेवं कर्तव्यम्'। पुनःकरणे राजते। महान्प्रत्यवायो भवति के।धगभेमीदशः वचनं परिभाषणम्।

तच्च शोध्यमिति राज्ञ उपदेशः। यदुत्कष्टारो न ज्ञायन्ते। तथा च रथ्या-चण्डालादिभिरपासनीया ॥ २८३॥

> चिकित्सकानां सर्वेषां मिध्यापचरतां द्यः ॥ अमानुषेषु पथमा मानुषेषु तु मध्यमः ॥ २८४ ॥

चिकित्सका भिषजः। तेषां भिष्याप्रचाराणामीषधदानमुभयथा संभवति।
यदि वाऽविज्ञातशास्त्रप्रयोगतया, शास्त्रे परिचितेऽपि वाऽतत्परतथाऽर्थितिप्सया।
ग्रमानुषेषु गवाश्व-हस्त्यादिषु। प्रथमः साहसशब्दोनुषक्तव्यः।
एवं मानुषेषु तु मध्यम इति।
तथाप्रचारेण यद्याश्वेव विषद्येत तदा महान्दण्डः कल्पनीयः॥ २८४॥

संक्रमध्वजयष्टीनां मतिमानां च भेदकः॥ मतिकुर्याच तत्सर्व पश्च दद्याच्छतानि च॥ २८५॥

संक्रमः। येन संक्रामन्ति मार्गेणावतरन्ति जलोपस्पशीदिना निमित्तेन।

शुश्रं वासः। धवजः चिह्नं राजामात्यादीनाम्। देवायतनेषु च यष्टिः।
ईदशे च प्रतिमानामिति व्याख्यातम्।
प्रतिकुर्यात्समदधीत प्रत्यापत्तिं नयेत्।। २८५।।

त्रद्धितानां द्रव्याणां द्वणे भेदने तथा।। मणीनामपवेधे च दण्डः गथमसाइसः॥ २८६॥

यानि स्वयमदुष्टानि द्रव्याणि लाभार्थी दूषयति । तथा धान्यविकयी चेत्रे निर्दोषं धान्यसुत्तमं तृणबुसैर्योजयति । कुंकुमादेश्च धकुंकुमादिना द्रव्यान्तरेणैकीकरणम् ।

सण्ये। युक्तास्तेषां भेद्नं द्विधाकरणम्। अविधितव्यप्रदेशेन विध्यते इति अपवेधः। अनेकार्थत्वाद्धातृनां विध्यते रूपमेतत्।

मणयो हीनमध्यमोत्कृष्टतमा भवन्ति। तत्र दण्डकल्पना कर्तव्या। मध्यमेषु मध्यम उत्तमेषूत्तमः॥ २८६॥

समेहिं विषमं यस्तु चरेहें मूल्यताऽपि वा ॥ समामुगाइमं पूर्व नरे। मध्यममेव वा ॥ २८७॥

येषां द्रव्याणां समत्वेन विनिमय उक्तो यथा ''तिला धान्येन तत्समा'' इति, तत्र यि विषमाध्यति व्यवहारार्थं तिलं दत्वा बहुधान्यं त्रीद्यादि गृह्णोयात् । असित वा विनिमये मूल्यतः क्रयव्यवहारेण त्रीद्यादिधान्येभ्योऽधिकेन मूल्येन तिलान् क्रीणाति । अथवा कस्यचिदुत्तरीयमुपवर्द्वणमस्ति विक्रेतव्यं कस्यचिदन्तरे शाटकाः । तत्र यस्योपवर्द्दणमस्ति तस्यान्तर उपयुज्यन्ते । उपवर्द्वणेन च ते सममूलाः । तत्र तदीयां कार्यवत्तां ज्ञात्वा समत्वेन न ददात्यधिकमूल्यं गृह्णाति । स उच्यते 'समैर्विषमं चरित मूल्येन' । तयोः क्रेतुर्विकेतुश्च तौ दण्डा । 'चरित मूल्यत' इत्येकार्थस्तथेव । वाशब्दोऽस्मिन्पचे पादपूरण एव । प्रथम-मध्यमोक्तौ क्रयविक्रयौ विक्रित्यते द्रव्यसारापेच्या ॥ २८७ ।

वन्धनानि च सर्वाणि राजमार्गे निवेशयेत्।। दुःखिता यत्र दृश्येरन्विकृताः पापकारिणः।। २८८॥

प्रसिद्धे राजरथ्याप्रदेशे बन्धगृहाणि सिन्नवेशयेत्कुर्यात्।

दुःखिता यच दूष्येरिज्ञत्यन्यत्रापि संनिवेशनं तत्प्रदेशभ्रमणं दर्शयति । एतेनान्या श्रपि बन्धसंस्थानां पीडाः कर्तव्या इत्याह ।

शरीरात्यन्तकाशाद्यवस्थांतरापत्त्या विकृताः ग्रभाजनेनेषद्भोजनादिना । शेषं स्पष्टम् ॥ २८८ ॥

प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणां च पूरकम् ॥ द्वाराणां चेव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ २८९॥ दुर्गगतानां प्राकारादीनां विनाशने प्रवासनं दण्डः। परिवा भूभागाः वाताः ॥ २८६॥

अभिचारेषु सर्वेषु कर्त्व्या हिश्ततो द्मः ॥ मूलकर्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च ॥ २९०॥

अहष्टेनोपायेन मन्त्रादिशक्या मारणमभिचारः। तत्र प्रवृत्तानाममृतेऽभिचारणीये दण्डोऽयम्। अनभिवारणीयाभिचारेषु नैतावता मुच्यते तत्र। मनुष्यमारणदण्डः स विद्येयः।

सर्वग्रहणं लीकिकवैदिकयोरविशेषेण दण्डार्थम् । वैदिकाः श्येनाद्यः । लीकिकाः पादपांशुग्रहणसूचीभेदनादयः ।

सूलकर्म वशीकरणादि। स्नाप्ताः पैत्रभार्यादयस्तते। इन्ये इनाप्ताः। कृत्या सभिनारप्रकारा एव मन्त्रादिशक्तयः, उन्नाटनं सुहद्वन्धुकुलाद्धि विनित्ती-करणादिहेतवे। भूतविद्याः प्रसिद्धाः।। २-६०।।

> अवीजविक्रयी चैव बीजोत्क्रष्टा तथैव च ॥ मर्यादाभेदक चैव विकृतं मामुयाद्वधम् ॥ २९१॥

अवीजं वीजिमित्युक्वा विकीशीते स्वरूपलोपेन । धान्यशाकादीनां वीजानि चिर-प्रोषितानि चेत्रे प्ररोहन्ति न च तानि शक्यन्ते वन्ध्यानीति ।

चेत्राचु वीजमुत्कर्षति शोभनं यद्वीजं चित्रं प्रशेहति तदुत्कृष्य तदाभासं प्रति-धान्यादि चित्रवा विक्रीणीते। अथवा न्युप्तं वीजं चेत्राहेवे। दृत्य नयन्ति।

सर्यादा शास्त्रदेशाचारनिरूढा स्थिति:। विकृतं कर्णनासादिकर्तनम् ॥ २-६१॥

> सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः ॥ सर्वतमानमन्याये छेद्येत्तवण्डशः धुरैः ॥ २९२ ॥

यावन्तः केचन कण्टकाः पूर्वमुक्तास्तेषां पापतमः सुवर्धाकारः। यदि निर्धारणे पष्टो। कथं न ''न निर्धारण'' इति समासाभावः।

तस्य च पापतमत्वं स्वल्पेनेवापहरणेन महत एनसोत्पत्तिर्वाह्यणस्वर्णापहरणे च महापातकम्। त्रवस्तमन्याये मवतमानं छेदयेत्वग्रङ्शः।

परिवर्तनतुलान्तरतापच्छेद्दादिभिः श्रपहरन्ति गृह्णते। न चात्र हियमाण्ड्रव्यपरि-माणापेचा, न स्वामिजात्यपेचा। श्रभ्यासस्त्वपेच्यत इति, महत्त्वादण्डस्य। श्राद्यायां तु प्रवृत्तो धनदण्डेन सुरमांसलवच्छेदे। विनिमातव्यः।

गारीर निमहे निग्रममाणानां पापमपैतीति प्रतिपादितम् ॥ २.६२ ॥

सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामाषधस्य च ॥ काल्यासाद्य कार्यं चराजा दण्डं पकल्पयेत् ॥ २९३॥

कृष्यमाणा भूमिः सीता। तद्द्रव्याणि लाङ्गलङ्गहालकादीनि। तदपश्रणे दण्डः प्रकल्पः।

कि इच्छयेव। नेत्याह। कालामासाद्य कार्यं च। कर्षणकाले प्रत्यासन्ते महान् दण्डः। ग्रकृष्टे च यदा तिस्मन्महतः फलस्य नाशस्तदा भूयानेव।

स्रासाद्यासन्नं ज्ञात्वेत्यर्थः। स्रन्यदा तु द्रव्ये जात्यतुरूपः।

एवं शस्त्रात्मां च खड्गादीनां युद्धकाले। श्रीषधस्य भेषजार्थमुपयोगकाले। तेन चैषधेन हतेनानुपयुक्तेन यद्यातुरस्य महती पीडा जायते, अन्यच तस्मिन्काले न लभ्यते, तल्लभ्यमपि वाधकादिसंस्कारापेच्यया चिरेग्रोपयोगार्थम, एवसाद्यपेचा राजदण्ड-प्रकल्पनाये प्रभवेत्।

शस्त्राणां राजोपकरणानाम्, अन्यथापि जनवदस्य सातृव्यतस्कराशङ्किनः। तदा महान्दण्डः। स्वरंपे स्वरंपः॥ २८३॥

> स्वाम्यमात्ये। पुरं राष्ट्रं कोशदण्डो सहत्तथा।। सप्त मकृतया होताः सप्ताङ्गं राज्यसुच्यते।। २९४॥

समाप्तायां कण्टकशुद्धौ केवलं राज्यतन्त्रोपयोगी राजधर्म उच्यते। यथैतिसम्
श्रवृष्टीयमाने राज्यानाशः, एवं व्यवहारदर्शने कण्टकशुद्धौ वा क्रियमाणायां तुल्यो
राज्यानाशः। कि च महिषीकुमारराजवल्लभसेनाध्यक्ताश्रिताः प्रायेण भवन्ति कण्टकाः,
तान् कदाचिदनया बुद्धचा नोद्धरेत् 'प्रकृतक्तोभशङ्कायां महत्तमं प्रयोजनं सेनाध्यक्तेण
सामन्तेन च,—किमनेन निगृहीतेन राष्ट्रापराधिना'—तदर्थमुच्यते। तुल्यं राष्ट्रं स्वाम्यादिनेति राज्यप्रकृतित्वेन गुरुलघुभावश्च। प्राकृतीनामेवार्थमुच्यते। यदि महान् क्रोभोऽमात्यादिति राज्यप्रकृतित्वेन तत्परिहर्तव्यम्। राष्ट्रं तते। दुर्वलं केनिचदुपायेन वा बोधियत्वा
कण्टकशुद्धिं करिष्यामीति न सहसा प्रवर्तितव्यम्। श्रतः सप्तमाध्यायोपदेशते। ऽप्युत्कध्यात्मित्रवधा बुध्यते।

स्वामी राजेव। समात्ये। मन्त्रीपुरे।हितः सेनानी। पुरं निवासनगरम्। राष्ट्रं जनपदाः। के।शो रूप्यसुवर्णरूपकादिधनसंचयः। हस्यश्वरथपादातं द्राडः धर्मदंडादिव। सुहृत्यमानकार्यः। यथोक्तं ''मित्रं तस्मादनन्तरमिति''।

एता राज्यस्य प्रकृतयः कारणम्, प्रवयवा यथा घटस्य कपालानि । स्वभाववचने। वा प्रकृतिशब्दः । एवं तदात्मकमेव राज्यं समस्तं चिप्तम् । अस्यैव भेदे। विस्तारी द्वासप्ततिस्तत्रापि यो भेदः स उक्त एव ॥ २-६४ ॥

सप्तानां पक्रतीनां तु राज्यस्यासां यथाक्रमम्। पूर्व पूर्व गुरुतरं जानीयाद्रयसनं महत्।। २९५॥

मित्रव्यसनात्स्वव्यसनं गरीयः। स्वबत्तसंपन्नो हि शक्तोति मित्रमनुप्रहीतुम्। एवं दण्डकोशयोः। कोशनाशे हि दण्डोऽपि नश्यत्येव। एवं कोशराष्ट्रयेः। राष्ट्रनाशे हि कुतः कोशोत्पत्तिः।

पुनः राष्ट्रविनाशंकायां पुरं यत्तते। रचितव्यम्। तत्र हि सर्वावयवसाधनादि संभवति।

पुरादमात्यः प्रधानम् । प्रधानामात्यनाशे सर्वनाशः ॥ २६५ ॥ तथा च दृष्टान्तः।

> सप्ताङ्गस्येह राज्यस्य विष्टब्धस्य त्रिद्ण्डवत् ॥ अन्योन्यगुणवैशेष्यान किंचिद्तिरिच्यते ॥ २९६ ॥

विष्ठ्रहास्य विद्गुडविति। विष्टब्धस्यान्यान्यस्याधारभावेन। एतदेवाह।
स्रान्यान्यगुणविशेष्यात् परस्परस्योपकार्योपकारकाभावेनैकैकस्य न विनाशोत्पत्तेः
भूमिबीजोदकसामध्या इव अंकुरजनने।

तस्मात्सर्वेषां पूज्यता (त्रोच्यते । त्रस्त्येवात्र गुरुलघुमावः । यत्तु न विहंचिद-तिरिच्यतः इति तन्महतादरेण मित्रादिरचायां वर्तितव्यमित्येवंपरमेतत् । मित्रनाशे ()-चिरेण राज्यनाशो यदा बलवते।परे।धो न तु तदानीमेवेत्यालंबनं लघीयस्तायाः ॥ २-६६ ॥

> तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ॥ येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥ २९७ ॥

नास्ति तद्वस्तु यद्राज्ञो नोपयुज्यते। भवति हि तत्कार्यं यन्निकृष्टेन साध्यते न महता। तस्मात्सर्वाः प्रकृतयो यत्नतः पालनीयाः, ग्रसहण्डादिना न राष्ट्रं करीनीयम्, चौराद्युपद्रवेभ्यश्च यन्नते। रच्यमिति तात्पर्यार्थः। ग्रतः कण्टकशुद्धिशेषाऽयम्।। २-६७।।

> चारेणोत्साहयोगेन क्रिययेव च क्रमेणाम् ॥ स्वशक्ति परशक्ति च नित्यं विद्यात्वरात्मने।: ॥ २९८॥

परस्थात्मनश्च नित्यं शक्तिं विद्यात्। 'किमयं प्रारिप्सते किंच मिथ कर्तुं शक्तं किं चाहमस्मित्रिति'—एतित्रत्यं वेदितव्यम्। कथं चैतच्छक्यते वेदितुम्। चारेगा सप्तमाध्यायोक्तेन। उत्साहयागेन दानादिपरितोषिता उत्साहेन युज्यन्ते संपन्नकृष्यादिफलाश्च। क्रिययेव च कर्मणास्। 'कर्माण' निवेशाहीनि, तदारंभेन शक्तिमान् रिपु-रवगन्यते। तानि हार्थसंपत्कराणि। ततः सामध्यीत्पत्तेः ॥ २६८॥

पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथेव च ॥ आरभेत ततः कार्थं संचिन्त्य गुरुलाधवस् ॥ २९९॥

पीडनानि नरकदुरिचपातादीनि। तथाऽवर्षादेवर्षपर्जन्यमूषिकशलभाशनि-प्रभृतयः।

ठयसनानि कामकोधसमुत्थानि स्वपुत्रसंप्राप्तदैविषयनयोपन्यासेन वा। तथापि न नित्यमुत्साहेन भवितव्यम्। अथवा न संतेषिणा भवितव्यम्। अथ तावत्षाड्-गुण्यचिन्ता, अन्वाहिको चायव्ययो, कया चिन्मात्रया गते। च राष्ट्रभृत्तं प्रकृति-समीहितं चरमुखादवधृतम्। नृत्यगीतादि पुखानुभवव्यापारान्तरेण वा पुनः कर्माणि वेदितव्यानि।। २६६।।

> आरभेतेव कर्माणि आन्तः श्रान्तः पुनः ।। कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीनिषेवते ॥ २००॥

पुरुषग्रहणं 'तिष्ठतु तावद्राजा' अन्योऽपि जानपद उद्योगिश्रयोपचीयते। एत-दुक्तम् ''आमृत्योः श्रियमन्विच्छेत्'' इति ॥ ३००॥

> कृतं शेतायुगं चैव द्वापरं कित्तरेव च ॥ राज्ञो हत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥ २०१

इतश्च कर्मारंभपरेण भवितव्यम्। श्रनारंभी किलाः स्यात्। स च महान्दोषः। न चैवं मन्तव्यं राज्ञा 'किलिनीम कालिवशेष इतिहासप्रसिद्धः कथमहं स्यामिति' यते। राज्ञो वृत्तानि युगादि।

तदुत्तरेण निर्दिश्यते ॥ ३०१ ॥

कलिः मसुप्तो भवति सनाग्रद्द्वापरं युगम् ॥ कर्मस्वभ्युद्यतस्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥ ३०२ ॥

त्रानुत्थानशोतः प्रसुप्तः किलिभेवति। जानानश्चोत्कर्षाभ्यपायाननुत्तिष्ठन्सजाग्रद्द्वापरं भवति। व्यवसितकर्मप्रयोगस्वेतायुगं भवति। विश्वस्य सर्वरूपाणि यथाशास्त्रं कर्मफलसंपदा कृतयुगं भवति।। ३०२॥ ४१ इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ॥ चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोहत्तं तृपश्चरेत् ॥ ३०३॥

तेजः शुक्रं कार्ये सामर्थ्यमिलर्थः ॥ ३०३॥

वार्षिकांश्चतुरो मासान्यथेन्द्रोडभिमवर्षति ॥ तथाभिवर्षेत्स्वं राष्ट्रं कामेरिन्द्रवतं चरन् ॥ ३०४॥

नात्र प्रकरणे मासनियमोऽभिष्रेतः। केवलं चतुर्धु मासेषु सन्ततवर्षी पर्जन्यो भवति। श्रतः सन्ततं सर्वकालं स्वं राष्ट्रं काभैः पूर्यदित्युक्तं भवति। तथा कर्तव्यं यथा खराष्ट्रिया श्रनुरक्ता भवन्ति। ३०४॥

अष्टों मासान्यथादित्यस्तायं इरति रिश्विभः॥ तथा हरेत्करं राष्ट्रािकृत्यमर्कवतं हि तत्॥ ३०५॥

तीर्यं स्तोकमपि रसमीषत्तापेनादत्ते यथाऽऽदिलस्तथा करमादद्यादित्येष उपमार्थः ॥ ३०५ ॥

> पविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ॥ तथा चारैः प्रवेष्ट्रव्यं व्रतमेतिद्धि मारुतम् ॥ ३०६ ॥ यथा यमः प्रियद्वेष्यो पाप्ते काले नियच्छति ॥ तथा राज्ञा नियन्तव्याः प्रजास्तद्धि यमव्रतम् ॥ ३०७॥

श्रपराधे मियद्वेष्ययोक्तिंग्रहसमत्वेन वर्तितव्यम् ॥ ३०७॥ वरुणेन यथा पाशेर्षेद्ध एवाभिदृश्यते ॥ तथा पापानियृह्णीयाद्वतमेतद्धि वारुणम् ॥ ३०८॥

भविशेषिता एव भ्रकार्यकारियो निम्नहीतन्या, यथा न पतायन्ते । ३०८॥ परिपूर्ण यथा चन्द्रं हङ्घा हृष्यन्ति मानवाः ॥ तथा मकृतया यस्मिन्स चान्द्रव्यतिको नृपः ॥ ३०९॥

श्रकोधनेन प्रसाधनालङ्कारवता प्रहष्टवदनेन प्रजादर्शनकाले भवितव्यम् । निर्वातपरितापा भवन्तीत्यर्थः ॥ ३०-६॥

> पतापयुक्तस्तेनस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु ॥ दुष्टसामन्तहिस्रक्त तदाग्रेयं त्रतं स्मृतम् ॥ ३१०॥

भगमुद्रेजनीया दुष्ट् इत्याग्नेयव्रतम् । सामन्ता अमात्या एव साधनयुक्ताः ॥ ३१०॥

> यथा सर्वाणि भूतानि घरा धारयते समझ्॥ तथा सर्वाणि भूतानि विश्रतः पार्थिवं व्रतस्॥ ३११॥

धरा पृथ्वी। तद्वदीनानाथाश्च वंशाश्च भरागीयाः ॥ ३११॥

एतेरुपायेरन्येश्च युक्तो नित्यमतन्द्रितः ॥ स्तेनान्राजा निगृह्णीयात्स्वराष्ट्रे पर एव च ॥ ३१२॥

उपसंहारक्षोकः। एतेर्देवव्रतेर्न्येर्नोकतोऽवगम्यैः॥ ३१२॥

परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणात्र प्रकापयेत् ॥ ते होनं कुपिता हन्युः सद्यः सवत्तवाहनम् ॥ ३१३॥

यः चीयकोशो वलीयसा च राज्ञा दण्ड्यते, तथापि न त्राह्ययधनमप्यापि प्रहीत-व्यम् । न चावज्ञानादिना प्रकोपनीयाः ॥ ३१३॥

> यैः कुतः सर्वभक्षोऽभिर्पेयश्च महोद्धिः ॥ क्षयी चाप्यायितः सामः का न नश्येत्मकाप्य तान् ॥ ३१४॥

प्रागुक्तार्थसिद्धये ब्राह्मग्रमाहात्म्यं इतिहासं लोकप्रसिद्धमनुवद्ति। एवयर्थव्वाख्या-नानि महाभारतादवगमयितव्यानि ॥ ३१४॥

> लेकानन्यान्स्नेयुर्गे लेकपालांश्च केपिताः ॥ देवान्कुयुरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान्त्स मृध्तुयात् ॥ ३१५॥

चिग्रोति छादयति तदविशोषात्स्मृतीनां चिण्वन्हि संचेपाऽप्युत्तमानामेवेति युधिष्ठिरेण गाण्डीवे विचिन्ते व्यासमुनिना दर्शितम् ॥ ३१५॥

> यानुपाथित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वद्।।। ब्रह्म चैव धनं येषां के। हिंस्यात्ताञ्जिजीविषु:॥ ३१६॥

ले।कास्यः पृथिव्यादयः। देवा त्राहृतिद्वारेण त्राह्यणोपाश्रिताः। ग्रध्यापना-धिक्येन कर्भबहुत्वेन त्राह्यणो देवानामाश्रयो न तथा चत्रियवैश्यो।। ३१६॥

> अविद्वांश्चेव विद्वांश्च ब्राह्मणो देवतं महत्।। भणीतश्चाभणीतश्च यथाग्निदेवतं महत्।। ३१७॥

जातिमात्राश्रयाग्रामनवज्ञानं, न विद्वत्तामपेत्तेत । दानादिकियास्विव । यथा 'चेतन्न पादतः कुर्या'दित्यमो ॥ ३१७॥

रमशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव ढुष्यति ॥ ह्यमानश्च यद्येषु भूय एवाभिवधते ॥ ३१८॥ गतार्थोऽयम् । दुराचारोऽप्यनिविद्येष इत्यर्थः ॥ ३१८॥

> एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तन्ते सर्वकर्मसु ॥ सर्वथा ब्राह्मसाः पूज्याः परमं देवतं हि तत् ॥ ३१९॥

स्रिनिष्टेषु प्रतिषिद्धेषु वर्तमाना सृदूपक्रमैर्यथाशाइं दण्ड्या न सहसाऽऽक्रस्य, वर्षान्तरवत् ॥ ३१६॥

> सत्रस्यातिमदृद्धस्य ब्राह्मणान्यति सर्वशः॥ ब्रह्मैव सन्तियंतृ स्यात्क्ष : हि ब्रह्मसंभवम्॥ ३२०॥

स्वियस्य ब्राह्मणान्त्रतिवाधितुं प्रवृत्तस्य ब्राह्मणा एव संनियन्तारः । श्रीमदा-वित्राः व्यवस्थाभङ्गेन वर्तमानाः चित्रयाः, जपहोमादिशापादिना ब्राह्मणैमिनिं व्यवस्थाप्यन्ते ।

भन्न हेतुः सर्चं ब्रह्मसंभवस् । नाह्यणजातेः सकाशात्वित्रयाणां संभवः। स्ना-र्थवाद एवायम् ॥ ३२०॥

ननु यो यस्योत्पत्तिहेतुर्नासी तस्य नाशकः। नैवस्

अद्भ्योऽधिर्वसतः सत्रमश्मना छे।हमुत्थितम् ॥ तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२१॥

स्रद्भाव श्रोषधिवनस्पतिभ्य एव जायत इत्येवमिश्ररद्भा एव उत्पन्नः।
तस्य सर्वगं तेजः सर्वदाद्यं दहति तेजसाऽभिभवति। स्रपः प्राप्य तदस्य तेजः
शाम्यति। स्रश्मने। लोहं खड्गादि। तेन सर्व विदार्यते स्रश्मसंपातात्स्फुटति।
एवं चित्रयाः सर्वत्र जिगीषवे। विजयन्ते ब्राह्मणेषु चेक्षौद्धत्येन वर्तन्ते तदा विनश्यन्ति।। ३२१।

नाब्रह्म क्षत्रमुध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्धते ॥ ब्रह्म क्षत्रं च संपृक्तिमह चामुत्र वर्धते ॥ ३२२॥

यत्त्रत्रं यद्त्राह्मणरहितं राज्यं, मन्त्रिपुरोहितादयो यत्र न त्राह्मणास्तत्र कुतः समृद्धिः। एवं त्राह्मणा त्रपि राजोपात्रिताः कुतः संपत्तिं समन्ते। उभी युक्ती जगज्यतः। वहात्तत्रशब्दो ब्राह्मणक्तियजातिवचनी ॥ ३२२॥

द्त्वा धनं तु विमेभ्यः सर्वदण्डसमुस्थितम् ॥ पुत्रे राज्यं समासाद्य कुर्वति मायण' रखे ॥ ३२३॥

यदा तु जरसाऽभिभूयेत कृतकृत्यः स्यात्तदा वसुनि धने सित सर्वदण्डसमुद्भूतं व्राह्मणेभ्यो दद्यात्। महापातिकधनस्य वरुणाय प्रतिपादनमुक्तम्। न राज्ञा तद्प्रही-तव्यम्। अन्यत्तु दण्डधनं राज्ञा दृष्टादृष्टकार्यार्थवादाद्वहुधनमस्ति प्रयाणकात्तरच, तदा सर्वस्यायं विनियोगः।

श्रन्ये तु इण्डमहणं करशुल्कादीनामिप प्रदर्शनार्थं व्याचत्तते। तथा सति सर्वस्वं दद्यादित्युक्तं भवति। वाहनायुधमूमिपुरुषवर्ज सर्वे दातव्यम्।

एवं तु व्याख्याने पुत्रे राज्यं समासाद्या इति न घटते। न हि तस्याकोशस्य राजकरणसंभवः।

कुर्वीत भायगं रगे। आत्मत्यागे संग्रामं कुर्यात्। यदि कथंचिदन्याव-स्थायां रणं नेापलभेत तदाग्न्युदकादिना शरीरं जह्यात्। फलातिशयसंपत्तिस्तु रगो समासं जनमारापणम्॥ ३२३॥

> एवं चरन्सदा युक्तो राजधर्मे षु पार्थिवः ॥ हितेषु चैव छोकेभ्यः सर्वान्मृत्यानियोजयेत् ॥ ३२४॥

एवं चरिन्वहरन्राजधर्मेषु यथाशाखोपदिष्टेषु । सदा युक्तस्तरपरः। लोकिस्यः स्वराष्ट्रीयेश्यो हितेषु । सर्वान्भृत्याद्वियाजयेत् । ३२४ ॥

एषोऽखितः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ॥ इमं कर्मविधि विद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्रयोः ॥ ३२५॥

त्राद्येनानेन कण्टकग्रुद्धिपर्यन्ते। राजधर्म उपसंहियते। द्वितीयेन 'वैश्यश्द्रो-पचारं' चेत्युक्तमनुस्मारयति। ३२५॥

> वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ॥ वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात्पशूनां चैव रक्षणे ॥ ३२६ ॥

कृतसंस्कार उपनीतः कृतिवाहश्च। वार्तायां वच्यमाणकालसमुदाया 'वार्ता'। तत्र नित्ययुक्तः स्थात्। यथा बाहस्पत्ये वार्ता समुपदिष्टा ॥ ३२६॥

> मजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पश्ना ।। ब्राह्मणाय च रा च सर्वाः परिददे मजाः ॥ ३२७॥

पशुरत्तगां वैश्यस्य न केवलं जीविकाये, यावद्धर्मायापीति दर्शयत्यर्थवादेन । ''क्यं पुनर्ह हे सत्यदृष्टमुक्तम् ।''

प्रजापालनवित्रयमात्परिपालनीयं त्वयेति नियोगपरिदानम् । चित्रयस्य प्रजापालने-ऽधिकारे। निरूपितः । ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तोपदेशादिना जपहोमादिना च ''ब्राहि-त्याज्जायते वृष्टिः'' इति सर्वाधिकारः ।

दृष्टान्तार्थ चैतत्। तथैव धर्म एव वैश्यस्य पशुर्चणादिः॥ ३२७॥

न च वैश्यस्य कामः स्यान रक्षेयं पश्निति ॥ वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथं चन ॥ ३२८॥

"ननु को जीवितार्थं कामः यदुक्तं यद्यप्यदृष्टं तदा दृष्टाश्रितमेव। भोजने प्राङ्मुख-तायामेव। तत्र कथंचिदिदमुच्यते न च वेष्ट्यस्य कामः स्यादिति। न ह्यबुभुत्त-मागाः प्रत्यवैति"।

सत्यमेवं 'कृष्टाविकृष्टं पाशुपाल्यमिति' ज्ञापियतुम् । कश्चिन्मन्यते सर्वाण्येतानि नियमार्थानि तुल्यफलानीति । तत्र तुल्यफलत्वे च पच्चेऽकामोऽपि स्यात्कर्मान्तरं काम-यमानस्य । यहा त्वन्येभ्यो गुण्यवत्तरः तदा तु तेनाजीवेत्र कर्मान्तरे प्रवृत्तिः । अत एव तदालंबनो जीवेत् ॥ ३२८॥

मिणमुक्तामवालानां लेहानां तांतवस्य च ॥ गन्धानां च रसानां च विद्याद्यं बलावलम् ॥ ३२९॥

लीहशब्देन ताम्रायस्कांस्यान्याह ।

श्रार्ध**वलावलं** न्यूनताऽर्घस्य न्यूनताधिकये देशकालापेचे। कस्मिन्देश इदं महार्घम्। कस्मिन्वाऽपवितार्धम्। एवं कालेऽपि॥ ३२६॥

> वीजानामुप्तिविच स्यात्क्षेत्रदेषगुणस्य च॥ मानयागं च जानीयाच्लायागांश्च सर्वशः॥ ३३०॥

इदं बीजं विस्तृतमुप्यत इदं संहतमुप्यत इत्येनामुप्तिं विद्यात्। इदं बीजमस्मिन् चेत्रे प्रराहतीदं न। इदं च बलवत्फलति। एवमादयो। गुणदेषाः। द्रोणशूर्पाढकादयो। मानविशेषास्तेषां योगा ये हस्तेन मीयन्ते॥ ३३०॥

> सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ॥ लाभालाभं च पण्यानां पशूनां परिवर्धनम् ॥ ३३१ ॥

भागडशब्देन विकेयवस्त्राजिनान्युच्यन्ते । तत्र सारासारता, यत्कालान्तरे स्थितं च न नश्यति तत् सारम् ।' तदितरद'सारम्'। अस्मिन्देशे त्रीहया भूयांसाऽस्मिन्काले यवा अस्मित्रीहश आचार ईहशा जानपदानां स्वभाव एवामादया देशो गुणागुणाः।

अनेन च यवसेनेहशेन च लवणेनास्मिन्काले प्रयुक्तेन पशकी वर्धन्त इति ॥ ३३१॥

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्धाषाथ विविधा नृणाम् ॥ द्रव्याणां स्थानयागांथ क्रयविक्रयमेव च ॥ ३३२॥

भृत्या दासा प्रेष्यादयः गोपालाजपालमहामात्राद्याः । तेषां च कियती भृतिरिति विद्यात् ।

मालवकमगधद्रविद्यासिक्षाः एतद्देशा ग्रस्मिन्नर्थ ईदृशसुचारयन्ति। इदं द्रव्यमेवं स्थाप्यत एवं संवर्तत एवमानियते (नेन योज्यत इयता विक्रीयते ॥ ३३२॥

> धर्मेण च द्रव्यद्धदावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ॥ दद्याच सर्वभूतानामनमेव प्रयत्नतः॥ ३३३॥

वह अन्नं दातव्यमित्यर्थः। धन्यथा राज्ञा दण्ड्यः। एवमर्थमत्रोच्यते महा-धनस्य चैतत्।। ३३३।।

विभाणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ॥ गुश्रूषेव तु शृद्रस्य धर्मा नेश्रेयसः परम् ॥ ३३४ ॥ यशस्वनामिति साध्वाचारे। लद्यते । शुश्रूषा परिचर्वेव । तस्य धर्मः परं श्रेय स्नावहति ॥ ३३४ ॥

> छचिर्त्रुष्ट् छुश्रुषु दुवागनहंकृतः ॥ ब्राह्मणापाश्रया निल्यमुत्रुष्टां नातिमश्नुते ॥ ३३५॥

शुचिः मृद्वारिश्र छेतिन्द्रयसंयमनेन च। उत्कृष्टान्त्त्रैवर्शिकान् शुग्रूषुः।
मृदुवाक् न तर्कादिशास्त्रगन्धितया परुषभाषी। उत्कृष्टां ब्राह्मणादिजातिमाप्नोतीसर्थः। स्पष्टमुक्तं प्रयोजनम्। पुनद्भिह्मणापाग्रयमहणात् ग्रन्यानप्यात्रितस्यान्यशुश्रूषकस्यैतदविरोधेन धर्म एव ॥ ३३४॥

एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधिः ग्रुभः॥ त्रापद्यपि हि यस्तेषां क्रमशस्ति विवोधत ॥ ३३६॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुमोक्तायां संहितायां नवमाऽध्यायः॥ ८॥ स्पष्टमुक्तं प्रयोजनं च ॥ ३३६॥

इति श्रीमङ्बीरस्वामिस्नोभँहमेधातिथिकृतौ मनुभाष्ये नवमोऽध्यायः॥

श्रथ दशमे। इध्यायः १०।

अधीयीरंखया वर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः॥ प्रज्ञयाद्ज्ञाह्मण्रस्त्वेषां नेतराविति निश्चयः॥१॥

''वेद: क्रुस्तोऽधिगन्तव्य: सरहस्यो द्विजन्मना'' इति प्रहणार्थ त्रैवर्णिकानां स्वा-ध्यायविधिककः। गृहीतस्य चाविस्मरणमप्युक्तं सर्वाश्रमिणाम्। 'स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्या'त्तथा 'नित्यं शास्त्राण्यवेचेत'। शास्त्रं प्रमाणा-न्तरानवगतविधिप्रतिपादनाच्च वेद एवेति । तदेव शास्त्रम् । त्र्यन्यत्र प्रन्थसंदर्भसामा-न्याच्छास्त्रशब्दप्रयोगः। तथा नियता वेदमभ्यसेत् । त्रह्योभभ्मता वेदनिंदेति । यस्तु त्रह्ययद्वाः स एकेनापि सूक्तेन साम्नानुवाकेन खण्डेन कण्डिकया वैकयैव यावज्ञोवमधीन्तया सिध्यति । न तेन त्रह्यस्मरणमाचिष्यते । तदेवं निर्विषयत्वादस्य विधेरनु-वाहार्थतेव ।

प्रव्याद्वाह्मणस्तेषां नेतराविति चित्रयवैश्ययोः प्रवचनं निवर्तियतुम्। ''नतु च 'ग्रध्यापनं त्राह्मणस्य' इत्यादिना तयोस्तदप्राप्तमेव"।

नेष दोष:। वृत्तिकरग्राध्य श्रुतत्वात्तदर्थेव निवृत्तिः संभाव्यते। धर्मार्थे तु विद्यादानं तयोरप्यस्त्येवेत्याराङ्कां निवर्तयति।

श्रथास्ति सामान्येन निषेधः एवं तिहं जातिस्वचणप्रसङ्गजननार्थे सिद्धमेवे।च्यते। एवं च कृत्वाऽनुक्रमणीयः संबन्धा न हातव्ये।ऽयमिति भविष्यति। ''वैश्यशूद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभव?' इति।

कश्चिदाह । 'ष्रध्यापनं' शब्दे। चारणशिचणम्, 'प्रवचनं' तु तद्रशृंव्याख्यानमपि । स्रतो भिन्नत्वान्नाध्यापननिवृत्त्या तद्रश्व्याख्याननिवृत्तिर्भवतीत्यतः पुनरुपदेशः ।

''नतु च नात्र वेदशब्दोऽस्ति। कुतस्तत्कर्मता ग्रध्ययनक्रियायाः। ग्रथवाली-किकगद्यपद्मविषयमपीदमध्ययनमुच्यते"।

उच्यते । तथा सत्यदृष्टार्थो विधिः स्यात् । श्रतश्चाधिकारकल्पना प्रसन्येत मृत्तकल्पना च स्यात् । यथा तु व्याख्यातं चपत्तव्धम्लीवेयं स्मृतिभवतीति नादृष्टमूल-कल्पनाप्रसङ्गः ।

द्विजातय इति सिद्धे चया वर्णा इति पादप्रणम्। एवं स्वक्संस्था इति ॥ १॥ सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याद् हत्युपायान्यथाविधि ॥ मन्न्यादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवेत् ॥ २ ॥

'न चास्योपदिशेद्धर्भम्' इति न कश्चिद्धमेपिदेशः शूद्रस्य कर्तव्य इत्युक्तम् । वृत्ति-धर्मा उपदेष्टव्या इति तस्यापवादः ।

वृत्तिः शरीरकुदुम्बिश्यितिस्तद्यां उपायास्तान् विद्यात्। प्रवृ्यात्सर्वेभ्य इतरिभ्य इति । बहुवचनं शूद्रावरोधार्थम् । स्वयं च तथा भवेद्यथापदिष्टा वृत्तिनियमा प्रवृष्टेया इत्यर्थः ॥ २ ॥

> वेशेष्यात्मक्तिश्रेष्ठ्याचियमस्य च धार्णात्।। संस्कारस्य विशेषाच वर्णानां बाह्यणः प्रयुः॥ ३॥

'कि पुनः कारणं बाह्यण एव प्रकृतत्वेनाऽधिकियते, न पुनः चित्रयादयोऽपि"। यत एतच्छेषतया प्ररोचनं पठति।

वैशेष्यादिशिष्टत्वादित्यर्थः, गुणाधिनयादिति यावत्।

तिदानीमाधिक्यमाह। प्रकृतिशिष्ठशदुत्तमाङ्गोङ्गदिद्युक्तम्। 'प्रकृतिः' कारणम्।

नियमस्य च धारणान्मद्यपानप्रतिषेधादयमेव नियमे। (भिप्रेत:। स्नातकव्रतानि वा वैग्रवधारणादीनि ब्राह्मणस्येव।

संस्कारस्य च विशेषा नियमाऽभिष्रेतः, स्नातकत्रतानि च 'विशेषा' हृदय-क्रमाभिरित्यादेरुपनयनादेवी बालस्यैव विवानात्। चत्रियवैश्ययोस्त्वतीतशैशवये।रेकादश-द्वादशयोः।

मतो हेते वर्षानां ज्ञाह्मणः प्रभुः शासिता॥ ३॥ के पुनरमी वर्णा नाम मनुष्यज्ञातिवचने। वर्णशब्दो नेत्याह

> बाह्मणः क्षत्रिया वैश्यस्त्रया वर्णा द्विनातयः ॥ चतुर्थ एकनातिस्तु शृद्धो नास्ति तु पश्चयः ॥ ४ ॥

चत्वारे। वर्षा ब्राह्मणाद्याः शूद्रपर्यन्ताः। ब्रान्ये तु बर्बरकैवर्तादयः संकीर्षयोनयो यथा वच्यन्ते। तत्र चतुर्षां चया द्विज्ञातयः, उपनयनस्य तेषां विहितत्वात्। एकजातिः शूद्रो, न हि तस्योपनयनमस्ति। उपनयनविधी ब्राह्मणादिवर्षिवशेष-संयोगात्। "श्रष्टमे ब्राह्मणापुपनयातैकादशे राजन्यं द्वादशे वैश्यम्" इति। न कस्मिश्चित्काक्षे शूद्रं पठन्ति।

''नतु कालविशोषातुपादानादिनयतकालं शूद्रोपनयनमस्तु।"

भवेद्यद्यसंयुक्ता सामान्येनोपनयनस्योत्पत्तिः स्यात्। एताश्च वर्णकालविशेषयुक्ता निमित्तार्थाः स्तुतयः स्युः। न तु पृथगुत्पत्तिरस्यास्ति। तत्कस्य प्रमाणस्य सामर्थ्ये-नास्योपनयनमनियतकालं क्रियताम्।

"यद्येवं कि तहानेन चतुर्थ एकजातिरिति"।

सत्यम्। ग्राशङ्कामात्रनिवारणार्थम्। 'मन्त्रवर्जे तदुच्यत' इति ग्रमन्त्रकस्यानि-यतकालस्य प्राप्तिराशङ्केतत ।

"नतु च पाकयज्ञविधावेतद्वाक्यं तत्स्विधी श्रवणात्तत्र कृतार्थे नान्यत्र सवितुमर्हति"। श्रत एवाशङ्कामात्रमित्युक्तम् । परमार्थतस्तु व्यवहारनियमार्थपरः श्लोकः ॥ ४ ॥

> सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयानिषु ॥ स्रानुलेम्येन संभूता जात्या ज्ञेयास्त एवं ते ॥ ५॥

के पुनरमी ब्राह्मणादयो नाम। न ह्योषां परस्परे। भेदः शक्योऽवसातुम्। व्यक्त्य-धीनाधिगमा दि जातयो न च व्यक्तयः स्वावयवसित्रवेशविशेषावगमशून्याः शक्नुवन्ति तासां भेदमावेदियतुम्। न च ब्राह्मणचित्रयाहीनां गवाश्वस्येव वाऽऽकारभेद्दोऽस्ति, येन कृषिसमवायाचाच्चित्र्यः स्युः। नापि विलीनघृततेलगन्धरसादिभेदेन क्रियान्तरगोचराः। नापि शीषाचारिषङ्गलकेशत्वादिभिधेमें: शक्यभेदावसानाः, तेषां सर्वत्र संकरोपलब्धेः। व्यवहारश्च पुरुषाधीनो, विप्रलंभभूयिष्ठत्वाच पुरुषाणां नान्तते। वस्तुसिद्धः। इत्यते। जातिलचणमुच्यते।

सर्ववर्गावितव्रवाणं जातेर्यसुल्यासु समानजातीयासु संभूतासु पतनीषूढासु जातास्त एव जात्या च्रियाः । प्रायेण मातापित्रोर्या जातिः सैवापत्यस्योद्धायां जातस्य वेदितव्या । संवन्धिशब्दत्वात्पत्नीप्रहणास्याता वोद्धा 'पिता' स्वभ्यते । तेन येनैवोद्धा तत एव यस्तस्थामेव जातस्तदा तज्जातीया भवति ।

स्रासतयानिगहणं पुनविवाहसंस्कारेण पत्नीत्वभाशङ्कमानं निवर्तयति। सही-ढकानीनमातृणां च।

"नतु च नैवैतासां विवाहसंस्कारे। ऽस्ति, "पाणिप्रहिणिका मन्त्राः कन्यासु" (८। २२६) इति वचनात्। यदिप 'वेाढुः सगर्भो भवति'' (६। १७३) इति विवाहश्रवणेन शास्त्रोयसंस्कारप्रतिपत्तिः, प्राप्तिमात्रवचनत्वात्तस्य न विहितवचनीरं प्रत्यभिज्ञानमस्ति। तस्मात्स्वीकारमात्रे धातुर्वतेते स्वीकर्तुरित्यर्थः। पित्रादीन् वंचियत्वा येनैव स्वीकृता तस्यैव सा भवति, ततः पुत्रश्चेति तस्यार्थः। पुनर्भूसंस्काराभावात्। "सा चेदचतयोनिः स्यात्" (६। १७६) इति पठ्यते। गतप्रत्यागतायामिप पुनः-

शब्दप्रत्यभिज्ञानाद्धर्तुरुक्ताः । न च ताभिः सहाभिः सहाधिकारे।ऽस्ति । यज्ञसंयोगेऽस्ति पत्नीशब्दः । अतो (ऽच्तयो नि शब्दो ऽतिरिच्यते । अत्र पूर्वे पत्नीशब्दपर्यायेश नारीष्त्रिति पठिनति तदिप न किंचित् । केवले ह्यच्चतयो निशब्दे त्वसंस्कृतास्विप जातास्तज्ञातोयाः स्युः । पत्नीशब्दपाठेन शास्त्रीयेश विधिना या संस्कृता भार्यात्वमापादिता सा गृह्यते । यास्तु कुमार्य एवोपगम्यन्ते भवन्ति ता 'अच्चतयो नयो' न तु 'पत्न्यः' । तस्मादच्चतयो नि-शब्दस्य प्रयोजनं वाच्यम्' ।

बच्यते। यत्तावदुक्तं 'न ताः 'पत्न्यो' यज्ञसंयोगाभावादिति' यदि विवाह्येरन् स एव यज्ञः स्यात्। तत्रापि पूषवरुणार्थम्णामस्त्येव यागः। समानार्थी च यागयज्ञशब्दौ। तस्मात्स्युरेव पत्न्यः। ध्रकन्यात्वादविवाह्यतयैव न पत्न्य इति युक्तम्।

म्रतश्वानर्थक्येऽचतयोनिशब्दस्य प्रयोजनस्व्यते। दृश्यते लच्चायाऽसत्यिप यज्ञसंयोगे पत्नोशब्दः प्रयुव्यमाने लोके रजकस्य पत्नी। यथाऽन्यत्रावरुद्धासु खीषु गृहिणोशब्दः सोऽपि भार्यावचन एव केनचिद्धमेलाम्येन तत्रापि प्रयुव्यते। यद्यपि सति मुख्ये लच्चणा न न्याय्या, तथापि मन्दिधयां सुहद्भूत्वा म्राशङ्कामात्रं निवर्तयति। किनाम नाशङ्काते मूहमतिभिः।

यानुलीस्यमहण्यस्तरार्थम्।

येऽपि 'त एव त' इति पठन्ति तेषामपि स एवार्थस्तजातीया इति।

अत्रोच्यते। "किं प्रमाणमूलमेतत्स्मृतिकाराणां स्मरणम्। अमकार्थरूपत्वात्र धर्माधर्मोपदेशतुल्यम्। प्रमाणान्तरव्य नास्तीत्युक्तम्। स्मृत्यन्तरमूलत्वेऽन्धपरंपराप्रसङ्गः प्रमाणक्षोके दर्शितः"।

उच्यते। वृद्धव्यवहार एव मूलं साधुत्वस्मृतिवत्। नतु च सापराधाऽसावित्युक्तम्।

त्रत एव नियामिकाः स्मृतयः फलवयः। श्रमियुक्तस्मरग्रमन्ययेति न शक्यते वक्तम्। शास्त्रस्थाः प्रसिद्धाः प्रमाणतराः। संभवति च तेषामनाद्दिव्यवहारा मृलम्।

एतत्स्मृतिसंस्कृतानां वावगताभिजनजातीयानां प्रत्यचमप्युपपद्यत इति केषां चिद्दर्शनम् । एतस्मृतिविवेके प्रपंचितम् ।

नतु च स्मृत्यन्तरे नायं विशेषे। ऽस्ति ''सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः। ग्रानिन्दोषु विवाद्देषु पुत्राः संतानवर्धनाः।।'' (याज्ञ०१। ६०) इति। ग्राद्येनार्धन जातिर्लिच्यते। उत्तरेण हि ब्राह्यादिविवाद्दजातानां संतानवर्धनत्वम्। तत्र सवर्णेभ्यः सवर्णीस्वति नात्र पत्नीशब्दो ऽस्ति।

कथं नास्ति। यावता ''विन्नास्वेष विधिः स्मृत" (याज्ञ०१। ७२) इति। मा वा भूत्। स्रविशेषस्मृते विशेषस्मृतिर्वलीयसी। स्रदर्शनाहर्शनं वलीयः। यत एकेन विशेषा न दृष्टोऽपरेण दृष्ट इति संभवत्येतत्।

अतो। इभियुक्तस्यरणं संभवन्मू लतया प्रमाणम् ।

"नतु चाव्याप्तेरलचणमेतत्। न हि सहे। ढकानीनपीनर्भवादीनामनेन ब्राह्मण्यं भवति। 'कुण्डगोलकयोः चेत्रजस्य च ध्रमिप्रेतमेव तत्तेषामिति' चेत् का तिह तेषां जातिः। कुण्डगोलकयोश्च ध्रसति ब्राह्मण्ये श्राद्धे प्राप्त्यभावादनर्धको निषेधः स्यात्। स्मृत्यन्तरिवरोध्यस्य। "सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः" (या० व० व्य० १३३) इति। किंच यदेव लच्चणं तदेव लच्चम्। ध्रमिर्ज्ञां लच्चं भवति। निर्ज्ञांतं लच्चं भवति। स्वाह्मण्यम् क्रित् व्र्यादकः काक इत्युक्तं काकाज्ञात इत्युक्तरं ताद्योव 'को ब्राह्मणो' यो ब्राह्मणाव्यात इति। जनकेऽपि हि ब्राह्मण्यमप्रसिद्धमेव। न्यायविरोधश्च। सजाती-यात्सजातीयायां जातः संलोकं सजातीयो भवति। यथा गोर्गिव गैरिश्वाद्वडवायामश्वः।

अत्रोच्यते। यत्तावदुक्तं का तेषां जातिरिति—किमन्यया जात्या। मनुष्यास्ता-वद्भवन्ति। पुरुषधमें श्चाधिक्रियंते अनुपात्त जातिविशेषैः। पुत्रत्वाच्छ्राद्धादिभिश्च। दाने च सर्वेषामधिकारः।

''नतु च विशेषस्योपदेशेन विना व्यवहारा न सिध्यति। सर्वसाधारणस्वान्म-तुष्यजातेः'।

श्रसदेतत्। सर्वस्यैव खसंज्ञाविशेषा विद्यते। प्रतिपुरुषं देवदत्तो यज्ञदत्त इति। श्रथापि संबन्धव्यपदेशः कर्तव्य इति ''कानीनः सन्दोढ" इत्येव व्यपदिश्यते। 'सोऽपि चातुर्वण्ये सद्भावात्सामान्यरूप एवेति' चेह्वदत्तस्य कानीन इत्यादि जनकेन व्यपदेशः करिष्यते। तस्मादसंबद्धमेतद्यदुच्यते व्यपदेशः कथमिति।

एवं तिह सर्व एव धर्माश्चातुर्वण्ये प्रतिबोध्यन्ते 'ग्रन्तरप्रभवानां च" (मनु १।२)। तत्र बहुत्वं ब्राह्मणादिजातिचतुष्टयविषयम्। न चैतेषामप्येकजातिः। सर्वजातिष्वेतस्य जच्चाः। यथैव ब्राह्मणादृहायां ब्राह्मण्यां जाता ब्राह्मणः, एवं चित्रयादयोऽपि समजातायमादृषितृजाताः। सर्वविशेषाभावे च क्रतः सामान्यम्। न हि शिशपादिसर्व-विशेषाभावे वृत्तत्वसंभवः।

ग्रन्तरप्रभवाश्चानुलोमप्रतिलोमाः । तत्रानुलोमा मातृजातीयाः । प्रतिलोमास्तु धर्महोना ग्रन्थत्राहिंसादिभ्यः । ते च सर्वे स्वसंज्ञाभिविशेषता निर्दिष्टाः । न चैषां नामापि तत्रास्ति । 'तत्र कतमे ते धर्मा यत्रामी श्रिधिकयेरन्। क च तद्वचनं यदेतानधिकुर्वीत। न हि कश्रिजातिविशेष: स्त्रिया धर्मविधिरस्ति। सर्ववर्णीनाम'न्तरभावानां चेति' शास्त्रा-दिधकुतत्वाच''।

उच्यते। यत्तावदित्तं सिषु चातुर्वण्येवचनं तन्नरमात्रोपलचणार्थमेव। सत्यपि प्रति-लोमाधिकारे मुख्यार्थवृत्तेः। प्रत्युत सत्तचारिजात्यन्तरपरःवमेव लचियतुं चमं नान्तरा-ऽवस्थातुमत्ति। तत्रैव च वच्यामः। इदं चास्ति। 'शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽप-ध्वंसजाः स्मृताः" (मनु १०।४१) इति। 'श्रपध्वंसो'ऽसंस्कारः। स चाष्टविधः। 'व्यभिचारेण वर्णानाम्' (मनु०१०।२४) इत्यादिनोक्तः। व्यभिचारः परस्त्रीषु गमनं सजातीयासु। श्रन्यद्वच्यामः। तस्मादसत्यपि वर्णत्वे वाचनिक एव वेषामधिकारः।

चित्रयस्य तु मातृजातीयत्वमेव, लिङ्गदर्शनात् । पुत्री द्व्यामुख्यायग्रास्य संविधाना-दितिकर्तव्यताविशेषः श्रतः । अन्येष्वपि श्रीतेषु तस्य विधानान्तरं दृश्यते ।

तस्मादेष ब्राह्मणादिजातीय एव समभागः स्विपतृब्येण, "तस्माद्धर्मण तं भजेत्" इति । न च यथे।क्ते विधा तद्युक्तम् । तदा द्ययं शूद्रधर्मा । धनस्य यज्ञार्थतायामु-क्तायां कुतस्तस्य तावद्भागः ।

कुण्डितालकी चेत्रजावेव। शिष्टसमाचारश्चेवमेव। पाण्डिधृतराष्ट्रविदुराः चेत्रजाः सन्ते। मातृजातीयाः। ग्रते। युक्तः श्राद्धे प्रतिषेधः। किं च पतिते। ५पि तत्र प्रतिषिद्धः, यस्य सर्वधर्मबहिष्कृतत्वात्प्राप्त्याशङ्कीव नास्ति।

यत्तु सज्ञातीयेष्विप स्मृत्यन्तरं तदुक्तानुवादत्वाद्यथासंभवं व्याख्येयम् । कार्यपुत्र-विषयतया वा ।

यच्च निर्ज्ञातं लच्चणं भवति तत्किं ब्राह्मणार्थो नैव लोकप्रसिद्धः। यत्र ब्राह्मणा-दिशब्दः प्रयुज्यते तत्रापध्वंसनिवृत्त्यर्थं वचनम्। मातापित्रोरेतदेव जातिलचणम्। न चानवस्था, श्रनादित्वात्संसारस्य।

प्रस्तुतन्यायविरे। धरतु साचात् व्यवसायगम्यत्वे ग्रासां जातीनां स्यात् । तास्तु स्मृतिलच्याः यथास्मरणं भिवतुमर्चन्ति । यथा वा विसष्ठादयः शब्दा ग्रन्तरेणैवान्व-यधर्ममनविष्ठित्रस्मृतिपारंपर्यं कैश्च विदितार्थेषु प्रयुज्यन्ते, भवन्ति व्यवहारहेतवे। विसष्ठ- न्नाह्मणा 'वासिष्ठाः' श्रुण्वंतीति । तद्वदेतद्द्रष्टव्यम् । यथा समाने न्नाह्मणत्वे केचि-द्भुगवे। वत्सा भारद्वाजा इत्यादिविशेषः स्मृत्येकप्रमाणः, तथैव समाने पुरुषत्वेऽमी न्नाह्मणा ग्रमी चित्रया इत्यादिकप्रशो व्यवहारः ।

थैरपि लिङ्गदर्शनत्वेन जाबालश्रुतिरुक्ता 'सत्यकामा जाबाला मातरमपुच्छ-क्षिंगोत्रोऽहमस्मीति। सैर्व प्रत्यव्यवित्, बहुई चरन्ती परिचारियो यैवने त्वामा- लभे नाहं तद्वेदेति", स एवमुपश्रुत्य हारिद्रुमतं गैतिमियाय। तं हे।वाच ब्रह्मचर्यं भवते। विवत्स्यामि। स एवमुवाच। किंगोत्रस्त्रमसीति। स प्रत्युवाच। अपृच्छं मातं सा माता प्रत्यब्रवीत् ''यै।वने त्वामि'त्यादि। गैतिमे। न चैतदब्राह्मणे। वक्तुमईति सिमधं सोम्याहर उप त्वानेष्ये",—अस्यायमर्थः। वहुमिरहं यै।वने पुंभिः संगताऽभूवं न जाने केन जाते।ऽसीति। गैतिमस्तु सत्यवचनात्रिश्चिकाय ब्राह्मणेनायं जातस्ततस्त-मुपनिन्येऽतो मन्यामहे स्वैरिणीष्वर्यन्द्वासु समानजातीयावजातासु तज्जातीया भवन्ति"।

तदेतन्न किंचित्। यता यै।वने त्वामालभे, योवने किल न स्मृतिर्दृढीभवति। डत्कलिकाबहुलत्वाद्यौवने चेतसः। किंच परिचारिग्गीपरिचारिकाहेताः चुधापोडिता बहुविचरन्तो नेकस्मिंस्थाने, तता मे न स्मृतिरिक्त भर्तुः किं गोत्रमिति।

त्रतः स्थितमेतत्समानजातीयोढायां जातास्तजातीया इति । गौतमस्यापि न ततो वचनाद्बाह्यणोऽयमित्यवगमः। प्रागेवासी तं ब्राह्मण इति वेद। गोत्रं तु न वेद। गोत्रं तु न वेद। गोत्रंप्रतेन चरणप्रश्तो वेदितव्यः। तत्र उपनयनभेदोऽस्ति। न तु गोत्रभेदेनोपनयने प्रयोजनम्।

ननु यथा के चिद्राहु: ''जातिप्रश्नोऽयमाभिजात्याद्गोत्र एव जातिमवगमिष्यामि, साचाजातिप्रश्ने हि मुखरता स्थात्'।। ५॥

> स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितानसुतान् ॥ सदद्यानेव तानाहुर्मात्देषविगिर्दितान् ॥ ६॥

स्मन्तरास्वव्यवहितास्वानुलोम्येन य उत्पन्नाः पुत्रास्ते सद्वा होयाः, न तु तजातीयाः। यथा ब्राह्मणात्वित्रयायां चित्रयाद्वैश्यायाम्। तेन सद्दशाः, न तु त एव।

श्रत्र हेतुः सातृदेषिविगहितान्।

तत्सदशमह्यान्मातृत उत्कृष्टान्पितृतो निकृष्टान्।

द्विजैरिति बहुवचननिर्देशान्मातृतश्च ग्रहणादानुलोम्येष्वेतत्संभवति। प्राति-लोम्ये पितृता ग्रहणेन मातृतः, पितुर्निकृष्टजातीयत्वात्।

श्रत श्रानुलोम्यमहणं पूर्वश्लोके । यदुक्तमुत्तरार्थमिति तदिहानथेकम् । श्रतःपरेषु स्रोकेषूपदिश्यते ॥ ६ ॥

> अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः॥ द्वेचकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम्॥ ७॥

त्राद्येनार्धश्लोकोनोक्तमर्थमन्त्रवदति । द्वितीयेन वन्त्यमाणसंत्रेपः । द्वेद्यकान्तरा द्वान्तरा त्राद्यायस्य श्र्द्रा । एकान्तरा वैश्या । नातीवश्लोकः सप्रयोजनः॥ ७॥

ब्राह्मणाहैश्यकन्यायामंबर्धो नाम जायते ॥ निवादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥ ८॥

एकान्तरा बाह्यग्रस्य वैश्या, तत्र जातें ऽबष्ठः। स्मृत्यन्तरे (गै०४।२०) 'भुज्यकण्ठ' इत्युक्तः।

द्वयन्तरायां श्द्रकन्यायां निषादः पारशवश्च ।

निषाद्शब्दः प्रतिलोमजातीयेऽपि वर्तते।

कन्यामहणं कीमात्रोपलचणार्थमिति न्याचचते, वैश्यक्यिमात्यर्थः। एवं सर्वत्र द्रष्टन्यम् ॥ ८॥

> क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ॥ क्षत्रशृद्रवपुर्जन्तुरुयो नाम मजायते ॥ ९॥

स्वभावानुवादे। कायचेष्टावाग्व्यापारश्च। तावस्य कूरी भवतः। स्वभावानुवादे। प्रथम्। वपुःशब्दः स्वभाववचन एव। उभयजातिसंभूतत्वादुभ-यधर्मा भवति।। स।।

विमस्य त्रिषु वर्णेषु तृपतेर्वर्णयोह याः ॥ वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन्षडेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ १०॥

श्रत्र त्रिपादी श्रनुवाद एव। चतुर्थस्तु पादे। प्रसदाभिधानार्थः। एते त्रैवर्धिकानामेकान्तरद्वपन्तरक्षीजाता श्रापसदा वेदितव्याः। अपसदा पुत्रा-र्थफलादवसन्नाः समानजातीयपुत्रापेचाया निद्यन्ते ॥ १०॥

> क्षत्रियाद्विमकन्यायां सूता भवति जातितः ॥ वैश्यान्मागधवैदेही राजविमाङ्गनासुता ॥ ११॥

भागुले। मये पूर्वी विधिः। प्रातिले। मये न त्वयमुच्यते। कन्याप्रहणमुक्तार्थम्।

वैश्यान्मागधवैदेही यथासंख्येन। राजिख्यां मागधः ब्राह्मण्यां वैदेहः ॥ ११॥

शूद्रादायागवः क्षत्ता चण्डालक्षाधमा नृगाम् ॥ वैश्यराजन्यविषासु जायन्ते वर्णसंकराः ॥ १२॥

श्रत्रापि यथासंख्यमेव।

वैश्यराजन्य इति निर्देशे जातिपरेऽपि सामध्यत्कोलिङ्गप्रतिपत्तिः। 'सृगचीरं', 'कुक्कुटाण्ड' इति यथा। वृत्तानुरोधात्कीप्रत्ययो न छतः।। १२।।

एकान्तरे त्वानुलेम्यादंबष्टोग्रो यथास्मृतो ॥ क्षत्त्रवेहके। तहत्मातिलेम्येऽपि जन्मनि ॥ १३॥

एकान्तरे वर्णे त्राह्मणा श्यायामम्बष्ठः, चित्रयाच्छ्रद्रायामुत्रः एतावानुलोम्येनः, एवमेकान्तरे प्रातिलोम्येन श्द्रात्चित्रयायां सत्ता, वैश्याद्राह्मण्यां वेदेहः; ते। तुल्याः, भवनादिकियासु, न तु यजनादिषु।

चण्डाल एक: प्रतिलोमोऽस्पृश्य:। यथा च दिवाकीतिश्लोके तत्स्पर्श एव स्नानं नान्येषु प्रतिलोमोषु। सृतमागधायोगवानामनन्तरज्ञातानां चण्डालवद्दण्डापूपिकायां सिद्ध: स्पर्शादिसंबन्ध:।। १३।।

पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेशाक्ता हिजन्मनाम् ॥ ताननन्तरनाम्नस्तु मातृदेाषात्मचक्षते ॥ १४ ॥

यथा त्राह्यणात्वित्रयायां वैश्यायां च एवं चित्रयाहुभये।स्ताननन्तर्नास्ना प्रच-चते। स्ननन्तराऽनुलोमा जातिः समाना तेषां, मातृजातीया इत्यर्थः।

अनन्तरप्रहण्मविविच्चितमत एवाह सातृदेशादिति। पितृजात्युत्कर्षेण ने। दुष्यन्ते। अतश्च सत्यपि वर्णसंकरत्वे वचनान्मातृजात्याः स्मृताः। संस्कारास्तेषु कर्तव्या इत्युक्तं भवति। न ह्येतद्वचनमन्तरेण चित्रयादिसंस्कारास्तेषु लभ्यन्ते। अश्वतरवज्ञान्त्यन्तरात्। वचनने तु मातृजातावुक्तायामदेशः॥ १४॥

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाद्यता नाम जायते ॥
श्राभीरेांऽबष्ठकन्यायामायाग्व्यां तु धिग्वणः ॥ १५ ॥
श्रायागवश्र क्षत्ता च चण्डालश्राधमा नृणाम् ॥
प्रातिलेाम्येन जायन्ते श्रुद्राद्यसदास्त्रयः ॥ १६ ॥
वैश्यान्मागधवेदेही क्षत्रियात्स्त एव तु ॥
प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्त्रयः ॥ १७ ॥
जाते। निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः ॥
श्रुद्राज्ञाते। निषाद्यां तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः ॥ १८ ॥

ध्ययं 'निषादो' (सिँक्शोको न श्द्रायां ब्राह्मणाजाते। यः प्रागुक्तः। कितर्हि। यः प्रतिलोमो वच्यमाणः, प्रतिलोमाधिकारात्प्रतिलोमा हि पुल्कसाजातिः प्रसिद्धा। एवं शूद्रात्रिषाद्यां कुक्कुटकः ॥ १५—-१८॥

क्षत्त जीतस्तथाग्रायां श्वपाक इति कीत्यते ॥ वैदेहकेन त्वंबष्ट्यामुत्यको वेण उच्यते ॥ १९॥

अनुलोमाः हियः, प्रतिलोमाः पुमांसः, तयोः संभवे **एवपाकवेग**ी प्रतिलोमजा-तीयौ॥ १६॥

> द्विजातयः सवणासु जनयंत्यव्रतांस्तु यान् ॥ तान्सावित्रीपरिश्रष्टान्वात्यांनिति विनिद्दिशेत् ॥ २०॥

नैते प्रतित्तोमवर्णसंकराः स्युः। अतोऽस्मिन्विधावुच्यन्ते।
द्विजातया यान्सवर्णासु जनयन्ति तेऽवेदव्रता भवन्ति, अवहाचारिणः
साविचीपरिश्रष्टा उपनयनहीनाश्च तदा व्रात्या इति ताद्विदिशेत्।

स्रवताञ्जनयन्तीति नार्यं संबन्धः। न हि त्रतिने। प्रता वा जन्यन्ते, जाता-नामुपनयनसंस्कारविधानात्। उक्तत्रात्यलच्याचुवादः, उत्तरविवच्या।

यस्वयं पाठो 'ऽन्नताया जनयन्ति तान्नात्यान्विनिर्दिशेत्' तद्सत्, उक्तन्नास्य-लचणविरोधात् ॥ २०॥

> त्रात्याचु जायते विमात्यापात्मा सृज्यकण्टकः॥ आवन्त्यवादधानो च पुष्पधः शेख एव च॥ २१॥

स्ववणिस्विप पूर्वऋोकाद्नुवत्यते।

इह की नातेर नुपादानाद वश्यं भावाच तदपे चायाः स्मृत्यन्तरे वैश्यायां ब्राह्मणा जाते। भुज जकण्टकः स्मर्थते। अते। विशिनष्टि पापात्मे ति। स ह्यनुलो मत्वान्न पापात्मा। अयं चासंस्कृतात्मने। ब्रात्या जाते। ऽनिधकारित्वाद्युक्तं यन्निन्द्यते।

न च पर्याययव्दा देशभेदेन प्रसिद्धप्रयोगभेदाः।

पुर्वेस्तु व्याख्यातं तत्पुत्रपात्राग्यामेता माख्याः। भुज्जकण्टको बाह्यण्यां जातः। स्रावन्त्यश्चावन्त्याम् । तस्यामेव वाटधानः। वाटघानात्पुष्पश्चीखरः। एव-मुत्तरेष्वपि। २१॥

> भिछो पछश्र राजन्याद्वात्याछि च्छिविरेव च ॥ नटश्च करणश्चेव खसा द्रविष्ठ एव च ॥ २२॥ वैश्यात्तु जायते व्रात्यात्सुधन्वाचार्य एव च ॥ कारुषश्च विजन्मा च मेत्रः सात्वत एव च ॥ २३॥

एताभिः संज्ञाभिः प्रसिद्धा एवंजातीया वेदितव्याः ॥ २२--२३ ॥ व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ॥ स्वक्मेणां च त्यारोन जायन्ते वर्णसंकराः ॥ २४ ॥

व्यभिचारः परछोगमनम् । तत्समानजातीयासु परकीयास्वनुलोमप्रतिलोमासूडा-स्वनूडासु च स्वयम् ।

ग्रवेद्यावेदनम्बवाद्याविवाहः। 'ग्रविवाद्याः' स्वसृनप्त्रादयस्तदयोन्यः। स्वक्रमणां त्याग उपनयनवेदमहणादीनाम्। चात्रवृत्त्यादयोऽपि पुत्रपात्रान्वयिन एवसुक्ताः इति केचित्।। २४॥

संकीर्णयानया ये तु प्रतिलोमानुलेमनाः ॥ अन्यान्यन्यतिषक्ताश्च तान्प्रवक्ष्याम्यगेषतः ॥ २५ ॥

व्यतिषद्भः संबन्धः। इतरेतरमनुलोमानामनुलोमेः प्रतिलोमेश्चैवं प्रतिलोमाना-मन्यैः प्रतिलोमेरनुलोमेशन।

वद्यमाणसंज्ञाये वचनम् ॥ २५॥

स्तो वैदेहकश्चैव चण्डालश्च नराधमः ॥

गागधः सत्त जातिश्च तथाऽयोगव एव च ॥ २६ ॥

उक्तलचणा एते प्रातिलोमा उत्तरार्थ पुनरुपन्यस्यन्ते ॥ २६ ॥

एते षट्सदृशान्वर्णाञ्जनयन्ति स्वयोनिषु ॥

एत षट्सहरान्वरणञ्जनयान्त स्वयान्तु ॥ मातृजात्याः प्रस्यन्ते यवरासु च योनिषु ॥ २७॥

रते स्तादयः प्रतिलोमाः स्वयोनिष्ठ सह शान् जनयन्ति, तज्जातीयानिसर्थः। तद्यथा। स्तः स्तायां सूतमेव जनयति। एवं चण्डालः चण्डालायाम्।

ये च सातृजात्याः प्रसूयन्ते ऽनुलोमा मातृजातीया ये पूर्वमुक्तां स्ताननन्तरानाम्न' (१०।१४) इति, तेऽपि स्वयानिषु सदशानेव जनयन्ति। यथाऽम्बष्टोऽम्बष्टायाम्। तथा वैश्यायामात्मनो होना वैश्याजनयन्ति। मातृजातित्वस्योक्तवात्।

ग्रन्थे पुनः पठिन्त 'मातृजाती प्रसूयन्ते'। ग्रर्धश्वायम् । स्वयोनिषु भ्राम्बष्टादी मातृजाती च वेश्यायां सहशानेव जनयन्ति । यद्यपि शुद्धवेश्येभ्य उत्कृष्टा भ्रम्बष्टाद-यस्तथापि साम्यमुच्यते, वेश्यधर्म चमयेवामधिकारात् ।

ष्णतुलोममहर्णं मातृजातिपदसामध्योद्धभ्यते सत्यपि प्रकृतिप्रतिलोमप्रत्यनमर्शकत्वे पत इति । प्रवरासु च योनिषु प्रतिलोमा गच्छन्तो जनयन्ति होनतरमित्येवं होयं, वहयमाण-पर्यालोचनया।

न हि त्रायोगवादिभिः स्वजातीयासु जिनता प्रयोगवादिव्यपदेशं लभन्ते । सदृश-प्रहणं तु प्रातिलोग्यसामान्येन । हीनतरत्वं चावान्तरिवशेषमनपेच्य प्रयुक्तम् । तेनायमत्र वाक्यार्थः । 'प्रतिलोगेभ्यः समानजातीयासृत्कृष्टजातीयासु च प्रतिलोगा एव भवन्ति'।।२७।।

यथा त्रयाणां वर्णानां इयोरात्माऽस्य नायते ॥ आनन्तर्यात्स्वयोन्यां तु तथा वाह्येष्वपि क्रमः ॥ २८॥

अस्य नाहाणस्य चयाणां वर्णानामात्मा जायते। द्वयार्थयाः चित्रयवैश्य-योद्धिनत्वं जायते। तथा स्वयोनौ। एवं त्रयाणां वर्णानां नाहाणां द्विजान् जनयति।

एवं बाह्येष्विप प्रातिलोम्येन वैश्यचित्रयाभ्यां चित्रयत्राह्यायोरात्मा द्विजत्वं भवति । सित च द्विजत्वे उपनयनं कर्तव्यम् । वच्यन्ति च 'एते षट्द्विजधमीया' इति । एतावांस्तु विशेषः । अनुलोमाण्जाता मातृजात्या मातृजातीया । स्तुतिमात्रमिदं वच्यामः ॥२८॥

ते चापि बाह्यान्सुबहूंस्तते।ऽप्यधिकदृषितान् ॥ परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगहितान् ॥ २९॥

ते चाण्ययोगवादयः षट् बाह्यान् सुबहून् परस्परदारेषु जनयन्ति।
तद्ययाऽऽयोगवः चत्तृजायायां चत्ताऽऽयोगव्याम् । परस्परमात्मापेचया गर्हितान्
जनयन्ति। तद्यथाऽऽयोगवः चत्तृजायायामात्मना बाह्यतरं जनयति। तते।ऽपि बाह्यतं चण्डाल्याम्। एवं सर्वत्र।। २-६।।

> यथेव शृहो ब्राह्मण्यां वाह्यं जन्तुं मस्यते ॥ तथा बाह्यतरं बाह्यश्वाद्यविण्यं मस्यते ॥ २०॥

एवं परस्परगमने कीप्रतिलोमानां पूर्वेण वाह्यतरेात्पत्तिर्विणिता। इदानीं चातुर्वण्ये कथ्यते।

सूयतिर्जनिनायन्तसमानाथेऽत्र प्रकरणे प्रयुक्तः । **प्रसूयते** जनयतीराथेः । तदु-त्तरश्लोकेन निर्दिश्यते ॥ ३० ॥

> प्रतिक् वर्षामाना बाह्या बाह्यतरान्प्रनः ॥ हीनाहीनान्प्रस्यन्ते वर्णान्पश्चदशेव तु ॥ ३१॥

एकैकस्य तु वर्णस्य संकीर्णयोनयो भवन्ति । कस्यचिदनुलोमाः, कस्यचित्रतिलोमाः, कस्यचिदनुलोमाः। क्राह्मणस्यानुलोमाः, शृद्रस्य प्रतिलोमा एव । चित्रय-

वैश्ययोग्नुलोमाः प्रतिलोमाः । चित्रयस्य द्वावनुलोमो, एकः प्रतिलोमः । वैश्यस्यैकोऽनुलोमो द्वी प्रतिलोमो । एवमेते द्वादशानुलोमप्रतिलोमाः । एतेषामेकैकस्य चतुर्षु गच्छतश्चत्वारो भेदा भवन्ति । ते च केचिद्वीनाः केचिद्वीनाः । बाह्यतरास्तु सर्व एव । बाह्यतर्वं मातापिनुजातेविप्रकर्षः, कर्मभ्यो चीनत्वात् । तदेतदुदाहर्योः स्फुटोकियते ।

प्रतिलोमांसावद्गृद्दीत्वा वच्यामः।

श्रयोगित्रो वैश्यायां श्र्हाङजातः श्र्हायां वैश्यायां चित्रयायां त्राह्मण्यां चतुरो जनयति । सोऽयमात्मना सह पंचधाऽऽयोगवः । एवं चत्तृचण्डालाविष । एवं श्रूद्राख्यः पंचकाः पंचदशधा भवन्ति ।

एवं वैश्यप्रभवो द्वौ प्रतिलोमी। चित्रयायां मागधा ब्राह्मण्यां वैदेहकः। शूद्रायामनुत्रोमः। तत्र यः शूद्रायां जातः स यदा चातुर्वण्यं जनयति तदैष एव प्रकारः। स
यदा शूद्रां गच्छति तदा द्वीनतरे। वर्षो जायते तद्दपेचया। एवं वैश्यां गच्छन्द्वीनतरं
जनयति।

एवं चित्रयायां ब्राह्मण्यां च केवलशूद्राज्ञाता उत्कृष्टा। एवमित्यपेचावशाद्वीनां-श्चाहोनांश्च। एवं चित्रये ब्राह्मणे च द्रष्टव्म्। ब्राह्मणस्य त्वयं विशेषः। अनुलोमा एव तस्य भवन्ति।

एवं चतुर्वणीनां प्रत्येकं पंचदशधा भेदाः षष्ठिः संपद्यन्ता मुख्याश्चत्वारो वर्णाः सा चतुःषष्ठिर्भवति । परस्परसंपकत्तिषामन्येऽनन्तभेदा भवन्ति । तदुक्तम् । 'ते चापि बाह्यान्सुबहून्" इति (१०।२-६)।

प्रतिकूलं शास्त्रव्यतिक्रमेण। वर्तमाना मिथुनीभवन्तः।

होनाहीनानित्येकं पदम्। अथवा हीनाः सन्ते। इति निम्यस्यन्ते जनयन्तीत्यर्थः। वर्णान्यं चद्रीवेति 'नास्ति तु पंचम' (१०४) इति पंचमस्य वर्णाभावात्यं चदशसु वर्णात्वसुपचाराद्द्रष्टव्यम् ॥ ३१।

मसाधनीपचारज्ञमदासं दास्यजीवनम् । सेरन्धं वागुराष्ट्रति सूते दस्युरयोगवे ॥ ३२॥

प्रसाधनं मण्डनम्। उपचारो। जुवृत्तिः। केशरचनाकुंकुमचन्दनादिनाऽनु-लेपनविच्छित्तिः पाणिपादविमर्दनं प्राप्तितोभात्कर्मकारित्तिप्रकारिकार्याणामवसरमित्या-दिविधिज्ञ एवमुच्यते।

श्र**दासं दास्यजीवनम्**। वत्सरभृत्या षण्मासभृत्या च कंचन सेवते। श्रयवैतद्विधिज्ञतया सर्वोपस्थापको भवति जीवनाय। मता (१) वागुरावृत्तिम् । द्वितीयोऽयं वृत्त्युपायः। 'वागुरा' अरण्यपशुहिंसनम् । तथार्थाणां दैविपत्रपर्यं सुधार्थं च, न तु व्याधवत्पश्नहत्वा मांसिवक्रयेण जीवनम् । राजनियोगाद्वहुप्राणिवधा जीविकार्थः।

स्वामानं सूते उत्पादयति। दस्युनीम वद्यमाणः। अथायते जातिविशेषे। सामध्यत्कीत्वलाभः॥ ३२॥

मैत्रेयकं तु वेदेहे। माधूकं संमस्यते॥ नृन्मशंसत्यनस्र यो घण्टाताडे। इत्थादये॥ ३३॥

मेचेयकं नान्ना वर्णमायागव्याम् । संमस्यते जनयति । वेदेहनामा त्राह्मण्यां वैश्यावजातो यः।

पाठान्तरं भेरेयकमिति।

माधूकम्। उपमापदमेतत् मधूककुसुमतुल्यम्, मधुरभाषित्वात्। प्रथवा मधुकायतीति 'भ्रन्येष्वपि दृश्यते' (पा. ३।२।१०१) इति डः। भ्रन्येषामपीति दीर्घः। स्वार्थिकेन चाक्षेत्रुद्धिस्तस्य वृत्तिः।

नृन् मनुष्यान् प्रशंसन्ति अनसं सर्वदा बन्दीति यः कथ्यते।

प्रम्शोद्ये प्रवेधकाले घण्टां ताडयत्याहन्ति, राज्ञामीधराणां चान्येषां प्रवेश्याय ।

प्रायोगव्यामेवानुनन्यति, प्रकृतत्वात् ॥ ३३ ॥

निषादे। मार्गवं स्ते दासं नौकर्मजीविनम्। कैवत्ति यं प्राहुरायवित्तिवासिनः। २४॥

प्रतिलोमप्रकरणात् न यः श्रृद्रायां त्राह्मणाज्ञाते। निषाद पूर्वमुक्तः स इह गृह्यते, त्रपि तु दस्युवत्प्रतिलोम एव ।

सार्गवं नाम प्रतिलोमं सूते, आयोगव्यामेव। यस्येमे अपरे नामनी 'दासः' कैवर्त इति। आर्थावर्तः प्रसिद्धः।

तस्य वृत्तिनीं कर्मणा नीवाहनेन जीवति ॥ ३४ ॥

येऽनन्तर उपदिष्टाख्या मार्गवपर्यन्तास्तेषां मातृजातिनीका, तत्प्रतिपादनाथीऽयं श्लोकः।

> मृतवस्त्रभृत्स्वनायीसु गहितानाशनासु च ॥ भवन्त्यायागवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः ॥ ३५ ॥

स्रायागवीषु स्त्रीष्वेते जायन्ते।

तासां च विशेषणम्। मृतवस्त्रभृतमु शववासांसि परिद्धतोष्वित्यर्थः। स्रनार्या सरपृश्याः। गहितसुच्छिष्टं मांसादि चान्नमशन्ति॥ ३५॥

> कारावरा निषादात्तु चर्मकारं मस्यते ॥ वैदेहिकादन्ध्रमेदे। वहिश्रीयमतिश्रया ॥ ३६॥

उत्तरत्र वैदेह्यामेव जायन्त इत्येवकारकरणाल्लिङ्गादिहापि वैदेह्यां निषादात्कारा-वरा नाम जायत इति संबंधप्रतीति:।

वैदेहिकाद्द्वावन्ध्रमेदे। कस्यां स्त्रियाम्। कारावरीनिषाद्योः। तयारत्र सनि-धानात्। वैदेह्यां च वैदेह्याद्भिन्नवर्णसंभवादेवं न्याख्यायेते। स्त्रोभेदेन चैकस्माद्वर्णा-देते द्वे जातो।

वहियमिं मतिष्रया निवासी ययाः ॥ ३६॥

चारहालात्पाण्डुसोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥ श्राहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ ३७॥

वागडालात् वेदेहां पागड्सेापाके। नाम वर्णो जायते।

तस्य वृत्तिस्त्वक्सार्व्यवहारवान्। 'त्वक्सारे।' वेग्रः तद्व्यवहारेग्र वंशक-यविक्यादिना कटादिकरणेन वा जीवति।

निषादात्तस्यामेवाहिण्डकस्तस्य वृत्तिरेषैव, अन्वेष्या वा ॥ ३७॥

चाण्डालेन तु सापाका मूलव्यसनवृत्तिमान् ॥ पुलकस्यां जायते पापः सदा सज्जनगहितः ॥ ३८॥

व्यसनं दुः खं तस्य सूलं मारणं तद्वृत्तिर्वध्यमारणं राजादेशादनाधशववहनं तद्व-स्नादिमहणं प्रेतिपण्डभाजनमित्येवमादिवृत्तिः।

पुल्कस्यां चार्डालेन जायते।

श्रथना सूलादिवृत्तादीनां तद्व्यसनं विभागकरणं सा वृत्तिव्यविच्छन्नेषु वृत्तेषु यदनुवृत्तं सूलं तदुद्धृत्य विक्रयादिना जीवति ॥ ३८॥

> निषादस्त्री तु चण्डालात्पुत्रमन्त्यावसायिनम् ॥ रमशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गहितम् ॥ ३९॥

ख्रन्त्यावसायिनं चण्डालमेव वदन्ति। श्रथवा निषाद्यां चण्डालादुत्पन्नस्थान्त्यावसायीति नामधेयम्। श्मणानगीचरं शवदहनादिष्टतिः। अत्रधाण्डालादिष कुत्सित्तरो विशेषः। तदेतदानन्त्यात् संकराणां प्रदर्शनमात्रं कृतम् ॥ ३६॥

> सङ्गरे जातयस्त्वेताः पितृमातृषद्शिताः ॥ प्रच्छना वा प्रकाशा वा वेदितच्याः स्वकमिभः ॥ ४०॥

यान्येतान्यनन्तरमुहिष्टानि त्वक्सारव्यवद्वारादीनि कर्माणि तैः अप्रसिद्धाः सोपाका-दिनामतया तज्ञातीया वेदितव्याः।

पित्रा मात्रा च विभागेन दर्शिताः।

प्रच्छद्वा वा प्रकाशा वा तजातीया वेदितव्याः। भागेगव्यां मात्रा विभागे। निषादाद्वेदेहिकादान्ध्रभेदाविति पित्रा दर्शितो विभागः॥ ४०॥

स्वनातिनानन्तरनाः षट्युता द्विनधिष्यः ॥ श्रद्धाणां तु सधभाणः सर्वेऽपध्वंसनाः स्मृताः ॥ ४१॥

स्वजातीयास्रविर्धिकेभ्यः समानजातीयासु जातास्ते द्विजधर्माण इत्येतिसद्ध-मेवान्द्यते। स्रनन्तरजानां तुल्यताभिधानं तद्धमेप्राप्त्यधम्। स्रनन्तरजा स्रनुलेभाः। ब्राह्मणात् चित्रयवेश्ययोः चित्रयाद्वैश्यायां जाताः तेऽपि द्विजधर्माण उपनेया इत्यर्थः। उपनीताश्च द्विजातिधर्मेः सर्वेरिधिक्रियन्ते।

'नतु च 'ताननन्तरनाम्न' इति मातृजातीयत्वमेषामुक्तमेव। ततरच तजात्या समेषु धर्मेषु सिद्ध एवाधिकारः"।

सत्यम्। धनन्तरनाम् इति नाममहणा'त्संज्ञैषां न तु जात्यतिदेश' इति कस्य-चिदाशङ्का स्यादतः स्पष्टार्थे 'षट्सुता द्विजधर्मिण' इति वचनारम्भः।

ये पुनरपध्वं सजाः संकरजास्ते शूद्राणां सधमिणः समानाचारास्तद्वमेरिधिकि-यन्त इत्यर्थः।

प्रतिलोमानां तु विशेषो वच्यते।

अनन्तरमहणमनुलोमोपलचणार्थमेव। तेन व्यवहितोऽपि बाह्यणाहैश्यायां जाते। गृह्यते।

षट्संख्यातिरिक्तत्वान शुद्रायां पारशवः ॥ ४१ ॥

तपोबीनमभावेस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ॥ उत्कर्ष चापकर्षः च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ४२ ॥ त एते (नन्तरजाः तपःसामर्थेन बीजसामर्थेन युगे युगे जन्मिन जन्मिन उत्कर्ष-सपकर्ष च गच्छिन्ति । तद्वच्यामः 'शूद्रायां ब्राह्मणाज्ञात' (१०। ६४) इत्यत्र ॥ ४२॥ यदुक्तं 'स्वकर्मणां त्यागेनेति' तस्यैवायं प्रपच्चः ।

> शनकेस्तु क्रियाले।पादिमाः क्षत्रियनातयः ॥ दृष्ठत्वं गता लोके ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ४३॥

क्रियाले। पा यत्र संस्कार्यतया संवध्यते, यश्रापनयनाहिषु; यत्र वा कर्त्तयाः, यथा नित्यागिहोत्रसंध्योपासनाहिषु। तासां लोप उभयासामप्यननुष्ठानम्। प्रतश्च न केवलमुपनयनसंस्काराभावेन जातिश्रंशः, श्राप तूपनीतानां विहितिक्रयात्यागेनापि। तथा चाह श्रानके रिति। पुत्रपात्राहिसंततेः प्रभृतिशूद्रत्वं, न तु जातस्यैव। उपनयनाभावे तु तस्यैव व्यपदेशान्तरं प्रवर्तते। यद्यपि सा जातिने निवर्तते तत्पुत्रपात्राणां भृज्जकण्टकादिजात्यन्तरमेव व्यपदेशहेतुकमिति ब्राह्मणातिक्रमेण ब्राह्मणविधिविहिताति-क्रमेणेत्यर्थः। श्रयवा शास्त्रार्थसंशये प्रायश्चित्ते वा परिषद्रमनाभावः॥ ४३॥

पुण्ड्रकाथोडद्रविडाः काम्बाजा यवनाः शकाः ॥ पारदापहृवाथीनाः किराता दरदाः खशाः ॥ ४४ ॥

पुंड्रकादयः शब्दाः परमार्थते। जनपदशब्दाः, इह तु 'त्तत्रियेषु मुख्यास्तत्संबन्धत्व।ज्ञ-भपदेषु वर्तन्त' इत्येतहर्शनमाश्रितम् । यथाल्लिवधा 'तस्य निवासा', 'जनपदे लिगिति' न तु यथा 'लुग्योगात्प्रख्यानादिति'।

नैतेषु देशेषु बाहुल्येन चातुर्वर्ण्यमस्तोत्येतदालंबनं वृषलत्ववचनम्।

यदि वा पुंड़ादयः शब्दाः कथंचिहेशसंबन्धेन विना दृश्यन्ते, तदैतज्ञातीया वेदि-तब्याः। 'महाभारतादौ चत्रिया वर्ण्यन्ते तथाऽऽद्यत्वेऽत्येते चत्रिया एवेति' कस्यचित् भ्रान्तिः स्यादत एवसुक्त'मेते वृषला' इति।

ये चैते दिगन्तवासिनः किरातवेनद्रदादयस्तेषामप्राप्तरूपं वेदेनानूद्यते 'न जनिमया-श्रांतिमयादिति' (दृष्ट् ० १ । ३ । १०) ॥ ४४ ॥

> मुखबाहुरुपज्ञानां या लोके जातया बहि:।। म्लेच्छवाचथार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः।। ४५॥

श्रसदिवद्यमानार्थासाधुशब्दान्वया वाक् स्लेच्छीच्यते। यथा शवराणां किराता-नामन्येषां वान्त्यानाम्।

स्रार्थवाच स्रायोवर्तिनवासिनः। ते चातुर्वण्योदन्यजातीयत्वेन प्रसिद्धास्तदा दस्यव उच्यन्ते। एतदुक्तं भवति। न देशनिवासेन म्लेच्छवाक् संकरत्वे कारग्रमणि तु यथोक्तवरादिशब्दप्रसिद्धिंखादिजानां विष्ठपृत्रयते ब्राह्मणादिशब्दैरप्रसिद्धैरित्यर्थः। ते सवे दस्यव उच्यन्ते ॥ ४५॥

> ये हिनानामपसदा ये चापध्वंसनाः स्मृताः ॥ ते निन्दितेर्वतययुद्धिनानामेव कर्मभः ॥ ४६॥

स्रपसद् अनुलेखाः प्रतिलोगाः । स्रपध्वंसना गोवलीवईवद्धदः । द्विनाना-सुपयोगिभः प्रेष्यकसंभिवतयेषुः स्रात्मानम् ।

निन्दितः प्रेष्यकार्यत्वामिन्दितानि । ४६ ॥

तथा च वस्यते

स्तानामश्वसारध्य संबष्ठानां चिकित्सनम् ॥ वेदेहकानां स्नाकार्यं मागधानां विणक्पथः ॥ ४७॥

स्त्रीकार्यमन्तःपुररचाकारित्वम्। विणिकपयः स्थलपथवारिपथादिः प्रसिद्धः ॥४७॥

मत्स्यघाता निषादानां त्वष्टिस्वायेगावस्य च ॥ मेदान्त्रचुञ्चमद्ग्नामारण्यपश्चहिंसनम् ॥ ४८॥

त्विष्टिदिश्तिचणं तचकर्म।। ४८॥

क्षत्रपुक्तमानां तु विकेशि वधवन्धनम्।। धिग्वणानां चर्मकार्यः वेणानां भाण्डवादनम्।। ४९॥

विलोकसाऽहिनकुलगर्गरादयः। तेषां वधवन्धनं चत्रादीनां जीविका। चर्मकार्यं कवचादिसीवनमुपानद्यथनिमत्येवमादि। भांडवादनं मुरजार्धमुरजादी-नाम्॥ ४६॥

चैत्यहुमरमराानेषु रोलेषुपवनेषु च ॥ वसेषुरेते विज्ञाता वत्यन्तः स्वक्मिभः॥ ५०॥

बहिर्गामितवासिनः पर्वतलच्याप्रदेशे निवसेयुः । विद्याता जातिचिह्नं विदुषाम् । यद्यस्य कर्म विद्वितं स तेनैव जीवेत् । उत्कृष्टं कर्मसंकरं कर्तुं न लभते ।। ५० ।।

> चण्डालश्वपचानां तु बहिग्रीमात्मतिश्रयः ॥ अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां स्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥

प्रतिश्रये। निवासस्तेषां प्रासाज्ञिष्कान्तः स्यात्। स्रापपानाश्चिरवसानीया-स्तैर्थेषु पात्रेषु भुक्तं तानि न संस्कार्याणि, त्यक्तव्यानि। सीवर्णराजताभ्यामन्यानि। तयोः शुद्धिविशेषा उक्ताः। श्रथश (विषाचा: । तदीयेषु च सक्तेषु पात्रेषु सक्तुभक्तादि न दातव्यम् । भूमिष्टे पात्रे (न्यहस्तस्ये वा दत्वा तत्पात्रं भूमै। स्थितं ते गृह्णोयुः ।

भिन्नं वा पात्रसम्वपानं यथा वन्यति 'भिन्नभाण्डे च भोजनम्' इत्यादि । धनभेषां श्वगद्भम् । गवाश्वादि सुवर्णरजतादि न धनत्वेन गृह्णोयुः ॥ ५१ ॥

> वासांसि मृतचैलानि भिन्नभाण्डेषु भाजनम् ॥ काष्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥

सर्वकालं परिव्रज्या, नैकत्रस्थाने वसेयुः॥ ४२॥

न तेः समयमिन्बच्छेत्पुरुषा धर्ममाचरन् ॥ व्यवहारा मिथस्तेषां विवाहः सहरोः सह ॥ ५३॥

समयः 'संकेत' 'एककार्यता' 'संगति'रित्यनर्थान्तरम् । एकत्र स्थानासनविहारास्तैः सह न कर्तव्या इत्यर्थः । विवाहा दारशहणादिः । से। ऽप्येवमेव ॥ ५३ ॥

अनमेषां पराधीनं देयं स्याद्धिन्नभाजने ॥ रात्रों न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४॥

तत्साचादेषां न दातव्यम् । प्रेष्यैः कैश्चित्पूर्वोक्तेन प्रकारेण दापियतव्यः । रात्री स्पर्शाशङ्कयाऽन्तर्शमनगरचर्याप्रतिषेधः ॥ ५४॥

दिवा चरेषुः कार्यार्थं चिह्निता रानशासनैः॥ अवान्धवं शवं चैव निर्हरेषुरिति स्थितिः॥ ५५॥

दिवा विचरित कार्यार्थं क्रयविक्रयस्वकार्यसिद्ध्यर्थम्। राजकार्याय वा चरे-युर्नगरेत्सवप्रेचादिनिसित्तम्। तत्रापि च चिह्निता राज्यासनैरुपलचिता राजा-दिष्टैर्वज्ञादिचिह्नैः, वध्यवधशासनैर्वा परश्चकुठारादिभिः स्कन्धारोपितैः ॥ ५५॥ तथा चाह

वध्यांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं तृपाद्या।।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६॥
वर्णापेतमविद्यातं नरं कळुषयोनिनम् ॥
त्रार्थरूपमिवानार्थं कमिभः स्वैविभावयेत् ॥ ५७॥

वर्णाद्येतं चातुर्वण्याद्श्रष्टम्। स्रविज्ञातं सत्यां शङ्कायां जारजातम्। वच्यमाग्रीः कर्माभिः स्वभावातिशयेश्च निश्चित्रयात् । दीनकर्मरतिः क्रकमि च सत्यां शङ्कायां कलुषयानिज्ञा जारजाता वेदितव्यः॥५७॥

> अनार्यता निष्ठ्रता क्रता निष्क्रियात्मता ॥ पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयानिनम् ॥ ५८॥

ग्रनाथेर हेवमत्सरप्रधानः। निष्ठुरः स्वार्थपरः। क्रूरे। लोभहिसापरः। निषक्तियात्मा विहितकियावर्जितः।

एतै: स्वभावै: कल्लुषयोनिता व्यज्यते ॥ ५८॥

पित्र्यं वा भनते शीलं मातुर्वीभयमेव वा॥ न क्यंचन दुर्योनिः यकृतिं स्वां नियच्छति॥ ५९॥

दुर्शिनः संकोधनना। प्रकृति स्वामात्मीयं कारणं न नियमेन निय्हाति॥ ५६॥

कुले गुरुवेऽपि जातस्य यस्य स्याद्योनिसङ्करः ।।
संश्रयत्येव तच्छीलं नरे।ऽल्पमिप वा बहु ।। ६० ॥
तस्य शीलं येन जाता, न तु यस्य चेत्रम् । स लोके प्रसिद्धः ॥ ६० ॥
यत्र त्वेते परिध्वं साज्जायन्ते वर्णदूषकाः ॥
राष्ट्रीयैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१ ॥

तत्माह्यसंकरा राज्ञा परिवर्जनीयः।
राष्ट्रिया जानपदाः।
राष्ट्रममाखादयः॥ ६१॥

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ॥ स्रोबाछाभ्यवपत्तो च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ ६२॥

ख्र**पस्कृती** धनमगृद्यीता। स्रभ्यवपत्तिरचमहः।

वाह्यानां प्रतिलोमानाम्। सिद्धिकारणं उत्कृष्टजाता जन्मसिद्धेः सिद्धिहेतुत्वादेवमुच्यते। ताहशं जन्म लभन्ते यथाधिकृता भवन्ति। स्वगीदिप्राप्तिकी सिद्धिः॥ ६२॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं शाचिमिन्द्रियनिग्रहः ॥ एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वण्ये ऽक्रवीन्मनुः ॥ ६३॥

शीचं मृजलादिवाह्यगतम्।
साम। सिकं समस्तस्य सर्वमनुष्यभेदजातेरुक्तम्, न ब्राह्मणादिजातिविभागेन।
व्याख्यातमन्यत्।

'यद्यहिंसाप्रतिलोमानां धर्मः स्वादकणं तहि तदुक्तम्—'मत्स्यघाते। निषादानां', 'विलोको वधवन्धनम्', चत्रादीनामरण्यपशुहिंसनमेव च''।।

केचिदाहुः। ये जीविकाहेतुतया वध्यत्वेनोक्तास्तते। ऽन्यत्राहिसा।

. अन्ये मन्यन्ते। 'अहिंसा' तेषामभ्युद्यसाधनहेतुत्वेन धर्मी, न तु प्रतिषेधा हिंसायाः संमत इति। यथा 'न मांसमचर्णे देाष' इतिवत्।

''यद्यहिंसाधर्मस्तेषां कथं तहिं तैजीवितव्यम्।" ''यथा क्कतिश्चदवगम।त् तेषामनुपपन्ना हिंसानिवृत्ति'र्धमियेति' चेत्तदा को जीवनापायः। अन्याश्च वृत्तयः प्रतिवर्धानियताः। अध्यापनादयस्तावदत्यन्तासंभवादप्राप्ताः। कृष्यादयोऽपि वैश्यनियताः। शृद्रस्य सेवाऽन्या वा साधारणी वृत्तिरस्ति"।

यथा "वर्तेरिनवद्याशिल्पं" (१०।११६) इत्यत्र दर्शियष्यामः । यदपीदमुच्यते "ते निन्दितैर्वर्तययुद्धिजानामेव कर्मभिः" इति तत्र किमस्ति निन्दिततरमन्यदते। हिंसायाः । न च मत्स्यदाते। द्विजानामुपयुज्यते । श्राद्धेऽतिथिभोजनादे। च कदाचित्क उपयोगी, न सार्वकालिको जोविकाभावः ।

तस्मान्न घातादि स्वतंत्रम् ॥ ६३ ॥

श्रुवायां ब्राह्मणाज्ञातः श्रेयसा चेत्पनायते ॥ अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्या सप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥

'गर्भे गृह्णाति', 'गर्भश्च श्रवणाज्ञात' इति पुल्लिङ्गिनिर्देशेऽपत्यर्थयोगता विज्ञेया। श्रव इदमुक्तं भवति। शूद्रायां ब्राह्मणात् या जाता कुमारी, सा चैच्छे यसा जात्युत्कर्षवता ब्राह्मणेनैव, प्रजायते विवाहादिसंस्कृताऽपत्योत्पत्तिहेतुसंबन्धं प्राप्नोति। तस्यामि यदि कुमारी जायते सा ब्राह्मणेनैव विवाह्मते। एवमनया परंपरया सप्तमे पुरुषे प्राप्ते ब्राह्मण्यां यस्तत्र जायते तस्य भवति।

श्रेयसेति यदाप्युत्कृष्टजातीयमात्रे वर्तते, तथापीह ब्राह्मणपदसन्निधानादुत्तरत्र च 'श्र्द्रो ब्राह्मणतामेति'' इति वचनात् ब्राह्मण्यप्राप्तिः श्र्द्रवर्णस्य विक्रेया। ग्रानयेव कल्पनया पश्चमे वैश्यायां जातस्य वर्षस्य; तृतीये चित्रयायाम् । अत्रापि स्त्रीत उत्क :। एवं वैश्यस्य तृतीये चित्रयत्वम् । श्द्रायां जातायाः कुमार्या वैश्यान्तरेश संयोगे तृतीये जन्मनि वैश्यत्वम् । चित्रयजातायाः श्द्रायाः पश्चमे युग इति ।

'युगशब्दो जन्मवचनः।

अश्रयात्रिक्षष्ठजातीयः श्रयमीसुत्कृष्टाजाति ।

म्राङ् मिविधा ज्यापकार्थः ॥ ६४॥

श्रुद्धो बाह्यणतामिति बाह्यणश्चेति श्रुद्धताम् ॥ क्षियाज्यातमेवं तु विद्याहरयात्तथेव च ॥ ६५॥

शूद्रो ब्राह्मस्तासेतीत्युक्तोऽर्थः।

ब्राह्मण श्चेति शूद्धतास्। ब्राह्मणोऽत्र पारशवा ब्राह्मणजाता विज्ञेयः। स चीक्तलचणशूद्रां यदि परिणयते तदाऽपकर्षं जन्मनि प्राप्नोति। तृतीय इति न्याचचते। यथोक्ते युगपरिवर्ते उत्कर्ष प्राप्ता यथा संस्कारैः कर्मभिक्षाधिक्रियन्ते।। ६५॥

> अनार्यायां समुत्पन्तो ब्राह्मणात्तु यहच्छया ॥ ब्राह्मण्यामण्यनार्यात् श्रेयस्त्वं कस्य चिद्धवेत् ॥ ६६ ॥

किंशब्दः चेपे।

यदि बीजप्राधान्याद्धीनजातीयासु जाता मातृजातेबत्कृष्टाः क्रमेण पितृजातितां प्राप्नुवन्ति, इदं तिर्ह केत्रप्राधान्येऽपि द्रष्टव्यम्, यथा केत्रजः पुत्रः । अत्रश्च यथाऽ-नार्यायां शृद्धायां ब्राह्मणाज्जात उत्कृष्टो भवति, यद्भुक्छया यथाकशंचिद-नूढायामपि, एवं ब्राह्मण्यामनार्याच्छूद्धात्चेत्रप्राधान्येन श्रेयस्त्वम् । यथोक्तं ''क्वित् बीजं किच्छोनिः'' इति ॥ ६६ ॥

जातो नार्यामनायायायायादायो भवेद्गुणैः॥ जातोऽप्यनायादायायामनार्य इति निश्चयः॥ ६७॥

नार्थो क्रियासनायियां हीनजातीयायासायक्रिजात उत्कृष्टजातीयाद्वाह्यणा-दार्थ एव भवेत्।

किं त्राह्मणजातीयत्वम् । नेत्याह—गुणिः । गुणता गीण्या वृत्त्या पाकयज्ञाद्य-धिकारमात्रेण ।

वच्यमाणानार्यापेचयाऽऽर्य इत्युच्यते।

ग्रनायि च्छ्द्रादायियां त्राह्मण्यां जाती उनार्य एवेष निश्चयः।

एतदुक्तं भवति । याबद्वचनमेव प्राधान्यमवतिष्ठते, नानुमानेन शक्यमन्यत्प्रसंज-यितुम् । अतः समानञ्जातीयागमनमेव युक्तं, चेत्रप्राधान्यं चेत्रज एव नान्यत्र ॥ ६७ ॥ एवं च छत्वा

तानुभावण्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः॥ वैगुण्याज्यन्मतः पूर्व उत्तरः मतिलोमतः॥ ६८॥

उमाविष, चण्डालः पारशवश्वासंस्कायिवनुपनेगी।

त्रत्र हेतुवित्रगहे। ध्वीष्ट्रायाज्जन्मतः पूर्वः। त्राह्मणाद्यः श्द्रायां जातः, सत्यपि बीजप्राधान्ये विगुणमेतस्य जनम्, योनिदेषात्। उत्तरश्चण्डालः। स प्रतिलोमोऽत्यन्तप्रातिलोम्यात्, सत्यपि चेत्रप्राधान्ये, पितृदोषात् ॥ ६८॥

सुवीनं चैव सुक्षेत्रे जातं संपद्यते यथा॥ तथाऽऽयोज्जात आयीयां सर्वं संस्कारमहीति॥ ६९॥

पूर्वोक्तावसंस्कार्यी, स्वजातिजास्तु संस्कार्याः, इत्युभयत्राप्यर्थवादः । त्रात एतदेव स्थितं "कचिद्वीजं कचिद्योनिः" इति यथोपदेशात् । एकान्तरपरित्रहस्तु न युक्तः ॥ ६८॥

> बीजमेके मशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ॥ बीजक्षेत्रे तथेवान्ये तत्रेयं तु व्यवस्थितिः ॥ ७० ॥

यथा त्रय एते पत्ताः। तेषां करिचत्पत्तः केनिचत्परिगृहीतः।
कंनिदाहुर्बीजमेन ज्यायः। तथा च बाह्यणाज्जातः चित्रयादिखोषु मारुजातित
उत्कृष्टः।

अन्ये पुनराहः—संचं श्रेष्ठं, यतः चेत्रियो यत्र चेत्रे जातः तज्जातीयो भवति, तस्यैव च तदपत्यम्।

अपरे मन्यन्ते—उभये बीजचेत्रे ज्यायसी। तदुक्तं 'सुबीजं चैव सुचेत्र' इति। तदेतत्सर्वमारोचयमान आह तचेयं तु व्यवस्थितिः इयमत्र निरूप्याव-स्थितम्॥ ७०॥

> अक्षेत्रे बीजमुत्रष्ट्यन्तरेव विनश्यति।। अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत्।। ७१॥

श्रद्धीनं जपरे उत्सृष्ट्यममपि बीजमन्तरैवादत्वैव फलं नश्यति। स्रबीजकम-योग्यबीजकं वा **होनं स्थारिडलमेव भवे**त्विलमेव। ततो न फलं लस्यत इसर्थः।। ७१।।

> यस्माद्बीनमभावेण तिर्यग्ना ऋषयोऽभवन् ॥ प्रनितारच मशस्तारच तस्माद्बीनं विशिष्यते ॥ ७२ ॥

पूजिताः सर्वेण केनचित्प्रणम्यन्ते। प्रशस्ताः स्तुतिवचनैः स्तूयन्ते।
तस्माद्वीजं विधिष्यतः इति वोजप्राधान्यवादिनः। तदेतदयुक्तिसत्युक्तम्।
'तत्रेयं तु व्यवस्थितिः'' इति।

त्रथवा जीजप्रभावेशीति न बीजप्रधान्यं दर्शितमिषतु दूषशामेव। यदाशंक्यते बीजप्रधान्यान्मन्दपालादीनां तिर्यश्चा ऋषय इति बीजप्रधान्यं तद्दर्शनात्, न तत्र बीजप्रधान्येन तदपत्यानामृषित्वमिष तु तपःश्रुतादि जेन प्रभावेश धर्मविशेषेश ॥ ७२ ॥

> अनार्यमार्यकर्माणमार्थं चानार्यकर्मिणम्।। संगधार्याद्यवीद्धाता च समा नासमाविति॥ ७३॥

ग्रनार्यः श्द्रः। स ग्रार्थकर्मा द्विजातिशुश्रूषादिरतः पाकवज्ञयाजी च देव-द्विजनमस्कारपरः। ग्रार्थी बोद्याणादिः सोऽनार्थकर्मा प्रतिषिद्धाचरणो विहित-कर्मत्यागी। तावुमा संप्रधार्थ तद्गुणत्वेनावगम्य तयोः कि कस्यचित्सातिशयो। गुणः कस्याश्चित् वा अन्ते निरूपणवुद्धिः। संप्रधार्य धाता प्रजापतिर्मनुर्बुद्ध्या निरूप्याद्ववीत्।

न सभी जातेरीयस्या उत्कृष्टगुणेऽपि शूद्रः तुल्यो न स्यात्। पुनराह ना सभी कि जात्या तृत्कृष्टयाऽपि बहुदे। बावगृहीतस्य।

एतदुक्तं भवति । न जातिबत्तमाश्रित्य नरेा माननीयः, किंतु गुणा माननीयाः । न गुणहीनं जातिः परित्रातुमत्तम् । प्रायश्चित्तोपदेशवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

'भनार्थायां समुत्पन्नः' इत्यत आरभ्य यावदयं क्लोको वर्णसङ्करनिन्दा कर्मप्रशंसाऽर्थो नात्र किचिद्विधोयते प्रतिषिध्यते वा। नापृवधिं ज्ञाप्यतेऽभिलच्छवत्। तस्मात्प्रशंसार्था एवैते।। ७३।।

वाह्मणा बह्मयोनिस्था ये स्वक्रमण्यवस्थिताः ॥ ते सम्यगुपनीवेद्यः पटकर्माणि यथाक्रमम् ॥ ७४ ॥

मापद्धर्माणागुगोद्धातः। योनिः कारणम्। द्वाह्मणा वृह्मयोगिनस्थास्ते षठ्-कमिरयुपक्रीवेयुरन्तिष्टेयुः। स्रनेकार्था धातवः।

ययाक्रमं यथाधिकारम्। यस्मिन्कर्मीण योऽधिकारी। कानिचिद्दृष्ट्यर्थानि कानिचिद्दृष्ट्यर्थानि ॥ ७४॥

श्रध्यापनमध्ययनं यजनं याजतं तथा ॥ दानं मतिग्रहरचैन षट्कमण्यग्रजन्मनः ॥ ७५॥ प्रथमेऽध्याये शास्त्रस्तुत्यर्थ एषां पाठः। इत तु विध्यर्थम्। यद्यपि तेषां केवलानां विधिकत्तस्त्यापीत्त समस्य निर्दिश्यते सीहार्देन । विध्यन्तरसापेच्यमेवेदं रूपम्। वचनाचैतेषां कर्मणाम्। अता यथाविहितमनूद्य वच्यमाणाऽर्थो विधीयते॥ ७४॥

षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माण जीविका॥ याजनाध्यापने चैव विद्युद्धाच्च प्रतिग्रहः॥ ७६॥

कर्मत्रिकविभागः स्पष्टप्रयोजनः। एकं त्रिकं दृष्टार्थमुपात्तं सामर्थ्यात्। अन्यस्या-दृष्टार्थता।

विशुद्धीऽपापकर्मा।

एवं शूद्रोपि विशुद्धः प्राप्नोति।

का अवता मत्सरः।

स्मृत्यन्तरविरोधः प्राप्नोति । 'प्रशस्तानां स्वकर्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो सुश्चीत प्रतिगृह्णीयाच्चे'ति । एवं तर्हि यथाऽविरोधो भवति तथा व्याख्येयम् । न ह्यविरोधे संभवति विरोधो न्याय्यः ।

त्रिप वाऽनुवाद एवायं, 'राजते। धनमन्विच्छेत्' इति । एवमादावस्यार्थस्य विहितत्वात् ॥ ७६ ॥

> त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्सत्रियं मित ॥ अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च मितग्रहः॥ ७७॥

जीविकाकर्माण्येतानि चत्रियस्य न भवन्ति। यानि त्वदृष्टार्थानीष्ट्रय्ययन दानानि न विवर्तन्ते। वेदस्य च प्रकृतत्वादेतद्ध्यापनं निषिध्यते। न तु धनुर्वेदशिल्प-कलाविद्यानाम्॥ ७७॥

> वैश्यं मित तथेवैते निवर्तरिक्षिति स्थितिः ॥ न तो मित हितान्धर्मान्मनुराह मजापितः ॥ ७८॥

पूर्वेगीतद्व्याख्यातम्।

ते। चित्रयवेश्यो प्रत्येतेऽध्यापनादयो धर्मा मनुना प्रजापतिना नोक्ताः, न स्मृता इयर्थः॥ ७८॥

> शस्त्रास्त्रभुत्त्वं क्षत्रस्य वणिकपशुकृषिवि शः ॥ त्राजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥ ७९॥

इदं तयोजीविकाकर्म।

शस्त्रं खड्गादि । ऋस्त्रं तन्मन्त्राः धतुर्वेदप्रसिद्धाः ।

अयमप्युक्तान्तव एव। विशिवपशुशब्दी कर्मान्तभीवेन प्रयुक्तो, विशिव्या पशुपालनं च। यद्यप्ययनाहिधमीः सर्वेषां सन्ति तथापि प्राधान्यमेतेषाम्॥ ७६॥

वेदाभ्यासा वाह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् !! वार्ताकभेव वेश्यस्य विशिष्टानि स्वकभेसु ॥ ८० ॥

वेदास्यासे। इतिप्रकरणादध्यापनस्।

एवं विशिष्टानि स्वक्षमंदु। शाक्षीयवृत्तिकर्मस्वन्येभ्यो जीवनकर्मभ्य इमानि श्रेयस्करतराणि॥ ८०॥

> अजीवं स्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा। जीवेत्शित्रियथर्मण स हास्य प्रत्यनन्तरः।। ८१॥

यदाऽस्य शरीरकुढुंबनित्यकर्मावसादे। सवति, न तेभ्यः पर्याप्तं धनं भवति, तदाऽ-य'मजीवति'त्युच्यते।

ययोक्तनाध्यापनादिना ।

तदा चत्रियवत् यामनगररत्तादिना शक्षास्त्रधारणेन स्नित संभवे सर्वाधिपत्येन जीवेत्। जीवितव्यां ख्यातार्थः शरीरमात्रसंघारणे न वर्तते। किं तर्हि। कुटुंबस्व-कर्माणे नित्यकर्मावस्थितामपि लच्चयति।

य द्यस्य मत्यन्तरोऽनन्तर एव प्रत्यनन्तरः।

हेतुवचनाद्व्यवहितदृत्तिः पापकरी।

स्ववृत्तिपरित्यागेपि नैवं मन्तव्यं शास्त्रातिक्रमक्रतस्त्रत्र न विशेषो वैश्यशृद्धेष्वपीति तथा चाह ॥ ८१॥

> उमाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत्।। कृषिगारक्षमास्थाय जीवेद्देश्यस्य जीविकाम्।। ८२॥

उभाभ्यामण्यजीर्वस्तु। क्रमेऽनेन प्रदर्शते। प्रथममनन्तरा द्वित्तत्त्वसाने व्यवहितेति।

कृषिगारसामहणं वैश्यवृत्तिमात्रप्रदर्शनार्थम्। तथा च विणज्यायामविकेयप्रति-षेधं वर्ष्यति।

जीवेद्वेश्यस्य जीविकामिति। सामान्यविशेषभावेन क्रियायाः साध्य-साधनभावः प्रागुपपादितः। तत्र छिषवाणिज्यक्कशोदान्यनापद्येवोक्तान्यध्यापनादिवत्। 'प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्'। 'सत्यानृतं तु वाणिष्यम्' इति तु केचिदाहुः। 'कृषिवाणिष्ये चास्वयंकृते। कुसीदं चेति' (गै० १०।५-६)। उक्तं स्वयंकरणमन्नाभ्यनुज्ञायते।

यत्त्वध्यापनादिवदिति साम्यमाशङ्कितमत्रैव परिहतम्। यदि सर्वेषां कृष्यादयः समत्वेन स्युः कथमिदमुच्यते ''विणिक्पशुक्ठवीर्विशः स्राजीवनार्थम्"। ब्राह्मणचित्रययोरिप नाऽजीवनार्थस्तदा। किंच 'याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच प्रतिष्रहः' इत्यत्र तान्यिप समाख्यास्यत्। तस्मादध्यापनादिनियमैर्जीवतः कृष्यादयः प्रतिषिद्धा एव। यस्तु प्रकरणादन्यत्रैषामुपदेशः स तत्रैव प्रदर्शितप्रयोजनः ॥ ८२॥

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ॥ हिंसामायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३ ॥

कुषिनिन्देतरवैश्यवृत्तिस्तुत्यर्था, न पुनस्तस्याः प्रतिषेधार्था । तथा च सति उपदेशो व्यर्थेऽस्या ग्रापद्यते ॥ ८३ ॥

कुषिं साध्वित मन्यन्ते सा दृत्तिः सद्विगहि ता ॥ भूमिं भूमिशयांश्चेव इन्ति काष्टमयामुखम् ॥ ८४ ॥

कृषिं लोकाः साध्वेव कर्मेति मन्यन्ते।

यदुक्तम् । कर्षतः पुरुषस्य बहु धान्यं भवति ततोऽतिष्ठयादिभ्योऽन्नदानेनोपकरेात्यतः साध्वी । तथा चोक्तं "नाकृष्यते।ऽतिथिप्रियः" । "कृषि यत्नेन कुर्वीत मौर्व्या सर्वत्र यत्नतः" । तथा ''लाङ्गलं पवीरवं सुशेवं सुमितित्सरु । उदित्कृषितगामविप्रफर्व्यं च पीवरीम्" (वाजसनेथिसंहिता १२।७१) इत्यादि ।

तेन सम्यक् मन्यन्ते। सा हि वृत्तिः सद्धिनिन्यते। कस्य हेताः। शूमिं हिन्ति काष्ठमयामुखं लाङ्गलम्। शूमिशयांशच। भूमे। शेरते ये प्राणिनस्तृण-जल्लकादयस्तांश्च हिन्ति।

नतु च भूमेः कीदृशं इननं न हि सा प्राणिवत्काष्ठहत्यापीडामनुभवति। अनुभूतं तु सर्वेविदारणं भूमेदेषिवदिति ज्ञापयति ॥ ८४॥

> इदं तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम् ॥ विद्पण्यमुद्धतोद्धारं विक्रें वित्तवर्धनम् ॥ ८५॥

इदमिति वच्यमागस्य प्रतिनिर्देशः।

विशः पण्यं विरुपण्यं वैश्यानां यद्वित्यं तद्पि दृत्तिवैकल्याद्धनाभावाद्वाह्ययोन विषयम् । उद्धार्थाणि द्रव्याण्युद्धार्शव्देनोच्यन्ते । उद्धृत उद्धारा यस्मन् तदेवमुच्यते । वच्यमाणानि द्रव्याण्यत उद्धृत्यान्यानि विक्रेयाणि ।

वित्तवर्धनिमिति स्वभावानुवादः । वाणिज्यायां हि धनवृद्धिः प्रसिद्धा ।

त्यजते । धर्मनैपुणं धर्मे या निष्ठा । ग्रतस्तेन पण्यविक्रयो न कर्तव्य इति

ज्ञापयति । ग्रतश्चेदमवगम्यते सर्वासां वैश्यवृत्तीनां गर्हिततरा कृषिः । तते। न्यूना

वाणिज्या । तते। गोरज्ञा ।। ८५ ॥

सर्वान रसानपाहेत कृतानं च तिले: सह।। अश्मना लवणं चैव पश्चा ये च मानुषाः॥ ८६॥

मधुरादयः षड्रसाः। तत्प्रधानानि द्रव्याणि गुडदाडिमिकरातिक्तकादोनि प्रति-षिष्यन्ते। न हि केवलानां रसानां संभवः। यद्यपि रसशब्दो न स्वयं द्रव्ये गुड़ादिशब्दवद्वतेते सामानाधिकरण्येन, तथापि लच्चयति द्रव्यम्। 'गंगायां घोष' इति यथा।

सपोहत त्यजेन निकीयीयादित यानत्। कृतान्नं सिद्धमनमोदनादि तण्डुलादि च।

तिलीः सह तिला अपि न निकेयाः। न तु पुनस्तिलक्टतानयोः सहप्रयुक्तयोः प्रतिषेधः, केनलयोरभ्यत्वानम्।

श्रयमानः सर्वपाषायाः।

रावधानपाषाणकपमिष, सैन्धवस्य पाषाणशब्देन महणाम्। रसपत्ते त्वणस्य नित्यार्थ आरंभः। तेन मधुरादीनां पाचिको विक्रयः।

परावे। मान्या भारण्याः । सनुषा मनुष्याः ॥ ८६ ॥

सर्वं च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ॥ अपि चेत्स्युररक्तानि फलमूळे तथौषधीः॥ ८७॥

तान्तवं तन्तुनिर्मितं वखपटबृहतिकादि। रक्तं लोहितम्। लोहिते वर्णे रक्तशब्दः प्रसिद्धतरः। तथाहि रक्तो गैलिहित उच्यते, यद्यपि शुक्तस्य वर्णान्तरापादनमपि रञ्जेरर्थः।

शासीसाविकान्यरक्तान्यपि। यत ग्राह। ग्रापि चेत्स्युरस्कानि। शिष्टं प्रसिद्धम्। ८७॥ अपः शस्त्रं विषं मासं सेामं गन्यांथ सर्वशः ॥ क्षीरं सोद्रं दिध घृतं तेलं मधु गुडं कुशान ॥ ८८॥

श्चं खड्गपाशादि। ग्रन्धासगरेशिरचन्द्रनादये। द्रव्यविशेषाः। रसशब्दवदेत-द्व्याख्येयम्।

सीरं रसविकारं स्मृत्यंतरप्रसिद्धमते। मस्तुकिलाटे।दिश्वदादीन्यपि न विक्रेयानि। दिधिचृत्यमहर्णं प्राधान्यादुपात्तम्।

मधु मधूच्छिष्टमेकदेशलोपादेवदत्तो दत्त इतिवत् । स्मृत्यन्तरे हि तत्प्रतिषिद्धम् । इह च चौद्रशब्देन सार्थस्य निषिद्धत्वात् । माध्वीकस्य च मद्यप्रहणेनोत्तरत्र प्रतिषेधात् ।

अन्ये तु साध्वीकस्यैवाप्राप्तमद्यावस्थस्य प्रतिषेधार्थे मधुशब्दं वर्णयन्ति।

तदयुक्तम् । नायं निष्पोडितमृद्वीकारसवचनः । किं तर्हि ? मद्यरूपतयेव वर्तते । डमी मध्वासवचीवाविति प्रयोगदर्शनात्, चीवतामद्यकृतैव ।

गुड्स रसत्वप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थप्रहृण्यम् । ग्रन्ये तु खण्डमस्यण्डिकादीनामनुज्ञानार्थे न्याचन्तते ॥ ८८ ॥

> त्रारण्यांश्च पर्यन्सवन्दिं ष्ट्रिणश्च वर्यास च ॥ म नीतीं च तासां च सर्वा रचेकराफांस्तथा ॥ ८९॥

स्रारगरपशुशन्दो गुडलवर्णनैव न्याख्याते। यान्यपश्चनुज्ञानार्थम्। यान्या स्राप पश्चे हिंसायां संयोग इति निषद्धार्थः।

दंष्टिगाः श्वश्करादयः।

वयांसि पत्तिणः। एकशका अधाधतरगर्दभादयः। 'बहुनि'ति तथाशब्दस्थाने पठन्ति। एकस्य विक्रये तथा न दोषः॥ ८८॥

कामग्रत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवतः॥ विक्रीणीत तिलान् गुद्धान्धमर्थिमचिरस्थितान्॥ ९०॥

''कृतामं च तिलैः सह" इति प्रतिषिद्धानां तिलानां खरूपप्रयोजनविशेषाश्रयः प्रतिप्रसवः।

शुद्धानिवरिस्थितानिति च सरूपविशेषः । धर्मार्थमिति प्रयोजनविशेषः । शुद्धा बोह्यदिभिरभित्राः । कृशराद्यथे भित्राणां विक्रयासंभवः ।

आचिरस्थिताः। प्रशिद्धिं लाभमनपेच्य खल्पं मूल्यमद्य कालान्तरे चागामिनि बहुमूल्यं लभेयेत्येवं न प्रतीचितव्यम्। ग्रथवा शुद्धा ग्रक्टणाः। कृष्णतिलानां प्रतिषेधः। ग्राचिरस्थितानिति वेयमर्थ। चिरस्थितं हि कृष्णं भवति । कृष्णा उत्पाद्य क्रीत्वा न विक्रेयाः।

स्वर्य कुष्या कृषीवल इति प्राथकोऽनुवाहे।, न विवित्ततानि पदानि। प्रतिमहाद्यजितानामप्यप्रतिषेधः।

धर्मप्रयोजने यत्र तिलान विक्रीगते। इह च रूपकैर्गावा दिन्गाद्य स्वाध्यायाप्ति-होत्राद्य कीयन्ते। ब्रीह्यादया वा दर्शपूर्णमासाद्य स 'धर्माथी विक्रयः'। यस्य वा तिला एव दानादिधर्मायोपयुज्यन्ते, भेषजतैलोपयोगे वा क्रेतुः, सोऽप्येवमेव ॥ ६०॥

भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यद्रन्यत्कुरुते तिले: ॥ कृमिभूतः श्वविष्ठायां पितृभिः सह मज्जति ॥ ९१॥

प्रकृततिल विशेष व्यतिरेके ण तिल विकय प्रतिषेधे विशेषे। ऽयमधेवादः।

'नज चोक्तं प्रतिषेधानां देषसूचनं फलतयेव संबध्यते। तत्वं भाजनाभ्य इना-द्वानाद्यदन्यत्वु हते तिलेः। कृभिसूत इरायमध्वाद" इति।

उच्यते। श्रसंभिवनः फलस्य शास्त्रान्तरेण विरुद्धस्य च श्रवणादेवमुच्यते। तथा पितृभाः सहेत्युच्यते, न च तैः किंचिदपराद्धम् । सुक्रु हुष्कृतयोः फलं हि कर्तृगामि । न च पितृणां कर्यचिदपि कर्तृत्वमित्येतत्प्रागुक्तमेव । किंच "सद्यः पतित मांसेन" इति पतितत्ववचनं परेषां न पातित्यमिति नियमात्। तस्मादस्ति किचिदनिष्टमित्येतावन्मात्रं प्रतिषेधेन संबध्यते। यथाश्रुतमेव न युक्तम् । भेजनादिकिया यत्र तद्व्यतिरेकेण यद्वन्यद्विक्रयस्नानादि तत्र तिलेयः कुरुते स क्रमित्वं प्राप्नोति यथोक्तेन देषेण संयुष्यते ॥ ६१ ॥

सद्यः पतित मांसेन ताक्षया त्वरोन च ॥ ज्यहेण रहो भवति ब्राह्मणः कीरविक्रयात् ॥ ९२ ॥

उक्तार्थः ॥ ६२ ॥

इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ॥ ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥ ९३॥

कामत इतियचनादनापदित्यनुमीयते।

गुरुलघुत्वदर्शनं मांसादीनां प्रायश्चित्तविशेषार्थम् । गुरुणिगुरूणि लघुनिलघू-नीति वद्यामः ॥ ६३॥

> रसा रसेनि मातव्या न त्वेव त्तवणं रसेः॥ कृतानं च कृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः॥ ९४॥

रसाः पूर्वोक्तास्ते रसेनिमात्तव्याः । मधुररसं गुहादि दत्वाऽन्लादिरसमामल-क्यादि प्रहीतव्यम् । न केवलं स्वद्यां दत्वा रसान्तरमादेयम् ।

पाठान्तरं 'लवणं तिलैरिति'। ग्रस्मिन्पाठे तिलैरेव लवणस्य प्रतिषेधो न रसान्तरै:। कृतानं सक्त्वोदनाद्यन्तेन पायसापूपादिना निमात्व्यम्।

तिलास्तु धान्येन त्रोह्यादिना तत्साः। प्रस्थं दत्वा प्रस्थ एव प्रहीतव्यो नार्थापेत्तयाऽधिकं वाऽऽदेयम्।

'विनिमयो।' नाम विकय एव। क्रीणातिस्तु द्रव्यविनिमये पठ्यते।

न हि तद्युक्तम्, "विक्रये प्रकृतिविनिमयमस्त्विति" गौतमा भेदं दर्शयति। एवं तर्हि प्रसिद्धेन रूपकादिना द्रव्यापेशां 'विक्रयः'। तद्दन्यद्रव्यपरिवृत्तौ 'विनि-मयः'॥ २४॥

> जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः ॥ न त्वेव ज्यायसीं वृत्तिमिमन्येत कहि चित् ॥ ९५॥

स्तेन सर्वेणापि। प्रतिषिद्धपण्यप्रतिप्रसमे। यं राजन्यस्य। न किचित्तस्याविक्रेयं वैश्यवत्। किंतु सत्यपि स्ववृत्तित्यागे न ज्यायसीं ब्राह्मणवृत्तिं कदाचिद्ध्यभि-सन्येत। इसां करोमीति चेतसि न कुर्यात्।

प्रतिकूलं देव**मनयः।** एतदापदुपलचणार्थम्। गृतः प्राप्तः। त्रापद्रत इति यावत्। ६५।

> ये। छोभाद्धमा जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभः॥ तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिपमेव प्रवासयेत्॥ ९६॥

या जात्याऽधमा निकृष्टः चित्रयादिः । सत्यपि प्रकृतस्वे राजन्यस्य, सर्वेषामयं नाह्यणवृत्तिप्रातषेध एवमेवायं स्रोकः ।

. उत्कृष्टे। निरपेचो बाह्यण एव। कर्माभ्ययनादिभिजीवति। इण्ड्योऽयं सर्वस्वप्रहणप्रवासनैः॥ ६६॥

> वरं स्वधमों विगुणः परधमित्स्वधिष्ठितात्।। परधरेण जीवन्हि सद्यः पतित जातितः॥ ९७॥

पूर्वस्य विधेर्तिन्दार्थवादे। त्यस्य विहितो धर्मि जात्याश्रये**ण विगुणो।** ऽप्यपरिपूर्णाङ्गोऽपि युक्तोऽनुष्टानुस्। न परधर्मः सर्वाङ्गसंपूर्णोऽपि। पत्र निन्दार्थवादः **परधर्मेगोति।।** ६७॥ वैश्योऽजीवन्स्वधर्मेण शृद्रवृत्त्याऽपि वर्तयेत् ॥ अनाचरनकार्याणि निवर्तत च शक्तिमान् ॥ ९८॥

स्वधर्मेगाजीवते। वैश्यस्य श्रृष्ट्रश्चिरनुज्ञायते। पाद्यावनादिशुश्रूषया। श्रनाचरन्नकार्यागि। उच्छिष्टापमार्जनार्यंकार्यम्', तत्परिकृतेव्यम्। श्राक्तिमान्निवर्ततिति सर्वशेषः।

अत्र केनचिदुक्तम्। सामर्थात् ब्राह्मणचित्रययोर्प्येतदितिदिश्यते। तत्रापरेण संदिह्मते। कथं श्रूद्रवृत्तिं ब्राह्मणः कुर्यात्। एवं हि श्रूयते— ''उत्कृष्टं चापकृष्टं च विद्येते कर्मणो तयोः। मध्यमे कर्मणो हित्वा सर्वसाधारणे हि ते''।। इति तद्युक्तम्। न त्वस्यायमर्थी ब्राह्मणस्य श्रूद्रवृत्तिरनुज्ञायते सामर्थादिति, किं तर्हि ? निवर्तेत च शक्तिमानिति यदस्माभिरुक्तं सर्वशेष इति ।। ६८।।

> अशक्तुवंस्तु ग्रुश्रूषां ग्रूद्रः कर्तुं द्विनन्मनाम् ॥ पुत्रदारात्ययं पाप्तो नीवेत्कारुककर्मभिः ॥ ९९ ॥

कारकाः शिल्पनः। सदतन्तुवायादयः। तेषां कर्माणि पाकवयनादीनि प्रसिद्धानि। तेर्जीवेत्। पुचदारात्ययस्तद्भरणासमर्थता।

एतेन धनतन्त्रभंगेन तस्यापदि विवाहादिकर्मणामेषां विधानानिकृष्टताऽनुमीयते ॥ ६६॥

यैः कर्मभिः मचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ॥ तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥ १००॥

मचितिरनुष्ठितैः। शुश्रृष्यन्ते सेव्यन्ते । तदुपयोगीनि यानि कर्माणि शिल्पानि । यद्यपि शिल्पमपि कारुकर्मेव, तथापीह भेदेनोपादानात्त्विक्षित्रमृत्यः कार्यस्तेषां कर्माणि तत्त्वणवर्धनादीनि ।

शिल्पानि पत्रच्छेदरूपकर्माण्यालेख्यानि ॥ १०० ॥

वेश्यष्टित्तमनातिष्ठन्त्राद्धणः स्वै पथि स्थितः ॥ अष्टित्तिकितः सीदिनिमं धर्मः समाचरेत् ॥ १०१॥

स्रनातिष्ठ दिच्छया।

एतदुक्तं भवति । जत्रवृत्त्यसंभवे यदि वा वैश्यवृत्तिमाचरेदसत्प्रतिप्रहं वा । तुल्ये एते वृत्तो । ग्रमत्प्रतिप्रहात्चत्रवृत्तिः श्रेयसी ।

त्रथवाऽनातिष्ठन् वैश्यवृत्तिमसंभवे। ततश्चासत्प्रतिप्रहो वैश्यवृत्तेर्हीनतरः। स्वे पथि स्थित इति बुवन्नापद्वृत्तोनां समुचयोऽस्तीति ज्ञापयति। अवृत्या किंतः। सीद्यनसादं प्राप्तनम् ॥ १०१॥

> सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्वाह्मग्रस्त्वनयं गतः ॥ पवित्रं दुष्यतीत्येतद्वर्मतो नेपपद्यते ॥ १०२ ॥

सर्वत इति प्रतिप्राद्यजातिगुणानामपेत्रा न करीव्या।

अत्रापि हीनहीनतरहीनतमेषु क्रमेण पूर्वपूर्वाभावे उत्तरे। तरप्राप्तिरस्त्येव । यथा त्तत्रवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिः ।

पविचं गङ्गास्रोतस्तदमेध्यसंसर्गे न दुष्यति। ''नदी वेगेन शुध्यति" इत्युक्तम्। एवं त्राह्ययोऽपीति ॥ १०२॥

नाध्यापनाद्याजनाद्वा गहिताद्वा मित्रमहात्।। देाषो भवति विभाणां ज्वलनां सुसमा हि ते।। १०३॥

पूर्वेणासत्प्रतिमह उक्तः। भ्रमेन याजनाध्यापने अनुज्ञायेते।
गिहितादिति सिंहावलोकितवत्पूर्वाभ्यामप्यभिसंबध्यते।
यथाभिरापश्च सर्वत्र शुद्धा एवं ब्राह्मणा अपोति प्रशंसा।

कोविदाहुः। ग्रसत्प्रतिग्रह्वदसद्याजनाध्यापने ग्रप्यनुज्ञायेते। यद्यभविष्यतां, तदा पूर्वश्लोक एव प्रतिग्रह्वदपिष्ठष्यताम्। इह तु विधिप्रत्ययाभावाद्द्रोषो भवति विप्राणामिति। वर्तमानप्रत्ययेन सिद्धन्यपदेशादर्थवादताप्रतीतेः। किंच प्रतिवचनं तावदर्थवादः पूर्वेण सिद्धत्वात्तदेकवाक्यत्वापत्तेर्याजनाध्यापने ग्रप्येवं भवितुमर्हतः।

वयं तु नूमोऽसंभवेऽसत्प्रतिप्रहस्य तत्रापि वृत्तिर्युक्ता। यतः प्रवृत्तिः स्मर्यते। 'यथाकर्याचत्स ग्रात्मानमुद्धरेदन्यत्र प्रत्यवायेभ्यः'। कर्मार्थस्त्वापद्धर्मपाठः॥ १०३॥

जीवितात्ययमापनो योऽनमित्त ततस्ततः ॥ श्राकाशिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥ १०४॥

पूर्वेशासत्प्रतिप्रह उक्तः। अनेन परिप्रहदुष्टमन्नमभ्यनुज्ञायते।
ततस्तत इति जातिकमीनपेचमन्नस्वामिनमाह।
शेषाऽर्थवादः॥ १०४॥

अनीगर्तः सुतं हन्तुस्पासपंदनुष्ठभितः ॥ न चालिप्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥ १०५॥ अजीगती नाम ऋषिः। स ज्ञत्परिपीडितः पुत्रं सुतं शुनःशेपनामानं हंतुसुपासर्पत् प्रचक्रमे। न चासी क्रव्याद इति युज्यते। शीनःशेपमाख्यानं वह्युचि
सुप्रसिद्धम्। नात्र विस्तर ग्रागमस्योपयुज्यते। परमार्थस्तु परकृतिरूपोर्थ (वादः।

एवं सर्व एते द्रष्टच्याः ॥ १०५ ॥

श्वमांसिम्छनात्तीं उचुं धमाधमीनिवस्याः ॥ प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवां न लिसवान् ॥ १०६॥

एवं वासदेवी नाम ऋषिः। स झार्नः द्या स्वसांत्रमणुं भन्नियु-मैच्छत्॥ १०६॥

> भरहानः शुधा 'स्तु सपुत्रो विनने वने ॥ बहीगाः मतिनग्राह दृधोस्तक्ष्णा महातपाः ॥ १००॥

वृधी नामतत्ता अप्रतिमाद्यः। तते। बह्नीर्या भरद्वाजी नाम ऋषिः प्रति-

धुधार्तश्राचुमभ्यागाद्विश्वाभित्रः श्वजाघनीम् ॥ चण्डालहस्ताद्दाय धर्माधर्मविचक्षणः॥ १०८॥

विश्वासिनी नाम महासुनिः प्रसितः। स करिमश्चिदवसरे सुधादुः खेन श्वजा-घनीं चण्डालहस्तादादायानुमभ्यागत ग्राभिसुख्येनाध्यवसितः।

न केवलं परिदुष्टेऽन्ने दोषोऽस्ति यावत्स्वभावदुष्टेऽपीति श्वजावनीप्रह्णम् । सर्वदेष-दुष्टमप्यापदि भत्तिव्यमिति स्होकतात्पर्यार्थः ॥ १०८॥

> मतिग्रहाद्याजनाद्धा तथेवाध्यापनाद्पि॥ मतिग्रहः मत्यवरः मेत्य विसस्य गहितः॥ १०९॥

त्रापदीषद्गर्हितयोर्घाजनाध्यापनयोः संभवे न गर्हितप्रतिमहे वर्तितव्यमिति श्लोकार्थः॥ १०६॥

याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कुतात्मनाम् ॥ मितग्रहस्तु क्रियते श्द्राद्ण्यं टाजन्मनः ॥ ११०॥

अत्रैव हेतुरूपोऽर्थवादः। प्रवृत्तिरेवेहशो लोकस्य यदनुपनीता नाधीयते न च यजन्ते। अतः सुष्ट्वार्त्तोऽपि न शूद्रं याजियव्यत्यध्यापियव्यति वा। दानं तु सार्वविधिकं प्रसिद्धम्। शूद्रादिप प्रतिग्रहः कर्तु प्राप्नोत्यतः स प्रत्यवरः॥ ११०॥ जपहोमेरपैत्येना याजनाध्यापनैः कृतम् ॥ प्रतिग्रहनिपितं तु लागेन तपनेन च ॥ १११॥

जपेन होसेन चेनः पापसपैति विनश्यति। तेन न चितः।

प्रतिग्रहाद्यदेनस्तर्यागेन तस्य प्रतिग्रहस्य, तपसा, वद्यमार्योन 'मासं गोष्ठे पयः पीत्वाः' इत्यादि ॥ १११ ॥

> शिलोञ्छमप्याद्दीत विमोऽजीवन्यतस्ततः ॥ मतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्तते।ऽप्युञ्छः मशस्यते ॥ ११२॥

ग्रस्याप्यनुवादे। ऽर्थवादमेवाह ।

महदेतद्दन्याय्यं यत्परद्रव्ययह्णम् । तत्र कदाचिदश्रूयमाणस्य प्रह्णोऽपीदं भवदुष्यते।ऽप्येतावता प्रशस्यत्वम् । अत्र शिलःप्रतिप्रहसमानजातीयः । स एवायं
प्रकर्षप्रत्ययहेतुर्भवति । प्रतिग्रहाचिछ्लः ग्रेयानिति । यते। निकृष्टमपेद्योत्कृष्टत्विनिमित्तं प्रकर्षमनुभवति । न हि भवति चण्डालाद्बाह्णणः श्रेयान् । अतः शिलोव्छयोरिष प्रह्णोऽनस्वप्रहणम् । तथापि शिलोव्छं श्रेयः । यद्यपि शिलोव्छवृत्तिरत्यन्तेत्कृष्टोक्ता तथाप्यस्ति प्रतिप्रहेण किचित्साम्यम् । यतस्तत्राधिदेवतानिष्ठितभृत्यागतं
क्रियावैकल्यम् । श्रसत्प्रतिप्रहेऽप्यात्मिन प्रह चपपन्नो न कुप्यतीत्वयमिति । तत्रेतरसंनिद्वितद्रव्यस्याऽऽत्मिनिग्रहः । अतः शिलोव्छवृत्तिरिष न निरवद्या । तते। युक्तं
प्रतिग्रहाचिछलः श्रेयानित्यादि ॥ ११२ ॥

सीदद्धिः कुष्यमिच्छद्धिर्यनं वा गृथिवीपतिः॥ याच्यः स्यात्स्नातकेविभेरदित्संस्त्यागमहति॥ ११३॥

अत्र त्रीणि निमित्तानि राजप्रतिमहे उच्यन्ते। सीद्दुः कुदुंवावसादं प्राप्तैरापदीत्यर्थः।

कुप्यमिच्छद्भिः। कुण्डलकटकाद्युष्णीषासनादि काचनादि।

अन्यद्वा धनं गोहिरण्यादि यज्ञोपयोग्यन्यद् वा । विद्रौः पृथिवीपतियाच्या देशेशरोऽभ्यशेयितव्यः।

ग्रत्र यदुक्तं 'न राज्ञः प्रतिगृह्णोयात्' इति स दुष्टराजविषयः प्रतिषेधो द्रष्टव्यः। तथा चोक्तं 'लुब्धस्योच्छास्त्रवर्तन'' इति।

स्मित्सन् याचितः सन् दातुं यो नेच्छति । सः त्यागमहिति । तस्य विषये न वस्तव्यम् । अथवा त्यागो हानिः । अन्यस्य चानिर्देशाद्धर्महानि प्राप्नोति ॥ ११३ ॥ अ तं च कृतात्क्षेत्राद्गोरजाविकमेव च ॥ हिरण्टां धान्यमनं च पूर्वं पूर्वमदे।पवत् ॥ ११४॥

ख्रकृतमरूष्टं चेत्रं प्रशस्यम्। ख्रजाविकं च भवति। परस्परविशेष उक्तार्थः क्लोको गम्यते॥ ११४॥

सप्त वित्तागमा धम्या द्यो छाभः क्रया जयः॥ मयोगः कर्मयोगश्च सत्मतिग्रह एव च॥ ११५॥

दायाऽन्वयागतं धनम्।

लाभी निष्यादेः। पित्राद्यजिताद्वा बन्धात्संविभागः। यद्यपि तित्रत्रादिक्रमायातं तथापि न तद्दायशब्देन शक्यमभिधातुं, बहुसाधारण्यात्। तथा च 'निबन्धे। द्रव्यमिति' (याज्ञ०२।१२१) स्मृत्यन्तरे पठितम्। अथवा मित्राच्छ्वधुरगृहाद्वा यह्नब्धं श्रीत्या स 'लाभः'।

क्रायः प्रसिद्धः।

जयः संपामे।

मयागकमयागा कुसादक्षवाणिज्यानि।

श्रतश्च वर्णभेदेनैतेषां धर्म्यत्वम् । तत्राद्याख्यः सर्वसाधारणाः । 'जयः' चित्र-यस्य । 'प्रयोगकर्मयोगी' वैश्यस्य । 'सत्प्रतिप्रहो' त्राह्यग्रस्य विशेषः । सर्ववर्णे ५ प्राग्दर्शनन्याया विभागः ।

केचित्कये विवदन्ते।

तम युक्तम् । सर्वव्यवहारे।च्छेदप्रसङ्गत् ।

जयं यानवन्धेनापि केचिदिच्छन्ति सर्वविषयम्।

तथा परे प्रयोगमन्यापारमाहः। तथा हि प्रयोगो दृश्यते 'ज्ञानपूर्वप्रयोग' इति। तत्र शब्दस्य प्रयोग इति गन्यते।

तथा 'कर्मयोगः' कर्मप्रचारः ॥ ११५ ॥

विद्या शिल्पं सृतिः सेवा गोरक्ष्यः विपिषाः कृषिः ॥ धृतिभैक्षं कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥ ११६॥

सर्वपुरुषागामापदि वृत्तिरियमनुज्ञायते।

तत्र विद्या वेदविद्यान्यतिरेकेण वैद्यक्तकंभूतविषासनविद्या सर्वेषां जीवनार्था न दुष्यति। शिल्पं व्याख्यातम्। भृतिः प्रेष्यंकत्वम्। ° सेवा परवृत्तात्तवस्।

धृतिः संतोषः। दृष्टान्तार्थं चैतत्।

ष्यता यथाविहितहत्त्यभावेनैते जोवने।पायाः संकीर्यन्ते । पुरुषमात्रविषयत्वात् ।।११६।।

त्राह्मणः क्षत्रिया वाडिप दृद्धिं नेव स्योजयेत्।। कामं तु खळु धर्मार्थं द्द्यात्पापीयसेऽल्पिकाम् ॥ ११७॥

धर्मार्थमिति पूर्वेक्तिवाऽऽपत्तिवृत्तिर्वेदितव्या।

पापीयस इति वचनाद्धार्भिकादलपाऽपि न महीतव्या। यदुक्तं 'मध्यापनतुल्यानि कृषिवाणिज्यकुसीदानि' तदापद्गतेन ॥ ११७॥

> चतुर्थमाददाने।ऽपि क्षत्रियो भागमापदि ॥ मना रक्षन्परं शक्त्या कित्विषात्मतिग्रुच्यते ॥ ११८॥

राज्ञः चोणकोशस्य षड्भागभहणापवादश्चतुर्धभागोऽभ्यनुज्ञायते। परिशिष्टोऽर्थवादः।

परमिति कियाविशेषग्रं परया रचयेत्यर्थः ॥ ११८॥

स्वधमों विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः॥ शस्त्रेण वेश्याद् रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्धिस्॥ ११९॥

विजयशब्देन विजयफलं युक्तं स्वधर्मतया विधीयते।

तथा चाहवे न स्यात्पराङ्मुखः। अये उपस्थिते पराङ्मुखे। युद्धे न स्यादित्यर्थः।

श्रनेन प्रकारेण प्रजा रिसित्वा विश्याह लिहिरियतव्यः। वैश्या महाधना भवन्ति। ततस्तथाहरणे नियुक्ताः छतापराधा न हन्यन्ते ॥ ११६॥

> धान्येऽष्टमं विशां गुलकं विशं काषापणावरम् ॥ कमीपकरणाः शुद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥ १२०॥

धान्यव्यवहारिणां लाभादष्टमां भागा श्रहीतव्यः। विट्शब्दः प्रजावचनः। हिरण्य-व्यवहारिणां विंशतितमः। श्र्द्राः कभीपकरणाः कर्म उपकरणमुपकारा येषाम्। न ते किचिहापियतव्याः। एवं शिल्पिनः कारवस्तदेवमुक्तं प्राक् 'शिल्पिना मासिमासि' इत्यादि।

भ्रधिकभागमह्यार्थोऽयं श्लोकः ॥ १२०॥

शृद्रस्तु दृत्तिमाकांक्षन्कत्रमाराधयेदिति ॥ धनिनं वाऽप्युपाराध्य वैश्यं शृद्धो जिजीविषेत् ॥ १२१ ॥

शूद्रस्तु वृत्तिमाकां हो तदा सत्रमाराध्येत्। वृत्तिमहणाजीविकार्थमेव चत्रा-राधनम्, न धर्मार्थम्। ब्राह्मणाराधनं तूमयार्थमपोत्युक्तं भवति। एवं धनिनं वैश्यमाराध्य जीवेत् ॥ १२१॥

> स्वर्गार्थमुगार्थं वा विमानाराधयेत्तु सः ॥ जातब्राह्मणशब्दस्य सा हास्य कृतकृत्यता ॥ १२२॥

आराधयेदित्युक्तं भवति। तदाह।

जातज्ञाह्मणाश्वद्स्य 'जाह्मणोऽयमिति' यदाऽस्य एष शब्दो भवति, तदास्रो कृतकृत्यः कृतार्थो वेदितव्यः।

श्रयवा जातत्राह्यणव्यपदेशस्येति व्याख्येयम्। त्राह्यणाश्रिते। प्रविधानि यदाऽस्य व्यपदेशो जायते ॥ १२२ ॥

> विभसेवेव श्द्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ॥ यदताऽन्यद्धि कुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥ १२३॥

न्नाह्मणशुशूषेन मुख्यः शुद्रस्य धर्मः।
तिता यद्न्यद्त्रतोपनासादि कुरुते तद्स्य निष्फलस्।
न तु दानपाकयज्ञादीनामस्य प्रतिषेधः, प्रस्त्विधानात्।
इतरप्रतिषेधा न्नाह्मणशुशूषास्तुत्यर्थः॥ १२३॥

मकल्पा तस्य तेहितिः स्वजुडुं वाद्यथाहतः ॥ शक्तिं चावेक्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥ १२४॥

द्विजातीनामयं धर्मः । तस्य वृत्तिः कल्पनीया ग्रुश्वमाणस्य । स्वकुटुं वादिति पुत्रवदमो पालनीयः ।

त्रात्मीयां शक्तिमवेष्ट्य। दाष्ट्यं च तस्य कार्येषु योगम्। भृत्यानां च पुत्रदाराणां तदीयानां परिश्रहं कियंताऽस्य भर्तव्या इत्येतदपेच्य सर्वेषां भरणं कर्तव्यम्।। १२४।।

> उच्छिष्टमनं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ॥ पुलाकाश्चेव धान्यानां जीर्णाश्चेव परिच्छदाः॥ १२५॥

उच्छिष्ट्रशब्दे। व्याख्यातार्थः। अतिष्यादिभुक्तशिष्टमाश्रिताय शूद्राय दातव्यम्। एवं वासांसि जीर्गानि धीतानि शुक्कानि। पुलाका असारधान्यानि। एवं परि-च्छदाः शय्यासनादयः॥ १२५॥

न शुद्रे पातकं किंचित्र च संस्कारमहित ॥ नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्मतिषेधनम् ॥ १२६॥

सर्वोऽयमनुवादश्लोकः।

यदस्याहत्यशृङ्गाहिकया न प्रतिषिद्धं, यथा हिंसास्तेयाद्यनाद्यत्वर्णिवशेषं सामान्य-शास्त्रप्रतिषिद्धं, न तद्वचितिक्रमादस्य पापमुत्पद्यते । श्रुतमेवास्य शब्देन यथा हिंसास्तेया-दिस्तत्रास्य भवत्येव देषः ।

न च संस्कारमुपनयनलचणमहित। तदुक्तं 'त्रयो वर्णा द्विजातयं' इति। एवं नास्याधिकारे। धर्मेऽस्ति स्नाने।पवासदेवतार्चनादे। नास्य नित्योऽधि-कारोऽस्ति। श्रकरणे न प्रत्यवैति।

न धर्मात्मितिषेधनम्। येषु स्नाने। विष्ठ नित्याधिकारा नास्त्यकरणे प्रत्यवायाभावे। विषेधा नास्ति तादृशेभ्यो धर्मेभ्यो न प्रतिषेधः। न चेदृशादस्य प्रति-षेधः। अतः शिष्टाप्रतिषिद्धत्वादभ्युदयकामस्य तद्नुष्टानं युज्यते। एवं ल्रागुनादिभन्न-णिनवृत्तिर्प्यभ्युदयायास्य वेदितव्या। सामान्यशास्त्रविद्वितं 'निवृत्तिस्तु मद्दाफलेति'। अतो न धर्मात्प्रतिषेधनमिति यत्रारम्भः ॥ १२६॥

धर्मेष्सवस्तु धर्मज्ञाः सतां धर्ममनुष्ठिताः ॥ मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्तुवन्ति च ॥ १२७॥

एतदेवाह । धर्ममाप्तुमिच्छन्ते। भ्युदयकामाः । सतां साधूनां धर्ममनुष्ठिताः समाश्रिताः । मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति । अतस्ते अनेकाहोपवासदेवतार्चनगुरुव्राह्मणन-सस्कारादि सतां वृत्तमाचरन्ते। न दुष्यन्ति । प्रशंसां फलं च प्राप्नुवन्ति ।

न पुनरेतन्मन्तव्यं ''यानि समन्त्रकाणि त्राह्मणादीनां कर्माणि दर्शवार्णमासादीनि तानि मन्त्रवर्जं शूद्रस्य न दुष्यन्तीति"। यतः समन्त्रेषूत्पन्नेषु मन्त्ररहितेनानुष्टानम-शाब्दं स्यात्। मन्त्रवर्जामत्येतस्य दर्शिता विषयः। तथा च भगवान् व्यासः—

'न चेह श्रूद्रः पततीति निश्चयो न चापि संस्कारमिहाहितीति। स्पृतिप्रयुक्तं तु न धर्ममश्तुते न चास्य धर्मे प्रतिषेधनं स्पृतम्'। इति

एतदिप यथाविहितानुवाद्येव । लग्छनसुरापानादेने पतित । संस्कारानहिताक्षेव । उक्तं चानुपनीतत्वाच्छुतिविहितधर्माभावे स्मृतिविषये सामान्यविहिता धर्मा यथोक्तप्रका- रास्ते नास्य प्रतिषिध्यन्ते । तथा च स्मृत्यंतरं—''पाकयज्ञैः स्वयं यजेत, अनुज्ञाते। ऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति" (गीतम १०। ६४-६५)।

ये पुनराहु:—''श्रावसध्याधानपार्वणवैश्वदेवात्रपाक्षयज्ञादिषु शूद्राणां पाक्तिनो-ऽधिकारः" तेषामिमप्रायं न विद्यः । श्रावसध्याधानं तावद्गृद्धकारैरान्नातं त्रैविणिको-देशेनैव । मन्वादिभिश्च नैवमान्नातम् । तथा केवलं ''वैवाहिकाग्रो कुर्वीत गृद्धां कर्मेति" (३।६७) तत्र नैवान्नातम् । कुतः शूद्रस्याधानम् । ध्रथ पाक्रयज्ञविधाना-दग्न्याधानाचेपस्तद्दिप न, लोकिकाग्रो वैश्वदेवो भविष्यति । यावद्वचनं वाचिनकं नान्यदाचेष्तुमलम् । विवाहान्नावित्यत्रैव प्रदर्शितम् । पार्वणशब्देन च यद्यामावास्यं श्राद्धमुच्यते तद्भयनुजानीमः, ग्रष्टकापार्वणश्राद्धवैश्वदेवानां विह्नित्वात् । श्रथ दर्श-पौर्णमासा, तदपाकृतम् ॥ १२७॥

> यथा यथा हि सद्द्यमातिष्ठत्यनस्यकः॥ तथा तथेमं चागुं च छोकं प्रामोत्यनिन्द्तः॥ १२८॥

वकार्थः श्लोकः ॥ १२८॥

शक्तेनापि हि शुद्रेश न कार्यो धनसंचयः ॥ शुद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाधते ॥ १२९ ॥

यक्तेनापि कृष्यादिकर्मणा धनसंचयः शूद्रेण न कर्तव्यः।

तत्र हेतुस्वरूपमर्थवादमाह। शूद्री धर्म बहासाद्य स्वीकृत्य ब्राह्यणानेव

''का प्रनर्वाह्ययानां वाधाः'।

महाधनत्वादत्यर्थं त्राह्मणान्त्रतित्राह्येत्। शूद्रप्रतिप्रहरच तेषां प्रतिषिद्धः। तत्र निमित्तभावमापद्यमाना दुष्येत्।

एतच न विहितं कुर्वतः कर्मदे। पाराङ्का । तस्माद्वाह्यणात्र परिचरेदित्यंचैव 'वाघा' ॥ १२६॥

एते चतुर्णां वर्णानामापद्धमाः मकीतिताः ॥ यान्सम्यगतुतिष्ठता व्रजन्ति परमां गतिम् ॥ १३०॥

सम्यगापद्धमिन्छि। नाप्यमा गितः प्राप्यते। शरीररच्याद्विहितातिक्रमा न भवतीति, युक्ता शुभफलप्राप्तिः। नापद्रतेनास्तप्रतिष्रहादै। विचिकित्सितन्यमिति शास्त्र-न्यायानुवादः ॥ १३०॥

मेधातिथिभाष्यसमलङ्कता। [दशमः ग्रध्यायः]

एष धर्मविधिः कृत्सरचातुर्वण्यस्य कीतितः॥ अतः परं मबक्षामि मायश्चित्तविधिं शुभम् ॥ १३१ ॥ इति मानवे धर्मशास्त्रे सुग्रमोक्तायां चंहितायां दशकाउध्यायः ॥ १०॥ पाठादेव सिद्धार्थोऽयमिति ॥ १३१ ॥

इति श्रीमहवीरस्वामिस्नुमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये दशमे। ऽध्यायः ॥

अथ एकादशाऽध्यायः ११।

सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्यां सार्ववेदसम्।।
गुर्वर्थं पितृमात्रथं स्वाध्यायाथ्यु पतापिनः॥१॥
न वे तान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मभिक्षुकान्॥
निःस्वेभ्या देयमेतेभ्या दानं विद्याविशेषतः॥२॥

श्लोकद्वयेन च वाक्यार्थसमाप्तिः। ग्रनेकिविशेषणिविशिष्टो दानार्थी विधीयते। सान्ता निकादिभ्यो धर्मार्थं भित्त्यमाणेभ्ये। निःस्वेभ्यो विद्याविशेषण दात्व्यमिति। संप्रति संप्रदानिशेषण्यत्वे धर्मभित्तुकशब्दस्याधिकारसंपादनमपि प्रतीयते। एवं नैवं विशिष्टाया- रचैव निमित्तमिति नैमित्तिको दानाधिकारश्चे। च्यते।

संतानं प्रजा प्रयोजनमस्येति सान्तानिका विवाहार्थी भण्यते। तत्र हि धनसुप-युज्यते। भवति च पारंपर्येण संतानप्रयोजनः। धर्मप्रहणात् 'कामतस्तु प्रवृत्तानाम्' इति द्वितीयादिविवाहप्रवृत्तो न नियमता देयमिति।

एवं यस्यसाणी नित्ययज्ञामिष्टोमाद्यर्थं वृत्तिवचनं यः करोति स वेदितव्यः। स्रध्वगः चीणपष्टयोदनः।

सार्ववेदसे। विश्वजिति सर्वस्वं दिच्यात्वेन दत्तवाम तु प्रायश्चित्ताद्यर्थम्।

स्वाध्यायार्थी। यद्यपि नहाचारियो। ऽध्ययनं विहितं भिचाभोजनं च तथापि वक्षार्थोपयोगि धनं दातव्यम्। त्रथवा गृहीतवेदस्य तदर्थजिज्ञासा भैचभुजोऽपि।

उपतापी रागी।

स्नातकमहणं प्रशंसाधम्।

युर्वर्थं स्वाध्यायार्थत्वं प्रायः स्नातकविषये विद्यते । ब्रह्मचारियो गुर्वर्थं कर्तव्यिमिति विहितम् ।

निःस्वेष्यो निर्धनेष्यः। विद्याविशेषते। बहुविद्याय बहु स्वल्पविद्यायाल्पभिति। 'नतु च सर्वमेवेद्मप्रकृतं प्रक्रियते। एवं हि प्रतिज्ञातम्, 'ग्रतः परं प्रवच्यामि प्रायिश्चत्तविधं शुभम्' इति"।

नेव देवः। त्राश्रमधर्मत्वादस्य प्रकरणस्य। प्रायश्चित्तानामतुल्यरूपतया सहैा-पदेशस्तत्र प्रायश्चित्तनिमित्तत्वाद्सार्थस्य प्रथममभिधानम्।

दानं देयभित्युक्तम्। दानशब्दश्च कर्मसाधनः। किं तद्यमित्यपेत्रायामुत्तर-स्रोकः॥ १—२॥

एतेम्या हि दिनाग्रयेभ्या देयमनं सदिक्षणम्।। इतरेभ्या बहिवंदिकतान्नं देयग्रच्यते ॥ ३॥

'दिच्याशब्दे।' यद्यपि कर्मकरसंयुक्ते संत्यागे वर्तते, तथापि गोभूमिहिरण्यादिभाज-नादन्यदेयं द्रव्यमुच्यते। तथा हि लौकिकी प्रेसिद्धिरिति।

इतरेभ्य एतद्वरातिरिक्ता ये भित्तुकास्तेभ्यः। कृतार्ज्ञं सिद्धमन्नं भोजनार्थं दातव्यम्। बहिर्दे दि यज्ञादन्यत्रातिथिभ्या दानं गृहस्थधर्मेषु यदेवत्तदेवान् इते ॥ ३॥

> सर्वरतानि राजा तु यथाईं मतिपाद्येत्॥ ब्राह्मणान्वेद्विद्वो यज्ञार्थं चेव दक्षिणाम्॥ ४॥

सर्ववणीनां स्वरादिफलाय पुरुषार्थीपयोगि दानं विहितम्। श्रयं तु राज्ञों नियमार्थ-सुपदेशः।

अपराः वहुधनेन राज्ञा सर्वरत्नानि मणिमुक्तादीनि । यथाई विद्याकर्मानुरूपेण व्राह्मणेन्यो दातव्यानि । यज्ञार्थं च दक्षिणा । काम्यकर्मसिद्धयेऽपीति पुनरूपदेशः । प्रतिपादयेत्स्वीकारयेत् प्राह्मयेदिति यावत् ॥ ४ ॥

कृतदारोऽपरान्दारान्भिक्षत्वा योऽधिगच्छति।। रतिमात्रं फर्शं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः॥ ५॥

कामते। द्वितीयादिविवाहप्रवृत्ती भित्तमाणस्य निवेधोऽयम्। रतिसाचं फलिमित्यादिरथेवादे।, न यथाश्रुतमेव प्रतिपत्तव्यम्।

श्रन्थे तु व्याचचते। धर्मार्थे सान्तानिकाय दातव्यं न कामप्रवृत्तायेति। स एवायमर्थः पुनरन्यथोच्यते। सान्तानिकाय दातव्यं, ग्रयं तु रतिकामो, न सान्ता-निक इत्यर्थः।

द्रव्यदातु हैं सा संततिन तस्येति।। ५॥

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यद्यत्ये ॥ अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमहित ॥ ६॥

त्रीणि वर्षाणे यस्य पर्यापं भूत्यभरणाय धनं तत् ज्ञेवार्षिकं तते। **धिकं वा** यस्यास्ति स से मं पातुमहिता।

ननु च सोमे धनं परिक्रयार्थमुपयुज्यते 'तस्य द्वादशशतं दिचाग्रेति'। तत्र वृत्तिर्वर्ध-तेऽतश्च सोमे तत्र धनमुपयुज्यते। नोच्यते यस्य त्रैवार्षिकमिति।

नतु च वृत्तिधनमसित धने नित्यवदस्तीति विद्यमानधनेनापि तत्कर्तव्यमेवेष्यते। प्राशस्यकरदानशब्दो भक्तमात्रे यहि हिरण्यदानं सामक्यार्थमेवमादिनिवृत्तिः ॥ ६॥

> अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सामं पिवति द्विनः ॥ स पीतसामपूर्वोऽपि न तस्याभोति तस्पत्तम् ॥ ७॥

प्रतिषेधातिक्रमेणानधिकारिणः कुर्वतो न्यायसिद्धफलाभावोऽनेनानूदाते । फलपहणाच काम्यविषयता स्कुटतरा प्रतीयते ।

स पीतसास्वेऽिप। अनेन प्रथमयज्ञस्यावश्यकतेन्यतां दशयति। स पीतत्वाद्यथवादेऽयम्, न पुनरपीतसोमस्य प्रतिषेधः॥ ७॥

> शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ॥ मध्वापाते। विवास्वादः स भ्रमेभतिकपकः॥ ८॥

यः स्वजने। सृत्यामात्यमातृपितृपुत्रदाराहिः तिस्मन् दुःखजीविनि। यः पर-जने यशोर्थ ददाति तस्यासी विषास्वादः। स्नापाते सिन्नपाते मधुरः। यथा विषस्यास्वादः सिन्नपातमधुरो विपाकविरसी मरणफलत्वात्, एवं तादृशं दानम्। यद्यपि संप्रति यशः सुखं जनयत्यमुत्र प्रत्यवायोत्पत्त्या विषास्वादसमं संपद्यते। तदेवाद्य धर्मप्रतिरूपकाऽसी धर्मसदृशो न धर्मः, द्यक्तिरव रजतज्ञानस्य ॥ ८॥

> भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यीध्वदेहिकम्॥ तद्भवत्यमुखोदकं जीवतर्च मृतस्य च॥९॥

पूर्वस्य निन्दार्थवाहोऽयम्। भृत्या व्याख्याताः। उपरोधाः भक्तवस्त्रादिना यथोपयोगसाहरणम्। श्रीष्वदेहिकं परलेक प्रयोजनम्। स्रहुखादकं मुद्कः श्रागामीकालः, सो ऽस्य दानस्यामुखेदकं भवतीति प्रयोजनं सिद्धमेव ॥ ६॥

> यज्ञक्तातिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ॥ त्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ १०॥ यो वेश्यः स्याद्धहुपशुर्हीनक्रतुरसामपः॥ कुहुम्बात्तस्य तद्द्रव्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये॥ ११॥

ग्रज्ञाङ्गग्रहणात्र केवलं सर्वासां दिचणानामसंपत्ती हिरण्यानामिदमाहरणं विधीयते। ग्रिप च तिसम्प्रिप पश्चादे।। ग्र्याहरेदिति तत्स्वीकारात्पत्तिमात्रमुच्यते, नोपायित्रशेषः। ग्रत्रच याच्यया विनिमयेन चैथिंगीवापहर्तव्यम्।

''नतु च चौर्येग साम्यं नीत्पद्यत इत्युक्तम्"।

नेव देावः। इह स्वशब्देनेवेाक्तं 'हर्तव्यमिति'। एवं ह्याह---'कर्तव्यं द्दीनकर्मण' इति।

त्रयं चापहारः प्रागारब्धयागस्य सर्वाङ्गोपेतस्यैकाङ्गासंपत्तौ प्रारिष्यमानस्य वेति न विशेषहेतुरस्ति ।

ब्राह्मणस्य विशेषेगोतिवचनात्त्तित्रथवैश्ययोरप्यस्ति तदेकाङ्गश्रामस्मिनिने। ननु कः चित्रयो याचेदिति चित्रयस्य याच्या प्रतिषिद्धा।

ग्रत्यस्पितसुच्यते। ब्राह्मणस्यापि चौर्यं निषिद्धम्। तस्मात्तस्मित्रिमित्ते नास्य-र्जनापायनियमः।

धार्मिक सतीत्यनुवादे। उथम्। यो हि धर्मज्ञो राजा तस्मिन्निमत्ते चौर्य विहत-मिति। श्रन्यस्य तु निगृहोतत्वोत्कुतः प्रवृत्तिः।

बहुपशुग्रहणं धनमात्रोपलचणार्थम्।

हीनक्रतुः कर्म यागादन्यदिष दानादि न करोति। सत्यप्यसोमपे।

कुदुंबाद्गृहादित्यर्थः। गृहाद्धि चौर्य देषवत्तरमतस्तदनुज्ञायते।

न पुनरत्येवमेव नियमः। अन्यते। प्रत्खलादेः संपद्यते तत्कर्तव्यमेव। वस्यति च 'खलात्चेत्रादगाराद्वेति'।। १०-११॥

> त्राहरेत्त्रीणि वाडे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः।। न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिद्दस्ति परिग्रहः॥ १२॥

वैश्यासंभवे श्रद्धादप्याहतेव्यम्। चीणि वा द्वे वेत्यङ्गप्रकरणादङ्गाने वेदितव्यानि। अत्रार्थवादे। न हि शूद्रस्येति।

यद्यपि पूर्वमनेकोपायकृतमाहरणं विहितं तथापि भिचणमत्र नास्ति, 'न यज्ञार्थे धनं श्द्राद्वित्रो भिचेतेति'।

"नतु च स्मृत्यन्तरेऽविशोषेण श्र्इधनेन यागः प्रतिषिद्धः"। भस्योपदेशस्य सामर्थाच्छ्रद्रात्प्रतिगृह्णीतेति द्रष्टव्यम्।

अन्ये त्वाहुः। त्राह्मणेन स्वीकृतत्वान्नैव तच्छूद्रधनमिति। यस्तु प्रतिषेधः, स शूद्रस्य शान्तिकपौष्टिकादि येन धनेन करोति ऋत्विग्वत्तत्र द्रष्टव्यः। इह तु भूतपूर्व-गत्या शूद्रधनव्यपदेशोऽस्य स्यात् सांप्रतिकत्वाभावे च शास्त्राद् या चैवति चेत्ययमेव ॥१२॥

> योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्ञ इच सहस्रगुः ॥ तथारिप कुडुम्बाभ्यामाहरेदिविचार्यन् ॥ १३॥

नाह्मणचित्रयाभ्यामण्येवंविधाभ्यामाहर्तव्यसिति ऋोकार्थः। गागहणं तावत्परिमाणधनोपलचणार्थम्। श्रयचोऽसोमयाजी ॥ १३॥

> त्रादानित्याचादातुराहरेदमयच्छतः॥ तथा यशोऽस्य मथते धर्मश्चेव प्रवर्धते॥ १४॥

अयं सर्ववर्णविषयः रलोकः ।

स्रादाननित्या यः सर्वकालं कृषिप्रतिषहक्कसीदादिभिधनमर्जयति न च ददाति। तत उपायान्तराण्याश्रयणीयानि।

अदातुरित्ययागशीलस्यापि द्रष्टव्यम् ॥ १४॥

तथेव समये भक्ते भक्तानि षडनशता।। अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः॥ १५॥

श्रात्मकुदुम्बावसादेऽपि पूर्ववत्परादानं कर्तव्यम्। स्राप्त्वस्तानमह्णादेकदिनवृत्यर्थमेवानुजानाति नाधिकम्।

हीनकर्मण इति कर्मार्थम्।

स्मृत्यंतरे 'हीनादादेयमादी स्यात्तदलाभे समादि। स्रसंभवे त्वाददीत विशिष्टादिव धार्भिकात ॥

समसे भक्ते। ज्यहं येन न सुक्तं चतुर्थे ऽहिन प्रातभीजनार्थे परादाने प्रवर्तत। सायंप्रातर्भेजीतेत्यहन्यहीन भक्तद्वयं विहितम्॥ १५॥ खताः संत्रादगाराद्वा यता वाष्युपत्तभ्यते ॥ आख्यातव्यं तु तत्तस्मे पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १६॥

यता वापीति मारामादेरि ।

ग्राच्यातव्यं पुच्छत इत्येव। यदि पुच्छतीति वचनं न हठात्पुनः प्रेषणा-दिना प्रश्नमसी कार्यितव्यः।

ग्रथवा पुच्छते धनस्वामिने, यदि प्रच्छति राजेति। 'राजपुरं नीत्वैव' विषय-भेदो दर्शीयतव्यः। तथा च गैतिमः (ग्र०१८ सू०३०) 'ग्राचचीत राज्ञा पृष्ट' इति।

भक्तच्छेदे यज्ञप्रतिबन्धतः प्रकरणविशेषाडुभयत्रायं विधिर्द्धेयः ॥ १६ ॥

ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन।। दस्युनिष्ट्रिययोस्तु स्वमजीवन्हर्तुमहिति॥ १७॥

सिवियेगेति। चित्रयमहर्गं वैश्यश्ह्योरिप प्रदर्शनार्थम्। कदाचनेति महत्यामापदीत्यर्थः। दस्युनिष्क्रिययोशिह्यायोरेव। 'दस्यु'स्तस्करो 'निष्क्रय'स्त्वकर्मा (नाश्रमी।।१७॥

> योऽसाधुभ्योऽथमादाय साधुभ्यः संभयच्छति ॥ स कृत्वा प्रवमात्मानं संतारयति ताबुभा ॥ १८॥

स्वः समुद्रतरणः। उभा यस्यापहरति यस्मै च प्रयच्छति। शेषोऽर्थवादः॥१८॥

यद्धनं यज्ञशीलानां देवस्वं तिहिंदुचियाः ॥ अयज्वनां तु यहित्तमासुरस्वं तदुच्यते ॥ १९॥

श्रयमस्यार्थवाद एव । 'गुग्रवङ्गयो नापहृतेव्यं निर्गुग्रेभ्यस्तु न देाषः' ॥ १६॥

न तस्मिन्धारयेइण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः॥ क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा॥ २०॥

श्रस्मित्रिमित्ते चौरत्वेनानीतेभ्या राज्ञा दण्डा न कर्तव्यः। यतस्तस्यैव वालिश्या-न्मोर्ख्यात् सुधाऽवसीदति। सुधेत्यविवस्तितमुभयोः प्रकरणादर्थवादत्त्वाच ॥ २०॥

> तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्वकुडुम्बान्महीपतिः ॥ श्रुतशोले च विज्ञाय दृत्तिं धम्यां मकल्पयेत् ॥ २१॥

धम्या वृत्तिर्थया नित्यकर्माण्यपि संपद्यन्ते । चीणकोशेनापि महिषीराजपुत्रादि-किष्यताहायाद्विहिताच्च धनाच्च किंचिदवकृष्य दातव्यमिति । स्वकुदुम्बादित्यादिना महाधनस्यैव राज्ञोऽयं विधिः । 'सर्वरहानीति' वचनात् ।। २१ ।।

> कलपित्वाऽस्य द्वतिं च रक्षेदेनं समन्ततः ॥ राजा हि धर्मषड्भागं तस्मात्मासोति रक्षितात् ॥ २२॥

स्पष्टार्थोऽयं श्लोकः ॥ २२ ॥

न यज्ञार्थं धनं रह्मिद्धिमो थिक्षेत किहि चित्।। यजमानी हि भिक्षित्वा चण्डालः प्रेत्य जायते॥ २३॥

भिचणमत्र निष्ध्यते। त्रयाचितेषपन्नं तु न दुष्यति। तथा चेक्तं 'भ्रयाचितेष-पन्नान्नां द्रव्याणां यः प्रतिप्रहः। विशिष्टलोकशास्त्राभ्यां तं विद्यादप्रतिप्रहम्'॥ इति। यज्ञार्थोऽयं प्रतिषेधां न तु भृत्यभरणे।

केचित्पूर्वशेषमेव मन्यन्ते। भिच्छे देषदर्शनाडुपायान्तरेखोक्तमादानम् ॥ २३॥

यज्ञार्थमर्थं मिहित्वा ये। न सर्वं प्रयच्छति ॥ स याति भासतां विषः काकतां वा ज्ञतं समाः ॥ २४॥

भित्तितस्य यज्ञार्थपरिशेषितस्य कार्यान्तराय फलं काकताभासताप्राप्तिः ॥ २४ ॥

देवस्वं बाह्यएस्वं वा लोगेनोपहिनस्ति यः॥ स पापात्मा परे लोके युधोच्छिष्टेन जीवति॥ २५॥

यागशीलानां त्रयाणां वर्णानां यद्वितं तहेवस्वस्। त्राह्मणस्यापाशीलस्यापि यत्स्वं तह्वाह्मणस्वास्ति।

प्वमपि श्लोको गच्छत्येव। किंतु अर्थवादश्लोकोऽसी। 'यद् धनं यज्ञशोलानामिति', न चौर्यादिशब्दवच्छब्दार्थपरिभाषापरः। अतोऽन्यथा व्याख्यायते। देवानुदिश्य यागादिकियार्थं धनं यदुत्सृष्टं तद्व वस्वस्। मुख्यस्य स्वस्वामिसंबन्धस्य देवानामसंभवात्। न हि देवता इच्छया धनं नियुक्तते। न च परिपालनव्यापारस्तासां
दृश्यते। स्वं च लोके तादशमुच्यते। तस्माद्देवोद्देशेन यदुक्तं 'नेदं मम देवताया इदमिति'
तद्व वस्वस्। तच दर्शपूर्णमासादियागेष्वग्न्यादिदेवताभ्यश्चोदितम्। शिष्टसमाचारप्रसिद्धयो व गौर्णोपायदुर्गायागादिषु।

'न्ड चर्ड्यनादिप्रतिमासंबन्धि लोके देवस्वमुख्यते। लोकप्रसिद्धरच राज्दार्थः याक्षे महीतुं न्याय्यः"। स्यादेवं यदि देवस्वशब्दे। निर्भागः प्रसिद्धिमुपेयात् । देवानां स्वं देवस्विमत्यवय-वप्रसिद्ध्या समुदायार्थः प्रकृष्टः । न च वाक्यान्तरप्रकल्पना प्रमाणेनाप्यस्ति । मुख्यं चतुर्भुजादीनां देवत्वं प्रतिमान्यवहारेणैवापहृतम् । न च न्ययोकूल (?) लचणमिति । स्रथ समाचारते। देवस्वं भवतु, स्वस्वामिभावस्तावन्नास्ति । यथोक्तेन च प्रकारेण स्वन्यवहारो-पपित्तिरिति शिष्टं द्वितीये ॥ २५ ॥

> इष्टिं वेश्वानरीं नित्यां निर्वपेद्ब्दपर्यये ॥ कल्पानां पद्यसामानां निष्ठत्यर्थमसंभवे ॥ २६॥

वैश्वानया इष्टेग् हास्मृतिभ्यः स्वरूपमवसातव्यम् । समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरब्द्पर्ययः।

वलप्रानां विहितानां पशुसानां नित्यानां षाण्मास्यः सांवत्सरः पशुर्नित्यं वसन्ते सोमः। तेषामसम्भवे धनाभावादिदेषिण। निष्कृत्यर्थं नित्यस्याकरणे यो देषस्तिवृत्त्यर्थम्।

श्रुतेऽस्मिन्निमित्तेऽन्यकर्म समामनन्ति । तत्र केचित्समुचयं मन्यन्ते, सरयप्येक-कार्यत्वे प्रमाणभेदेन विधानात् । तदयुक्तम् ।

तथा च ब्रह्महत्याप्रायधित्ते श्रोते स्मार्ते च स्वशब्देन विकल्पं वच्यति 'ध्रभिजि-द्विश्वजिद्ध्यां च ' इति ।। २६ ॥

> आपत्कल्पेन ये। धर्म कुरुतेऽनापदि द्विनः ॥ स नामोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् ॥ २७ ॥

ग्रापत्करूपप्रतिनिधं वैश्वानरीं वा विद्यमानधना या गै।ग्रापचमाश्रयति तस्य न सोऽर्थः सिध्यति ॥ २७॥

विश्वेश देवैः साध्येश ब्राह्मणेश महर्षिभः॥ त्रापत्सु मरणाद्गीतिर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः॥ २८॥ एष एवार्थः 'त्रापदि प्रतिनिधिराश्रयितव्यो न संपदि'॥ २८॥

प्रभुः पथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।।
न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेविद्यते फलम् ।। २९ ॥
ग्रयमपि पूर्वशेषेऽर्थवादः ।
सांपरायिकं पारलीकिकम् ॥ २ ॥

न ब्राह्मणो वेद्येत किंचिद्राजिन धर्मवित्।। स्ववीर्येणेव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः।। ३०॥

निमित्ते दिभाषारे न देषायेति श्लोकार्थः। न त्वभिचारे विधीयते। न च राजनि वेदनं प्रतिषिध्यते। क्षेवले सित निमित्ते दिभचरितुं प्रशृत्तो राज्ञा न किचिद्वत्तव्यः। तथा वच्यति 'विधाता शासिता वक्ता' इति। 'तस्मै नाकुशलं ब्रूयात्' इति राजेति प्रतीयते।

शिष्यादिति। सत्यपि विधा राजनि निवेदयेत्। न च प्रतिषेध उपसंद्वार-श्लोकपर्यालोचनया तत्परमवतिष्ठते।

निमित्तानि चोक्तानि 'भार्यातिक्रमकारी' चेत्यादीनि।
किंचित्पोडानिमित्त'मनेन में कुतिमिति' राज्ञे निवेद्येत्।
धर्मवित् अभिचारविधिज्ञः।
स्ववीर्येगा मन्त्राभिशापाभ्याम्। तत्रैवीत्तरस्तोकार्थः॥ ३०॥

स्ववीयद्विवायिचि स्ववीय वत्तवत्तरम् ॥ तस्मात्स्वेनेव वीर्थेण निष्ट्हीयाद्रीन्द्रिजः ॥ ३१॥

राजा कदाचिदिनिपुषातया न निम्नहेश प्रवर्तेत स्वतस्तु न कदाचिदुपेत्तेति स्ववीर्य बलीयः ॥ ३१॥

> श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् ॥ वाक्शस्त्रं वे ब्राह्मरास्य तेन हन्याद्रीन्द्रिनः ॥ ३२॥

कितत्सवीर्यमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयं रलोकः।

श्रूयन्त इति श्रुत्यः। अथर्वणवेदे येऽभिचारप्रकाराः श्रुतास्ते कर्तव्या इत्यर्थः। बाहुल्येन तत्राभिचाराणां विधानात् अथर्वाङ्गिरसम्बर्णम्, न पुनरन्येषु वेदेष्वननुज्ञातम्। अथवाऽभिचारश्रुतयोऽथर्वाङ्गिरसभव्देनोच्यन्ते। अथवाथर्वणशब्दा एवंविध एवार्थे प्रयुज्यन्ते 'यज्ञोऽथर्वणवित्काम्य' इति ॥३२॥ '

क्षत्रिया बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ॥ धनेन वेश्यशूद्री तु जपहोमेडिजोत्तमः ॥ ३३॥

पूर्वशेष एव ॥ ३३॥

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ तस्मै नाकुशलं ब्रूयाच शुष्कां गिरमीरयेत् ॥ ३४॥ प्राग्व्याख्याते। उयस्

तस्मे ब्राह्मणायाभिचरते 'निगृह्यतामयभि'त्यकुश्रलं न ब्रयात्। न शुक्तां गिरमीरयेत्। वादण्डधिग्दण्डयोरपि प्रतिषेधः।

ग्रथवा सर्वेषां वर्णानां न नाह्यणः चोभियतव्या यस्त्रयीविद्याप्रभावेण शक्तः स्वयं निमहीतुम् ।

विधाता सृष्टा। अन्यस्य राज्ञः शासिता निमहीता। वस्ता हितान्। अतो मैनस्तस्मात्सर्वप्रशक्तियुक्तत्वाम दुर्वलोऽयमिस्यवमन्तव्यः॥ ३४॥

न वे कन्या न युवतिनां स्पविद्यो न वालिशः ॥ होता स्याद्गिहोत्रस्य नाली नासंस्कृतस्तथा ॥ ३५॥

श्रिप्तहोत्रे ऋत्विग्वरणस्य समाम्नानात् 'जुहुयाद्धावयेद्वेति' क्षीपुंसयोरविशेषेण चीरहेत्त्राप्तां कन्यायुवस्योः प्रतिषेधः।

एवमाहृतिद्वयमात्रविधिहस्या**रूपविद्यस्य बालिशस्य वा** प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । स्रात्तो व्याधिना ।

ञ्च**संस्कृतो** ऽद्यपनीतः।

एतचायुक्तम्। श्रोते ह्यमिहोत्रे 'स्वयं पर्वणि जुहुयात् ऋत्विजामेक इतरेषां कालमिति' समाचरिता। न च छोणामार्त्विज्यसंभवोऽता गृह्यामिविषये कन्यायुवत्योः प्रतिषेधा, जातपुत्रायाः प्राप्त्यर्थे इति वर्णयन्ति। तथा चान्येपि सूत्रकाराः 'कामं गृह्ये ऽस्रो पत्नी जुहुयात्सायंप्रातर्होमाविति'।

भ्रन्ये तु 'वैतानकुशल' इति वचनात्त्रेताभिविषयमेवेदं मन्यन्ते।

'विताने।' विहार:। स च श्रौतेष्विभिषु सम्भवति। न च तत्र स्त्रयादीनां प्राप्तिः, न त्वविदुषां, विशिष्टानामेव पुंसामार्त्विज्यविधानात्। ग्रते।ऽ'ग्निहोत्र'महणं सर्वकर्मणां, 'होतृ'महणं च सर्वरिवेजां प्रदर्शनार्थम्।

भतः श्रुत्यर्थानुवादमात्रमेषा स्मृतिः ॥ ३५॥

नरके हि पतन्त्येते जुहतः स च यस्य तत्।। तस्माद्वैतानकुशला होता स्याद्वेदपारगः॥ ३६॥

एते कन्यादये। जुह्नतो नरकं गच्छन्ति। स च यजमाना हावयिता।। ३६॥

प्राजापत्यमदत्वाऽश्वमभ्याधेयस्य दक्षिणाम् ॥ अनाहिताग्निभेवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥ ३७॥ अग्न्याधेयेऽधौ दिचणा दातव्या।

प्राजापत्यमहणं स्तुत्यर्थम् ।

श्रथवा नात्युत्कृष्टो नातिनिकृष्टः 'प्राजापत्यः'। श्रथ च लीकिका ईदृशे वस्तुनि 'प्रजापति'शब्दमुदाहरन्ति।

विभवे सतीति वचनादसंपत्तावददङ्गत्येवाहिताभिः॥ ३७॥

पुण्यान्यन्यानि कुर्वात श्रद्धानो नितेन्द्रियः ॥ न त्वस्पद्क्षिरोर्घत्रेर्घनेतेह कथंचन॥ ३८॥

यावती दिचणा विहिता तते। न्यूना दीयते यत्र सीऽरूपदिसिणी यज्ञः।

'परिक्रयः किल दिच्या। स्वल्पेन चेत्परिक्रयेण कर्मकरा लभ्यते किमिति बहु दीयते लोक इव वाहादीनाम्। 'पणलभ्यं हि कः प्राज्ञः क्रीणाति दशिभः पणैः'। द्वाद-शशतदानं तत्फलभूयस्त्वायेति" मन्यमानस्य प्रतिषेधः।

ये तु स्वल्पदिचाणा उत्पत्त्यैव च सोमे दिचाणेति कतुमन्ते। न तिविष्यते ॥ ३८॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीति प्रजाः पश्ना। इन्सरपद्क्षिणो यज्ञस्तस्मानारपधना यजेत् ॥ ३९॥

पूर्वविष्यतिक्रमे फलक्यनम् ॥ ३६॥

अभिहोत्यपविध्यामीन्त्राह्मणः कामकारतः ॥ चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४०॥

स्रपिध्य त्यक्ता। त्यागश्च नित्यानामिधिहोत्रादीनां अकरणमुद्धापनं च। प्रसङ्गादत्र प्रकरणात्प्रायश्चित्तोपदेशः। स्रशीनिति बहुवचननिर्देशात् गृह्याभित्यागे करणना कार्या।

वीरहत्यासमिति श्रुतिः 'वीरहा वा एष देवानामिति'। कामकारवचनादकामत्यागे कल्पनैव ॥ ४०॥

> ये श्द्राद्धिगम्यार्थमित्रहात्रमुपासते ॥ ऋत्विजस्ते हि शुद्राणां ब्रह्मवादिषु गहिताः ॥ ४१॥

श्द्रादिधगतेनार्थेन प्रीत्यादिनाऽग्न्याधेयं न कर्तव्यमिति व्याचन्तते। न तु प्रवृत्त-कर्मयो नित्यकर्मानुष्ठानं प्रतिषिध्यते। तथा चोक्तं न श्द्राद्धिन्तित्वाऽनुष्ठानं करयोयम्। श्रयाचितलाभे तु नास्ति दोषः प्रवृत्तकर्मणस्तदर्थम्। तथा चासत्प्रतिष्रहादात्मवृत्तिरेका प्रतिषिद्धा। नित्यानि कर्माण्यभ्यनुज्ञातानि। श्रतः श्दूर्धनेन प्रार्थितलब्धेन वाऽविशेषा-

एकादशः

भिधानसामर्थ्यादग्न्याधेयस्यैकस्य प्रतिषेधोऽयं विज्ञायते। यदि सर्वकर्माधोऽयं प्रतिषेधः स्यादनेनैव सिद्धत्वात्र भिच्यां प्रतिषिध्येत 'न यज्ञार्थं धनं शूद्रात्' इति ॥ ४१॥

तेषां सततमज्ञानां द्रपछाम्युपसेविनाम् ॥ पदा मस्तकमाक्रम्य दाता हुगांणि संतरेत् ॥ ४२॥

अमीनां वृषलामित्ववचनं लिङ्गात् पूर्वविध्यतिक्रमे दे।षाभिधाने निखिलप्रकर-णमेतत्।। ४२।।

> अकुर्वन्विहतं कर्म निंदितं च समाचरन् ॥ मसज्जिनिद्रयार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः॥ ४३॥

इदानीं प्रकृतान्येव प्रायश्चित्तानि कथ्यन्ते। प्रथमं तावत्तेष्वधिकारं निरूपयति। कोऽत्राधिकारः।

विहितं निखतया संध्योपासनाग्निहोत्रादि 'यावजीवमग्निहोत्रं जुहुयात्' इखादिभि: पदेशीपतिन्यभावात्। यदप्यनियतनिमित्तेऽशुचिस्पर्शनादौ स्नानादि तिद्विहितम्। श्रक्षवन् प्रमादालस्यादिना।

तथा निन्दितं प्रतिषिद्धं सुरापानादि। तदिप ग्रास्त्रमितकस्य सेवमानः। मायश्चित्तीयते।

तदेवढुकं भवति। नैमिचिकाऽयमधिकारे। विह्तिकरणात्प्रतिषिद्धसेवनाच्च प्राथश्चित्तम्।

''नतु च प्रामकामस्य सांप्रह्णो विहिता। ततो ग्रामार्थिनः कथंचिदकरणे विहितातिक्रमः स्यात्। यदि नाम ग्रामार्थी प्रत्यवेयात्ततस्तत्कामोऽस्य। यदा तु ग्रामं कामयते तदा तस्य तिद्विहितं भवति। न चेत्प्रवर्तते विहितमतिक्रामेत्। ग्रतश्च प्रायश्चित्तो प्राप्तः"।

उच्यते। यामस्य स्वामी स्यामिति फललिप्सया तस्य तत्र प्रवृत्तिने विधिलच्चणा। शास्त्रं तु यागयामयोः साध्यसाधनसंबन्धावेदकमेव। वस्तुतो यद्यपि तत्रापि कर्तव्यता-प्रधानप्रसाधना वाक्यार्थः, तथापि फलसिद्धद्यर्थमेव कर्तव्यतां विधिरवगमयित। अतश्च यागमकुर्वतः फलं न निष्पद्यते, न पुनः प्रत्यवायः। यत्र प्रत्यवायस्तत्र च प्रायश्चित्तम्।

'नेनु च नित्यानामकरणे प्रत्यवाया भवतोति क्रत इयमवगतिः। न होवमभिहोत्रादै। श्रूयते 'यो न कुर्यात्स प्रत्यवेयात्''।

श्रुयते वाक्यशेषेषु 'वेदिभ्यः परमा भवति' इति । सर्वत्रार्थवादाः प्रत्यवायप्रदर्श-नार्थाः सन्ति । अवश्यं च तेषामासंबनं वाच्यं नान्यशा विधिनेकवाक्यता भजन्ति । यत्रापि न श्रूयन्ते तत्रापि विध्यनुप्रहार्था स्रर्थवादाः प्रकल्प्यन्ते । किं चार्थवादैविधेरेव प्रवर्तकत्वम्, स्रन्यथा नोपपद्यते यावदप्रवृत्तौ प्रत्यवायपरिहारो न कल्पितः । एवंविध एवार्थे वृद्धव्यवहारे विधिः प्रवर्तते । बोध्यते तु पुरुषप्रवर्तनारूढोऽसी । न च पुरुषा स्प्रपृरुषार्थे प्रवर्तयितुं शस्यन्ते । स्रतः प्रवर्तकत्विवहत्विधिर्माभूदिति श्रुतिसिद्धचार्था कल्पनेषा । यद्यपि स्वर्गदिकल्पनायामपि तथार्थलाभस्तथापि यावज्ञोवादिपदिवरोधा-तप्रत्यवायपरिहारार्थताऽपि स्यात् । इक्तम्—

'भयाद्धि यादृशी पुंसां प्रवृत्तिरूपजायते। न तादृशी भवेदत्र विधिकोदिशतैरिप'॥ तसाद्कुविन्विहितस् इति नित्यं कर्मेति द्रष्टव्यम्।

"नतु चाशुचिरपर्शनादै। न नित्यावेदि किंचित्पदमस्ति, यावज्ञीविमत्यादिवत्।" किमत्रान्येन पदेन निमित्तविशेषे यत् श्रुतं तस्य च तिश्रमित्तेन कर्तव्यता प्रतीयते। नाधिकारान्तरं प्रत्यपेत्ता जायते। यदा निमित्तसंविधानं तदा कर्तव्यमित्युपगमैर्नित्य-तासिद्धिः। श्रिश्वेद्वाविष न नित्यशब्दे। दिस्त निमित्तनित्यत्वात्।

प्रसङ्जान्न विदितत्वेषु विषयेषु संस्कृतात्रभोजनचन्दनानु लेपनादिषु तात्पर्यत ग्रासेवा प्रसङ्गो विषयाभिलाषपरतेति यावत् ।

''नतु चैतदिप प्रतिषिद्धम् 'इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामत' इति''।

स्नातकव्रताधिकारामायं प्रतिषेध इति मन्यते । व्रतशब्दाधिकारे हि तत्र प्रतिषेधकः। संकल्पविशेषो हि मानसस्तत्रोपदिश्यते 'इदं मया न कर्तव्यमिति'।

अथवा कश्चिदलपप्रतिषेधे न तुल्यतां मन्येत, 'पदार्थस्तावदयं न निषिध्यत' इति मन्यमानः, त्रतः समानीकियते ।

त्रथवा सामान्ये तङ्कृतस्यापि विशेषस्य पृथगुपदेशो हष्टः, प्राधान्यख्यापनार्थम् । यथा 'त्राह्मणा धायाताः', 'वसिष्ठो ऽप्यायात' इति ।

प्रायश्चित्ती। प्रायश्चित्तशब्दो रूढिरूपेण विशिष्टे नैमिसिके वर्तते। तदेतीच्छति वेति विनिमयः (१) कर्त्तव्यो 'व्यत्ययो बहुलम् " इति (व्या० सू० ३।१।८५)।

नर इति वचनं चातुर्वण्यधिकारार्थम् ॥ ४३॥

अकामतः कृते पापे पायश्चित्तं विदुर्ज्याः ॥ कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिद्शनात् ॥ ४४ ॥

कामकारकृतेऽप्यतिकमे प्रायश्चित्तगौरवार्थमिदमुच्यते।

अकामतः कृत इति प्रमादकते पापे शास्त्रव्यतिकमे प्रायश्चित्तमाहुः। कस्य पुनर्हेतोः। विधिः। 'प्रतिशास्त्रमतिकस्याकार्ये प्रवर्तते स प्रायश्चित्तमाचरिष्यत'

इति । को ऽत्र विशिष्टहेतुः यस्मात्कामकृते देषि प्रायश्चित्तशास्त्रान्धिक्यमिति सन्यन्ते । एवं पूर्वपत्तभङ्गचोपन्यस्यति । कामकारकृतेऽपीति शब्दात्कामते।ऽकामतश्च कृते व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं कर्त्वव्यमिति शास्त्रार्थः ।

श्रुतिनिद्धनिदिति वैदिकलिङ्गिनदर्शनमुपह्न्यवाह्यणमुदाहर्त्व्यम् 'इन्द्रो यतीन् शालावृक्षेभ्यः प्रायच्छत् । न च श्रभ्यो दानं यतीनामकामतः संभवति। उपह्न्यं प्रायश्चित्तार्थे प्रजापतिरिन्द्राय प्रायच्छदिति स्पष्टार्थः ॥ ४४ ॥

> अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन गुद्धचित ॥ कामतस्तु कृतं मोहात्मायश्चित्तेः पृथिविधैः ॥ ४५॥

किं पुनरेतानि प्रायश्चित्तानि निमित्तमात्रपर्यवसायीनि सन्ध्योपासनादिवत्, उत कार्यपर्यन्तानि शारीरशौचवदुत्पन्नदे। पनिर्घातार्थानि ।

तत्र केचिदाहु:। न हि कर्म चीयते। कार्यविरामित्वमेव धर्माधर्मयोः। न हि कर्माणि स्वफलमद्दवा प्रलीयन्ते। तदुक्तं 'न हि कर्म चीयत' इति। तस्माद्योऽति-क्रमकारी स तता नरकफलं भुंक एव। प्रायश्चित्तानि यदि न करोति ततस्तदतिक्रमा-स्प्रत्यवायान्तरोत्पत्तिः।

तदेतदयुक्तम्। न हि कर्म चिरतन्यमते। नित्यं प्रायश्चित्तम्। 'विशुध्यत' इति स्वशन्देनेव शुद्धचर्यता विहिता। तथा च तैः कृतैरपोहित पापं स्वयं कृतत्वात्। यदप्युच्यते ''प्रतिषेधविधिना प्रतिषिध्यमानिक्रयाकर्तुः प्रत्यवायभागित्वमवगिमतं, न तस्य प्रायश्चित्तीर्भिष्यात्वं शक्यते कर्तुं तदप्ययुक्तम्। यतस्तेन दुःखहेतुता तस्या-वगिमता। प्रायश्चित्तेष्वपि तपोदानादि दुःखमस्त्येव। श्रल्पेन तादात्मिकेन दुःखेना-गामिनः संभान्यमानस्य महतो दुःखस्य निवृत्तिर्युक्तिव। यथा न्याधिक्तिक्तकदुकीषधदा-नत्वच्वाहारादिना। यथा न्यतिक्रमं कृत्वा कश्चित्स्वयमागत्य राजनि वेदनं करोति 'इत्येवं कर्मोस्मि' इति सोऽर्द्धदण्डभाग्भवति। यस्तु राजपुरुषेहेठादानीयेत स भूयो दण्ड्चते।

एवसुपदेशानामर्थवत्वसिद्धिः। अतः स्वयं कार्यविरोधित्वमस्य विहित्त्वात्। निष्कृतिः प्रायिश्चत्तिमिति समाख्यानमि सत्तदेव कृतदेषस्य निर्यातनमि । अकारणं निर्याते। निष्कृतिरिति उच्यते। एवं प्रायश्चित्तमिप नास्याधिकारप्रतिप्रसवार्थम्। पंचानामेव पातकानामिकारोपगमविहित्त्वाद्द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति।

न चात्र 'वेदाभ्यासे। (कामतः, कामतस्तप इति, विषयविभागो बोद्धव्यः । उभयार्थो-भयत्रोपदर्शनार्थत्वात् । निमित्तोपदेशकर्गो पठितत्वात् । 'ब्रह्महा द्वादशे'त्यादि प्रायश्चित्तानामुपक्रम्यमाणत्वात् । तस्मादकामते। लघुप्रायश्चित्तं कामते। गरीय इति श्रतोकस्य तात्पर्यम् । "ननु चाकामते। नैव तस्य कर्तृत्वं, बुद्धिपूर्व कुर्वन्कर्तेत्युच्यते। यथा च लौकिको 'दैवेन कार्यते। किमयं करोतीति'। किं च लिप्सया यत्र प्रवृत्तिस्तत्र प्रतिषेधः। यो हि मद्याय स्पृह्चित स पिपासुं न कदर्थयति 'मा पासीः सुराम्' इति। यस्तु जलार्थी जलबुद्धा सुरां पीतवांस्तस्याजानते। नापराधो न हि तस्य सुरालिप्सया प्रवृत्तिः।

अथोच्यते 'विधिलचणाप्रदृत्तिने निषिध्यते', सत्यम्। भवत्वनर्थलचणानां तु मध्ये तह्यु दकेन च सर्वस्या अर्थलचणायाः प्रतिषेधः''।

केचिदाहुः। प्रत्यवायपर्यन्ता विधिर्विषभच्चणविष्ठिषशास्त्रार्थः। तेषामचाद्यमेतत्। विषमविशेषेणोपान्तं ज्ञानते। द्ञानतश्च मरणाय कल्पत एव। एवं ब्रह्महत्यादयोऽपीति। येषामपि 'कर्तव्यमिति वचनात्' क्रियते, 'न कर्तव्यमिति' न क्रियते, तेषामपि लैकिक-क्रियया प्रवर्तमानस्य निषेधः प्रवर्तमानश्चोच्यते प्रवृत्तः कर्ता। कर्तृ त्वमबुद्धिपूर्वकम-प्यस्ति। कूले पततीति। न चायं गाणः कर्तृ ताभावः। 'स्वतंत्रः कर्तें'ति हि समर्थते। ने'च्छया प्रवर्तते यः स कर्तेंति'। किं चास्मादेव वचनात्प्रमादकृतो देषोऽस्ति, प्रायश्चित्तमिति, किमपरेण विकल्पितेन।। ४४॥

मायश्चित्तीयतां माप्य देवात्पूर्वकृतेन वा ॥ न संसर्गं वजेत्सद्धिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ ४६॥

दैवात्स्वीकृतात्प्रमादादित्यर्थः।

अन्ये तु दैवशब्दस्थाने मोहादिति पठन्ति । मोहादेवाकार्थ क्रियते । की ह्यमूर्वः शास्त्रं व्यतिक्रमिष्यति ।

पूर्वकृतेन जन्मान्तरकृतेन चेापभुक्तफलेन कर्मणा विशेषेण कैानख्यादिलिङ्गा-चनुमितेन। एतदुक्तं भवति। इह जन्मकृते व्यतिक्रमे बुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्व वा तथा जन्मान्तरकृतेऽपि लिङ्गानुमेये कर्तव्यम्।

किं पुनः कुनख्यादीनां प्रायधित्तम्।

कुच्छातिकुच्छी चान्द्रायणिमित सर्वप्रायश्चित्तानि। वसिष्ठेन तु 'यस्य यह्निङ्गं तेन तदेव प्रायश्चित्तं केनचिदंशेन कर्तव्यमिति' पठितम्।

त्रतश्चैव ते सर्वेऽक्टतप्रायश्चिताः संसर्गं सद्भिर्वर्जयेयुः। अध्ययनादिकिययैक-स्थानादिरूपतथा।

संसर्गो यद्यप्युभयाश्रयत्वादन्यतरप्रतिषेधेनाभयोरिप सिद्धः प्रतिषेधस्तथापि, 'सिद्धस्तैः संसर्गो न कर्तव्य' इति पुनः प्रतिषिध्यते उत्तरत्र, कर्त्य भेदात् । एकस्य हि प्रतिषेधे स एव प्रायश्चित्ती स्यात्र द्वितीयः, सत्यिपं संसर्गे । अत उभयोः प्रायश्चित्तार्थमुभयत्र प्रतिषेधः । सत्तामसतां चातः श्यावदिन्तप्रभृतिभिरकृतप्रायश्चित्तैः सह संसर्गो न कर्तव्यः ॥ ४६ ॥ इह दुरचरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतस्तथा ॥ प्रामुचन्ति दुरात्माना नरा रूपविषयेयम् ॥ ४७॥

एतदेवाह। इह दुश्चरितेः केचिद्रिमन् जन्मनि प्रतिषिद्धाचरगोः। तथा पूर्वकृतिः कर्मभित्रथोक्तं प्राक्। स इदानीं रूपिधपर्ययप्रपंची दुष्कृतशेषचिह्नरूपती-ऽनुक्रम्यते॥ ४७॥

सुवर्णचीरः कै।नख्यं सुरापः श्यावदंतताम् ॥ व्रह्महा क्षयरे।गित्वं दे।श्चर्म्यं गुरुतल्पगः ॥ ४८ ॥ पिश्चनः पातिनासिक्यं सूचकः प्रतिवक्त्रताम् ॥ धान्यचे।रोऽङ्गहीनत्वमातिरैक्यः तु मिश्रकः ॥ ४९ ॥ श्रत्रहर्तामयावित्वं माक्यं वागपहारकः ॥ यत्रहर्तमयावित्वं माक्यं वागपहारकः ॥ ५० ॥ एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्धिगहिताः ॥ पर्वं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्धिगहिताः ॥ जहमूकान्धविधरा विकृताकृतयस्तथा ॥ ५१ ॥

सया नाम रेगो राजयन्मेति वैद्यानां प्रसिद्धस्तेन तद्वान्भवति ब्रह्महत्याविशेषेण । गुरुक्षोगामी दुश्चर्मा । क्वथितगन्धवाहिन्या नासिकया युक्तः पिश्चनः ।

एवं सूचके। दुर्गन्धवाहास्यः।

"नतु च सूचकः पिशुन" एव ।

सत्यम्। एकः करपित्वा परदेषान् प्रकाशयति। अन्यस्तु सत्यानेवाविदिता-निति भेदः।

स्मातिरैक्यमधिकांगता। मिश्रके। यो द्रव्याण्यद्रव्येस्तदाभासेः संमर्दयति। यथा कुंकुमं कुसुंभेनान्येरन्यानि।

स्रामयावी यस्य भुक्तमनं न सम्यक् जीर्थते। मैाक्यं वाग्वैकल्यं यत्राप्रतिपत्तिमानपरमारी। शिष्टं प्रसिद्धम्।

विकृताकृतयः। 'म्राकृतिः' संस्थानं 'विकृता'ऽमनोरमा निन्दितैषां कर्मवि-शेषेणेति। एषां कर्मणां कुम्भोपाकयमयातनास्थानेषु फलं तदनुभूतवत ईषच्छेषे तस्मिन् कर्मण्युद्रिक्ते च सुकृतेऽदत्तफले फलदानान्मुखे दुष्कृतस्यासङ्गावे।ऽतः कर्मावशेषोप-पत्तिः॥ ४८—५१॥ चरितव्यमते। नित्यं पायश्चित्तं विशुद्धये।। निन्चेहिं लक्षणेयु का जायन्तेऽनिष्कृतेनसः ॥ ५२ ॥

निन्दा हिं लक्ष्णैः जनवश्यावदन्तादिभिरनिष्क्रतेन्सः ॥ ५२ ॥

बह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः ॥ महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ ५३ ॥

गुर्वद्गनागमः स्तेयं पतितसंत्रयोगः सर्ववर्णानां सहापातकानि । सुरापानं त्राह्यग्रस्येव ।

स्तेयं त्राह्मणसुवर्णहरणं—स्ष्ट्यन्तरात् 'त्राह्मणसुवर्णपहरणे महापातकम्' इति। पातकशब्दः पातयतीति व्युत्पस्या सर्वव्यतिक्रमेषु वर्तते, महापातकेषूपपातकेषु च। महच्छव्दो गुरुत्वप्रदर्शनार्थः।

तेश्व संयोगमेकैकेनापि। स च वत्यति 'संवत्सरेग पतति' इत्यादिना।। ५३।।

अर्तं च समुत्कर्षे राजगामि च पैग्रुनम्।। गुरे। आलीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ५४ ॥

समुत्कर्ष इति निमित्तसमी, 'चर्मणि द्वीपिनं हंति' इतिवत्। प्राप्सामीति यद्नृतमिभधीयते तद्बहाहत्यया समम्। यत्र पूजातिशयो धनातिशयो। त्राह्मणत्वेन श्रोत्रियत्वेन महाकुलीनतया वा प्राप्यते तत्रातद्रपमात्मानमावेदयति। पात्रातिशयेन पुण्यस्कन्धोत्कर्षे प्राप्तुमिच्छति तस्यापात्रं पात्रमित्युच्यते । एवंविधे समुत्कर्षे-5नृतम् । न पुनः स्वरुपवस्तुनि अपेचार्याः सत्यपि समुत्कर्षव्यपदेशे ।

पिशुनमलीकवदिति परच्छिद्रप्रकाशनम्।

गुरोष्टचालीकिनिर्वनधोऽसत्याभिधानेन चित्तसंत्रोभः, 'कन्या ते गर्भिणी' इत्येवमादिना निष्प्रयोजनो द्वेष:। राजकुलात्तेन सह विवादे। निर्वन्धोऽनृताभिशंसनं वा। तथा च गीतमा 'गुरावनृताभिशंसनम्' (२१-१०) इति पातकसमानि॥ ५४॥

> ब्रह्मोज्भता वेदिनिन्दा कीटसाध्यं सुहृद्धधः॥ गहितानाद्ययोर्जिभ्यः सुरापानसमानि षट् ॥ ५५॥

श्रधीतस्ववेदस्यानाभ्यासेन विस्मरणं ब्रह्मो ज्ञस्ता। नित्यस्वाध्यायविधे: त्यागा वा। कूटसासं समुत्कर्षादन्यत्रापि। सुहृद्धो भित्रमारणम्।

गहितानाद्ययाः। गहितं शासप्रतिषिदं तशुनाद्यनाद्यममनस्तुष्टिकरं, न भेत्य इति कल्प यहुन्यते ॥ ५५॥

निशेषस्यापहरणं नराइवरजतस्य च ॥ भूभिवज्रमणीनां च रवमस्तेयसमं स्मृतम् ॥ ५६॥

निसं पर्यासारद्रव्यस्यापि।

नराश्वशब्दो जातिशब्दो, नारीहरणेऽप्येतदेव। यो हि दुहितरं दत्वाऽसिति नरदोषेऽन्यस्मै पुनर्ददाति, तस्याप्येतदेव। तदुक्तं 'प्राप्नोति पुरुषोऽनृतम्' इति ॥४६॥

> रेतः सेकः स्वयोनीषु कुमारीध्वन्यजाषु च ॥ सख्युः पुत्रस्य च खीषु गुरुतत्यसमं विदुः॥ ५०॥

स्वयानया भगिन्य एकाहरसंभूताः। कुमार्थाऽन्हाः।

ग्रन्त्यजा वर्षरचंडालियः।

स्ट्युः। सखा मित्रं तस्य खियः। खोगहर्णं न जायायामेव प्रतिषेधार्थम्। एवं पुनस्यान्यापि या अवरुद्धा मैधुनधर्मेण।

वयं तु ब्रूमः। सत्यिष क्षीत्रहणेनोढानृढयोर्विषमसमीकरणस्थान्याय्यत्वात्समत्व-वचनम्। एतत्र प्रायिश्चत्तिनिर्देशार्थः, किं तिर्हः, गुरुत्वख्यापनपरम्। अत्रश्च गुरुत्तरं प्रायिश्चत्तं भवति। तथा चेक्तं 'एनिस गुरुणि गुरुणि लघुनि लघूनि'। यदि ह्यं त-त्प्रायिश्चत्तिनिर्देशार्थमभविष्यत्प्रायिश्चत्तिनिर्देशप्रकरण एव वाऽवच्यत्। कै।टसाच्यसुहृद्वप्योश्चेह सुरापानसमीकृतयोत्र हृह्हत्याप्रायिश्चत्तातिदेशमुपरिष्टात्र कुर्यात्। 'गुरेाश्चालीकनिर्वन्ध' इत्येतस्य चेह ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्टात् ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तामिधानात्। तथा कुमार्यामिति रेतःसेकस्य गुरुतल्पसमीकृतस्येह पुनस्तत्र गुरुतल्पप्रायश्चित्तविधानाद्गन्यते नेदं प्रायश्चित्तार्थं समीकरणिमिति।

श्रन्ये तु मन्यन्ते । भेदेन समीकरणं गुरुत्वभावेऽपि विविच्चते नान्याय्यम् । श्रतः प्रायश्रित्तार्थमेव सुरापानस्य समीकृतयेश्च कीटसाच्यसुहृद्वधये। ह्याद्वत्याप्रायश्चित्त- निर्देशो विकल्पार्थं सुरापानप्रायश्चित्तेन । श्रस्य चातिदेश एव श्रूयते । समीकरणे तु विकल्पो नास्ति । यथा 'हत्वा गर्भमविज्ञातम्' इति ॥ ५७॥

इदानीसुपपातकान्याह

गोवधेऽयाज्यसंयाज्यं पारदार्यात्मविक्रयाः ॥ गुल्मातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ॥ ५८॥ श्रायाज्या भविषद्वापातिकशूद्रादयस्तेषां सँयाज्यं संयाजनम्। भावे ण्यच्छांदसः। श्रात्मविद्रायं गवाहिद्रव्यवदात्मनः परविधेयकर्गां दास्येन।

ग्रन्ये उ पारदार्धमिविक्रयमिति पठन्ति।

मनुत्साही निराहारः स्वल्प एवीपघातेऽवसादाश्रयणम्।

गुरेस्त्यागी यथावदनजुवृत्तिः। ग्रध्यापनसमर्थेऽध्यापथितर्धुपाध्यापकान्तराश्रयः। एवं सातापिचीः।

अपतितानां चैतेषां त्यागो देषाय । पतितानां त्विष्ट एव ।

स्वाध्यायारच्ये। स्वाध्याते। स्वाध्यायस्य त्यागश्च 'मह्रहः स्वाध्या-यमधीयीत' इत्यस्य विधेरननुष्ठानस्।

''किमैकाहिके माससांवत्सरिके वा त्यागे व्यतिक्रमे। ऽयम्'। अविशेषादेकाहिके प्राप्नोति।

तदयुक्तम्। एतस्य विधेनित्यत्वात्। नित्यानां च व्यतिक्रमे प्रायधितांतरं वस्यति। तस्माद्विस्मरणपर्यन्तस्त्यागोऽभिप्रेतः।

स ब्रह्मोज्मतापदेन सुरापानेन समीकृतः। तत्र विकल्पनार्थमेतत्। ग्रस्य च लघुत्वात्तस्य गुरुत्वाद्व्यवस्थायां विकल्पा योज्यः। तत्र यो वैदिक एवान्यस्मिनं कर्मीण युक्तत्या स्वाध्यायं जहाति तस्योपपातकत्वम्, यस्तु भोगसेवयाऽर्थपरतया कलहशीलतया जहाति तस्य सुरापानसमत्वम्।

अग्नेस्त्वेकत्वविशिष्टस्येहोपादानाद्गृह्यस्येति द्रष्टव्यम्। 'प्रागर्मानिति' बहुवच-नाच्छोतानां यहणम्।

''नतु च तत्रापि चान्द्रायग्रमुक्तिसहायुपपातकः वात्तवेवात्र वाच्यम्'।

नैष देषः। डपपातकेष्वयन्यान्यपि प्रायश्चितानि सन्ति। शक्त्यपेत्तया गुरु-लघुभावो न्यूनाधिकभावः। अतो नियमार्थं तत्र चान्द्रायणमहण्यम्।

सुतस्य त्यागाऽभरणं गृहात्रिष्काशनमशिशोः प्राप्तस्य च गुणवतः, पातिकनस्तु न दोषः ॥ ५८॥

परिनित्तिताऽनुनेऽन्हे परिवेद्नमेन च॥
तथादीनं च कन्यायास्तथारेन च याजनम्॥ ५९॥

खनुजः कनीयान् भाता।

तयायां जनं विवाहे दर्शपूर्णमासादी वाऽऽर्त्विच्यम् ॥ ५६॥

कन्याया दृषणं चैव वाधुं ध्यं व्रतलेपनम् ॥ तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः॥ ६०॥ कन्याया दूषां नेयं कन्या पुरुषेगोपभुक्तत्यध्यवसायेन प्रतिपादनम् । श्रङ्गुष्ठादिना वा प्रजननं धर्मभेदो मैशुनधर्मवर्जम् ! तत्र हि गुरुतल्पसाम्यमुक्तम् ।

वाधु जित्वं ग्रनापदि धनप्रयोगेन वृत्तिप्रहणम्। वासिष्ठे तु 'वृद्धेस्तु प्रयोक्ता धान्यानां वार्धुषित्वं तदुच्यते'। सा च शास्त्रपरिभाषा। न लौकिके वा पदार्थे।

व्रतच्युतिः शिष्टप्रतिषिद्धेऽमुष्यगृहे न भोक्तव्यमुपवस्तव्यमेवंरूपः संकल्पो 'व्रतम्'। ततो यः संकल्पाञ्चलति सा तस्य व्रतच्युतिः।

''ननु च व्रतमिति इच्छाकृतो नियम उच्यते। यदि चेच्छाकृतः संकल्पस्ततो निवृत्तो कः शास्त्रातिक्रमो 'विहितमकुर्वन् प्रायश्चित्तीयत' इत्युक्तम्। न चैतद्विहितम्।"

उच्यते। सत्यिमच्छालच्या झारंभः। समाप्तिस्तु शास्त्रीया। यथा सौर्यादीनां काम्यानां कर्मणां लिप्सातः प्रवृत्तिः, समाप्तिस्तु शास्त्रीया। झतीतायां फलेच्छायामवाप्ते वा फले यथोक्तं तदर्थ एवावशिष्टं वर्जयेयुः (××) प्राक्रमिकोऽयं कापुरुष इति वदन्तः। स्नातक- व्रतानां त्वत्यन्तलघीयः प्रायश्चितं प्रवद्यते। तेनेदं विकल्पितुमईति।

स्राराम उद्यानापवनादि । स्मृत्यन्तरे सर्वभूमिरविकेया ॥ ६० ॥

वात्यता बान्धवत्यागा भृत्याध्यापनमेव च ॥ भृताचाध्ययनादानमपण्यानां च विक्रयः॥ ६१॥

वान्धवा ज्ञातयः सोदराहिभ्योऽन्येपि मातुलमातृष्वस्रेयादयः। सति विभवे तेऽप्यजीवन्ते। भर्तव्याः। तदुक्तं 'स्वजने दुःखजीविनि' इति।

"यद्येवं सुतस्येत्याद्यनर्थकम्"।

न, श्रनन्यार्थे वचनम्। जालपादप्रतिषेधे हंसप्रतिषेधवत्। तेन मात्रादित्याग उपपा-तकमेव। इह तु लवीय इति।

भृत्याध्यापंनस्।

भृतकस्य सते। ऽध्यापकत्वात् यश्च भृतकादधीते। स्मपर्यानि दशमे उक्तानि॥ ६१॥

> सर्वाकरेष्वधीकारे। महायन्त्रमवर्तनम् ॥ हिंसीषधीनां स्त्रयाजीवे। भिचारे। मूलकर्म च ॥ ६२॥

स्राकराः सुवर्णादिभूमयस्तत्राधिकारा राजनियोगेनाधिपतित्वम् सर्वप्रहणादन्य-दप्यथेत्पित्तस्थानं गृह्यते । तेन प्रामनागरिनयोगो व्यवहारदर्शनदण्डयहणादियोगः । एवमेव यन्त्राणि सेतुबन्धादीनि जलप्रवाहनियमाथीनि तेषां महतां प्रवर्शनम् । स्रोषधीनामस्यकाणां हिंसाच्छेदः । स्त्रीणामाजीवः। क्षिय उपजीव्यते। स्त्रीधनेन शरीरकुदुंबधारणं क्रियते। भार्यापण्यभावे। वेशस्त्रीप्रयोजनं वा।

स्रिभिचारी वैदिक्षेन शापादिना मन्त्रप्रयोगेण श्येनादियागेन वा शत्रुमारणम्। सूलकर्म वशीकरणं मन्त्रादिक्रिययेव॥ ६२॥

> इन्धनार्थमग्रुष्काणां हुमाणामवपातनम् ॥ झात्मार्थं च क्रियारम्भे निन्दिताक्चादनं तथा ॥ ६३॥

इन्धनाद्यर्थे तु न देाषः अग्निशुद्धत्वाच्छुष्कसर्वसंभवे।

क्रियारंभः पाकारंभः। 'ध्रातुरत्वादेवात्मार्धं न भवेदिति' प्रतिषेधात्। क्रियारंभ एं व्याख्यायते। क्रियारंभे हि प्रायश्चित्तोपदेशादेव प्रतिषेधः कल्प्येत। न ह्यप्रतिषिद्धप्रायश्चित्तं युक्तं 'निन्दितं च समाचरन' इति वचनात्। अद्य पुनर्यतप्रभाषितं तथासिद्धे प्रतिषेधे प्रायश्चित्तं विधीयते। न कल्पनागीरवं भवित तेन।

निन्दिताज्ञादनस्।

''ननु गहितात्राद्ययोरिति कुत एतत्''।

विकल्पार्थम् । अभ्यासे तत्प्रायश्चित्तमिदं तु सक्टदेव । प्रत्ययभेदो वा ॥ ६३ ॥

अनाहिताभिता स्तेयमृणानामनपक्रिया ॥ असच्छास्त्राधिगमनं के।शीलव्यस्य च क्रिया ॥ ६४॥

कृतविवाह्स विदुषे। द्रव्यसंपत्ती जातपुत्रस्य वाऽनाहितागिनता। साऽधिकारावि-शेषात्रित्यश्रुतये। नित्याधानस्य प्रयोजिका इति स्पृतिकारे। मन्यते।

'क्यं पुनः श्रुतिप्रयुक्तमाधानं विहितम्। कस्यचित्प्रकर्गो कथ्यते येनागमाऽप्यु-च्छिद्येत । स्वतस्य प्रतीयमानाधिकारत्वादिग्निनिष्पत्त्यर्थतया कुताऽधिकारान्तरप्रयुक्तिः"।

त्रगनयस्तावद्विनियुक्ता 'यदाहवनीये जुहोति' इत्यादिना। न चाधानेन विना तेषां निष्पत्तिरित्यताऽग्निषु प्रयुक्तेषु तदिष प्रयुक्तमित्युच्यते।

"यद्येवमग्निनिष्पत्त्यर्थं तदाहिताग्निष्विधिकारोऽसस्विग्निषु नाधिक्रियते। न चाधानं नित्यं यावज्ञोवादिविधिवदतः कथमनाहिताग्नितादोषः"। 'अकुर्वन् विहितं कर्मेति' विहिताकर्गो प्रायिश्चत्तं विहितम् 'अप्रीनादधीतेति'। "सत्यं विहितम्। न स्वर्गाय नाधिकारान्तरसंपत्तये। किं तिहि , अप्रिनिष्पत्तये। अग्नेश्च ज्ञातप्रयोजना यस्य तैः प्रयोजनं स तेनोपायेनार्जयित्, अन्यस्तु नेति। का तत्र विहिताकरणाशङ्का येन प्राय-श्चित्तो स्यात्। यो हि सुवर्णं नार्जयित कथमसौ दुष्येत"।

उच्यते। ग्रस्मादेव वचनात्सत्यधिकारेऽग्रयोऽवश्यमजीनीया इति गम्यते। स्तेयमुक्तेभ्यो द्रव्यभ्योऽन्यस्य। न्रणानां ''चतुर्भिऋं णैः'' इत्येतच्छुतेरनतुष्ठानम्।

श्रवच्छार्नाणि चार्वाकिनिर्भन्थाः, यत्र न प्रमाणं न वेदकर्भ फलसंबद्धमापद्यते।

केशिशीलवर्त्वं चारणत्वं नर्तनत्वं गायनत्वम् ॥ ६४॥

धान्यकुप्यपद्यस्तेयमद्यपत्नीनिषेवसम् ॥ स्रोशूद्रविट्सत्रवधा नास्तिक्यं चोपपातकम् ॥ ६५ ॥

शणसमदशानि धान्यानि। कुप्यं लोहताम्रादिमयं कुण्डकटाहादि। "नतु चाविशेषेण पूर्वश्लोको स्तेयमुक्तम्"।

परिहृतमेतत् 'हंसप्रतिषेधवदिति'। अथवा स्तैयं यदन्यस्मादुद्धृते गृद्दीते संभवेनाशो-ध्यते न हि जातु स्तेयमिति लोकप्रसिद्धं यथा धैर्यादिना अपकरणम्।

मद्यपेति।

त्राह्मणस्य चित्रयादिस्त्रीनिषेत्रणां सह शयनं संप्रयोगं वा। स्त्रिया वधा, त्राह्मण्या त्रिप। नारितवयं नास्ति परलोको नास्ति दत्तसित्याद्यभिनिवेशः॥ ६५॥

> वाह्मणस्य रुनः कुत्यं द्यातिरद्येयमद्योः ॥ नैह्मच च मेथुनं पुंसि जातिवां शकरं स्मृतम् ॥ ६६॥

दण्डहस्तादिना शरीरपोडाजननं स्जः कृत्यस्।

'कि पुनरवेयम्। न हि भन्नणप्रतिषेधवत् व्राणप्रतिषेधः कचिदस्ति। न तु शक्यं विज्ञातुं यदभन्त्यं तद्येयमिति। घृतादेयीगार्थमुपात्तस्याभन्यत्वन्नचाव्येयत्वम्'।

उच्यते। पृतिदुर्गन्धतया ब्राणं विकरति लशुनपलाण्डुपुरुषपुरीषादि तद्गृह्यते। मद्यसाहचर्याच यदभद्यं तदेव विज्ञायते। न पृतिदावीदि।

जैह्मयं कुटिलताऽप्रसमहदयत्वम्, अन्यदुच्यतेऽन्यत्क्रियते हृदये चान्यत् ॥ ६६॥

खराश्वोष्ट्रग्रेभानामजाविकवधस्तथा ॥ सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च॥ ६७॥

मृगा रुरुप्रवतादय मारण्याः। इभी हस्ता। सत्यपि मृगत्वे बाहुल्येन प्राप्तवासि-त्वाद्प्रहणम्। सीना मत्यः। स्राहः सर्पः॥ ६७॥

> निन्दितेभ्या धनादानं वाणिज्यं ग्रुद्धसेवनम् ॥ अपन्नोकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ६८॥

निन्दिता अप्रतिमाद्याः शूद्धा ये पापकर्माणस्तेम्या धनादानं प्रतिप्रहेण पुनः पुनः, प्रत्यादिष्टप्रतिप्रहस्य प्रतिषिद्धत्वात् ॥ ६८॥

कृमिकीटवयाहत्या मद्यानुगतभाजनम् ॥ फलेधः कुसुमस्तेयमधेर्यः च मनावहम् ॥ ६९॥

कृषया भूमिशरणाः चुद्रजन्तवः। कीटास्तथाविधा एव किञ्चिदुपचितमूर्तयो-ऽपचाः सपचाश्च मचिकाशलभादयः। वयां सि पचिषः शुकसारिकादयः। सन्द्यानुगर्तं मद्येन संस्पृष्टं तद्गन्धाचितं च। ग्राधिर्यं चेतसोऽस्थिरत्वं स्वल्पेऽप्यु-प्यातेऽपध्वंसः॥ ६-६॥

> एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथकपृथक् ॥ यैथेत्रतेरपोह्यन्ते तानि सम्यङ्निवाधत ॥ ७० ॥

प्रायश्चित्तनिमित्तान्युक्तानि । संज्ञाभेदश्च प्रायश्चित्तभेदार्थः । वद्यमाणस्य संदोपवचनम् ॥ ७० ॥

> बहा द्वाद्यसमाः इटीं कृत्वा वने वसेत्।। भेक्षाश्यात्मविद्यद्वयथं कृत्वा श्वशिरोध्वजम्॥ ७१॥

त्यापणि दिस्तो निकेता वर्षातपशीतत्राणादि हेतु ए हैं कुटीति कश्यते। समा वर्षाण।

भैसाशीति स्षरयन्तरे समागारमनिसंहितं च भेदयमुक्तम्।

शवशिरा इतस्यान्यस्य वा धवजी काष्टादिमयीं शिरःप्रतिकृतिमुद्यतां धार-येदिति मन्यते।

नैवं शब्दार्थविदः। न हि तच्छवशिर इत्युच्यते। सन्योऽप्यत्र विधिभविष्यति 'कृतवापना निवसेत्' इत्यादि॥ ७१॥

> लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषाभिच्छयात्मनः॥ प्रास्येदात्मानमञ्जो वा समिद्धे त्रिरवाक् शिराः॥ ७२॥

धानुष्का यत्र युढं कर्तुं लत्तं विध्यन्ति तत्र तङ्क्तेन भवितव्यम् । अथवा संग्रामे-१-यत्र युध्यमानानां शस्त्रप्रहाराः प्रतीष्मितव्याः । स्नात्मन इच्छयेति । प्रमादा-त्तदन्तरंगतस्य सत्यपि स्ववधे न शुद्धिः ।

विदुषामित्येव जानते प्रायश्चित्तोपदेशोऽयमिति । अथवा धनुवैद्शानाम् । अग्ना वाऽऽत्मानं चिपेत्समिद्धे चिरुत्थाय पुनः पतेत् ॥ ७२ ॥ यजेत वाऽरवमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा ॥ अभिजिद्धिरवजिद्धचां वा त्रिष्टतात्रिष्टुताऽपि वा ॥ ७३॥

जनपदेश्वरस्याश्वमेधेऽधिकारः। तत्र हिरण्यादिप्राच्यादिदिग्भ्यः स्राहतं द्रव्यं दिच्या विहिता।

ये चानाहितामयस्ते न यागेष्वधिक्रियन्ते। न पुनस्तदर्थमेवाधानं कर्तव्यम्। कर्माणि हि प्रायश्चित्तार्थानि सांगानि। न चांगमाधानम्॥ ७३॥

> जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं त्रजेत् ॥ त्रहाहत्यापनेदाय मितसुङ्नियतेन्द्रियः ॥ ७४ ॥

मितभुग्यावता न तृष्यति । नियतेन्द्रिया ब्रह्मचारी विषयेष्वगृष्टुः ॥ ७४ ॥

> सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोषपाद्येत्।। धर्न हि जीवनायाळं गृहं वासःपरिच्छदम्।। ७५॥

यावितंत्रिचिद्गोहिरण्यादिकं तत्सर्व दातव्यम्। अत्रार्थवादे। धर्म हि जीवनायालामिति। तावता धनेन दत्तेनान्यस्मै जीवितं दत्तं भवतीत्येव साम्यम्।

गृहं वासःपरिच्छद्म्। परिच्छदशब्देन यावत्किचिद्गृहोपकरणं सिर्पिती-लघान्यादि कुण्डकटाहादि कुप्यशयनासनादि तत्सर्व गृह्यते॥ ७५॥

> इविष्यसुग्वाऽनुसरेत् प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् ॥ जपेद्वा नियताहारस्त्रिवे वेदस्य संहिताम् ॥ ७६ ॥

हिविष्यं मुन्यन्नं नीवारादि श्राम्यमपि पयोष्ट्रतादि । प्रतिस्त्रोतः स्रोतःस्रोतः प्रति यावन्ति सरस्वत्याः स्रोतांसि तावन्त्यनुसरेत् । नियताहार श्राहारनिष्टत्तं कृत्वा । वेदसंहितां समन्त्रत्राह्मणकाम् । त्रिरावर्तेत । एतेषां प्रायश्चित्तानामियमत्र व्यवस्था ।

बुद्धिपूर्वेश ब्राह्मश्रमात्रवधे द्वादशवार्षिकं 'लच्यं शस्त्रभृता'मनेन विकल्प्यते। यद्यपि द्वाद-शवार्षिके न मरणान्तं तथापि दैवेषपित्तिपतितेऽन्तरामरणे सामिक्रते प्रायश्चित्ते शुद्धध्यमा-वात् प्रत्यवायो न निवर्तते। द्वितीये तु तदानीमेव निर्मुक्तपापः। शस्त्रहते। वा सदाचित्र भ्रियेत। अत एव श्राद्योपात्तप्रायश्चित्तमिच्छया विकल्पेन दात्व्यम्।

अभी प्रवेशस्तु श्रीत्रियत्वादिगुणयुक्ते। तत्रापि सवनगुणेऽग्ना। सन्ति ब्रह्म-व्यक्तिस्वस्थास्तस्थावसानं शस्त्रेण गात्राणां खण्डशो विदारणं सवनगत इति पठन्ति। न च प्राणान्तिकेषु द्वेगुण्यसंभवः। न होकस्मिन जन्मनि द्विर्मरणोपपत्तिः। तत्त्त्य-पीडानुभवात्तस्य हुँगुण्यम् । न च हादशवार्षिकं द्विगणं युक्तम् । को हि देवसमश्चतु-विंशतिवर्षाणि प्रायश्चित्तं चरेत्। संवत्सरशेषे हि मृतस्य सर्व निष्फलं स्यात्।

अधमेधयागस्तु त्रैवर्धिकानां सति संभवे पूर्वोक्तिविकल्पते। गोसवादयस्त्वबुद्धिः व महागुणवति हन्तरि स्युः।

योजनशतं बुद्धया च त्राह्मणजातीयमात्रवधे। एवमुत्तराण्याप । त्रिष्ट्तामिष्ट्रतेति समानाधिकरणे। एवं स्वर्जिता गोसवेनेति अभिजिद्धिजितै। द्वे प्रायश्चिते॥ ७६॥

> कृतवापना निवसेद्यामाते गावजेऽपि वा ॥ आअमे इसमूले वा गोबाह्मणहिते रतः ॥ ७७ ॥

द्वादरावार्षिकस्यायं विशेष: कश्चिद्वैकरिपकधर्म उपदिश्यते । वपनं अपूर्वम्। त्राश्रमद्यस्त वैकल्पकमेव वा कुटी स्यात्। ''किमर्थं पुनसाई व ने।क्तम्।''

प्रकान्तद्वादशवाधिकस्य वत्त्यमाणं यथा स्यात् पृथक् प्रायश्चित्तं मा भूदिति पूर्वे-वर्याख्यातम्। स्वतनं ह्यन्यस्मिन् प्रकान्तेऽन्यत्र प्राप्नोति, प्रकान्तासमाप्ती देषअवणात्। पृथगिवकारात्पृथक्ष्रयोगता। अन्यस्यान्यतरप्रयोगः॥ ७०॥

> वाह्मणार्थे गवार्थे वा सम्यक माणान्परित्यजेत्।। मुच्यते त्रसहत्याया गामा गात्राह्मणस्य च ॥ ७८ ॥

श्रवरित्रायापि सस्यक शाणावरित्यागेन सुच्यते। परित्रायाप्राणसागेनापि॥ ७८॥ ज्यवरं मितराद्धा वा सर्वस्वमवित्य वा।। विमस्य तिनिमित्ते वा भाणालाभेऽपि मुच्यते ॥ ७९ ॥

मितराद्वा प्रवृत्तः शस्त्रेण चता वा युद्धकरणे।

=यवरस्। यदि न्यूनं तदा तिस्र आष्ट्रतयः। इते युद्धेऽसी सुच्यते, अपरित्राय मृतोऽपि।

सर्वस्व सव जित्येति बाह्य यादीनां नीरापहृतं यदि प्रत्यानयति, तदा सुच्यते। नाह्ययस्य वा तिज्ञसित्ते प्राणदाने।

''नतु चोक्तं 'गोप्ता गोत्राह्मणस्ये'ति"।

सत्यम्। युद्धेनान्येन वा शरीरव्यापारेण गां पङ्कलगां दस्युभिवीद्यमानां ब्राह्मणं शत्रुभिश्रीरैनेद्या वाऽपहियमाणं यदि मोत्तयित ततः शुध्यतीत्युक्तम्। इह तु तिब्रिमित्त- प्रहणाद्यदि धनेऽपहियमाणे ब्राह्मणो व्यामूहत्याऽऽत्मानं हन्ति निरपेत्तं वा चेारै- युंध्यते तत्र तत्समधनदानेन 'मा मृथा अहं त इयद्धनं ददामी'ति तमाश्वास्य दत्वा गुच्यते।। ७६।।

एवं दृढवता नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः॥ समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपाहित॥ ८०॥

अस्माद्धचनादाद्यशेषमुत्कान्तं विज्ञायते। दृढव्रत इति समाहित इति च पादपूरणे पदे। उपसंहारोऽयं पूर्वस्य॥ ८०॥

> शिष्टा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ॥ स्वमेनोऽवस्थस्ताता हयमेधे विमुच्यते ॥ ८१॥

चरमपत्त उच्यते।

शिष्टुा स्वमेन आत्मीयं देषम् । भूमिदेवतानां ब्राह्मणानां नरदेवैः चित्रयैः समागमे । अतिवजी ब्राह्मणाः चित्रयो यजमान एवं कृताऽश्वमेधेऽवभृयस्नाते। विमुखते । द्वादशवाधिकस्योपसंहतत्वात्स्वतन्त्रमिदं वैकल्पिकमिच्छन्ति ।

श्रन्ये तु वैकल्पिकानां मध्य उपदेशात्प्रकान्तद्वादशवार्षिकस्यैव गोत्राह्यग्पित्राण-वत्समाप्त्रचविमाहः। यथा सारस्वतेन पत्तं वा प्रस्ववर्णं प्राप्योत्त्थानमिति।

वयं तु त्रूमः । वपसंहतत्वादाद्यस्य वैकल्पिकमध्ये वा पाठादुभयरूपताऽस्य प्रका-न्तेऽपकान्ते च सित संभवे ॥ ८१ ॥

> धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते ॥ तस्मात्समागमे तेषामेना विख्याण्य शुध्यति ॥ ८२॥

यजमानर्त्विजां ब्राह्मणचित्रयाणामश्वमेघसमागम एना विख्यापनीयमित्यत्रार्थवादः॥८२॥

ब्राह्मणः संभवेनेव देवानामणि देवतम् ॥ ममाणं चेव लोकस्य ब्रह्मात्रेव हि कारणम् ॥ ८३ ॥

प्राथिशित्तिना परिषद्भमनं कर्तव्यम् । परिषत्पृष्यस्तु विधिरत्रष्टेयः । सा चैर्वरूपा परिषदेवमर्थक्षोकोऽयमुत्तरश्च। उत्परयेव ब्राह्मणा देवानामणि देवा लीकस्य प्रमाणं प्रत्यितः, प्रत्यत्त-दर्शनवत्। न तदीयं वचनमणि शङ्कते कश्चित्।

स्व कारणं ब्रह्म नेदलदर्थको हा ह एसपदर्शयन् प्रमाणिकियते ॥ ८३ ॥ तेषां नेदिनदे। ब्रयुस्तयोऽप्येनः सिनिष्कृतिम् ॥ सा तेषां पावनाय स्यात्पिवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ८४ ॥

परिषद्गमनं प्रायश्चित्ते। तस्याश्च लच्चां 'त्राह्यणा वेदिवद्रचयः परिषदि ति।

"ननु च 'दशावरा वा परिषत्' इति वच्यति। तथा 'एकोऽपि वेदविद्धर्मस्' इति।"

न दशसंख्यां पुरुषाणामुपदिश्यते किं तिह गुणानाम्। तथा 'च त्रैविद्यो हैतुक-स्तर्की' इति गुणानामेव निर्देशः। 'एकोऽपि वेदवित्'' इत्यनेन चैतत्प्रकटीकरोति हैतु-कत्वादिगुणांतराभावेऽपि केवलेनैव वेदेन वेदवित्परिषद्यं लभते।

त्रयं तु श्लोकः संख्यानिर्देशार्थः। प्रत्न यद्यपि वेदविद इत्युपात्तं, हैतुकत्वादयोऽपि गुणा गृह्यन्ते । न ह्यन्यथा वेदवित्वं शिष्टपरिषद्धचणम्। तत्रैव व्याख्यास्यामः। ''यदि वेदवित्तवं न हैतुकत्वादिना विना भवति, कथं तहींदमुक्तम् 'एकोऽपि वेदवित्' इति''।

गुणान्तराभावेऽपि वेदवित्परियहार्थमित्येतद्पि तत्रैव वद्यामः।

श्रतः प्रायश्चित्तना त्रयः समुदिताः प्रष्टव्याः। एकस्य कदाचित्प्रमादे। ऽनवधानं स्यात्। तथैतत्परिषद्गमनं विदुषा ऽप्यदृष्टार्थं कर्तव्यमिति। यथा च पविनं विदुषां हि वाक्।

न च रहस्यप्रायश्चित्ताभावप्रहङ्गः । यत्र कस्याप्यविदितं तद्रहस्यम् । विदिते तु परिषद्रमनम् । तथा चोक्तं 'ख्यापनेनानुतापेन' इति ।

तदेतदयुक्तम्। कल्पनाविषयत्वादस्य। 'शक्ति चावेच्य पापं च प्रायश्चित्तं विक-ल्पयेदिति' त्रमनुक्तिनिष्कृतीनां प्रायश्चित्तं कल्पयेत्। तत्र त्रिभिर्या कल्पना कृता सा प्रमाणियतच्या ॥ ८४ ॥

> अते। इन्यतममास्थाय विधि विमः समाहितः ॥ बहाहत्याकृतं पापं व्यपाहत्यात्मवत्तया ॥ ८५॥

सर्वेषां वहाहत्याप्रायश्चित्तानामुपसंहाराथः श्लोकोऽयम्।

विमगहणं चात्र सर्ववर्णप्रदर्शनार्थम् ।

व्यपाहत्यपहरति।

स्रात्मवत्तयाऽऽत्मज्ञानतया। शास्त्रार्थकृताभिनिवेश म्रात्मवानित्युच्यते। तस्या-यमध्यवसायो 'न शास्त्रार्थमन्यया वर्तते'।। ८५ ॥

> इत्वा गर्भमिवज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत्।। राजन्यवैश्यो चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम्।। ८६॥

गर्भी ब्राह्मणाजातीय एव। केन गर्भस्य पातनं कारयेत्।

ग्राविद्वातमज्ञातखीपुरुषिवशेषव्यक्षनम्। उपज्ञाते यथायथं खोपुंसिनिमित्तमेव।

"कथं पुनः स्त्रियामहतायां गर्भस्य वधे। भवति।"

ग्रीषधादियोगेन गर्भस्य पातनम्।

गतदेवेत्येकवचनात्प्रत्यासब्रद्वादशवार्षिकमेवातिदिश्यत इत्याहुः।

श्रन्ये एतदिति ग्रुद्धिकारणं सामान्यापेत्वायाम्, त्रतः सर्वप्रायश्चित्तातिदेशः।

स्वियवेश्यो चेजाने। यजमाने। भूतकालता न विवित्तता।

स्मृत्यन्तरे 'सवनगता राजन्यवैश्याविति'। अतश्च प्रारब्धसामपानयारेष विधिने दर्शपूर्णमासादियजमानयाः। लिङ्गदर्शनं तु यजमानमात्रयोभीवयतीति। ब्राह्मणीभूयैव यजत इति।

स्राचेयों स्वियमित्रगोत्रजाताम् । जातेरिवशेषात् स्रोपुंसयोत्रीहाणीनामिष प्राप्तावात्रेय्या वचनमन्दगात्रनिवृत्त्यर्थम् । स्रतो ब्राह्मण्या स्रप्यन्यस्या वध उपपातक-मेव । 'स्रोश्द्रविद्चित्रयवध' इति ।

यत्तु 'श्रीसुहद्रधम्' इति तचातुर्वण्येश्वीमात्रे। अधमश्रीणामुपपातकमद्वापातक-प्रायश्चित्ते विकल्प्येते। मर्गः स्वगुणापेत्तो विकल्पो बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वकृतश्च सः। स्तनप-बालापत्ययोस्तदभावे बालानां दुःशके जीविते विजातियाया अपि, ब्राह्मणभार्याया भर्तः द्वेषादनपराधिन्या निमित्तान्तरते। वेषाजाप्यमानायाः शीलं रत्तन्त्या असंप्रयुज्य-मानाया वधः। एवमप्युत्प्रेत्तया 'श्रीसुहद्वधम्' इत्यादेशात्। अन्यत्र तु 'श्रीश्देति'। आत्रेय्यां त्वविकल्पः।

प्रन्ये त्वाचेयीं गर्भसाहचर्यादतुमतीमाहुः। पत्यते श्रूणहात्रेयाश्च हन्तेति। भ्रूणहा त्राह्मणवधकारी सा । सा च त्राह्मण्येव। प्रत्र कुत्ताववश्यं गर्भ उद्यत इत्यात्रेयी। यद्यपीदृश्यां वृत्ती तद्धिता न स्मर्थते, प्रयोगानुसारेण तु भवतोति॥ ८६॥

> उक्त्वा चैवानृतं साक्ष्ये प्रतिरभ्य गुरुं तथा।। अपहृत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधम्।। ८७॥

हिरण्यभूम्यादिसाच्ये नु वधादिसंशये वाऽनृताभिधाने प्राथिश्वत्तमेतत्। अत्र हि दोषातिशयः श्रयते 'भक्षता'मित्यादि । अन्यत्र गुरुलघुभावेन कल्पना कार्या।

प्रतिरभ्येति यहक्त'मलीकनिर्वन्ध' इति तदेवेदं 'प्रतिरंभः', संरंभपूर्वको। गुरोकपद्रवारंभः।

निक्षे प:। ग्रत्रापि दरिद्रस्य महतो धनवतो ऽधमस्योतान्यस्य ब्राह्मणातीयस्येत्या-दिकल्पना। यत्र त्वेकमेव श्रूयते तत्र यथाश्रुत्येव मिवतुमर्हति। कः कल्पनाया श्रवसरो, न चेह कै।टसाचिनिचेपयोर्लघुप्रायश्चित्तमस्ति। यद्दपि सुरापाने तदपि तुल्यमनेन गरीयः, श्रुताश्रुतविषयत्वं 'शक्तिं चावेच्येति' यत्।

सत्यप्य ं चुक्तनिष्कृतीनामिति अवगे ॥ ८०॥

इयं विद्यद्धिरुदिता ममाण्याकामता हिजम् ॥ कामता ब्राह्मणवधे निष्कृतिन विधोयते॥ ८८॥

प्रसाप्य हता। निष्कृतिरिति।

प्रागयं व्याख्यातार्थः प्रायश्चित्तगीरवीपदेशपरः ॥ ८८ ॥

सुरां पीत्वा डिजो मोहाद्यियणीं सुरां पिवेत्।। तया स काये निर्देग्धे सुच्यते किल्विषात्ततः॥ ८९॥

द्विजश्रुतिर्शक्षियार्थेव। त्राह च स्मृत्यन्तरे 'त्राह्मणस्य उष्णां मा सिचेयुः सुराम्' (गै०२३।१) इति।

माहादित्यनुवादः।

ख्रानिवर्णा' वर्णश्रतिमहणं सामान्यतत्त्रणार्थम्। सत एवाह काथे निद्ग्धे मुच्यत इति ॥ ८६॥

> गेम्त्रमधिवर्णं वा पिवेदुदक्तमेव वा ॥ पया दृतं वाऽऽमरणाहोशकृद्रसमेव वा ॥ ९०॥

म्रन्यतरप्रायश्चित्तमभिवर्शं भवत्येव।

गोमूत्रादयो द्रव्यविशेषा अन्यप्रकारमरणिनवृत्त्यर्थाः।
सुरा च पैष्टोति विज्ञेया। तां मुख्येत्युपचरित । अन्यत्र तु प्रयोगो गै।णः।
कामतः पाने चैतत्। तथा च वच्यति। 'अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणेव शुष्यति'।
स्वानवर्णिमस्पिशस्पर्शमिति ज्ञातव्यम्। तथा चाह 'स्वामरणादिति'।
सुरा च स्रोणामपि प्रतिषिद्धा। उक्तं हि वासिष्ठे

'तया ब्राह्मणी सुरापी भवति। न तां देवाः पतिलोकं नयन्ति।। इहैव सा भ्रमति चीणपुण्या लोके प्रत्यावाप्सु च जलसुग्भवति।। ६०॥

> कणान्वा भक्षयेद्ब्दं पिण्याकं वा सक्रिक्ति॥ सुरापानापनुत्यर्थं वालवासा जटी ध्वजी ॥ ९१॥

इदं प्राणात्यये श्रीषधार्थम् । अन्येन विहितस्यापि तस्य । अज्ञानात्तु तप्तकुच्छ्रसहितः पुनः संस्कारा दर्शियव्यते । अन्ये तु गीडीमाध्व्योरूपचरितसुराभावयारिच्छन्ति । तथा च स्मृत्यन्तरे 'असुरा-मद्यपाने चांद्रायण्यसभ्यसनीयम्'।

सकृदिति कणिपयाकयोरुभयोः शेषः । निशायास् । अवालमयम् । गोलोमाजालोमादिकृतं वासः । जटी शिखयाऽन्यैर्वा केशैः । ध्वजी मद्यघटिकादिनेति ॥ ६१ ॥

> सुरा वै मलमनानां पाप्मा च मलमुच्यते ॥ तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यक्ष न सुरां पिवेत् ॥ ९२ ॥

'स्रत्न'शब्दे। यद्यप्यदनिक्रयाकमीण व्युत्पाद्यते, तथापि त्रीह्यादिप्रभृतावेव अक्त-सक्तवपूपादे। प्रसिद्धतरप्रयोगः। तथा चा'न्नेन व्यञ्जनिम'ति भेदे।पपितः। स्रतः पिष्ट-विकारत्वात् सुराया अन्नव्यपदेशे लब्धे उत्तानां मलामिति निवारणे।पपत्ती पैष्ट्याः सुरायाः प्रतिषेधे लिङ्गमिदम्।

लिङ्गं त्रयाणां वर्णानां संपद्यते। ब्राह्मणचित्रयवैश्यैरिप वर्णेः पेष्टो न पातव्या। किंच सेव सुरा मुख्या गोडोमाध्व्योः। एवं यथा सीधुमाध्वीकयोर्गुरु प्रायश्चित्तं न तथान्येषामरिष्टादीनां मद्यानाम्।

सलाशब्दः पाण्मेति व्याख्याता निन्दातिशयदर्शनार्थः। सत्यपि प्रायश्चित्तप्रकरणे वाक्यात् सुरापाननिषेधोऽयम्। भिन्नवाक्यत्वाच नार्थवादः॥ ६२॥

> गोडी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा॥ यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या हिजोत्तमैः॥ ९३॥

गुडविकारा गाडी। येषामपोत्तरसमेव मद्यतामापद्यते तेषामपि कारणे कारोपद्या-रेण 'गोडी'व्यपदेशो न विरुद्धः। मधुने। विकारे। साध्वी। मधु माध्वीकं विकारवृत्त्या। न सद्यो जातस्य मृद्वीकारसस्य प्रतिषेधो यावन्मद्यावस्थामप्राप्तस्येति दर्शयति। अविकृतं हि मधुमाध्वीकमिच्छन्तीति स्मरति। यत्रापि मद्यशब्देन प्रतिषेधस्तत्राप्यनासादितमद्यपानशक्तियोगस्य
नैव प्रतिषेधः। तस्य मद्यशब्देनानिभधानात्। यथा 'शुक्त'शब्दोऽवस्थाविशेषवित
प्रवर्तते नाविशेषेश्य। न हि तदेवान्त्रतामनापन्नं 'शुक्त'मित्युच्यते। यथा स एव गैाः
वत्सावस्थायां न 'बलीवर्दः'। एवं च पिष्टोदकादिसंघातसंमष्ट्या न 'सुरा' यावत्कालपरिवासेन न मदशक्तिमापन्ना। एविमञ्जरसम्द्वोकारसयोद्देष्टव्यम्।

"अल्पायास्तर्हि पानं प्राप्तोति, यावत्या मात्रया पीता न मदयति। प्रतिबन्धकद्र-

नैव दोषः। नायं मदोत्पत्तिप्रतिषेधः। 'तथा कर्तव्यं यथा मत्तः चोवो न भव-तीति'। किं तिर्ह 'यन्मदजननसमर्थशक्तियुक्तं तन्न पातव्यमिति'। ग्रल्पाया ग्रिप सा शक्तिविद्यते। यावता कृत्तमलपप्राणं स्वल्पमिप मद्यं मदयित स्त्रिग्धं महाप्राणः बह्विप नेति। नैतावता मदशक्त्यभावः शक्यो वक्तुम्। कार्याभावेन कारणभावान्मद्यानामिप नैव निश्चीयते। न हि महत्काष्टं दग्धुमसमर्थस्याग्नेरदाहकत्वमनुमीयते, शुष्कतृणे ताद्द-शस्यैव दाहकत्वे।पलंभात्।

"यद्युक्तं द्रव्यान्तरेश शक्तिप्रतिबन्धकत्वे पानप्राप्तिरिति", तद्य्यचे ह्यम् । न हि
तृशोन ता दृशस्यैव दाहे तदानीं सा तस्य शक्तिनीस्ति किंतु विद्यमानाऽपि कार्यारंभं
प्रत्यसमर्था। शक्तिसंभवश्च प्रतिहेतुने ते नित्यकार्यम्। न च द्रव्यान्तराशि शक्तिं
विनाशयन्ति, श्रपि तु कार्यारंभं प्रतिबद्धनित । तथा च तत्परिमाशारंभकद्रव्ययोगेऽपि
पैत्तिको माद्यति न श्लैष्मिकोऽते।ऽनुमीयते न तस्य विनाशः।

तस्मात्र भाविमदावस्थस्य प्रतिषेधा नापि प्राप्तावस्थाविशेषस्य प्रतिबन्धकाभावादि-वत्तत्प्रतिषेधः। यथा चारः स वर्जनीय इति। नीद्श्वितोऽप्राप्ताम्लभावस्य प्रतिषेधः।

''माध्वीति कथं, यावता गुणेन माध्वीति भवितव्यम्"।

'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति' (परिभाषा ६५) परिहारः। ज्ञापकं चास्याः परिभाषाया श्रोरोदिति वक्तव्ये 'श्रोर्णा" (पा० सू० १३। १४६) इति गुणश्रहणम्।

श्रत्र द्विजोत्तमग्रहणं च चत्रियवैश्ययोर्भद्यानुज्ञानार्थम्। तथा च महाभारते भारतानां यादवानां मद्यपानं तु वर्ण्यते 'डभौ मध्वासवचीबै। दृष्टी मे केशवार्जुनै।' इत्युत्तरश्लोका-दर्थवाह एव।

"नतु च तथा सर्वा इति बहुवचनं कथम्"। यावता एकमुपमानं द्वे उपमेये। अन्नमलत्वं चात्र हेतुमन्निगदे।ऽर्थवादे। मलं हेतुर्यथा शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति ॥ ६३॥

यक्षरक्षः पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ॥
तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानायश्वता हिनः ॥ ९४ ॥
यहादया निन्धाः प्राणिनो भद्याभद्यविनेकशून्या मांसमभत्तयन् ॥
सुरा चासवश्च सुरासवस् ॥ 'जातिरप्राणिनाम्' इत्येकवद्भावः ॥
स्रासवोऽत्र मद्यविशेष एव, ईषन्मद्याद्भिन्नं गोवलीवर्दविद्योपादानम् ॥

देवानामश्नता देवदेयानि ह्वींषि चरुपुरोडाशादीनि दर्शपूर्णमासोदितानि व्राह्मणसारितुं युक्तानि, न पिशाचाद्यन' मद्यमांसादीनि ॥ ६४॥

अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाण्युदाहरेत्॥ अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणा मदमाहितः॥ ९५॥

समेध्ये पतनं देवात्राशनवद्यवादः। "नतु च वैदिकोदाहरणं कथमकार्थम्"।

अत्रोच्यते। तदपेचयाऽन्यद्कार्यं कुर्यादिति। कथमकार्यम्। त्रध्यचेवदाच-रोचारणप्रतिषेधात्।। ८५।।

> यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाष्ठाव्यते सक्त् त्।। तस्य व्यपेति ब्राह्मण्यं शुद्रत्वं च स गच्छति॥ ९६॥

अधीते वेदे संस्काररूपेणावस्थितं हृदयं ब्रह्मशब्देनोच्यते। अता हृदये सद्ये ना-ण्लाविते। स श्रृद्रतां गच्छति।

त्राह्मण्यवचनं सर्वप्रकारमद्यनिषेधार्थं त्राह्मग्रस्य । चत्रियवैश्ययोः पैष्ट्या एव निषेध इति दर्शयति ॥ ६६ ॥

एषा विचित्राऽभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ॥ अत उर्ध्व प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ९७॥ बक्तप्रयोजनी पूर्वोत्तरक्षोकी ॥ ८७॥

> सुवर्णस्तेयकुद्धियो राजानमभिगस्य तु ॥ स्वकर्म रूयापयन ब्र्यान्मां भवाननुशास्त्वित ॥ ९८ ॥

ब्राह्मणसुवर्धस्तेये एतत्रायश्चित्तम् ।

विप्रमहणं सर्ववर्णप्रदर्शनार्थम् । चित्रयादीनामन्यस्य प्रायश्चित्तस्यासमाम्नानात् । मामनुशास्तु निमहं करोतु । राजा गत्वा च वक्तव्यः । स्रत्र च राजशब्दो देशेश्वरवचन एव न चित्रयजात्यपेत्तः ॥ ६८॥

यहीत्वा मुसलं राजा सकृद्धन्यात्तु तं स्वयम् ॥ वधेन शुध्यति स्तेना ब्राह्मणस्तपसेव तु ॥ ९९॥

मुश्रलं दण्डविशेष आयसी दारुमयी वा। सङ्गत्स्वयमिति च विवित्ततम्।

वधेन शुध्यति। सक्तप्रहारेण वधो मरणफतो वा भवतु मा वाऽरतु। ताहरोन सुशलप्रहारेण शुद्धो भवति।

ब्राह्मणस्तु तपचा वत्यमाणेन।

मत्रापि नाह्यणमहणमविविचितम्। तथा चीत्तरत्र द्विजमहणम्।

यद्यपि च कृष्णलग्रहणे महापातकं तथापि मरणान्तं प्रायश्चित्तं सुवर्णशतहरणे द्रष्टव्यम्। उक्तं दण्डप्रायश्चित्तं तुल्यरूपेण। तत्र चोक्तं 'शतादभ्यधिके वध' इत्यते। 5-विक् कल्पना कार्या।

यस्तु 'मरणात्पृते। भत्रति' इति प्रायश्चित्तान्तरं, तस्मिन् राजा शक्षं उदुंबरं त्रादः चात्तस्मात्तं प्रमापयेन्मरणात्पृते। भवतीति विज्ञायते। यदा चित्रयादिईर्ता स्वामी च गुणवांस्तत्रैतद्विज्ञायते। दातुमुद्युक्तं यदा स्यादिति प्रयोजने प्रयोजने।पहारस्तदा वा शिष्टं निष्कान् को घृताक्तो गोमयादिना या प्रकृतिः (१)। स्ट।

तपसाऽपनुनुत्युस्तु सुनर्णस्तेयनं मलम् ॥ चीरवासा द्विने।ऽरण्ये चरेद्बह्महर्णा वतम् ॥ १००॥

इति च द्वादशवार्षिकधर्मानुवादात्तस्यैवातिदेशो न बह्यहत्यायाः, प्रायश्चित्तान्तरम्। ब्रह्महिणा यद्वतमुक्तं तच्चरेदिति योजना।

अपनुनुत्सुरपनेतुमिच्छः। शुद्धिं चिकोर्षतीति यावत्॥ १००॥

एतैर्जनरपोहेत पापं स्तेयकृतं हिजः॥ गुरुस्रोगमनीयं तु ज्ञतेरेभिरपानुदेत्॥ १०१॥

ंन्छ च वधेन ग्रध्यति स्तेनस्तपसा चेति ह्यस्य प्राक्तन्तावेतेरिति वहुवचनं न सन्यक्"। एतदेव ज्ञापकं —एष निःशेषोक्तानप्यनुक्तान् कल्पेतानुबन्धाद्यपेत्तया । गुरुखोगमनप्रयोजनं **गुरुस्त्रीगमनीयस्** । निमित्तमिप प्रयोजनमुख्यते, प्रयो-जयति प्रवर्तयतीति ।। १०१ ॥

> गुरुतरूप्यभिभाष्येनस्तरंपे स्वप्यादयोगये ॥ सुर्भी ज्वलंतीं वाश्चिष्येनमृत्युना स विशुध्यति ॥ १०२ ॥

गुरुतल्पगः। गुरुतल्पीति वा पाठः। तल्पीतिमत्वर्थीयेन विशिष्ट एव स्नी-पुंसयोः संसर्ग उच्यते।

गुरुराचार्यः पिता चेति । तल्पशब्दे दारवचनः ।

त्राचार्थाणीं गत्वेदं प्रायश्चित्तम्। अपरा मातेव मातासमानजातीयायां गमने। इमानि त्रीणि प्रायश्चित्तानि कल्प्यते बुद्धिपूर्वं च।

स्रिभाष्येनः पापं विख्याप्य । तल्पे शयनेऽसिष्पर्शेऽयामये शयीत । मृत्युना शुध्यतीति वचनात् । स्रिभः तप्ता खोप्रकृतिरयोमयी तामाशिलष्येदालिंग्येत् ॥ १०२ ॥

> स्वयं वा शिशृष्णावुत्कृत्याधाय चाझले।। नैक्तं तिं दिशमातिष्ठदानिपातादि जिह्मगः।। १०३॥

उत्कर्तनं न कल्पेन शोधनम्। शस्त्राद्याचिप्तम्। शक्तिः सर्वत्र सहकारियो। येन शक्येत छेतुं तत्सामर्थिद्धभ्यते।

प्रत्यग्दिचा नैचि ती दिक्।

स्रजिह्मगाऽकृटिलगः। श्वश्रकूपादि न परिहरेदित्यर्थः। कुड्यादिषु प्रतिपातनं हि तदापाताद्गच्छेदेव ॥ १०३॥

> खट्वाङ्गी चीरवासा वा इमश्रुला विजने वने॥ पाजापत्यं चरेत्कुच्छ्मब्दमेकं समाहितः॥ १०४॥

त्रबुद्धिपूर्वकं स्वभायीश्रान्त्या गमन इदं प्रायश्चित्तम् । विजातीयगमने बुद्धिपूर्वकः मिष । चीरं वस्रखण्डम् । एमश्रुले। रूढरमश्रुः । समानजातीयाया ऋषि व्यभिचाः रिण्या गमने लघ्वेव प्रायश्चित्तम् ॥ १०४॥

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतेन्द्रयः॥ इविष्येण यवाग्वा वा गुरुतल्पापनुत्तये॥ १०५॥ श्रतिदिष्णुरुभावानां मातुर्लापतृ व्यादीनां या भार्यास्तद्भन इदं प्रायश्चित्तम्। हिविष्यं पयोमूलघृतादि । यवाशू द्रवपेयादि ॥ १०५ ॥

> एतैर्नतेरपाहेयुर्महापातिकना मलम् ॥ उपपातिकनस्त्वेवमेभिनीनाविधेर्वतैः॥ १०६॥

उक्तवच्यमाणसंच्तेपवचने। ऽयम् ॥ १०६ ॥

उपपातकसंयुक्तो गोह्रो मासं यवान्पिवत् ॥ कृतवापा वसेद्रोष्ठे चर्मणा तेन संहतः ॥ १००॥

गैद्भी गोषाती। मूलविभुजादिदर्शनात्कः।

यवान् पिबेदिति यवसक्तुपानं केचिदाहुः। अन्ये तु प्रकृतिशब्दः काये व यवाग्वां प्रयुक्तो ऽतो यवान् पिष्टा पाययेदित्युक्तं भवति।

पूर्विस्मन्पचेऽश्रुतोदकादिद्रवकल्पना भवति। न हि यवा उदकादिना विना पातुं शक्यन्ते। इह तु लच्यामात्रम्, अश्रुतकल्पनायाश्च लघ्वी लच्या।

कृतवपनः छतमीण्ड्यः। केशच्छेदवचना वा। गेष्ठि यत्र गाव स्रासते।

चर्मणा तेन। या न गोहता, अपि त्वन्यसा अपि ॥ १०७॥

चतुर्थकालमश्रीयादहारलवणं मितम् ॥ गोम्त्रेणाचरेत्स्तानं हो मासा नियतेन्द्रियः॥ १०८॥

द्वी माखानेकेकमाहारं सुका दितीयेऽहिन सायमशीयात्।

लवणिवशेषेण चारमहणात्सैन्धवस्याप्रतिषेधः । स्वतन्त्रः चारप्रतिषेधो हि द्वन्द्वे सित स्थात्। तत्र वचनप्रवृत्तिः पदद्वयस्य च लचणार्था। युगपद्धिकरणतायां द्वन्द्वः। स्थिते विशेषणसमासे विशिष्टस्यार्थस्य नानुज्ञासंबन्धः। न समासादिलाघवम्।

मितं स्वल्पमित्यर्थः। न यावता तृप्तिभवति शरीरस्थितिश्च जायते। गासूचस्नानं विष्वपि कालेषु।

चतुर्घकालं द्वी मासाविति संबन्धः। एवं स्मृत्यन्तरे 'कृतवपनो वसेद्रोष्टे चर्मणा तेन संवृतः। द्वी मासी स्नानमप्यस्य गोमूत्रेण विधीयते'॥ 'पादशीचिक्रियाकार्थमद्भिः कुर्वीत केवलम्।'

न चास्य द्वा मासावित्यस्यानेन संबन्धः संभवति । स्नानप्रहर्णं पादपूरणार्थम् । स्नानकाले यदि पादाद्यशुद्धिर्भवत्यर्थात्तदुदकेनेव द्रव्यशुद्धिविधिना शोधनीयम् । अत मानमनमिष गुद्धवर्षमुदकेनैव स्नानकाले। स्रान्यदा मृदा गुद्धिः। सा मृद्धारिक्रमेणेव कर्तव्या। स्नानिवधी गोमूत्रश्रवणादाचमनादी कः प्रसङ्गः। स्नानेऽपि प्रायश्चित्ताङ्गेन गुद्धार्थम् ॥ १०८॥

> दिवानुगच्छेद्रास्तास्तु तिष्ठन्नूध्वं रजः पिवेत् ॥ ग्रुश्रूषित्वा नमस्कुत्य रात्रौ वीरासनो वसेत् ॥ १०९॥

यासां गवां स्थाने वसति ताश्चरितुं गच्छन्तीः पश्चाद्गच्छेत्। तच्छब्देन प्रत्यव-मशीद्यासां गृहे स्थितस्तासाम्। ग्रन्यासां गच्छन्तीनां न भवत्यनुगमनम्।

ताभिः समुत्थापितं रजा रेएक् धर्वं गच्छन् पिबेत्।

एवं तत्रैव ताभिः सह दिवसं विहत्य ताभिरेव सह पुनर्गोष्ठमागच्छेत्।

शुस्रवित्वा कण्हकर्षणरज्ञापनोदनेनापगच्छन्।

नमस्कृत्य जानुशिरसा प्रणामं कृत्वा।

वीरासने। वसेत्। भित्तिशय्यादावनिषद्य यदुपविष्टस्यावस्थानं त'द्वीरा-सनम्'।। १०६।।

> तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत् व्रजन्तीष्वप्यनुवनेत् ॥ आसीनासु तथासीना नियता वीतमत्सरः ॥ ११० ॥

तिष्ठन्तीत्येवमादिको विधिः।

यत्र काश्चित्तिष्ठन्ति काश्चिद्वजन्ति काश्चिद्वाऽऽसते तत्र भूयसीनां धर्म समाश्रयेत्।

वीते। मत्सरा लोभा यस्येति। प्रदर्शनार्थं चैतत्। त्यक्तरागादिमनोदोष इति यावत्। नियतेन्द्रियवचनात्॥ ११०॥

> त्रातुरामभिशस्तां वा चैारव्याघादिभिभयैः॥ पतितां पङ्कलयां वा सर्वमाणैविमाचयेत्॥ १११॥

स्रातुरां व्याधिताम्। स्राभिशस्तां गृहिताम्। भगेव्याद्वादिनिमित्तेः। सर्वेण सामध्येन प्राण्याब्दोच्छ्वासपवन एव। 'स्रव्पप्राणो महाप्राणः इति स्थूले बन्नवित च प्रयोगदर्शनात्। तेन स्वयमशक्तेन सहायकोपादानेनाप्युद्धारः कर्तव्यः॥ १११॥

उष्णे वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ॥ न कुर्वतित्मनस्राणं गोरक त्वा तु शक्तितः॥ ११२॥ उद्योन भृशं तपत्यादित्ये वर्षति पर्जन्ये श्रीते वा साहते वाति वाया भृशसिति ॥ ११२॥

> आत्मना यदि वाडन्येषां गृहे क्षेत्रेऽथवा खले।। भक्षयन्तीं न कथयेत्विन्तं चैव वत्सकम्।। ११३॥

त्रोद्यादिभस्ययन्तीं गां न वारयेत्। न चान्यानाचचीत निवारणार्थम्। यदि तु बश्लीयात् प्राशंक्यते बाधेति तृष्या तदा पूर्वोक्तकरणे न देषः। तदनुप्रहे विधीयते। एवं पिवंतं वत्यकमपि ॥ ११३॥

अनेन विधिना यस्तु गोघो गामनुगच्छति ॥ स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासेर्च्यपोहति ॥ ११४॥ दृषभेकाद्शा गाश्च द्द्यात्सुचरितव्रतः ॥ अविद्यमाने सर्वस्वं वेद्विद्वयो निवेद्येत् ॥ ११५॥

द्य गावा देया एका वृषभः। शक्तो चत्वारि व्रतानि। स्विद्यसाने गदितधने तता न्यूनं सर्वस्वं देयस्।

वेदविद्ध इति बहुशः, न द्वयोरेकस्मिन् वा। 'वेदविद्'यहणं न बहुवचनार्थमनुवादो वेदविदामेव पात्रतयोक्तत्वात्।

यत्तु स्मृत्यन्तरे 'दह्नवाह्नवन्धनदामपाशयोजनतैलीषधादियोगे मृते सिशिखं वपनं कृत्वा प्राजापत्यं चरेत्ततश्चैलखण्डं दद्यादिति' यो नातिप्रयत्नेनैतासु क्रियासु प्रवर्तते तस्य प्रमादजेऽपराधे प्रायश्चित्तमेतत्। यतः

'यंत्रणे गोश्चिकित्सायां गृहगर्भविमोचने। यत्ने कृते विपत्तिः स्यात्प्रायश्चित्तं न विद्यते'।। 'श्रीषधं स्नेहमाहारं दद्याद्रोत्राह्यणेषु यः। दीयमाने विपत्तिः स्यात्र स पापेन लिप्यते।।' इति सांवर्तम्।

तथा प्रस्य मासेन शुद्धिरुक्ता 'पंचगव्यं पिनेत् षष्ठे काले पयः समाप्ते ब्राह्मणां स्तर्पयेत्। तिलधेनुं च दद्यात्'।

तथान्याऽर्छमासेन 'सक्तुयावकशाकपयोदिध घृतं सकृदिति'। विकल्पानेतान्व-च्यामि। येन द्रव्येग् यः प्रयोग ग्रारब्धः स तेनैव समापनीयो न तु किस्विश्चदिह्न सक्तवः किस्मिश्चिद्यावकादीनीति। ब्रोहिमिर्यजेत यवैर्वेति विकल्पितेऽपि द्रव्यद्वये न ब्रीहिषूपपन्नेष्विच्छया चैतेषां वा विनाशे यवा उपाद्यीयन्ते। प्रतिनिधिनैवं प्रयोग-समाप्तिः। तत्रापि गोदानं विहितम्। तथैतावन्त्येव तपांस्यते। वत्ससिहतां गां दद्यादिति। त्रत्रोक्तं गोतमीये (२२।१८) च 'गां वैश्यवदिति'। तत्र श्रोत्रियस्य यज्ञविदुषे। ऽग्न्याहितस्य देग्ध्रीं बहुत्तोरां बालवत्सां निर्धनस्य गां हत्वा गौतमीयं, चेत्रारामादौ त्रोद्यादिषु च प्रविश्य तिन्नवारणार्थे प्रदुते 'मा मारयाम्येनामिति' ग्रनया बुद्ध्या कथंचिन्मृतायामिदं मासिकम्। तथा ऽश्रोत्रियस्य जरत्या श्रचीरायाश्च बुद्धि-पूर्ववधे त्रीमासिकम्। सर्वते निर्गुणाया निर्गुणस्वामिकाया श्रबुद्धिपूर्ववधे प्राजापत्यम्। तस्या एव बुद्धिपूर्ववृत्वतायां त्रीमासिकमिति । ११४-११५।।

एतदेव त्रतं कुर्यु रुपपातिकना द्विजाः ॥ अवकीर्णिवर्जं शुद्धचर्यं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११६॥

सत्वेति गोघातकप्रायश्चित्तं सर्वेषूपपातकेष्वतिदिशति। वैकल्पिकं चान्द्रायग्रमपि। उपपातकित्वे विशेषोपदेशान्न गोघस्य चान्द्रायग्रामिच्छन्ति। तेषासुपपातकित्ववचने गोघस्य प्रयोजनं सृग्यस्। ११६॥

> अवकीर्णी तु कारोन गर्दभेन चतुष्पथे।। पाकयज्ञविधानेन यजेत निऋति निश्च।। ११७॥

'श्रवकारो' (देवकीर्णो' ब्रह्मचारिणो व्रतानि तस्यातिकमः खोसंप्रयोगलच्चाः सेऽस्या-स्तीत्यवकीर्णो । वद्दयति 'कामता रेतसः सेकमिति'।

काणोन गर्दभेनेति सगुणद्रव्यनिर्दशः। चतुष्पयेनेति देशस्य। निशीति कालस्य। नैकितिमिति देवतायाः। पाकयज्ञविधानेनेतीतिकतिव्यताविधानम्।

''नतु च पशुयागा घ्रमिष्टामीयपशुसाच्या घ्रमिषोमीयपशुप्रकृतयः"।

सत्यम् । स एव पाकयज्ञप्रकृतिः । सत्यधिकारे हि सः । उक्तं च 'पशुरिप द्रवति पयोऽपि द्रवति ति' । 'पाकयज्ञाः' पूर्णमास्रादयः ॥ ११७॥

हुत्वाऽग्ना विधिवद्धोमानंततश्च समेत्यचा ॥ वातेन्द्रगुरुवहीनां जुहुयात्सिपिषाऽऽहुतीः ॥ ११८॥

अग्नै। यदा होमम्। अभिहोमाश्च 'हृदयस्याम' इति।

श्रन्ततः समाप्तेषु होमेषु मरुद्धा इन्द्राय बृहस्पतयेऽययेऽप्याहृतीर्जुहुयात् । 'स्म्' इत्यनया । 'सं मा सिश्चन्तु मरुतः सिमन्द्रः सं बृहस्पतिः । संचायमिनः सिच्चतु प्रजया च धनेन च ।' (अथवनेद ७ । ३३ । १) इत्येतया जुहुयात् । मान्त्रवर्णिकत्वात् देवतानां रलोके 'वातगुरुशब्दै। मरुद्बृहस्पतिशब्दलचणौ। अतो वातादिषु स्वाहाकारादे। मरुद्बृहस्पतिशब्दै। प्रयोक्तव्यो, न वातगुरुशब्दै। ॥ ११८॥

> कामते। रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ॥ अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धमेज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ ११९॥

अवकीर्धिपदार्थिनरूपग्रम्। अतश्चोपात्तव्रतातिरिक्तविषय एवं विज्ञायते। व्रतस्यस्येति ब्रह्मचर्याश्रमस्यस्येति, स्मृत्यन्तरदर्शनाद्विज्ञेयम्।

रेतःसेकस्त्वस्यैव विशेषतः प्रतिषिद्धो ऽन्तरेगापि स्नीसंप्रयोगम्।

कामतः सेके विधिरयम्॥ ११६॥

मारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च ॥ चतुरो व्यतिनाडभ्येति ब्राह्मं तेजाडवकीर्णिनः ॥ १२०॥

'जुहुयादाहुतीरिति' विधेरर्थवादः। व्रतिनः सत स्रवकीर्णिनः यत् आहां तेजे। विविधविज्ञानापार्जितं पुण्यं तद्देवतां देवतासुपैत्युपसंक्रामित। तत्र लयं गच्छतीति यावत्। व्रतिनापैतीति विवित्ततम्॥ १२०॥

> एतस्मिन्नेनिस प्राप्ते वसित्वा गर्दभाजिनम् ॥ सप्तागारांश्चरेद्धेशं स्वकर्म परिकर्तियन् ॥ १२१ ॥

वसित्वा ग्राच्छा । स्वक्सिवकी खोँ ऽस्मीत्येवम् ॥ १२१॥

> तेभ्या छन्धेन भेक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् ॥ उपस्पृशंक्षिषवणमन्देन स विग्रध्यति ॥ १२२॥

प्रातर्भध्याह्वापराह्वं घूपस्पृद्यन् स्नानं क्वर्वन् । संवत्सरेण पूतो भवति ॥ १२२ ॥ जातिभ्रं शकरं कर्म कुत्वाऽन्यतममिच्छया ॥ चरेत्सान्तपनं कुच्छ्ं माजापत्यमनिच्छया ॥ १२३ ॥

समाप्तान्युपपातकानि ।

श्रन्यतमित्यनुवादः। न हि निमित्तानां समाहारसंभवः। समुदायविवद्यायां न च कस्यचित्प्रायश्चित्तमुपदिशति। को हि मनुष्यः सर्वाणि जातिश्रंशकराण्य-कार्याणि कुर्यात्। एक एव शब्दः प्रायश्चित्तानुदेशेऽशास्त्रताप्रसंगः। न च साहि-त्यविवद्याऽप्युक्ता, लक्षणत्वेन श्रवणात्पुरुषं प्रति निमित्तानाम्। श्रतः प्रत्येकं वाक्यपरि-

समाप्तिः 'यस्य पिता पितामहः से।मं न पिबेदि 'त्यन्यतरस्य पितुः पितामहस्य वा सो।मन-पीतवते। भवत्येव पशुः। यथा सत्यप्युभयश्रवाये यद्युभयं हिवर।तिभियादित्यन्यतरह-विविनाशेऽपि भवत्येव पंचशरावः, एवं सर्वप्रायश्चित्तेषु द्रष्टव्यम्।

इच्छयेति विविचतम् । ग्रानिच्छयेति च । प्राजापत्यसान्तपनयोः स्वरूपं वच्यति ॥ १२३ ॥

> सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्द्वः ॥ मिलनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्यावकैस्त्र्यहम् ॥ १२४॥

सङ्करीकरणमपात्रीकरणं पूर्वमुक्तेनेति । एवं सङ्करापाचकृत्यास्वित संज्ञिभेदा-द्वहुवचनम् । कृत्याशब्दः प्रत्येकमिसंबध्यते । 'कृत्यं' कारणम् ।

ऐन्द्वा मासः चान्द्रायणः।

यावका यवविकारः पेयलेह्यादिः।

अत्राविशेषअवयोऽपीच्छानिच्छयोर्गुरुलघुभावा विज्ञेयः ॥ १२४ ॥

तुरीया ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे समृतः ॥ वैश्येऽष्टमांशा दृत्तस्थे शुद्धे ज्ञेयस्तु षाडशः ॥ १२५॥

सवनगतया राजवैश्ययोर्नाह्मणसम्मुक्तम् । इह तु तते। इत्यत्र । स्वधमनिष्ठानयो-श्चतुर्थाष्टमविभागविधिः । तथा च वृत्तस्य महणं सर्वक्रियार्थम् ।

त्रीणि वर्षाणि चत्रियस्य, सार्धवर्ष वैश्यस्य, नव मासान् शूद्रस्य।

यत्तु 'स्रोश्र्द्रविद्त्तत्रियवध' इति तत्परित्यक्तस्वर्भागोः अधर्मस्थितयोः । श्र्द्रस्य 'वृत्तं' द्विनशुश्रूषादि, न महायज्ञानुष्ठानं च ।

वृत्तं शीलं वैश्यवृत्ती वैश्यस्य वृत्तावेव वा तिष्ठति । गहने यथा समये 'तियच्छ-भिवेति'।

स्वधर्मपराणां विधिवतप्रायश्चित्तम् ॥ १२५ ॥

अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजात्तमः ॥ द्वभिकसहस्रा गा द्धात्सुचरितव्रतः ॥ १२६॥

इदमपरं दानप्रायश्चित्तम् । संभवद्वित्तस्य तपे। नास्तोति वदयति, 'दानेन वध-निर्णेकम्' इत्यादि ।

श्रकामत इति न विवित्ततं, महत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य। यदि वा 'सवनगतयो-रेवाकामत' इति कल्पनीयम्। वृषम एकी यासां सहस्रे ता वृषभैकसहस्वाः ॥ १२६॥

व्यब्दं चरेद्वा नियता जटी ब्रह्महिणा व्रतम् ॥ वसन्द्रतरे ग्रामाद्द्वसमूत्तनिकेतनः ॥ १२७॥

माद्योऽधः श्लोकस्तुरीय इत्यस्यानुनादः।

जटीति चीरखट्वाङ्गधारणादिनिवृत्त्यर्थिमिति केचित्।

तदयुक्तं तत्रैव ते धर्मास्तदीयतुरीयभागातिदेशो नान्येषां सत्यिव संभवे, सरस्वती-परिसर्पणादीनामिव प्रयोजनसन्वोपपत्तौ।

द्रत इति शामानिष्टतिः। वृसम्ले कुटों कुत्वेति॥ १२७॥

> एतदेव चरेदब्दं यायश्चित्तं हिजोत्तमः ॥ प्रमाप्य वेश हत्तस्थं दद्याहेकज्ञतं गवाम् ॥ १२८॥

पूर्वत्राष्टमें ऽशः, अनेन द्वादशो विधीयते। अल्पत्वाद्बद् न्यूनगुणस्य विधिरयमिति विद्यायते।

''नतु वृत्तस्यं इति श्रुतम्''।

सत्यम्। संप्रति वृत्तस्था वधकाले, प्राङ्निर्गुण इति । यस्तु सर्वदेव वृत्तस्थस्तस्य पूर्ववदिति ज्ञेयम् ॥ १२८॥

> एतदेव व्रतं कृत्स्नं पण्मासान् शूद्रहा चरेत्।। द्यभैकाद्शा वाऽपि द्याद्विमाय गाः सिताः ॥ १२९॥

श्रत्रापि मासषट्कं नवकं च वृत्तस्थेतरभेदेन थोज्यम्। यथाश्रुतसंख्यं च गोदानं सर्वत्र वैकल्पिकम्। द्विजोत्तमग्रहणं च प्रदर्शनार्थम्। सिता न वर्णतः। किं तर्हि ? शुद्धिसामान्याद्या बहुचीरास्त्र्यपत्या स्ननष्ट-प्रजाश्च ॥ १२ स्॥

> मार्जारनकुले। हत्वा चापं मण्हकमेव च ॥ श्वगोधोल्लकाकांध श्रद्रहत्यावतं चरेत् ॥ १३०॥

अतिमहत्त्वात्प्रायश्चित्तस्य समुद्रायवधे प्रायश्चित्तमेतत् ।

''नतु चात्र साहित्यं न विवक्तितिमत्युक्तं यता जातिश्र'शकरादिषु । कथं चैते सर्वे चैकस्य हन्तव्यतया उपनयेयुः । ग्रातिरिक्तसद्भावे न तिन्निमक्तं स्यात् । ग्रार्थान्तर-मेवैतद्वशेनैव तच्छक्यते वक्तुम् । तेनावृक्तेन हन्ता । ग्राधकवधे त्वन्यद्वविष्यति । नैतच्छू यते न्यूने वधे च न स्यात्। पयः पिबेदित्यादि प्रत्येकविधेन संबध्यते। न समुदाये प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः समुदाये वा। ग्रर्थान्तरे तु स्थातुं लभ्यते"।

यत्तावदुच्यते साहित्यं न विविद्यतिमिति। तत्र न विवद्यते यत्र प्रत्येकं संबिन्ध-वाच्यमर्थवत्। यथा 'यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेत्' इति। यत्र पुनरविवद्य-माणे वाच्यमेवानर्थकं तत्र तत्परिहारार्थे युक्ता विवद्या। यथा वद्यति 'सहस्रस्य प्रमापणे पूर्णे वानसीति'। ग्रत्नाविवद्यायां सहस्रस्येति व्यर्थे स्यात्। एवं हि शास्त्रा-नतरविरेधादितमहत्त्वे युक्तेव विवद्या।

"नतु च पदोपादानतायामपि खचणागतस्य विशेषणस्याविवचैव । यथा यस्योन् भयं हिविरित्युभयशब्दार्थं तत्र तुल्यम् । अत्र हिवरभयमिति च पदद्वये वद्यमाणे वाक्यभेदः । हिवरत्रोभं चेति । यत्रावस्थाभेदस्तत्र वाक्यभेदपरिहारार्थभवश्यं भेदः । अन्यतरिमन् व्यवहितो गुणो वा हातव्यो भवति । तथोभयशब्दे सर्वमस्ति । आच्छेदिति हिवःशब्देन व्यवहितो भवति संख्यानुरूपत्वात् । गुणानुवादकत्वं वाऽस्य संभवति । अविवचिते च तिसम् परिशिष्टं वाक्यमर्थवाद एव । इह पुनः समुदाय-विवचायां सहस्रशब्दिविच्यायां वा कृत्स्नमेव वाक्यमन्थकम् । तथा होतावद्वाच्यं स्यात् । स्थानतां प्रमाणतां तथाऽस्यां शूद्रहत्यात्रतिमत्येतावद्वक्तव्यं स्यात् । प्रमाणे शूद्रहत्येति । एतावतामेव हिंसा संभवति" ।

तथाऽन्यद्प्येवं जातीयकं विशेषणं न विवन्येत, समानन्यायत्वात्, 'फलदानां तु वृत्ताणाम्' इति । ततश्च सर्वमसमंजसं स्यात्।

पैरिषयं चेदं वाक्यं नैव वैदिकम्। वेदे च कस्य पुरुषस्य प्रयोगः किमधेमनर्थकं प्रयुक्तिमिति। इह तु बुद्धिपूर्वे प्रयोगे मात्रायामप्ययुक्तमानर्थक्यम्। तत्साहित्यविवचावि-शोषणविवचा वायुक्तेव। यच्चोक्तं ''कथं च तदिति सर्व ऐत इति च'', तत्राप्याखेटकार्थ-मृगयायां दावदाहिनो वा उपपद्यत्येव।

यदप्युक्तमतिरिक्तसङ्कावे न तिक्रमित्तमिति, तदप्ययुक्तम् । न त्वाधिक्ये पूर्वेषां नाशो न्यूनेषु च तथैव कल्पना कार्या ॥ १३०॥

> पयः पिवेत्त्रिरात्रं वा योजनं वाऽध्वना व्रजेत् ॥ उपस्पृशेत्स्वन्त्यां वा सक्तं वाऽब्देवतं जपेत् ॥ १३१ ॥

प्रत्येकं वधे प्रायश्चित्तान्तरमुच्यते।

पयः चो रं, प्रसिद्धतरत्वात्प्रयोगस्य, नापः, सत्यामप्युभयार्थतायाः, यथा 'पयसा जुहोति' इति यथैव वराहशब्दो मेथे पर्वते सुकरे वर्तते। प्रसिद्धतरः सुकरे। पर्वतादिप्रवृत्तौ सामानाधिकरण्यमपेचते 'वराहे। हिमवान्', 'वराहः पारियात्र' इति। प्रकृते च भोजने भक्तादै। शरीरिस्थित्यर्थं प्राप्ते तत्स्थाने पथे। विधीयमानमन्यदन्नं निवर्तयति । तपारूपत्वाच्चैतदेव प्रतिपत्तुं युक्तम् । तापयति दुःखयतीति तपः । अतो यथा 'प्राणायामे घृतप्राशनमिति' नात्र पौरस्य भोजनं निवर्त्यते, एविमह नाचमनं निवर्तयति । यो घृतप्राशनं भोजनान्तरनिमित्तं बाधत इति ।

नापः पयःपानेन विकल्पिताः, कि तर्हि ? उपस्पृशेत् स्वनन्त्यामिति। पयः-पानात्तद्रमने अध्वगमनशब्द उक्तस्य नद्यां स्नानम् । स्वन्तिवचनात्तडागसरसे। निवृत्तिः ।

श्रव्देवतं 'श्रापो हि छा' इत्यादि ऋक्समुदायोक्तं पवमानसूक्तम् । स्मृत्यन्तरेषु 'कृशरभाजनमेकार्थं लोहदण्डं च दक्तिणेति'। ब्रजित् न देशान्तरप्राप्तिरित्येव, कि तर्हि १ पादाभ्यां गमनम् ॥ १३१॥

> अभि काष्णीयसीं द्द्यात्सर्पं हत्वा द्विजीत्तमः॥ पत्तात्तभारकं पण्डे सेसकं चैकमाषकम्॥ १३२॥

द्विजात्तममहण्मतंत्रम्।

वीच्यामायसीमभीम्। कार्णायसीयहणं काष्टादिनवृत्त्यर्थम्। षगढे नपुंसके। तचतुर्विधम्। श्ररेता वातरेता वा अप्रवृत्तेन्द्रियसुभयव्यञ्चनं वा। सर्वप्राणिमात्रसंबन्धेनैतत्प्रायश्चित्तम्। ब्राह्मणस्य शूद्रस्य मेषस्य छागस्य च ॥१३२॥

> घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणं तु तित्तिरे।। छके दिहायनं वत्सं क्रोंचं इत्वा त्रिहायनम् ॥ १३३॥

वराहः स्करस्तिस्मिन्हते घृतघटं दद्यात्। चतुराहको द्वीषाः।

हायने। वर्षा वत्सा गोजातीया वालः ॥ १३३॥

हत्वा हंसं वलाकां च वकं विह्णामेव च ॥ वानरं रथेनभासे। च स्परायेद्बाह्मणाय गाम् ॥ १३४॥

हंसादयः पत्तियः। वानरा मर्नटः। स्पर्धयहचात्।

प्रत्येकवधे चैतत्प्रायश्चि तं, द्वन्द्वानिर्देशादित्युक्तम् ॥ १३४॥

वासा दद्याद्धयं इत्वा पंच नीलान्द्रधानाजम् ॥ अजमेषावनद्वहं खरं हत्वेकहायनम् ॥ १२५॥

हयाऽश्वः। गजी हस्तो।

ख़नड्वान् पुंगवः। ख़जमेषवधे। खरवधे अन्डुत्साहचर्यादेकहायना गोवत्सः॥ १३४॥

> क्रव्यादांग्तु मृगान्हत्वा धेनुं द्द्यात्पयस्विनीम्।। अक्रव्यादान्वत्सत्तरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम्।। १३६॥

क्रव्याद्धास्तरज्ञसिंहमृगादयः। ख्रक्रव्यादाः रुरुप्रवादयः। धेनुगैरिव। क्रुट्णलं विशिष्टपरिमाणं सुवर्णम्। दण्डाधिकारशास्त्रपरिभाषा। अन्यत्र लोकिकमेव। 'शत-कृष्णलं घृतमायुष्काम' इति ॥ १३६॥

जीनकार्मुकबस्तावीन्पृथग्दद्याद्विशुद्धये ॥ चतुर्णामपि वर्णानां नारीहत्वाऽनवस्थिताः ॥ १३७॥

ख़नवस्थिताः। बहुभिः संगच्छमाना वेश्यावृत्तमाचरन्त्ये। नवस्थिता भवन्ति। न पुनः शास्त्रातिक्रममात्रम्, तथा सति न परपुरुषसंप्रयोग एव लभ्यते।

वर्णक्रमेण जीनादिदानात् जीनं चर्मपुटं सुटकाधारादित्रयोजनम्। कार्मुकं धतुः। सस्तः छागः। स्रिधिमेषः।

पृथग्रहणं लिङ्गादुक्तं न समुद्ये प्रायश्चित्तमिति। केचिद्रत्वेति पठन्ति तद्युक्तम्। हिंसाप्रकरणात्।। १३७॥

> दानेन वधनिर्णेकं सर्पादीनामशक्तवन् ॥ एकेकशश्चरेत्कुच्छ्ं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १३८ ॥

निर्णकः शुद्धिः।

हिसायां दानं मुख्यमिति दर्शयति। न च तस्यैकेकश इति लिङ्गात् कचि-त्समुदायेऽपीति।

द्भिज इलादिपादपूरणम्। अविशोषप्रहणे कृच्छ्रशब्दं प्राजापत्ये इति स्मरन्ति ॥ १३८॥

श्रस्थिमतां तु सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ॥ पूर्णे चानस्थनस्थनां तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १३९ ॥ खल्पशरीरत्वमिहा**स्थिमस्यम्,** श्रनांस्थसाहचर्थात् ।

ग्रान: शकटस्तत्संख्यानमेतत्। डक्तार्थे सत्येव ॥ १३६॥ किंचिदेव तु विभाय दद्यादिस्थमतां वर्ध ॥ अनस्थनां चैव हिंसायां माणायामेन गुद्धचित ॥ १४० ॥

किंचिदिति स्वल्पधनगुच्यते। परिमाणतः प्रयोजनतो मूल्यतश्च। पूर्वेषामेव प्रत्येकवध एतत्। प्रमुक्तिनष्कृतयद्यां नास्थिमन्तां क्रेयाः। म्रात्मिनरोधः माणायामः।

मिलनीयेषु यत्कृमिकीटवयाग्रहणं तदुपचितग्रहपरिमाणार्थम्। इदं तु ये चुद्रा मशकादयः ॥ १४०॥

> फलदानां तु द्वक्षाणां छेदने जप्यमुक् शतम्।। गुरमबङ्खीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम्।। १४१॥

पत्तादा आम्रकण्टक्यादयः।

स्वक् शत्तात्तापे। हिजानाम्।

श्रद्भय तर्हि कि ?

केचिदाहुः 'इन्धनार्थमशुष्काणाम्' इति उपपातकप्रायश्चित्तम्।

तच न, अतिमहत्त्वात्।

यदि न तद्भवति किमर्थ तह्य पपातकेषूपदेशः।

भूयोभूयः प्रवृत्ती स्यादिति।

तस्माच्छूद्रस्य द्विरात्रत्रिरात्राद्दीत्येव कल्पयेत्।

गुल्मादया व्याख्याताः।

लता वृत्त्वशाखाः॥ १४१॥

अनाद्यनानां सत्त्वानां रसनानां च सर्वशः ॥ फलपुष्पेद्धवानां च द्याशो विशोधनम् ॥ १४२ ॥

स्रताद्याद्य स्वत्वदिश्वरिष्यताद्यानि जायन्ते सत्त्वानि प्राणिनः। रसजानामिति गुडोदिष्यद्यः। उदुवरमशकादीनि फलपुष्याद्भवानि।

घृतमाधः अशनप्रारंभे घृतं पातव्यम्। 'प्र'शब्द आदिकर्मणि। तेन न प्राकृतं भोजनं निवर्तते, यथा पयोव्रतादे।। तथा चैते प्राण्यिनः चुद्रजन्तवा, येषां वधे प्राण्यायाम इकः। तदपेचयोपवासोऽतिमहान्। तस्मादाचमनवत् घृत-प्राशनम्॥ १४२॥ कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ॥ वृथालम्भेऽनुगच्छेद्वां दिनमेकं पयात्रतः ॥ १४३॥

फालक्रहालादिना याः कृष्टे जायन्ते। याश्च स्वयं वने। तासां वृथालंभे गवादि प्रयोजनेन विना छेदनम्।

गवानुगमनम् । दिनसेकं परमहर्षाय परिचर्यते । पयोद्रतं भोजनान्तरनिवृत्तिः ॥ १४३॥

> एतैवतरपेश्चं स्यादेने। हिंसासमुद्रवम् ॥ ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे ॥ १४४॥

हिंसास मुद्भवं हिंसात उत्पन्नसेनः पापसे तैरनन्तरोक्तेः प्रायध्यत्तरपाह्यस-पनाद्यम्। बुद्धिपूर्वकृतमबुद्धिपूर्वकृतं वा।

स्रनाद्यभक्षणे (भन्यभन्तणे यथा पापमपे। हाते तथा शृगुत ॥ १४४ ॥

अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणीव ग्रुध्यति ॥ मतिपूर्वमनिर्देश्यं याणान्तिकमिति स्थितिः॥ १४५ ॥

मेखलादीनां निषेधादुपनयनं विज्ञायते । तच्च स्मृत्यन्तरात्तप्रकुच्छ्रसिहतम् । एवं हि गौतमः 'श्रमत्या मद्यपाने पयोष्ट्रतमुदकं वायुं प्रति ज्यहं तप्तानि सकुच्छ्रास्तते। ऽस्य संस्कारः' (२३।२)।

सुरा चात्र न पैष्टी, किं तिहें ? गीखी माध्वी वा। ''कुत एतत्'।

स्मृत्यन्तरदर्शनात्। 'प्रमादान्मद्यमसुरां सकृत्पीत्वा द्विजोत्तमः। गोमूत्रयावकाहारा दशरात्रेष शुध्यति'।। पैष्ट्याश्च प्रमादपाने प्रस्रवायप्रायश्चित्तात्। व्रतं विधिता विज्ञाय संवत्सरं कणभत्तश्चान्द्रायणाभ्यासा वा।

मतिपूर्वं तयोरिप पाने एतदनिहुँ श्यम् । किं तर्हि ? येन प्राणाना मन्ती भवति । किं तत् ? यत् मुख्यायाः सुराया उक्तम् ।

अभ्यासे चैतदृष्टव्यम् । 'सक्तत्याने असुरा मद्यपाने चान्द्रायणमभ्यसेदिति' । त इयमत्र व्यवस्था । बुद्धिपूर्वे पैष्ट्याः पाने प्राणान्तमेव तस्या एवाबुद्धिपूर्वे सक्त पाने कणभन्तणचांद्रायणाभ्यासोऽबुद्धिपूर्वेऽत्यसक्तत्पाने बुद्धिपूर्ववत् । अन्येषां तु मद्यानां बुद्धिपूर्वत्वे चांद्रायणमभ्यसेदिति । अबुद्धिपूर्वे सक्तत्पाने वप्तक्रच्छ्रसंस्कारगोम् त्रयवक्र-द्रव्याणि । अबुद्धिपूर्वमसक्रत्याने पैष्टीवत् ॥ १४५ ॥ अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डस्थितास्तथा ॥ पश्चरात्रं पिवेतपीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः॥ १४६॥

यत्र सुरारसे। ऽनुभूयते तत्र तङ्गाजनस्थानामपां पाने प्राथश्तिमेतत् । ''ननु च मद्यशब्दस्य सामान्यशब्दत्वानमद्यभागडास्थिता इत्येव सिद्धे स्थपः सुरेद्यादि न वक्तव्यम्"।

सत्यम्। यदि सुरामद्योर्मद्यपाने ऽत्यन्तप्रायश्चित्तभेदो न स्यात्। सति तस्मिन् कल्पनायाश्चानुज्ञातत्वात् सुराभाजनस्थाना अधिकतरं स्याद्तः कल्पनानिवृत्त्यर्थ सम-प्रायाश्चत्तवचनम्।

पंचराचं शंखपुष्पीशृतं पयः। श्रतग्रहणा'त्पयः' चीरमेव। चीरहिवधेरेव श्रतशब्दः साधुः। शंखपुष्पीनामेषिधः। तया पिष्टं क्वथितं पंचाहानि पयः पातव्यम् ॥ १४६ ॥

> स्पृष्टा दत्वा च मदिरां विधिवत्मतिपृह्य च । श्रृद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वाऽऽपः कुश्वारि पिवेत्त्यहम् ॥ १४७॥

विधिषत्मतिगृह्य स्वस्तिवाचिने । एवं द्रत्वेत्यि। ब्रोह्यादो न दोषः। कुशो दर्भः॥ १४७॥

> त्राह्मणस्तु सुरापस्य गन्धमाद्राय से।मपः। माणानप्तु त्रिरायम्य घृतं माश्य विद्युध्यति ॥ १४८॥

सुरापस्य गन्धमिति सुराया एव जाठरेणाधिना धातुभिश्च संयोगेन गन्धवाणे लघीयः। भाण्डान्तरस्थितायाः प्राप्तिरवायैव।

अन्ये तु व्याचत्तते। सुरापस्य ब्राह्मग्रास्य भ्राद्माग्रेऽप्येतदेव। सामप इति वचनाहर्शपृर्शमासयाजिनः कस्ये न। घृतं भाश्येति। अत्रापि न भोजनान्तरनिवृत्तिः। सुरामहग्रात्र 'मद्य'स्य ॥ १४८॥

> अज्ञानात्माश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेवच ॥ पुनः संस्कारमहन्ति त्रया वर्णा द्विनातयः ॥ १४९॥

एकादशः

विराम् च शहर्ण रेतस उपलचणार्थम् । स्मृत्यन्तरे 'पुरीषकुणपरेतसां प्राशने चैवमिति'।

"किंजातीयविण्मूत्रप्राशन एतत्"।

मनुष्यागामेव। अन्येषां तु वच्यामः।

अत्रापि तप्तकुच्छं समुचीयते। दिशितश्च हेतुः।

द्विजातय इति विविच्चतम्। शुद्रस्थान्यद्वच्यामः।

अज्ञानादित्यनुवादः। को हि ज्ञात्वा विण्मूत्रमश्नीयात्।

तथा मद्यपाने एतदेवोक्तं 'मद्यं मुक्त्वा चरेत्क्चच्छ्रमिति', यदि तु संस्कारा भवति
तदा वचनात्तुल्यमेव।। १४-६॥

वपनं मेखलादएंडा भेक्ष्यचर्या त्रतानि च ॥ निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मिण ॥ १५० ॥

व्रतानि वेदवतानि।

तदयुक्तम् । महगार्थत्वात्तेषां कुतः प्राप्तिः ।

तस्माद्यान्युपनयनकाले भा दिवा खाप्सीः सायंप्रातः सिमधमादध्या आचार्याधीना भव' इत्येवमादीनि च त्रतानि । तानि निवर्तन्ते ॥ १५०॥

> अभोज्यानां तु अक्तवाडकं स्त्रीश्रद्धोच्छिष्टमेव च ॥ जग्ध्वा मांसमभक्ष्यं च सप्तरात्रं यवान्पिवेत् ॥ १५१ ॥

येषामन्नं न भुज्यते ते 5भोज्याः पुरुषाः ग्रश्नोत्रियस्त्रीसंग्रामजीव्ययाज्ययाजकादयः।
शुद्रजातित्रहणादेव जातिनिर्देशात्स्त्रीग्रहणे लब्धे सवर्णार्थे स्त्रीग्रहणं विद्ययम्।
उन्सिरुष्टुं तदास्य पृष्टम्। यच 'नित्यमास्यं शुचिः स्त्रीणामिति' तस्य विषये।
दर्शितः।

शूद्रोच्छिष्टानामपां पाने पूर्वत्र कुशवार्युक्तम्, इह तु समराचं यवानिति। ग्रागमिकत्वादस्यार्थस्योभयत्र भक्ताद्यच्छिष्टभाजने इदं द्रष्टव्यम्।

ग्रभहर्यं मांसं प्लवहंसचकवाकादीनाम्।

इदं तु बुद्धिपूर्वकमभ्यासमच्यो द्रष्टव्यम् । अन्यत्र 'शेषेषूपवसेदहरिति'। एतदेव पयः पीत्वा, सूकरेष्ट्रा**देभ्या अन्यत्र, तत्र प्रतिपदं प्रायश्चित्तान्तराम्नानात्** । सक्तुषानं यवपानं भवत्येव ॥ १५१॥

> शुक्तानि च कषायांश्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विनः ॥ ताबद्भवत्यमयते। यावत्तक्न व्रजल्यधः॥ १५२॥

मेध्यानि शुक्तानि 'दिध भन्यं च शुक्तेष्व'त्याद्यनुज्ञातानि । दध्नस्तु सत्यिप शुक्तत्वे भन्यताया विहितत्वान्नैष विधिः । पवित्रं हि तदिति स्मरन्ति ।

कषाया वैद्यकप्रसिद्धा अनेकै। विधसंयोगेन ये काध्यन्ते।

श्रमयते। ऽधुचिः।

यावद्धजत्यधः। अधागमनं जीर्णानां मूत्रपुरीषभागेन निष्कमणम्। यदि वा पाकाशयप्राप्तिः ॥ १५२॥

> विड्वराहरवरेष्ट्राणां गोमायोः किपकाकयोः॥ पाश्य मूत्रप्रीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्॥ १५३॥

विशेषानुपदेशादमत्या वा तुल्यमेव च युक्तं त्रमत्या लाघवकल्पनात् ॥ १५३॥

शुकाणि सुकत्वा मांसानि भे।मानि कवकानि च।। अज्ञातं चैव स्नास्थमेतदेव व्रतं चरेत्।। १५४॥

शुक्ताशि वल्लूरादीन। भामानीति कोटरजातानामनिषेधार्थम्। श्रद्धातं मेषस्य महिषस्येति प्रकृतेरज्ञानात्।

सूना घातस्थानम्। यत्र विकयार्थ पशत्रो हन्यन्ते। अते। प्रताद्यत्र स्थितस्य लघुप्रायश्चित्तम्।

''नतु 'सूनास्य' इति वचनादन्यत्र स्थितस्य प्रायश्चित्ताभाव एव युक्तः"। नैतदेवम् । सीनमित्यविशेषेण प्रतिषेधात् । प्रायश्चित्ते तुच्छप्रहणात्तद्रहितस्य गुरु-लघुभावा युक्ततरः।

तदेव चान्द्रायग्रम्।

ज्ञाते तु जातिविशेषेऽभ्यासे सप्तरात्रं यावकपानम् । 'शेषेपूपवसेदहः' इति ॥१५४॥

क्रव्यादस्करेष्ट्राणां कुक्इटानां च भक्षणे॥ नरकाकखराणां च तप्तकुच्छं विशेधनम्॥ १५५॥

चैति पूर्वश्लोकोऽत्राक्षण्यते । तेन विड्वराहादीनां भच्या एतदेव । द्वितीयेन चशब्देन क्रव्यादादीनां विपमूत्रप्राशने यदेव विड्वराहादीनाम् । स्मृत्यन्तरं च नरमात्राधि-कारेगेह द्विजमहण्यावित्तं 'द्विजश्वान्द्रायण्यामिति'।

एविमयं द्विश्लोकी विडालकाकेत्यत्रापेच्यते। स्रतश्चैतेषामप्युच्छिष्टप्राशने विडाला-दिवत् तते। इत्यां त्रिश्लोक्यां समुद्दिष्टं सूत्रपुरीषं च सर्वेषां प्रतिषिद्धम्। स्रतश्च यत्त्रव्यादानां सूत्रपुरीषप्राशने तद्विडालादीनामिषे॥ १५५॥ मासिकान्नं तु योऽश्वीयादसमावर्तको द्विनः ॥ स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् ॥ १५६॥

मासिकामे के दिष्टश्राद्धम्। 'त्रकृते सिपण्डोकरणे प्रतिमासं तु वत्सरम्' इति। ध्रामा शस्यस्य तु मासिकव्यपदेशे ऽप्यनुज्ञातत्वात्. 'काममभ्यधिता ऽश्रीयात्' इति। कुतः प्रायश्चित्तम्।

ग्रन्थे त्वभ्यर्थितस्यानुज्ञानादनभ्यर्थ्यमानस्योक्तमेवेत्याहुः ।

ग्रममावर्तका गुरुकुले तिष्ठन्नर्थाद्वद्यवार्थ्यते ।

त्यहादन्यतरस्मित्रहन्युद्के वसेत्, त्र्यहस्यैव बुद्धौ स्थितत्वात्तर्हि चतुर्थमहर्
स्तिह्वसः ॥ १५६ ॥

त्रतचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं कथंचन ॥ स कुत्वा प्राकृतं कुच्छं त्रतशेषं समापयेत् ॥ १५७॥

व्रतचारी प्रयुक्तो ब्रह्मचर्याश्रमस्य एव ।

क्यंचन श्रापद्यपीत्यर्थः। 'प्राणानामेव चात्यय' इत्यापिदविधानात् श्रसति दे।षे । न तिश्रघतिरार्थभेतत्प्रायश्चित्तम्। किं तिर्हि ? निमित्तमात्रपर्यवसायि वचनाकियते।

माकृतं प्राजापत्यं प्रकृते। भवं प्राकृतम् । सर्वकृच्छ्राणां प्रकृतित्वादेवमुच्यते । व्रतशेषं समापयेत् प्रकृतप्रायश्चित्तस्यावशिष्टव्रतसमाप्तावनधिकारमाह ।। १५०॥

> विडालकाकाखूच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च ॥ केशकीटावपनं च पिवेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥ १५८॥

ग्राखुर्म् षकः। ग्रवपद्ममेतत्संपर्कदृषितम्।

ब्रह्मसुवर्चलां पिष्टोदकेन सह पिबेदेकाहमविशेषात्तेनेव शास्त्रार्थस्य कुतत्वात् ॥ १५८॥

> अभोज्यमनं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ॥ अज्ञानभुक्तं तृत्तार्यं शेष्यं वाष्याशु शेषनैः ॥ १५९॥

माद्योऽधेः स्रोकोऽनुवादः। स्रज्ञातभुक्तग्रद्धार्थभित्येतद्विधीयते। समनन्तरं तूलार्थं विमतन्यमित्यर्थः। चित्र वा शोधनेः प्रायस्तिः शोध्यम्। अन्ये तु शोधनानि हरीतक्यादीनि रेवनान्याहुः, गौतमीयं चेदमुदाहरन्ति 'अभोज्यभोजने पुरीषाभाव' (२३।२३) इति।

तदेतदसाधकम् । उपवासेनापि निष्पुरीषत्वोपपत्तेः । तस्मादवान्ते। यथाश्रुतप्राय-श्रित्तमेव वेदितव्यम् ॥ १५६॥

> एषे।ऽनाद्यादनस्योक्तो त्रतानां विविधो विधिः ॥ स्तेयदे।षापहृत्णां त्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६०॥

व्रतानामनाद्याद्नस्याभव्यभव्यास्य।

स्तियं तदोषशमस्तमपहरन्ति यानि व्रतानि तेषामिदानीं विधिरुच्यते ॥ १६० ॥

धान्यानधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्द्विजेत्तमः ॥ स्वजातीयगृहादेव कृच्छाब्देन विशुध्यति ॥ १६१ ॥

द्विजात्तमग्रहणं प्रदर्शनार्थं चित्रयादीनामि।

द्विजात्तमशब्दसनिपाताच स्वजातीयगृहादिति नाह्यणगृहाद्विद्वायते। तेनैतदुक्तं भवति। सर्व एव वर्णा ब्राह्मणगृहात् धनं हृत्वा कृच्छाहदेन सुध्येयुः।

धनग्रहणात्सर्वासम्बद्धां सद्धे 'धान्यान्न'ग्रहणं सद्धान्यार्थम् । अरुपसाराणामन्यं विधि वच्यति । अतः सारभूतप्रधानद्रव्यापहरणे इदं विज्ञायते ।

''तेषां हि परस्परद्रव्यापहरणे ब्राह्मणस्य तदीयधनापहारे कतरत्रायश्चित्तम्।''

उच्यते। हिंसाप्रायश्चित्तवत्तुर्याष्टमादिभागकल्पना कर्तव्या। चत्रियस्य धने त्रीन, वैश्यस्य सार्धे, शूद्रस्य द्वाविंशतिरात्रं वा।

''कियत्परिमाणे धान्येऽपहते''।

दशभ्यः कुंभेभ्यः किचिद्ने, महत्त्वात्पायश्चित्तस्य । धनमप्येवं कालं न कल्पनेति विज्ञेयम् ।

कासादिति श्लोकप्रणम्। न ह्यकामस्य परधनहरणसंभवः। धान्यं त्रोह्यादि तदेवापहृतम्। ग्रान्नं सिद्धम्। धान्यादीनां प्रत्येकं हरणे त्रयब्दं कृच्छ्म्। केचिच समुदायहरणे प्रायश्चित्तमिच्छन्ति, गरीयो ह्यं तत्॥ १६१॥

> मनुष्याणां तु हरणे स्रीणां क्षेत्रगृहस्य च ॥ क्षवापीनतानां च शुद्धिश्वांद्रायणं समृतम् ॥ १६२ ॥

मनुष्याणां दासानाम्। स्त्रीणां दासीनाम्। स्त्रेतं भूभागो त्रोह्यादिधान्योत्पत्तिस्थानम्। कूपवाण्याजिलशब्दः प्रत्येकमिसंबध्यते। उद्धृतोदकस्येरणादिस्थस्यापहरणे एतद्भवति। जलप्रहणाच्छुष्कयोः कूपवाण्योविध्यन्तरम्। वाणी खाततडागे च॥ १६२॥

द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाडन्यवेश्मनि ॥ चरेत्सान्तपनं कृच्छं तिक्चयित्यात्मगुद्धये ॥ १६३॥

स्रक्षसाराणि न चिरमवितष्टन्ते, स्वल्पमूल्यानि च मृन्मयानि स्थालोपिठरा-दीनि दारुमयानि द्रोणाढकादीनि स्रयोमयानि लेपनीकुद्दालकादीनि।

वेश्मनीति गृहस्थितापहारे भूयान् दोषः। न तथा खलचेत्रादिगते। निर्यात्य दत्वा।

सर्वशेषश्चायं, विशेषाभावात् ।

यत्र त्वपहृतं दातुमशक्यं तत्र द्विगुणं प्रायश्चित्तम् ॥ १६३ ॥

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च ॥ पुष्पमूलफलानां च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ १६४॥

यानं गन्त्रयादि । शाष्ट्या खट्वादि । ख्रासनं ब्रस्यासंदीपद्दादि । भद्यभोष्ययोः खरविशदतद्वेपरीत्येन भेदो विज्ञेयः । भक्ष्यं मोदकशष्ज्रल्यादि । भाज्यं यावकादि ।

पंचगव्यं प्रसिद्धम् । स्रत्राप्येकाहमेव ॥ १६४॥

> तृणकाष्ठदुमाणां च ग्रुष्कानस्य गुडस्य च ॥ चेलचर्मामिषाणां च त्रिरात्रं स्याद्भाननम् ॥ १६५॥

तृगादीनां पूर्वस्मात् यानादेरधिकहरणे प्रायश्चित्तमेतत्।
काष्ठमधितं वंशस्तंभादि, द्रुमसाहचर्यात्।
द्रुमा वृचः।
गुष्ठकान्नं तण्डुलादि अष्टयवा वा।
गुड्यहणं स्वविकारार्थम्। तेन खण्डमत्स्यण्डिकादेर्यहण्मः।
चेलं वस्नं बहूनां 'इत्तमानां च वाससाम्'। प्रागुक्तेन धनप्रहणेन कुच्छ्रादेः।
चर्म कवचम्।

मांसमामिषम् ॥ १६५॥

मणिमुक्ताभवालानां ताझस्य रजतस्य च ॥ अयःकांस्योपलानां च द्वाद्शाहं कणानता ॥ १६६॥

स्वल्पबहुत्वापेच्या च कालहासः सकुदावृत्ती च ॥ १६६ ॥

कार्णासकीटनोणानां द्विशफेकखुरस्य च ॥
पक्षिगन्धेवधीनां च रज्जवाश्चेव ज्यहं पयः ॥ १६७॥

कीटजाः पहाः।

द्वियापा गवादयः। एक बुरा अश्वादयः।

पित्तगः शुक्रयेनादयः।

रज्जुः कूपादेरदकोदंचनी ॥ १६७॥

एतेत्रतरपेहित पापं स्तेयकृतं हिनः॥ अगम्यागमनीयं त त्रतरिभरपानुदेत्॥ १६८॥

उक्तार्थः रत्नोकः ॥ १६८॥

गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्रेतः सिक्त्वा स्वयोनिषु॥ सख्युः पुत्रस्य च खोषु कुमारीष्वन्यनासु च॥ १६९॥

गुरुतल्पवृतमित्यविशेषवचनेऽपि, न तेन 'सुप्यादि'त्येवमाद्यतिदिश्यते, अपि तु 'प्राजापत्यं चरेदब्दम्' इति महापातकत्वात्। न हि महापातकश्योऽन्यत्र मरणातं प्रायश्चित्तमस्ति। अभ्यासे तु स्यादिति।

स्वयानया भगिन्यः सोद्राः।

सन्यः स्नीषु सहद्रार्यास् । सहत्त्वमेवात्र कारणं, न योनादिविशेषः, नापि श्रोत्रियत्वादिगुणः।

एवं पुनस्य स्नीषु स्नषासु।

त्रसमानजातीयास्विप कुमारीषु पित्रादिभिरदत्तासु। स्वयं संप्रीत्यासुपनतास्वे-तदेव बलाइमने।

त्रत्रापि न सत्यपेचा। यद्यपिति विशेषो नास्ति तथापि प्रायधितह्यं स्यादिति, हष्ट-त्वात्। तथा च गुरुलघुभावाद्धोनजातीयासु कुच्छाब्दाचांद्रायगं मासत्रयं लघोय आदेश्यम्।

स्मन्त्यजाश्चाण्डालम्लेच्छादिक्यः। चण्डालादिक्षीषु च स्मृत्यन्तरे ज्ञाना-ज्ञानकृती विशेष उक्तः। 'श्रन्त्यावसायागमने कुच्छार्धमन्यासु द्वादशरात्रम्'॥ १६८॥ पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्नीयां पातुरेव च ॥ मातुरेव आतुरासस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ १७० ॥

पितृष्वसुर्द्धिता चैतृष्वसेयी भगिनी। मातृष्वस्त्रीया मातृष्वसुर्द्धिता।

मातुश्च अातुर्मातुलस्य दुहिता। ज्ञाण्तस्य सोदर्थस्येत्यर्थः॥ १७०॥

एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नेापयच्छेत्तु बुद्धिमान् ॥ ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतित ह्युपयन्नधः ॥ १७१॥

'ननु च सिपण्डा चेत्यनेनैवैतासामिववाद्यत्वे सिद्धे किमर्शमिदं ने।पयच्छेतंति"। केचिदाहुः। अन्यासां पचेऽभ्यनुज्ञानार्थे सिपण्डश्लोके प्रतिषिद्धानाम्। तदयुत्तम्। पतिति ह्युपयन्नध इति प्रायश्चित्ताविधानात्। एतस्मिश्च प्रयोजने संभवति सिपण्डश्लोकस्य पाचिको बाधोऽयुक्तोऽगद्या हि विकल्प आश्रीयते।

चातित्वेन बन्धुत्वेनेसर्थः।

सनुपेया भिववाद्या सगम्याश्च।

उपयन्विवाहयन्। ग्रधः पतित नरकं प्राप्नोतीति यावत्। ग्रथवा जातिते। अश्यति हीनजातीयः संपद्यते। यद्यपि जातेर्जीवित्पण्डानपायः, तथापि तत्कर्मानिधका-रादेवमुच्यते॥ १७१॥

> अमानुषीषु पुरुष जदक्यायामयानिषु ॥ रेतः सिक्त्वा जले चैव कुच्छ्रं सांतपनं चरेत् ॥ १७२॥

स्रमानुष्या वडवाद्याः। गोरमानुषीत्वेऽपि 'स खिसयोनिसगोत्राशिष्याभायीसु सनुषायां गिव च तल्पसमः। अवकरं (गै० २३। १२-१३) इति विशेषविहितमेव। अनयोगुं हतल्पावकीर्णप्रायश्चित्तयोर बुद्धिपूर्वे बुद्धिपूर्वभेदेन व्यवस्था। तल्पशब्देन प्रसिद्ध-सम्बन्धादत्र शास्त्रे गुहतल्पमेवोच्यते। 'अवकरो'ऽवकीर्णीनिमित्तम्। निमित्ते चातिदिष्टे तत्कार्यातिदेशः। 'सस्त्री' चात्र या पुरुषवन्मैत्रीमागता, न तु या सल्युः स्त्री। न स्त्रत्र पुरेषोगात्प्रवृत्तिः। न च भार्यासंबन्धेन संबन्धोऽस्ति, सयोनिपदेन व्यवधानात्। तथा च वसिष्ठो 'गुर्वी सस्त्रो न च पात्रागत्वात्कुच्छ्राब्दपात्रं न च पात्रकुमारी अनयो-स्तूपस्थादन्यत्र'।

उदयायां च मासिकेन रजसाभिष्त्रते दवया। पाठान्तरं 'गेत्वाधरं पुरुष इति उदययायासये। निषुः। एक एवार्थः अथानिः को लिङ्गादन्यत्र स्थाने। तथान्ये 'जले खे च' इति पठन्ति। ''नतु चायोनिमहणादेव सिद्धं 'ख' इति न पठितव्यम् । स्राकाशः खशब्देनोच्यते । योनेरन्यश्च सः"।

नैव देषः। योनिशब्देन साहचर्यात् स्रन्यदङ्गमेवाच्यत इति मन्यन्ते। जले साचात्॥ १७२॥

> मेथुनं तु समासेन्य पुंसि ये। षिति वा डिनः ॥ गोयानेऽप्तु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ १७३॥

मैथुनेषु । समनन्तरं सवाससः स्नानम् । गायाने गन्त्रयदावष्यु चापि ॥ १७३॥

> चं डालांत्यस्त्रिया गत्वा सुक्तवा च मितिगृह्य च ॥ पत्त्यज्ञानता विभो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति ॥ १७४ ॥

चण्डाला म्लेच्छा दिगन्तवासिनः। तत्कोगमने प्रायश्चित्तं तद्शभोजने प्रतिग्रहे च।

पतातीति वचनात्कुच्छाब्दादधिकं प्रायश्चित्तं, न पुनः पातित्यमेव भोजने। 'ग्रभोज्यानां तु भुक्तवाऽत्रम्' इतिप्राप्ते वचनमिदं कुच्छाब्दप्रायश्चित्तार्थम्। एवं प्रतिप्रहे-ऽपि 'मासं गोष्ठे पय' इति प्राप्ते तदर्थमेव।

ज्ञानात् साम्यसिति। कामकारकृतेऽपि प्रायश्चित्तविधानार्थेऽर्थवादोऽयम्। यत्स्मृ-त्यन्तरेऽब्दशब्देन ज्ञाताज्ञातयोः प्रायश्चित्तमुत्तं तच्च दर्शितम्। ग्रतः कुतोऽधिक-प्रायश्चित्तार्थता।

''भुत्त्वा चेति केन संबध्यते"। चाण्डालान्त्येत्यनेन। ''नतु च गुणीभूतमेतत्"।

गुणीभूतस्याप्यपेचायां संबन्धो दर्शित:। 'भुक्ता' 'कस्ये'त्याकांचायां ग्रन्यस्याश्रुतत्वात्सान्यवचनाच चाण्डालान्त्यानामेव सम्बन्धः। ग्रतोऽयमर्थो भवति चाण्डालक्षीन्लेच्छानामन्नमशित्वा तेभ्यः प्रतिगृह्य च स्त्रियं गत्वा सकुद्रमनात्प्रायश्चित्तम्।
श्रभ्यासे तु सान्यमेव युक्तमनधिकारप्रायश्चित्तेन। यतः प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकेन
भवितव्यं न च तान्येकेन जन्मना शक्यन्तेऽनुष्ठातुम् ॥ १७४॥

विषदुष्टां स्त्रियां भक्ती निरुम्ध्यादेकवेश्मनि ॥ यत्पुंसः परदारेषु तच्चेनां चारयेद्वतम् ॥ १७५॥ विश्वेषण मदुष्टां निरुम्ध्यात्पत्नीकार्योभ्यो निर्वतयेत् 'अर्थस्य संग्रहे चैनाम्' इत्यादिभ्यः।

एकवेश्मनीति निगडवन्धं कर्न्या। न स्वेरं भट्र गृहे विहर्तु लभेत। तत्र निरुद्धां प्रायश्चित्तं कारयेत्। कि पुन:।

यत्पुंतः परदारेषु प्रायश्चित्तमुपपातकं ब्राह्मणस्य तत्समानहोनजातीयासु पारदार्थमिति। वर्णान्तराणां तदेव। उत्तमागमने तु द्विगुणां वैश्यस्य त्रिगुणां ब्राह्मण्यां चित्रयस्य। तथाऽयं विशेषो द्वे परदारे त्रीणि श्रोत्रियस्येति। शूद्रस्य ब्राह्मणोगमने महापातकप्रायश्चित्तम्। वैश्यस्य चित्रयागमन उपपातकं द्विगुणां त्रिगुणाम्। केचित्ततः मागमने शूद्रस्य ब्राह्मणोवदिच्छन्ति। 'प्रातिलोम्ये वधः पुंसाम्' (याज्ञ० २।२८६) इति लिङ्गदर्शनादेतदुक्तम्। दण्डेव्विप विशेषो दर्शितः। यथैवोत्तमागमने पुंसां व्यवस्था तथैव स्रोणां होनजातीयपुरुषसंपर्के चेति। दोषेऽपि स्रोणामर्थ प्रायश्चित्तम्।

'प्रायश्चित्तार्द्धमहीन्त क्रिया रोगिण एव च। बालश्चाषोडशाद्वषदिशीतिपरतः पुमान् ॥'

तथा दृष्टव्यभिचारायां गमने लघोयः। स्वैरिण्यां वृषल्यामवकीर्णः सचैलस्नाना-दुदकुंभं द्याद्त्राह्मणाय। वैश्यायां चतुर्थकालाहारा त्राह्मणं भाजयेत्। चित्रयायां त्रिरात्रोपाषणं य्रवादकं द्यात्। वैश्यवदित्यपि स्मर्थते। तद्वच्छूद्रभार्यायां दृष्टव्यम्। ऋता वा गच्छता गर्भमाद्यता वा।

'त्राह्मणचित्रयंविशां स्त्रियः श्रृहेण संगताः । श्रवजाता विशुध्येयुः प्रायश्चित्तेन नेतरा ॥' श्रथवा या एता न केन चिदूह्यन्ते, वैश्येन चरन्ति, तद्गमनेऽस्ति प्रायश्चित्तं नेति संदेहः ।

''कुतः संशयः"।

दारशब्दस्य संस्कारशब्दत्वात्। असित विवाहे न ता अस्य दारा इति व्यपदेश-मर्हन्ति। पारदार्थे च प्रायश्चित्तम्। अतो नास्तीत्यवगच्छामः। यतस्तु 'स्वदारनिरत' इति नियमो विहितोऽतो भवतीति मन्यामहे।

"कि पुनरत्र युक्तम्"। स्रस्तीति।

ज्ञतः ?

नियमस्य विहितत्वात् । 'त्रक्कविन्वहित्तिमः'त्यादि, तद्दिक्रमे प्रायश्चित्तस्मरणात् । माभूत्रामोपपातकम् । न तावता प्रायश्चित्ताभावः प्रायश्चित्तार्थमुपपातकजातिश्रंशक-रादि परिगणितम् । सामान्यं तु निमित्तं सर्वत्राक्जविन्वहित्मित्यादि । उक्तं च प्राक् 'स्वैरिणीत्यादि'।

"ननु च मृतभर् पचेण पिरुपचेण वा संबद्धेव परदारव्यपदेश्या। अधिकासवि-हारित्वात् स्वैरिण्यः"।

सत्यम् । वेश्यास्विप स्वातन्त्रयावलंबनः स्वैरिशब्दे। न विरुध्यते । अत्रच तासां सचैलस्नानोदकुंभादिदानम् ।

तत्र केचिदाहुः। व्रतमेतत्। 'तस्य व्रतं' इत्युपकन्य 'व्रतानीमानि धारयेदिति' च यानि विहितानि तानि स्नातकव्रतानि, न सर्वपुरुषधर्मः॥ १७५॥

सा चेत्पुनः मदुष्येत्तु सहशेनीपमंत्रिता ॥ इच्छ चांद्रायणं चैव तद्स्याः पावनं स्मृतम् ॥ १७६॥

प्रार्थिता समानजातीयेन पुनः संसर्गे चांद्रायणमुपपातकत्वात्सिद्धम्। गोन्निवृत्त्यर्थं पुनश्चांद्रायणविधानं साकल्यविधानार्थम्।

यावच्चेवमुक्तम्—

'माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा। पितृव्यसिखशिष्यको भिगनी तत्सकी स्तुषा। दुहिता चार्यभार्या च सगोत्रा शरणागता। राज्ञी प्रत्रजिता साध्वी धात्री वर्णोत्तमा च या॥'

श्रत्र सत्यप्यतिदेशे न तुल्यप्रायश्चित्तता, इण्डविशेषदर्शनात्। तत्र मातर्युक्त-मेव। मातृष्वसृप्रभृतीनां दुहित्रन्तानां कुच्छाब्दः। श्रवशिष्टानां चान्द्रायणाभ्यासः।

तत्र या उक्तास्ताः संगोत्रा उच्यन्ते यज्जातीयास्तेन व्यपदिश्यन्ते, उत यस्मै हत्ता-स्तद्गोत्रा इति ।

जभयेनेत्याह, जभययालिङ्गदर्शनात्।

'गोत्रं' वंशः पित्रादिरभिजनः, तत्सम्बन्धाच पितृष्वसृत्रहण्यसर्थकं, सगोत्रा हि सा। अथ येनैकतां गतास्तद्भावमनुभवन्ति, तदा भतृ गोत्रव्यपदेशार्हाः, तस्मिन् पत्ते पितृव्यक्षोत्रहण्यमनर्थकं भवति हि सा सगोत्रा।

निवयं कस्येति लिङ्गाभावादुभयोरिप युक्ता। सर्वेषां तु दर्शनं भर्तु गोत्राः 'सगोत्राः'। यत्तु कैश्चिदुच्यते 'श्राद्धविधा कुर्वन्तु पैत्रिकं गोत्रमिति' तत्तन्नैवास्ति। ग्रथवाऽ-प्यस्तिवचनात्त्रथा क्रियेत ॥ १७६॥

यत्करे।त्येकरात्रेण दृषलीसेवनाद्द्विजः ॥ तद्रीक्षसुग्जपन्नित्यं त्रिभिवीषीर्वपीद्दति॥ १७७॥

वृषल्यच चण्डाल्यभिप्रेता, महत्त्वात्। द्विरभ्यासे चेद्बुद्धिपूर्वे द्रष्टन्यम्। अन्यथा क्रन्छान्द एव वा। एकरात्रमहणात्। सर्वां रात्रिं शयानस्य तया सह गच्छतश्चैतद्विज्ञेयम्। सेवनं संभागः।

वृषलीशब्दे। निन्दया प्रयुक्तो न जातिशब्दे।

यत्कराति यत्पापं जनयति तिन्निभवर्षे व्यपोहिति विनाशयति । भैचाहारे। जपिति अविशेषचेदिनायां भावी आसु परं च नास्तीत्याहुः । अन्ये तु यथाअद्ध-सन्यानि मन्त्रवाह्यावाक्यानि, न तु लैक्किं वाक्यम् ।

ध्यविशेषेण मन्त्रजपस्य शुद्धार्थं विहितत्वाहं क्संहितामित्यादिः।

यत्तु 'त्रिभिर्मासैः सेवित्वा वृषलीं' श्द्रामेवाचत्ते, तदप्ययुक्तम्। श्द्राविवाहस्या-विहितत्वात्, स्वैरिण्याश्च लघुप्रायश्चित्तस्योपदेशादन्यस्याश्चोपपातकत्वाद्गुरुतरमिदः मयुक्तम् ॥ १७७॥

> एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामिप निष्कृतिः ॥ पतितैः सम्पयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥ १७८ ॥

न्छन्यः श्लोकः ॥ १७८ ॥

संबत्सरेण पतित पतितेन सहाचरन् ॥ याजनाध्यापनाद्योनाच तु यानासनाज्ञनात् ॥ १७९॥

द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतत्यर्थः। पतित अश्यति, हीयतेऽधिकारात्। पतिताश्चत्वारे। ब्राह्मणादयः। तैः सहाचरन् संवत्सरेण पतितो भवति तत्तुल्यो भवतीत्यर्थः।

किसाचरन्।

यानासनाधनात्। संवापगात्रस्पशिष्ता सह गमनम्। 'यान'मासनं तादश-मेव। एकस्यां शय्यायामेकस्मित्रासने, एकस्मिन् ग्रासने एकपात्रे भे।जनम्।

याजनाध्यापनाद्यीनाद्य त्वितिविच्छेदः। कि याजनादिभिनैव पातित्य-मथाविक्संवत्सरादृष्वीं वेत्येतद्वक्तव्यम्। स्मृत्यन्तरदर्शनादिभिः सद्यः।

याजनाध्यापनमिति द्वितीयान्तः पाठो युक्तः। म्राचरित्रति शत्रा हेत्वर्थस्य गमितत्वात् ॥ १७-६॥

यो येन पतितेनेषां संसर्ग याति मानवः ॥ स तस्येव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गाविशुद्धये ॥ १८०॥ यस्य पतितस्य यद्विहितं तत्त्रायश्चितं कुर्यात्तत्संसर्गास्य शुद्धये । एषामिति निर्धारणे षष्ठी। एषां पतितानां येन पतितेन यः संसर्गं याति पूर्वोक्तसंसर्गं गच्छिति स तस्येव पतितस्य यद्विहितं प्रायश्चित्तं तत्कुर्यात्। तत्सं-सर्गद्यो देष उत्पन्नसिद्धशुद्धये तद्विनाशाय। अनुवादे। यं श्लोकपूरणः।

श्रथ यदिदमुच्यते पिततात्याग्यपिततात्यागीत्यादिनिन्दितकर्माभ्यासेन पतनं तत्र यदेतत्पितत्ववचनं तिकमुपिदश्यत श्राहोस्विद्दितिदृश्यते । यदि तावदुपिदश्यते पंच पातकानीति प्रसिद्धेर्मूलं वाच्यम् । श्रथ पंचानामीपदेशिकमन्येषामातिदेशिकैर्व्यवहारे भेदे न कश्चिद्थः । तान्येव प्रायश्चित्तानि त एव धर्मा यस्मा उपदिश्यन्ते, श्रविदेशेन व्यवहारेश कोऽर्थः ।

श्रयोच्यते। "न व्यवहाराः प्रयोजन एव भिद्यन्ते श्रापि त्वन्यते। पि निमित्तात्, इह चास्ति प्रमाणतो भेदः। यत्र पतितत्वमभिधाय द्विजातिकर्मभ्यो हानिः 'पतित-स्योदकं कार्यमि'त्याद्यभिधीयते सक्तत्त्वधर्माभिधाना'दुपदेशः', यत्र तु तत्संबन्धवचना-त्राम्ना लिङ्गसंयोगाद्वा तद्धर्मप्राप्तिः सो 'ऽतिदेशः'। सूर्याभिपदयोने हि सौये किश्चद्धर्मः श्रुते। येनातिदेशे सत्ययं विशेषो लभ्य इति निश्चीयते"।

तदसत्। यतः सूर्यादिशब्दस्यैव प्रभुता, अकृतत्वाद्वेदस्य। अयं पैरुषयो प्रन्थः। पुरुषश्चासित भेदे किमिति व्यवहारं नवं प्रवर्तयति। या तु प्रत्यचानुमानाभ्यां वाध-काभावात्सिद्धः साऽत्र कदाचिदुपलभ्यते। योऽप्यभ्यासः सोऽपि द्विरावृत्तिस्तत्र ततः प्रवृत्तिः आवृत्तिशतेष्वभ्यासरूपतयैक एवेति। लोके तावदावृत्तिमात्रमभ्यासः। तत्र योऽपि द्विरपवादः योऽपि शतकृत्वः ते। द्वाविप प्रायश्चित्ते सभी स्याताम्। निन्दितं च कर्म प्रतिषिद्धम्। तत्र योऽपि द्विदिवा सुप्याद्योऽपि गा ग्रसकृद्धन्यात्तत्र निन्दितं कर्माभ्यासेऽविशेषेण पतनप्राप्तिः। तस्माद्विचिन्त्यमेतत्।

किमत्र चिन्त्यते। पंचानां तावत्पातिकत्वं सर्वस्मृतिकारैक्च्यते, ग्रन्येषां केषां चित्तत्समत्वम्। तदुभयमपि बाधितुं तत्र विशेषो नास्तोति संकल्पयिष्यते शिक्तं चावेच्य पापं च' इति। न हि तस्य तत्सदृशस्येति वा एकत्वं युक्तं, गार्गवयस्येव। ग्रथ कोषांचिद्धर्मायां भेद: कोषांचिद्देकत्वे सादृश्यं भवति।

तस्मात्तत्समानां पितत्व' भवति । अतः किंचिदृनं तत्समानां पिततप्रायश्चित्तम् । अविष्विधिकारापगमे केंचिद्विशेषमाहुः । श्रोतेष्विधिकारा निवर्तते साचात्, न स्मार्तेषु । यद्प्युक्तं ''द्विरावृत्तौ शतकृत्वश्च भेदो न स्यादिति' तत्राप्यभ्यासानां भेदः । कथं तुल्यप्रत्यवायता । यदिप दिवा स्वप्नगोवधयोर्निन्दितत्वाविशेषात्तदभ्यासे तुल्यं पिततत्व-मिति, कथमविशेषो निदायाः, यत्रार्थवादेषु प्रत्यवायविशेषः श्रूयते, प्रायश्चित्तवहुत्व' बाहुल्येऽपि प्रतिषेधे ।

तत्रायं विधिः। 'निन्दितकर्माभ्यासे पतनमिति' न प्रतिषिद्धमात्रे, तथा च 'पूर्णे-वानसीति'। सत्यपि निन्दितकर्माभ्यासे नैव पातित्यमस्ति॥ १८०॥

> पतितस्योदकं कार्यं सिपण्डैर्बान्धवैर्विहः ॥ निन्दितेऽहनि सायाह्रे ज्ञात्यत्विग्गुरुसनिधा ॥ १८१॥

जीवत एव पतितस्य प्रायश्चित्तमिन्छतो घटोदकदानं मृतस्येव कर्तव्यमुच्यते। सिप्राचाः सप्तमपुरुषावधयः एकवंश्याः। ततोऽन्ये बान्धवाः सगोत्राध्य। निन्दितेऽहनि चतुर्दश्यादे।। सायाह्ये अतिमते रवै।। ज्ञात्यादयः कर्तृ गां, तथा पतितस्य।। १८१॥

दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्मेतवत्पदा ॥ अहारात्रमुपासीरक्षशीचं बान्धवैः सह ॥ १८२॥

मेतविति। कर्तव्यते। पदा पादेन। पर्यस्येत् चिपेदिदममुष्मा इति। विपेते तस्मिन्नहोरानमाथीचं युक्तम्। विवसेयुस्तदहः। दासीयहणात् स्वयंकरणं निषेधति।

"यद्येवं ज्ञात्यृत्विग्गुरुसिन्नधावित्यस्वयंकरणपचे ज्ञातीनां सिपण्डानां च को विशेषो येनोच्यत एतेषां संनिधान एतेन कर्तव्यमिति। यावता सर्व एव सिन्धानमान्रेणोप-कुर्वन्ति। तस्यासिन्नपाद्योपकारत्वात्"।

नैतदेवम्। सपिण्डादयः प्रयोजकत्वेन कर्तारः। ज्ञात्यादयस्तु सिन्नधाय्यन्ते केवलमदृष्टायेति ॥ १८२॥

> निवर्तेरंश्च तस्मात्तु संभाषणसहासने॥ दायाद्यस्य पदानं च यात्रा चैव हि लेकिकी॥ १८३॥

कृतोदके यथा वर्तितब्यं तथेदानीमुच्यते। संभाषणामितरेतरमुक्तिप्रत्युक्तिरूपो व्यवहार:। दायाद्यं धनं तदिप तस्मै न दातव्यम्। लेशिकिकी यात्रा संगतयो: कुशलप्रश्नादिका। विवाहादी नैमित्ते गृहानयनं भोजनं चेत्येवमादि। ''ननु च संभाषग्रप्रतिषेधादेवेषु निवृत्तिः सिद्धैव''। अभ्युत्थानासनत्यागस्यापि निवृत्तिरूपस्य संभवात्। संभाषगं तु शब्दात्मकमेव॥१८३॥

> ज्येष्ठता च निवर्तेत ज्येष्ठावाप्यं च यहसु॥ ज्येष्ठांशं प्राप्तुयाचास्य यवीयान्यु एते।ऽधिकः ॥ १८४॥

ज्येष्ठावाण्यं च यद्भा। अत्रापि चे हिते।

''दायाद्यदाननिषेधाज्ज्येष्ठप्राप्यवसुनो धनस्य सिद्ध एव निषेधः"। केचिदाहुर्ग्यते। ६ धिकस्य यवीयसस्तदंशप्राप्तार्थमनूद्यते।

अन्ये तु मन्यन्ते। दायाद्यशब्देन धनमात्रमुच्यते नान्वयागतमेव। तथा चाभिधा-नकोशे 'दायाद्यं धनमिष्यत' इति स्मर्थते। अतो यत्तस्मात्केनचिद्यग्रत्वेन गृहीतं तेनापि तन्न दातव्यम्। किं तर्हि कर्तव्यम् ? पुत्रभात्रादिरिक्यहारिणामपीणीयम्।

अन्ये तु मन्यन्ते । अविभक्तधनानां दायाद्यधननिषेधः, कृते तु विभाग उद्धारस्यैव ज्येष्ठांशस्यैवोच्छेदः । सत्स्विप पुत्रेषूद्धारं वर्जीयत्वाऽन्यस्य पुत्रा एवेशते ॥ १८४ ॥

> मायश्वितो तु चरिते पूर्ण कुम्भमणं नवम् ॥ तेनेव सार्थं भास्येयुः स्नात्वा पुण्ये जलाश्चये ॥ १८५॥

कृतप्रायश्चित्तस्येदानीमुदक्रियोच्यते।

तेनेव सार स्नात्वा जलाशये पुण्यस्रवन्यां महाहदे वा प्रभासमानसादे। वा तीर्थविशेषे कृतस्नाने। पां कु भं नवं स्वयं प्रास्येयुः।

नवकुंभमहणाद्दासीमहणाचात्र पूर्वत्रोपयुक्तस्य क्रियासु कुंभस्य महणम्। उदकेन पूरियत्वा हरणसुक्तम् ॥ १८५॥

पुनरसी घट: प्रचीमन्य इत्याह

स त्वप्तु तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वक्रम् ॥ सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥ १८६ ॥

यास्वप्सु सातासास्वेव घटः प्रचेप्तव्यः।

ततः पुरस्कृत्य तदीयं भवनं प्रविशेयुः। तते। यथापूर्वं संभोजनादीनि जातिकार्याणि प्रवर्तयेयुः। अन्ये तु सकृत प्रायश्चित्त इति संबधन्ति। घटप्रासनं तेनैव कर्तव्यम्।

एषा चास्य पतितोदकिकया नान्यस्य त्याज्यस्य, 'त्यजेबोत्पतरं राजधातकं सूद्र-याजकम्' इत्यादेः ॥ १८६॥ एतमेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्विष ॥ वस्त्रान्तपानं देयं तु वसेयुश्च यहान्तिके ॥ १८७॥

योषित्सु स्रोष्विप पतितास्वेष एव विधिः। 'पतितास्व'कृतप्रायश्चित्तासु च। ताभ्यस्तु कृतोदकाभ्योऽपि वस्नानं दातव्यम्। दानप्रहणात् वस्त्रान्ने शरीरस्थि-तिमात्रसंपादिनी दातव्ये, न भोगादयः।

पानमीचित्यादुदकम् । तच प्राचुर्याददत्तमिष लभ्यते । वचनं तु परानुराधात् प्रीत्या तदिष स्वातन्त्रयेण तासां न देयम् ।

यादृशं च पानं तादृशे एव वस्नान्नेऽते। निकृष्टं वस्नं चान्नं दात्व्यम्। तथोक्तं (याज्ञ० स्मृ० १।७०) 'हताधिकारां मिलनां पिण्डमात्रोपजीविनीम्। परिभूता-मधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिग्रोम्॥'

पातित्यहेतवश्च खोणां ये एव मनुष्यस्य। यत्तु श्रूणहिन हीनवर्णसेवायां 'न च खोणामधिकं श्रूणहिनीति' तत्तुल्यतार्थं न तु परिसंख्यार्थम्। तथा च याज्ञवल्क्यः (प्रायश्चित्ते. ३।२४८)।

'नीचाभिगमनं गर्भपातनं भर्ते हिंसनम् । विशेषपतनीयानि खीणामेतान्यपि ध्रुवम्' ॥ वसेयुः स्वगृहान्तिके प्रधानगृहानिष्कास्य कुटीगृहे वासियतव्ये 'त्यन्तिक-' प्रहणम् ।

केचिदाहु:-प्रायश्चित्तं तु कुर्वतीनामेतद्देयं न त्वन्मथा।

तदयुक्तम्। वस्नान्नदानव्यवहारस्य तत्र योगत्वात्। प्रायश्चिक्ते भिक्ताहारता पयोत्रतं चांद्रायणविधिश्चेत्यादि। न च भैक्ताहारता चानेन विवर्तयितुं शक्या। वृत्ति-विधानेन चरितार्थत्वात्। तस्माद्यस्याः प्रायश्चित्तेष्वनिधकारः स्रशक्ततयाऽतिपृष्टतया वा तस्या स्रिप वस्नादिदानं कर्तव्यमिति श्लोकार्थः।। १८७॥

> एनस्विभरनिर्णि कैर्नार्थ कि चित्सहाचरेत्।। कृतनिर्णेजनांश्चेत्तान जुगुप्सेत कि चित्।। १८८॥

सनस्वनः प्रकृतत्वात्पातिकनः। तैरनिधिक्तरेष्णुद्धेरकृतप्रायश्चित्तेनिर्धः किंविद्यदानक्रयविक्रययाजनाद्यक्तम्।

निर्णे जनं शोधनं पापापनादनम् । तस्मिन इते । नैनां जुगुण्सेत इतप्राय-रिवत्तात्र कुत्सयेत् ॥ १८८॥

> बालघारच क्तघारच विद्याद्धानांप धर्मतः।। शरणागतहत्वच स्रोहत्वच न संबसेत्।। १८९॥

शरणागतः। यः शत्रुभिरभिहन्यमाने बलवता इन्येन वेषिद्यमानः परित्राणार्थं कंचिदन्यमभिधावेत् 'त्रायस्व मामिति'। एवं कृतदेषो विद्वात् समुपधावेत् 'उद्धर मां देहि प्रायश्चित्तिनित' शरणागतः।

कृतग्नः कृतमुपकारं विस्मृत्य योऽपकाराय यतते यो वा कृतोपकारं पुनर्विनाशयित तस्यैवोपकृतस्यापकार्य उद्यच्छति। यद्यप्येषा शब्दव्युत्पत्तिस्तथापि लोकप्रसिद्धेर्यत्रोप-कर्तुरपकारे वर्तते स 'कृतन्नः'।

श्रत्र जातिनापेच्यते बालादिस्वरूपमेव कारग्रम्।

स्त्रिया व्यभिचारिण्ये। प्रधाप तासां स्वरुपं प्रायश्चित्तं तथापि वाचनिकः संवासप्रतिषेधः।

संवासः संगतिसाद्गृहनिवासश्च ॥ १८६॥

येषां द्विनानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि॥ तांश्चारियत्वा त्रीन्कुच्छान्यथाविध्युपनाययेत्॥ १९०॥

'अ। षोडशार्वाह्यास्य' इत्यादिनोपनयनकालियमः इतः। तद्तिकमे प्रायश्चित्त-मिदम्।

गर्भाष्टमात्त्रभृति यावत्षे। इशवर्षे ब्राह्मणस्य साविज्ञी नानूच्येत । साविज्यनु-वचनेने।पनयनारूयसंस्कारो लच्यते । अस्मिन काले यद्युपनयनं न क्रियेत । एवं आ द्वाविंशात् चत्रियस्य, या चतुर्विशतेर्दिशः ।

त्रत जर्धं चीन् कृच्छांश्चारियतव्यः । निरुपदं कृच्छ्'श्रवणे प्राजापत्यप्रत्यय इति स्मृतितन्त्रसिद्धिः।

ग्रन्ये तु छच्छातिष्ठच्छानाहुः। छच्छे षु छतेष्पनेतन्याः। यथाविधीत्यनुवादः॥ १६०॥

> षायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः॥ ब्रह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत्॥ १९१॥

विकर्मस्था यथा ब्राह्मणाः शूद्रसेवाद्यभिरताः। यस्य यत्कर्म जीविकाहेतुस्तयाः तत्तस्य विहितं कर्म। यस्य यन्न विहितं तस्य तद्विकर्म। द्विजातीयस्य विहितं विजाती-यस्य विकर्म।

ब्रह्मणा परित्यक्ता उपनीता ब्रप्यस्वोक्तवेदा मधीस वा वेद प्रपितस्य स्तेषा-मप्येतत्क्षच्छ्वयम्। मायश्चित्तं चिक्ती र्षन्तीत्यनुवाद एवायम्। इच्छन्नेव यतः प्रवर्तते ॥ १-६१ ॥ यद्गहि तेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ॥ तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जण्येन तपसेव च ॥ १९२ ॥

गहितेनेत्यविशेषेऽप्यसत्प्रतिमहणेति द्रष्टव्यम् । उत्तरत्र विशेषविधेस्तं प्रत्येवीपदि-श्यमानत्वात् 'मुच्यतेऽसत्प्रतिमहादिति'।

उत्सर्गः त्यागा ममतानिवृत्तिर्दानेन वा। अनपेच्य दृष्टमदृष्टं राजरथ्यादिषु त्यागेन देयं भम यो गृह्णाति स गृह्णात्वि'त्याद्यभिधाय चिपेत्, श्वश्रे गर्ते नद्यादिषु वा। जपतप्सी वच्यत्युपदिष्टश्लोके।

श्रन्ये तु ब्राह्मणशब्दस्थाने मानवशब्दं पिठत्वैवं व्याचचते। यस्य वर्णस्य द्विजातेः शूद्रस्य वा धनार्जनोपायतया यत्प्रतिषिद्धं तत्तस्य 'गिर्हितम्'। यथा 'ब्राह्मणः चित्रयो वाऽपि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत्' इत्यादि। तेन येऽर्जयन्ति धनं कर्मणा तस्योत्सर्गजपतपांसि त्रीणि समुचितानि प्रायश्चित्तानि। ब्राह्मणस्यासत्प्रतिष्रहे उत्तरो विशेषविधिः॥ १६२॥

> जिपत्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ॥ मासं गेष्ठि पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ १९३॥

नीणि साविनीसहस्राणि प्रत्यहमिति केचिदाहुः। अन्ये तु सासं नीण्यभिसंबद्धान्ति। अत्यच प्रत्यहमेकैकं शतम्। गेष्ठि इति वासस्थानम्॥ १८३॥

> उपवासकृशं तं तु गोत्रजात्युनरागतम् ॥ मणतं मतिषुच्छेयुः साम्यं साम्येच्छसीति किम्॥१९४॥

कारयेवचनारस्वरुपं पय:पानमाह। प्रणातं जानुभ्यां स्थितं भुवि।

ते विद्वांसी बाह्यणाः पृच्छेयुस्तं 'हे सीम्येच्छिसि साम्यमिति'। 'अथ पुनरिष शास्त्रमवगण्य न प्रवर्तितव्यमसत्प्रतिष्रहलोभेनेति'॥ १-४॥

सत्यमुक्ता तु विषेषु विकिरेद्यवसं गवाम् ॥ गोभिः भवतिते तथि कुषु स्तस्य परिग्रहम् ॥ १९५॥

पृष्टेन वा तेन वक्तव्यं 'सत्य मि'ति।

येन मार्गेण गात्रे। विचरन्ति नदीप्रस्वणादिजलं पातुं तस्मिस्तीर्थे तरणप्रदेशे। ते ब्राह्मणाः परिग्रहसस्य कुर्युस्ते हि इस्तारोपणेना स्मैकदेश मानयेयुः॥ १८५॥ त्रात्यानां याजनं कृत्वा परेवामन्त्यकर्म च ॥ अभिचारमहीनं च त्रिभिः कुच्छे व्यपीहति ॥ १९६॥

व्रात्याः सावित्रीपतितास्तेषां व्रात्यानां त्रात्यस्तामः क्रतुर्विहितस्तेन ये याजयन्ति स्रात्विचयेनोपदेष्ट्त्वेन च। परेषां मातापितृगुरुवर्जमन्त्यकर्म श्मशानादि। स्राभिचारं श्येनचिदादि। स्राहीनं च द्विरात्रादिकम्। कृष्क्रीर्वशुध्यति।

श्रन्ये त्वाहुः। नायमभिचाराहीनये।र्यजमानस्य विधिः। कस्य तर्हि ? ऋत्विजाम्। तथा च त्रात्यानां याजनमितीदृश एवाधिकारः। यजमानस्य तु विधिल् च्याप्रवृत्तिस्तस्याः प्रतिषेधाभावे कुतः प्रायश्चित्तम्।

''भनत्वहीने शास्त्रतः प्रवृत्तिः श्येनादै। तु कथम्। न हि शत्रून् मारयेदिति नोद-नाऽस्ति। कितर्हि ? 'यः शत्रोमरिणं कामयते तेन तिसम्यर्थं श्येनादि कर्त्तव्यम्'। शत्रुमारणे च हिंसालचणाप्रवृत्तिः। सा च निषिद्धा 'न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति'। ग्रहीने-व्विप लिप्सात एव प्रवृत्तिः। फलकामस्य हि तत्राधिकारे। भवति। न तु फलकामना तत्र निषिद्धा, नापि कान्यमानार्थनिष्पादको व्यापारः। इह तूभयं निषिद्धं 'न हिंस्या-दिति' मरण्यकलव्यापारेण न प्रवर्त्तितव्यम्। तत्फलं च श्येनादेरेव। इह तु नास्ति निषेधः 'स्वर्गादिफलकर्म न कर्त्तव्यभ्।

केचिदाहुः। 'वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मग्रस्य' इत्यभिचरणीयाभिचारे। ऽव्यनुव्याऽऽम्नात एव। तुल्यावद्यीनाभिचारौ। तत्र ऋत्विजामेव प्रायश्चित्तं युक्तम्।

''नतु च काम्यान्यिप निषिद्धानि 'कामात्मता न प्रशस्ता' इति"।

यस्तस्य विषयः स तत्रैव व्याख्यातः । श्रुतिश्चा हीनतया याजनं कार्यमिति । स्रिभ-चरणायाभिचारे च यजमानस्यायुक्तम् ।

''कथम्''। त्राम्नातं यं ज्ज्योतिषाभिचार्यन्ते'। तद्वस्प्रायश्चित्तान्युक्तान्येव। त्रस्य त्रभिचरित्विषये ऽभिचरणीयाभिचारे सविषयत्वात्। वैदिकेन जपहोभादिना शत्रो-मौरणमंभिचारः'। १-६६॥

> शरणागतं परित्यज्य वेदं विष्ठाच्य च हिनः॥ संवत्सरं यवाहारस्तत्यापमगसेधति॥ १९७॥

द्विषः **गरणागतः** प्रागुक्ततस्य 'परित्यागः' प्रत्याख्यानम् । सत्यां शक्तो । प्राम् चैवद्विचारितम् ।

वेदं विष्लाव्यानध्यायाध्ययनं कृत्वा। ग्रधिकारेणाधीयानस्यानुयोगदानं 'कि पठिस नाशितं त्वयेति'। ग्रथवा धनहेतोः परीचास्थानेष्वनियुक्तेन पठ्यते। स्मृतिश्च 'दत्वा नियोगं धनहेतोः पतितान्मुनिर्व्रवीत्'॥ १८०॥ श्वस्गात्तवरेद्धो ग्राम्येः क्रव्याद्भितं च ॥ नराश्वोष्ट्वराहेश्च गाणायामेन शुध्यति ॥ १९८ ॥

दष्टी दंशभिः। ग्रास्यैः क्रव्याद्भिर्मार्जरनकुलादिभिः॥ १६८॥

षष्ठानकाता मासं संहिताजप एव वा ॥ होमारच शाकला नित्यमपाङ्क्तयानां विशोधनम् ॥ १९९॥

स्रपांक्तयास्तृतीयाध्याय उक्ताः । येषां प्रतिपदं प्रायश्चित्तमन्यत्राम्नातम् । तेषां मासं संहिताजपः । शाकलहोमः षष्ठान्नकालता चेति समुचयः । काष्ठशलाकादि'देवकृतस्य' (वाजसनेथिसंहिता ⊏। १३) इत्यादिभिर्मन्त्रैर्हूयते स 'शाकलहोमः'।

नित्यमहणं समाप्तेऽपि संहिताजपे पुनः पुनरावृत्त्यर्थं, यावन्मासः पूर्णः ॥१-६-६॥

उष्ट्यानं समारुह्य खर्यानं तु कामतः ॥ स्नात्वा तु विशो दिग्वासाः माणायामेन शुध्यति ॥ २००॥

उष्ट्रीर्यं यानं गन्त्र्यादि । साचाहुष्ट्रादावारोह्यमन्यवधानेन चाधिकतरम् । प्रायायामानामावृत्तिः ।

दिग्वासा नग्नः । नग्नदेषिनिर्हरणार्थं पुनः सवासाः स्नानं कृत्वा प्राणायामः कर्चव्यः ॥ २००॥

> विनाऽद्धिरप्सु वाऽप्यात्तः शारीरं सिन्नषेच्य च ॥ सचैला ।बहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥ २०१॥

विनाऽद्भिरसंनिहितास्वप्सु ग्रदृष्टगोचरस्थासु।
ग्रप्सु ग्रात्तो विष्ठया स्तब्धः। श्रारीरं मूत्रपुरीषोत्सर्गम्। सन्निषेठ्य।
सचैलो यत्प्रावृतं वस्त्रं तेन सहितः। बहिर्णामात्रद्यादावाण्लुत्य निमज्य तते।
गामालभ्य स्पृष्टा विशुध्यति॥ २०१॥

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समितक्रमे ॥ स्नातकत्रवेशे च प्रायविचत्तमभाजनम् ॥ २०२॥

वेदोदितानां दर्शपौर्णमासादीनां श्रोतानां, स्मार्तानां च संध्योपासनाद्दीनाम्। तान्यपि वेदोदितानि तनमूलत्वात्समृतीनाम्। स्नातकन्नतानि 'न जीर्णमल-वद्वासा' इत्यादीन। तेवां लोष एकाहमुपवासः।

श्रीतकमीतिकमे या इष्टय उक्तास्ता श्रमेन समुश्रीयन्ते ॥ २०२॥

हुङ्कारं ब्राह्मग्रस्योक्त्वा त्वङ्कारं च गरीयसः ॥ स्नात्वाऽनश्चन्नः शेषमभिवाद्य मसाद्येत्॥ २०३॥

सक्रोधाचेपे हंकारेण हंकुरुते 'तृष्णीमास्व हुं मा एवं वादीः' इत्येवमादिष्वर्थिकयासु तित्रषेधार्थे **हुंकार्**करणम् ।

ब्राह्मग्रस्य ज्येष्ठस्य समस्य कनीयसा वा शिष्यस्य पुत्रस्य वा ।

तथा गरीयसस्त्वंकारमुक्तवा—'त्वमेवमात्य', 'त्वयेदं कृतम्'। एकवचनान्तयुष्मच्छब्दोच्चारणे प्रायश्चित्तमेतत्। प्रथमादिविभक्तिने विविच्चता। तथा च समाचारो
गुरौ युष्मास्वित्यादिबहुवचनं प्रयोक्तव्यमिति।

स्नात्वाऽनश्नन् प्रातभक्तलागः। स्रभिवाद्य उपसंप्रहणं कृत्वा। प्रसाद-येत् कोधं त्याजियत्वा सायमश्नीयात्॥ २०३॥

> ताडियत्वा तृरोनापि कण्डे वाबध्य वाससा ॥ विवादे वा विनिर्जिख प्रिएएख प्रसाद्येत् ॥ २०४॥

तृगोन पीडाकरेणापि ताडियत्वा प्रहल। वाससाऽपि कगठे सहस्पर्शन सद्ध्वा। विवादे लीकिके कलहे विनिर्जित्य। प्रणिपत्य नम्रेण भूत्वा प्रसादियत्व्यः।

वादजल्पयोस्तु नायं विधिः ॥ २०४॥

अवगूर्य त्वब्दशतं सहस्रमभिहत्य च ॥ जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ २०५॥

अवगूरणप्रतिषेधों ऽयम्। परिशिष्टो ऽर्थवादः। जिद्यांसया हन्तुमिच्छया दण्डादिकमुद्यम्य। संवत्सरधतं नरकेष्वास्ते। अभिहत्य प्रहारं दत्वा। सहस्तं संवत्सराणाम्। जिद्यांसया, न परिहासतः॥ २०५॥

> शोणितं यावतः पांसुन्संगृह्णाति महोतले ॥ तावन्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्ता नरके वजेत् ॥ २०६॥

त्राह्मणस्य रुधिरं दण्डादिप्रहारेण भूमी पतितं यावत्पांसून् रजावयवान संगृह्णाते तावन्ति संवत्सरसहस्त्राणि तस्य जनयिता नरके द्वजेद्वसेत्। श्रयमण्यर्थवादः॥ २०६॥ अवगूर्य चरेत्कृच्छ्मतिक्च्छं निपातने ॥ क्च्छातिकृच्छ्रो कुचीत विप्रस्थीत्पाद्य शीणितम् ॥ २०७॥

पूर्वस्य प्रायश्चित्तमेतत्।

'नाह्यणरुजः छत्वेति' शोणितात्पादनादन्यत्रैतत् । यदि वा तेनेदं विक-रुप्यते ॥ २०७॥

> अनुक्तनिष्कृतीनां तु पापानामपनुत्तये ॥ शक्तिं चावेक्य पापं च मायश्चित्तं मकल्पयेत् ॥ २०८॥

श्रनुक्ता निष्कृतयः प्रायश्चित्तानि येषां विकर्मणाम्। यथा चाण्डालादि-प्रतिलोमनधे। तत्र कल्पयेत्।

''ननु चात्राप्युक्त' 'किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे' इति"।

अनस्थिसाहचर्यात् दुजन्तुप्रायास्तत्रास्थिमन्ते। गृह्यन्ते। महाकायानां तु नैव विधिः।

'ननु चत्वारे। वर्षा 'नास्ति पंचम' इति शूद्रप्रभेदा एव प्रतिलेगाः"। यदि नाम पंचमे। वर्षो न जाते। नैतावता शूद्रैस्तैर्भवितव्यम्। तेषामि लच्चणस्य नियतत्वात् 'समानजात्यामूढायां जातः शूद्र' इति वर्णसंकरजाश्चैते। तस्मान्न शूद्रहत्याप्रायश्चित्तम्। नापि 'किचिदेव तु विप्राय' इत्यन्यस्तन्न कल्पनाया धनवसरः।

शक्तः प्रायश्चित्तिनस्तपसि । तथा किमयं तपसि समर्थ उत दाने ।

पापं च। हिंसाया विहितप्रायश्चित्तमेव। अभद्यभद्यणे तदेव। अथ पापस्य गुरुलघुभावे। ऽपेचणीयः।

''नतु च गुरुलघुभावः पापस्य कथं ज्ञायते १ प्रायध्यित्तमहत्त्वादिति चेत् प्रतुक्त-प्रायश्चित्तविषयेयं कल्पना''।

सत्यम् । अर्थवादे दोषातिशयश्रवणाद्गुरुत्वात् । तथा बुद्धिपूर्वानुकृते च । किंच नेदमनुक्तनिष्कृतिविषयमेव प्रकल्पयेत्, उक्तेऽपि कल्पना कार्या। क्रत एतत् ?

दण्डप्रायश्चित्तयोख्त्यत्वात् । दण्डेन चोक्तानुक्तविषयमनुज्ञायते । किचैतस्मिन् व्यतिक्रमे गुरुलघूनामुपदेशात्तत्रावश्यंभावनीया कल्पना । स्रत उद्दिष्टानुद्दिष्टसर्व-शेषोऽयम् ॥२०८॥

येरभ्युपायेरेनांसि मानवो व्यपकर्षति ॥ तान्वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितसिवतान् ॥ २०९ ॥ 'नतु चोक्ता एवाभ्युपायाः इह चान्द्रायणं इह प्राजापत्यं इह द्वादशवाधिकसिति"। सत्यम् । संज्ञामात्रेण निर्दिष्टाः । इह तु स्वरूपं सेतिकर्तव्यताकमुच्यते । उपाय एवाभ्युपायः । व्यपकर्षति अपमार्षि । विवर्षीत्यादिः स्तुतिः । सर्ववर्षात्यादः सर्ववर्षार्थम् ॥ २०६॥

त्र्यहं मातस्त्रचहं सायं त्र्यहमद्याद्याचितम् ॥ त्र्यं परं च नाश्चीयात्माजापटां चरन्द्रिजः ॥ २१०॥

यद्यप्यहर्मुखं 'प्रात'स्तथापि पूर्वाह्नकालो लच्यते। द्वितीयाह्नकालप्रतिषेधादस्य। प्रातःकालिवधो हि यदच्छया भे।जनं प्राप्तं निवर्तते। केत्रलमत्यर्थं हि 'यत्पूर्वाह्ने वा मध्यंदिने वा मनुष्याणामिति' अयाचितत्वात्प्राप्तमिथित्वाङ्गोजनम्। तदेव चेत्प्रातःकाले विधीयते तदा माध्यंदिनं निवर्तेत, न सायंतनम्। अद्य पुनर्यदेव पारस्यं पूर्वाह्ममध्यंदिनकालयोविक- िपतयोः प्राप्तं भोजनं तदेव पुनरुच्यमानं कालान्तरनिवृत्त्यर्थं संपद्यते। व्रतत्वाच्चैतदेव युक्तम्। एकाहारता हि व्रतपरिगणनायां संख्यायते। तपश्चेदं तापयति दुःखयतीति। यदि च द्वितीयं भोजनं निवर्तते तत्र सायंतनं निवर्तते।

त्रन्ये तु 'हविष्यान् प्रातराशानिति' स्वल्पपरिमाणता भेाजनस्य लच्यत इत्याहुः। प्रातराशे हि स्वल्पं भुंजते। तच्छीलाः प्राक्ठतपुरुषाः। तथा सिद्धे पाके भोजनात् प्राकृतभोक्तेति व्यपदिशन्ति।

सायमिति वाऽपरिसन् ज्यहे।

ततोनन्तरं त्रयहो हिनिष्यं नैदिकं यानद्भुज्यते तानदनुज्ञायते । उक्तं च स्मृतिकारैः 'ईषत् भुक्तवाऽर्थं संविशेत्'।

अयाचितेऽपि इविष्यभोजनमेककालिकं च।

स्वगृहेऽपि 'दीयतां में भोजनिमिति' यत् भृत्यादय ब्राज्ञायन्ते तदिप 'याचितमेव'। प्रार्थनामात्रं याच्चा, प्रेषणाध्येषणयोः साधारणम्। प्रतः स्वगृहेऽपि यद्भार्यादयो-ऽननुज्ञाता उपहरन्ति तथा भोक्तव्यं, न त्वन्यथेति ॥ २१०॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं द्धि सर्पिः क्षशोदकम् ॥ एकरात्रोपवासञ्च क च्छ्ं सान्तपनं स्मृतम् ॥ २११॥

गोमृत्राक्षीनां क्रशोदकानां समाहारमाहरेकस्मित्रहिन। एकराचोपवासायः। तते। इयहं सांतपनम्।

अन्ये त प्रत्यहमेनेन मनियत्वयं, संहतस्यात्रत्तवात् । अतः समाहाने 'सोतपनम् । द्वावप्येती पत्ती स्मृत्यन्तरे परिगृहीती।।। २११।।

एकेकं ग्रासमर्शियात्त्रयहाणि त्रीणि पूर्ववत् ॥ ज्यहं चेपवसेदंत्यमतिक्च्छ्ं चरन्द्रिजः ॥ २१२॥

पूर्ववदिति प्राजापत्यविधमतिदिशति । एष्वेव कालेष्वेकैकं ग्रासमश्नीयात् ॥ २१२॥

> तप्तकुच्छ्ं चरन्विमो जलक्षीरघृतानिलान्।। प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्सकुत्स्त्रायी समाहितः॥ २१३॥

तेष्वेव कालेषु जलादीनि यावता नातितृप्तिभवति । कचित्परिमाणं पठ्यते । 'अपां पिनेतु त्रिपलं पलमेकं तु सिपेषः । पयः पिनेतु द्विपलं त्रिपलं चेष्णमारुतम्' । सकृत्रनायोति त्रिरह्नः त्रिनिशायामित्यस्यापवादः ॥ २१३॥

यतात्मने। इत्याहमभाजनम् ॥ पराका नाम कृच्छोऽय सर्वपापापनादनः॥ २१४॥

यतात्मा संयतेन्द्रियो गीतादिशब्द श्रवगोष्वनभिलाषी । ग्रामन्तरतत्परः । त्र्रार्थवादे। ऽयम् । सर्वकुच्छ्रेष्वस्य धर्मस्य विहितत्वात् ॥ २१४॥

> एकेकं हासयेत्पण्डं कृष्णे शुक्ले च वर्धयेत् ॥ उपस्पृशंक्षिषवणमेतचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ २१५॥

चतुर्दश्यामुपोष्य श्वोभूतायां पौर्णमास्यां पंचदश यासानश्रीयात् । यासप्रमाणं चास्याधिकारेण यासानुमंत्रणे च 'भाष्यायस्व सन्ते पर्यासीति' (गौ० ५) स्मृत्यन्तरोक्तो विधिरपेचितव्यः । एकशास्रत्वात्सर्वस्मृतीनामस्रति विरोधे समयं योज्यम् । विरोधे तु विकल्पः ।

प्रतिपदमारभ्येक्वैकं ग्रासं दिवसे दिवसे ह्यास्येत्। प्रतिपदि चतुर्दश द्विती-यायां त्रयोदशेखादि यावचतुर्दश्यामेका ग्रासो भवति । तताऽमावखायामुपोष्य प्रतिपद्येकं ग्रासमश्नीयात् । द्वितोयायां द्वावेवमेकेकं वर्धयेद्यावत्पार्थमाखां पश्चदश भवन्ति ।

उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् ।

निषयणं प्रातमेध्यंदिनापराहुषु। 'त्रिनिशायामिति' निवरीते विशेषविद्यि-तत्वात्।। २१५।।

> एतमेव विधि कुत्स्त्रमाचरेद्यबमध्यमे॥ शुक्कपक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणं व्रतम्॥ २१६॥

यवसध्यमेऽमावास्यायामुपोष्य प्रतिपद्येको प्राप्तः । द्वितीयस्यां द्वौ यावत् पौर्ण-मास्यां पंचदश । पुनः प्रतिपदमारभ्य कृष्णपच एकैकप्रासापचये। यावदमावास्या-मुपवासः ॥ २१६ ॥

> अष्टावष्टो समश्चीयात्पण्डान्मध्यंदिने स्थिते॥ नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन्॥ २१७॥

प्रयहं मासमष्टी यासान् कृष्णपत्ताहाऽऽरभ्य शुक्रपत्ताहा यतिचान्द्रायणं भवति।

मध्यंदिने स्थिते प्रवृत्ते । पूर्वाह्वापराह्वी वर्जियत्वेत्यर्थः । शिष्टं प्रसिद्धम् ॥ २१७॥

> चतुरः मातरश्नीयात्पिण्डान्विमः समाहितः ।। चतुराञ्सतिमते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं समृतम् ॥ २१८ ॥

अत्र प्रातः शब्दोऽस्तमयसाहचर्यात्सूर्योदयप्रत्यासन्नं कालं लचयति । स्रस्तिमिते सूर्ये प्रदेष इत्यर्थः ॥ २१८॥

> यथाकथंचित्पण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः॥ मासेनाश्चन्हविष्यस्य चन्द्रस्येति सलोकताम्॥ २१९॥

कसिंशिद्विते चतुरे। प्रासान् किंमिश्चिद्द्वादश किंसिश्चित्राशाति यथाकर्णचित् त्रिंशद्रात्री प्रवृत्तिः। यदि किंसिश्चित् षेडिश। अयं तु नियमः तिस्तोशीती-मिसेनेति द्वे शते चत्वारिंशदिधके।

चंद्रलोकं प्राप्नोति ॥ २१६॥

एतदुद्रास्तथादित्या वसवश्चाचरन्वतम् ॥ सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः॥ २२०॥

स्तबांद्रायणं द्वतं सवे देवाः समाचेरः, सर्वेषामकुश्वलानां विमासाय। न क्षेवलं यत्रैवोक्तमनुक्तेष्विप द्रष्टव्यम्। तदुक्तं 'क्रच्छातिक्रच्छी चांद्रायणिमिति सर्वप्रायश्चित्तं सर्वप्रायश्चित्तम्' (गौ० १६।२०)।

अत्रेदं संदिद्यते। यदेतत्सर्वप्रायश्चित्तवचनं कि तन्त्रेण सर्वेषां शोधनमुत योग-सिद्धिन्यायेन प्रतिनिमित्तमावर्तत इति।

डच्यते। यद्यप्येतन्न्याय्यं निमित्तावृत्ती नैमित्तिकावृत्तिरिति तथापीदमनाम्नात-प्रतिपदप्रायश्चित्तिमत्तेष्वसंविदितेषु कृतसम्भावनायामाम्नायते। तत्र येषां ताव-त्सम्भावनामात्रेण शुद्धिः क्रियते, यथा 'संवत्सरस्यैकमपीति', तत्र निमित्तस्यानिश्चित- त्वादुपपत्तेः कुत ग्रावृत्तिसंभवः । यथा सुप्तस्य परिवर्तनैः श्राय्यागतसूर्मप्राणिवधस्तथा नगरस्य रथ्यासु श्राम्यतः परस्त्रीमुखसंदर्शनमा गृहप्राप्तेरसकृत् संभवति । तादृग्विषये तन्त्रभाव एव युक्तः । दर्शितं चैतत् 'श्रस्थन्वताम्' इत्यादौ समुदायवध एकं प्रायश्चित्तन्ति । यानि च गरीयांसि पापानि तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तान्यान्नातानि । इदं च यथाप्रदर्शित एव विषये भवितुमर्हति । महत्त्वाच नानावृत्तौ न्याय्यम् । तस्मात् संशितेष्विप कर्यचित्प्रायश्चित्तेषु न निमित्तान्तरोत्पत्तौ युक्त एव तन्त्रभावः । तथा च तन्त्रधर्म एव न्याय्य इति दर्शयति 'यद्दिवा च नक्तं चैनश्च क्रम तस्याऽवयजनमसि स्वाहा । यत्वयंतश्च जाप्रतश्चैनश्च क्रम तस्याऽवयजनमसि स्वाहा । यद्दिद्वांस इत्यादि' । यदिति च वीष्सायां युगपदशेषपापवर्जन'मत्र वदन्ति' ॥ २२० ॥

महाच्याहतिभिहोंमः कर्तच्यः स्वयमन्वहम् ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवं च समाचरेत्॥ २२१॥

सर्वे द्वेते विवित्वतं व्यते यस्च्यते । सर्वे हो मेष्वाच्यं द्व्यमनुपात्ते द्वयि वशेषे दिश्तम् । स्वयं प्रह्यात्परकत् कता निवर्तत । किंपुनर्यं होमो लोकिके द्वावना वस्ष्यस्य भवति नेति विचार्थते ।

इदमेव तावद्विचार्यं कुताऽमी होमः। प्रचेपावधिकस्यागी जुहोतेरथः। तत्र यस्मिन किस्मिश्चिदाधारे प्रचेपणे सिध्यत्येव 'होमः'। तत्रश्च स्थले जले वाऽमी वा कियतां होमे। गृह्यामिमतस्तु न लेकिकेऽमी होमः, याम्यामी तस्य तद्धोमप्रतिषेधात्। समाचारादिमिसिद्धिरिति चेत्समाचार एव तह्यं न्विष्यताम्।

गृह्यकारैस्तत्प्रणीताग्न्यधिकारै: कुच्छ्विधिषु होम स्नान्ताः। तद्दर्शनेनानाव-सथ्यस्य प्रायश्चित्ते नाहोमकाः कुच्छाः। स्रभ्युदयार्थिनस्तु नैवानिप्तकस्य सन्ति, सर्वाङ्गोपसंहारेण फलसिद्धेः।

स्प्रहिंसा। शिष्यभृत्याद्यपि ताड्यं न ताडनीयम्। सत्यं नर्गणाऽपि नान्तम्। यदि ना पुरुषार्थतया प्राप्तयोगङ्गाय विधानम्। स्राजवसक्रता ॥ २२१॥

> त्रिरहिस्तिशियां च सवासा जलमाविशेत्।। स्रीश्द्रपतितांश्चेव नाभिभाषेत कहि चित्।। २२२।।

चिरह इति 'सवनेष्वनुसवनसुदकोपस्पर्शनमिति' (२६।१०) गोतसः। निग्राया-सपि त्रिषु यामेषु महानिग्रां वजीयत्वा तदवधि न हि अस्ति सानकालः। यदेव वासोयुगमाच्छादनार्थमीचित्यप्राप्तं तेनैव सह जलं प्रविशेत्। स्नाविशे-दिति ने। द्वतोदकेनेत्यर्थः।

स्त्रिया त्राह्यणीरिप नाभिभाषेत, अन्यत्र मातृज्येष्ठभिगन्यादिभ्यः। भार्यया सह कमीपयागी संलापा न निविध्यते। अन्यस्तु न कर्तव्य एव।। २२२।।

> स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ॥ ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ॥ २२३॥

उत्थित आसीन उपविष्टोऽथवा। न कचिनिषीदेत्। अशक्तावधः श्याति, न पर्यङ्के। ब्रह्मचारी मैथुननिष्टतः।

व्रती शिष्टप्रतिषिद्धेषु नियमं गृह्णीयादिदं मया न कर्त न्यमिति। गुर्वादीनामची प्रणतेन सगनुतेपनाद्यपहर्तन्यम्॥ २२३॥

> सावित्रीं च तपेतित्यं पवित्राणि च शक्तिः॥ सर्वेष्वेच त्रतेष्वेवं प्रायक्षित्तार्थमाहतः॥ २२४॥

साविची ''तत्सवितुरिति' गायत्रो । सवितृदेवत्वाजपचादनासु सावित्रीशब्देन तस्याः सर्वत्राधिकारः ।

पविचाण्यधमष्णपावमानीपुरुषसूक्तादीनि शुक्रियाध्यायाजनरीहिणेयादीनि सामानि।

सर्वेषु सर्वक्रच्छ्रेषु। साद्गी। यत्नवान्।

सर्वे विवयादिश्लोकपुरणस्त्रथाविधस्यैवाधिकारात् ॥ २२४॥

एते हिनातयः शाध्या वर्तराविष्कृतेनसः॥ अनाविष्कृतपापांस्तु मन्द्रेहीं मेश्च शोधयेत्॥ २२५॥

स्वाविष्कृतं प्रकाशं लोकविदितसेनः पापं येषाम्। एतैः कुच्छैः शोध्याः।
ये तु रहस्यपापास्तेषां न कुच्छ्तपांसि। किंतहि १ सन्वेहिसिश्च शोधयेत्।
रहस्येषु नास्ति परिषद्गमनमाविष्कृतं न स्यात्। विदुषां हि तत्राधिकारः। उच्यते।
न प्रायश्चित्तमनागतं शोधयेदित्युच्यते, स्रापि तु शास्त्रच्याख्यानकाले शिष्याणामुपदेशादिदं रहस्येषु शोधनं वोद्धव्यमिति ॥ २२५॥

ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ॥ पापकन्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥ २२६॥ विप्राणां विदितेऽन्येषामप्ये वंकर्माऽस्मीति प्रकाशयेत् स्तत्ख्यापनस् । ज्यनुतापः । तस्मात्तापा वैमनस्यम्—'धिङ्गां महदकार्यमकरवमनर्थों मे दुष्कृतका-रिणो जन्मे त्येवमादिः वित्तपरिखेदः ।

ग्रध्ययनं सावित्या जपा वेदपाठे। वाहिंसायाम्। ग्रम्यत्र। ग्रसमर्थस्य तपसि दानम्। एतदाह दानेन चापदीति। प्रक्रांततपसः ग्रापदि पीडायामनिग्रहणे दानम्॥ २२६॥

> यथा यथा नरे। ऽधर्म स्वयं कृत्वाऽनुभाषते ॥ तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥ २२७॥

ख्यापनविधेरर्थवादः।

नराऽधर्मामिति नजः प्रश्लेषः। धर्मस्य स्वयं ख्यापनं निषिद्धम्, 'न गुणाः खयं वाच्या' इति। प्रकृतश्चाधर्म एव तेनाधर्मणीति श्रूयत एव।। २२७।।

यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गहित ॥ तथा तथा शरीरं तत्ते नाधर्मेण सुच्यते ॥ २२८ ॥

श्वरीर्मन्तरात्मैव, न भृतात्मा पुण्यपापयोस्तदाश्रयात्। उपचाराद्धि त्रात्मनः शरीरशब्दोऽयं द्रष्टव्यः। धनुतापार्थवादोऽयम्। गर्हा क्याता।। २२८॥

> कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापात्मग्रुच्यते ॥ नैवं कुर्यां पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥ २२९ ॥

निवृत्तिपर्यन्तिमत्याहुस्तदयुक्तम् । संतापा मनःपरिखेदः, 'प्रमाद्यैतन्मया कृत-भि'त्येवंरूपः । निवृत्तिस्तु सङ्कल्पा 'न कर्तव्यः पुनरिति' । क्रियाभेदं च दर्शयति । क्रवाप्रत्ययेन 'सन्तप्य निवृत्ये'ति ।

ष्रतः प्रायश्चित्तवत्त्यापनानुतापनिवृत्तयः प्रायश्चित्तिना कर्तव्याः। पूर्यते सिद्धिमाप्नोति॥ २२ ६॥

> एवं संचिन्त्य मनसा भैत्य कर्मफलोदयम् ॥ मनोवाङ्मृत्ति भिनित्यं ग्रुभं कर्म समाचरेत् ॥ २३०॥

एवमिति कुल्स्नस्य विधिनिषेधसमूहस्य प्रत्यवमर्शः।

प्रत्य कर्मफलोद्यं 'ग्रुभस्य कर्मणः स्वर्गादिफलावाप्तिरग्रस्य नरकोपपत्तिरग्रते प्रायश्चिते प्रायश्चितं चातिदुःस्वरूपम्'। एत**न्सनसि संचिन्त्य गुभ कर्म समाचरित्**। विहितं 'शुभम्'। तथा 'संकल्पमूलः कामो वै'क्यार्था नियता इति च। तस्माद्यद्यि 'न हिंस्यादि'त्युद्यमननिपातने न दण्डादेः परदुः खोत्पादने डच्येते, तथाऽप्येवमादिशाख-पर्यालोचनयाऽध्यवसायादिनिषेधः।

एवमभद्यभद्यादाविप द्रष्टव्यम्। यद्यपि 'भद्या'मन्नादिनगरणपर्थन्तं तथापि मानसे। ऽध्यवसायो निषद्ध एव।

एवमगम्यागमनेऽपि। यद्यपि होन्द्रियसमापत्तिर्गमनं तथापि तदर्थाध्यवसायो। व्यापार एवमादिशास्त्रान्तरैर्निषिध्यते।

''यद्येवं हननभत्तव्यागम्यागमनेषु यत्प्रायश्चित्तं तदध्यवसायेऽपि प्राप्नोति''।

नैष देषः। ब्राह्मग्रवधे तावदिष्टमेव 'ब्रह्तवाऽपी'ति वचनात् । ब्रन्यत्र तु मुख्यस्यैव शब्दार्थस्य परिप्रहो न्याय्यः। प्रतिषेधे तूक्तशास्त्रपर्यातोचनया स मनोव्यापारात्प्रभृ-तिकायव्यापारपर्यन्तिविषयोऽवितष्ठते।

'यद्येवं 'निन्दितं समाचरित्रति' प्रायश्चित्तनिमत्तोपदेशात्प्रतिषेधानुसारिप्रायश्चित्तं प्राप्नोति"।

क एवमाह नास्ति प्रायश्चित्तमिति। किंच तच्छब्दचेदितात्र भवत्यन्यस्य लघु कल्प्यम् । तथा च सर्वप्रायश्चित्तानामेवमादिरिप विषयो न्याय्यः।

कुतः पुनरयं विशेषा तभ्यते।

प्रतिषेधान्यवसायादिति । प्रायश्चित्तानि तु शब्दार्थेष्वेव । व्रतिनयमधर्माश्च सर्वे संकल्पना इति । श्रनेन विधिप्रतिषेधावेवोच्येते । 'व्रतानि' विधिरूपाणि, 'नियमाः' प्रतिषेधलच्चणास्तत्रैव च कृतार्थत्वान्नैमित्तिकेषु यावत्प्रवर्तितुमर्हन्ति । श्रस्ति च प्रतिषेध-सामान्यनिमित्तमते। भवति प्रायश्चितम् । न च तदेव । 'परद्रव्येष्वभिध्यानमिति' चात्रैवान्ते दर्शयिष्यामः ॥ २३०॥

अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ॥ तसाद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्वितीयं न समाचरेत्॥ २३१॥

कृतप्रायश्चित्तस्यापि पुनरकार्यप्रवृत्तावधिकतरं प्रायश्चित्तमिति एवमर्थे द्वितीयं न समाचरेदिति।

त्रथवा निष्टत्तेरनन्तरे।पदिष्टाया अर्थवादे। द्वितीयं न समाचरित्यमिति। व्रतं न हातव्यम् ।

तस्मादाद्यकृताद्व्यतिक्रमाद्भिमुक्तिमिच्छन् मोचिमच्छन् पुनर्न क्रुयात् । स्रतश्चे-तदुक्तं भवति । कृतेऽपि प्रायश्चित्तं न विमुच्यते, यदि पुनः समाचरति । न च निष्कृती क्ठतायामकृतायामिप मोचो युक्तोऽतो मुक्तस्य मुक्तिमन्बिच्छित्रिति नोपपद्यते। तस्मादा-धिक्याय पुनर्वचनम् ॥ २३१ ॥

> यस्मिन्कर्भण्यस्य कृते मनसः स्याद्लाघवम् ॥ तस्दिंस्तावत्तपः कुर्याद्यावत् ष्टिकरं भवेत् ॥ २३२॥

असत्यां चित्तशुद्धौ विहितातिरेककरणार्थिमिदम्। दुष्कृते कर्माण्यलाघवं कापि विचिकित्सा यदि भवति। ततः कृतेऽपि प्रायश्चित्ते आ मनः प्रसादेात्पत्तरावर्तियतव्यम्।

तपोमहणं दानादीनामपि यथाविहितदर्शनार्थम् ॥ २३२ ॥

तपामूलिमदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम् ॥ तपामध्यं बुधैः मोक्तं तपान्तं वेददर्शिभः॥ २३३॥

मनुष्यलोकं यत्सुखमाभिमानिकं जनपदेश्वर्यादि यच्चैहिकमरोगित्वादि यच सांसर्गिकं धनपुत्रादि संपत् यथाभिमतकांतादिविषयोपभागलच्यामैन्द्रियकं यच वेदेषु (ब्रह्म-वल्त्यां ८।२) 'मनुष्यायां शतमानन्दाः स एक ब्राजानदेवेषु' इत्यादि तस्य सर्वस्य तपो मूलं उत्पत्तिकारणम् । तपामध्यमुत्पन्नस्य स्थिति भध्यावस्थाः । ग्रंतोऽवसानम् । तदपेचयेति वेदविदां दर्शनम् । यथैव कर्माणि स्वर्गग्रामाद्यमिप्रेतफलसाधनान्येवं तपा विज्ञेयम् ॥ २३३ ॥

वाह्मणस्य तथा ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् ॥ वैश्यस्य तु तथा वार्ता तपः शृहस्य सेवनम् ॥ २३४॥

नैवं मन्तव्यं "तपिस सामर्थ्यात्तपसा सर्वेफलसिद्धीरवाप्स्यामि, विध्यतिशययोगाच विह्निताकरणेऽपि, न द्रव्येण कथं मेऽनुष्टेयो धर्म इति" यता द्वाह्मणस्य तथा ज्ञानस्य। ज्ञानं वेदार्थाववेषः। तस्मित्रसति न तत्फलसाधनम्। अतो ज्ञानसेव 'तप' उच्यते।

महतीष्वापत्तिषु । तेन स्वधमी न हातव्य इत्येवमधीऽ 'श्लोकः । ज्ञानमहर्ण स्वाध्यायमहणाध्ययनात्त्रमृति सर्वस्वधमीणां प्रदर्शनार्थम् । एवं तपः सचियस्यति ।

शूद्रस्य सेवनं द्विजातीनामिति शेषः। तत्सेवाया विहितत्वात्, ग्रस्य चातु-वादत्वात्।। २३४।।

ऋषयः संयतात्मानः फलम्लानिलाजनाः ॥ तपसेव मपस्यन्ति वेलावयं सचराचरम् ॥ २३५ ॥ त्रतीन्द्रियज्ञानातिशयासादनमपि सुनीनां तपोवलेनेवेत्यर्थः। वाङ्कनःकायनियमात् संयतात्मानः। फलसूलेयाहारनियमः। ईटशेन तपसा त्रेलोक्यं प्रत्यच्चवत्पश्यंति।। २३५॥

> औषधान्यगदा विद्या देवी च विविधा स्थितिः ॥ तपसेव प्रसिद्धचन्ति तपस्तेषां हि साधनम् ॥ २३६॥

स्रीषधानि रसायनानि। स्रगद्दा व्याध्युपशमभेषजानि। विद्या भूतविशेषादि-विषया। देवी स्थितिरशिमादिशक्तियोगोऽनेकप्रकारः॥ २३६॥

> यह स्तरं यह रापं यह र्गं यच दुष्करम् ॥ सर्वन्तत् तपसा साध्यं तपा हि दुरतिक्रमम् ॥ २३७॥

दुः खेन यत्तीर्यते तद्दुस्तरम्। व्याधिनिमित्ता महत्यापत्। अतिवलेन शत्रुणा यदुप-रोधः। एतदपि तपस्विनां सुसाध्यम्।

कुच्छ्रेण यत्प्राप्यते तद्दुरापमाकाशगमनादि। दुर्गं मेघपृष्ठारोहणादि।

दुष्करमभिशापवरदानादि, अन्यथा त्वकरणम् । यथा संवर्तस्यान्यदेवतासृष्टिः । सर्वमेव तपसा सिध्यति ।

श्लोकत्रयेण संयोगपृथकत्वादभ्युदयार्थता कृच्छ्राणामुच्यते।

"ननु च प्रायश्चित्तानां प्रकृतत्वात्क्षच्छ्रस्तुतिस्तच्छेषतयेव न्याय्या, नाभ्युदयार्थिना विधेयतया। न च दुस्तरादयोऽर्थवादतया न संभवन्ति। एवंविधाः महांतः कृच्छ्रा यद्दुस्तरमि समुद्रादि तीर्थते। कि पुनः पापं नापनीत्स्यते"।

डच्यते। गृह्यस्पृतिषु सामविधी चानंनुक्रम्यैव प्रायिवत्तानि कुच्छ्रविधिः समाम्नातः। तत्र चानारभ्याधीतत्वाद्युक्तैव अभ्युद्यार्थता। आह च (गैतिमस्० अ०२६।२४) 'अथैतान् कुच्छ्रांश्चरित्वा सर्वेषु वेदेषु स्नाता भवति सर्वेदें वैज्ञाति। भवतीति'। वेदेषु स्नात इत्यनेन नियमपूर्वकं वेदाध्ययनानुष्ठानाद्यस्मलं तिसद्धमाह। यस्तु निष्मलो प्रहृणार्थोऽध्ययनविधिः स एकवेदाध्ययनेनात्रापि संपद्यते। एवमनेकवेदाध्ययनं तु धर्मायैवेत्युक्तम्। देवैज्ञात इत्यनेनाशेषयागफलावाप्तिमाह। यजमाने। हि वेदै 'र्ज्ञायते'। यो द्धर्यवादत्या संभवति, न प्रायिवत्तिनभावं गच्छद्भिः। इहापि स्वधर्मनिवृत्तिनभाशक्कमानेन 'ब्राह्मणस्य तपा ज्ञानम्' इति यदुक्तं तदभ्युद्यार्थत्वे संभवति। न प्राय-श्चित्तानि पापप्रमोचनार्थानि काम्यानि फलसाधनानि, तत्र भिन्नविषयत्वात्कुतः

प्रायश्चित्तेनिवृत्तिराशङ्कचते। अभ्युदयार्थत्वे तु क्रच्छाणामन्येषां च कर्मणां तुल्यत्वाचुकां निवृत्त्याशङ्का। तथा 'महापातिकनश्चेति' पापप्रमोचनार्थतापि चोद्यते 'यहुत्तरिम'- यादिना अभ्युदयार्थतेति भिन्ने एव ते वाक्ये। तेन च प्रकरणस्य बाधा युक्त एव। तथा च द्वैपायनमुनिप्रभृतय'त्तपःप्रभावाद्बुद्धीचिचित्रास्ता वच्यन्ते'। तस्मात्स्वचेफलानि तपासि। न च यथा सर्वार्थान्यपि वैदिकानि कर्माणि नियत्तफलानि 'सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासी सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोम' इत्यधिकारात्तत्र सर्वत्र यान्येव वेदे स्वर्गादीनि फलानि श्रुतानि तदपेचयैव सर्वार्थता न तु ऋद्धचित्रायातिभागेनैवमिति, किं तर्हि, 'यहुत्तरिम'त्यादि यथा निदर्शितम्।। २३७।।

महापातिकनश्चेव शेषाश्चाकार्यकारिणः ॥ तपसेव सुतप्तेन सुच्यन्ते किल्विषात्ततः ॥ २३८॥

डकार्थमेतत् ॥ २३८॥

कीटाश्राहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ॥ स्थावराणि च भूतानि दिवं यान्ति तपावलात् ॥ २३९ ॥

तपः खुतिरियम्। येन तपसा सर्वत्र गमनात्सर्वे स्वर्गमासत इति। यथाऽनिधिकृता अपि कीटादयस्तपोबलाहिवं गच्छिन्ति, कि पुनिविद्वांसो ब्राह्मणाः। ब्रालंबनं कीटादीनां जातिसहजं दुःखं तदेव तपः। तेन च चीणकलमषाधिकारिजन्मान्तरकृतेन सुकृतेन दिवं यान्ति॥ २३-६॥

यितकिवेनः कुर्वन्ति मनावाक्कर्मभिर्जनाः ॥ तत्सर्वे निर्दद्दन्त्वाग्र तपसेव तपाधनाः ॥ २४०॥

वाङ्गनःकायकृतस्य जपहोमाभ्यां शुद्धिः स्मर्यते । तत्र तपसा निवृत्तिः स्यात् । स्रत इदमारभ्यते तदपि तपसानूद्यते ॥ २४० ॥

> तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवीकसः ॥ इज्यारच मतिगृह्णन्ति कामान्संवर्धयन्ति च ॥ २४१॥

काम्यकर्मारंभे पूर्व तपः कर्तव्यम्। तदिप तावदन्दाते। तथा चोक्तं 'प्रथमं चित्वा शुचिः पूतः कर्मण्यो भवति'। यत्र तावदोच्चोपनयनाद्यङ्गं तत्र तदेव 'तपः'। एकखणे व्रतमुपैत्यसंगतानां विहितं चेति 'तप' एव। यत्रापि शान्तिकपौष्टिकादौ। गृह्यादिविषये तत्रापि पूर्व तपः कर्तव्यमिति अशोकार्षः।

आह्मसाम्बर्धं यागाधिकृतकासिसात्रप्रदर्शनार्थम्। उक्तं च

'नातप्ततपसः पुंसो इविग्रिह्णांनत देवताः। नागृहोतहविष्यस्य कामः संपद्यते कचित्'॥ यद्यपि न देवता तत्फलं ददाति तथापि यागस्य देवतया विनाऽनिष्पत्ते'देवताः संवध्यन्ती'त्युच्यते। हविर्महोत्तत्वं च न पुनर्देवतानां स्वीकारः, कि तर्हि ? संप्रदानतयो-हेशोऽनिराकरणम् ॥ २४१॥

> प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवास् जत्मभुः ॥ तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २४२ ॥

मनोर्थेयं प्रतिष्ठा प्रन्थस्य सा तपस्सामर्थ्यजैव। ग्रन्थोऽपि यो प्रन्थप्रतिष्ठाकाम-स्तेनापि तपःपूर्वं कृत्वा प्रन्थः प्रणेतव्यः। ऋषोणामपि यत्ताहक्त्वं वेदाः प्रादुर्भवन्ति तत्तपसेव॥ २४२॥

> यदेतत्तपसे। देवा महाभाग्यं प्रचलते ॥ सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः प्रण्यमुद्भवम् ॥ २४३ ॥

तपस्तुत्युपसंहारः।

यदेतत्तपरी। महाभाग्यं महाफलत्वमुक्तं तह्वाः प्रचक्तते, न केवलं मनुष्या एव।

सर्वस्यास्येति जगत्रिदर्शयति। कृत्स्नस्य जगतः पुग्यमुद्भवं शुभनन्म तपसः सकाशात्पश्यन्तः ॥ २४३॥

> वेदाभ्यासाऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा ॥ नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥ २४४ ॥

वेदाभ्यासादीनां नित्यानां कर्मणां पापप्रणोदनार्थताऽधिकारान्तरत्वेनाच्यते। अनिर्दिष्टप्रायश्चित्तानामप्रत्ययक्रतानां प्रतिभूतानां चैतद्विज्ञायते।

अन्ये त्वाहुर्यदेवोक्तं 'ब्राह्मणस्य तपा ज्ञानम्' इति तपाविधानेन कर्मान्तरनिवृत्ति-माशङ्कमानस्य वचनं, इहमपि तथैव विज्ञेयम्।

धनुसंधानार्थे समायहणं सर्वातमगुग्रप्रदर्शनार्थम्।

सहापातकजान्यपीति। प्रिपशब्दात्स्तुतिः प्रतीयते न सहापातकितृत्य-र्थता न चाकस्मात्स प्रवर्तित इति तथा प्रदर्शितैर्विषयैर्विज्ञायते ॥ २४४ ॥

> यथैधस्तेजसा विहः प्राप्तं निर्दहित क्षणात् ॥ तथा ज्ञानामिना पापं सर्व दहित वेदवित् ॥ २४५॥

शानप्रशंसेयम् । विदुषः स्वल्पेन प्रायश्चित्तेन शुद्धिरित्यस्मिन् प्रकर्ण श्राज्ञायते ।

च्चानं च सरहरयं वेदार्थविषयं होयम्। न प्रायश्चित्तविधिज्ञानं केवलं शुद्धये। प्रयोगार्थे तत्। न ह्यन्यथाप्रयोगोपपत्तिः। यस्तु देवादिसत्ताविज्ञानं रहस्याधिकारज्ञानं च तस्याकामार्थत्वाद्युक्तं 'तद्धि ताः पापनिष्क्रियाः'। श्राह च 'यथा पुष्करपलाश त्र्रापे। न शिल्ड्यन्ति एवमेवं विदि पापं कर्म न शिल्ड्यतीति' (छान्देग्य० ४। १४। ३)।

र्धा दार्विन्धनम्। यथा शुष्कदारु चामौ चिप्तं चिप्तं दह्यते एवं ज्ञानमिप्तिरिव पापस्य दाहकविनाशसामान्यादेवसुच्यते।

वेदविद्ति ज्ञानं विशिष्यते। तेन तर्ककलाकाव्यादिज्ञानमपास्तं भवति॥ २४५॥

इत्येतदेनसामुक्तं मायश्चितं यथाविधि ॥ अत उर्ध्वं रहस्यानां मायश्चित्तं निवेधित ॥ २४६॥

पूर्वोत्तरप्रकरणाभिसंबन्धार्थः ॥ २४६ ॥

सन्याहतिमणनकाः प्राणायामस्तु वेडिश ॥ अपि भ्रणहणं मासात्पुनंत्यहरहः कृताः ॥ २४७॥

सुलनासिकासंचारी वायुः प्राणास्तस्यायामा निरोधः। स चे। भयथा प्राणप्रवृत्ते-विह्नः क्रमते। प्रानप्रवृत्तेर्वा यद्रेचकारूयं प्रसिद्धम्।

ह्याहृत्यः सप्त। प्रणाव श्रोंकारः। व्याहृतिभिः प्रणावेन च सह प्राणायामाः कर्तव्या इति।

षाडशियागृत्तिसंख्यानम्।

कीदशः सहभावः।

केचिदाहुः। प्राणायामं कृत्वा व्याहृतिः प्रणवजपः प्रत्यावृत्तिं कर्तव्यः।

ग्रन्ये ताहु:। श्वासनिरोधकाले ध्यातव्याः।

किंपरिमाणः प्राणायामानां कालः।

यावता नातिमहती श्वासनिरोधनपीडा जायते।

कुंभकरेचकपूरकाश्च प्राणायामाः स्मर्थन्ते, न श्वासनिरोधमात्रम् । यथाऽप्रमाणं नासिङ्केरिति, ग्रसाध्यतयैव परिमाणानाम् ।

स्रिप अ्र शहनमपि शब्दात्तत्समेषु ॥ २४७॥ केत्सं जप्त्वाप इत्येतद्वासिष्ठं च यतीत्यचम् ॥ माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुराषेऽपि विशुध्यति ॥ २४८॥

कुत्सेन ऋषिणा हर्ष प्रोक्तं कीत्सम् । 'अपनः शोशुचदघम्' (ऋग्वेद १।८७।१) इत्यष्टनं बहुवूचे पठ्यते । वासि च मतीत्यृचं तिस्र ऋचः समाहतास्त्यूचम् । प्रतीतिसूक्तादिप्रतीकार्थं चेति । 'प्रतिस्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा' (ऋग्वेद ७।८०।१) इत्येतत् ।

'माहित्रं महित्रीणाम्' इति (ऋग्वेद १०।१८५।१) तृचमेव। महितृशब्दोऽस्मिन् सूक्तेऽस्तोति विमुक्तादिप्रचेपात्। ये तु 'माहेन्द्रमि'ति पठन्ति तेषां 'महां इन्द्रो य स्रोजसे' (ऋग्वेद ८।६।१) इत्यष्टचत्वारिंशतं पयःसूक्तमाहुः।

शुद्धवत्यश्च 'एते।न्विन्द्रं स्तवां शुद्धं शुद्धेन' (ऋग्वेद ८। ६४। ७) इति । स्रत्रापि शब्दस्तत्समानार्थः ॥ २४८ ॥

> सकुज्जप्तवाऽस्य वामीयं शिवसंकल्पमेव च ॥ अपहत्य सुवर्णं तुं क्षणाद्भवति निर्मत्तः ॥ २४९॥

अत्र सकृत्महणात् पूर्वत्र पाठावृत्तिः प्रतीयते । सा च समाचारादन्यत्र दर्शनाच । 'त्रिर्जापत्वाऽघमष्णिम'त्यत्रापेचायामधिकृतेन संबन्धः।

'श्रस्य वाम'शब्दोऽस्मिन् सूक्तेऽस्तोति 'मतीच्छः सूक्तनाम्नेरिति' (पाणि० सू० ४।२।५८) शब्दव्युत्पत्तिः। 'श्रस्यवामस्य पलितस्य होतुरिति' (ऋग्वेद १।१६४।१) द्वापंचाशदृचं सूक्तम्।

शिवसंकल्पमि 'यजामतोदूरमुदैति' इति वाजसनेयषडूचम् ॥ २४६॥

हविष्यान्तीयमभ्यस्य न तमं ह इतीति च ॥ जिपत्वा पीरुषं सक्तं सुच्यते गुरुतल्पगः ॥ २५० ॥

प्रतीकार्थो द्वितीय इतिकरणः पदार्थविपर्यासकृत्। ततो मन्त्रस्वरूपप्रहणमिति वैद्यत्र लभ्यते। **पाहर्ष** 'सहस्रशीर्षा पुरुष' (ऋग्वेदे १०।-६०।१) इति षाडशर्च सूक्तम् ॥ २५०॥

> एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीषैक्षपनादनम् ॥ अवेत्य्चं जपेदब्दं यत्किचेद्मितीति वा ॥ २५१ ॥

अर्वाङ्महापातकेभ्य एनांसि स्थूलसूष्टमाण्युच्यनते उपपातकादीनि। तेषासप-नेदनं चिकीर्षन् अवेत्यृचं जपेद्ब्द्स्। अवेत्यवशब्देन प्रतीकेन 'अव ते हेळो वरुण नमोभिः' (ऋग्वेद १।२४।१४) इति लच्यते, पापप्रमोचनिलङ्गत्वात्। न त्वतत्संदुहे-णायत इति 'यत्किचेदं वरुण दैव्ये जन' (ऋग्वेद ७।८-६।५) इति एषाम् ।। २५१ ।।

> मतिगृह्यामतिम्राह्यं सुकत्वा चान्नं विगर्हितम् ॥ जपस्तरत्समंदीयं पुयते मानवस्त्र्यहात् ॥ २५२ ॥

स्रमतियाहाँ मदादि यदप्यप्रतिमाहां पापक्रमेणः सुवर्णादि तदमाहामेव। विगहितमन्न चतुर्विधं स्वभावकालपरिमहसंसर्गदुष्टम् । 'तरत्समं दीधावति' (ऋग्वेद शप्रदाश) पावमानीषु चतुष्टयम् ॥ २५२॥

सेामारोद्रं तु वह नाः समामभ्यस्य गुध्यति ॥ स्रवन्त्यामाचरन्त्रानमर्थम्णामिति च तृचम् ॥ २५३॥

'सोमा रुद्रा धारयेथामख्यम्' इति (ऋग्वेद ६।७४।१) चतस्रो यज्ञं च भरणानी-न्द्रियं चेति ऋक् ।

समां संवत्सरम्। चाह्वानः। इदं लिङ्गं यदुक्तं कचित्तन्त्रेणापि प्रायश्चित्तमस्तीति। स्ववन्त्यामिति तहागसरसी निवर्तेते।। २५३।।

> अब्दार्थमिन्द्रमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत् ॥ अभग्नस्तं तु कृत्वाऽप्तु मासमासीत भैक्षभ्रक् ॥ २५४ ॥

'इंद्रं मित्रं वरुणमिम्' (ऋग्वेद १।१०६।१-७) इत्येतत्सप्तकम् । ख्र**ब्दा**र्धं वण्मासान् । जिपेदेनस्वीत्यविशेषात्सर्वेनसाम् ।

ग्राप्रशास्तं मैथुनं तत्र पुरीषेत्सर्गो वा। तदप्तु कृत्वा मासं भैचाहारा भनेत्।। २५४॥

> मन्त्रैः शाकलहोमीयैरब्दं हुत्वा घृतं द्विजः ॥ सुगुर्वण्यपहंत्येना जप्त्वा वा नम इत्य चम् ॥ १५५॥

'देवकृतस्यैनसे। (वाजस० ८।१३) इत्येवमादये। शो मन्त्राः शाकलहो। मीयाः। तेषृ तमब्दं हुत्वा गुर्वण्यपहन्त्येनः। सर्वमहापातकान्यपीत्पर्थः।

जिपत्वा 'नमे। रुद्राय तवसे कपिदनि' (वाजस० ७ अ०) इत्येवं मन्त्रं संवत्सरमेव-मेतां सिद्धिमाप्तुयात्, अन्तरेणापि शाकलहोमम्। तिद्दं वैकल्पिकं जपकर्मपूर्वेण शाकलमन्त्रहोमेन प्रायश्चित्तम्।

म्रन्येन वा अपित्वा वामन इत्युचम् । सा तु शिष्टेभ्यः सुगमयितव्या ॥ २५५ ॥

महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्राः समाहितः।। अभ्यस्याब्दं पावमानीभैक्षाहारे। विद्युध्यति ॥ २५६ ॥

महापातकसंयुक्त इति पूर्वपदार्थसंख्याविशोषप्रतिपत्तिरनेनापीति गम्यते। एकैकस्य लघुनः प्रायश्चित्तविधानमनेकेनापि युक्तम्। पावसान्यः कृत्नमेव मण्डलं दाशतयं 'स्वादिष्ठया मदिष्ठया' (ऋग्वेद सा१।१) इत्यारभ्य 'यत्ते राजञ्छूतं हविः' (ऋग्वेद सा११४।४) इत्यन्तम्।

गवामनुगमनं नानुवज्यामात्रम् । किं तर्हि ? परिचर्या । सा च गोन्नप्रायध्यितादनु-संधेया ॥ २५६ ॥

> अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयता वेदसंहिताम् ॥ सुच्यते पातकैः सर्वेः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥ २५७॥

महापातकसंयुक्तस्यैव प्रायश्चित्तान्तरमेतत्।

वेद्संहितां मन्त्रत्राह्यस्। 'षट्त्रिशद्रात्रसुपेष्य' इति संहितामराये जपन्
प्रमुच्यते। २५७।

ज्यहं तूपवसेद्युक्तिहाडभ्युपयनपः॥ सुच्यते पातकैः सर्वे सिर्जिपित्वाडद्यपर्यणम्॥ २५८॥

'श्रिपोऽभ्युपयन्', 'जिपित्वाऽचमर्ग्णिमि'ति सम्बन्धः। अत्थान्तर्जलं जपसिद्धिः। एवं स्मृत्यन्तरानुमहः। अवभवणमंत्रविशेषस्त्च उक्तः॥ २५८॥

> यथाक्वमेघः कतुराट् सर्वपापापनादनः ॥ तथाऽघमर्पणं सक्तं सर्वपापापनादनम् ॥ २५९॥

स्तुत्यर्थः ऋोकः ॥ २५ ६॥

इत्वा छोकानपीमांस्रीनश्रकापि यतस्ततः ॥ ऋग्वेदं धारयन्विमो नैनः मामोति किञ्चन ॥ २६०॥

इयमि स्तुतिः। ऋग्वेदधारिणो रहस्यप्रायश्चित्तार्था। अन्ये तु 'महापातकसंयुक्त' इत्यारभ्य रहस्यार्थमपीच्छन्ति॥ २६०॥

> ऋनसंहितां त्रिरभ्यस्य यज्जषां वा समाहितः ॥ साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६१ ॥

ऋगादिविशेषणात् ब्राह्मणनिवृत्तिः।

रहस्यानि सामान्यारण्यकाधीतानि ॥ २६१॥

यथा महाहदं माप्य क्षिप्तं लेष्टं विनश्यति ॥ तथा दुश्वरितं सर्वं वेदे त्रिष्टति मज्जति ॥ २६२॥ त्र्यवयविष्णवृत्। एककार्यत्वादवयवव्यवहारात् वेदे। वेदान्तरस्यावयवः ॥ २६२ ॥

[एकादश: ग्रध्याय:]

ऋचा यज् षि चाद्यानि सामानि विविधानि च ॥ एष ज्ञेयसिद्धदेशे यो वेदैनं स वेदवित् ॥ २६३॥

तत्त्र्यवयवं दर्शयति।

ग्राद्यानि मुख्यानीत्यर्थः।

'ग्रन्यानि' ब्राह्मणाध्येयानि च पठितानि । म्रथवा पदक्रमितानि ।

विविधानि सामानि ग्राम्यार्ण्यविभागेन ॥ २६३॥

त्राद्यं यत्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन्मतिष्ठिता॥
स गुह्योऽन्यखिद्वद्वेदो यस्तं वेद स वेद्वित्॥ २६४॥
इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुमोक्तायां संहितायां
स्कादशाऽध्यायः॥११॥

च्यस्रमत्तरत्रयसमाहार श्रोंकारः। ख्राद्यं ब्रह्म गुह्म । रहस्याधिकारे यथा-वदुपदिष्टत्वाच्छव्दब्रह्मरूपतयोपासनकर्मत्वेन विहितः। परमात्मवाचकतया वा 'गुह्यो', न त्वज्ञातात्तरत्वेन । स हि लोकप्रसिद्ध श्रोमित्यभ्युपगमः। चर्या यस्मिन्नेषा संकुचिता । सर्वाणि वर्णानीत्येवमादि । तस्योपासना पुरस्तादुक्तेति एवंभोमित्येतदत्तरमुपासीतं'ति (छान्दोग्य १।१।१)। पूर्वश्लोके मन्त्रार्थवेदनेन वेदत्वमुक्तमनेन वेदान्तज्ञानम् । कर्मवेदनं त्वध्ययनविध्या-चिप्तमेवेति प्रसिद्धम् ॥ २६४ ॥

इति श्रीभद्दवीरस्वामिस्तुमेधातिथिविरचिते मनुभाष्ये एकादशोऽध्यायः॥

अथ द्वादशाऽध्यायः १२।

चातुर्वण्यस्य कृत्स्ने।ऽयमुक्तो धर्मस्त्वयाऽनघ ॥ कर्मणां फलनिर्दृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ १॥

म्राद्योऽर्घः श्लोकः शास्त्रार्थपरिसमाप्तिदर्शनेनाधिकाकांचानिवृत्त्यर्थः।

कृत्स्नग्रहणं सम्मानार्थम् । एतावन्तः स्मार्ता धर्मा यहिमन् शास्त्रे, रहस्य गर्यन्त उपदिष्टाश्च ।

शिष्यमुखेनाचार्यस्यैव कुत्स्नकारिता शास्त्रस्य प्रतिपाद्यते न विविच्चता । नात्र शिष्याचार्यं वस्तुतः प्रतिप्रत्तव्यम् । प्रन्थकार एवेमं प्रन्थमेवं विभजति । धर्मशब्दश्च कर्तव्यतावचना विधिप्रतिषेधसमूहमनुवदति । तेन कर्मफलसंबन्धे। ऽनुक्त इति इत ऊर्ध्व प्रतिपाद्यते ।

कुत्स्मे। धर्म उत्तरस्वया। विधिन्नतिषेधापेचया वचनमुपपन्नं भवति।

''कस्य पुनः कर्मणः फलसंबन्धा जिज्ञास्यते येनेाच्यते कर्मणां फलनिर्वृत्तिं ग्रांसिति। यावता यावन्ति तावन्तित्यानि शास्त्रनेादितत्वादेव क्रियन्ते न तेषां फल-मिसंधेयम्। न हि तानि फलार्थानि। यान्यनित्यानि तत्रापि प्रतिकर्म प्रायशः फलान्युक्तान्येव 'वारिद्दस्तृप्तिमाप्नोति' 'स्वर्गायुश्च' इत्यादीनि च। यत्रापि नेक्तिमिव मन्येत तत्रापि स्वर्गादि साधितमेव। यानि जातकर्मादीनि संस्कारकर्माणि तानि संस्कार्यविशेषोक्तस्य क्रियाफलेनेव फलवन्ति नादृष्टमाकांचिति। यान्यपि नैमित्तिकानि द्रव्यशुद्धचादीनि चाण्डालस्पर्शनस्त्रानादीनि तान्यपि दृष्टप्रयोजनान्येव। शुद्धये हि तानि क्रियन्ते, अशुद्धेर्व्यवहारप्रतिषेधात्। प्रायश्चित्तानि चानन्तरमुक्तप्रयोजनान्येव। श्रते। न विद्यः कस्य वास्य कर्मणः फलमभिजिङ्गास्यते"।

प्रतिषेधानाम् । 'शरीरजैः कर्मदेषैः' इत्यादिना तेषामेव वस्यमाग्यत्वात् । तथाप्रतिषेधा-उष्टानमपि शास्त्रचे।दितमेव।

''ननु तत्र फलार्थित्वे हि न सर्वविषयोधिकार: स्यात्। स्रर्थिता वाऽधिक्रियेत।'' उच्यते। नैवात्र ताद्दशं फलमभिधीयते यत्काम्यते। स्रनिष्टफलदर्शनमत्र क्रियते। नैव च कश्चिदनिष्टप्राप्तिमिच्छति। स्रतः सर्वविषयतासिद्धिः। यदप्युच्यते 'शास्त्रं चोदितं प्रतिषेधानुष्ठानं क्रियते' स्रयत्पिदमुच्यते। एवं तत्रानु-ष्ठानिति। सर्वमेव शास्त्रनोदितं क्रियते।

''किन्तु तच्छास्न' फलार्थिनः कस्यचित्कर्तव्यतां स्थापयति । कस्यचिद्नतरेण फलं नैमित्तिकत्वेन । इह तु यावज्जीविमव निमित्तश्रुतेरभावात्किमर्थ' प्रतिषिद्धं न कियत" इति ।

उपेचायां प्रत्यवायश्च दृश्यते। 'जिघांसया बाह्यग्रस्य नरकं प्रतिपद्यते इति'।

"ननु च यरप्रतिषिद्धं ब्राह्मण्यभादि न तच्छास्त्रचोदितम्। शास्त्रनोदितस्य हि शास्त्रीयेण फलेन संबन्धो युक्तः। यथा 'स्वर्गकामो यजेत' इति। शास्त्रतो हि यागस्य कर्तव्यताप्रतिपत्तिनीन्यतः। इह तु द्वेषादिना लीकिकी प्रवृत्तिरशास्त्रीया। न चाशास्त्रीयस्य शास्त्रीयेण फलेन संबन्धो न्याय्यः। यद्प्युक्तमु'पेचायां प्रत्यवायः प्रदिशित' इति किमित्यत्राकांचा। यावता 'द्विषन्तं प्रति वर्तमानस्य न कर्तव्यमिति' शास्त्रतेऽवगतिजीयते, तावता वाक्यार्थसमाप्तिः। किमत्र पदमस्ति यदाकांचीत"।

एतिद्विच्यमानं महान्तं प्रन्थिवस्तारमाचिपति । संचेपस्त्वयम् । 'न हिंस्याङ्क्तानि' इति प्रतिषेधविधेः प्रतिषेधो भावार्थः । तत्र विधेस्तावित्रयोज्यविषयाकांचा । तत्र नियोज्यस्येयमवगितर्भवित 'न मयैतत्कर्तव्यम्' । नार्थस्तत्र नियुक्तः, पुरुषनियोगरूपत्वाद्विधेः । स चात्र नियोज्यो लैकिक्या द्वेषलच्याया प्रवृत्त्यार्थेन प्रवर्तमानिहंसास्वभावोपदेशेन समर्पितः । यः स्वेच्छ्या हनने प्रवर्तते स इन्यादिति । न चैतेन नियुज्यते स इत्र विधेविषयः । न चेति शून्येषु भावार्थस्यान्यतः प्राप्तत्वात्पुरुषोपलच्यात्वात्स्वेन विषयत्वेन विधेविषयः । यश्चासौ नियोज्यः स न तीर्थत्वेन नियोज्यभावमात्मनः प्रतिपद्यते । यावक्तद्विषयस्य प्रतिषिध्यमानस्य नानिष्टफलतामध्यवस्यति । तथा हि लोके व्युत्पत्तिः । 'सभ्यायागुलिदेयेति' वेदेन प्रतिषिद्धे तदितक्रमेण तदनुष्ठीयमानमन्थेहेतुतया प्रतिपन्नम् । न च लैकिकों व्युत्पत्तिमवमुज्य हेत्वन्तरमुपन्यासमईति । तत्राश्रुताप्यनिष्टफलता प्रतिषेधसामर्थ्यात्कर्पयितुं युक्ता, कि पुनर्यत्र श्रूयत एव । न हि श्रुतस्योत्सर्गी न्याय्यः । न चात्र वादमात्रोपलचक्तत्वं नरकादिफलं श्रुतियुक्तमुक्तेन न्यायेन फलापेचान्वयः सकाशात् ।

कि चार्षवादा विधिविशेषा भवन्ति। न चेह कश्चिद्धिधि: श्रुतः प्रकृता वा, कर्मफलसम्बन्धस्यैव प्राधान्येन प्रतिपादियिष्यमाणित्वात्। न ह्यत्र कर्माणि विधायन्ते।
अत्रश्च तेषां फलसम्बन्ध उच्यते। न चैतावता भवन्ति वाक्यशतान्यनर्थकानि। भवन्तवर्हन्तु
स्मृतिकारणं तावदेतद्दर्शनम्। न ह्यन्यथैतानि वाक्यानि व्याख्यातुं शक्यन्ते। अविधिशेष
इह नास्ति।

गुणवादेनैतद्व्याख्यानं शास्त्रकाराणामपि श्रान्तिरित चेत्। न। एवंवादिन भात्मनः प्रकर्षता मह्यीनवज्ञानते। ग्रघं पापसनघेति संबोधनम्। निष्कलमषतया स्तुत्यर्थम्। शंसेति वाग्यते। वर्तते॥१॥

> स तानुवाच धर्मात्मा महर्षान्मानवा भृगुः॥ अस्य सर्वस्य शृगुत कर्मयोगस्य निर्णयस्॥ २॥

पृष्टप्रतिवचनमेतत्। यदहं पृष्टः शृणु तत्। कर्मगो। योगिमिति संबन्धः। स च प्रकृतत्वात्फलेनैव विज्ञेयः॥ २॥

> ग्रुभाग्रुभफलं कर्म मनावाग्देहसंभवम् ॥ कर्मजा गतया न णामुत्तमाधममध्यमाः ॥ ३॥

शुभस्य निर्देशो दृष्टान्ततया, मनोवाग्व्यापारविध्यथे वा मनसे वाचा देहाच संभ-वित कर्म। कर्मशब्दो न चेज्यायामेव कायपरिस्पन्दे वर्तते। किं तिर्ह १ क्रियामात्रे योगध्यानवचनात्मके ६पि। फलशब्दः प्रत्येकमिसंबध्यते। शुभफल्मशुभफ्लं च। नैवं विज्ञेयं 'कायव्यापारसाधनादेव' कर्मानुष्टानाच्छुभाशुभफ्लप्राप्तिः, श्रिपि तु मनो-वाकायसंभवादप्येवमेव। तस्मादिप त्रिविधात्कर्मणस्तु विधीयते फलप्राप्तिः॥ ३॥

> तस्येह त्रिविधस्यापि ज्यधिष्ठानस्य देहिनः ॥ दशलक्षणयुक्तस्य मना विद्यात्यवर्शकम् ॥ ४ ॥

"ननु च 'दण्ड्यान् यजेत' 'न हिंस्यादिति' शुभमशुभं च । ते सर्वे कायव्यापार-साध्ये। दानेनात्मनः स्वत्वनिवृत्तिः परस्य च स्वत्वसंपादनं तच्च पूर्वे 'दिच्चियोन हस्तेने'त्यादि विहितम्। यागोऽपि प्रयोगरूपोऽवभृषान्तः कायव्यापारिनर्वत्यो भवति। एवं संघात-दण्ड्याद्यविद्या तु कायिकतया प्रसिद्धेव। तत्र किं तत्कर्भ यन्मनसः संभवति"।

त्रविद्यात्य मना विद्यात्यवर्तकम्। मनसो हि व्यापाराः सर्वे दर्शनादयः। न च त्रिष्वसत्सु भौतिको व्यापारः। तथा हि प्रथमं तावनमनसाऽय-मर्थ संपर्यं त्ययमीदृश एवं तस्य वस्तुनः सुखं दुःखं वाऽस्य कारणं तत भायत्ते 'कथ-मेतन्मनः संपद्यते'। तत्रोऽध्यवस्यति 'संपाद्याम्यतो नेदमिति'। तत्र उदरे क्रिया-प्रधाने कायपरिस्पन्दरूपवाग्व्यवहारस्य। स्रतः सर्वस्य मनः प्रवर्तकं प्रेचापूर्वकारियः।

श्रवुद्धिपूर्वे तु नावश्यं सहशेनादयः पूर्वभाविरूपस्य तादूष्येण ग्रहणं, यथा मद्ये वर्ष-सादृश्यात्पानकबुद्धचा प्रवृत्तिः, सन्तमासंभवात् तया परस्रोषु । ग्रन्यत्तु देवोपनिपतितम् । यथा सुप्तस्य हस्तसंचारपार्श्वपरिवर्तनाहिना मशकादिप्राणिवधस्तत्रापि कर्तृ त्वमुपपाहितं प्रायश्चित्तेषु प्रवृत्तिहेतुः । त्रिविधस्य वाङ्गनःकायसाधनभेदेन । =यधिष्ठानस्यात्तमाधममध्यमगतिभेदेन ।

द्शलक्षणयुक्तस्य मनःकायकर्मणेः प्रत्येकं त्रैविध्यं वाङ्मयं चतुर्विधम्। एतानि दशलक्षणानि। तान्युपरिष्टाद्वस्यति ॥ ४॥

> परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् ॥ वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५ ॥

ज्ञिभिध्यानं नाम परद्रव्यविषयेष्यञ्जिद्या परद्रव्याभिभवानु चिन्तनम् 'कियदश्व-गोधनं कियद्वाऽजाविकमिति च विभवे।ऽश्वाः धिग्दैवं कस्मादस्येयती समृद्धिः, अय च कथं नामैतस्यापहरेयं, अय साधुभवित यद्येतस्यैतन्न भवितः।

श्रन्ये त्वाहूरेतद्धनं समिभवति।

ग्निष्ट्रचिन्तर्नं परस्थेत्यभिसंबध्नन्ति। परवधापायचिन्तनम्। 'यदि ग्रियते' 'तन्ममास्त्वित' वा।

''नतु च परद्रव्याभिष्यानमीदृशसेवे।क्तम् । अनेनैव सिद्धे तदनर्थकम्"।

सामान्यशब्दे। ह्ययम्। यदनिष्टमनिभन्नेतं परस्य तन्न चिन्तनीयम्। धननाशोऽपि परस्य नैवेष्टः। एतद्भयाच किंचन परस्येत्येतन्न व्याहरन्ति। ज्ञानिष्टं च यत्प्रतिषिद्धं तद्भणाचत्ते।

अस्मित्रपि पत्ते परद्रव्याभिष्यानं प्राधान्यार्थमेव।

एवं वितयाभिनिवेशोऽपि। पूर्वपचार्थस्य सिद्धान्तत्वेन प्रहर्णं विज्ञानवादे। वेदाः प्रामाण्यं, ष्रनात्मताप्रह इत्येवमादि।

श्रन्ये तु नित्यनिरामिषद्वेषमाहुः।

इयं च त्रिविधाऽकुशला मानसी प्रवृत्तिः। अतोऽन्या कुशला। अस्पृहा परद्रव्येषु, दया सर्वसत्त्वेषु, श्रद्धा धर्माद्यक्तित्वादिषु। तथा च भगवान् व्यासः 'अन-भिध्या परस्वेषु सर्वसत्वेषु सीहृदम्। धर्मिणां फल्लमस्तीति त्रिविधं मनसा स्मरेत्'।।५॥

पारुष्यमनृतं चैव पेशुन्यं चापि सर्वशः॥
असंबद्धमलापश्च वाङ्मयं स्पाचत्विधम्॥ ६॥
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः॥
परदारापसेवा च शारीरं त्रिविध समृतम्॥ ७॥

शास्त्रोयाप्राधान्यतयाऽस्याद्तनानामसङ्ग्र उपादानं हुष्टं चेव। तथा कुसा-योदिगरदाराहावपि। विपरीतधर्मादादानं परित्राग्यमिन्द्रियसंयमश्च । इदं मनावाग्देहभेदेन दशविधम् । प्रवृत्तिकुशलाकुशलविभागेन विशतिप्रकाराः ॥७॥

> मानसं मनसेवायमुपभुंक्ते शुभाशुभम् ॥ वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनेव च कायिकम् ॥ ८॥

परस्य मनस्तापा येन जन्यते कर्मणा तते। मानसं दुःखमाप्तोतीति केचित्। वयं तु न्नो। यत्त्रविधं मानसमुक्तं तते। मनोदुःखाप्तिः। एवमुत्तरयारिष ॥ ८॥

शरीरजेः कर्मदेषियाति स्थावरतां नरः॥ वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्॥ ९॥

भूयस्त्वाभिप्रायमेतत्। प्रायेगीतासां जातीनामेतानि यथाविभागं निमित्तानि। न त्वयं नियमः। तथा महापातिकनां तिर्थक्पर्यटन्तीति वच्यतीति।

पिसमृगप्रहणं तिर्यग्जातिमात्रप्रदर्शनार्थम् । मनोवाकायकर्मणामुत्तरोत्तरस्य गुरुत्वप्रदर्शनार्थपरम् ॥ ६॥

> वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथेव च ॥ यस्येते निह्ता बुद्धो त्रिदण्डीति स उच्यते ॥ १०॥

दमनं दगडः। वाचा दगडः पारुष्याप्रवृत्तिः। एवमुत्तरयोरिप। यस्यते दगडा बुद्धौ निहिता 'नैतन्मया कर्तव्यमिति' यो न स्वलित स विदगडीत्युच्यते। न त्वनार्यो गुरुकाष्ठदण्डं धारयति॥ १०॥

> त्रिदण्डमेतिकिक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ॥ कामक्रोधी सुरायस्य ततः सिद्धिं निगच्छति ॥ ११॥

त्रयाणां दण्डानां समाहार**स्विद्यडम्**। पात्रादिदर्शनादिखयां भाषणात्। बुढो निक्षिण्य बुढी छत्वा।

सर्वसूतेष्वघातकत्वं चावस्थितं त्रिदण्डं वा निहितम्।

कामक्रीधयाः संयमः सु साधः।

ततः सिद्धिं मोचाख्यां गच्छति प्राप्नोति।

त्राध्यात्मिकत्वेषन्यास उपक्रमोऽयम्। कस्य पुनरेषा सिद्धिः कस्य वामुत्र विकार-कर्मफलानां भोक्तृत्वम्। भस्मान्तं शरीरम्। न च तते।ऽन्यसुपलभामहे। तेन सर्वेषु धर्माधर्मेष्वधिकारिपुरुषं प्रदर्शयितुकामः प्रारभते ॥ ११॥ योऽस्यात्मनः कारियता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते ॥ यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधेः ॥ १२ ॥

ग्रस्य शरीरस्य क्रियापरिस्पन्दात्मिकां क्रियां स्वयं प्रवर्तियता। प्रयक्षवशेनास्य कर्तृत्वम्। स से चन्नः। ग्रस्थात्मन इति समानाधिकरणे पष्टी। ग्रात्मशब्दस्य शरीरे वृत्तिः, तस्यापि ग्रात्मार्थत्वात्।

यः करेनित पानादिलचणं तज्जन्यो यः शरीराख्यः कर्ता स सूतात्माच्यते पृथिव्यादिभूतसंघातो, जघन्यत्वात् । भूतिवकार त्रात्मा 'भूतात्मा'। तथा चोक्तं 'द्वावात्मानावन्तरात्मना शरीरात्मना'। १२।।

जीवसंज्ञोऽन्तरात्माऽन्यः सहजः सव देहिनाम् ॥ येन वेदयते सर्व ं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥ १३॥

किं पुनर्यं जीवे। नाम यावता चेत्रज्ञमेव जीवं मन्यन्ते। ह्रौ चात्रोपलभ्येते— शरीरमहंप्रत्ययविद्देयश्चान्तरात्मा। तते। इन्यः कश्चिज्जीवे। नाम।

के चित्तावदाहुः महदादिभृतसूत्तमपरिवेष्टितं लिङ्गं यत्पठ्यते 'संसरित निरुपभागं भावैरिधवासितं लिङ्गिम'ति । येनेतिकरण्यतं च वेदनं प्रति तस्योपपद्यते । तिद्ध स्यूल-भूतानामाश्रयः । तस्यैव शरीराख्यबाह्यभूताश्रयत्वात् । शरीरे च सत्यात्मनः सुखदुःख-भोक्तृत्वम् । श्रतो येनेति करण्यविभक्त्योच्यते ।

म्रन्ये तु मन्यन्ते—ग्रंतःकरणं मनोबुद्धचहंकार्रूपं 'जीवः'। तस्य चान्तःकरण-संज्ञत्वाद्युक्त एव करणविभक्त्या निर्देशः।

ख़न्तरात्मशब्दश्च तादध्योद्युक्त एव।

सहजाशब्दश्चामोत्तप्राप्तेराप्रलयाच तद्वियोगंन ॥ १३॥

ताबुभे। भूतसंपृक्तो महानक्षेत्रज्ञ एव च ॥ उचावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४॥

उच्चावचेषु वहविधेषु नानारूपेषु भूतेषु सर्वेषु यः स्थिता व्याप्य तानि भृतानि।

तिष्ठतः संश्रयतः। श्रतश्च सर्वक्रमंकतः तं तिष्ठतेरनेकार्थत्वात्। कोऽसावुचावचेषु भूतेषु व्याप्य स्थितः। परमात्मा चेतनाचेतनजगत्परित्यक्तः परमानन्दरूपः परस्ताच प्रतिपादिय्यते। भूतसंपृक्तो भूतानि पंच। महानित। येन वेदयत इत्युक्तः। स नज्ञः 'ग्रस्यात्मन' इति।

थथाव्याप्यापत्तेऽपि द्वितीय'स्थितं तिमिति'। संश्रयणं च तत्कारणत्वात्सर्वस्यास्य जगतः। कार्यं च कारणमाश्रयत्यते।ऽपंत्तेव संश्रयणम्।

तथा च भनवान्व्यासः (भ० गी० १५।१६)

'द्वाविमा पुरुषा लोके चरश्चाचर एव च। चरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थाऽचर उच्यते'।।

चरशब्देन सर्वं चैतदुच्यते । चराचरप्रपंचरूपम् । अच्चरं प्रकृतिकारणं कूटस्य-शब्देन, कारणरूपतया प्रलयेऽप्यविनाशात् । अधवा चरं शरीरमचरः चेत्रज्ञः । कूटस्थ-स्वं तु तस्यामे। चप्राप्तेः कर्त्र विभोक्तृत्वानिवृत्त्या ।

'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमाःमेत्युदाहृतः। यो त्नोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः' (भ० गी० १५।१७) ॥ १४॥

असंख्या मूर्त्त्यस्तस्य निष्पतिन्त शरीरतः ॥ उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्ट्यन्ति याः ॥ १५॥

सूर्तिशब्देन यावत्किचिद्धौतिकं कार्यकारणमिति शक्तिश्च तदुच्यते। तदेतत्सर्वं तस्य परमात्मनः शरीरात्प्रादुर्भवति।

स्वभाव एव तस्य शारीरम्। शिलापुत्रकस्य शरीरमितिवद्भेदेन व्यपदेशः।

स्मंख्या अनन्ताः। समुद्रादिवेभियः। निष्पतन्ति प्रादुर्भवंतीत्युक्तम्। ताभिः प्रादुर्भूताभिदिदं जगचेष्टते सिकयं भवतीत्यर्थः। शरीरेन्द्रियविज्ञानैर्विना चेष्टाया अभावाच्चेष्ट्यंतीत्युच्यते।

ग्रन्थे तु शारीरतः प्रधानं च परमात्मनः 'शरीरं' तदधीनप्रवृत्तित्वात् 'नात्र भुतानि' ॥ १५ ॥

> पश्चभ्य एव भूतेभ्यः पेत्य दुष्कृतिनां तृणाम् ॥ शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६ ॥

पंचभ्या भूतेभ्योऽन्यच्छरीरं प्रत्यात्पद्यते। एतदुक्तं भवति। शुक्रशोणितमन्त-रेगीव पाचभौतिकं शरीरमुत्पद्यते। दुष्कृतिनां च पाचभौतिकं शरीरं पुण्यकृतां तु तैजसाऽऽकाशमात्राणि भवन्ति। यथोक्तं 'वायुभूतः स्वमूर्तिमानः' इति।

यातना पीडातिशय:। तदर्थीयं, यदतिदृहमलै। किकतुः खसहिष्णु ॥ १६॥

तेनानुभूय ता यामीः शरीरेणेइ यातनाः ॥ तास्वेव भूतमात्रासु प्रकीयन्ते विभागशः॥ १७॥ यसे। नाम देवताविशेषः, दुष्कृतिनां निम्हादिकृत्। तदृष्टा यातना अस्य। ता आनुसूय। तेन पांचभौतिकेन शरीरेशा। तानि शरीराशि पुनः प्रलीयन्ते तासु सूच्मासु भूतमात्रासु ॥ १७॥

साऽनुभूयासुखोदकन्दिवान्त्रियसङ्गान्।। व्यपेतकल्पषोऽभ्येति तावेवोभा महाजसा॥ १८॥

विषयसङ्गात्प्रतिषिद्धविषयोपसेवनात्प्रतिषिद्धान् ततः सङ्गाच ये जाता देषाः पापनिर्मिताः। नरकाद्दुःखान्यनुभूय तेन च दुःखोपभोगेन व्यपेतकल्मचाऽपहत-पापना चेति।

तावेवाभा महाजसा।

'कावुभा। महान् चेत्रज्ञश्च ता प्रकृता। ग्रन-तर्श्लोकेन च चेत्रज्ञ एवानु-भविता सुखदुःखयोः। **स** इति च तस्यैव परामशीऽतः चेत्रज्ञमभ्येतीति प्राप्तम्। तभ विरुद्धम्। स एव प्राप्यः प्रापकश्च"।

सत्यम्, श्रीपचारिको भेदोऽभिप्रेतः। 'श्रभ्येती'त्ययमर्थः एतावन्मात्रशेषो भवति। यदुत चेत्रज्ञतया प्राणादिसंघातात्मकेन महानिति व्यपदिष्टेन फलेषु तावन्मात्रः परि-शिष्यते। लिङ्गजीवश्च चेत्रज्ञः।

श्रन्ये तु महत्परमात्मानाविति व्याचचते।

स्रासुखेदिकान् चोणे पाप उत्तरकालं सुखमनुभूयते। प्रतिपन्थिन पापे स्वरूपेऽपि न सुखोत्पत्तिः। यथा स्वरूपेऽप्यजीर्णे न भोजनं सुखाय ॥ १८॥

> तो धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्द्रितो सह।। याभ्यां प्रामोति संपुक्तः प्रत्येह च सुखासुखम् ॥ १९॥

''ननु च यदि 'तै।' महान चेत्रज्ञश्च संबध्येते ततस्तस्य पश्यत इति 'तस्ये'ति कः संबध्यते।''

जीव इति केचित्। उक्तं च 'स एव चेत्रज्ञः स एव जीव' इति। अथ लिङ्गं, ननु च महच्छब्देन तदेवोक्तम्। अथान्तःकरणं महद्बुद्धादि, तत्रापि कः संबन्धे। लिङ्गस्य धर्माधर्माभ्याम्। तद्धि सूद्दमं भूतरूपमेव। यथोक्तं 'तेषामिदं तु सप्तानाम' इस्रत्रान्तरे।

श्रतो मन्यामहे यदेवान्यैव्यांख्यातमस्ति पूर्वश्रतोषे 'तावेवोभी इति महत्परमात्मानी बुध्येते' इति तदेव युक्तं पश्यामः। तयोर्हि दृष्टान्त उपपद्यते। महतः करग्रस्य सतः कर्त्र त्वेपचारात्। काष्ठानि पचन्तीति यथा। तस्येति च चेत्रज्ञस्य परामर्श-भेदोपपत्तिः। परमात्मनश्च त्तेत्रज्ञाश्रययोधमधिमीयोर्द्ध ष्टान्तवचनं सर्वस्य सुखदुःखोपभोगस्य तद-धीनताख्यापनार्थम्। यथोक्तं 'ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गे वाश्वभ्रमेव वा'। प्रेरणा च धर्माधर्मनियमितेच्छैव।

''नतु च धर्माधर्मयोरिच्छा प्रति नियन्तृत्व ऐश्वर्यं हीयते''।
तथा शारीरके दर्शितं, यथेह राजा सेवानुरूपं ददाति न च तस्येश्वरत्वमपैति।
ग्रतो महत्परमात्मानी पश्यत इति व्यपदिश्यते।
तस्येति चेत्रज्ञज्ञानम्।

"तद्प्ययुक्तमुत्तरभन्थविरोधात्। ताभ्यां मामोति संपुक्त इति। न हि पर-मात्मना कस्यचित्संपर्भः संबन्ध उच्यते। न च परमात्मना कश्चित्संबन्धोऽपि"।

एवं तहा त्र याभ्यामिति नैवं महत्परमात्मानी संबध्येते। कि तर्हि ? धर्मः पापं च। तथारिप प्रकृतत्वात्। ती धर्म पश्यतस्तस्य पापं चेति।

यदि महच्छब्देनान्तः करणगुच्यते, सुतरामनुपपितः। न हि परमात्मनो द्रष्ट्रत्वे करणापेचा। अधिकरणमेव हि बे।धिपरमात्मस्वरूपमभ्येति 'तावेव चोभाविति'। कीदशमेतदभिगमनम्। यदि तद्भावापितः सा नैव कल्मष्ट्यपायमात्रसाध्या। अध तत्प्राप्तिप्रवण्यता, साऽपि नैव प्रलीनेषु भूतेष्वशरीरस्य भवति।

तस्मान्ती धर्म पश्यतस्तस्य 'तस्यै'वात्मन इति पूर्ववन्नेयम् ॥ १६॥

यथाचरित धर्म' स प्रायशोऽधर्ममल्पशः ॥ तैरेव चाद्यता भूतेः स्वर्गे सुखसुपारनुते ॥ २०॥

प्रायशो बाहुल्येन। तिरेव सूतिर्महदादिभिर्महामृतपर्यन्तैः स्वर्गे सुखमाप्नोति॥ २०॥

> यदि तु पायशोऽधर्मः सेवते धर्ममल्पशः ॥ तैभूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राम्नोति यातनाः ॥ २१ ॥

'नतु च 'पंचभ्य एव मात्राभ्यः शर्शो दुष्कृतिना'मित्युक्तं किमिषानीमुच्यते तेसु तेः परित्यक्त इति'।

उच्यते। न मैगतिकं शरीरं नाप्यशरीरस्य यातनाः। कि तर्हि ? श्रखन्तविलचणे ते मानुषशरीरेऽतोन्यान्येतानि मृदुक्षिग्धसुकुमारशरीरारंभकाण्यसन्तविलचणानि।

हु:खाभेधातिमञ्ज्ञया परित्यस्त डच्यते । याने शरीराणि स्वर्गभोग्यानि तैः परित्यस्तः ॥ २१ ॥ यामीस्ता यातनाः पाष्य स जीवो वीतकलमपः ॥ तान्येव पश्चभूतानि पुनर्प्येति भागराः ॥ २२॥

प्राग्व्याख्याते। ऽयम्

एतचास्य श्लोकचतुष्टयस्य तात्पर्यम् । यदि भूयानधर्मस्तदा यास्या यातनाः । न तु स्वल्पेऽधर्मेऽस्मिन्नेव लोको सुखानुभवेन स्वर्गावाप्तिः ॥ २२ ॥

> एता दृङ्घाऽस्य जीवस्य गतीः स्वेनेव चेतसा ।। धर्मतोऽधर्मतश्चेव धर्मे दृध्यात्सदा मनः ॥ २३॥

स्वल्पार्थोऽयम् ।

धर्मतोऽधर्मत इति ननः प्रश्तेषः। धर्माधर्मनिमत्तात्। जीवस्य चेत्रज्ञस्या-त्मनः। स्वेनेव चेतसा शास्त्रप्रामाण्यात्तत्त्रुभवेत्।

कुल्नशास्त्रार्थभलोपसंहारः ॥ २३॥

सत्त्वं रजस्तमभ्वेव त्रीन्विद्यादात्मना गुणान ॥ यैव्याप्येमान्स्थिता भावान्महान्सर्वानशेषतः॥ २४॥

धर्माधर्मयोः कर्मकाण्डोपयोगि यत्तदुत्तम् । इदानीं विद्याकाण्डमारिप्सते। तत्र द्वैताश्रयमिव तावदंगार्थे प्रक्रियते।

सत्त्वादयखया गुणा आत्मनः।

नात्रात्मा जीवः। कि तर्हि ? सहानेव। ख्रात्मशब्दः स्वभाववचना न प्रत्य-क्त्ववचनः। निर्शुणो हि पुरुषः।

म्रथवा भाग्यतया भाक्तुरेवात्मनः संबन्धित्वेन व्यपदिश्यते।

महानिति च प्रधानमेवोच्यते, प्रयासत्तेः। त्र्याद्या हि विक्रियोद्भृतिः प्रधानस्य महदाख्या। यथा जीवन्त्यो जीवता प्रमावस्थावाष्यभवान् विकारानवस्थितः, प्रकृति-त्वात्सर्वविकाराणामिदमुच्यते ॥ २४॥

या यदेषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यते ॥ स तदा तद्गुणमायं तं कराति शरीरिणम् ॥ २५॥

यद्यपि सर्वे त्रिगुणं तथापि ये। यदा गुणः साकल्येन कात्स्न्येन।तिरिच्यते 'माधिक्यं प्राप्नोति' पूर्वकर्मातिशयवशात्स तदा पुरुषस्य गुणान्तरमभिभवति । स्रतः शरीरी तद्गुणप्रायो भवति । तदीयमेव धर्ममादशैयति, गुणान्तरं जहातीव ॥ २५ ॥ सत्तवं ज्ञानं तमे। ज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम् ॥ एतद्वचाप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः॥ २६॥

सामान्यमेतदेषां लच्चां व्यापि सर्वप्राणिषु ।

ज्ञानं वेदकम्। अज्ञानं मोहः। न यथा मदमूर्च्छाद्यवस्थास्वचैतन्यमेव। जभयरूपता रजः। रागद्वेषशब्देनोभयधर्मयोग उच्यते। नापि सम्यक्ज्ञान वशानामतिशयेन क्रोधा न चातिप्रसादः। तत्तद्वजः।

वपुःस्वभावः। अनुच्छेदाद्वी जवासनाया आबहाप्रोप्तिस्थितत्वात् ॥ २६ ॥

तत्र यत्मीतिसंयुक्तं किंचिदात्मिन छक्षयेत् ॥ पशान्तिमिन शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७ ॥

प्रीतिसंयुक्तं संवेदनं शुद्धाभं शुद्धिमवाभाति रजस्तमोध्यामकलुषितं मदमानराग-द्वेषलोभमोष्टभयशोकमात्सर्यदेषिरहितम्। एवं सर्वम्। एषा चावस्था स्वसंवेदीकस्यां वेलायां भवेत्॥ २०॥

> यत्तु दुःखसमायुक्तमभीति करमात्मनः ॥ तद्रजोमतिषं विद्यात्सततं इत् देहिनाम् ॥ २८॥

दुः खेन समायुक्तं संभिनं शुद्धं प्रीतिरूपं न भनतात उच्यते प्रीतिकरं दुः खानु-विद्यतया प्रीत्या न युक्तम् ।

स्प्रमितपमप्रसत्तं पारमार्थिकम्।

एतद्रजसे। रूपं हर्त् विषयेषु प्रवर्तकं स्पृहाजनकसित्यर्थः । २५॥

यत्तु स्थान्मे। हसंयुक्तभव्यक्तं विषयात्मकम् ॥ अभतक्यमविज्ञेयं तमस्तदुषधारयेत् ॥ २९ ॥

माहा वैचित्यं युक्तायुक्तविवेकाभावः।

विषय भात्मा समावे। यस्य।

''नतु चायमविषये। ऽन्तरात्मत्वादेव । तत्कर्धं विषयस्वभावः"।

मे। हविषयानुरागात् बुद्धिरिव एवसुच्यते । विषयाद्वाऽतीव बुद्धित्तदात्मिका संपद्यत इति संख्यात्रेगुण्यं न त्वन्तर्वहिः सत्त्वानामविशब्दम् ।

स्प्रमतकर्यं तदनुमानगोचरम्। स्रविद्धेयं स्रंतर्वहि:करणानामगोचर इत्यर्थ:। २ स।

त्रयाणामाप चैतेषां गुणानां यः फलोदयः॥ अग्रया मध्या जघन्यरच तं प्रवक्ष्यास्यशेषतः॥ ३०॥ चयाणामेवामासेव्यमानानां यत्फलमुत्पद्यते उत्तमाधममध्यमं तद्वक्तव्यतया प्रतिज्ञायते। यस्मिन् गुणे इद्रिक्ते यः पुरुषस्य स्वभावा भवति स उच्यत इति प्रतिज्ञा ॥ ३०॥

वेदाभ्यासस्तपा ज्ञानं शाचिमिन्द्रियनिग्रहः ॥ धर्मक्रियाऽत्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३१॥

तत्संबन्धगुणलक्षणित्येवं वक्तव्यतया प्रतिज्ञायते।

सात्त्विकामिति कथंचिद्योजियतव्यम् । गुणो तत्त्यते येन तद्गुणलक्षणम् । तत्कस्येति । सात्त्विकमिति संबन्धः । प्रयोजनं समुदायसम्बन्ध्यवयवा अपि दृश्यन्ते । तेनैतदुक्तं भवति—'सत्त्वस्य' गुणस्यैतल्लक्षणम् । यथा देवदत्तस्य गुरुकुलम् । गुरु-रुपसर्जनीभूतोऽपि देवदत्तपदेन सम्बध्यते, तद्वदेतत् द्रष्टव्यम् ।

पदार्था व्याख्याताः ॥ ३१॥

त्रारम्भरुचिताऽधेर्यमसन्कार्यपरिग्रहः ॥ विषयोपसेवा चाजस्र राजसं गुएलक्षएम् ॥ ३२॥

कर्मणां काम्यानां दृष्टार्थानामदृष्टार्थानां चारंभे रितर्वृथारंभशच। एतत् राजसं लक्षणम्।

ग्रधिर्यमल्पेऽप्युपघातहेती चेतसे।ऽसमाश्वासः। दैन्यमहणमुत्साहत्यागः। ग्रासत्कार्यं लोकशास्त्रविरुद्धं तस्य परिग्रह ग्राचरणम्।

विषये **संगाऽजस्तं** पुनः पुनः प्रवृत्तिः ॥ ३२ ॥

छोभः स्वमोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नद्वत्तिता ॥ याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३॥

धनादिषु रागो लोभः। क्रीर्थं स्वल्पेऽपराधे वैरानुबन्धः। नास्तिवर्धं प्रमादता। भिन्नवृत्तिता श्रीलभ्रंशः। 'चम्रहणेन' शिष्टविगर्हणा। याचिष्णुता याचकत्वं, तच्छीलता। प्रमादाऽनवधानं धर्मादिष्वपायपरिहारेष्वनादरः।

स्वरने। ऽधृतिरिति नञ्प्रश्लेषः ॥ ३३॥

त्रयाणामिष चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठताम् ॥ इदं सामासिकं ज्ञे यं क्रमशो गुणलक्षणम् ॥ ३४ ॥ चिषु कालेषु साम्योपचयापचयेषु वोत्तमाधममध्यमेषु च फलोदयेषु ॥ इद्वसित वच्यमाणस्य निर्देशः॥ ३४ ॥ यत्कर्म कुत्वा कुर्वश्च करिष्यंश्चेव तज्जिति॥ तज्ज्ञेयं विदुषा सर्व तामसं गुएत्तक्षराम्॥ ३५॥

यदुक्तं 'त्रिष्विति' कालिन्देशस्तदर्शयति । कृत्वा कुर्वन् करिष्यति व । कदाचित्त्रिष्वि कालेषु कदाचिद्वन्यतर्हमन् । 'किमर्थमहमेवमकरवं कथं शिष्टानाम- प्रतो भवामीति' लज्जा चेतसि परिखेदः ॥ ३५॥

येनास्मिन्कर्मणा लोके ख्यातिमिन्छति पुष्कलाम्।। न च शोचलसंपत्ती तद्दिशेयं तु राजसम्॥ ३६॥

'लोके साधुवादो ममेवं स्यादिति' बुद्धचा यद्यागतपोधमीग्रामाचरग्रम् तच ख्या-पनार्थम् । यथा तीर्थकाकेश्यो दानं राजनि स्पर्धया जल्पः शूद्धेश्यः शास्त्रव्याख्यानम् ।

पुष्कलामित्यनेनानुषंगित्वात्ख्यातेः सहायतामाह । धर्मार्थं प्रवर्तमानस्य यदि जनाः प्रकाशयन्ति तादृशो धर्मो न देषाय । तदुक्तं 'यथेनुहेते।रिति'। यथा महा-भारताख्याने कृष्णद्वैपायनेनोक्तम्

'यथे जुसक्तो युधि कर्षको ऽस्ति तृणानि वल्लोरिप संचिनोति ॥ तथा नरे। धर्मपथेन संचरन यशस्य कामांश्य वसूनि चारनुते ॥' स्रासंपत्तो च कर्मफलानाम्। न श्रोचिति न दुः खमस्ति। स्राथवा कर्मणामसंपत्तो ॥ ३६॥

यत्सवें ऐच्छित ज्ञातुं यन लडनित चाचरन्।। येन तुष्यति चात्माऽस्य तत्सत्त्वगुणलक्षणम्।। ३७॥ विस्पष्टोऽयम्॥ ३०॥

> तमसो छक्षणं कामा रजसन्तर्थ उच्यते॥ सन्तर्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठयमेषां यथात्तरम्॥ ३८॥

ंननु च कामेऽपि सुखमस्ति । 'तत्र यत्प्रोतिसंयुक्तं' तत्सत्त्वलक्तणमिति प्राप्तम् । कथं तमसो लक्तथम् । उच्यते । मोहरूपं तमे।ऽत्र सवेदनमस्ति । तदपि सत्त्वस्यैव लक्तगां 'सत्त्वं ज्ञानम्' इत्युक्तत्वात्" ।

उच्यते। नात्र भोक्तृभोग्यभावावस्थाभिष्रेता। कि तिहि ? विषयगतस्प्रहाति-शयः। न च तस्यामवस्थायां सुखोत्वतिः। भ्रव्यक्तविषयत्वं च विद्यते। कामप्रधानस्य युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वादस्त्येव मोहरूपता। ईदृशश्चात्र कामोऽभिष्रेतः। न यहते। शास्त्रार्थतया स्वदारेषु गमनौतसुक्यम्॥ ३८॥ येन यांस्तु गुरोनेषां संसारान्मतिपद्यते ॥ तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३९॥

र्षां गुणानां मध्ये येन गुणेन यान् संसारान् पुरुषः मतिपद्यते। 'संसार'शब्दे। गित्वचनः। यानि जन्मानि प्राप्नोतीत्यर्थः। तदुत्तरत्र वच्यत इति प्रतिज्ञाशलोकः ॥३ ८॥

देवत्वं साच्यिका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ॥ तिर्यवत्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ४० ॥

सामान्येन गतिनिर्देशो गुणनिमित्तोऽयम् ॥ ४० ॥

त्रिविधा त्रिविधेषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः।। अथा मध्यमाष्ट्रया च कर्मविद्याविशेषतः।। ४१॥

एषा चिथा गाणिकी सत्त्वादिगुणप्रयुक्ता प्रत्येकं पुनः चिथिपात्तमाधम-मध्यमभेदेन। स्रतो नवधा संपद्यते।

कमीवद्याविशेषाचानन्ताः। कुशलाकुशलकर्मवशात्। बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वप्रयोगाच कर्मणां बहुभेदत्वात्। तदिदमाह कर्मावद्याविशेषत इति ॥ ४१॥

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः ॥
पशवश्च मृगाश्चैव जवन्या तामसी गितः ॥ ४२ ॥
हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शृद्धा म्लेच्छाश्च गिर्हताः ॥
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गितः ॥ ४३ ॥
चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाम्भिकाः ॥
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गितः ॥ ४४ ॥

चारणाः कथकगायकस्रोसंयोजकादयः।

सुपर्गाः पचिवशेषाः।

शूद्रा गहिता इति संबन्धः। ये त्राह्यणानवज्ञानते ये च तद्भृत्युपजीविने। ये च मदमानादियुक्ताः। हिस्राश्चीरा इत्येवमादये।ऽपि गहिताः॥ ४४॥

> भछा मछा नटारचैव पुरुषाः शस्त्रहत्तयः ॥ द्युतपानप्रसक्ताश्च जद्यन्या राजसी गतिः ॥ ४५॥

भत्त्वा सह्या इति रङ्गावतारकाः । तत्र सल्ला वाह्योधिनः भत्त्ला यष्टि-प्रहारिणः परिहासजीविनो वा ॥ ४५ ॥ राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञां चैव पुरेाहिताः ॥ वादयुद्धभधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ ४६॥

राजाने। जनपदेश्वराः। स्वियास्तदनुजीवनः सामन्ताः। वादमधानाः शाकार्थगहनेष्वितरेतरं जल्पन्ति। युद्धमधाना योधकाः॥ ४६॥

> गन्धर्वा गुहाका यक्षा विद्यानुचरार्च ये।। तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीपूत्तमा गतिः।। ४०॥

गन्धविद्यो देवास्तेषामधवादेतिहासेभ्यो भेदी विद्येयः। विद्युधा देवास्तेषामनुचराः सिद्धविद्याधरादयः॥ ४७॥

> तापसा यतये। विमा ये च वैमानिका गणाः ॥ नक्षत्राणि च दैत्याथ मथमा सार्त्विकी गतिः ॥ ४८॥

तापसास्तपः प्रधाना वानप्रस्थाद्यः।

यतयः परिवाजकादयः।

ष्रनेन च ज्ञापयित न केवलं जन्मोपपितर्गतिजातस्य कर्माचरणादि । यदोा न तापसादयः कतिचिज्ञातिविशेषाः, कि ति ? कर्मनिमित्ता एते व्यपदेशाः।

अन्ये तु मन्यन्ते। सन्ति मेरुनिवासिनः केचिजनपदा 'यतयो' नाम। श्रूयन्ते 'इन्द्रो यतीन्सालाव्रकेभ्यः प्रायच्छदिति'।

विमानानि यानविशेषाः पुष्पकादयस्तैश्चरन्ति वैमानिकाः अन्तरिचचराः केचिद्देवयोनयः।

प्रथमा निरुष्टाः ॥ ४८॥

यज्वान ऋषये। देवा वेदा ज्यातीं षि वत्सराः ॥ पितरस्वेव साध्याश्च द्वितीया सास्विकी गतिः ॥ ४२॥

त्रानुपूर्वीविशिष्टः शब्दे। वेदः ।

''नतु च गत्यधिकारे कः प्रसंगोऽचेतनानाम्। अचेतनाश्च शब्दादयः"।

श्रत्यलपमिदमुच्यते शब्दादयोऽचेतना इति। सर्व एवैते देवादयः स्थावरान्ताः शरीरात्मानः। तत्र सर्वशरीराणामचेतनत्वम्, तच्छक्तिः केवलं पुरुषादिचैतन्यरूपिणी प्राप्यते। निर्शुणश्च पुरुषस्तदिधिष्ठतानि शरीराण्यचेतनान्यपि चेतनान्युच्यन्ते। त्रत एतदुक्तं भवति। सच्वप्रधानो वेदस्तदभ्यासात्सात्त्विकी गतिः प्राप्यते। न पुनः सत्त्वप्रधानस्य वेदत्वप्राप्तिः सात्त्विकी गतिरुच्यते।

अन्येषां तु प्रदर्शनं सर्वेचेत्रज्ञाः सन्त्यधिष्ठातारे। वेदपुरुषा वारुणे लोके श्र्यन्ते ॥४६॥

श्रह्मा विश्वस्त्रो धर्मो महानव्यक्तमेव च॥ उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनोषिएः॥ ५०॥

विश्वमृजी मरीच्यादयः प्रजापतयः।

"ननु च नैवास्य सात्त्विकी गतिः"।

धर्मी वेदार्थः। पूर्व वेदस्वरूपमुक्तमिदानीं तदर्थः। स्वरूपादर्थः प्रधानतर इत्युक्तं भवति। अथवा धर्माः सत्यादयश्च। विप्रहवत्वं पूर्ववद्द्षष्टव्यम्। सहानिति संज्ञांतरम्। ग्राव्यकां प्रधानं प्रकृतिरित्येकोऽर्थः।

'नतु च सत्त्वाधिकये प्रधानस्य तद्विकारत्वाज्जगतः सर्वेषां विकाराणां सत्त्वाधिकयं प्राप्तम् । तत्रश्च रजस्तमसाः कुतोऽतिरेकः । अतो यदुक्तं 'यो यदेषां गुणो देहे साकल्येनातिरिच्यत' इति तद्नुपपन्नम्' ।

डच्यते। नैतदेवं परं प्रधानरूपता प्राप्या। कि तिहि ? त्रयः प्रकाराः सम्भवन्ति। यदि वा प्राप्योऽव्यक्तभावो, यदि वादृष्टविधिः, यदि वा नैवायं संख्ये यः प्रधानेऽव्यक्तराब्दे। वर्तते। क्रियानिमित्तो ह्ययम्। नास्य व्यक्तिर्विद्यत इति ग्रस्फुटप्रकाशत्वा- 'दव्यक्तम्'। तथा च परमात्मिन वृक्तिभवति। महत्त्वं च तस्य विभुत्वाद्यपपद्यत एव।

त्रगुग्रात्यागाचाप्येवम्। यदा हि 'नाहं न मम किंचिदिति' मुक्ताहंकारममकारा भवति तदा ब्रह्मता भवतीति विज्ञायते। निदिष्यासनयैव ब्रह्मप्राप्तिः। किन्तु सत्त्वप्रधाना एव ज्ञाना-दितत्परा भवन्ति। न तामसा राजसा वेति। एवं कृत्वेष्च्यत 'उत्तमा सात्त्विकी गतिः'।

अन्यो पत्तावनुपपत्रो। न हि प्रधानभावं प्राप्य काचित्युरुषार्धसिद्धिः। अचेतनं हि तद्व्यपदिशन्ति। अचैतन्यं स्थावरेभ्योऽपि निकृष्टतरं यद्धीना हि मद्मूच्छी-वस्थाः केचिदर्थयन्ते। दृष्टविधस्तु नैव संभवत्यश्रुतत्वात् 'आत्मा वारे द्रष्टव्य' इति (वृहदारण्यक अ०२ ब्रा०५) श्रुतिः न प्रधानं द्रष्टव्यभिति। तस्मात्परमात्मविषयावैव महानव्यक्त इत्येता शब्दा ॥ ५०॥

एष सर्वः समुहिष्टविःभकारस्य कर्मणः ॥ त्रिविषविविषः इत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः ॥ ५१ ॥

निभनारस्य वङ्गनःवायसायसयः। निविधः सत्त्वादेगुणभेदेन। पुन-स्विविधः उत्तमादिविशेषतः। या अप्यत्र गतयो विशेषते। शुक्तास्ता अप्युक्तसाहश्यादन्तभिवनीयाः। गुणप्रकर-णोपसंहारः। उत्तरे। प्रोको वच्यमाणसूचकः॥ ५१॥

> इन्द्रियाणां पसङ्गेन धर्मस्यासेवनेन च ॥ पापान्संयान्ति संसारानविद्वांसा नराधमाः ॥ ५२ ॥

हंद्रियमसंगः प्रतिषिद्धसेवनप्रदर्शनार्थः।

श्रमेवनं धर्मस्य शिष्टाकरणम्।

एतचाविदुषां भवत्यत श्राहाविद्वांसः। अत एव नराधमाः।

अतश्र पापान् संसारान् कृत्सितानि जनमस्थानानि। संयान्ति प्राप्तविद्वांसः।

अत्र प्रसिद्ध एव तावत्कभीविपाकः प्रचच्यते॥ ५२॥

यां यां योनिं तु जीवे। यं येन येनेह कर्मणा ॥ कमशो याति छोकेऽस्मिंस्तत्तत्सर्वं निवे। धत् ॥ ५३॥ बहुन्वर्षगणान्धोरान्नरकान्याप्य तत्क्षयात्॥ संसारान्यतिपद्यन्ते महापातिकनस्त्वमान्॥ ५४॥

घाराद्मरकान्। दुःखप्रसहनव्यथया 'घारान्'। यातनास्थानानि 'नरकान्'। तत्त्वयादुद्भृतरूपस्य कर्मणः फलोपभोगेन चयः। तत ईषदविशष्टे कर्मणि संसारप्रतिपत्तिः। 'कथं पुनः सर्वकर्म तत्रैव न भुज्यते''।

उक्तम् । इंद्रियस्य कर्मणो नरकं फलं, नोपशान्तस्य । कार्यविरोधित्वाच कर्मणां फलेनोपशमः । तत्र यथैव च व्वलितस्याग्नेहद्चिषो दाहो विनियोगस्तपश्चादंभ एव स्थितस्यैवं नरकेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

'अग्नेस्तु द्वे अवस्थे भवतः प्रशान्तता ज्वाला च । नरकस्तु एकरूप एव सर्वदा'। उदिचिष इवाग्रयः कर्माणि चेापचयापचयवन्ति । अत उपिचतस्य कर्मणो नरको । ऽपचीयमानस्य तते। ऽन्यत्रोपभुक्तः । तत्र युरं ततः शेषेणेति ॥ ५४ ॥

श्वस्तरखरेष्ट्राणां गोजाविम्गपक्षिणाम् ॥ चण्डालपुकसानां च ब्रह्महा योनिमुच्छति ॥ ५५ ॥ कृमिकोटपतङ्गानां विड्सुजां चैव पक्षिणाम् ॥ हिस्राणां चैव सत्त्वानां सुराणा ब्राह्मणा ब्रजेत् ॥ ५६॥

विड्भुजा वायसादयः। हिंसाणां व्याघादीनाम्॥ ५६॥ लूताहिसरटानां च तिर्वां चाम्बुचारिणाम्।। हिंसाणां च पिशाचानां स्तेना विमः सहस्रशः।। ५७॥ तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दं ष्ट्रिणामपि॥ क्रूरकर्मकृतां चैव शतशे। गुरुतल्पगः॥ ५८॥

क्र्यकर्मकृतः परवधशीखाः ॥ ५८॥

हिंसा भवन्ति ज्ञच्यादाः क्रुमयोऽमेध्यमक्षिणः॥ परस्परादिनः स्तेनाः प्रताऽन्त्यस्त्रीनिषेविणः॥ ५९॥

क्रव्यादा गृह्मादयः। स्रमेध्यभक्षिणः क्रुमयः। परस्परमदन्ति, यथा महामाजीरो मार्जारं, महामत्स्यः सूद्रमं मस्त्यं, स्रमेकभेदिमव। स्रम्पिकोनिषेविणी (५न्याः वर्वरादयः॥ ५६॥

संयोगं पतितेर्गत्वा परस्येव च योषितम्।।
अपहत्य च विसस्वं भवति ब्रह्मराक्षसः।। ६०॥
मिणिसुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन मानवः॥
विविधानि च रत्नानि जायते हेमकतृ छ ॥ ६१॥

हेमकर्तारः पिचयः ॥ ६१॥

धान्यं हत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलं छवः॥ मधु दंशः पयः काको रसं २वा नकुले। छतस्॥ ६२॥

स्राखु: मृषक: ॥ ६२ ॥

मांसं ग्रधो वर्षा मद्गुरतेलं तेलपकः खगः।। चीरीवाकस्तु लवणं बलाकाशकुनिर्दधि ॥ ६३॥ केशियां तित्तिरिहत्वा क्षीमं हत्वा तु दंदुरः॥ कार्पासतान्तवं क्रीश्चो गोधा गां वाग्गुदो गुहम्॥ ६४॥

दर्दु रः मंड्कस्तोकः ॥ ६४ ॥

लुक्ल्रस्थेः समान्यान्यत्रमानं तु बहिणः॥ श्वावित्कृतानं विवधमकृतान्नं तु श्रत्यकः॥ हरः॥ बहिणो मयुराः॥ ६५॥ वको भवति हत्वाऽिमं गृहकारी ह्युपस्करम् ॥ रक्तानि हत्वा वासांसि जायते जीवजीवकः ॥ ६६ ॥ हको मृगेभं व्याघोऽक्वं फलमूळं तु मर्कटः ॥ स्त्रीमृक्षः स्तोकको वारि यानान्युष्टः पश्चनजः ॥ ६७ ॥

जलं प्रव इत्यत्र पानार्थमुदकं होयम्। स्तीकका वारीत्यत्र धान्यसेकाद्यम्। रस्य वाद्यं रसमाहुर्यदि वाऽतिरिक्तीषधादि द्रष्टव्यम्॥ ६७॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहत्य वलानरः॥ अवश्यं याति तिर्यवत्वं जण्वा चैवाहुतं हविः॥ ६८॥

नात्र तिरोहितमिव किंचिदस्ति ॥ ६८॥

स्तियोऽण्येतेन कल्पेन हत्वा देषमवासुयुः ॥ एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वसुपयान्ति ताः ॥ ६९ ॥ स्वेभ्यः स्वेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा हानापदि ॥ पापान्संसृत्य संसारान्येष्यतां यान्ति दस्युषु ॥ ७० ॥

त्राह्मणोऽध्यापनादिजीविकाकर्मत्यागेन यदि चित्रयादिवृत्तिमुपजीवेत् एवं चित्रयादयः स्वकर्मच्युताः पापान् संसारान् तिर्थग्योनोरनुभूय मनुष्यत्वे जाता द्रस्युषु चौरादिहिस्नादिषु भृत्यभावं प्राप्नुवन्ति।

स्मनापदीत्य हुवादः। स्रापदि विहितत्वाहोषाभावः॥ ७०॥

वान्तारयुल्कामुखः मेता विमो धर्मात्स्वकाच्च्युतः॥ अमेध्यकुएपाशी च क्षत्रियः कूटपूतनः॥ ७१॥

स्वकर्भच्युतानां पापगतयः प्रदर्शन्ते।

वान्तमश्नाति।

उल्कया चास्यमुखं दह्यते ।

कुणपः शवशरीरम्।

कृटपूतनः कुत्सितगंधा नासिकाऽस्य भवति।

करपुरान इति वा पाटः। करपूतने। नाम पिशाचादिः स तु कश्चिदहरयो। भूतविशेषः रमशानिकस्मिसेवी ॥ ७१ ॥ मैत्राक्षिडयोतिकः भेता वैश्यो भवति प्रयुक्त ॥ वैलाशकश्व भवति श्रद्धो धर्मात्सकाच्छुतः॥ ७२॥

मैचासिज्योतिक इति राष्ट्रान्तरं पिशाचवचनं पूर्ववत्। प्रथवा मैत्राचे ज्योतिह शवपीते। 'मैत्र'मंगं पायुः तद्चिववरं छिद्रम्।

श्रन्ये तूलूकमाहुः। 'मैत्र'मादित्यालोकः। 'श्रचज्योतिः' ऐन्द्रियकं दर्शनम्। स हादित्यालोके न पश्यति॥ ७२॥

यथा यथा निषेवन्ते विषयान् विषयात्मकाः ॥ तथा तथा कुश्छता तेषां तेषूपनायते ॥ ७३॥

भेदप्रहरगृहोतानां पुत्रदाराभिष्वंगधनादिलोभे विषयसुखगंधमात्मेकत्वपरिपन्धि-विद्याप्रतिपचभूतं निवर्तियतुं संसारस्वरूपं मानुष्यकं जन्म यथास्थितमनूद्यते सर्वस्य प्रसिद्धम्।

यथा यथा विषयेष्वभ्यासेन प्रवर्तन्ते । विषयात्मका विषयतात्साः । 'म्रात्म'-शब्देन 'प्रवृत्तत्य तत्त्वभावतेव भवती'त्याहुः । यस्तु कथंचित्सहितं भुंक्ते तस्य भोगादिना न तत्त्मृत्युपपत्तावभित्नाषे। जायते । यस्त्वत्यन्तमेवाधरः स तद्भावनया तदा-त्मत्वेन संपद्यते । तदिदमाह तथा तथा कुशलतिति । 'कुशलता'पदं चैकरसीभावः । म्रतस्च स न शक्नोति विषयान्परिहर्तुम् ।

ईदृश्येव प्रवृत्तिः। शिष्टाप्रतिषिद्धेष्वपि स्वदारगमनादिष्वागमार्जितद्रव्योपपादकेन भाज्याविशेषेष्वपि प्रतिषिद्धा ॥ ७३॥

> तेऽभ्यासात्कर्भणां तेषां पापानामल्पबुद्धः॥ संपामुवन्ति दुःखानि तासु तास्विह योनिषु॥ ७४॥

ततश्च तेषां पापानां प्रतिषिद्धानां कर्मग्रामध्यासात्। 'निन्दितकमियासे पतनमिति' तद्भवतु। दुःखानि पश्यन्ति, तासु तासु क्षमिकीटादियानिषु॥ ७४॥

तामिस्रादिषु चे।ग्रेषु नरकेषु विवर्तनम् ॥ असिपत्रवनादोनि वन्धनच्छेदनानि च॥ ७५॥

'तामिस्त्रमन्धतामिस्त्रम्' इत्याद्याः प्रागुक्ता नरकाः तत्र विवर्तनमेकेन पाश्वेनासित्वा पार्थान्तरेणावर्तनं प्रवद्धस्योत्तानस्य वा खड्गधारानिशितपत्रेर्वृत्तेर्वन्धनम्। भूमिष्ठैर्वा पत्रेरेव कदलीदलखंडवत् तथाविधेमैत्री दुष्कृतिनामंगच्छेदप्राप्तिः ॥ ७५ ॥

विविधारचैव संपीडाः काकेल्क्करच भक्षणम् ॥ करम्भवालुकातापान्कं भीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६॥

कर भः कर्दमः । कुंभीषु प्रक्तिप्तास्ते हि तापेनाऽऽग्नेयेनान्नादिवत्पच्यन्ते ॥ ७६ ॥ संभवांश्च वियोगीषु दुःखपायासु नित्यशः॥ श्रीतातपाभिघातांश्च विविधानि भयानि च ॥ ७७॥

वियोग्यः तिर्थक्षेतिपशाचादयः। तत्र संभवेर जन्म दुःखबहुलासु॥ ७०॥ श्रमकृद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुएएए॥ वन्धनानि च कष्टानि परभेष्यत्वमेव च॥ ७८॥

स्पष्टार्थः ॥ ७८ ॥

बन्धुपियवियोगांश्च संवासं चैव दुर्जनैः।। द्रव्यार्जनं च नाशं च पित्रापित्रस्य चार्जनम् ॥ ७९ ॥ जरां चैवापतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ वलेशांश्च विविधांस्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८० ॥

एतावप्युक्तार्थी ॥ ७६-८० ॥

याहरोन तु भावेन यद्यान्तर्भ निषेवते ॥ ताहरोन शरीरेण तत्तत्फलपुपारतते ॥ ८१ ॥

सार्त्विकेन राजसेन तामसेन वा भावेन यदातकर्म निषेवते सान्विकं राजसं तामसं वा। शरीरेण तादृशीन सत्त्वहुलेन रजेबहुलेन तमेवहुलेन वा। तत्त-रफलमुपाश्नुते, सान्विकं राजसं तामसं वा।

यतरचैतदेवं रजस्तमे।बहुलात् कर्मणोऽकुशलसंकल्पहेतारनिष्टफलप्राप्तः, अतस्त-त्परिवर्जनेन कुशलसंकल्पकर्मणां भवितव्यम् ॥ ८१॥

> एव सर्वः समुद्धिः कर्मणां वः फलोद्यः॥ नैःश्रेयसकरं कर्म विषर्यदं निवेधित ॥ ८२॥

प्रतिषिद्धानां च कर्मणां यावत्फलोत्पत्तिस्तानि समुपदिष्टानि । तते निवर्तितव्यम् । यतो दुःखानुबन्धो विषयसुखोपभोगोऽतस्तते। निवर्तन्ते ।

श्रेयसे ममिवधो मालोपाये वह्यमाणविद्याकाण्डे उपदिष्टे स्थातव्यम् । तरिदानां वह्यामः ॥ दर ॥ वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणां व संयमः ॥ अहिंसा गुरुसेवा च निःश्यसक्तरं परम्॥ ८३॥

निः श्रेयसशब्देन न पुनः पुरुषार्थसिद्धिरुच्यते, अपि तु निश्चितसुखदुः खानुबन्धः प्रीतिविशेषोऽपि ।

वेदाभ्यासादीनां तत्र तत्रोक्तानां पुनर्वचनमात्मज्ञानस्तुत्यर्थम्। ज्ञानं वेदार्थ-विषयम्। एक्तार्थान्यन्यानि पदानि॥ =३॥

> सर्वेषामि वैतेषां ग्रुभानामिह कर्मणाम् ॥ किचिच्छे यस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं मित ॥ ८४ ॥ सर्वेषामिष वैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ॥ तद्धच्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः ॥ ८५ ॥

द्विधमात्मज्ञानम् । देहेंद्रियबुद्धचादिव्यतिरिक्तस्य कर्तः भेक्तृत्वोपपक्तिरूपस्य अहंप्रत्ययप्रमेयतयाऽऽत्मिनि विषयप्रतीत्यन्तर्गतस्य जीवचेत्रज्ञविज्ञानात्मादिपर्यायस्य शरीरनाशोऽप्यनष्टानां कर्मफलानामौर्ध्वदेहिकानां भोक्तृत्वज्ञानम् । ग्रपरं सर्वस्य जगता जन्मादीनां परमात्मैककारणत्वे नित्यस्य सत् एकस्याविद्यावासनोपहितनानारूपस्य तिर्यक्मनुष्यादिष्वेकत्वदर्शनम् 'त्रात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्यासितव्यः'
(बृहदारण्यक श्र० २ त्रा० ५) इत्येवमादिश्रुतिभिरुपदर्शितस्वरूपस्य ज्ञानम् ।

तत्र चेत्रज्ञपरिज्ञानं कर्मविधिषूपयुज्यते । ग्रसिति हि देहादिव्यतिरिते ऽस्मिन्नोर्ध्वदे-हिकानां भोक्तरि फलानां स्वर्गकामादिचोदना ग्रनिर्धकाः स्युः, ग्रतस्तत्र न कश्चित्प्रव-तेत । ग्रतस्तत्कर्मानुष्ठाने।पयोगि । यत्तु परमात्मैकत्वज्ञानं तिराधाने।पसेवनाभ्याससाम-र्थ्येनोपपद्यमानं शुद्धबुद्धमुक्तानन्दिनित्याविनश्वरभावस्थात्मनः प्रकाशनं तहेदमुपपद्यते ।

तद्रयं सर्विवद्यानां प्राप्यते ह्यस्तं तत इति । 'अस्तं' ततः गतेर्व्या-पत्तिम् । तत इति विद्यानिर्देश आत्मविद्यायाः । क्षेत्रज्ञज्ञानं तु कर्मोपकारकत्वा-दस्तत्वाय न कल्पते । अतो वेदान्ते।पदिष्टस्य समस्तस्य द्वेताद्वेतविषयस्य सदात्मने। दर्शनं तदात्मज्ञानमभिष्रतम् ॥ ८५॥

> षण्णामेषां तु पूर्वेषां कमेणां जेला चेह च ।। श्रेयस्करतरं होगं सर्वहा कमे वेदिकम् ॥ ८६ ॥

वेदायासदीने षटकर्माणि श्रेयस्कराणि । तेथी निःश्रेयसकरतरने केदि-सस्य स्पेतिष्टोमादेः कर्मणः। "ननु च यदि तावत्यूर्वेषामिति निर्धारणे षष्ठी तदनुपपन्नम् । निर्धारणं हि समु-दायभूतिविशेषस्य केनि चिद्धर्मेण तदैकविषयेण चे।पपद्यमानस्यावान्तरेणासंभविना । 'चित्रियो मनुष्याणां शूरतम' इति मनुष्यजाती चित्रियोऽप्यन्तर्भृतः स शूरतमत्वेन निर्धार्थते । श्रनुपदिष्टस्यानन्तरितस्य कुता निर्धारणम् । न चेह प्राग्वैदिकं कर्मादिष्टम् ।

अथोच्यते। 'अन्तर्वहाभ्यासादीनि वैदिकान्येव, कथमनुद्दिष्टं वैदिकं कर्म'। यद्येवं सामान्यस्य सामान्यात्सुतरामनिर्धारणम्। न हि भवति 'गवां गै।हत्पन्नचीरतमेति'। यदि ह्यवैदिकानि चेाहिष्टार्थान्यमविष्यंस्तत एवैतदपेक्ते वैदिकं ग्रेयस्करतरिमिति।

किंच कानि तावदत्र वैदिकानि कर्माण्यभिप्रेतानि । यदि तावत ज्योतिष्टोमादोनि । विशेषप्रहर्णे प्रमाणं वक्तव्यम् । वेदाभ्यासादानामपि वैदिकत्वात् । अथ 'स्मार्तत्वात्र तानि वैदिकानि । यान्येव प्रत्यचश्रुतिविद्वितानि तान्येव वैदिकानीति' । न हि सर्वे वैदिकोषु कर्मसु वेदाभ्यासादीनामङ्गत्वेनान्तर्भावः । एतच्च यद्वच्यति (अप्रे ८७) 'अन्तर्भवति क्रमशः तस्मिन् तस्मिन् क्रियाविधाविति' । तद्धि तस्य नेति तद्धं मिहोत्रादी तपो गुरु संपाद्यं स्यात् । अनेन तेनोक्तेन न कश्चिद्धः । वेदाभ्यासादीन्यप्यनुष्टेयान्यमिहोत्रा-दीन्यपि । तत्र न विद्यः कीदृशममीषां श्रेयश्करत्यत्वम् । नापि समानि फलानि येन फलस्योत्कर्षवत्त्वयैवगुच्यते । यथा गोदानात्स्वर्गस्य ज्योतिष्टोमाच्च दीर्घकालाद्यनुवृत्तता । यथोक्तं 'लोकवत्परिमायतः फल्विवशेषः स्यादिति'" ।

श्रत्रोच्यते। यदुक्तं चैतेनोक्तेन किश्चदर्ध इति तत्र केचिदाहुः। विरोधे स्मार्ते श्रोते बाधकत्वज्ञापनार्धं वैदिकानां श्रेयस्करतरत्ववचनम्। यथोक्तं तुल्यबलविरोधे विकल्पः। श्रतुल्यबलायाः स्मृतेः श्रुत्याबाध इति। 'श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ'। श्रुतिस्मृतिद्वैधे श्रनुवादः स्मृतिरित्यर्थादुक्तं भवति।

''श्रमुनैवावगतत्वादवाच्यमेतत्''।

विस्पष्टीकरणार्थमेव पुनरुच्यत इत्यदेषः।

मधवार्रन्योऽपि तथार्थः संभाव्यते। शुद्धे च विकल्पवचनम्। स्मृतिद्वैधे न तद्विकल्पार्थम्। तेनायमर्थः। स्मा भयो वैदिकानि बलीयांसि। वेदाभ्यासादिम्रह्यां सर्वस्मातेप्रदर्शनार्थम्। वृत्ताह्रोधादेवं पठितम्।

वयं तु त्रूमो न्यायसिद्धोऽयमधी न्यायसिद्धस्यापि सीहार्देनाभिधानमनारभ्य युक्तम् । इहात्मने। ज्ञानं प्रतिपदं पठ्यते। तत्र कः प्रसंगा वाधात्तस्य। स्मृतिकारा न च स्ववाक्यानि स्ववाक्यैरेव प्रमाणियतुमर्हन्ति। अधोच्यते—''याज्ञवल्कीयायाः स्मृते-विधिरुच्यते। नात्मीयायाः समानता। यत्तावदात्मीयायामप्युक्तं भवति। अतः प्रकर्णातुरोधाद्वेदाभ्यासादि पदं पृथक्। नेहात्मज्ञानं प्रतिज्ञायदं पठ्यते। कथं च आत्मज्ञानं

श्रुतिपरत्वेन तैर्व्याख्यातिमिति"। × × × वेदाभ्यासादिभ्यो वैदिकं यागादि कर्म श्रेष्ठमिति तताऽध्यात्मज्ञानम् । इतरथाऽन्यत्र प्रजाया अन्यदुच्यमानमन्यत्रास्तमन्यत्र पतितं स्यात्।

श्रथवा 'वैदिकं' अत्र श्रात्मज्ञानमेव । वेदस्य तत्प्रतिपादनपरत्वात् । श्रिमहोन्त्राचुपदेश श्रीषधपाने वृद्धश्र पदेशवद्वालादिप्रवृत्त्यर्थः । यदि वा कर्मकाण्डेन शिष्टाः स्वाभाविकीमेनामनाद्यविद्यां वासनाविषयासंगहेतुभूतामवध्य शास्त्राभ्यासवासनासामर्थः वशात् क्रमेखोपजातवैराग्यशिश्विलीभृतदृढृतृष्णारागग्रहृणे उत्तमाधिकारानुशासने नियो-ज्यतां प्रतिपत्तुं समस्तमपि श्रुत्यादिष्टत्वमधिकारोपकारकत्वं कर्मकाण्डस्य विज्ञायत इति ब्रह्मवादिनः । अते। वत्त्यमाणनिवृत्त्याख्यकर्माभिप्रायमेतत् श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वया कर्म वैदिकिसित।

श्रथवा भेदो यदि सर्वेषामिष स्वप्नवदसत्यदर्शनद्वयेऽप्यात्मैकत्वज्ञाने श्रेय इत्यर्थः । वेदाभ्यासादीनां भेदोपदेशादिनोद्यं तत्कर्तव्यम् । षष्ठीनोद्यं तु तैरेव समाहितं बुद्धचारोपितान्तरेण पृथक्त्वोपपत्तेः । यथा माथुराः पाटलीपुत्रकभ्य श्राह्यतरा इति । तथा सतीयं पंचमी स्यादिति चेत् श्रत्रापि प्रतिविहितं धर्माविशेषात् ॥ ८६ ॥

> वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः॥ अन्तर्भवन्ति क्रमशस्त्रस्मिस्त्रस्मिन्क्रयाविधे।॥ ८७॥

एतावद्वेदिकं कर्म ज्योतिष्टोमाद्याचत्तते। तेषामेव स्रोकयोजना।

क्रियाविधिः कर्मविधिवैदिकः।

कमयोगे कर्मप्रयोगे बहिः संपाद्यावस्थाः।

एतान्युपनिषद्वेदाभ्यासादीन्यन्तर्भवन्ति तस्मिद्धित व्याप्यतया कचित् कस्य-चित्सममेषामन्तर्भावमाह।

कर्मयोग इत्युक्ते क्रियाविधिमहणं श्लोकपूरणार्थम्। ऋतुं यह्नेभ्य इति तद्वा सोमयागभेदेन भेदो व्याख्येयः।

तत्र वेदाभ्यासस्तावत् सत्रेऽन्तर्भवति। यजमानमन्त्रेषु सर्वत्रोपयोगतः। तपो-दीचोपसदस्रोमयागेषु 'पयोऽसृतं त्राह्मणस्य' इत्यादि। ज्ञानं सर्वत्र विदुषामनिधकारात्। एवमिन्द्रियसंयमः प्रतियागगामि 'न स्त्रियसुपेयात्र मांसमश्रीयादिति'। ब्राह्सानिरतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणेनाच्छिन्द्यादिष कृकलासस्येति। गुरुसेवादेरित्यमप्रवृत्तिः।

ये तु निवृत्तमेन कर्माहुस्तेषां वेदाभ्यासादीनामनुवृत्त्यर्थः श्लोकः।

स्रन्तर्भवन्त्युपासनापरस्यापि तेषामनुष्ठानादन्तर्भावः। तथा चेपनिषद्भय उपासकस्य प्रायश्चित्तनिर्देशः पापचपग्रार्थो, न पुनः प्रतिविधानविकार एवोक्तो सवति। स्रतो विद्यितकरग्रे प्रतिषिद्धसेवने स्रति प्रत्यवायः। ''एव' तर्हि कुता मात्तः"।

फलोपभोगेन जन्मान्तरोपात्तदुरितत्त्वयादकरणात्स्वबुद्धिपूर्वमन्यस्य प्रमादकृतस्य प्राणायामविद्याविशेषाभ्यासातिशयेन कृतिनष्कृतित्वात् निरुपाध्यात्मस्वरूपसात्तात्करणाञ्च प्रथमं तं वेदयेत्तद्भावापत्तिमीत्तः । अतश्च ब्रह्मनिष्ठापरेणापि वेदाभ्यासादीन्यनुष्ठेयानि । यस्य यस्य कर्मन्यासः श्रूयते स षष्ठे व्याख्यातः ।

क्रियाविधिरुपासनविधिरेव 'द्रष्टव्यः श्रोतव्य' इत्यादिनोदितः। बहुत्वाचोपासना-प्रकाराणां तिस्मंस्तिस्मिद्धिति वीष्सा युज्यत एव। श्रातो 'ब्राह्मणान्युपासीत', 'य एष श्रादित्ये हिरण्मयः पुरुषः' इति, 'स च एष ग्रात्मापहतपाप्मा' इत्यादि । कचिदुपात्त-बुद्धचाऽध्यारोपितश्चोद्यते। कचिद्धिरण्मय इत्यादौ त्वच्चाया तस्यैवोपासना। कचित्सर्वी-पासनाधिपत्येन निष्कतंकमिवात्मनस्तस्यैवाधस्तात्स उपरिष्टादिति चोदनाबहुत्वाद्वोप्सो-पपत्तिः।। ८७।।

> सुलाभ्युद्यिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ॥ महत्तं च निहत्तं च हिविधं कर्म-वैदिकम् ॥ ८८॥

"नतु च प्रवृत्तमेव वैदिकं कर्म व्याख्यातं किमिदमुच्यते द्विविधिमिति"। नैष देषः । प्राधान्येन तत्र प्रवृत्तं वैदिकं व्याख्यातम् । वैदिकं तु सर्वत्राविशिष्टम् । सुखमुपैत्युपपद्यते । यदि सुखाम्युद्धिकं 'सुखाम्युद्यः' प्रयोजनमस्येति वाऽ-न्वर्थो वा कर्तव्यः । निःश्रेयसं प्रयोजनमस्येति च केचन ।

प्रवृत्तिवृत्तपदे यथासंख्यं पूर्ववत्संबन्धनीये ॥ ८८॥

इह चायुत्र वा काम्यं पष्टतां कर्म कीर्त्यते ॥ निष्कामं ज्ञातपूर्वं तु निष्टत्तमुपद्श्यते ॥ ८९॥

द्द कारीरावैश्वानर्थाद्यमुच ज्योतिष्टोमाहि काम्यसंपादकं कर्म। काम्यत इति काम्यस्। फलस्य काम्यत्वात्तत्साधनमपि कर्म 'काम्यं' एव।

निष्कामं नित्यम्।

ज्ञातपूर्वमुभयत्र शेषम् । अविदुषे। प्रिकारात् । अथापि रहस्याधिकारिज्ञानमुपदिश्यते । तदा नोभयशेषः । पूर्वशब्दश्चाद्यर्थं लत्तयित्, ज्ञानमाद्यं मुख्यं यस्येति
वित्रहः । योऽभिमुख्यः स लोकः पूर्व क्रियां प्रतिलभते । अतश्चैतदुक्तं भवति । ज्ञानं
प्रधानं प्रधानते। उन्नष्ठेयम् । वेदाभ्यासादि तु शास्त्रमात्रया ॥ ८ ॥

पद्यतं कर्म संसेन्यं देवानामेति साम्यताम् ॥ निद्यतं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पश्च वै ॥ ९९ ॥ "नतु च काम्यं कर्म प्रवृत्तमित्युक्तम् । काम्यानि च कानिचित्स्वर्गफलानि कानिचिद्दृष्टफलानि । न च देवसाम्यता फलं किंचिदिष्टं कर्म । ग्रतः किमिद्मुच्यते देवानामेति साम्यतामिति । यान्यश्रुतफलानि विश्वजिदादीनि तान्यपि निष्कामस्वर्गफलानि ।
ग्रतो न विद्याः कर्मणा देवसाम्यताप्राप्तिः फलम् । न च शक्यं वक्तुं 'यानि फलवन्ति श्रुतानि तानि निष्कामेणानुष्ठेयानि, तथा चानुष्ठितानि वै देवत्वफलानि संपद्यन्ते' । श्रुतहानिरश्रुतपरिकल्पना च तथा स्यात् । काम्यमानं च वेदे फलं 'प्रामकामः', 'स्वर्गकाम' इति । न वस्तुस्वाभाव्येन विषमचणात् । ग्रथो देवत्वादिप्राप्तिर्मवित न च काम्य इति विरुद्धमिति ।
प्रतिषेधाधिकारेष्वकामिनं कथमिति चेत् तथाभूतस्यैव तत्र फलव्येनान्वयः । न ह्यनिष्टं काम्यं भवति । ग्रथ नित्यानां फलमितः कथ्यते, नित्यताहानिः । यावज्ञोवादिफलैश्च कत्र नित्यफलमवगमितम् । ग्रथावश्यं कल्प्यते प्रत्यवायपरिहारः कल्प्यताम् तद्धि कल्प्यमानं नित्यत्वे न विरुध्यते । योऽप्युक्तरः स्रोकः सूतान्यत्येति पंच वै इति तत्रांप्यत्यति' विमुच्यत इति न विद्यः । ग्रन्यत्राप्ययो लय उच्यते । न चेह मृतेषु जीवस्य लय इष्यते, श्रुपि तु ब्रह्मसपापितः ।

अन्येऽपि व्याचचते। 'स चातिक्रामित पंचभूतानि। न पांचभौतिकं तस्य शरीरं भवति अपि तु तेजोमूर्त्तिरेवान्वेतिः। तदिप न किंचित्। शरीराभ्रहणं हि 'मोत्तः'। तच शरीरमेकं वा भवतु पांचभौतिकं वा, को विशेषः संसारित्वे। अतो व्याख्येयोऽयं श्लोकः"।

उच्यते। यत्तावदुक्तं "कस्य कर्मणो देवसान्यता फलमिति, नित्यानामफलत्वात, कान्यानां च फलान्तरयोगादिति" तत्र ब्रूमः। नानेन सर्वेषां वैदिकानां कर्मणामेतरफल्लमुच्यते। किं तर्हि ? निवृत्तस्य कर्मणो यत्फलं यत्र प्रवृत्तिः। किंच कर्मविद्यते येन तत्फलमाप्यत इति प्रशंसा। सन्ति च कानिचित् देवत्वप्राप्तिफलानि कर्माणि तेनैतदुक्तं भवति। कर्मकाण्डे यत्कर्तव्यं तथा वेदितं साऽस्य परा गतिर्देवत्वप्राप्तिने तु मोत्तः। यत्तु रहस्याधिकारोक्तकर्म तदनावृत्तिहेतुस्तत्र कामयमानस्य फलसंकल्पोन् पहतत्वात्कर्म बन्धहेतुः। कर्मणां ह्योष स्वभावो यत्स्वफलदानार्थमधिकारिणः कार्य-करणमारभन्ते। तथैव नित्यान्यप्यक्रियमाणानि प्रत्यवायहेतवे। भवन्ति। तान्यपि शरीरमारभन्त एव।

यद्येवं नित्यानि करिष्यति काम्यानि प्रतिषिद्धानि न करिष्यति, तस्य शरीरारंभक-कर्माभावाद्धेत्वभावेन मोत्तमवाप्स्यति । त्र्यात्मज्ञानस्य कोपयोगः । यथोक्तं 'नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया । मोत्तद्दीनः प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयो रित्युक्तं भगवद्भिन्नं विद्यामनभ्यस्यमानस्याविद्यया चयोऽस्ति । न ज्ञानानुच्छित्रायामविद्यायां ब्रह्मक्- पापत्तिः। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं 'निष्कामं ज्ञानपूर्वमिति'। तथा 'कामात्मता न प्रशस्ता' (२१२)।

समानिकयस्य सामार्ष्टस्तस्य भावः साम्यता । देवैः समानगतिभेवतीत्यर्थः । यच 'भूतान्यत्येती'त्यप्यमुं प्रति व्यामोहः सोऽपि न युक्तः । विप्रलापनमपि'स्रय' उच्यते । तुषारनिखिलप्रपंचा भवतीत्यर्थः।

'श्रभ्येती'त्यिप पाठेऽशरीरत्वमुक्तं भवति ॥ ६०॥ कथं पुनः प्रपंचः कर्तव्य इत्यत ग्राह

> सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मिन ॥ समं परयनात्मयानी स्वाराज्यमिथाच्छति ॥ ९१॥

भूतशब्देन यत्किचित्स्थावरजंगमं प्राण्यप्राणि तत्सर्वमुच्यते। तत्र चातमानं प्रयेत 'श्रहमिवैतज्जगदिति'। तथा च श्रुतिः। 'श्रहं वृत्तस्य रेरिवेति' (शिचोप-निषदि ११।१; तै० ग्रा० ७।१०।१; तै० व० १।१०।१)। स्वपरव्यवहारं जह्यात्। 'श्रयमहमेतन्मम नेदं ममेति' संपद्यते वंघः। त्यक्तात्मात्मीयाभिनिवेशस्योजिभतस्वपर-भेदस्य केवलात्मैकत्वं भाति। एष एव स्वाराज्यपदार्थः।

सर्वस्तानि चात्मनीति। यदेव विकारप्रपंचरूपं जगत्तदेव तन्मयि रिधतं भइमेकः स्टाकर्ताध्याता ध्येयश्चेति संपद्यते।

खातमयाजी। आत्मानमेव सर्वदेवतामयत्वेन यो यजते मन्यते। 'नामिरादित्यो वा देवता श्रहमेव देवते'त्यंवं पश्यक्षा'त्मयाजी' संपद्यते, न पुनरात्मोहेशेन यागः कर्तव्यतया चोद्यते।

के चिदाहु:। नाग्नेयादिष्वग्न्यादयो देवता आत्मत्वेनापि न वक्तव्याः।

स्वाराज्यस्। स्वे राज्ये भवः स्व राज्यः। परमात्मवत्स्वतन्त्रः संपद्यते स्व-प्रकाशश्च भवति। न चंद्रावित्याद्याले।कमपेचते नेन्द्रियाणि चच्चरादीनि नान्तःकरणं मन ग्रादि। त्र्रतः पश्चिन्ति च। भावयेदित्युच्यते। न दर्शनमात्रं सकलबाह्या-भ्यन्तरच्यापारितरस्करणे तद्भावनापराः स्मृताः।। ६१॥

> यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विनोत्तमः॥ द्यात्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यववान्॥ ९२॥

यथे। त्तान्यपि कर्माणीति । नानेना ग्रिहोत्रादीनां कर्मणां परिष्ठानिर्विधीयते, भिषि त्वात्मज्ञाने यत्नवान् स्यादित्यात्मज्ञानाभ्यासे। विधीयते । कर्माणि परिहायेलस्यालंबनं प्रशस्तदेवतायतनप्रदिज्ञणमंत्रगुरुगमनादीनि मुक्का (प्यात्मज्ञानसभ्य-

स्येत्। न हि नित्यानां कर्मणां स्वेच्छया परित्यागोऽस्ति पुरुषधर्मादिषु विहिते नास्ति त्यागेन विना॥ ६२॥

> एतदि जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ प्राप्येतत्कृतकृत्यो हि द्विनो भवति नान्यथा ॥ ९३॥

द्विजा भवतीति चत्रियवैश्ययोरप्यात्मज्ञानेऽधिकारं दर्शयति। यथा चारण्यः कश्रुतिः।

ब्राह्मणस्य विशेषत इति। वेदाभ्यास इति संबन्धनीयम्। त्रात्मज्ञेन समत्वेनाभ्यासितेनैव संभवतः। यदात्मज्ञानं प्राप्य कृत्यकृत्यो द्विजा भवति पुरुषार्थ एतावता समाप्यते। न हि मोचादपरः पुरुषार्थो (स्तीति॥ ६३॥

"ननु च यदुक्त' सर्वात्मैकत्वेनायं पश्येत्तात्त्रत्यचिक्द्धिमव प्रत्यचेश्व हि भिन्नोभावः प्रतिभाति। तेन कथमेकत्वेन प्राद्यः। ग्रानारभ्य स्वार्थ उपिदेष्टः स्यात्। कथं भिन्नम-भिन्नं द्रष्टुं शक्यम्। न हि खरा गीरिव बुद्धचा प्रहीतुं शक्यः। इन्द्रियदेषिणान्य-त्रावभासक्ष्पया प्रतीयते शुक्तिकादौ रजताकारतया, न तूपदेशतः। यो द्युपदिशेत्तं हिस्तिनं प्रतिपद्यते। नासौ वचन्फलमंजसाशनुवीतः अत ग्राह—

पितृदेवमनुष्याणां वेद्रचशुः सनातनम् ॥ अशक्यं चाममेयां च वेद्शास्त्रमिति स्थितिः ॥ ९४ ॥

श्रयमर्थः। वेदे। त्र वक्तुः प्रमाणम् । चहुरिव चहुर्दर्शनहेतुत्वलामान्यात् । यथा चहुः परिच्छन्नेष्वनेष्टितः रूपप्रत्ययो भवत्येवं वेदादिति चहुरित्युक्तम् ।

सनातनं शाश्वतं नित्यम्। अनेनापुरुषकृतत्वमाह। पुरुषकृतत्वे हि तत्प्रामाण्यात् प्रमादे। प्राप्ति । अतः पुरुषगतगुरादे। प्रमाद्वाविश्वयात्तदभावादपा-रुषेयत्वेन वेदः प्रमाराम्। अतो वेदप्रामाण्यात् दश्यार्थस्य न कश्चन विरोधः।

''नतु च यद्येवसुपदिशेदिमना सिचेदुदकेन च दीपयेत् कि न भवेद्विरोधः''।

विषम उपन्यासः। तत्र हि दृष्ट्या पदार्थशक्त्या दृष्टं एवार्थः कर्तव्यतयोपदि-श्यते। तत्र प्रमाणान्तरगोचरत्वं तस्यार्थस्य तद्विपर्ययाद्युक्तं तदेतदुक्तम्। इह तु विधिपरत्वात् वाच्यानां प्रमाणान्तराणां च विधिविषयत्वाभावात् सिद्धस्वरूपवस्तुगोच-रत्वेनासत्येकविषयत्वे कुतो विरोधः।

इह हानात्मभूतानामाभासतो भावानामात्मत्वेन दर्शनं विश्वीयते स्वाराज्यफलाय । तत्र यत्राधिकं भेददर्शनं तस्याभ्यासतः शक्यमन्यशाकत्तुं म् । तथा हि रागादयश्चित्तधर्मा भावनातिशययोगाङ्गाभ्यासेन शक्यन्ते नियन्तुम् । द्वेष्यमपि मैत्रादिना द्वेष्यताबुद्धि- र्िवर्तत इति सर्वस्यैतस्वसंवेद्यं दृष्टं च। भावनाया श्रविद्यमानवस्तुस्वाभाव्यमवभासते सामर्थ्यात् । यथा विप्रलम्भे कामिनः सर्वत्र कामिनीवत्पश्यन्ति किमंग यत्र ताच्वि-कमेकत्वमस्ति । तत्कथं भेदेन विरुद्धत्वादवभासते । तद्रूपा हि सर्वभावना सा भिन्ना विद्यते । ईदृशं चात्र दर्शनं समत्वेन विधीयते, यत्र ममेतन्तेदं ममेति बुद्धेरनुपपत्तिः । यथोक्तं भमेति द्व्यत्तरे मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् इति ।

तस्मात्रास्ति विरोधः।

पितृदेवमनुष्याणामित्यादीनि श्रुतिपदानि । देवादयोऽपि रिष्यन्ति संयुक्ता न चेदक् तेऽतीन्द्रियमर्थे पश्यन्ति श्रुतिमन्तरेण ज्ञातुमशक्यत्वात् ।

श्रमसेयं चापरिमाणम्। श्रनन्तत्वाद्वेदशाखानाम्। श्रथ च प्रमातुं श्रायक्य-मर्थता वेदांगं वेदाः॥ ६४॥

> या वेदबाह्याः श्रुतया याश्च काश्च छ्रहष्ट्यः।। सर्वास्ता निष्फलाः मेल तमानिष्ठा हि ताः स्पृताः॥ ९५॥

पूर्वं त्वपारुषेयत्वेन वेदस्य प्रामाण्यमुक्ते दानीं पारुषेयाणां वेदानामप्रामाण्यम् । अथ वेदबाह्या वेदविरुद्धा अवेदमूलाः भ्रुतया अन्यसंहरूधेषु 'नोदनारचैत्यवन्दनेन स्वर्गी भवति' इत्याद्याः निर्शयशोभादिसिद्धान्ताः प्रसिद्धाः।

कुष्ट्रयः असत्तर्भवानि। वेदकर्तुः साधनमपूर्वदेवतादिनिराकरणमेवमाद्याः कुष्ट्रयः।

सर्वास्ता निष्फलाः मेत्य । प्रकर्ष प्राप्य । संनिरूपितहेतुदृष्टान्ताः । श्रंतता निष्फला उक्तः । तत्र युक्तीनामासरूपत्वात् ।

ताश्च युक्तयोन्यवति वर्त्भनि रात्रीयंति महाभन्यविस्तारा भवन्ति संचेपरूपाः।

तथा पैरिषेयाणामुपदेशेन प्रामाण्यं, पुरुषाणामतीदियार्थदर्शनशक्त्यभावात्। स्त्यामि शक्ती उपदेशिकस्य प्रमाणाभावात्। 'ब्रयं सर्वज्ञस्तेनायमागमः प्रणीत इति' न कि चिदत्र प्रमाणं क्रमते। विद्यमानेऽपि कर्त्र पूर्वत्वे दृष्टार्थादृष्टकल्पनाप्रसंगरतत्त्र-माण्यत्वे देवतात्वसिद्धिः। अतस्ता युक्तयो व्यामोहमूला इत्यर्थः।

त्रन्ये तु व्याचत्तते । प्रेत्य मृतस्य ता निष्फलाः। तमानिष्ठास्तामसयोनिहेतुत्वात् । भरिमन् पत्तेऽसमानकर्षे कत्वात्प्रेत्येति दुर्लभत्वम् । निष्ठान्ताद्वा सप्तमी पठितव्या प्रेते इति ॥ ६५ ॥

> उत्पद्यन्ते विनश्यन्ति यान्यते। ज्ञानि कानिचित्। तान्यवीकालिकतया निष्फलान्यनुतानि च ॥ ९६॥

अतो वेदाद्यान्यान्यानि शासनानि तान्युत्पद्यान्ते विनश्यन्ति च। उत्पाद-विनाशित्वादिनत्यानि। वेदस्तु तद्विपर्ययाभित्यः।

अविक्वालिकतथेदानींतनेन पुरुषेण केनचित्कतत्वादना निष्फलान्यदृष्टस्य फलस्याभावात्।

यानि कानिचित् विप्रलम्भमूलकादिलचणानि (१)॥ ६६॥

चातुर्वण्यं त्रयो लोकारचत्वारश्वाश्रमाः पृथक् ॥ भूतं भवत् भविष्यं च सर्वं वेदात्मसिष्यति॥ ९७॥

इयमपि स्तुतिरेव।

चातुर्व एर्य वेदारमसिध्यति अधिकारित्वेनावतिष्ठते। 'वसन्ते ब्राह्मणो भीष्मे राजन्य' इत्यादि। स्वरूपं तु व्यवहारावगम्यं सर्ववर्णेषु तुल्यत्वादन्यत्र दर्शितम्।

नया लोका 'इतः प्रदानं देवा उपजीवन्ति अनेन त्रैलोक्यस्थिति हेतुत्वं वेदस्य सिद्धमेव। वेदमूलत्वात्स्मृतीनां च।

ऋाश्रमोऽपि वेदादेव।

भूतमतीतं जन्म सुखदुःखादि। यच भवद्वतमानं यच भविषयं तत्सर्वस्य वेद एव शरणीयम् ॥ ६७॥

> शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसा गन्यश्च पञ्चमः॥ वेदादेव मसूयन्ते मस्तिगु एकर्मतः॥ ९८॥

शब्दादीनां भोग्यत्वेन सुखसाधनानां वेदादेव प्रसिद्धिः। वैदिककर्मानुष्ठाना-द्रीतादिशब्देषपित्तिः। तत्परित्यागाच्छुतिकदुशब्दश्रवणम्। त्रतः शरीरारंभकाः शब्दा-दयस्ताभ्यां स्वविषयत्वेनोपितष्ठमाना वेदात् प्रसिष्यन्तीत्येतद्भिप्रायम्। एतन्न पुनर्वेद डपादानकरणम्। त्रतः शरीरारंभकाः शब्दादयस्ताभ्याम्। एतदेवाह प्रसृतिगु णक-मतः। 'प्रसृतिः' शब्दादीनामुत्पत्तिः। तदर्थे 'गुणकर्म'कलार्थत्वात्प्रधानकर्म च चित्रादि गुणकर्म इत्युक्तम्।

पाठान्तरं 'प्रसृतिग्रंणधर्मतः' इति । 'गुणाः' सत्त्वादयस्तेषां 'धर्मो' विपरिणामस्तस्य या 'प्रसृतिः' साम्यावस्थायाः प्रच्युतिस्तढुद्रेको विष्वरमावश्च । तत्र वेद एव हेतुरहष्ट-निमित्तत्वात् ।

वैचित्र्यपाठान्तराणि निष्प्रयोजनत्वात्र लिख्यन्ते ॥ ६६॥

विभवि सर्वभूतानि वेदयाचं सनातनम् ॥ तस्मादेतनम् पन्ते यञ्चनतोरस्य साथनम् ॥ ९९ ॥ सर्वभूतभरणं च वेदशास्त्रस्य दर्शितं ब्राह्मणे तथा च 'हविरग्नौ ह्यते सोऽसि-रादित्यसुद्वयित तत्सूर्यो रश्मिभिर्वचयित तेनात्तिभवित ततो ह वैनासुत्पत्तिस्थित-वेति हिवर्ज्ञायतं इति । इहाप्युक्तम् 'ब्रमी प्रास्ताहृतिः सम्यगादित्यसुपतिष्ठतं' इत्येवमादि ।

तस्मादेतत्परं मन्ये पुरुषार्थकारणम्। यद्येवं कारणेन जन्तेरस्य धर्मानुशा-सनमेतस्मात्कारणात्तेषु यथा दर्शितापपत्तिः।

"नतु च यद्योपादानिकमर्थ किं तद्भेदमुक्तं लीकिकमर्थमिति"। उच्यते। अनुष्टानमस्य वैदिकं, कार्यं तु दृष्टत्वाह्योकिकमेव ॥ ६६॥

सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ॥ सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविद्देति॥ १००॥

त्रातिस्तुतिस्यिम् । द्रगडनेतारः दण्डनायका प्रामनगरयोः कृताकृतप्रेचणियुक्ताः । सेना हस्त्यश्वरथपादातं तस्याः पतिः । राज्यं मण्डलेश्वरत्वम् । सर्वेभामत्वम् ॥ १००॥

यथा जातवछा वहिर्दहत्याद्रानिष हुमान ॥ तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं देशसमात्मनः ॥ १०१॥

इयमपि पूर्वत्रत्पष्टा पदयोजना प्रसिद्धाश्च पदार्थाः ॥ १०१॥

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ इहैव छोके तिष्ठन्स बह्मस्याय कल्पते ॥ १०२॥

ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय ब्रह्मत्वप्राप्तये इति यावत् । यच तचेति व्युत्थाय व्युत्क्रमेखापि । यथोक्तं 'विद्वेषणाचाय्युत्थाय ब्राह्मणा भिचाचर्यमनुवेद्य ब्रजन्तीति' ॥ १०२ ॥

> अज्ञेभ्या ग्रन्थिनः श्रेष्टा ग्रन्थिभ्या घारिएतं वराः ॥ धारिभ्या ज्ञानिनः श्रेष्टा ज्ञानिभ्या व्यवसायिनः ॥ १०३॥

खन्ता मूर्का अनधीयानाः।

यन्यनः विद्वांसा प्रथमात्राभिषायिनः।

तेस्यो धारिण इत्येतवत्नेन पठन्तः। एवं तु नातिप्रयत्नतः। प्रथस्येति तत्रापि संबंधते धंयस्य धारिण' इति। ४८४

श्रेष्ठत्वमेतेषां जपप्रतिमहादिष्वधिकारात्।

च्चानिन तु सर्वत्राधिकता इति श्रेष्ठतराः। ज्ञानपूर्वं जपादयोऽनुष्ठीयमानाः फलातिशयदायिनो भवन्ति। तदुक्तं 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति'।

व्यवसायिनः अनुष्ठातारे। निर्विचिकित्साः। येषामेतदन्यथेति न शंक्यते। एतदपि स्तुत्यर्थम्। अध्ययनमात्रेण वेदाः पुरुषार्थाय प्रभवन्ति किंपुनस्तदर्थ-ज्ञानम्॥ १०३॥

> तपा विद्या च विमस्य निःश्रेयसकरं परम् ॥ तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमञ्जते ॥ १०४॥

त्रनेनैतहर्शयति—सत्यामपि विद्यायां नाचीणपापस्य मोत्तः, सत्यपि कर्मचये नासत्यामात्मविद्यायम्।

त्रतो यदुक्तं 'ते स्वभावेन मुच्यन्त' इति तदसत्। स्वभावेन मुच्यन्त' इति तदसत्। स्वभावेन सुच्यन्त' इति तदसत्। स्वभावेन सुच्यन्त' हित तदसत्।

मल्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ॥ त्रयं सुविदितं कार्यः धर्मग्रुद्धिमभीप्सता ॥ १०५॥

सुहद्भूत्वोपदिशति लौकिकमर्थम्।

धर्मी वेदार्थस्तस्य शुद्धिर्विवरणं पृर्वपचित्राकरणेन निश्चितसिद्धांतव्यवस्थाः पनम् । एतत्प्रत्यचादिप्रमाणिनश्चये सित भवति । सुविदिते हि प्रत्यचे ज्वालादिवैष-म्येण प्रत्यसिद्धायते । शब्दिनत्यत्वादिसिद्धिः । यस्य तु सम्यक् नास्ति विवेकः तस्यो-भयोरिवशेषेण प्रत्यचमध्यवसायः स्यात् । ज्वालादिषु च प्रत्यचेण च्चयं दृष्ट्वा शब्देऽपि तथा संभावयेत् तथाऽनित्यशब्दसमुदायात्मको वेदः स्यात् । यस्य तु विहितानि कुशलप्रमाणेषु प्रशब्दोऽतद्यहणनिवंधनो नास्त्यभिज्ञानो मन्यमानो ज्वालाविदुषो भेद-प्रहणनिवस्थनमिव सितविशितं विशेषो न ज्वालावाधेन शब्दे वाधं संभावयित ।

एवमनुमानमपि सुनिवेचितं न भारतादियन्यप्रमाणोपलचणत्वाच । तेन शौर्यादि-शास्त्रान्ते कर्मण्यतासिद्धिः । येन न विवेचितं ह्यनुमानं स पच्चविपचयोर्दर्शनाद-र्शनमात्रेणानुमानप्रवृत्ति मन्वाना वेदेऽपि कर्तारं कल्पयेत् । यदा तु निपुणमतिभेवति तत्तत्त्रयोजकस्य स्नातन्यलचणया तस्य कर्तु त्वस्वकरणस्याभावादपौरुषेयत्वमध्यवस्यति ।

थारचं च विविधासस्। शास्त्रे विविधासस्य विविधाः नेमप्रसार धारमा यज्ञास्यते स आगसः। बहुशास्त्रवाहेदस्य श्रतिस्यतिमेदेन च विविधत्वमुक्तम्। स वायमर्थः स्वाध्यायविध्याचित्रः सहद्भावेनोपदिष्टः। न च द्वयमपि प्रशंसेव ॥ १०५॥

> त्रार्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना॥ यस्तर्नेणानुसंधत्ते स धर्म वेद नेतरः॥ १०६॥

'ऋषि'र्वेदस्तत्र भवः ख्रार्षः। धर्मापदेशो ये। वैदिकः। यस्तर्केणानुमानान्तरेण युक्त्या निरूपयति स धर्म वेदे ति पदयोजना।

तर्क उहापोहान्तर्यसिद्धिः। इदमत्र युक्तमूहितुमिद्मपोहितुम्। यदा सौर्ये कर्मणि निर्वापमन्त्रे 'देवस्य त्वा स्नवितुः प्रस्नवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि' (वाजस० सं० २।११) इति प्रकृतितः प्राप्ते मन्त्रेऽग्निपदस्यार्था-समवायादपोहः सूर्यपदस्य च लेपः। अयं तर्को न विरुध्यते वेदेन।

योऽ प्येवं मन्यते ''सीर्थे कर्मण्यग्नेर्देवतायाः स्रभावाद्र्येन च मन्त्राणां प्रयोज्यत्वा-देकदेशोपशमे च मंत्रत्वाभावात् छत्स्नस्य वै मंत्रस्य लोपः", एष वेदार्थिविरोधी तर्कः।

यडुच्चारणं मंत्राणां प्रयोज्यत्वम्मन्यते ऋतश्चाविक्ठत एव मन्त्रः प्रयोक्तन्य" इति सोऽपि शास्त्रविरोधी तर्कः।

न चार्यं विधि:। त्रयमर्थवाहः। ऋस्यात्र तात्पर्ये ईदृश्युपेत्रा यदत्रैतच्च मीमांसाता ज्ञायतेऽता धर्मशुद्धशर्थं मीमांसावेदनमेतेन चादितम्।

श्रन्थे तु व्याचचते। तर्कणीति तर्कप्रधाना प्रंथा लीकिकप्रमाणनिरूपणपरा न्यायवैशेषिकलीकायितका उच्यन्ते। तत्र वेदविरुद्धानि बैद्धलोकायितकनैर्भथादीनि पर्यु दस्यन्ते। तानि वेदविरुद्धानि। न तत्र प्रमाणं वेदः। किपलकणादिकयामविर्थतानिप्रहान्तादिषु हि शब्दः प्रमाणम्। तथा चाचपादसूत्रं 'प्रत्यचानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि' (१।१।३)। वैशेषिका अपि 'तद्वचनादास्रायस्य प्रामाण्य' (१।१।३)मित्याहुः। स्रतस्तानि शास्त्राणि श्रोतव्यानीति च।

तथा च महाभारते भगवता कृष्णद्वैपायनेन दिशतम् 'श्रोत्रियस्यैव ते राजन् मंद-कस्याल्पञ्जद्वयः । अनुवाकहता बुद्धिनेषा सूच्मार्थदिशिनी' । 'अनुवाकहते'ति तर्ककृता-मप्युपपत्तिमाह केवलत्वादसत्तया । तथेदमपरमुत 'कश्चित्र लोकायितकान् जाह्यणा-न्समार्त सेवते । अन्थेकुशला हा ते मूर्काः पण्डितमानिन' इति ।

अनेनास तर्भवणं प्रतिषिद्धं पूर्वेण सत्तक गिज्ञानं तदेव तदिति।

केचित् प्रामाण्यं वेदस्याहरीयवरप्रणेटकतया। न च तस्यास्ति संभवः। न च तस्मिन प्रचे वेदः प्रमाणं तस्य हासावीयवरः समयोपस्थापकः। एतेषु श्रूयमाग्रेषु ग्रप्रामाग्रिको विपरीते। भिनिवेशो जायते। ग्रते। स्वते। न च वैदिकस्य वाक्याववेश्ये कस्यचिद्प्युपयुज्यन्ते। तथा च सांख्यः 'स ह्यविशुद्धिः चयातिशययुक्तं' (सां० का० २) इत्याहुः। ग्रच्चपादैरिप तद्प्रामाण्यं मन्यते। तथा च याज्ञिकपूर्वपचे (न्या० सूत्र० २।१।५०) निर्धारितं यदिप केनचित्पिठतम्।

कर्ममीमांसावेदान्तभाष्यमेवमिभधानं यथाश्रुति विज्ञायते—'देवा ग्रस्माल्लोकादमुं लोकमायंस्तानृषयोऽन्वीयुस्तान्मनुष्या ग्रह्मवन् कथमथो भविष्यामः एभ्यः सर्वकर्मऋषयः प्रायच्छत् । तस्माद्यत् ब्राह्मणोत्तमास्तर्कयंत्यार्षमेव तद्भवति' इति श्रुतेः। एषा यथोक्ततर्कपदार्थानुवादिनी।। १०६॥

> नैःश्रेयसिदं कर्म यथादितमशेषतः ॥ मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदेश्यते ॥ १०७॥

वस्यमाणार्थादरातिशयोत्पत्त्यर्थः स्रोकोऽयं श्रोत्रियसंबोधनार्थः। रहस्यं गुह्यम्। त्रप्तरच न सर्वस्य प्रकाशयितव्यम्। यो न शुश्रूषापरे न च परमां भक्तिमुपेता यश्च न स्थिरप्रकृतिने तस्मै प्रकाश्यम्।। १०७॥

> अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्रवेत्।। यं शिष्टा ब्राह्मणा बृद्धः स धर्मः स्यादशङ्कितः॥ १०८॥

'नड चानामातेषु नः संदेहः। ने। जाने नेह कर्ण स्यादिति चेत् यते। नैव तेषां तत्।

उच्यते। नेहेदशमनान्नातमभिष्रेतम्। कि तर्हि १ यत्सामान्यत त्राम्नातं विशेष-तस्तु न शायते।

''नतु च तत्रापि कः संदेहः। सामान्यस्य विशेषमात्रापेत्ताद्येन कोनचित्सिद्धं शास्त्रार्थः, यथा 'श्रक्षिराचमेदिति' कूप्यस्यावरनादेयादिभेदेन भिन्नास्वप्तु ताः काश्चिदुपादीयमानाः संपादयन्ति शास्त्रार्थम्।"

सत्यम् । यत्र प्रतिषेधश्रु तिर्न च वैशेषिकं प्रायश्चित्तमुपिदृष्टं यत्रेद्रमुपिदृश्यते । यदा श्र् शेच्छिष्टं किंचित्पात्रं तदशुद्धं तत्संपर्कादशुचि तिस्मित्रकृते शुद्धं यदि कोनचिद्धु कं स्यात्तदा किं प्रायश्चित्तमिति संदेहः । स हि जिज्ञासा च निश्चयावसानेन च प्रत्यचादिषु सम्यङ् निधिः क्षीश्द्रोच्छिष्टमेवेत्यदत्तं भिवतुमहिति । न हि तच्छूद्रस्योच्छिष्टमिति शक्यं वक्तुम् । किं तेन तदु च्छिष्टमिति । एवमादै। संदेहे तु शिष्टवचनं प्रमाणीकर्तव्यम् । यथा ये श्र्दादयो विप्राशास्तेषामयं धर्मसंदेहः । शिष्टोपिदृष्टमेव युक्तं कर्तुम्। ततश्च न्यूनाधिकभावेन या कता कल्पना स एव तत्र धर्मः । तेषामिष् तथोषिदृश्यतां न देषः । यत आह—

स धर्मः स्यादशिङ्कत इति । अधर्मं ब्रुवता देषः, धर्मे तु का विचिकित्सा । तथा गोत्रप्रवरसंदेहे कथं च स्मृतिविच्छेदे ब्राह्मण्यवनात् गोत्रप्रवरसिद्धिः । तत्र च प्रवरसंदेहे सर्वेषां मानवे संशय इत्युक्तम् । गोत्रसंशये ति भविष्यति । तत्र च गोत्रसंशयामावे कुतः प्रवरसंशयः । प्रतिगोत्रं प्रवराणां भेदेन पठितत्वात् । उपपद्यत एवमेतद्वोत्रनामधेयम् । प्रवराश्च भिन्ना नाना गोत्राणि । तत्र सत्यिप प्रवरनिश्चये गोत्रसन्देह उपपद्यते ॥ १०८॥

धर्मेणाधिगते। येस्तु वेदः सपरिवृंहणः॥ ते शिष्टा बाह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिमत्यसहेतवः॥ १०९॥

शिष्टलचयामनेन कथ्यते।

''नवु चार्थकामेष्वसक्तानामित्यत्रोक्तमेव शिष्टलचणम्"।

श्रन्योऽपि तस्य तत्रार्थ आशंकितोऽता न तस्य लच्यापरतेव। यच वशिष्ठेनोक्तं 'शिष्टः पुनरकामात्मा' इति तत्र विद्वत्ताया श्रुतत्वात्।

यत्र परिपूर्णत्वादिधगते। ऽर्थतश्च विदितः स स परिष्टु हणः। तथा च भगवान्व्यासः 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपष्टुं हयेत्' इति । स्मृतयोऽप्येवं गृहीतार्था भवन्ति ।

व्राह्मणगहणमनुनादस्तेषामेन धर्मप्रवचनाधिकारात्।

श्रुतिप्रत्यसहेतवः। 'प्रत्यचं हेतवश्च' प्रत्यचहेतवः। हेतुशब्देन प्रत्यचादन्य-प्रमाणान्यच्यन्ते। श्रुतिः प्रत्यचो हेतुश्च येषां ते श्रुतिप्रत्यसहेतवः। एतदुक्तं भवति। यथा प्रत्यचं निर्विवादं प्रमाणमेव वाहशीं श्रुतिं मन्यन्ते, यान्यपि हेतूत्यानि प्रमाणानि तेषु विश्वसन्तिः श्रुतिमेव तर्क मन्यन्ते; हेतुशास्त्राश्रयणेन चेदं न प्रमाणी-क्विन्ति।

त्रथत्रा 'श्रुतिः' प्रत्यत्तश्रुतिः, 'प्रत्यत्त्र'शब्दः श्रीते प्रत्यये प्रत्यत्ततुल्यत्वात्प्रयुक्तः, सा च हेतुर्धमोधर्मपरिज्ञाने कारणं येषां त एवसुच्यन्ते ॥ १० ६॥

> दशावरा वा परिषद्यं धर्मं परिकलपयेत् ॥ ज्यवरा वाडपि छत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ११० ॥

दशावरे थस्याः दशावराः। यदि बहवा न संनिधायन्ते दशावरयं संनिधातन्याः। तदभावे =यवराः।

वृत्तस्या इति। यदुक्तं 'अर्थकामेष्वसक्तानाम्' इति तस्यैवायमनुवादः। न चैषा पुरुषसंख्याऽपि तु गुणसंख्या। तथा च वच्यति 'एकोऽपि वेदवित्' इति। एकस्य यते। गुणसमूहस्य बाहुल्येनासंभवात् पुरुषप्रधानतया संख्याया निर्देशः कृतः। तानिदानीं परिषक्तवहेतुगुणान् दर्शयति॥ ११०॥

[द्वादशः

त्रेविद्यो हेतुकस्तकी नैरुक्तो धर्मपाठकः ॥ त्रयश्राभिषाः पूर्वे परिषत्स्याहशावरा ॥ १११ ॥

पुरुषप्रधानेऽपि निर्देशे गुगापरतैव विज्ञेया ।

यस्त्रेविद्यो वेदत्रयस्याध्येता तदर्थस्य च वेदिता। अनुमानादिकुशलः तकीं अयमुहापोहबुद्धियुक्तः।

''ननु च नैवंविदे। वेदार्थिवत्वमेव संभवतीत्युक्तम्''।

सत्यम्। परोपदेशादि कस्यचिद्याचनावती वेदार्थमात्रा संभवत्यि। अतश्च प्रत्ययेन विना वेदार्थमह्यार्थहेतुकेन भातीत्युक्तम्।

एतेन नैक्सी व्याख्यातः।

धर्मपाठका मन्वादिस्पृतिशास्त्राणामध्येता।

चयश्चाग्रिमिणो हा ते हानुष्ठानपराः कुशलतरा धर्मेषु भवन्ति। पूर्वे। ब्रह्मचारी गृहस्थो भिद्धिरित्येके। तस्य हि प्रामप्रवेशो नानिषिद्धो गैतिमेन चेयमानुपूर्वी पठिता 'ब्रह्मचारी गृहस्थो भिद्धिवेखानस' इति। ब्रन्थे त्वाहु:—-हिंसानुज्ञा नास्तीति। कथमसौ धर्माश्रयेत्, तस्मात्तापससकाशमन्यैः सह गंतव्यम् ॥ १११॥

त्रस्वेद्विद्यज्ञिष सामवेद्विदेव च ॥ = यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंज्ञयनिएये॥ ११२॥

निरुक्तव्याकरणमीमांसाभिवेंदार्थो ज्ञायते। ते च सर्वे साधारणाः। न हि तत्रैकस्य वेदस्यार्थो ज्ञायते नान्यस्य नित्यमयं प्रकारे।ऽस्ति।

त्रथ ऋग्वेदादीत्यादि कथं भेदीपपत्तिः। तथा तत्र गृह्यसूत्रभेदेन चेदमुक्तम् ॥११२॥

एकाऽपि वेदविद्धमें यं व्यवस्येद्द्विनात्तमः ॥ स विज्ञयः परा धर्मो नाज्ञानामुदिताऽयुतेः ॥ ११३॥

व्यवस्ये त्रिश्चत्य कथयेदित्यर्थः।

नाज्ञानां मूर्वाणां झयुत्रेरपयुद्तिः। उदितः प्रागेव व्याख्यातः॥ ११३॥

अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ॥ सहस्रगः समेतानां परिवत्तं न विद्यते ॥ ११४॥

स्रव्रतानामिति प्रागुक्त एवार्थो व्यक्तिरेकद्वारेश कथ्यते। व्यक्तिना वेदाध्यायिनः यं निश्चयं त्रुवते तत्र न विचिकित्सितव्यं विद्वद्भिरविद्वद्भिवी। अत एव न लघुपरि-कल्पो गुश्चतुल्यवद्विकल्प्यते॥ ११४॥ यं वद्गित तमाभूता मूर्या धर्ममतद्भिः ॥ तत्पापं शतधा भूत्वा तद्धक्तृनचुगच्छति ॥ ११५॥

वक्त्यामविदुषां देषिकथनम्।। ११५॥

एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ॥ अस्मादभच्युता विभः भाष्नाति परमां गतिम् ॥ ११६॥

प्रतिज्ञातधर्मोपसंहारः श्लोकोऽयम् । 'धर्मान्नो वक्तुमहिसा' इति यत्पृष्टं 'सहर्षीन् श्रूयतामिति' यद्वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तत्सर्व' कथितमिति शाखपरिसमाप्तिमाह ।

"नतु च परस्तादप्यस्ति शास्त्रं हंतव्यादिशास्त्रं सा च विधितः श्रूयते। तत्र विधि-विषये कश्चिदिति कथमुच्यते शास्त्रमुपसंहियत इति । वक्तुने करोति प्राय उपसंहारः।" परस्ताच कर्मशोषास्त्वप्रधानाशुद्धैव विद्योपदिश्यत इति न विरोधः। सर्वत्र श्रेयसी शास्त्रार्थधर्मलच्या विद्येत्युपसंहत्याभिधाने प्रयोजनम् ॥ ११६॥

> एवं स भगवान्देवो लोकानां हितकाम्यया।। धर्मस्य परं गुह्यं ममेदं सर्वष्ठक्तवान्॥ ११७॥

स भगवान् मनुरिदंशाइं सर्वं लोकहिताय मोक्तवानिति रगः शिष्यानाह । अनेनाधिकाराकांचा निवर्तते।

् गुह्यं यदम्यात्मं तदिप मनुर्मागुपदिश्य प्रकाशयांचके। मयापि यथागमं भवतां प्रकटोक्रतमिति न कार्योऽधिकाऽकांचा ॥ ११७॥

> सर्वमात्मिन संपर्यत्सचासच समाहितः॥ सर्व' ह्यात्मिन संपर्यनाधमे कुरुते मतिम्॥ ११८॥

सर्वं जगत्सदसदूपसुत्पत्तिविनाशधमेकम्। अथवा समत् शशविषाणादिवत् सञ्च नित्यमाकाशादिवत् सर्वमात्मिनि संपश्येदात्मिन व्यवस्थितसुपासीत ।

संदर्शनार्थस्य स्पष्टार्थस्य साचात्करग्रापर्यन्तयोपासनया विज्ञायते। न हि सक्टं र्शनेन साचात्कारः संभवति। तथोपदिश्यते रहस्यशास्त्रम्। तत्रात्मध्यानायैतदुक्तं भवति 'श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य' (बृहदारण्यक, ग्र०२ त्रा० ५) इति ध्यानपर्यन्तता सदर्शनस्य। ग्रात्मध्यानं यथोपदिष्टज्ञानाभ्यासो विजातीयप्रत्ययानन्तरित-मुच्यते। त्राया सामर्थ्यादभ्यासाच्चेपः। यतः संस्कारकर्माणि च संस्कार्ये विशेष्यानेन संपन्नस्वार्थानि भवन्ति। यथा 'त्रीहीनवहन्तीति' त्राश्रुतोपन्यासः तुषकण्वानि स्वार्थे स्वार्थे स्वार्थे विशेष्यस्तरसंदर्शनेन ह्यदृष्टार्थेता स्थात्। तथा च कर्मविधित्वात् षष्टिसंस्कार-

कर्मताहानिख। त्रतः संपद्यदिति ज्ञेयान्तरविषयज्ञानिराकरणेन तदेकज्ञेयनिष्ठामतु-त्र्यात्।

श्रतात्मनीति विवदन्ते। कोऽयमात्मा नाम। यदि तावदयं देहाधिकरणः चेत्रज्ञः तत उत्तरं विरुध्येत 'प्रशासितारं रुक्माभम्' इति। न हि कर्मत्वशरीरस्य मृत्वो-त्पत्तिः श्रूयते—'पतस्य वाऽच्चरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्या विधृते तिष्ठत' इति (बृहदारण्यक ३।८।८)। तस्मान्नाहंप्रत्ययप्रमेये त्रात्मन्यपि संसारविधिः। त्र्यतेऽन्या काचित्तस्य स्वरूपसिद्धिवैक्तव्या। किचैवं सित 'पश्येदि'ति त्रादिना बाह्यात्मनामप्याधि-भूतादिदैवभावेन व्यवस्थितानामाध्यात्ममुपसंहारः। शिष्यते च श्रौतमतोस्तरागः साधन-त्या कारणात्मनार्जितस्य संबन्धितां प्रतिपद्यते। ननु यः सर्वं जगत्कारणपुरुषावच्छेद-मुक्तं सदा प्रत्यात्मिन संपश्येदिति, तत्र कीदृशमात्मनो दर्शनमात्मनीति वक्तव्यम्। श्रून्ये तु मन्यन्ते श्रीरात्मन प्यैतत्संनिवेशनं युक्तम्। तस्य हि श्रोतृसंनिवेशनं श्रून्ये तु मन्यन्ते श्रीरात्मन प्यैतत्संनिवेशनं युक्तम्। तस्य हि श्रोतृसंनिवेशनं

तद्वत्ता युक्ता।

तत्रोच्यते। स्रात्मशब्दस्तावत्परमात्मविषयतया दर्शितवाक्यान्तरसमन्वयप्रमाणः।
यत्तु स्वरूपसिद्धिर्वक्तव्येति तत्रं किमन्यच्छक्यं वक्तुमन्यदतः श्रौतत्वज्ञानविधेः।
तानि च वाक्यानि प्रतिशाखं सर्वोपनिषद्भच्योऽवगन्तव्यानि। प्रमाणान्तराणामप्येकत्वप्रतिपादनपरत्वादेव प्राहिणः प्रत्यच्चस्य मिश्रैः कृत एव क्रोशः। डक्तं च वाक्यपदोये
'न तदस्ति च तन्नाम्नि' इत्यादि। विष्यवगम्यता च शरीरावरकादवसातव्या।

यदप्युक्तमसत्कथं दृश्यत इति सच्चासःचेययमर्थः स्थात्। 'सदिति' विकार-मामस्य निर्देशः। 'ग्रसदिति' अप्रत्यक्ततेव सूच्मतयाऽशक्यावधारणत्वात्।

यदप्युक्तं नास्ति परमात्मनः श्रोत्रसंबन्ध इति । किमत्र संबन्धि सर्वस्य जगत्स्थि-त्युत्पत्तिविनाशानां तत्कारणत्योपपादितत्वात् ।

यश्चायं संनिवेशविधिस्तस्यायमथे:—यावद्यत्कि विद्धेदवदवभासते तत्सर्वभद्वेतिकत्वे प्रवितापयेत्। सर्वभात्मस्थमित्येतत्परमात्मना विरतिसामान्ये हेतुर्विद्यत इति।

समाहितः। समाधिनीम चित्तवृत्तिनिरोधोपायो योगशास्त्रादागमयितव्य इत्यर्थः। नाधमे कुरुते मति बुद्धिचेतसानिश्चलताभावः। तावदभ्यसेद्यावद्वादिभिश्चेता नापहियते। स्रतंश्च यावत्कश्चिद्भेदकत्वे प्रतिविलापयेत्।। ११८।।

> आत्मेव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ॥ आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥ ११९॥

सर्वत्र यागादिकियाः स्वगोदया देवता आत्मत्वेन द्रष्टव्याः। योऽयमग्निदेवता भग्नेरियसन्यात्सेवासा नान्योऽनिदेवताऽस्तोति। तदण्युक्तस् 'एक स्नात्मा सहस्रा श्रूयत' इति । यत्र युक्त 'एक एवाहमात्मा देवतेति' । तथा (ऋ० वे० १।१६४)४६) 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति बहुरूपपरमात्मने।ऽन्यां देवतां परयन्ति । सतां परादा'दित्यनेन कर्माङ्गदेवतानामात्मदृष्टिर्विधोयते ।

"किं तर्हि, न तस्य देवतादिकृत्यमस्ति"।

श्रात्मतयैव सर्वसिद्धिः। कथम् ? नार्थात्मिन जनयत्येषामिति। कर्मयोगे कर्मफलसंबंधः। स ख्रात्मा तेषां निष्पादयति। नान्या देवता न तद्गुणक-मिति॥ ११-६॥

खं सिनवेशयेत्खेषु चेष्टनस्पर्शनेऽनिलम् ॥ पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपा गां च मूर्तिषु ॥ १२० ॥

यान्येतानि नवच्छिद्राणि तेषु बाह्यमाकाशं नियच्छेत्। 'बाह्यमाकाशं तदेव तन बाह्यं किंचिदस्तीति'।

स्रनिला वायुः। तं सन्निवेशयेत्।

चेष्टते स्पंदते तत्र काचिच्छरीरावस्था हस्तपादाद्युक्तविहरणलच्चणायाश्चायम्। स्पन्नी वाद्यादिलचणः। तत्र वायुं संनिवेशयेत्। पक्तिर्जाठराग्निकृता। दृष्ट्रिश्च। तयोः निवेशयेत्। तेजः परं कृत्सनमादित्यात्मनावस्थितम्।

सने हे मेदो मजादिरूपे संनिवेशयेदिति वर्तते। गां पृथिवीं सूति खु शरीरमागेखु ॥ १२०॥ एवं महामृतानासुपसंहारः। इदानीं देवतानामाधानसुपसंहरिष्यते।

> मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ॥ वाच्यग्निं मित्रमुत्सगे प्रजने च अजापतिम् ॥ १२१॥

योऽयमिन्दुश्वन्द्रभास्तं मनसि संनिवेशयेत्। नेष चन्द्रो गणनसंचारी। कि तिहि ? मम 'मनसि' व्यवस्थितः।

याश्च दिशः श्रीचेन्द्रियशक्ती।

क्रान्ते विष्णुं यो यत्राल्पमपि क्रामति विष्णुरेव क्रान्तिकमेणा संनिविष्टः।
एवं बले हरस्। हतुरेतो द्रागण्युत्थानं स चेन्द्रियावकाशः कालाकृतिरिन्द्रियकसैव तत्।

यं एवं वागग्नेरेवायमुस्सर्गो वाय्वाद्यैर्भन्त्रैः पश्येत्।

एवमध्यात्ममुपसंहत्य सर्वे परमात्मिन पश्येत्। एवमात्मको हेतुः परमात्मिन व्यवस्थितो नाहं कश्चित्ततो भिन्न इति'। एवमेषा सर्वोपासना कर्तव्या ॥ १२१॥ मशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरिष ॥ रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तं पुरुषं परम् ॥ १२२ ॥

एवमेवाह।

प्रशासितारं नियंतारम्। सर्वेषां ब्राह्मणादिश्र्द्रपर्यतानाम्। योऽयमग्न्या-दीनामाष्ण्यादिस्वभावनियमा यद्यादित्यादीनामनिशमन्तःपरमोजः जगत्त्रमणप्रकाशना-दिषु व्यापारे। यश्च कर्मणां फलं प्रति नियमः स सर्वस्तिस्मित्रियंतरि सति। यदुक्तमे तस्यै-वाचरस्य प्रशासने गार्गी त्यादिना। तथा 'तत्सूर्यस्तपति च यावद्वर्षति चंद्रमाः। भयादिप्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावित पंचमः' (कठोपनिषद्) इति।

स्राणीयांसमणोरिप इति। यः कश्चिद्दारानिरितशयवालाप्रशतभागादिस्तत्ते तृती-याशपरिमाणकत्वमसत्प्रतिपाद्यते। 'स्रस्थूलमनिण्वत्या'दि (बृहदा० ३।८।८) सर्वधर्म-प्रतिषेधात्, किं तर्हि ? कुशाप्रीयाया बुद्धेर्गम्यत्वात्। एतदुक्तं भवति। यो नात्यन्तं कुशलो न च तदभ्यासे परिष्वक्तः ॥ १२२॥

> एतमेके वदन्त्यिशं मनुमन्ये प्रजापितम् ॥ इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १२३ ॥ एष सर्वाणि भूतानि पश्चभिर्व्याप्य मुितिभः ॥ जन्मद्रद्धिसयैनित्यं संसारयित चक्रवत् ॥ १२४ ॥ एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ॥ स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ १२५ ॥

ब्रह्माभ्येति ब्रह्मभावमापद्यते । मैत्राद्यवभासेन रागद्वेषच्यमनुबदति । ग्रनेन चावि-जातीयप्रत्ययान्तरितात्मैकत्वज्ञानमनुष्टेयमाह । न हि विजातीयप्रत्ययोत्पत्तो सर्वसमता भवति । श्रतश्चैतदुक्तं भवति । ग्रहं ममेति त्यक्ताहंकारममकारस्य तदेकज्ञाननियतत्त्या निरतिशयपरमानंदरूपं ब्रह्म प्राप्नोति । श्रनिष्टनिवृत्तिः शास्त्रप्रदर्शिताभिप्रेवनियमस्य प्राप्तिश्च फलसिद्धिभवति इत्यर्थः ॥ १२५॥

> इत्येतन्मानवं शास्त्रं भुगुमोक्तं पटन्द्रिजः॥ भवत्याचारवाजित्यं यथेष्टां मान्तुयाद्वतिस् ॥ १२६॥

दति सामने र संचारचे खुणोत्तामां संहितामां हाहचोराज्यामः ॥१३॥

॥ समान्तेषा महसंहिता ॥

इति: शाक्समाप्तिमाह । पठन् भवत्याचारवान् । अन्यो अध्याहार्थ आचारः । यथा पठितशास्त्रात् शास्त्रानुष्ठानम् । एवंविधश्चेद्भवति यथेष्ट्रां देवता-दिलच्यां गतिम् । ॥ १२६ ॥

> मान्या कापि मनुस्मृतिस्तदुचिता व्याख्या हि सेघातिथे: सा छुप्तैव विधिवेशात् कवचिदपि प्राप्यं न यत् पुस्तकम् । चोणीन्द्रो मदनः सहारणसुतो देशान्तरादाहतै-जीणीद्धारमचीकरत्तत इतस्तत्पुस्तकैलेखितै:॥

इति श्रीभद्दवीरस्वामिसृ स्थातिथिविरचिते मनुभाष्ये द्वादशोऽध्यायः॥

समाप्तं युभं भवतु